

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**DROBNÁ VRCHNOSTENSKÁ SÍDLA
A VRCHNOSTENSKÉ DVORY 13.–17. STOLETÍ**

Mgr. David Novák

Plzeň 2017

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program – Historické vědy

Studijní obor – Archeologie

Disertační práce

**DROBNÁ VRCHNOSTENSKÁ SÍDLA
A VRCHNOSTENSKÉ DVORY 13.–17. STOLETÍ**

Mgr. David Novák

Školitel:

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2017

Tuto disertační práci jsem vypracoval samostatně při dodržení odpovídajících etických pravidel a vyznačil jsem veškeré použité prameny a zdroje tak, jak je ve vědecké práci obvyklé.

v Praze dne 20. 11. 2017

Mgr. David Novák

Obsah

Předmluva	9
1 Úvod.....	11
1.1 Základní cíle.....	12
1.2 Struktura práce	13
2 Současný stav a perspektivy výzkumu	15
2.1 Středověká pozemková vrchnost a modely jejího vzniku.....	15
2.2 Kořeny a souvislosti utváření středověkých sídel.....	22
2.3 Kastelologie v evropském kontextu	29
2.3.1 Základní směry vývoje.....	30
2.3.2 Otázky a metody	32
2.3.3 Drobná vrchnostenská sídla	42
2.4 Lesk a bída české kastelologie	43
2.4.1 „Tvrze“ v českém oborovém diskurzu.....	47
2.4.2 Vrchnostenské dvory jako pramen poznání.....	52
2.4.2.1 Charakteristické znaky dvorů	53
2.4.2.2 Funkce dvorů	55
2.4.2.3 Otázka typů dvorů	57
2.4.2.4 Dvory v písemných pramenech.....	58
2.4.2.5 Vyobrazení dvorů	59
2.4.2.6 Archeologický výzkum středověkých dvorů.....	65
2.4.2.7 Vybavení drobných sídel a dvorů v archeologických pramenech.....	66
2.4.2.8 K systematice forem dvorů.....	68
2.5 Diskusní a interpretační shrnutí východisek	71
3 Teoretický model	79
3.1 Struktury, události, sídla a krajina.....	79
3.2 Sídlo jako koncept / sídlo jako formální jev	83
3.3 Kategorie účelu vrchnostenských sídel.....	84
3.3.1 Každodennost.....	85
3.3.2 Bezpečnost a obrana	87
3.3.3 Ekonomická strategie.....	89
3.3.4 Správa a organizace	91
3.3.5 Reprezentace a symbolická komunikace	92
3.3.6 Mocenská politika.....	93
3.4 Od teorie k metodě	94
4 Cíle výzkumu	98
5 Evidence, metody a analýza.....	101

5.1	Specifika výzkumu nemovitých objektů v čase dlouhého trvání	102
5.2	Charakteristika vstupních dat	104
5.2.1	Datový model	104
5.2.2	Excerptce	106
5.2.3	Deskripce.....	107
5.3	Prostorová data	114
5.3.1	Modelování krajiny a její konceptualizace.....	115
5.3.2	Základní prostorové charakteristiky.....	118
5.3.3	Sídelní síť	118
5.3.4	Klasifikační model reliéfu.....	121
5.3.5	Viditelnost a prominence	128
5.3.6	Voda a rozlivová území.....	131
5.3.7	Dostupnost a přirozená komunikační síť	133
5.4	Statistický přehled	139
5.5	Marginální a klíčové vlastnosti.....	152
6	Analýza funkčních potenciálů sídel	156
6.1	Hospodářství.....	157
6.2	Obranyschopnost	160
6.3	Společenská interakce.....	162
6.4	Organizační komplexita.....	164
6.5	Komunikační dostupnost	166
6.6	Imprese a kontrola	168
7	Analýza účelu vrchnostenských sídel	171
7.1	Vývoj a proměny vrchnostenských sídel.....	174
7.1.1	Zánikový horizont 13. a 14. století.....	176
7.1.2	Zánikový horizont 15. století	178
7.1.3	Zánikový horizont 16. století	182
7.1.4	Zánikový horizont 17. století	184
7.1.5	Mladší zánikové horizonty	187
7.1.6	Doplňující údaje	191
7.2	Typologie vrchnostenských sídel	193
8	Informační potenciál distribučního vývoje	202
8.1	Kategorie účelu a prostorová distribuce sídel.....	203
8.2	Analýza majetkových vztahů	215
9	Doplňkové analýzy a alternativní přístupy.....	228
9.1	Analýza hlavních komponent	228
9.2	Síťová analýza	232

10	Diskuse.....	243
10.1	Vrchnostenská sídla 13.–17. století.....	246
10.2	Sídla jako indikátor sociálních vztahů v krajině.....	255
11	Závěr.....	260
	Použité prameny a literatura.....	265
	Internetové zdroje.....	288
	Písemné prameny.....	289
	Seznam vlastních publikovaných prací.....	291
	Seznam obrázků, grafů a tabulek použitých v textu a v přílohách.....	293
	Obrázky, mapy a plány.....	293
	Grafy.....	299
	Tabulky.....	302
	Souhrn.....	304
	Summary.....	306
	Zusammenfassung.....	308
	Přílohy.....	311
A	Exkurz 1: Nejmenší sídla z archeologické perspektivy.....	I
A.1	Mezi rezidencí a dvorem – otázka sídel nejvyšší kvalitativní úrovně.....	I
A.2	Za hranicí sídel vrchnosti.....	XII
B	Exkurz 2: Modelování přirozených vlastností krajiny.....	XV
B.1	Data leteckého laserového skenování a jejich zpracování.....	XV
B.2	Klasifikační model reliéfu.....	XX
B.3	Modelování viditelnosti.....	XXV
B.4	Modelování vodních toků a rozlivových zón.....	XXVII
B.5	Modelování dostupnosti a přirozené komunikační sítě.....	XXIX
B.6	Edge effect a jeho potlačování.....	XXXI
C	Exkurz 3: Drobná vrchnostenská sídla na Křivoklátsku.....	XXXIII
C.1	Stav dochování sídel.....	XXXIII
C.2	Distribuce sídel.....	XXXVI
C.3	Formální a prostorové vlastnosti sídel.....	XLI
C.4	K úvaze nad vrchnostenskými sídly na Křivoklátsku.....	XLIV
D	Exkurz 4: Výzkum zaniklé vsi Rovný (okr. Rokycany).....	LIII
D.1	Cíle a metody.....	LIII
D.2	Písemné prameny*.....	LIII
D.3	Povrchový průzkum*.....	LIV
D.4	Výzkum poplužního dvora.....	LIX
D.4.1	Velký sklep (objekt 23).....	LXI

D.4.2	Dvojdílný dům (objekty 26a a 26b)	LXIII
D.4.3	Objekt nejasné funkce (objekt 25)	LXIV
D.4.4	Špýchar (objekt 81)	LXVI
D.5	Movité nálezy	LXVI
D.6	Interpretace a diskuse	LXVII
D.7	Závěr	LXXII
E	Digitální přílohy na CD	LXXV
E.1	Evidenční databáze sídel, vlastnických vztahů a bibliografie	LXXV
E.2	Bodové a polygonální vymezení sídel v GIS	LXXV
E.3	Popis deskriptivního systému	LXXV

Předmluva

Tato práce vznikala svým způsobem již od mého bakalářského studia. Jak jsem postupně vstřebával další podněty a informace, proměňoval se i můj náhled a vztah k tématu, které nabývalo větší a větší šíře. Nejdříve jsem byl nucen poodkročit od studia tvrzí k drobným vrchnostenským sídlům; poté se ukázalo, že se nepůjde dále posunout bez sledování výpovědi vrchnostenských dvorů. S touto prací přišel čas věnovat se ještě obecnějším otázkám, ale předmětem tohoto sdělení není vyložit, kam až mne tentokrát práce zavanula. Důležité je, že celá uplynulá cesta byla lemována lidmi, kteří mne tu více, tu méně pomohli dosáhnout bodu, kde se momentálně nacházím. Za to jim patří vyjádřit vřelé díky.

Předně jsou to vyučující, kolegové a přátelé z Katedry archeologie FF ZČU v Plzni. Považoval bych za nesnadné rozdělit je do jednotlivých skupin, proto je jmenuji souhrnně a vyzdvihuji ty nejdůležitější: Pavel Vařeka, Evžen Neustupný, Ondřej Malina, Martin Gojda, Petr Křišťuf, Petr Netolický, Josef Hložek a Vladimír Šmejda. Zvláště vydělím alespoň ty, kteří mi různým způsobem byli nápomocni při terénních výzkumech či jejich zpracování: Jan Kaňka, Eliška Kyselková, Jindřich Plzák, Anja Fischer, Johan Verspay, Petr Kočár a Roman Křivánek, a to společně s dvěma ročníky bakalářských a magisterských studentů, kteří odvedli skvělou práci při své praxi na Rovném.

Stranou jsem prozatím ponechal mé milé kolegy z Oddělení informačních zdrojů a archeologie krajiny Archeologického ústavu AV ČR v Praze, kteří mají stejnou zásluhu na výsledné podobě práce, jako moje alma mater. Mezi prvními musím zmínit Martina Kunu a Jana Hasila, kterým děkuji za všechny podnětné diskuse i čas strávený nad korekturami práce. Bez zásluhy nejsou ani Dana Křivánková, Čeněk Čišecký nebo Dagmar Dreslerová. Jen díky vstřícnosti všech mých nadřízených i kolegů bylo možné práci v termínu dokončit.

Další, třeba i drobnou pomoc poskytl v různých fázích výzkumu: Milan Procházka, Luboš Hobl, Karel Kuča, Marian Krucký, Jiří Synek, Radek Světlík, Mikuláš Pešta, Alžběta Frank-Danielisová, Filip Jaššo, Kateřina Těsnohlídková, Tibor Lieskovsky, Filip Laval a Daniel Stráník. Všem těmto srdečně děkuji a pokud jsem někoho opomenul, snad mi to odpustí.

Nakonec je tu ale osoba, bez které bych pravděpodobně tyto řádky nikdy nepsal, neb bych zemřel hlady, vyčerpáním či samotou. Je to moje skvělá žena Hanička, které patří poděkování největší, a to zejména proto, že se mnou celou tuto peripetii vydržela a stála při mně bez výjimky tak, jak jsme si kdysi slíbili.

1 Úvod¹

„Legitimní snahou kastelologie jako každé seriózní vědní disciplíny je vytvořit určité kategorie, schéma vývoje a jednotlivá sídla ‚zaškatulkovat‘. Jenže přirozený vývoj neprobíhal a neprobíhá ve škatulkách, a tak se s pokračujícím bádáním objevuje v teoretické rovině kastelologie stále více nejasností a otázek.“

(Kovář 2011, 7)

Středověká a novověká vrchnostenská sídla svou podobou a jistou výlučností v organismu sídelních jednotek přitahovala pozornost archeologů již od romantického období, kdy začaly vznikat první práce postihující jednotlivé lokality i regiony. Oblast kastelologie proto lze považovat za první stěžejní téma formující se historické archeologie, které postupně zvedla řada badatelů.² Z počátku bylo studium (opevněných) sídel vnímáno jako spojitý problém, s kořeny v pravěké a raně středověké situaci. Hrady byly pokládány za konstituent sídelní struktury navazující na starší hradiště, ale také za hlavní výraz vrcholně středověké proměny, ve smyslu nového prvku sídelní struktury.

S postupem času došlo k roztržštění bádání na dílčí subkategorie, definované nikoli tematicky, na základě teoretických otázek, ale věcně, podle přejímaného historického pojmosloví (*hrady, tvrze, zámky...*). Tyto skupiny se následně staly silnou dělicí linií a záběr jednotlivých badatelů se velmi specializoval, případně se realizoval na úrovni výzkumu konkrétních objektů. Proto v tuzemsku stěží stopujeme průřezová témata, která by tyto rámce překračovala a snažila se své závěry zobecňovat. Byly to silné osobnosti poválečného období (D. Menclová, A. Hejna) a poslední čtvrtiny 20. století (T. Durdík), kteří českou diskusi svou autoritou ovládli a svým způsobem filtrovali přípustnost přístupů. Nejvíce inspirativním způsobem tak nahlíželi (a nahlížejí) na kastelologii ti autoři, kteří se jí věnovali jako jednomu z dílčích zájmů (namátkou Z. Měřinský, J. Klápště, P. Chotěbor, J. Unger, P. Kouřil, M. Rykl, R. Šimůnek, V. Razím).

Ač v názvu práce hovoříme o „drobných vrchnostenských sídlech a vrchnostenských dvorech“,³ abychom se k tématu mohli korektně vyjádřit, budeme sledovat i nutné přesahy mezi sídla jiných typů a kvalitativních úrovní. Jak postupně na mnoha příkladech

¹ Nedílnou součástí disertační práce tvoří doplněné i zcela přepracované texty, které byly publikovány jako dílčí studie v odborném tisku (v některých případech za účasti školitele jako spoluautora). Pokud tyto publikace nerozvíjí informace nad rámec disertační práce, nejsou v jejím textu jednotlivě citovány.

² Souhrnně k vývoji kastelologického výzkumu lze odkázat např. na Durdík 1998; Musil 2006, 46–91; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 17–25 a na další regionální soupisové práce.

³ Práce se spíše vyhýbá pojmům „panské sídlo“ či „panský dvůr“, které přirozeně staví vlastníka do pozice vyššího šlechtice (srov. Vykypěl 2004, 133–166), i když celá problematika je mnohem složitější a mezi majiteli nalezneme široké spektrum osob a institucí od drobné šlechty, přes měšťanstvo, vyšší šlechtu, církevní hodnostáře či instituce, města, úřednictvo, ale také královskou komoru. Zároveň je pojem panstva spojený se středověkým feudálním prostředím a nefunguje v diachronní perspektivě. Okrajově se zabýváme sídly svobodníků, vůbec pak poddanskými dvory sedláků, které nelze považovat za vrchnost, a od toho se odvíjí i zcela odlišná role takového dvora, který je čistě uzavřenou produkční jednotkou bez významnější funkce pro komunitu jako celek. K vymezení pojmů se ještě vyjádříme hlouběji v dalších částech práce.

zdůvodníme, sídla elit považujeme za spojitý fenomén, v němž nehrála stěžejní roli pouze formální podoba, ale podstatně širší síť účelů a významů, které spoluvytvářely středověkou a raně novověkou realitu. Práce se proto pokud možno vyhýbá tradičnímu pojmosloví a snaží se pracovat s obecnějším, archeologicky definovaným konceptem „sídlů“ (viz kap. 3.2).

Zahrnutí různých druhů sídel v širokém časovém období 13.–17. století z celých Čech se může jevit jako příliš široké, jsme ale přesvědčení o opaku. Diachronní pohled v kontextu minulého světa a jeho pozorovatelného vývoje je velmi důležitý, protože jediné v komparaci leží možnost definovat vlastní podstatu sledovaných jevů. Pokud bychom užívali jen komparaci regionální a časově omezenou, nutně se zastavíme na úrovni statických struktur, které nemohou vyjádřit účel užitých forem. Tento koncept zapadá do úvah nad pojetím tzv. *dlouhého středověku*, který v nejširším pojetí zasahuje právě námi sledované období a který byl reálně vnímaným myšlenkovým vzorcem (Šimůnek 2013, 328–331). Z pohledu budování a života drobných sídel utichají poslední ozvěny středověku až na Bílé hoře, při následné majetkové a sociální proměně a se souvisejícím nástupem nových elit. Je jisté, že tento přístup přináší mnoho zjednodušení a přehlednutí regionálně a událostně podmíněné variability. Pro sledování sociálně-krajinné role sídel jako kontrapunktu k jiným sídelním formám je ale taková generalizace adekvátní.

Při formování úvah nad tématem považujeme za klíčový průzkum provedený v oblasti širšího Křivoklátska v letech 2011–2014, díky kterému bylo možné v ucelené formě prostudovat vyčerpávající vzorek sídel a pokusit se stanovit podstatné výzkumné otázky i teoretický rámec, který budeme dále sledovat v této práci. Souhrn zjištění z Křivoklátska, stejně jako výpověď komplexního výzkumu modelové lokality Rovný je zařazen formou samostatných exkurzů v příloze práce (přílohy C a D).

1.1 Základní cíle

Specifické výzkumné cíle stanovíme až po představení současného stavu výzkumu a po teoretickém přehledu (viz kap. 4). Na tomto místě zcela v obecnosti vyzdvihneme jen dvojici cílů základních:

(1) Zaměříme se na revizi teoretických a metodických východisek současné kastelologie. Budeme se snažit na konkrétních příkladech ukázat, nakolik je podstatné opustit dosavadní přístup a vybudovat nový teoretický model postihující roli vrchnostenských sídel ve společnosti. I když je kastelologie mezioborovou disciplínou, považujeme za důležité přidržet se systematického pojetí, které zajistí vědeckou důvěryhodnost výsledků a bude vybízet k potřebné diskusi. Proto se k tématu stavíme s maximální otevřeností v popisu užitých postupů, dílčích hypotéz i v hodnocení pramenné základny. Abychom podpořili argumentační rámec práce, budeme východiska hledat v kontextu soudobé evropské kastelologie a obecné archeologické teorie, která při výzkumu mladších období minulosti nebývá dostatečně docenována.

(2) Dosavadní práci s daty považujeme za silně zkreslující a tendenční. Bádání se uzavřelo do škatulek definovaných pojmy *hrad – hrádek – tvrz – zámek* (aj.), u nichž neexistuje sdílená definice a jejichž validita není dále diskutována. Jednotlivá sídla byla do těchto kategorií zařazena na základě arbitrárního rozhodnutí při prvním popisu. Takové rozřazení ale vedlo k oddělenému hodnocení a tím i zřetelnému zkreslování výsledků. V práci se pokusíme představit odlišný přístup, založený na formalizované deskripci a následném hledání funkčních souvislostí a účelu sídel. Hlavním motivem je sledování vztahu sídel ke krajině a sídelní síti.

1.2 Struktura práce

Text práce sleduje několik rovin, které jsou podstatné pro naplnění vytyčených obecných cílů. V první fázi (kap. 2) se podíváme na minulý i současný badatelský diskurs. Jako stěžejní témata zde vystupuje diskuse nad formováním středověkých elit (kap. 2.1) a jejich sídel (kap. 2.2). Srovnáním dosavadních přístupů se snažíme poukázat na problematické body v interpretacích a zaujmout jasné stanovisko, které bude výchozím bodem pro další výklad. Následující dílčí kapitoly se zabývají poukazem na evropský kontext (kap. 2.3), ve kterém hledáme inspirační rámeček, ať již ve výzkumných otázkách nebo v užívaných metodách. Poté se hodnocením tuzemské kastelologie (kap. 2.4) obracíme více k tématu drobných vrchnostenských sídel, resp. ke studiu „*tvrzů*“ (kap. 2.4.1) a navazujeme obsáhlejší přehledem poznání vrchnostenských dvorů (kap. 2.4.2; příloha A). Těm je věnován široký prostor zejména proto, že dosud neexistuje jiné ucelené shrnutí této problematiky. S ohledem na stav pramenné základny je zapojení výpovědi vrchnostenských dvorů třeba chápat jako jeden z prvních pokusů, na které bude třeba výzkumem navazovat. Jak z výkladu plyne, v pojetí této studie jsou dvory brány jako komplementární součást vrchnostenských sídel a odpovídající kapitola tak předestírá i důležitý úvod k další argumentaci. Souhrnně je pak výchozí stanovisko prezentováno v kapitole 2.5.

V kapitole 3 je popsán vlastní teoretický rámeček výzkumu, který pracuje se stávající archeologickou teorií aplikovanou na téma středověkých a raně novověkých sídel a krajiny. Důležitou součástí je definiční ukotvení pojmu „*sídlo*“ (kap. 3.2), které může být odlišné např. od pojetí sídelní geografie (srov. Kuča 2017),⁴ ale dobře vyhovuje archeologické terminologii a práci v diachronním pohledu. „*Sídla*“ jsou představena jako součást krajiny, tvořící její strukturální, událostní i expresivní⁵ složku (kap. 3.1) a lze proto stanovit předpokládané kategorie účelu vrchnostenských sídel (kap. 3.3), ve vztahu ke jejich potenciálním funkcím a způsobu užívání. Jedná se o vlastní myšlenkový základ

⁴ Jako „*sídla*“ jsou v geografickém kontextu označovány celé obce, města, ale i samoty, solitérní vrchnostenská sídla, mlýny, hamry, myslivny, hájovny atd. V takovém pohledu jde o pojem obecnější, který zahrnuje libovolnou svěbytnou součást sídelní struktury, sloužící k obývání. V práci se však přidržujeme pro nás vhodnější archeologické terminologie a v ekvivalentním obecnějším významu užíváme pojem „*sídelní jednotky*“, mezi kterými mohou být jak *sídiště* (obce atd.), tak *sídla* (vrchnostenská).

⁵ K pojmu „*exprese*“ viz Neustupný 2010, 91–92, 280–282.

definující další postup, metodu zpracování a přístup k tématu. Posupně tak od teorie abstrahujeme k metodě výzkumu (kap. 3.4) a ke stanovení výzkumných cílů (kap. 4).

Kapitola 5 je přehledem a představením metodických přístupů, způsobu evidence, volby vzorku i deskriptivního systému. Upozorňuje na úskalí dat a ohraničuje analyzovanou datovou základnu. Některé části této kapitoly byly vyčleněny formou exkurzu (příloha B), neboť zpracování podkladových dat pro analýzu krajiny tvoří svébytný problém, na vlastním tématu v podstatě nezávislý. Kapitola nakonec přináší základní statistický přehled vycházející z analýzy sídel pomocí zvolených deskriptivních znaků (kap. 5.4) a pokouší se zamyslet nad výpovědní hodnotou deskriptivního systému (kap. 5.5). Chceme poukázat na široké analytické možnosti, které v poslední době přinesla dostupnost výpočetní kapacity, aplikačního rámce geografických informačních systémů (GIS) a dat o krajině. Důležité jsou proto i úvahy nad vhodnými způsoby konceptualizace krajiny pro účely archeologického výzkumu (kap. 5.3).

Kapitola 6 dále rozvíjí myšlenky přednesené v teoretické části, resp. doplňuje konkrétní kroky, jak dospět od bazálních deskriptorů k funkční interpretaci. Je zde definována matice vztahů mezi pozorovatelnými funkčními potenciály sídel a deskriptivními znaky. Je tak představeno jádro metody zpracování, aplikované na sledovaný soubor. Na toto vyhodnocení dílčích výsledků navazuje vlastní syntetizující část práce, která ve sledu několika kapitol věnuje pozornost různým přístupům a kontextům. Jako nosné téma byla zvolena analýza účelu vrchnostenských sídel ve vazbě na funkční potenciály (kap. 7). Pokoušíme se postihnout jak proměny užívání sídel a jejich distribuce v dílčích časových řezech (kap. 7.1 a 8), tak výpověď alternativních pramenů i metod (kap. 7.1.6 a 8.2). Hlavním produktem je pokus o novou klasifikaci elitních rezidencí na průsečíku jejich formy, prostorových vlastností a účelu, ke kterému mohly sloužit (kap. 7.2). Výsledky pak srovnáváme s výpovědí jiných, tradičněji užívaných postupů (analýza hlavních komponent; kap. 9.1), ale také s možnostmi teprve nastupujících metod a trendů (sít'ová analýza; kap. 9.2). Nutné zobecnění přináší diskusní část (kap. 10), která hodnotí přínos zvolených metod a nabízí k úvaze argumenty pro posun k odlišnému pohledu na kastelologii a studium elit.

2 Současný stav a perspektivy výzkumu

2.1 Středověká pozemková vrchnost a modely jejího vzniku

Následující text přibližuje východiska vzniku vrchnostenských sídel mladšího středověku, tedy konstituování pozemkového vlastnictví a rodové šlechty. Pro takový výklad je velmi podstatná dosud z velké části ustálená interpretace společenského uspořádání v raném středověku, která se v posledních letech počíná proměňovat díky probíhající diskusi. Při stanovení argumentačního rámce pro potřeby této práce se proto alespoň v několika bodech nejde vyhnout konfrontaci vybraných tvrzení o tzv. *středoevropském modelu a služebné organizaci* (souhrnně Třeštík–Žemlička 2007; Žemlička 2012; Borková 2008; a tam citovaná bohatá literatura). Ambicí není rozhodnout dlouholeté diskuse – k tomu ostatně ani nemáme prostředky – ale upozornit na nedostatky přebíraných konstrukcí a hypotéz ve vztahu k období 10.–13. století, počátkům středověkých elit a jejich sídel. Nebylo by nutné obecné pohledy toliko rozporovat, pokud by nebyly úzce spojeny s nyní jedinou korpusovou prací o tvrzích, která zatím nedošla alternativy (Kolektiv 1998-2005). Dosavadní závěry se pak chybně přenáší i do zahraniční literatury (např. Curta 2009), čemuž bychom se měli snažit do budoucna zabránit vznikem nových publikací, odrážejících současnou proměnu mediévistického diskursu.

J. Úlovec v úvodním shrnutí v *Encyklopedii českých tvrzí* v podstatě popírá vazbu nižší šlechty na raně středověkou elitu (Kolektiv 1998-2005, V–VII), pravděpodobně na základě závěrů F. Grause (1965), D. Třeštíka (1971) a J. Žemličky (2003; 2009; společně Třeštík–Žemlička 2007).⁶ Vychází z hypotézy, že panovník spolu se svou družinou postupně téměř vymýtili starší rodovou šlechtu a položili základ nové *beneficiární* (později *feudální*) šlechty na troskách služebné organizace a hradske soustavy. Tato šlechta měla svou moc odvozovat ze vztahu k panovníkovi, který byl zároveň úplným pánem nad zemí. Celý konstrukt vychází z idey o knížecím regálu „na půdu a lidi“, která vedla ostatní zmíněné autory ke zdánlivě funkčním vysvětlením. Taková pozorování stojí v hlubokém kontrastu s druhým názorovým proudem, zakládajícím se na jiných starších pracích počínaje F. Palackým (vývoj názorů shrnují Zelenka 2016, 107–120; Kalhous 2011–2013, II: 244–248; Vaníček 2003; 2015), stejně jako na nových impulzech L. Jana (2000; 2007; 2007a; 2007b; 2015), V. Vaníčka (1994; 2003; 2011), T. Petráčka (2003) a dalších autorů. Tato skupina badatelů hovoří o významně nižší schopnosti zeměpanského rodu ovlivňovat řízení státu jinak, než cíleným usměrňováním rodové občiny a jejích domén. Nevylučuje sice cílené nakládání s úřady jako *beneficii*, ale ty vidí hlavně jako prostředek k zásahu do vnitřní rodové politiky a pozdvižení sociálního statusu konkrétních osob. Níže bude zmíněno i několik dalších argumentů, proč se

⁶ Citujeme i syntézy publikované po roce 1998 (rok publikace *Encyklopedie českých tvrzí*), neboť základní názorový diskurs uvedených autorů se nezměnil. Úlovcova východiska nelze bohužel hodnotit přesně, protože *Encyklopedie českých tvrzí* neobsahuje standardní poznámkový aparát.

domnívat, že kontinuita *alodu* byla mnohem delší a že k žádnému revolučnímu přerozdělení držby v mnoha případech nedošlo. Už jen otázka, kde by se jinak zrodila početná vrstva nižší aristokracie, musí vést k hlubšímu zamyšlení nad Úlovcovým výkladem. Formování stavovských institucí není nově pokládáno za výraz vzdoru a emancipace šlechty, ale spíše za formální převzetí odpovědnosti za část běžné správy země. Pak i často skloňovaná *Statuta Konráda Oty* vyznívají podstatně smířlivěji, jako stvrzení dlouhodobé situace, nikoli jako vyvzdorované vítězství šlechty (srov. Jan 2000, 49–50; 2008; Zelenka 2016, 166–168).

Nejde přitom o marginální otázku, neboť právě zde se láme zdůvodnění vlastního formování drobného šlechtického sídla. Představa o náhlé emancipaci šlechty vede k interpretaci, že vznik sídel je prostým importem západoevropského modelu feudalit. Naproti tomu druhá výkladová verze implikuje spíše pozvolnější proměnu vycházející z domácích kořenů. Archeologie, která dlouhodobě odvozuje sociální postavení z analýzy hrobových nálezů, je přitom v důsledku změn pohřebního ritu pro klíčové období 10.–13. století v tradiční argumentaci poněkud bezzubá (Klápště 1994, 137–140).

Celý proces vrcholně středověké proměny je třeba chápat jako právně-sociální transformaci komunitních a rodových společností, založených na osobních vztazích, ve středověký stát s jeho institucemi a úředním aparátem. Jde o jistou formu „modernizace“ poměrů, v jejímž důsledku dochází k růstu komplexity sociokulturního uspořádání a ke vzniku nových sídelních forem (Vaníček 2003; 2011). Širokou a mnohvrstevnatou skupinu rodící se nižší šlechty nejpozději pro 12. století dokládají početné donace drobných, někdy bezejmenných pozemkových vlastníků ve prospěch církevních institucí, hlavně klášterů (Jurok 2000, 13–14; Jan 2009, 463; obecněji Gurevič 2008, 15–16). Přidat lze i oporu v podobě starších přímých zmínek o původních rodech v Kosmově kronice a u jeho pokračovatelů (Wihoda 2007) a nakonec i ve fenoménu *darovaných lidí*, tedy snad prapůvodní nesvobodné čeledi postupně se měnící v poddanstvo (Petráček 2003). Doplnující se pojmy *familia* (rodina) a *klan* (širší rod) a jejich právní reflexe v definici nedílu dost dobře mohou být vhodným terminologickým východiskem pro pochopení uspořádání předfeudální elity. Související problematika dědictví je neméně ilustrativní (Laval 2016, 70–78). Vrcholně středověká situace není naprostou novinkou, ale zakládá se na raně středověkém právním uspořádání a sociálních vztazích, které známe i z dobových středoevropských zákoníků (*leges barbarorum*).⁷ Snad tedy bude možné

⁷ Máme na mysli jihoněmecké zákoníky *Lex Baiuvariorum* a *Lex Alamanorum* platné přibližně od 6. do 9. století (některé části přetrvávají v platnosti až do 11. stol.). Ty kombinují francká *kapitulária* s lokálními zvykovými právy, potřebami církve i s požadavky domácích vládnoucích elit (Macháček 2008, 610–611; Kudrna 1959, 140–142). Mohou mnohé napovědět i o českém prostředí, kde podobný druh pramenů postrádáme, i když situace může být podstatně barvitější, než by se na základě těchto zdrojů mohlo jevit – např. role darů, hostin a obecně neurčitost a reciprocita raně feudálního vztahu (Gurevič 2008). Každopádně jde o jiný obraz, než dostáváme prostou zpětnou interpolací mladších *právních zrcadel* (zejm. *Sachsenspiegelu*; srov. Zelenka 2016).

postupně překročit nedávno zformulované skeptické poznámky k neschopnosti historiografie odpovídat na podstatné otázky tohoto období (srov. Klápště 2012).

Titulování nižších šlechticů pojmy *vľadyka* (srov. Nekuda–Unger 1981, 38) je dalším drobným dílem skládanky s konotacemi vůči prostředí přirozeně konstituované skupiny aristokracie. *Vľadykové* jsou jako držitelé půdy titulaturou odlišováni od členů vrchnosti v přímém lenním vztahu vůči seniorovi, kteří vystupují v pramenech jako *nobiles*, *militēs* či *clientes*.⁸ Ti svůj majetek a postavení pravděpodobně zakládali na osobní příslušnosti k užší sociální skupině kolem panovníka – buď na přidělených úřadech, nebo jako družiníci (Vykypěl 2004, 101–113; Macek 1997, 68–90).⁹ Až později dochází ke splývání těchto pojmů v obecný termín *šlechta*, který je sice vnitřně variabilní, ale jasněji vymezuje celkové sociální postavení titulované osoby (Macek 1997, 9–25; Vykypěl 2004, 169–170).

Jak upozorňuje V. Vaníček, česká historiografie je zasažena apriorními představami o úplné kontrole panovníka nad zemí, lidmi i stavbou sídel („*hradní regál*“ vs. „*právo na hrad*“; Vaníček 2002; Šimůnek 2013, 23–25), avšak mnohé naznačuje značně diferenciovanější vztahy již v období raného a vrcholného středověku. Typově do diskuse zapadají tzv. *licences to crenellate*, vydávané anglickým panovníkem; ukazuje se, že i původně doslovně interpretovaná „povolení k opevnění“ nebyla podmínkou pro faktickou realizaci stavby, ale projevem zeměpanské přízně vůči stavebníkovi (Coulson 1994). Takto povolené opevnění mnohdy nabývalo ryze symbolické formy a týkalo se i nevojenských staveb (Coulson 1979; 1982). To nás musí znejistit při interpretaci dalších zdánlivých právních závislostí a překážek, které mohly nabývat čistě rituálního jednání. Bezvýhradně symbolickým aktem v českých zemích bylo například přiznání *homagia / člověčenství* (Čechura 1993; Zelenka 2016, 43–47). V. Vaníček při této příležitosti rozkládá i T. Durdíkem vybudovanou představu o výlučném postavení panovníka při stavbě prvních hradů (2002), která vznikla bez přímé opory v pramenech. Na to dlouhodobě upozorňoval jak J. Klápště (2003), tak V. Razím (2002a; 2004).¹⁰ Výstavba hradů se patrně více řídila potřebami dodržování zemského míru a udržení rovnováhy než panovnickým individuálním rozhodnutím. Doložená svolení tak dodávají zejména potřebnou právní jistotu, i když mnohdy se do situace jistě promítala i panovníkova

⁸ „*budu je [vľadyky] chápat jako označení člena skupiny svobodného obyvatelstva, jenž nepatřil ke členům knížecích královských družin, nebyl ve služebním poměru jako např. nápravníci, ovládal poddané, uplatňoval se i ve vojenství a snad i v soudní správě, avšak mocensky nedosáhl té úrovně jako páni (...) byli těmi svobodnými obyvateli Čech, kteří opírajíce se o starší rodové (kmenové?) pravomoci, drželi v dobách přechodu k feudální družině vojenskou či veřejnou moc a ovládali určité části země s poddanými. Nebyli to milites ani clientes*“ (Macek 1997, 68–69).

⁹ Etymologicky je i slovo *pán* odvozováno ze staršího *župan*, tedy od označení úřední pozice (Macek 1997, 27–49; Vykypěl 2004, 165–166), i když takový výklad není úplně jednoznačný. Původně se označení *pán* překrývá s pojmem *zeměnin*, což je pojem, omezující se obecně na domácí šlechtu. Až později (15. stol.) dochází k přenosu označení *zeman* výhradně na nižší šlechtu (Vykypěl 2004, 171).

¹⁰ T. Durdík odpověděl velmi vyhýbavě a tyto názory ve své podstatě nereflektoval (Durdík 2004).

autorita (poskytnutí „nejvyšší legitimizace“; Vaníček 2002; Coulson 1994; Šimůnek 2013, 25).

Tzv. *středoevropský model* nevysvětluje, z jakého substrátu se zrodily venkovské dvorce již v průběhu 12. století, jak je zdůvodnitelná jejich kontinuita do 14. a 15. století (viz příloha A) a proč se objevují další početné doklady přímé i nepřímé návaznosti elitních sídelních forem mezi raným a vrcholným středověkem.¹¹ S archeologickými prameny se obhajovatelé služebné organizace vypořádávají s krajní nedůvěrou a výběrově, resp. většinu zjištění prostě odmítají.¹² Mnohem účinněji hledáme vysvětlení u zmíněných alternativních modelů (práce V. Vaníčka, L. Jana, F. Lavala, J. Klápště, J. Zelenky, D. Kalhouse a dalších), kteří ve 12. a 13. století neanticipují tak prudké změny v pozemkovém vlastnictví elit a připouští svobodnou držbu šlechty. Tím se může vysvětlovat i existence rostoucího počtu odhalovaných raných sídel na venkově, mimo hradecká centra. Je pravda, že ve stínu zůstává vývoj zejména v 10. a 11. století, kam spolehlivě nesahají historické prameny užívané při definici „*modelu*“ a ze kdy neznáme dostatek kvalitních archeologických dokladů. Lze vznést pochyby nad tím, jak takovou vlnu změn, jakou by přinesl přerod od „*služebné organizace*“ k feudálnímu státu, vměstnat do intervalu konce 12. století a počátku 13. století.¹³ Ani v teorii nejde jen o změnu formální, tedy politickou, ale fundamentální transformaci myšlenkovou a sociálně-vztahovou. To by opravdu beneficiární úředníci, po staletí uvyklí bohatému užívání otrocké pracovní síly (viz Třeštík–Žemlička 2007, 122), tak snadno přistoupili na emfiteuzi a prosté vybírání naturální renty? Jak je možné, že se údajně silné a dlouhodobé uspořádání „*zvláštní cesty*“ nijak neprojevuje v alespoň marginálních pokusech zachovat starší tradici, nebo její části adaptovat ve vrcholném a pozdním středověku? Vždyť konstituentem stavovské společnosti byly domácí rody, nikoli na starších kořenech nezávislá komunita nově příchozích (srov. Jan 2000, 189), čímž by se případná diskontinuita dala vysvětlit.

Nejasný je i vznik modelu – pokud měla služebná organizace vycházet z velkomoravské tradice (a díky tomu se šířit nejen v Čechách, ale i v Polsku a Uhrách), proč prominentní

¹¹ Máme na mysli menší sídla typu Čimic (Laval 2013, 35–37) či Kralovic (Procházka 2008), vč. těch doložených prvními predikáty (srov. Klápště 2005, 88–99) a spojovaných s emporovými kostely (srov. Laval 2013; 2016). Sídla patrně mnohdy zůstávala v majetku jednoho rodu po celé klíčové období od 12. do 14. století – např. ze *Svojšína* (Sedláček 1882–1927, XIII: 136); z *Vintířova* (Kolektiv 1997–2005, 952–953); ze *Železnice* (Durdík 2009, 643) aj.

¹² Model například opomíjí kritické zhodnocení lokální dostupnosti zdrojů nutných pro jednotlivé poskytované „služby“. Jak upozornujeme zde, dostatečně neřeší ani vznik sídel nobility. Kapitoulou sama pro sebe je otázka věrohodnosti toponomastických určení, na kterých stojí celá jedna větev interpretace (viz Klápště 2005, 307–315). Užívání „profesních“ názvů pro sídelní jednotky není nijak výjimečný jev ani za našimi hranicemi a souvisí s obecnější problematikou tvoření toponym (Meduna 2009, 204–207).

¹³ Náznaky, že od 11. století byla služebná organizace na ústupu, nevysvětlují majetkové a správní uspořádání 12. století, natož usprádaní společenské, které je podstatné pro nástup feudální elity. Doklady kruhem pomocí volného přenášení pramenů mezi Čechami, Polskem a Uherským státem nás také neposunou k důvěryhodnému vysvětlení. Např. i s historicky prokázanými rodovými klany se *středoevropský model* vypořádává prostou násilnou asimilací.

místa ve dvorcích na akropoli Pohanska neobsazují vojenští družiníci, ale řemeslníci a kupci? První jmenovaní, tedy *militēs*, sídlili podle archeologických nálezů na předhradí, se zřetelně chudší výbavou (srov. Macháček 2005, 110–131). Podobně románské kvádríkové domy pražského podhradí nejsou interpretovány jako pozůstatky sídel *militēs* či *beneficiářů*, ale jako kupecké domy (srov. Dragoun a kol. 2002). V praktickém sociálním životě tržně-ekonomická moc zjevně dlouhodobě vítězila nad životem vojáků a formálním postavením *ministeriales*, kteří skutečně mohli být vybavováni ze společných zásob, jak uvádí Třeštík a Žemlička (2007, 137–139) – nikoli však jako rodící se elita, ale jako správní aparát. Nezpochybňujeme nutnost subsistenčního zajištění hradišť, ani význam účasti užšího panovnického dvora (*militēs primi ordinis*) na válečných aktivitách a v důležitých úřednických postech. Mezi nimi můžeme hledat původ nejlépe situovaných velmožů (Jan 2009, 472), kteří zároveň byli i rodovými předáky a „staršími země“, vázanými přísahou věrnosti (Wihoda 2007, 18). Identifikace budoucích příslušníků nižší šlechty mezi vinaři, brtníky, topiči, práci, rybáři, dobytkáři a strážci bobrů (sic!) je těžko obhajitelná (srov. Krzemińska–Třeštík 1965, 652). K čemu přesně by movitějším beneficiářům z dvorského okruhu byly dokládány bohaté výsluhy (viz Třeštík–Žemlička 2007, 142), když by zároveň nemohli disponovat půdou, kde by své výdělky investovali? Není pravděpodobné, že by je užívali pouze pro zapojení do dálkového obchodu s luxusním zbožím. Pak ale musíme předpokládat fungování (omezeně dostupného) lokálního trhu, stavební iniciativy a nájemné pracovní síly, snad v souvislosti s budováním na panovníkovi nezávislých domén. V našem případě pátráme po kořenech vladyckých rodů, které nemusely pocházet z militárního a úřednického prostředí. Vždyť i vojensky vázaní manové pozdního středověku (srov. Sedláček 1882–1927), stejně jako rychtáři a nápravníci, stáli na nižším sociálním stupni než drobná rodová šlechta – vladykové (VIII: 147–150; Macek 1997, 50–65).

Služebná organizace v českých zemích v puristicky obhajované podobě nemohla existovat a spočívala dokonce snad i v jiném sociálním podhoubí (řemeslnicko-kupeckém = budoucí měšťané; klanovém = budoucí šlechta). Stála tedy na kumulaci pozemkového i movitého majetku. Často zmiňované Mstišovo vyjádření na adresu knížete po odnětí kastelánského úřadu (Kosmas, II.19) tak není z daleka jediným argumentem v diskusi o rané šlechtě a pozemkovém vlastnictví.

Obraz nástupu vrcholně středověkých sídel asi nejlépe zapadá do syntézy názorů L. Jana (2007b; 2009; 2015) a umírněnějších prací F. Lavala (2013, 49–59; 2016, 70–82) a J. Zelenky (2016, 168–173) a mnoha dalších progresivních hlasů, které se nyní pokusíme shrnout. Problém dosavadních pojetí spočívá v přeceňování provázanosti politické moci a lokálního společenského a majetkového postavení na úrovni regionů a komunit. V podstatě se pak nerozlišuje mezi *vládnutím* a *vlastnictvím* (srov. Žemlička 2009), což patrně vyplývá i ze staršího marxistického diskursu (srov. Wihoda 2007, 9–16). Taková společnost by těžko dovolovala vybudovat stabilní a úspěšný stát se

schopností efektivní zahraniční politiky (nejen vojenského rázu), kterým i přes drobné odbočky České země již od 10. století byly (srov. Kalhous 2011–2013). Teorie často vytěsňují přirozené společenské vztahy z velkých politických dějin státu, což usnadňuje interpretaci, ale také ji to velmi zkrusluje.

Pozdní, raně středověký stát byl nepochybně založen na vytváření úřednické elity pomocí beneficí franckého typu (srov. Zelenka 2016, 176; Jan 2007b, 46–50). Nejúspěšnější osoby mohly požívat značných výsad a své postavení si udržet i po zrodu nového politicko-správního systému, který byl odpovědí na stále komplikovanější organizační nároky rostoucí státní moci. Šlechta se však na formování i výkonu zemského práva podílela dlouhodobě a hluboko před 13. stoletím (srov. Jan 2000; Nodl 2007; Novotný 2007). Paralelně k tomu existovalo v raném středověku menší pozemkové vlastnictví, které dávalo základ pro růst lokálních majetkových odlišností a zrod elity nižších stupňů. S tím počítáme nejpozději od 11. století, kdy se v Čechách přežil systém charakteristický spíše pro pravěké komunity (srov. Macháček 2008, 612). Tam hledáme základ pro početnou nižší šlechtu, která byla nevelkým majetkem a roztržitými pozemky definovanou elitou z řad méně významných příslušníků původních *klanů*. Byla charakterizována *familiemi*, kterým se nedostalo panovníkovy přízně, a tedy ani významnějšího úřadu (*vladykové*; srov. Laval 2013, 56; Macek 1997, 68–90). Specifikem českého státu nebyly centralizovaná vláda jednoho rodu a modelově snadno uchopitelná služební organizace. Byly to nebývalá majetková kontinuita a rodová samospráva (svobodná držba – *hereditas, substantia*; srov. Jan 2009, 470), vrstva svobodných spojená s odváděním dávek pro nespojitě panovnícké velkostatky obhospodařované ze dvorců (srov. Meduna 2009, 207–208) a hradská organizace, která měla úlohu správní, nikoli však mocensky monopolní (srov. Sláma 1987). Svou tradicí taková východiska odkládala a omezovala vliv lenního zřízení typického pro západní Evropu (srov. Zelenka 2016, 21–103) a zformovala základ společenských struktur, které utvářely naši krajinu po další staletí.¹⁴ Souběžně s vývojem feudálního zřízení se z řemeslnicko-kupeckých hradištních center (jejich předhradí i podhradí) přirozeně formovaly protoměstské aglomerace (srov. Klápště 2005, 363–388). Závěrem této argumentace přijímáme jako nejvhodnější pojmosloví V. Vaníčka, tedy postupnou „modernizaci“ středověké společnosti (srov. Vaníček 2003; 2007; 2011), vrcholící v pozdním středověku a doznívající v různých formách až do třicetileté války.

Nezmínili jsme blíže otázky církevní správy, její emancipaci, ani vznikající patronátní právo, resp. vývoj zakladatelského práva (srov. Gája 2008, 11–49). Podobně stranou ponecháváme klášterní fundace a vzestup mnišských řádů, které hrály tak významnou roli při transformaci venkova a dosídlení nových území (srov. Charvátová 1998). To jsou příběhy sice neméně podstatné, ale dalece mimo sledovaný obzor a ve své podstatě

¹⁴ Zelenka ve své práci zároveň prokazuje, nakolik významově podobné jsou ve výsledku pojmy *beneficium* | *feudum* | *lehen* (ibid., 63–68; na jiných příkladech Jan 2009, 469).

mimoběžné. Církevní instituce i městské obce vystupují ve středověké společnosti navenek jako vrchnost srovnatelná s nobilitou. I když jde v obou případech o organizačně složité součásti společnosti s vlastním vnitřním vývojem, nelze se tu pouštět do hlubších úvah nad jejich rolí při formování pozemkové držby. Církevní organizace byla ze své podstaty nadstátní a správní systém církevních statků proto rychleji směřoval k západoevropskému pojetí. Podobně se můžeme dívat i na formování městské elity. I přesto, že sledujeme různé fenomény s odlišnou genezí, důsledky byly v praxi totožné. Specifikum církevních a městských statků je na jedné straně ve vyšší schopnosti cílit k nadprodukci, a zejména u církve je tak podnikatelský velkostatek realitou již ve středověkém období (viz kap. 2.4.2 a dále); avšak správci takových velkostatků, resp. klienti i leníci, svými sídelními zvyklostmi nepřekračovali rámec definovaný sídly nobility. Pokud tak hovoříme o vrchnosti či aristokracii, máme na mysli generálně všechny potenciální majitele, nájemce a správce sídel, bez ohledu na jejich původ i vztah k seniorátu, který beztak nemá své přímé archeologické projevy.

Ve světle těchto okolností je zřejmé, že stavitelé sídel obtížně balancovali na hraně mezi svými reálnými ekonomickými možnostmi, snahou vymanit se z širokých rodových klanů a cílem symbolicky se zařadit mezi co nejvyšší společenskou vrstvu s nezpochybnitelným dědičným majetkovým právem. Vyšší aristokracie si později mohla dovolit i odtrženost od agrární produkce a vedení svých statků prostřednictvím dosazovaných správců, kteří sami nabývali svobodného postavení (Kašička 1985, 57). Panovník a vyšší šlechta se tedy postupně vydělovali z venkovského prostředí. Vrchnost nižších stupňů musela své dominium spravovat přímo, ať už z důvodu nedostatku pracovních sil (financí), tak kvůli upevnění postavení mezi poddanými, zvláště v době formování panství. Hranice mezi oběma skupinami je ale nápadně rozpitá a nelze ji brát jako apriorní a neměnnou, zvláště pro období 12.–14. století (užívá se i spojení *kapilarita šlechty*; Jurok 2000, 470). Spojení šlechty se zemí však bylo podstatně niternější, a i nejvýznamnější rody si budovaly rodová sídla pevně připoutaná k regionu, ze kterého pak rozšiřovaly svůj vliv. Samotný vznik šlechtického přídomku je dokladem takového nového pouta (Creighton 2012, 129). Jeho důležitost vystupuje v kontrastu s předchozími rodovými klany, které se na rozdíl od místního určení jmény identifikovaly se svou dědinou, tedy předky a občinou. Myšlenkové připoutání ke konkrétní půdě je proto důležitou součástí středověké transformace.

České prostředí se v důležitých detailech nápadně liší od prostředí říšského (ale i jiných západních zemí), kde obyvateli a správci menších sídel většinou bývaly osoby a rody částečně či zcela nesvobodné, v přímém služebném poměru k panstvu, církevní organizaci či panovníku (*ministeriales*; Franc 2011, 27–36; Chotěbor 2009). V Českém státě lze podobnou formu správy hledat v nápravách (*provisionarii*; nesvobodní, nebo částečně svobodní; Rameš 2005, 170; Gojda a kol. 2010, 287) a manských systémech (svobodní, nižší šlechta), které ale až na výjimky nedosáhly většího rozmachu a plnily

specifické služební funkce vůči konkrétním hradům a institucím (Novotná 2008, 12–36; Franc 2011, 104–110). Samotné nápravy často nemají ani přímý archeologický odraz, neboť nápravníci se pravidelně rekrutovali z řad obyvatel běžných venkovských usedlostí a jen výjimečně jsou spojováni se sídly v pravém smyslu slova (Rameš 2005, 170). Jedním ze zjevných dokladů institutu nápravy mohou být některé stavby ve dvorech, o kterých bude řeč později.¹⁵ V některých českých případech se manská služba vyvinula dokonce do podoby trestu (např. při habsburských konfiskacích v letech 1547 a 1623; Čechura 2008a, 112–113; Mikulec 2016, 43). Důvodem vzniku dočasné lenní závislosti mohla být i prostá zástava majetku v souvislosti s půjčkou (Zelenka 2016, 38–40). Přímá lenní závislost je pro České země spíše netypická a ve své ryzí formě *ministeriality* ji lze pozorovat na Chebsku, spadajícím ale do r. 1322 pod přímou říšskou správu (Kubů 1997; Franc 2011, 116–122). Úřad *purkrabího* byl ustanovován obvykle jen v případě královský hradů, největších dominií pozemkových magnátů a církevních majetků (Rameš 2005, 228; Barborová 1970). U menších vesnických sídel dosazované správce známe jen výjimečně v případě církevních statků (např. rychtář sedící na tvrzi v Čisté u Jesenice: Kočka 2010, 461; podobně Kaznějov: Rožmberský 2008, 9–10). Modely platné v západoevropském prostředí do českého stavovského státu nelze z těchto důvodů přímo přenášet. Mnohem častější variantou aplikovanou v Českých zemích byl rozvolněný vztah na klientské bázi (Vohryzek 2017, 190; Čechura 2008a, 218).

2.2 Kořeny a souvislosti utváření středověkých sídel

V dlouhodobém měřítku lze sledovat trend propojování správní, sociálně-symbolické a ekonomické funkční roviny elitních areálů do jediného celku, a to minimálně od starší doby železné. Tehdy se objevují první podobné objekty, tzv. *Herrenhöfe*, tedy menší ohrazené polyfunkční areály interpretované jako sídla elit (Michálek–Lutovský 2000, 174; Venclová a kol. 2008a, 103–104). Ekonomický a společenský rozvoj, zaznamenaný na našem území v době laténské, vedl k další hierarchizaci společnosti (Venclová a kol. 2008b, 146–147) a vzniku nových sídelních typů, oppid či tzv. emporií, přirovnávaných s jistou nadsázkou ke středověkým městům (Venclová a kol. 2008, 35–36; 38–46). Ty odrážejí vznik nových společenských vrstev na úrovni nemovitých artefaktů. Mezi nimi identifikujeme areály menšího rozsahu, označované jako *dvorce* či *čtyřúhelníkové valy* (*Viereckschanze*), jejichž funkce se pravděpodobně podobala venkovským rezidenčním dvorům přelomu raného a vrcholného středověku (sídlo elity se smíšenou hospodářskou, kultovní a společenskou úlohou) a jejichž vznik a rozšíření naznačuje přítomnost lokální elity (Venclová (ed.) 2008, 33–35; Murray 1995; Gojda 2000, 166). Na víceméně kontinuální přítomnost různých forem dvorců napříč Evropou od doby halštatské až do velkomoravského období upozornil J. Macháček (Macháček 2008, 606–619). Rozeznány byly i výšinné opevněné polohy, které byly svým charakterem tradičně řazeny do vrcholného středověku a ztotožňovány s tvrzemi/hrádky, avšak archeologický materiál je

¹⁵ K propojení sídla nápravníka s vrchnostenským dvorem se ještě dostaneme v kapitole 2.4.2.6.

chronologicky klade do širokého rozpětí od eneolitu (chamská k. – Řakom), přes dobu pozdně halštatskou (Pístný), po staro- či středohradištní období (Nadryby; Bašta 1991). Ostatně i systém sídel *villa rustica*, který dosáhl největšího rozmachu v pozdně římském období, spojoval rezidence movitých pozemkových vlastníků a hospodářské zázemí do jednoho uzavřeného areálu (Adkins–Adkins 2004, 158–161). Daný jev vycházel z potřeby rodící se aristokracie kontrolovat nakládání s vlastním, přímo spravovaným majetkem a užívat jednoznačně vymezené sídlo, které zároveň umožňovalo specializaci produkce pro tržní účely (Kehoe 2006, 300–301). Tento koncept alespoň částečně vyhovoval i nově vznikajícím raně středověkým státním útvarům, jejichž elita stavby vil v pozměněné podobě přejala jako jeden z předobrazů sídel vlastních. Výzkum ukazuje spíše na extenzivní užití areálů vil v porovnání s římským obdobím, než na přímou kontinuitu jejich rezidenční funkce (Christie 2004, 12–13; Choudary 2015). Mění se vnitřní uspořádání a v některých případech přejímají vily sakrální funkce, vč. funkce pohřební (Knight 2005). Jde o paralelně běžící procesy, kdy dochází k decentralizaci původní římské správy a formování prvků pozdějších venkovských sídel (Arnau 2004, 85–90). Přímá adaptace pozdně římských staveb je doložená pouze pro úzce vymezenou část západní Evropy, a i zde dochází k rozvolnění jejich forem (zejména Francie a Německo – vznik *curtes*, *falcí*, *palatií*; Hejna 1965, 525–532; Ehlers 2011; Macháček 2005, 106). Zdá se, že v periferních regionech odvozovala lokální aristokracie hlavní část své moci od vztahu k půdě, nikoli od vyšších politických struktur stavějících na římském odkazu. Až později se takto budované domény stávaly součástí vyšších územně správních celků (Pardo 2013). Obdobný model lze dovozovat i v prostředí raně středověkých Čech.

V poslední době se objevují hypotézy o přímé vývojové linii od pozdně římského správního systému k feudálním panstvím západní Evropy. Mezi sdílené znaky patří mimo jiné rozdělení majetku na část bezprostředně spravovanou a část propůjčovanou klientům za službu a peněžní rentu (srov. Wickham 2005, 259–302; Sarris 2004). Přímý přenos podobného schématu do českého prostředí ale není pravděpodobný. Přijatelnější je postupné pronikání nových zvyklostí z okolních území, a to ve značně adaptované podobě. Římský model a jeho dědictví, založené na odlišném ekonomicko-spoločenském kontextu, mohly těžko být přenášeny na svět za hranicí limitu, pouze letmo dotčený antickým kulturním okruhem. Vše ale poukazuje na hloubku kořenů uspořádání venkovského osídlení a jeho pozorovatelné artefaktuální projevy v krajině.

Samotný proces diferenciacie středověké rodové šlechty je úzce provázán se vznikem sídel, která mohla naplnit její potřeby v otázce symbolického vymezení vůči ostatním sociálním skupinám a zároveň zabezpečit veškeré aspekty vlastního hospodaření. V důsledku došlo ke konstituci areálů, jejichž jasnější kontury rozeznáváme mezi dvorci velkomoravských velmožů (Dostál 1975, 239–259; Macháček 2005, 106–109; Ruttkay 1978). Za další vývojová stádia lze označit dvorce knížecí a jejich následovníky vydělující se z českých hradišť upadající hradské soustavy (Hejna 1969, 536–541;

Bartošková 2004; Klápště 2005, 41–45, 105–118; Gája 2008, 74–97). Tyto objekty získávají všechny základní znaky pozdějších venkovských sídel. Spojují rezidenční, správní, hospodářskou a obranou funkci v rámci jednoho, často nepřilíš rozsáhlého areálu, obývaného uzavřenou skupinou osob (Kašička 1985, 59–60). Dvorce kromě světské moci zprostředkovávaly také kontakt s duchovním světem, neboť jejich významnou součástí byly sakrální stavby. Zprvu jednodušší, bezvěžové, později zejména ve formě tzv. emporových kostelů, a to jak v Čechách (Hejna 1969, 543–544; 1978; 1983; Durdík 2000, 35–36; Gája 2008), tak na Moravě (Měřínský 1981, 164). Rozšíření takových sídel patrně dalece přesahovalo centralizované mocenské uspořádání hradské správy a dvorce lze hledat rozptýlené napříč krajinou celé staré sídelní oblasti (Klápště 1994, 143–145). V poslední době se množí i doklady rozlehlých, volně stojících dvorců ohrazených příkopy, s lehčí dřevěnou zástavbou v centrální části. Jedná se patrně o první venkovské hospodářské dvory, zprvu bez sídelní funkce (srov. Gojda a kol. 2010, 288–289). Tímto nejstarším obdobím sídel se ve velmi kreativním pojetí nedávno souhrnně zabýval F. Laval (2013; 2014; 2016).¹⁶

Variabilita elitních sídel hypoteticky řazených mezi předchůdce středověkých vrchnostenských rezidencí vzrůstá, pokud se zaměříme na širší středoevropský kontext. Při tom je třeba dát pozor na dřívější přeceňování role některých jevů při genezi sídel mladšího středověku v Čechách. Příkladem takové odbočky jsou tzv. *saské hrádky* a jejich domnělé české protějšky – *kruhové blatné hrádky* (Hejna 1957). V Čechách nemáme v mladohradištním období doloženou přímou obdobu polských a německých kruhových opevnění (*Rundwälle*),¹⁷ která vznikala jako specifický typ hradištních komplexů v severní části západoslovanského kulturního okruhu, ani čistokrevná *motte*, zvláště ne v souběžném časovém rámci. Celková souvislost Hejnovou srovnávaných fenoménů je poměrně vzdálená a tento výklad musel Hejna sám postupně korigovat (srov. Hejna 1965, 547–578; Brather 2008, 119–139). Popsané kategorie mají ale jisté konceptuální ratio v rozdělení dvou základních variant: (1) staršího horizontu větších plochých kruhových opevnění (*Burgwall* / *Rundwälle*), a (2) menšího převýšeného kruhového opevnění, jako mladší varianty (*Burghügel* | *Turmhügel*); úskalím je Hejnova špatná datace českých lokalit a práce výlučně s blatnou polohou (Hejna 1957, 232–235).¹⁸

¹⁶ K základnímu výkladu pro tento horizont odkazujeme k jeho studiím, případně k další citované literatuře. Výklad práce je směřován spíše na mladší vývojové fáze a diskusi v této kapitole vedeme programově zejména proto, aby byl jasně definován argumentační rámec. Ke studii F. Lavala se v následujícím textu ještě podrobněji vrátíme (viz kap. 2.4.1).

¹⁷ V poslední době se mezi dobře prozkoumanými reprezentanty s kvalitně zpracovanou publikací zařadila lokalita Glienke (Meklenbursko, DE; srov. Messal 2015). Pokud máme jmenovat formálně shodné a potenciálně významné lokality pro řešení otázek plochých kruhových opevnění u nás, měli bychom pozornost upřít k Rankovicím (okr. Cheb; Kolektiv 1998–2005, 646–647) a ke Dvorcům u Dobříše (okr. Příbram; Bravermanová 1991).

¹⁸ S. Brather na rozdíl od Hejny pracuje s tradičně širším výkladem pojmu *Burgwall* (ve smyslu ekvivalentu českého *hradiště*) a pozoruje jistou regionálně podmíněnou variabilitu, i když závěry jsou velmi generální (Brather 2008, 119–139). Hejna přitom v návaznosti na P. Grimma definuje *Burgwall* úžeji „jako menší útvary, položené v blatném terénu, nebo využívající přirozených terénních vyvýšenin, opevněné valem

A. Hejna obecně pozoroval v celé střední a východní Evropě tendenci k nezávislému utváření formálně nových typů sídel, ať už navázaných na osídlení, či soliterních. To ho ale vedlo k některým zavádějícím dedukcím, např. příliš oddělenému chápání nížinných a výšinných opevněných lokalit (Hejna 1965, 538–539). S opatrností musíme přistupovat ke spojování konkrétních typů ohrazení s etniky (Slované vs. Germáni). Stejně ošidné je přehnané zdůrazňování vojenské funkce sídel, snad v návaznosti na soudobé úvahy o roli knížecí družiny (viz výše) a celkově o militaristicky laděné atmosféře raného středověku. Oprostíme-li se ale od situací a dobou podmíněného interpretačního rámce, Hejnovou prezentovanou myšlenku nepřestávají být v jiných aspektech inspirativní, hlavně přesahem mimo hranice české kotliny. I v britském kontextu se například ustupuje od přímočarosti importu *motte-and-bailey* z normanské Francie a je diskutována otázka provázanosti tohoto typu staveb se staršími sídly typu *ringworks* (Barry 2008, 120–123) a *burh* (Liddiard (ed.) 2003, 9–10). Podobně se o návaznosti raně a vrcholně středověkých sídel diskutuje na Slovensku (Čaplovič a kol. 1985, 244–249), otázka je to však celoevropská a velmi složitá (Creighton 2012, 39–49). Důležité výzkumy lokalit jako Goltho (Lincolnshire, GB; Beresford 1987) nebo Husterknupp (Severní Porýní-Vestfálsko, DE; Hernnbrodt 1958), s nepřerušovanou návazností několika velmi odlišných sídel, by měly být formující při uvažování o nástupu sídel vrcholného a pozdního středověku.¹⁹ Blízkost kruhových opevnění je možné odvozovat i z variantních způsobu konstrukce. *Motte* může vznikat také navršením materiálu kolem stojící stavby, nikoli jen jako její substruktura. Takové příklady opět známe z Čech (Kolektiv 1998-2005, 418) i ze zahraničí (např. Nizozemí; Bult 1987, 24; Francie, Anglie: Creighton 2012, 90, 93).²⁰

Víceméně shodné úvahy jako A. Hejna rozvíjel i B. Dostál, zejména ve vztahu ke dvorcům. Podle něj to byly důležité sídelně-hospodářské jednotky podobné *falcím* a snažil se je hledat nejen na jemu domáckém Pohansku u Břeclavi, ale nepříliš úspěšně též v okolí Mikulčických kostelů (Dostál 1970). Souběžně a s podobnými argumenty, ale s jinými závěry, pracovala D. Menclová, která plně podléhala době poplatné představě o vykořisťování poddanstva i nevraživém soupeření šlechty, církve a panovníka. Předpokládala prostý přenos západoevropských hradů a souvisejících sídel do české reality a domácímu vývoji přikládala mizivý význam pro výsledný stav vrcholného středověku (Menclová 1976, 115–130, 273–274). Následně byly starší názory generálně prohlášeny za antikvované (v mnohém oprávněně) a diskuse tím bohužel na čas ustala (srov. Durdík 1976; 1981).

a příkopem oválné nebo kruhové formy“ (Hejna 1965, 547). Zaplétá se do až přebujelé systematiky tzv. *saských hrádků* definováním dalších typů jako je *Rundwälle* | *Burghügel* | *Turmhügel* a střídáním definic různých autorů (Hejna 1957; 1965, 547–578). Chronologické zařazení Hejnovou uvažovaných souvisejících českých lokalit v Polabí hlouběji než do 13. století bylo později vyvráceno na základě revize archeologického materiálu (Klápště 1994, 141). Rozpadla se tím i hlavní návazná linka mezi *saskými hrádky* a *kruhovým blatným hrádkem* v Čechách.

¹⁹ Výčet starších významných výzkumů přináší např. Nekuda–Unger 1981, 9–25.

²⁰ Jedním z důvodů může být vytvoření relativně suché sklepní prostory i v zamokřeném terénu.

Ještě K. Reichertová jako definující prvek sídel elit chápala užívání věžové stavby (1961, 600).²¹ Bez vazby na její názory se o tento výklad opírá i F. Laval, když sleduje přenos významu slova *kostel* (*castellum*) z původně snad laického do církevního prostředí. Vodítkem k tomu je věžová stavba kostela, která měla být významově důležitá především pro profánní složku elitní společnosti, jako součást šlechtického sídla (Laval 2016, 58–68). Oprostíme-li se od ryze praktické funkce věže, je pravděpodobné, že otázka vertikality ani ve středověku neztratila svůj význam, který je jí přikládán v období pravěku (Neustupný 2010, 90, 148, 279). Sídla vrchnosti, případně sakrální stavby, stály jistě v ostrém kontrastu k nevysokým objektům venkovských domů (Šimůnek 2010, 207). Je nasnadě, že takové budovy musely ve značně odlesněné vrcholně a pozdně středověké krajině tvořit důležité orientační body. Bude třeba rozvinout myšlenku, zda určitý druh neverbálního sdělení vůči okolnímu obyvatelstvu nebyl právě jedním z primárních účelů, zvláště u tvrzí, jejichž fortifikační význam je snad až sekundární (Meyer 1976, 175). Nový podnět pro toto uvažování přináší precizně provedená analýza českých hradních bergfritů od T. Maříka. Ten na vyčerpávajícím souboru prokazuje, že funkční aspekty (obrana, útočiště) tzv. *bergfritů* byly na českých hradech vlastně bezvýznamné a v praxi sloužily věže spíše jako skladiště a pozorovatelný, nebo se jedná o chybně interpretované *donjony*. Na otázku, proč stavět desítky metrů vysoké sklady a občasná vězení odpovídá autor prozaicky – symbolickým významem věže, jako prestižní stavby (Mařík 2015, 56–60). T. Mařík minul důležitý etymologický výklad slova *Bergfried* – „ochraňující mír“ (Klápště 2005, 125), což jen dodává jeho sdělení na váze. Potvrzují se obecné závěry J. Zeune, že funkce vysokých věží jako obraného prvku je velmi problematická a hlavní tíha obrany vždy ležela na hradbě (2001, 11–12).

Pro roli sídel jako stvrzujícího znaku sociálního postavení hovoří snaha emancipujícího se bohatého patriciátu proniknout mezi rodovou aristokracii právě skupováním i stavbou sídel v okolí významných měst a následnou nobilitací. Tento proces pozorujeme nejen v okolí Prahy, ale např. také na Kutnohorsku, Plzeňsku, Chebsku a dalších místech. Jen stěží lze uvažovat o tom, že by městské rezidence neposkytovaly dostatečné pohodlí pro vlastní bydlení a ekonomickou aktivitu. Sídlo mělo podstatně hlubší význam pro definici společenského postavení vlastníka. Stejně poznámky přináší R. Šimůnek; například uvádí, že diskutovat lze obecně témata jako je hradní politika, mocenská a právní symbolika, prostředky vyjádření šlechtické identity, způsoby legitimizace sociálního statusu a koneckonců i vlastní vizuální efekt sídla. Dodejme, že symbolický smysl ale nesmí být jedinou sledovanou složkou; měl by vyváženě doplňovat ostatní interpretační roviny. Paradoxem je, že Šimůnek musí archeologům připomínat existenci krajinné

²¹ „Především je nutno rozlišit čtyři základní, společensky odlišné stavební útvary, jejichž jádrem je pevná obytná věž. Je to hrad, městské opevněné obydlí, venkovské opevněné obydlí a opevněný kostel.“ (Reichertová 1961, 600).

archeologie. Vrozená fascinace pojmem „hrad“ ale i u něj zastírá celkovou rozmanitost a možnou interpretační šíři tématu vrchnostenských sídel (Šimůnek 2010, 189–214).

*

Nyní však uzavřeme nástin názorové evoluce. V literatuře panuje shoda, že novým vývojovým stupněm původních raně středověkých dvorců v té či oné podobě je zformování vrchnostenských sídel vrcholného a pozdního středověku. Tehdy byly výlučnost a postavení majitelů i velmi malých statků zdůrazněny vydělením rezidenčního, obvykle fortifikovaného jádra z organismu dvorce a došlo ke vzniku zvláštní kategorie venkovských sídel – *tvrzí*.

I tento základní koncept ještě podrobíme analytické diskusi, bez ohledu na to se ale nabízí otázka, zda je vrcholně středověká „*tvrz*“ jen logickým pokračovatelem „*dvorce*“, tedy vzniká přirozeným autochtoním vývojem, vstřebávajíc externí impulzy, nebo zda se jedná o výraz nové institucionalizace hierarchického postavení elity a jde o specifický cizorodý prvek (jako v případě hradu, kde o tom málokdo pochybuje; viz Klápště 2005, 119–150).²² Pravda bude snad někde uprostřed. Oddělená hranice, na které dochází k vytváření konceptů hradu a tvrze, je iluzivní a obraz se slévá mezi oběma variantami. Služebný vztah, ze kterého sídla vyrůstají, musel být přítomen již v pozdně antickém a raně středověkém právním zřízení, které bylo založeno zejména na kumulaci rodového majetku a vzniku ekonomicky, nikoli nutně právně závislých skupin obyvatelstva (Sarris 2004; 2009). Až později, v rámci emfyteuze, došlo k vymezení několika omezeně přístupných společenských vrstev, s čím dál jasněji definovanými právy, povinnostmi a v důsledku také symbolickým postavením, vyjádřeným stavební kulturou sídel. Vrcholně středověké koncepty jsou v čistokrevné formě příznačné hlavně pro západoevropský okruh a k nám se dostávají ve své reinterpretované podobě. Otázkou tedy je, nakolik při této nové interpretaci vstupovaly do hry specifické lokální podmínky a sídelní historie.

Dnes jsou hledána východiska domácích sídel hlavně mezi objekty typu *motte*, kde je souvislost nejvíce zjevná, a mezi *dvorci* nalézány poblíž kostelů raných velmožů, kde však známe omezené množství příkladů (Klápště 1994, 141–161; 2005, 150–159; Svoboda 1998; Musil 2006, 266–281).

Třebaže může být hranice mezi Čechami a okolním středověkým světem reálná (Birngruber, K. a kol. 2012), fenomén formování vrchnostenských rezidencí musíme sledovat nejen v soudobém celoevropském měřítku (srov. Hejna 1965; Dostál 1970; 1975, 255–257; Menclová 1976, 8–50; Musil 2006, 115–144; Laval 2013; 2016), ale na

²² Specifičnost vzniku hradů pro západoevropský kulturní okruh podtrhuje srovnání s prostředím středověkého východu, zejména s Ruskem, kde si společnost až do novověku udržela podstatně archaičtější formu správy založené na panovníkovi s bohatou suitou družníků. Tomu odpovídala i forma sídel, rozvíjející koncept raně středověkých hradišť (*gorod*) s předhradím (*posad*) a akropolí (*kreml*), obsahující dvorce jednotlivých velmožů (Vaniček 2002; Hejna 1965, 535–536; Brather 2008, 121; Menclová 1976, 128–129).

základě výše uvedeného exkurzu také jako přímý odraz sociálního uspořádání společnosti v období počínajícím v prvním tisíciletí před Kristem a odeznívajícím až v průběhu 18. a 19. století. Teprve tehdy byl vliv venkovských elit spojených s držbou půdy postupně rozměňován v důsledku industrializace a celkové restrukturalizace sociálních vztahů. Jedná se o hluboce diachronní a geograficky téměř neomezený jev. Dosavadní výklad dobře ilustruje, nakolik odlišně byla konkrétní řešení a vzhled typově shodných areálů v rámci společenských a symbolických potřeb reflektována ve stavební podobě, aniž by se zásadním způsobem změnila praktická úloha (správní, hospodářská, rezidenční, obranná atd.). Stejným způsobem musíme chápat i vývoj v mladším středověku a časném novověku (Meyer 1976, 174).

Přejdeme-li se ke vzájemnému uspořádání sídla a dvora, tomu se letmo věnoval již F. Kašička a povšiml si jejich komunikační provázanosti (Kašička 1985, 58). K fyzickému oddělení obou částí dochází ve venkovském prostředí v poměrně krátkém období od 2. poloviny 13. století do počátku 15. století, se vznikem opevněných variant sídel. Od pokročilého 15. století nastává nové srůstání sídla se dvorem v homogenní, nedělitelný celek. Po atrofování fortifikační funkce sídel v časném novověku a jejich opětovnému situování do zástavby dvorů přebírají úlohu jejich nevýznačnější stavby. Tento stav se nadále ukázal jako jediný udržitelný a může se zdát, že naopak v případech vrcholně a pozdně středověkého konceptu oddělených areálů šlo o deviaci, která se později ukázala jako neživotaschopná. Vojenská složka objektů se později v novověku dokonce oddělila do samostatné větve reprezentované specializovaným systémem novověkých fortifikací. Je třeba tedy rozlišovat mezi vojenskou funkcí sídel a militárně motivovaným symbolismem (Liddiard (ed.) 2016, 2–4). Jak osobní vybavení v podobě zbraně a zbroje, tak vlastnictví dobře vybavené zbrojnice byly otázkou prestiže a součástí běžného obrazu moci šlechtice, tedy rytíře a „válečníka“ (Prchal 2008, 142-143).

V kontrastu k významu výzkumu raně středověkých dvorců a pozornosti dávané pozdějším hradům působí opomíjení menších sídel, a natož pak hospodářských dvorů, nanejvýše zarážejícím dojmem. Naši pozornost by měl přitahovat fakt, že přítomnost vrchnosti na vsi nemusela nutně znamenat přítomnost tvrze, či jiného opevněného sídla v pravém slova smyslu (srov. Kovář 2010). Naopak přítomnost poplužního dvora je ve středověkém rentovním systému pro správu vsi velmi významná a těžko nahraditelná.²³ Významnou překážkou výzkumu dvorů je samozřejmě stav pramenné základny. V novověku dochází i k opětovnému, stále častějšímu spojování drobných sídel s církevními stavbami,²⁴ čímž se po spirále vracíme k výchozí situaci multifunkčního

²³ Známe příklady lokálně významných rodů, jejichž původní rodové sídlo s největší pravděpodobností nikdy nebylo tvrzí, ale jednalo se o dobře vybavený poplužní dvůr nebo mlýn (např. Ducové z Vařin; Anderle – Švábek 1993, 27; další příklady podrobně viz Kovář 2011, 12–14).

²⁴ Jde nejen o soukromé kaple, ale i o návaznost na vesnické kostely v areálu sídel (Laval 2016, 68–69). Spojení sídla a sakrální stavby se paradoxně ve starším období mohlo vychylovat i přesně opačným směrem – výsledkem jsou opevněné kostely sloužící komunitě jako refugia (<https://ecclesiaincastellata.wordpress.com/>; Varhaník 1999). U nich se podobně jako u novověkých

areálu, formálně aktualizovaného podle dobových zvyklostí. Znovu přichází na mysl otázka, jak se projevuje v podobě sídel exprese aktuálních kulturních obyčejů, a kde hledat nová měřítká, která nám pomohou chápat zamýšlenou úlohu elitních rezidencí v dobovém kontextu, který se neustále proměňoval. Obecné řešení obytných prostor i celkové dispozice je ve středověku a časném novověku standardní napříč společnostmi a proměnlivé formy reprezentace či užití konstrukční prvky vyjadřují pouze sociální postavení. Vlastní dispoziční řešení tedy není odvislé přímo od účelu. Poznání konkrétních funkcí je v rovině interiéru možné až na základě studia stavebních detailů a vybavení (srov. Rykl 2008, 45nn). Teprve od přelomu 16. a 17. století známe vyhraněné architektonické dispozice přímo odvislé od postavení majitele z nejvyšších sociálních pater, se specifiky u sídel hrabat, knížat a panovníka (Kubeš 2008). Pro obecnější hodnocení se je proto třeba poohlížet jinde, zejména ve vztahu sídel ke krajině a k zázemí.

Je zřejmé, že pochopení vzniku, vývoje, distribuce a zániku vrchnostenských sídel je klíčové, neboť se jedná o objekty, které do značné míry odrážejí původní potřeby a záměry svých stavebníků nejen ve vztahu k sídlu samotnému, ale k celému sídelnímu areálu a struktuře společnosti na lokální i širší, např. zemské úrovni (Žemlička 1991, 40–41). Podoba, absence, prezence a celkové uspořádání vrchnostenských rezidencí v určitých regionech může přinášet pestré informace o vývoji osídlení (Gabriel–Panáček 1991, 24) a při rekonstrukci sídelní sítě lze drobná vrchnostenská sídla použít jako agenty, zastupující skutečné minulé osoby či společenské skupiny.²⁵ Díky vysokému početnímu zastoupení jsou v důsledku drobná sídla elit i statisticky validním pramenem pro poznání celého období mladšího středověku i časného novověku.

2.3 Kastelologie v evropském kontextu

Studium feudální společnosti nemůžeme se znalostí vysloveného redukovat na úzký národní nebo středoevropský pohled, ale je důležité reflektovat teoretické koncepty již delší dobu diskutované napříč západní Evropou. V této kapitole se nebudeme omezovat čistě tématem drobných sídel, ale cílem bude shrnout celkový pohled na kastelologii a najít perspektivně se rozvíjející směry bádání. Při rešerši zahraniční literatury nepomáhá fakt, že terminologická vyhraněnost je ve většině zemí podstatně nižší, než v českém prostředí (Laval 2013, 3–5; Chotěbor 2009; Musil 2006, 270; Durdík 2009, 8). Co je na jedné straně z metodického hlediska nevýhodou domácí půdy, z hlediska komunikačního představuje výhodu i přes nutné zkreslení. Přesto se budeme snažit cílit na témata, která se maximálně dotýkají drobných vrchnostenských sídel a dvorů.

pevností vytratila sídelní funkce. Naopak situování kaple do areálu honosnějších sídel zůstalo standardem po celý středověk i novověk (Durdík–Bolína 1991; Šimůnek 2013, 35–40) a existují i doklady farních kostelů situovaných do předhradí, častěji však v zahraničí než v českých zemích. Farní funkci mohla mít i hradní kaple (Hložek 2010, 35–43; Šimůnek 2013, 106–135).

²⁵ Obecně ke vztahu agent/struktura viz Dornan 2002; Dobres–Robb 2000.

2.3.1 Základní směry vývoje

Od nástupu „české školy kastelologie“ v 70. letech k nám zahraniční, zvláště západoevropský diskurs bádání o vrchnostenských sídlech zasahuje omezeně. Kontakt se redukoval na hledání typologických předloh na jedné straně a na zásobu komparačního materiálu na straně druhé. Přitom právě již v 70. letech publikoval W. Meyer studii o rezidenčním, symbolickém, právním a společenském významu hradní architektury, zcela předbíhající svou dobu (1976). Nejbohatší inspirační rámec však nabízí anglicky psaná literatura, kde mohla působit i přirozená jazyková bariéra pro tradičně německojazyčný středoevropský prostor. Ve stejné době jako Meyerova práce vychází studie *Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture* (Coulson 1979), která značí nový obrat v britské kastelologii. Jako takový se západoevropský vývoj oboru neodchyluje od paradigmatických změn a souvisejících politicky podmíněných přístupů, jak je popisuje K. Kristiansen (2008), respektive dříve obecněji T. S. Kuhn (1996; poprvé publikováno v r. 1962).

Původní kontury evropského výzkumu se příliš neliší od těch českých; nejdříve probíhala bohatá dokumentace lokalit a jejich chronologická a vývojová analýza. Následné byly souvislosti sídel vysvětlovány v rámci pojmů a prostředků událostní historie (Hansson 2009, 440). Do nedávné doby se silně projevovaly dva hlavní směry: (1) puristicky laděný **pohled na sídla jako opevněné objekty vojenské povahy** (byla sledována až dichotomie mezi funkční a symbolickou složkou);²⁶ (2) **studium původu a genetických souvislostí** sídel. Obecným trendem, který až do nedávna spíše posiloval, je zaměření na regionální a národní otázky. Přesto v minulosti bádání stopujeme několik následováníhodných směrů, jako např. výzkum přidružených areálů sídel (předhradí, dvory), vztahu sídel k proměnám forem osídlení (uspořádání sídlišť a plužiny, kontinuita sídel) nebo souvislostí opevněných sídel s kolonizačními aktivitami (Creighton 2009, 6–10). Průřezy důležitých starších britských prací byly souborně vydány pod názvem *Anglo-Norman Castles* a *Late Medieval Castles* (Liddiard (ed.) 2003; 2016). V nich lze v odstupu sledovat proměny názorů špičkových výzkumníků své doby, a i mezi těmito texty nalezneme myšlenky, které by v našem bádání působily inovativně.

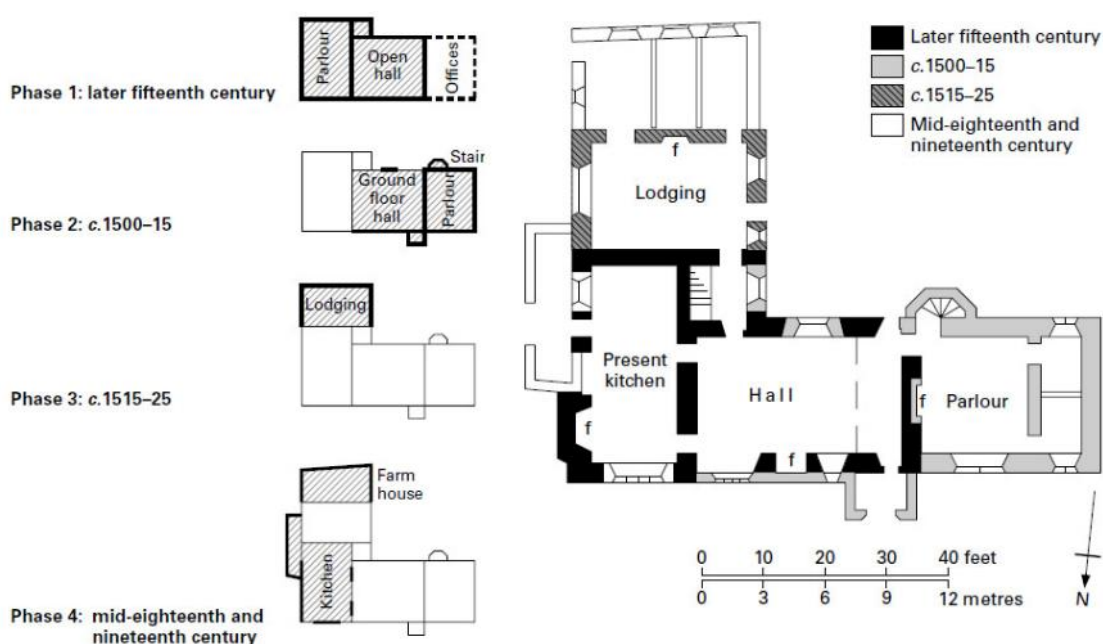
V zasetí tradičnějších přístupů k sídlům zůstává hlavně širší **středoevropský prostor**. Snad je to proslulá Piperova práce (*Burgenkunde*), která v této části Evropy definovala zájem bádání, ležící v systematice a deskripci (srov. Piper 1895).²⁷ Neplatí to absolutně

²⁶ Některé názory z dnešního pohledu působí velmi extrémně: „Basically the castle and its institutions ignored the peasant. The only connection with the tillers of the soil was one of domination, exploitation, and even outright pillage. The castle was, in effect, the camp of an occupying army in a conquered country.“ (Bur 1982, 13).

²⁷ Dosud poslední tuzemský pokus o monografickou syntézu problematiky hradů se k ní jako ke svému předobrazu výslovně odvolává: „na stranách této publikace dostává český čtenář vlastně poprvé do rukou část pojímanou jako klasická „Burgenkunde““ (Durdík–Bolina 2001, 249). Mnohem dále se při stejném pojetí dostává např. francouzská produkce (Mesqui, J. 1991–1993) a podobně kvalitní systematizaci má k dispozici i Anglie (Emery 1996–2006). Například rozdíly v obsažnosti a přehlednosti dokumentace jsou oproti českým publikacím diametrální (Obr. 1). Odlišnost přístupů mezi střední a západní Evropou ilustruje

a například německá vědecká obec generuje i méně tradiční pohledy na téma aristokratických sídel (Zeune 1997; 2001; 2015; souhrnně dvojdílné *Burgen in Mitteleuropa*; Kolektiv 1999), a v omezené míře také ta polská (Kajzer 1993; Wiesiołowski (red.) 2001; Antoniewicz, M. (red.) 2002). Výjimečně se setkáváme s překročením domácích hranic u české kastelologie (Birngruber–Schmid (eds.) 2012; Šimůnek 2010), své podněty přináší i Slovensko (Čaplovič a kol. 1985). Snaha sblížit oddělené pohledy východu a západu Evropy vyústila například v uspořádání konference *Herrschaft und Burgenland-schaften – Fränkische und internationale Forschung im Vergleich*, kde byly v roce 2010 v obecnější rovině diskutovány aktuální otázky kastelologie (Kemethmüller 2011).

Z piedestalu již byl sesazen dříve prvořadý zájem o *motte* a též **francouzská kastelologie** následuje nastupující trendy. Zaměřuje se na důležitou revizi dosavadních výzkumů včetně chronologie, a s tím související původ a vznik konceptů aristokratických sídel. Pozitivním příkladem změn je růst komplexity pohledů na hradní architekturu a život elitních areálů, který překračuje dispoziční klasifikaci. Diskursu vládnou otázky spojené s každodenností opevněných sídel, sídelními zvyklostmi aristokracie (užíván je termín „*aristokratický habitat*“) a vztahem sídel a osídlení (rozšiřuje se podstatně dále za známé studium nukleotizace – „*d’encellulement*“; Boucharlat 2009).

Obr. 1. Příklad dokumentace sídla Wortham Manor, Devon. Ve srovnání s plánovou dokumentací podle české tradice je zajímavé striktní vyznačení interpretace prostor a schematizované naznačení vývoje sídla. Takový postup bývá aplikován i na bloky staveb a vnější prostory, což významně usnadňuje orientaci v plánu. Upraveno podle Emery 1996–2006, III: 691.

i prosté konstatování z úvodu ke slovenské korpusové práci: „*smyslem hradů nebylo zdobit krajinu, nýbrž musely plnit řadu úloh (...) plnily funkci obytnou a obrannou a právě z nich – jako bezpečných center – mohli příslušníci šlechty spravovat pozemkový majetek a ovládat své lidi.*“ (Plaček–Bóna 2007, 9).

Situace v **jižní Evropě**, hlavně v Itálii, je s tou českou nepříliš srovnatelná. Poměrně brzy po definitivním rozpadu římského impéria se tu rozbíhá velmi specifická podoba restrukturalizace osídlení (*incastellamento*), které je v době rozmachu vrcholně středověkých sídel v Čechách za svým zenitem. Jde o změnu v hierarchii venkovských sídlišť spojenou s koncentrací pozemkových statků a vznikem nových sídel elit, často spojovaných se sakrálními stavbami. Důvodem však není primárně obrana, ale konsolidace dominií a nového správního systému (Francovich–Hodges 2003; Francovich 2008; Creighton 2012, 140–141). I zde bychom našli styčné plochy při studiu tzv. české vrcholně středověké kolonizace, spojované se vznikem nových vrchnostenských objektů, ale také restrukturalizací starších sídlišť. Nové formy elitních sídel vznikají od 12. století v městském prostředí, jako např. typické severoitalské věžové domy (Mercanti–Straffi 2003) a městské hrady. Forma politického uspořádání italských městských států ovšem příliš nepřála vzniku podobných venkovských rezidencí vrchnosti, jaké známe ze střední a západní Evropy (Jones 1997, 288–332). Se srovnatelnými podmínkami vývoje se setkáváme zejména v alpské části Itálie a jinou situaci samozřejmě vidíme i v jižní Itálii a na Sicílii, kde stavební formy navazují na normanské prostředí a mísí se s blízkovýchodními vlivy (Manenti–Bollen 2000). Ve Španělsku zprvu sledujeme domácí variantu *incastellamenta*, později silně pevnostně profilovaná sídla související s konfliktní zónou, kde se dlouhou dobu přímo vojensky střetávaly dva odlišné civilizační okruhy (Creighton 2012, 141–143). Z těchto odlišností vyplývají i odlišná východiska a otázky jihoevropské kastelologie, hůře přenosné do středoevropského rámce.

Nejpozději po roce 2000 se **západoevropská kastelologie** začíná otevírat novým proudům a rozbíhá se čilá diskuse. Nejvýznačnější pohledy, minulé i proponované, snáší do kvalitní syntézy programová práce *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800–1200*. Jak sděluje její autor O. Creighton, ani tematizace konkrétních klíčových otázek (např. pod hlavičkou periodika *Château Gaillard*) většinou nepřinesla nové obecněji zaměřené práce, ale do dalších detailů zabíhající mikrosondy. V kastelologii se velmi silně projevují i nacionalistické tendence ve smyslu historického vymezení se vůči okolním státům (Creighton 2012, 17). Takové závěry sice nelze aplikovat zcela generálně (viz zde citované studie z uvedeného periodika a jiné příklady), ale kritika postrádaných syntéz zaměřených na kastelologická témata v širším časovém i prostorovém pohledu je těžko rozporovatelná. Creightonovu práci není možné v úplnosti přeuvpravit, neboť se obrací na příliš mnoho témat. Na jeho názory tak cíleně upozorňujeme spíše na jiných místech u konkrétních argumentů napříč textem. Je však třeba zdůraznit, že bychom těžko hledali podnětější rozbor současné situace v oboru.

2.3.2 *Otázky a metody*

Podnětem posledních změn v pojetí výzkumu byla samotná **tematizace sídla jako součásti krajiny**. V této rovině se jedná o propozici hypotézy, že aristokratická sídla přímo definovala podobu svého okolí, a to nejen jako dominantní prvek sídelní struktury,

ale ve smyslu pozdějších cíleně komponovaných krajín novověku.²⁸ S přítomností sídel elit se další areály v krajině musí (v přeneseném slova smyslu) vyrovnat, zároveň ale vliv konkrétních agentů z prostředí vrchnosti tento vývoj svými rozhodnutími zásadně ovlivňuje a vytváří v nejrozvinutější podobě tzv. *designed landscapes*, jejichž prvky byly dokumentovány i archeologicky (Creighton 2009a). To je první krok k širší myšlence, že krajinné koncepce jsou svého druhu jedním z přímých obrazů vnitřního myšlenkového světa šlechty. Dosavadním závěrem bádání o komponovaných krajinách je, že se sebeurčením feudálních elit souvisí typizovaná organizace prostoru, které se projevuje v různé síle napříč Evropou, ale vykazuje shodné znaky. Daří se tak sledovat společný ideologický podtext prostupující středověkou společností (Hanson 2006).

K tomu dodejme, že právě jmenovaný myšlenkový směr je důležitým impulzem při hledání obecnějších modelů archeologických odrazů elit napříč časem. V kontextu toho, že samotné pojetí feudalit je předmětem kritiky a závažné diskuse (Reynolds 1994; Gurevič 2008; Creighton 2012, 36–39; u nás souhrnně např. Zelenka 2016), může se i archeologie přidat se svým pohledem díky schopnosti sledovat artefakty v čase dlouhého trvání a hledat strukturální aspekty společenských proměn. Je relevantní a důležitou otázkou, kde končí středověká společnost západoevropského stříhu a kde – v čase a prostoru – začínají jiné formy společenského uspořádání. Život aristokracie se přitom může archeologicky projevat v mnoha podobách, např. i v ekologických a hospodářských aspektech. Jmenovat můžeme vytváření loveckých hvozdů a introdukci exotických zvířat i plodin, což obé významně vstupovalo do regionálních ekonomicko-sociálních vztahů i krajinného vývoje. Vodní díla spojená se sídly (příkopy, rybníky, strouhy) nenesla pouze praktické funkce, ale plnila svou esteticko-symbolickou úlohu v komponované krajině (Creighton 2009a; Hansson 2010; Creighton 2012, 114–119). Takové krajinné celky, zejména tzv. *lovecké hvozdy*, sloužily primárně k rekreačním aktivitám nobility a vykazují až neuvěřitelnou prostorovou stabilitu v řádu mnoha staletí, sahající až k tisíci let (viz tuzemský Křivoklátský lovecký hvozd; srov. Razím a kol. 2010; Novák 2013). Jejich náročná správa je stavěla do role jedné z mála výsad, které si mohl dovolit pouze panovník a později v novověku také rody nejmovitějších pozemkových magnátů (James 2011). Byla s nimi spojena i významná ekonomická aktivita a speciální právní ochrana. V takovém prostoru se nemusela realizovat jen mužská elita, ale hrály významnou roli též v životě dámského dvora, což je sama o sobě zatím málo poznaná komponenta světa středověku (Richardson 2011).

²⁸ Téma komponované krajiny je v Čechách reflektováno zejména z pohledu historické geografie a klade do popředí zájem o barokní komponovanou krajinu. Výjimečně se zabývá staršími časovými horizonty, jmenovitě např. ve vztahu k rybníkářství. Hlavní prostor ve výzkumu dostává estetická složka takové kompozice a její ideologický podtext. Diskutovaná je i památková ochrana „komponovaných krajín“ (Kupka 2012). Na poli české archeologie podobně zaměřené studie prozatím chybí, bez ohledu na chronologické zařazení.

Pokud hovoříme o **environmentálních aspektech výzkumu** vrchnostenských sídel, je třeba obrátit zrak do Polska. Samostatnou a pro kastelologii neopominutelnou tematickou skupinu jistě tvoří hrady Řádu německých rytířů v Pobaltí, které byly vybudovány v průběhu 13. století po úspěšných křížových výpravách. Typově se tato sídla pohybovala na pomezí kláštera a pevnosti, což z nich činí ojedinělý fenomén evropského středověku (srov. Torbus 1998). Než samotná tematizace řádových sídel je pro nás podstatné poslední špičkové bádání, které region přitahuje. V letech 2010–2014 byl realizován rozsáhlý interdisciplinární výzkumný projekt *The Ecology of Crusading: The Environmental Impact of Conquest, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic*.²⁹

Jak název napovídá, hlavním cílem projektu bylo mapovat enviromentální odrazy křížových výprav do Pobaltí a dopady následné (re)kolonizace tohoto území. Jde o ojediněle komplexní krajinnou sondu, která studovala sociálně podmíněné změny a dokázala zachytit nejen intenzitu, se kterou se projevovaly strukturální transformace, ale i jejich formální povahu na základě studia druhové skladby rostlin. Hlavními nástroji výzkumu byly metody archeobotaniky, archeozoologie, geoarcheologie a historie. Podle dosavadních znalostí v okolí řádových sídel postupně vznikla nová sídelní síť, složená z měst i vesnic, ale také z lesních komplexů a rozsáhlých vodní děl, společně tvořících již nám známou *komponovanou krajinu* středověku, zde ve své ryzí podobě (např. v okolí Malborku). Tomu ale předcházela proměna, která probíhala směrem od nesouvislého opadavého lesního porostu, k otevřené krajině s poli, pastvinami, mokřinami a borovými lesy. Přítomnost lesních druhů značí i stálou přítomnost pozůstatků cíleně kultivovaných lesních porostů. Zásadní je datace těchto změn. Oproti závěrům starších archeologicko-historických pozorování je hlavní proměna řazena již před křížové výpravy a ukazuje na kontinuální návaznost v užívání krajiny, nikoli náhlou transformaci, kterou bychom s příchodem křížáků a kolonistů očekávali. K výměně druhového složení preferovaných plodin (proso → žito) dochází již během 11. století. Dalším překvapením je, že dosud předpokládaná nestabilita v osídlení i hospodaření, spojená s křížovými výpravami, se v získaných datech nijak neprojevuje. Reálný dopad křížových výprav proto mohl mít jinou než dříve předpokládanou podobu. Zřetelná změna nastává až s ekonomickým rozvojem oblasti a intenzifikací zemědělských aktivit v průběhu 13. století. Tato kulminace přechází v méně intenzivní periodu 14. století, kdy jsou zemědělské aktivity potlačovány ve prospěch jiných ekonomických zdrojů, zejména obchodu. Po bitvě u Grunwaldu (roku 1410) ztrácí samotná sídla centrální význam a upadají; užití okolní krajiny se opět výrazněji nemění. Celá krajina vykazuje neočekávaně vysokou míru stability, s dočasně podmíněnými vlivy ekonomicko-politické povahy. Vliv přítomnosti sídel na krajinu jako celek byl proto v celkovém pohledu spíše nepřímý. Projevy společenských změn radikálně klesají při opuštění centrálních oblastí teutonského státu

²⁹ <http://www.ecologyofcrusading.com>

a existují zřejmé rozdíly mezi centry a periferií. Uvedené závěry přineslo užití vzorků ze sídel (zamokřené příkopy) a jejich srovnání se vzorky odebranými v jejich odlehlejších zázemí, doplněné studiem dalších souvislostí (např. hradní inventáře a nálezové celky z centrálních lokalit). Zdaleka jsme nevytěžili bohatý materiál, který výsledky projektu poskytují a ani všechny jeho aspekty. Jde o nový impuls, kterým polská archeologie posouvá studium do zatím neprobádaných obzorů (Pluskowski 2012; Brown–Pluskowski 2011; 2013; Brown a kol. 2015).³⁰

Vynechat nelze ani práce pohlížející na samotnou **společensko-symbolickou funkci vrchnostenského sídla** z pohledu dobové mentality a religiózních představ. Zde lze pracovat nejen s hmotnými pozůstatky staveb, ale hlavně s ikonografickým a psaným materiálem, který nám dává nahlédnout pod pokličku dobového myšlení. Nejde o věcnou stránku těchto vyobrazení a narací, která je od počátku standardním nástrojem kastelologů, ale o estetickou rovinu, která v rámci uměleckého ztvárnění vyzdvihuje jednotlivé funkce stavby. Středověké umění je v tomto ohledu třeba chápat jako velmi schematizované, a právě u aristokratických sídel mohou být zdůrazněny prvky s výraznou symbolickou hodnotou, které tutéž myšlenku nesly i v reálném světě. Tuto koncepci dobře vystihuje pojem „*idea hradu*“, užitý v titulu jedné z průkopnických prací na tomto poli. Studie podněcuje k hledání kulturního významu vrchnostenských sídel v imaginaci historické společnosti a zajímavé jsou například přímé reference hradní architektury k římským imperiálním stavbám (projevy *imitatio imperii*),³¹ stejně jako filozofické i stavební průniky s architekturou církevní (Wheatley 2004). Takové odkazy nemusely být jen přímé, ale významný je i dopad přenosu blízkovýchodních konceptů v důsledku křížových výprav (Thompson 1997, 504). V české produkci se s tímto tématem u archeologů ani stavebních historiků nestřetáváme a první vlaštvou jsou jednotlivé pasáže týkající se hradů v práci historika R. Šimůnka (2013, 19–43) a méně výrazné pokusy V. Vaníčka interpretovat sídla v kontextu dvorské lyriky (srov. Vaníček 2002).

Zásadní otázkou je i chápání **viditelnosti v krajině**, a to v obou možných směrech – z vrchnostenského sídla bylo možné opticky kontrolovat okolní území (pohled „ven“),

³⁰ Lze se jen ptát, jaký obraz bychom získali při aplikaci podobných metod při studiu vrcholně středověké transformace českých zemí, ale i v obecném rámci středověku a novověku. Snad by nám sledování environmentálních proměnných mohlo pomoci při určování kontextu vzniku sídel, intenzity předchozího osídlení i při určení časových kontur celého procesu. Nedávný výzkum hradu ve Veselí nad Moravou, který probíhal za organizačně velmi složitých podmínek, naznačuje, jaké množství dat nám dosud uniká. I přes nepříznivé okolnosti se podařilo dát dohromady široký tým environmentálních badatelů, kteří shromáždili obrovský datový potenciál. Ten byl zatím předložen ve formě materiállové studie a podle slov autorů zdaleka nebyl interpretačně vytěžen (Plaček–Dejmal a kol. 2015). Představíme-li si, jaké bohatství skrývají zamokřené příkopy dalších sídel, lze se jen těšit na nová zjištění. Důležité je zapojit tyto metody jako integrální součást terénního výzkumu, včetně odpovídajících vědeckých otázek přesahujících prostou dokumentaci rostlinného porostu v okolí sídla v době jeho založení a života. To je pravděpodobně možné pouze v rámci široce pojatých výzkumných projektů.

³¹ Přenášení formy se na západě vázalo k Římu a Byzanci, u nás se naopak vztahovalo k francko-románskému světu jako takovému.

stejně tak sídlo mohlo komunikovat s okolím a být významným krajinným prvkem (pohled „na“). Akcentován je samotný fakt, že výhled ze sídla byl důležitým faktorem při výběru jeho architektonické podoby a umístění. Zamýšlený výhled se stal privátním aktivem vlastníka a byl součástí koncepce soukromých prostor.³² U menších statků a méně spektakulárních sídel vystupuje otázka nápodoby významnějších objektů a opakování totožných vzorců, jen ve skromnějších variantách (Creighton 2009, 10–11).³³ Bohužel studie, pracující kupříkladu s prominencí a vzájemnou viditelností pomocí metod GIS, jsou zatím nepříliš početné. Snad to souvisí s celkovým problémem kastelologické komunity adaptovat nové technologické nástroje pro syntetický výzkum, nikoli jen pro dokumentaci. Užívání GIS v této oblasti není standardem ani při řešení podstatně jednodušších témat a tvorbě publikačních výstupů. Zde se české i zahraniční prostředí v podstatě neliší. Výsledky takových výzkumů jsou přitom velmi slibné, i když byly dosud prováděny na nevelkých počtech sídel. Byla prokázána jasná provázanost sídla s optickou kontrolou konkrétních krajinných prvků, jako jsou vodní toky nebo významné cesty. Naopak užití vojensky nejvýhodnějších poloh je na základě výzkumu považováno za marginální faktor (Lowerre 2007; 2008; McManama-Kearin 2013).

Distribuce sídel v krajině na regionální a nadregionální úrovni je dlouho studovaným tématem. Odráží celkovou strukturu majetku více než konkrétní záměry ve vztahu k účelu (Lowerre 2008, 139–141). Je zřejmé, že sídla lze spojovat s kolonizačním úsilím v periferních regionech (Kemethmüller 2011a), s restrukturalizací osídlení (Creighton 2012, 131–146), stejně jako s politickým vývojem a nástupem odlišných socio-kulturních okruhů elit (Eadie 2014). Obecné strategické uvažování při dislokaci sídel jistě hrálo důležitou roli, avšak vedlo hlavně k rozhodnutí o vlastním vzniku sídla (a v důsledku k odlišnostem v jejich relativním zastoupení), spíše než k rozdílu v jejich přesném umístění a formě. Tyto charakteristiky se naopak více lišily na základě konkrétního účelu, který byl sídlu přikládán v jiných rovinách (správní, ekonomická, reprezentační úloha atd.), a které se projevují ve výběru lokálního staveniště. Změny distribuce v sídel v krajině jsou proto důležitým znakem širších procesů, které vedly k proměně sídelní struktury a užívání prostoru. Takové transformace však nejsou přímočaré a jejich studium

³² Napadají nás reminiscence na vlastní okouzlení pohledy do klidného údolí z oken Křivokláta, nebo malebný rozhled z vrcholu Týřova. Není náhodou, že oba hrady byly součástí „rekreační zóny“ českých panovníků – Křivoklátského loveckého hvozdu. Nelze tu nezapomenout na rozjímání D. Menclové, když píše: „*To, co z nich [hradů] dělá na první pohled zjevy tak plné osobitého půvabu a kouzla, je především zásluhou architekta, který obě základní složky, daný stavební typ a individuální přírodní scenérii, dovedl stmelit pokaždé v naprosto odlišný, ale funkčně i výtvarně zcela dokonalý celek.*“ (1976, 132). Práce s pohledovou estetikou sídel, nejen s jejich symbolismem, je další neprobádanou uličkou kastelologie. Pokud kupříkladu sídlo svým zasazením do krajiny působilo jako nepřekonatelný monument v cestě, mohlo se jím v mysli středověkého člověka i *de facto* stávat. Takový efekt mohl mít větší dopad nežli funkční opevnění, které působilo v praxi velmi lokálně (bylo imobilní a dostřel zbraní byl velmi omezený).

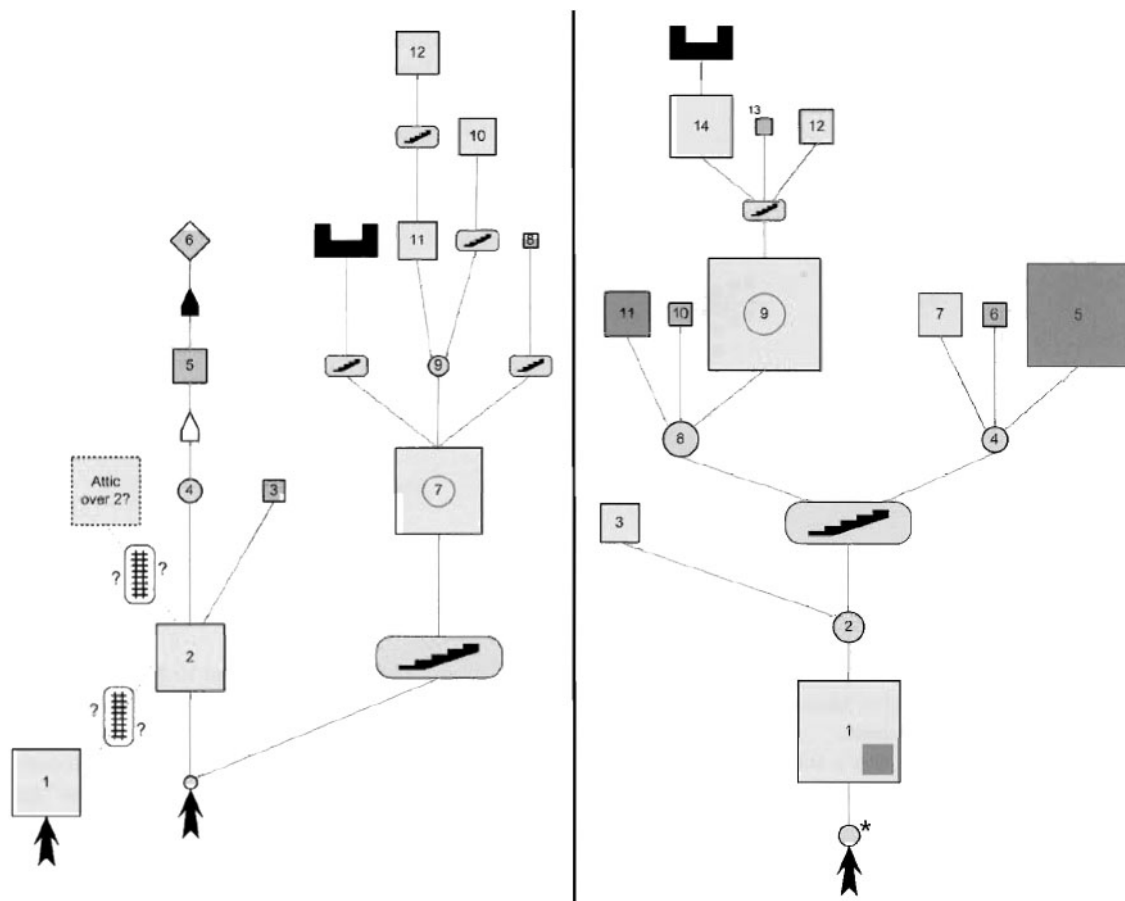
³³ Téma viditelnosti a hradní symboliky začíná se značným zpožděním rezonovat i v tuzemské produkci, a i zde vyvrací některé vžitě interpretace (naposledy Karel–Knoll 2016).

vyžaduje sledování sídel v kontextu dalších jevů i událostí. Toto je ostatně pole, kde se i v českém kontextu začínají objevovat podnětné výstupy (viz kap. 2.4.1).

Průkopnické práce se **zapojením GIS** se prozatím vážou hlavně na univerzitní prostředí, kde zaujme např. disertace J. K. McCarthyho (2007). Ten při svém výzkumu obrátil pozornost k irským sídlům, se zvláštním zřetelem na tzv. *tower houses* (až pětioschodové věžové domy nobility typické pro irský pozdně středověký venkov). Hlavními nástroji mu byla analýza prostorových vlastností sídel, která sledovala lokální dominanci, prominenci, orientaci svahů a sklonitost. Tato data doplnil o trojrozměrné zobrazení vybraných poloh věžových domů a rekonstrukci jejich vnitřního uspořádání, vč. analýzy přístupu (viz dále). Výsledky pak zohlednil pomocí aplikace tripolárních grafů, na kterých zobrazil jednotlivá sídla z pohledu obranyschopnosti, reprezentace a každodennosti. Výsledkem je přesvědčivá syntéza, která naznačuje bohaté možnosti, které dosud nebyly dostatečně vytěženy. Pokud vybereme některé bazální závěry, pak zdůrazňuje že: *„Intervisibility between sites with the same owner was demonstrable in many cases (...) In particular the use of summed viewsheds to quantify the prominence of a site rather than the simple elevation is particularly relevant to castle siting and the conclusions of statistical analysis showing that castle sites avoided prominent locations was as surprising as it was revealing. Another significant idea which emerged from the GIS siting analysis was the fact that sites cannot be studied in isolation, a site which has been built on can only be understood by comparing it against other sites which were rejected.“* (McCarthy 2007, 143). Zjišťuje také výrazné rozdíly v motivaci pro stavbu různých typů objektů: *„as smaller tower houses are not simply less elaborate versions of larger ones as they do not preserve the same ratios and tend more towards the domestic, while size and elaboration appears to have little to do with an emphasis on defence“* (ibid., 140).

V poslední době zažívá svou renesanci užití plánových diagramů (*planning analysis*), které byly poprvé představeny po polovině minulého století (Faulkner 1963). Díky flexibilitě pro řešení různých výzkumných otázek našly nového docenění od 90. let. Základním cílem tvorby diagramů je **analýza vnitřních komunikačních schémat budov**. Kromě samotného komunikačního napojení mohou být zohledněny např. velikost místností, vertikální členění, vizuální propojení, směr přístupu, přítomnost otopných zařízení, uzamykatelnost, typ dveřních a okenních otvorů, ale i další faktory. Alternativní metodou pro vyhodnocení podobných kvalit je přístupová analýza (*access analysis*), jejíž předností je možnost nejen opticky, ale i exaktně hodnotit vznikající grafovou strukturu (měřena je tzv. *relativní reálná asymetrie a míra kontroly*; Hillier–Hanson 1984).³⁴ Získané diagramy jsou užívány nejvíce při určování funkcí jednotlivých místností a prostor v interiéru sídla. Přidanou hodnotou posledních let je propojení obou analýz

³⁴ Jde tak o jednu z prvních forem aplikací síťové analýzy v archeologii. Její užití je však násobně širší a univerzálnější, jak je patrné na bohaté literatuře z posledních let. Metody síťové analýzy budou diskutovány dále v textu v souvislosti s jejich aplikací při deskripci studovaného souboru sídel (viz kap. 9.2).

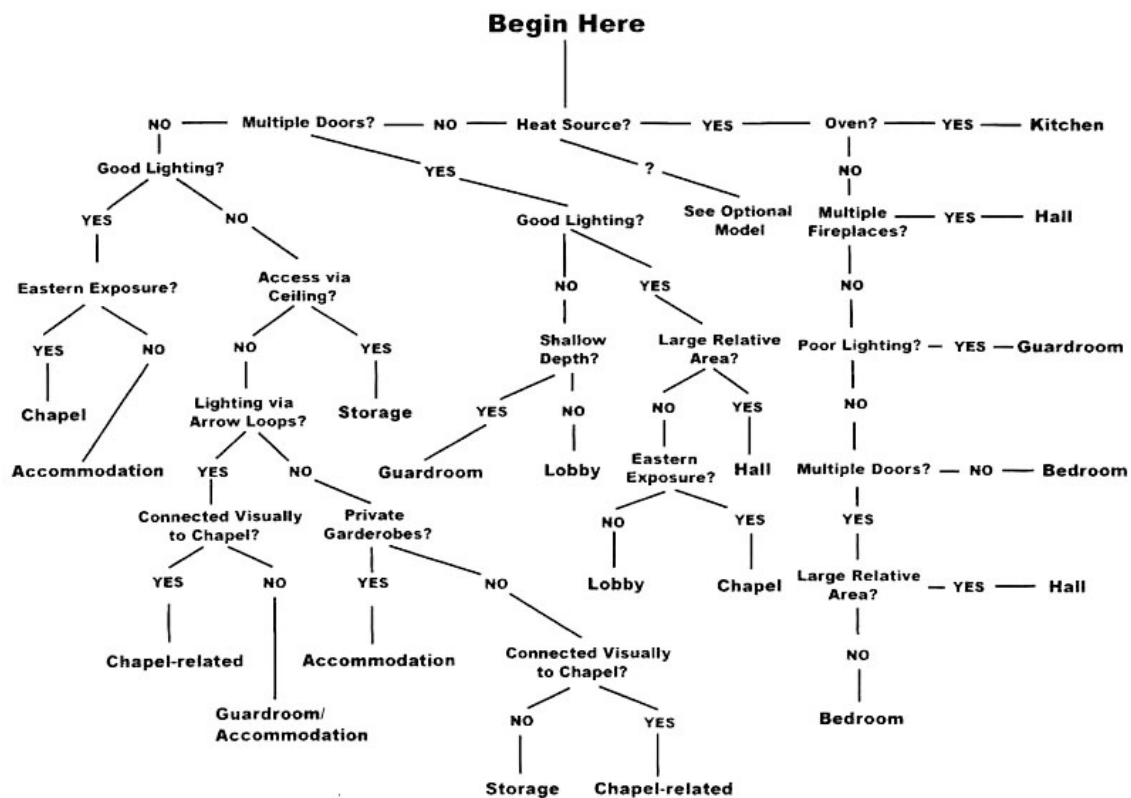

Obr. 2. Příklad prostorového diagramu dvojice sídel typu *tower house* – vlevo: Dunmanus West, Cork; vpravo: Lisnacullia, Limerick. Zaujme zejména sdělnost užitého diagramu pro vyjádření horizontálního i vertikálního komunikačního schématu a formální podoby prostor. Jednoduše rozlišitelná je hloubka diagramu a topologie i velikost místností. Podle Sherlock 2010, 245.

v komplexní celek a zobrazení výsledku pomocí tzv. *prostorového diagramu* (*spatial diagram* – Obr. 2; Sherlock 2010).

Prostorové diagramy dovolují efektivně vyhodnocovat podobu sídla a zobrazovat cíleně vybraná analytická kritéria, bez zatížení marginálními souvislostmi. Analýza Irských věžových domů ukázala, že nesou výrazné znaky čistě privátně užívaného objektu a symbolická i praktická komunikace s okolím se u nich odehrávala pouze v exteriéru (Eadie 2010). Toto uspořádání se navíc mění v čase, kdy se privatizace prostoru postupně zvyšuje a původně veřejné části jsou situovány do samostatných budov (Sherlock 2010, 246–248).³⁵ Samotné pojetí „privátnosti“ je námětem diskusí a jde o komplikovanou problematiku. Privátnost může být i předmětem okázalého dávání na obdiv a způsobem

³⁵ U nás byly podobné metody ve velmi zjednodušené podobě aplikovány na obytné části sídel (byty, apartmány). To přineslo sice zajímavá zjištění o pojetí soukromého a veřejného prostoru, nicméně nutně došlo k omezení výpovědních možností přístupové analýzy (srov. Anderle 2008; Durdík 2008a; Kubeš 2008; Rykl 2008). Nebyly tak doceněny v originále vyzdvihované přínosy při komparaci, i když jde alespoň o drobný krok za prostou dispoziční analýzu. Možnosti aplikace prostorových diagramů na archeologizované areály jsou bohužel velmi omezené.

Obr. 3. Rozhodovací strom jako pomůcka pro určování funkce místností. Upraveno podle Mathieu 1999, 124.

sociálního vymezení nobility (Eadie 2010, 69–70).³⁶ Je poněkud na škodu, že prostorové diagramy obvykle nezahrnují řešení vnějších prostor sídla a věnují se tak jednotlivým částem odděleně. Prostorový diagram lze obohatit i o funkční rozdělení jednotlivých částí sídla, např. pomocí rozhodovacích stromů (Obr. 3). Na příkladu několika anglických hradů tak byla prokázána téměř úplná parita mezi provozními a reprezentativními místnostmi (Mathieu 1999). Důraz na funkční uspořádání sídel, nikoli jen na formální podobu a dispoziční řešení může být jednou z hlavních inspirací pro českou kastelologii.

Někteří badatelé se snaží vyvrátit analytický pohled založený na jednoduchých grafech, který je kritizován pro nedostatečnou reflexi dobové mentality a chápání prostoru. Pokusy aplikovat velmi komplikované postupy, např. gravitační model, ale nejsou přesvědčivé. Tento model vyhází z příliš mnoha proměnných, které často nelze v dostatečné kvalitě sledovat. Snaha o jejich výpočet vede k až absurdním a pouze zdánlivě objektivním postupům, kdy je např. počet obyvatel sídla odvozován z velikosti hodovní síně, resp. počtu osob, kteří se teoreticky pohodlně vejdou k hodovnímu stolu (Eadie 2014, 57; Buchanan 2017). Je zřejmé, že bádání se musí opírat spíše o robustnější metody, které nejsou tolik citlivé na odchylky ve vstupních datech, aby mohly vést ke zcestným

³⁶ Privátní může být prostor, individualita, majetek, rituál, fyzická intimita... S každou s těchto privátních sfér lze spojovat jiné prostory a jiné aktivity, s různou možností zpětné výpovědi v pramenech. Stejně tak míra sdílení každé složky může být různá (Eadie 2010, 69–70).

závěrům. Při diskusi nad užitím konkrétních prostor by měly rozhodující informaci přinášet movité nálezy, jejichž výpověď je obvykle přehlížena bez většího zájmu (Creighton 2012, 109–119). Kolik informací se kupříkladu skrývá v tragickém osudu obrovských nálezových celků z českých hradů zkoumaných kontinuálně od 70. let, jejichž alespoň bazální komplety je nyní konečně věnováno patřičné úsilí? Jejich zpracování do podoby moderních syntéz by mělo být prvořadým zájmem oboru, který by jistě vzbudil zájem i na mezinárodním poli.

Spojení s prostorem je důležité i na konceptuální úrovni. Feudalita je niterně propojená se vztahem k místu, respektive určitým úsekům krajiny, které měly kontinuální význam pro postavení jedince. Sedlák byl definován relací ke konkrétnímu gruntu a polnosti, měšťan k městské parcele, mnich ke klášteru a šlechtic ke svému sídlu. Změna takového vztahu v podstatě automaticky měnila i sociální a právní postavení jedince, pokud nešlo o prostou záměnu. Existovala tak v krajině vyjádřená hierarchie areálů reprodukcující vlastní podstatu středověké společnosti. Podobné významy lze předpokládat i u vnitřního uspořádání sídel (Hansson 2009, 436–438). Představíme-li si pohyb krajinou, potýkáme se s neustálým překračováním pomyslných sociálních hranic. M. Hansson na základě toho definuje šest klíčových perspektiv „*prostorové ideologie*“ středověké elity: válečnickou (fortifikace; rytířství), historickou (tradice; kontinuita), vzdálenostní (izolace; privatizace), organizační (strukturující), náboženskou (duchovní) a osobní (rozvoj identity). Tyto ideové základy společně konstituovaly představy o podobě sídla a jeho umístění (Hansson 2009, 441–444). Alternativní aspekty pro studium sídel podává G. Eadie, která sleduje míru obranyschopnosti, pohostinnosti, soukromí, služeb, přístupnosti a subsistenční kvality (Eadie 2015).

I v západním pojetí zaznívá neodbytná a stále nedořešená otázka – **co vlastně myslíme pojmem „hrad“?**³⁷ V podstatě se opakují stále stejné, u nás dobře známé argumenty, o problematice užívání aktualizovaných dobových termínů a celá diskuse vyznívá jako podnět k opuštění definice hradu na základě jeho vojenské složky (Wheatley 2004, 10; Coulson 2003). Pojem „*hrad*“ v literatuře nabývá podstatně rozpitějšších kontur a je s ním i badatelsky nakládáno podle aktuální potřeby (Wheatley 2004, 14–15; 19–38). To nelze považovat za vhodnou cestu kupředu. Hrad se stává symbolem jisté idey, stejně jako jeho definující součásti. Samotné opevnění může i v praxi být čistě symbolickým architektonickým prvkem (Coulson 1982).³⁸ Nezbyvá tedy než se pokusit definice hledat v konceptuálních termínech blízkých archeologii, nikoli jen v reinterpretaci ambivalentních historických pojmů. Jako návrh při stanovení tématu znovu vyvstává

³⁷ Termíny „*castle*“ (EN) nebo „*burg*“ (DE) mají v zahraniční literatuře obvykle mnohem širší význam a postihují různé typy sídel podle potřeby. V podstatě to odpovídá některým směrům českého historického diskursu, ve kterých jsou jako „*hrady*“ označovány i rané středověká hradiště (srov. Žemlička 1978).

³⁸ Opevnění nabývá obecnějších funkcí, jmenovitě ve vztahu k ochraně obyvatelstva. Užívat tedy opevnění jako hlavní znak sídel není šťastné. Typová rozmanitost opevněných areálů byla i ve mladším středověku mnohem širší, než si připouštíme (srov. Plaček 2013; Pešta 2013; Razím 2013; Gabriel–Kursová 2012).

základní organizační kompozice *camera-aula-capella* (světnice-velký sál-kaple) spojená v jeden ohrazený areál, který má primárně privátní, nikoli veřejný ráz. Za další znaky lze považovat věžové stavby a vnitřní strukturování na díly. Stále však mluvíme o ideálním modelu, nikoli o formálně nezpochybnitelném celku (Creighton 2012, 26–29).

V popředí zájmu evropské kastelologie stojí **věž** – zprvu popisovaná jako obranná hláska (*keep, Bergfried*), později jako obytná věž (*donjon, Wohnturm*), ale také prostě jako velká věž (*great tower, tour maitresse*; Creighton 2012, 50; Liddiard (ed.) 2003, 1–2). Podle novějších interpretací byla věž více privátním než veřejným prostorem. Taková tendence s vývojem sídel postupně sílí a na významu nabývají palácové stavby, jako místa sociální interakce. Ty se nakonec přesouvají do zázemí vlastního opevněného objektu, spolu s palácovou stavbou. Role věže se s průběhem času mění z praktické budovy na symbol vrchnosti, moci a šlechtictví (Dixon–Lott 1993), i když tento vývoj rozhodně není přímočarý.

Co jiného jsou věže novověkých zámků, než symbol a estetický prostředek? Jak potom můžeme chápat prosté paláce ve dvorech, které často žádnou věž nemají? Jde o změnu myšlenkového schématu směrem k vrozené utilitárnosti podnikatelské nobility 16. století, kontrastující s tradicionalismem starší rodové šlechty?³⁹ Jak do takového schématu zapadají reprezentačně laděné prostory českých věžových tvrzí? To vše by mělo přicházet na mysl.

Jmenované přístupy jsou svého druhu opožděným projevem **postprocesuálního myšlení v kastelologii** (srov. Tilley 1994; Kuna a kol. 2004, 480–486), které se samozřejmě setkává i s oprávněnou kritikou (srov. Platt 2007; odpovídají Creighton–Liddiard 2008). Je zjevné, že vhodnou cestou není prudká odbočka ve studovaných tématech, ale rozšíření teoretických obzorů a přidání nových perspektiv k současnému utilitaristickému konceptu studia. Pozornosti by neměla uniknout kritická poznámka, že bádání se dotklo jen špičky ledovce – výstavných hradů (Hansson 2006, 24). V honbě za velkými dějinami a nadčasovými otázkami nejsou zohledňována méně významná a neopevněná sídla. Ztrácí se i chronologické souvislosti. Komponovaná krajina je jen dílčí složkou krajiny obecné, která má mnoho jiných funkcí, významů i obyvatel (Hansson 2009, 441). Zde by středoevropské bádání mělo využít své tradice v procesualismu (srov. Binford 1962; Neustupný 2007) a sídelní archeologii (srov. Jankuhn 1977) a ve vhodné syntéze se západoevropským diskursem uplatnit tyto metody v kastelologii. Takový přístup vhodně demonstruje sledování „témat na hranici“ mezi Čechami a Rakouskem (Birngruber–Schmid (eds.) 2012). S novými prostředky (dostupností přesných výškopisných modelů a výkonných počítačů) se fenomenologické principy stávají relevantní vědecky hodnotitelnou proměnou. Tím může být překonána vrozená nedůvěra, která je spojována s některými subjektivně založenými metodami postprocesualismu (srov. Llobera 2001,

³⁹ K projevům historismu, tradicionalismu a konzervativismu se nedávno vyjádřil například M. Rykl (2010) a obecněji R. Šimůnek (2013).

1005–1006; Neustupný 2007, 168). Hledání „kořenů“ sídel a zaměření na nejstarší varianty by nemělo překrýt ani mladší horizonty. Na přelomové období pozdního středověku a mladšího novověku se soustředí povážlivě málo komplexních prací a bylo dlouho vnímáno jako období úpadku (Liddiard (ed.) 2016, 4–10). Zde je nutné se obloukem vrátit na začátek kapitoly a znovu se připojit k O. Creightonovi v jeho poukazu na absenci nadnárodně zaměřených syntéz, na nesmyslnost hledání „původu“ sídel, na mnohoznačnost „hradu“, i nutnost návratu k datům a jejich nové analýze a interpretaci (Creighton 2012).

Pro shrnutí si vypůjčíme slova M. Cherryho ze zdařilé bilanční recenze Emeryho monumentálního díla: „*The study of castles and greater houses has moved into a new and productive period, research no longer clouded by a compulsion to justify ‘castle as fortress’ or ‘castle as house’. The key to the future lies both in synthesizing material already gathered or published and in further developing inter-disciplinary approaches.*“ (Cherry 2007, 414).

2.3.3 Drobná vrchnostenská sídla

Pokusíme-li se alespoň v rychlém sledu podívat na specifické téma drobných vrchnostenských sídel v zahraničí, narazíme na jisté terminologické obtíže. Zajímavé je, že na rozdíl od Čech, kde se typologie tvořila na základě historické terminologie, zahraniční bádání si podrželo více formalistický pohled a kategorie sídel jsou děleny spíše na základě konstrukce, i když velmi nesystematicky. M. Hansson (2006, 21–24) hovoří o „fragmentaci archeologického záznamu“ a v podstatě výstižně sděluje stejné argumenty pro nutnost nového zhodnocení sídel v širším kontextu, které zaznívají v naší práci. Velkou řadu sídel, které bychom v Čechách nazývali tvrzemi, nalezneme řazená mezi hrady typu *motte castrale* (FR) | *motte-and-bailey* (EN) | *gródek stożkowaty* (PL) | *Turmhügel* (DE) | *Hausberg* (AT).⁴⁰ Ty jsou definovány přítomností převýšeného pahorku, obvykle kruhového tvaru a přihrazeným předhradím/dvorem (souhrnně Hinz 1981; Bur 1982), i když se nově připouští i méně „klasické“ varianty (Aarts 2007). Tzv. *moated sites* jsou naproti tomu pravoúhlá příkopová ohrazení, jež nemusela mít vždy jen roli sídla. Mohlo se jednat i o čistě hospodářské nebo refugiální objekty. Jde o kategorii víceméně specifickou pro britské prostředí (Aberg 1978; Coveney 2014), i když termín je občas užíván mimo britské ostrovy v obecnějším významu (Bult 1987). V obou jmenovaných případech jde o definici na základě tvaru tvrziště, respektive užití konkrétní opevňovací techniky.

Alternativně se pracuje s definicí na základě hlavní stavby, tedy obvykle věže – *tower-house* (EN/IR; Barry 2008, 128–130) | *maison-tour* (FR; Sirot 2007) | *Wohnturm* (DE;

⁴⁰ Německá terminologie je obecně nejvíce roztržštěná a nabízí celou řadu variant jen pro označování sídel typu *motte*. Pojmy se významově liší jen v detailech, nebo vůbec: *Turmhügel*, *Turmhügelburg*, *Erdhügelburg*, *Burghügel*, *Gugelhupfberg*, *Hausberg*, *Erdberg*, *Ansitz*, *Burgstall* (Jaššo 2009, 14).

Kolektiv 1999, 260–262) / *casa-torre* (IT; Mercanti–Straffi 2003) | *wieża rycerska* (PL; Kajzer 1993).

Palácové objekty nebo složitější komplexy budov vystupují pod obecnějšími pojmy *maison forte* (FR; Bur (ed.) 1986; Litoux–Carré 2008; Sirot 2007) | *maison seigneurial* (FR; Cayot 2003) | *manor house* (EN; Steane 1985) | *hall-house* (IR; Barry 2008, 129–130) | *dwór obronny* (PL; Kajzer 1988; Marciniak-Kajzer 2012) | *Feste Haus* (DE; Kolektiv 1999, 257–260) | *Herrensitze* (DE; *ibid.*, 162–164) | *kurie* (SK; Plaček–Bóna 2007, 9) | *casa solariega* (ES; Benedicto Gimeno–Martín Domingo–López Latorre 2007).

Zmínit bychom měli také *château* (FR/EN; Mesqui 1991–1993) | *country house* (EN; Walker–Tindall 1985) | *Schloss* (DE; Biller–Großmann 2002) | *kaštieľ* (SK; Plaček–Bóna 2007, 10), které bychom v českém pojetí chápali jako zámky a záměcky.

V každé zemi je vývoj poněkud specifický s ohledem na lokální podmínky a jeho shrnutí by vydalo na několik dalších prací. Z citovaných zdrojů si budeme nadále vypůjčovat zejména metodické přístupy a případné postřehy k interpretaci drobných vrchnostenských sídel. Tematicky se studium menších sídel neliší od studia hradů, avšak uvedená klasifikační rozdrobenost vede stejně jako u nás k opomíjení různých typů sídel při syntetickém studiu. V podstatě je postup obvykle takový, že jsou podrobně sledovány primárně hradní stavby a obraz je výběrově doplněn o ty objekty, které se buď vejdu pod obecné označení „hrad“, nebo se zkrátka hodí jako doplňující komparační materiál. Studie zabývající se čistě drobnými sídly jsou výjimečné a jde hlavně o evidenční soupisy.

2.4 Lesk a bída české kastelologie

Kastelologii je vlastní vrozená interdisciplinarita, která na jedné straně vybízí k podnětné spolupráci a na druhé nutí badatele k širokému rozkročení. To mnohdy vede k metodické bezradnosti a je to pravděpodobná příčina vymizení pevných teoreticko-metodických základů pro odbornou diskusi v posledních letech či desítkách let. Výzkumy se pohybují vždy jistěji v tom poli, ve kterém je daný badatel specialistou (nejčastěji architektura, stavební historie, památková péče, historie, uměnověda, archeologie). Badatelé ale často opouští své metodické zázemí a deformují jej účelově pro potřeby „kastelologie“. Toho si všímá řada autorů (Gabriel 2006, 7, 16; Klápště 2003, 786; Vaníček 2002; obecněji Macháček 2005, 100–102), bohužel ale bez větší reflexe badatelskou obcí. Mezioborový pohled je samozřejmě vítaný a důležitý, neměl by však vést k rezignaci na oborové ukotvení a nemůže být jedinou odpovědí na komplikovanost tématu. Je závažnou otázkou, zda kastelologii můžeme definovat opravdu jako svébytný podobor historických věd, nebo zda se jedná o přirozené tematické propojení souběžných oborových diskursů. Nebylo by snadné najít podobnou paralelu i u jiných, podobně komplexních témat, protože kastelologii nelze svébytně a distinktivně rozlišit v teorii a metodě. Samozřejmě musíme poznamenat, že diskuse nad výsledky, nebo syntézy názorů napříč obory, jsou

bez jakýchkoli pochyb naprosto žádoucí a nezbytné.⁴¹ Dosavadním výsledkem je však alarmující disonance mezi teoriemi a metodami prehistorické, protohistorické a historické archeologie.

Často se setkáváme se zmínkami o úspěších tzv. „české školy kastelologie“, jejíž přesnější vymezení není jasné (srov. Durdík–Bolina 2001, 10, 75–76; Durdík 1998, 786; 2009, 12) a nepomáhá ani dostupná definice: „KASTELLOLOGIE – mezní historická disciplína zabývající se studiem feudálních sídel. (...) pro českou kastelologii je charakteristická komplexní metodika studia, užívající ve vzájemné kombinaci metody a postupy vlastní několika speciálním disciplínám, jejichž užití se prolíná a doplňuje tak, jak se prolínaly a doplňovaly pestré stránky středověké reality a života konkrétního objektu.“ (Durdík 2009, 250). Za stěžejní text lze v tomto ohledu snad označit starší shrnutí (Durdík 1976; 1981), kde autor velmi správně jmenuje některé důležité dokumentační aspekty studia hradů, avšak stanovení teoretických modelů se nedotýká. Sídla jsou spolu se svým zázemím chápána jako hlavní objekt poznávání, resp. dochází obvykle ke srovnání užitého dispozičního řešení a základních provozních souvislostí. Sledovaným cílem dosud bývá dokumentovat dispoziční vývoj sídla a následně závěry argumentačně podpořit celospolečenským kontextem. Otázkou je, zda je takový přístup dostatečný.

Synteticky pojaté práce působí jako přednes připraveného narativu, který nepředpokládá polemiku, i když přiznává naléhavost řešení některých otázek, jako je právě zapojení sídel do struktury osídlení a sledování společenského kontextu (např. Durdík 2000; 2007; 2009, 14–25; Durdík–Bolina 2001). Klasifikace pramenů je nesporně pevnou součástí archeologické metody a snadné je souhlasit s konstatováním, že: „Typologická metoda je neodmyslitelnou součástí i moderně pojaté kastelologie (...) neboť užitý typ hradu je na jedné straně citlivým indikátorem jevů v oblasti společensko-ekonomické (diferenciace uvnitř feudální vrstvy), na straně druhé chronologické příslušnosti a v neposlední řadě i účelu stavby v širších souvislostech celé sídlištní struktury“. Nelze se ale smířit s navazujícím tvrzením, že: „Základem současné hradní typologie je typ dispoziční. (...) [jehož prostředky] jako jediné umožňují odpovědět na takto zaměřené otázky, jež vyplývají ze současného pojetí kastelologického i historického bádání.“ (Durdík–Bolina 2001, 75). Z kontextu není jasné, jak je možné z dispoziční klasifikace usuzovat právě směrem k řešeným tématům, i když studium vnitřní dispozice jádra má svou nespornou úlohu v metodě poznávání. Není ale dispoziční řešení hradního areálu (pokud je opravdu natolik konzistentní) odrazem exprese určité sociální skupiny, která tak potlačuje vliv reálných funkčních potřeb na podobu stavby? Neměli bychom tedy hlavní prvky,

⁴¹ Za podnětnou diskusi k tomuto tématu děkuji J. Hasilovi. Zdá se, že s takovými úvahami nejsme osamoceni: „Pokud „kastelologie“ nemá přesněji stanovený obsah a pracovní postupy, neměl by se tento neurčitý pojem nadužívat, jak je tomu dnes. Za současné situace pojem „kastelologie“ u nás vyjadřuje spíše zájmovou oblast (včetně amatérské) studia konkrétní matérie, tedy hradů, než vědní obor s jeho nezbytnými atributy. (...) Namísto často vágní „kastelologie“ bychom měli hrady týmově zkoumat pomocí všeobecně uznaných metod a postupů příslušných vědních oborů a stále důkladně zvažovat, k jakým závěrům nás opravňuje současná míra poznání každé které z lokalit“ (Razím 2004, 209).

charakterizující sídla v jejich rozmanitosti, hledat jinde a vliv obecné architektonické dispozice, která je dobově obvyklá a v čase proměnlivá, naopak odhalit a z interpretace filtrovat?⁴² Poněkud neuspokojivě kupříkladu zní vysvětlení, že v podstatě nefunkční aplikace francouzského kastelu v Čechách je výrazem „*nepochopení*“ původního záměru (aktivní obrany; Durdík 2009, 134).

Do popředí diskusí bohužel vystupují nepodstatné spory o chronologické zařazení lokalit, interpretaci kontextu jejich vzniku, případně definici jejich dispozice (srov. Durdík 1994; 2001; 2002; 2007, 229–236; Razím 1992; 1994; 2002a; 2002b; 2005; Klápště 2003; Kypta–Marethová–Neustupný 2008; Ježek 1999; 2001; Frolík–Sigl 2001). Česká kastelologie se tak zakládá na výběrovém komparativním studiu, kterému chybí jednoznačné vymezení metod, postupů a datové základny. Poněkud expresivně, ne však bez pointy jsou tyto výtky shrnuty ve Wihodově recenzi k dlouze připravované monografii o středověkých hradech v Čechách a na Moravě (Wihoda 2001). Kritiku české kastelologie výstižně podává také V. Razím ve svých četných polemických příspěvcích.⁴³ Tento podnět k diskusi bohužel vymizel do ztracena v osobních invektivách (Durdík 2002; Razím 2002b). Analogicky je třeba hledět na tendence aplikované při studiu menších sídel, neboť se od nastíněných úvah v principu neliší.

*

Zájem z logických důvodů přitahovaly (a přitahují) zejména honosné rezidence ve formě hradů a zámků, jejichž studium se promítlo i do obecnějšího odborného a laického povědomí. Snad je to jejich jasnějším přesahem do kunsthistorie a srozumitelností i pro nepoučené obecnstvo. Podívejme se na užší téma vymezené v názvu práce, jímž jsou drobná vrchnostenská sídla. Jde o areály v přímém kontaktu s vesnickým prostředím, které hrály zásadní roli při formování českého venkova. Mezi ně řadíme široké spektrum objektů v tradičním názvosloví označovaných jako *tvrze*, *zámečky*, *hrádky*, *dvorce* a *dvory* (výjimečně i některá *hradiště* a *hrady*). Právě u tématu meších sídel pozorujeme absenci archeologického přístupu nejpalčivěji.

V průběhu druhé poloviny 20. století byla prováděna poměrně vyčerpávající dokumentace a evidence vrchnostenských sídel, zejména těch opevněných. Neopevněné rezidence (zvláště zámky) naopak známe díky soupisovým pracím uměnovědné a místopisné povahy (srov. Musil 2006, 73–82). Tyto snahy vedly k definici základních formálních typů a k nastínění modelového vývoje dispozic v průběhu mladšího středověku a novověku také u menších sídel (Svoboda 1998). Hlavní, tematicky zaměřené kompendium, *Encyklopedie českých tvrzí* (Kolektiv 1998–2005), vznikalo v oborovém složení architektů-památkářů (L. Svoboda, P. Chotěbor), archiváře

⁴² Některé argumenty pro opatrné nakládání s typologickou klasifikací na základě studia dispozic hradních jader přináší F. Gabriel (2006, 48–50).

⁴³ Důležité argumenty souhrnně viz Razím 2002, 671–674.

(J. Úlovec), tři stavebních historiků (J. Anderle, M. Rykl, J. Slavík), dvojice amatérských badatelů (Z. Fišera, Z. Procházka) a pouhé dvojice archeologů (V. Brych, T. Durdík). Vezmeme-li navíc v potaz skutečný autorský podíl školených archeologů,⁴⁴ dostaneme velmi živý obraz východisek, ve kterých se výzkum drobných vrchnostenských sídel mohl pohybovat.

Potýkáme se s absencí teorie a s metodologií definovanou potřebami stavební historie. I velmi zkušené badatelé nemohou překročit své oborové zázemí a kupříkladu na výsledcích terénních průzkumů zaniklých lokalit se tento fakt podpisuje,⁴⁵ nemluvě o příliš úzkém zaměření syntéz. Situace se sice mění ve smyslu renesance archeologického terénního výzkumu drobných sídel (ať čistě akademického či souvisejícího se stavební činností), pokusy o nastavení nového celkového diskursu nejsou až na čestné výjimky k dispozici. Lepší stav panuje v moravském prostředí, kde si archeologie udržela podstatně pevnější roli při poznávání aristokratických sídel a jejich společenského významu. Zároveň je zde ale patrný jistý tradicionalismus, který brání rozvinutí inovativních pohledů (srov. Měřinský 1981; Nekuda–Unger 1981, 5–62; Kouřil–Měřinský–Plaček 1994; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 25; Plaček 2007, 66–79).

Vstupujeme tedy na pole vytyčené kdysi v minulosti osobnostmi, jako A. Hejna (1957; 1961, 1965; 1976; 1978), K. Reichertová (1961), B. Nechvátal (1965, 842–845), B. Dostál (1970) a V. Huml (1976).⁴⁶ Poté byly po dlouhou dobu řešeny zejména praktické problémy s ochranou a záchranou mizejících památek a vlastní vědecká práce byla odsunuta na vedlejší kolej. Stěžejní otázky se proto musí týkat nejen specifických témat současné historiografie, ale mělo by dojít i na definici jasnějších východisek, na kterých bude možné budovat další výzkum.

Koncepční tradicionalismus je ve výzkumné činnosti přirozeným jevem, který je ale třeba pojmenovat a myšlenkově překročit. Poznání českých „tvrzů“ má hluboké kořeny a za léta snažení generací badatelů došlo k vytvoření enormně bohatého korpusu dat. Bez solidního teoreticko-metodického rámce ale bude pokračovat pouze jejich další sběr, s omezeným významem pro poznání minulosti. Nabízí se srovnání s debatou v jinak poklidných kruzích české historie, kde J. Horský poukazuje na závažné rozdíly mezi empiristickým *dějepisectvím* a *historickou vědou*, která se nemůže obejít bez teorie (Horský 2011). Ač se archeologie nedávno sama zaobírala svou schopností formulovat smysluplnou oborovou teorii (Kristiansen 2004; Johnson 2006; včetně navazující polemiky), i v ospalé střední Evropě se postupně blýská na lepší časy (Hofmann–Stockhammer 2017). Motivací této studie tedy budiž mimo jiné přispět k posunu české

⁴⁴ V. Brych zpracovával pouze kapitulu o artefaktuální výbavě tvrzí, T. Durdík malou část hesel.

⁴⁵ Většinou uspokojivou dokumentaci zdív v plánové dokumentaci doplňuje nevyhovující znázornění reliéfních tvarů, řada objektů není vůbec rozpoznána, není užíváno v archeologii obvyklých dokumentačních postupů atd.

⁴⁶ V. Huml shrnuje i starší práce (1976, 165–166).

kastelologie z období dějepisectví a zbožiznalství blíže k modernímu akademickému výzkumu.

2.4.1 „Tvrze“ v českém oborovém diskurzu

Na úrovni syntézy poznání menších sídel oproti popsanému stavu nedošlo v posledních letech k žádnému výraznému posunu, vyjma vydání kompendia obsahujícího zdařilý přehled dispozičního vývoje (Svoboda 1998).⁴⁷ Směr stále udává svým způsobem nepřekonaná práce P. Chotěbora *K situaci a stavební podobě vesnických feudálních sídel* (1982; respektive pozdější, nikdy nepublikovaná disertační práce *Stavební podoba české středověké tvrze* z roku 1985). Kromě stanovení dosud užívané typologické klasifikace si P. Chotěbor jako první začal na větším vzorku všimnout zapojení tvrzí do organizmu vsi. K hlubšímu rozvinutí této myšlenky bohužel nedošlo, a to ani v reakci na podobně zaměřený příspěvek F. Kašičky (1985).

Mezi podnětné výstupy je možné zařadit rozsáhlé, striktně metodicky vedené sídelně-historické studie z prostředí Českolipska (Gabriel–Panáček 1991; 1993; 1994; Panáček 2002), které vedly k formulaci řady důležitých teoretických otázek (Gabriel 2006). Dotčena byla i marginálnější teoretická a metodická témata (např. Chotěbor 1983; 1989; 1992; 1996a; 1996b; Karel 2010; Kovář 2010; Rožmberský 1994; Slavík–Svoboda 1996; Unger 1983; 2011; Wolf 1998), pojatá až na výjimky velmi konzervativně. Pozitivně je nutné hodnotit studie M. Rykla, které ohromují citem pro detail i schopností kreativně řešit některé otázky historie a fungování konkrétních staveb (2010; 2012). S ohledem na Ryklovu profesi stavebního historika často nutně zůstáváme u tvorby kvalitních podkladů pro navazující výzkum, i když dokáže přinášet i širší syntetické závěry (1992; 2008). Text *Obytná část dispozice středověké tvrze* představuje jeden z modelově nejzdařilejších tematických pohledů na drobná sídla v Čechách. Zároveň to je právě M. Rykl, kdo aktivně hledá a otevírá ve vztahu k sídlům také nová, neotřelá témata (2013). Napjatě lze očekávat též publikační výstup poslední konference *Hrady a tvrze v širších souvislostech*, která ale v zastoupení příspěvků zdá se neznačí podstatnou změnu diskursu.⁴⁸

Počty zpráv o terénních průzkumech lokalit sahají do tisíců a jistě se budou objevovat nové poznatky díky stále častějším záchranným výzkumům. Regionální soupisy obsahují obvykle stručný úvod shrnující typologický vývoj na daném území, s uvedením nejvýznačnějších zástupců daných kategorií, a takové soupisové práce téměř rovnoměrně pokrývají všechny části Čech, i když v různé kvalitě a pojetí.⁴⁹ Za následovánímhodný směr označme kupříkladu poslední kompendium D. Kováře, kde syntetická část obsahově

⁴⁷ Závěry předcházející této publikaci se zakládaly zejména na nepočetných, avšak významných výzkumech odkryvem, jejichž výčet přehledně podává F. Laval (2013, 20) včetně odpovídající literatury; pro Čechy: Bedřichův Světec, Čimice, Ervěnice, Hrnčíře, Chodov, Kunderatice, Mrázova Lhota, Tlestky, Zvírotice; pro Moravu: Divice, Konůvky, Koválov, Mstěnice, Popice. Doplnit by bylo možno např. poslední výzkumy na tvrzích v Kestřanech (Dejmal a kol. 2013) a další podobně laděné záchranné akce.

⁴⁸ <http://www.svornik.cz/?p=2906>

⁴⁹ Přehled prací přináší bibliografická databáze v příloze E.1.

i rozsahem pozitivně vystupuje z průměru (2011, 7–57), stejně jako celkově velkorysý formát publikace. Autor v dobře strukturovaném textu postihuje problematiku v mnohem větší hloubce i tematické šíři než existující souborná kompendia. V mnohém by jeho terminologický a formální přehled mohl obohatit i učebnicově profilovaný *Úvod do kastelologie* F. Musila (2006). Příznačné je, že D. Kovář se nezastavuje v raném novověku, ale pokračuje s popisem až do 20. století, stejně jakože mezi sídla zahrnuje i dvory, letohrádky, lovecké zámečky apod.

Syntetické texty dříve nebo později sklouzávají k prostému popisu analogií a k typologii postavené na výběrové práci s materiálem (Plaček 1999). I přesto se obecně pozitivněji jeví přístup moravské a slezské archeologie, kde jsou významné otázky v běžném povědomí, jsou rozvíjeny a studium opevněných sídel zde dostává širší přesah (Nekuda–Unger 1981, 5–62; Kouřil–Měřínský–Plaček 1994) i pevnější metodický rámec. Tuto dobrou praxi demonstruje série kvalitních studií v periodiku *Střední Morava*, jednoznačně stavějící sídla do celkového kontextu osídlení a jeho vývoje (Tymonová 1996; Musil 1997; 1998a; 1998b; 1999; 2000a; 2000b; 2001; 2002). Dalším příkladem budiž práce postihující kolonizaci Nížkého Jeseníku na příkladu vývoje zdejších vrchnostenských sídel (Bolína 2002). Právě z moravského prostředí zaznívají i nejkritičtější hodnocení stavu české kastelologie (Kouřil–Wihoda 2002).

Terminologické obtíže, které provázejí výzkum vrchnostenských sídel v Čechách, ve své stati velmi dobře vystihl F. Gabriel, který upozornil na nekritické přejímání pojmů z historických pramenů a jejich následnou aplikaci na současné objekty nalézané v terénu (Gabriel 2002; 2006, 14–16). Při definování jejich podstaty jsou užívány termíny, které více než formální znaky sídla odrážejí jeho neustálené chápání minulou společností, které se zakládalo na příkládaném významu, nikoli na jeho skutečné podobě. Není výjimkou, že došlo ke střídavému užití různých označení pro tentýž objekt (Musil 2006, 16; Kouřil–Měřínský–Plaček 1994, 126–127). Další trefné argumenty na příkladu nevhodného nakládání s termíny *hrad* a *zámek* nalezneme u J. Macka (1997, 91–113). R. Šimůnek takovou diskusi ukončuje sdělením, že „*terminologie hrad – zámek a její kolísání je zcela nahodilé a z našeho úhlu pohledu žádnou výpovědní hodnotu nemá*“ (2010, 217). Na tomto místě je třeba přiznat, že ani autor této práce se dříve nevystříhal užívaných klišé ve vymezení vlastního tematického záběru (Novák 2013). I přes předchozí pokusy o aplikaci nových metod (Novák 2014) se teprve patřičný rozvoj teoretické báze ukazuje jako plodná cesta k novým interpretacím. Terminologické nejednotnosti se lze vyhnout jedině uchopením vrchnostenských sídel jako celku a oproštěním se od v minulosti užívané kategorizace objektů, respektive od jejich omezení.

Otázka hospodářského zázemí sídel vrchnosti je stále řešena spíše namátkově (Chotěbor–Smetánka 1985; Kašička 1985; Plaček 1987; 2008; Chotěbor 1991; Rous 2010; 2011; Musil–Netolický 2016), tomuto tématu se však blíže věnují následující kapitoly.

V podstatě jediným uceleným textem, který se snaží vnést do studia „tvrzí“ nový pohled je nedávno obhájená disertační práce F. Lavalova zmíněná několikrát v úvodu (2013; částečně publikováno 2010; 2014; 2016). Ta myšlenkově navazuje na dříve vydanou obecnější syntézu J. Klápště (2005) a nabízí inovativní uchopení tématu nejstarších sídel, vztahu raně středověkých dvorců, vlastnických kostelů a mladších opevněných sídel, a to nejen na úrovni archeologické, ale také na úrovni psaných pramenů, případně z pohledu jazykovědy. Zároveň se staví značně skepticky k významu dosavadního pojetí studia. U této práce proto bude třeba se alespoň na krátký moment zastavit, neboť tvoří v podstatě jediný současný diskutovatelný názor na „tvrze“ v české kastelologii.

Po počátečních slovo tvorných a významových rozborech pojmů *motte a tvrz* se F. Laval zamýšlí nad důsledkem užívání jednotlivých terminologických kategorií. Podstatné je upozornění na širší problém, že je často kladeno rovnítko mezi *tvrze* a *nižší šlechtu*, resp. *hrady* a *vyšší šlechtu*. Oba jevy podle obvyklého výkladu vstoupily na scénu během první poloviny 13. století a zahájily feudalismus v Českých zemích. Laval naznačuje, že to nemusí být tak prosté, a v tomto názoru ho lze následovat. Svým počátečním komentářem rozostřuje a posouvá hlouběji do minulosti přinejmenším jednu část jevu – šlechtu; tvrze i hrady ponechává z počátku na svém místě bez vysvětlení (Laval 2013, 3–12).

Nabízí se doplnit, že samotná definice tvrze samozřejmě pro svou vágnost a široké spektrum zahrnutých objektů neobstojí jako nový fenomén 13. století (viz dvorce a zahraniční kontext vzniku sídel). Navíc známe konkrétní doklady lokalit, kde již v průběhu 12. století musela existovat stavba, kterou bychom snadno tradiční „tvrzí“ mohli označit (např. Kralovice u Dřetovic: Procházka, M. 2008; Putkov: Michálek 1989; Třebonín: Smetánka–Škabrada 1975) nebo další, kde se sídlo kontinuálně rozvíjelo ze starších kořenů.⁵⁰ Pak tedy problém zesiluje, protože otázky zjevně neleží jen na straně obyvatel sídel a historických pramenů, ale v celkové strnulosti pojmů a názorů v kastelologii. Rozuzlení v tomto směru přináší až další výklad o roli románských kostelů, který je vůči úvodním kapitolám ne zcela konzistentní a opomíjí zmíněné příklady, které tvoří alternativu k vývojové ose sledující úlohu vlastnických kostelů. Laval si bohužel neuvědomil, že vlastním zaměřením čistě na tvrze se dostal do uzavřeného kruhu, ve kterém jeho argumentace může platit. Je obtížněji hajitelná, pokud

⁵⁰ Není tedy pravdou, že se jedná o tři ojedinělé případy citované Lavalem (2013, 25–26; snad má na mysli Čimice, Jenišův Újezd a Bedřichův Světec; kromě výše jmenovaných chybí např. Chvojen, Vroutek, Radomyšl, Králův Dvůr, Třebíz, Dolní Počernice či Dvorce u Dobříše). Zařadíme-li do interpretačního modelu i objekty později rozvinuvší se v hrady, počet kontinuálně se vyvíjejících sídel stoupá nejméně k deseti (namátkou Rokycany, Zbraslav, Horšovský Týn, Budyně) a to opomíjíme objekty, kde východiskem byla akropole hradiště (opět namátkou Pražský hrad, Bechyně, Cheb, Vyšehrad, Žatec, Hradec Králové, Mělník, Křivoklát, Jindřichův Hradec, Chýnov aj.), nebo kde došlo k dílčí prostorové translaci (Český Dub). Archeologické doklady bývají jistě skromné, ale redukce početných možností a vazeb je přinejmenším zavádějící. Další takové lokality patrně budou bez povšimnutí kolovat i v dosud nevytřesené regionální literatuře a existuje řada lokalit, s jejichž zařazením si dosud nevíme rady kvůli absenci datačních opor.

se na tzv. „tvrze“ pokusíme podívat v kontextu ostatních druhů sídel, tedy jako na spojitý fenomén elitních rezidencí. Vždyť sám autor se brání striktnímu dělení nižší a vyšší šlechty v dotčeném období. Proč podobnou perspektivu neaplikuje i na její sídla zůstává nevysvětleno. Při kritice bádání bohužel F. Laval zaměňuje obecnou typologickou metodu s oprávněně kritizovanou dispoziční typologií T. Durdíka a své úvahy završuje svérázným návrhem řešení: „*spokojit se s označením, které pro ten který objekt bylo zvoleno při prvním uvedení do literatury.*“ (2013, 18). Ve výsledku bez komentáře dospívá k tomu, že v argumentaci pracuje více s hrady než s vesnickými tvrziemi, nebo mezi oběma náhodně osciluje.⁵¹

Celou předchozí argumentaci podstatně zjemňuje a uvádí do kontextu další část studie, která se zabývá proměnami sídel elit. I zde jako myšlenková brzda vystupuje přijetí tvrze a hradu jako hotových konceptů. Snad je celé toto názorové zapouzdření způsobeno i tím, že se Laval dotýká jen počátků drobných sídel a není příliš konfrontován s pozdější variabilitou a vývojem ve 14.–16. století. Problém celého nejstaršího období „tvrzí“ je též v tom, že archeologicky dokážeme nejlépe detekovat později opevněné lokality, které zanechávají nejvýraznější pozůstatky. Co si počít s kontinuitou dvorců směrem k hospodářským dvorům, které sice mohly sloužit k sídlení, ale nikdy se u nich nerozvinula fortifikace v pravém slova smyslu? Uvědomíme-li si stav poznání dvorů, mluvíme zde o perspektivě spíše pro následující desetiletí. Generalizovat závěry z názorných, až modelových lokalit (u citované práce jsou to Bedřichův Světec, Čimice, Jenišův Újezd – Hrnčíře, Husterknupp a Haus Meer) nemusí být vyčerpávající. Zatím nemůže platit, že výjimky potvrzují pravidlo, spíše naopak; rozlišit mezi výjimkou a pravidlem na přelomu raného a vrcholného středověku neumíme. Vidíme proto znatelná úskalí v postupu „od tvrzí zpět“ a nikoli „od dvorců dále“, protože zpětné promítání mladších jevů do minulosti a hledání „kořenů“ je nutně zkreslující.

Středobodem práce F. Lavala je rozvinutí myšlenky, že souvislosti menších vrchnostenských sídel a sakrálních staveb nejsou pouze prostorové, ale do značné míry genetické. Mimo zjevné správní aspekty takové koexistence je třeba jmenovat péči o rodový odkaz, protože místa pohřbívání aristokracie byla důležitou složkou rodové paměti a tradice. Proto založení sakrální stavby nebo navazování blízkých vztahů rané šlechty a církevních institucí pomocí donací je třeba chápat také jako konstruování základů rodové identity. K menším sídlům samozřejmě nepozorujeme párování klášterních staveb, jako tomu bylo u hradních rezidencí významných rodů, ale vazba rodu a sakrální stavby je pro šlechtický rod vždy definující (srov. Šimůnek 2013, 67–135).

Nicméně hlavní argumentační potenciál leží v hledání důvodů, proč v češtině došlo k rozlišení pojmů *cerekev* (dřevěná sakrální stavba, navazuje na pojem *církev*) a *kostel*

⁵¹ Což nutně nemusí být špatně, pouze F. Laval není názorově konzistentní.

(zděná stavba, navazuje na pojem *castellum*.)⁵² V Lavalově pohledu se kostelní věž předrománského a románského období stává profánní stavbou, první zděnou architekturou svého druhu u nás, která přímo předchází hradům a tvrzím (odtud etymologický vývoj *castellum* → *kostel*). Pro tuto interpretaci hovoří řada indicií. Kromě zmíněných terminologických konotací je to předpokládaný způsob života komunit rodových *klanů*, a především samotná terénní situace. Věž někdy přímo, někdy nepřímo přiléhá ke kostelní lodi, prostorově a komunikačně oddělené kapli, tedy vlastní sakrální stavbě. *Kostelem* není podle Lavala označována ona sakrální část (ta bývá jmenována jako *ecclesia*), nýbrž věž, tedy přinejmenším symbolicky profánní vrchnostenská stavba.

Tento pohled inovující starší názory potenciálně zaplňuje velmi důležitý chybějící článek a stírá zdánlivý hiát mezi stavbami kamenných sídel v západní a střední Evropě. Spojitost emporových kostelů a nejstarších staveb byla delší dobu zjevná, ale až Lavalova hypotéza vytváří vhodný teoretický rámec. V důsledku tak činí mnohem přesvědčivěji i ve vztahu k lokalitám jako je Týnec nad Sázavou, než T. Durdík pomocí teorie *hradů přechodného typu* (2007). Uvažovat můžeme dokonce o možných dřevěných variantách „kostelů“, formálně ne nepodobných nejstarším „tvrzím“. Pokud bychom do Lavalova rámce doplnili i další kamenné stavby, se kterými neoperuje (hlavně kvádrkové domy románské Prahy), začínají se nám mnohem jasněji slučovat dosud zdánlivě nespojitá východiska podoby sídel vrcholného středověku v Čechách. Tyto čerstvé názory mohou mít významné důsledky k rozlousknutí merita jednoho dlouho diskutovaného jevu. Byla vlastně ustanovena nová otázka, která by měla vést k revizi souvislostí vzniku objektů hradů i tvrzí ve vztahu ke starším, zdánlivě čistě sakrálním stavbám. Nabízí se sledovat, zda se významně liší situace sídel v regionech, odkud známe původní vlastnické kostely v hojném počtu (např. Benešovsko, Mostecko), a v těch oblastech, kde nám naopak víceméně chybí (např. širší Křivoklátsko). Validitu Lavalovy hypotézy naznačuje i podobná diskuse vedená nad britskými sídly typu *burh-geat*, která jsou nově považovaná za domácí předchůdce *motte-and-bailey*. Jde o valová opevnění se signifikantní stavbou brány, která často zahrnovala románské kostely. I tam se stírá rozdíl mezi profánní a sakrální funkcí těchto objektů (Creighton 2012, 79–83).⁵³

Na závěr se však ptajme, kam bychom se v uvedeném podání dostali bez písemných pramenů? Stojí za upozornění, že cestou kupředu nemůže být metodická redukce archeologie do role dodavatele figurek pro velké dějinné narace. To se projevuje ve způsobu výkladu, který ač myšlenkově bohatý, podobá se více umělecko-historickému vršení analogií než archeologické analýze. Bez pečlivé komparace dostupných pramenů (zhodnocení kvantity daného jevu a kritiky jeho kvalit) nejsme dále než u sice velmi zajímavé, ale stále jen neověřené hypotézy. Jak poznamenává J. Klápště, shodou

⁵² Sémantický základ slova *castellum* vychází z antických stavebních tradic a je přenášen na středověká sídla (srov. Hejna 1965).

⁵³ F. Laval si této problematice překvapivě nepovšiml, resp. ji nezmiňuje.

okolností autorův školitel: „*Volné porovnávání jevů vytržených z různých oblastí bývá zavádějící*“ (1994, 139).

Lavalem předložené myšlenky proto nesmíme brát jako hotovou interpretaci, ale chápeme je v širší rovině jako zajímavé vysvětlení prvního „koketování“ rané šlechty s novými stavebními technikami, které v této fázi byly užívány na již osvojených konceptech staveb (sakraálních). Po zdomácnění těchto stavebních technik teprve mohl nazrát čas jejich široké a architektonicky komplikovanější aplikaci. S rostoucím počtem praktikujících stavitelů kamenných sídel se exponenciálně zvyšovala i dostupnost takových řešení pro nižší a nižší sociální vrstvy, až kamenná architektura dospěla i do vesnických usedlostí, a to zprvu tam, kde byl dostatek odpovídajícího stavebního materiálu. Nevidíme před sebou nástup nových sociálních kategorií, ale jen nového způsobu, jak takové kategorie vyjadřovat. Nikdo snad nepochybuje, že dřevěná usedlost dosahovala právně i významově totožných kvalit jako ta kamenná. Není jasné, proč se tento veskrze technický rozdíl tak silně promítá do interpretací společenského významu sídel napříč časem (k další argumentaci srov. Higham–Barker 1992). Nejde přitom o prostou změnu symbolického systému, který reflektoval stále stejné významové kategorie?

2.4.2 Vrchnostenské dvory jako pramen poznání

Hospodářské dvory lze stejně dobře považovat za jednu z podstatných součástí sídel, jako za samostatné areály s odděleným významem. Pro obě varianty bychom našli početné příklady a nelze se tak pevně přiklonit ani k jedné z nich. Vzájemný vztah sídla a dvora ale tvoří jeden z důležitých pramenů poznání účelu sídel a způsobu jejich užívání. Pokud čteme povzdechnutí P. Chotěbora a Z. Smetánky, že problému středověkých vrchnostenských dvorů není věnována zasloužená pozornost (Chotěbor–Smetánka 1985, 47), nelze se zbavit pocitu, že za posledních třicet let se v tomto ohledu mnoho nezměnilo. I když se není třeba nechat ovládat takovým pesimismem, jaký implikuje P. Chotěbor ve své pozdější stati,⁵⁴ naše poznání vrchnostenských dvorů stále zůstává torzovité a založené na dílčích zmínkách a nečetných výzkumech. Bez větší nadsázky lze konstatovat, že nejde jen o problém archeologie, ale historických věd obecně.

První a na dlouho i poslední syntetickou práci, která se vrcholně a pozdně středověkým dvorům věnovala na poli historickém, byla sice morálně zastaralá, nicméně bezesporu kvalitní a dosud (ve vztahu ke dvorům) nepřekonaná monografie F. Grause z padesátých let minulého století (Graus 1953; 1957). Na předchozí poznatky nebylo přímo navázáno

⁵⁴ „*Jsou-li ovšem možnosti komplexního poznání tvrzí samotných značně ztíženy velkými ztrátami a nerovnoměrným zachováním a zatím i zpracováním, je situace jejich hospodářských dvorů v tomto směru nepoměrně horší. Vlastní obytné stavby tvrzí, které byly z celého areálu stavebně nejkvalitnější, byly často uchovány, avšak jejich okolí se výrazně proměnilo. Starší středověké dvory ve vsích, které dále fungovaly, zanikly většinou bez jakýchkoli stop. Existující dvory, většinou barokního stáří, středověký stav nerespektovaly a nemohou jej tedy ani vzdáleně evokovat. Jisté není zpravidla ani jejich umístění na téže místě.*“ (Chotěbor 1991, 179).

a do popředí zájmu se později dostal časně novověký podnikatelský velkostatek, kde četné prameny přímo vybízejí k pokusům o jeho hlubší pochopení (souhrnně srov. Ledvinka 1987). Čestnou výjimku v tomto ohledu tvoří práce R. Šimůnka, který se zaměřil zejména na jihočeské Rožmberské dominium (Šimůnek 2005), ale také díla J. Čechury (důležité studie souhrnně viz Boháčová–Kucrová (eds.) 2012, 129–214).

Co se týče vrchnostenských dvorů, situace nastupujícího novověku má málo společného s původním vrcholně a pozdně středověkým uspořádáním, a to nejen na úrovni historických pramenů, ale rovněž pramenů archeologických. Kořeny dodnes dochovaných staveb dvorů sahají většinou nejdále do 16. století a jejich největší počet známe až v barokizované podobě. I když předpoklad prostorové korespondence těchto areálů s předcházejícím obdobím je důvodný, průzkumy J. Žižky z posledních let naznačují, že odhalení starších než předbělohorských budov ve stávající zástavbě dvorů, jež razantně proměnily svůj účel a uspořádání, je téměř nemožné a bohužel se omezuje na jednotlivosti (srov. Žižka 1999). Vzhledem k celkové razantní proměně šlechtického velkostatku je zřejmé, že ani prostorová kontinuita nemusí být jasným pravidlem.

2.4.2.1 Charakteristické znaky dvorů

Dvůr je hospodářsko-sídelní jednotkou v podobě usedlosti většího rozsahu tvořené komplexem stavebních objektů sloužících na jedné straně k obývání a na druhé k zemědělskému hospodaření a podnikatelským aktivitám. (Rous 2010, 20). Obytné části dvorů se neomezovaly na jedinou budovu, ale dvory vstřebávaly několik variant obytných staveb a prostor v různém sociálním kontextu – rezidenci vrchnosti, dům šafáře, ubytování čeledi a podsedků. I v případě dvora může jít proto o areál užívaný sociálně heterogenní komunitou. Tyto obytné části samozřejmě v mnoha případech nebyly zastoupeny ve všech jmenovaných variantách, ale reagovaly na další kontext. Kromě obytné budovy dvory zahrnovaly nejčastěji stavby stodol, chlévů, sýpek, stájí, špýcharů a kolen. Tyto stavby bývají často ohrazeny společně s volným prostranstvím dvora, kde probíhá jeho běžný provoz a je zde dostatek prostoru pro manipulaci s vozy a dobytkem (Rous 2010, 20–21). Dvory často archeologicky vymezujeme spíše negativně vůči běžné usedlosti, jako tomu bylo u Roudničky (Korbová Procházková 2011) či Holu (Klír–Beránek 2012). Zachování charakteristicky vymezeného areálu dvora se týká staveb mimo přímou vazbu na vesnické prostředí (např. Rychvald: Kypta a kol. 2012; Olešná: Vařeka 2014; Kozinec: Novák 2016, 137; Ráj: Holata 2013).⁵⁵

U mohutnějšího ohrazení uvažujeme v omezené míře i o funkci fortifikační (Košátky: Kašička 1985, 61),⁵⁶ avšak tuto variantu lze považovat většinou za symbolickou. Ke skutečné fortifikaci má většina dvorů velmi daleko a smysl ohrazování lze spatřovat ve vymezení prostoru ve smyslu právním, z důvodu potřeby uložení hospodářského vybavení, jako prostoru pro hospodářská zvířata, nebo ve snaze regulovat přístup cizích

⁵⁵ Nelze vyloučit, že některé z lokalit považovaných za dvory mohly plnit i jiné funkce, např. hájovny.

⁵⁶ Tento případ je ale velmi hraniční, protože jde vlastně o řešení sídla jako jádra a opevněného předhradí.

osob do areálu. Představu o dobře fortifikované stavbě vyvolalo jednostranné zaměření výzkumu na církevní, nebo přesněji na klášterní dvory, zejména cisterciácké (Anderle–Rožmberský–Švábek 1993; viz dále), které nepředstavují typický příklad vrchnostenského dvora, ale jejich typologickou podskupinu. Fortifikační úlohu na druhou stranu nelze podceňovat u dvorů umístěných v předpolí sídel, kde tvoří jejich „předhradí“.

K podobě a účelu předhradí se naposledy souhrnně vyjádřil J. Hložek, i když se zaměřením na předhradí hradů. **Předhradí** je definováno jako opevněná součást hradu, i když méně důsledně než hradní jádro. Někdy užívaný pojem „*neopevněné předhradí*“ je tak protimluv.⁵⁷ V případě neopevněných areálů v zázemí sídel bychom měli tedy nadále hovořit striktně jako o souvisejícím hospodářském dvoře, nikoli o předhradí (touto problematikou se J. Hložek nezabývá). Důležitým terminologickým upozorněním je oddělení předhradí od tzv. **příhrádku**.⁵⁸ Otázkou je, zda je tato formální klasifikace odrazem fundamentálních rozdílů v účelu opevněného předhradí a vrchnostenského dvora. K tomuto tématu se ještě vyjádříme na konkrétních příkladech.

Na základě zhodnocení stravu bádání mezi dosavadní hlavní otázky výzkumu předhradí řadí J. Hložek sledování chronologie, stavební úrovně, funkční interpretace, movitého vybavení, každodennosti a sociální diferenciacce. Na souboru deseti lokalit poté podrobně demonstruje tyto jednotlivé aspekty, přičemž testuje čtyři variantní modely interpretace předhradí. V souhrnu konstatuje extrémně variabilní užití těchto areálů, kde dominuje kromě specializované hospodářské produkce (pivovary) přítomnost staveb zázemí (ubytovací prostory čeledí a manů, stáje), ale neobvyklá není ani specializovaná řemeslná produkce (kovárna, kovolitecká dílna). Předhradí postupně přijímá i rozlehlejší rezidenční budovy jádra a stává se základem nově vznikajících zámků. Neopomenutelná je role předhradí jako první linie obrany a kasárenského objektu (Hložek 2010). I když se J. Hložek drží některých tradičnějších názorů, jeho přístup příjemně obcerstvuje pohled na hradní architekturu. Jeho pozorování mají navíc i pro tuto práci zásadní význam. Fakt, že předhradí výrazně definovala samotný účel sídla, posiluje přesvědčení, že pro pochopení sídel není indikativní dispozice jádra či architektonická forma, ale porozumění komplexu, který sídlo vytvářelo ve své celistvosti, ať jde o jakoukoli kategorii lokality.

⁵⁷ „Areál předhradí, aby jej bylo možné za předhradí považovat, musí představovat nedílnou součást hradního organismu a to za předpokladu zachování obranyschopnosti všech jeho částí. (...) V případě, kdy je předhradí nahrazeno jiným, součástí hradní dispozice netvořícím areálem aktivit (ať ohrazeným, nebo neohrazeným) s hospodářskou funkcí, nejedná se o předhradí, ale o jednu z mnoha variant ekonomického a provozního vztahu mezi hradem a jeho hospodářským zázemím, definovaným charakterem, rozsahem a ekonomickým potenciálem dominia hradu.“ (Hložek 2010, 25).

⁵⁸ „Dalším kritériem pro hodnocení konkrétní prostorově vymezené části hradní dispozice jako předhradí, je vedení přístupové komunikace. V případě, kdy není tímto areálem vedena přístupová komunikace se nejedná o předhradí, ale o tzv. příhrádek, tedy součást dispozice hradu tvořící opevněný areál s předpokládanou dominantní hospodářskou a provozní funkcí, který však leží mimo hlavní komunikační schéma, např. za hradním jádrem apod.“ (Hložek 2010, 25).

2.4.2.2 *Funkce dvorů*

Jednou ze základních úloh dvora bylo vedle hospodaření ve vlastní režii shromažďování naturální renty příslušející dané vrchnosti. V případě menších statků zajišťovala výběr renty přímo samotná vrchnost, na větších byla ustanovena funkce šafáře (*colonus*), který měl na starosti provoz dvora a výběr dávek. U církevních a panských velkostatků náležela správa početných dvorů pověřeným úředníkům (*procurator monasteri* u klášterních dvorech – Graus 1957, 68; *purkrabí* na panských dvorech – Kašička 1985, 57), kteří nahrazovali přímý dohled vrchnosti nad výběrem naturální, peněžité a robotní renty. Ke dvoru z pravidla náležela část půdy přímo obhospodařovaná vrchností (*dominikál*) – tzv. *popluží* (*arature*; odtud *curia arature – poplužní dvůr*),⁵⁹ jehož velikost je však velmi složité definovat. Jde pravděpodobně o starší vymezení půdy než pomocí lánů (Graus 1953, 322–326). Názory na rozsah popluží v lánech se poměrně liší. Od širokého rozpětí od 1 do 14 lánů přímo obhospodařované půdy (Graus 1957, 347), po mnohem užší vymezení do 1–2 lánů celkem (Čechura 1999, 144).⁶⁰ Práci na této vrchnostenské půdě vykonávali z části robotující poddaní, avšak hlavní pracovní sílu tvořili najatí čeledníci nebo podsedci dvora (Graus 1957, 70). Středověká roboty v Čechách nikdy nedosáhla takové úrovně, aby bylo možné pokrýt veškerý provoz dvora, a souvisela spíše s výkonem sezónních činností (senoseč, žně, výlovy apod.).⁶¹ Význam najímané pracovní síly se zvyšoval se sílící přeměnou naturálních dávek a služebných vztahů na platy (*reluice*; Graus 1953, 254–259; Čechura 1999, 143; 2008, 258–260). V souvislosti s přítomností čeledníků na dvoře je třeba počítat s oddělenými prostory pro jejich ubytování (ratejnami).

Tam, kde poddanská renta nemohla pokrýt životní náklady a potřeby šlechty, tvořilo obhospodařování popluží důležitou součást příjmů. Počet těchto statků postupně s inflací a tím i poklesem významu renty stoupal. Ke dvoru mohly náležet další objekty a provozy jako například rybníky (Čechura 2008, 216), pivovar se spilkou a sladovnou (Kašička 1985, 63), ovčín, vepřinec, lázeň (srov. Graus 1957, 68), sušárna, kovárna (srov. Nekuda

⁵⁹ Termín *curia* je ve středověkých písemných pramenech nejužívanějším označením dvora (Charvátová 1987, 287). Samostatné užití slova neříká, zda se jedná v pravém slova smyslu o dvůr hospodářský, či obecně o sídlo vrchnosti, respektive dvůr ve smyslu sociálního okruhu osob v okolí panovníka či jiného příslušníka vrchnosti. Velmi široké konotace se rozvíjejí od užití termínu v antickém světě (Richtrová 2011). V některých případech se může pod tímto termínem skrývat dvůr včetně tvrze, která bývá samostatně označována jako *municio* / *munitio*. *Curia omagialis* značí dvůr lenní (manský), často tedy spojený s manským sídlem (tvrzí). Ve spojení *curia arature* spatřujeme dvůr poplužní (Panáček 2002, 10). V případě církevních dvorů se často setkáváme s pojmem *grangia*, který naznačuje jiný typ církevního dvora (nejčastěji cisterciáckého), kterému je vlastní přítomnost drobného opevnění v jeho rámci – tzv. *propugnacula*. V česky psaných pramenech rozeznáváme termín *dvůr* v německých pak *hof* (Charvátová 1987, 287–288). Výraz *meierhof* či *meyerhof* se týká v našem prostředí především dvorů na území novověkých velkostatků (Rous 2010, 21) a je užíván na pozdějších mapováních ve formě zkratky *MH*.

⁶⁰ Samotný převod lánů na jednotky plochy není jednoduchou úlohou a v podstatě není možný, neboť jde o právní, nikoli měrnou jednotku. Obecně se pracuje s vymezením ca 18 ha = 1 lán (Čechura, J. 2012, 255).

⁶¹ Průměrný počet dní roční roboty se pohyboval okolo 10 a dlouhodobě (v důsledku *reluice*) klesal až k jednotkám v době těsně předbělohorské (Čechura 2008, 215).

1985, 60), vinopalna, pila či mlýn (Kašička 1985, 60, 63), které rozvíjely jeho sociální, kulturní a ekonomický význam. Tyto přidružené provozy, jejichž úplný výčet by byl o poznání širší, se později na přelomu středověku a novověku se silícími nedostatky rentovního hospodaření (zejm. v důsledku poklesu reálné hodnoty oběživa, ve kterém byla renta vymezena) proměnily na hlavní zdroj příjmů a daly základ pozdějšímu režijnímu podnikatelskému velkostatku (Čechura 2008a, 181–199). Jeho podstatou bylo vytváření přebytkové produkce pro regionální trh, nikoli pro osobní spotřebu majitele, jeho rodiny a služebnictva. Zároveň ve stejné době dochází k výrazné specializaci statků (Ledvinka 1987, 111–113). Pro období středověku je specializace v zemědělské produkci doložena pouze u největších panství (např. řádu německých rytířů; Graus 1957, 449–482). U malých dominií předpokládáme spíše autarktní systém hospodaření, snahu o všestrannost a snížení závislosti na trhu běžných komodit. Také ve 14. a 15. století existují jisté výjimky, spojované především s většími rody a užitím nerostného bohatství, jehož zpracování proniká i do vesnického prostředí a odráží se ve skladbě dokumentovaných objektů (např. těžba železa na Rokycansku; Vařeka a kol. 2011, 334, 337). K. Nováček dokonce zvažuje, že doplňkové ekonomické aktivity poddanstva (mimo rámec emfyteuze) mohly být v předhusitské době podstatně rozšířenější praxí, než si dosud připouštíme (Nováček 2001, 295).

Ve své podstatě dvory představovaly jeden z významných prostorů pro realizaci sociální a ekonomické interakce mezi poddanými a vrchností.⁶² Nelze vyloučit ani občasnou výpomoc poddaným formou zápůjčky zemědělského vybavení pro obdělávání jejich vlastní půdy (výměnou za práci na vrchnostenském majetku či prostřednictvím pronájmu). Jistá „otevřenost“ dvora směrem do vsi byla nepochybně žádoucí a uzavřený celek zřejmě tvořily až areály sídel vymezené fortifikací (skutečná i symbolická hranice?), kam nepředpokládáme běžný přístup obyvatel vesnických usedlostí. Také v těch případech, kdy dvůr tvořil opevněné předpolí sídla (např. Ostrov u Jedomělic, okr. Kladno; Smetánka–Klápště–Richterová 1979), byl komunikačně přístupnější než obytné jádro, často dosažitelné výhradně skrz areál dvora. Někdy je nicméně těžké odlišit, zda vrchnost opravdu sídlila přímo na „tvrzi“, či zda rezidenční úlohu přebíral dvůr a vydělené sídlo mělo reprezentativní a refugiální účel. Takovéto uspořádání předpokládáme hlavně u malých věžových tvrzí (Klápště 2005, 159). Také u větších sídel, které ve svém jádru kromě obytných prostor (evidujeme i dřevem zateplené místnosti; Chotěbor 1989) zahrnovaly zázemí pro vnitřní provoz rodiny feudála (nejčastěji kuchyně, pekárny, maštale, sklepy a další prostory), je samostatné hospodářské zázemí stále nezbytné (Kašička 1985, 63). Významnou úlohou dvora nebyl jen samotný hospodářský provoz, ale také užití skladovacích prostor pro uchování

⁶² Podobnou úlohu mohla samozřejmě sehrávat i rychta, která je mnohem méně častou součástí vsi a opět se týká spíše panských a církevních statků. Na nejmenších dominiích vykonával soudní pravomoc přímo příslušný feudál a úřad rychtáře nebyl zřizován (Graus 1957, 202–207).

naturálních dávek poddaných. Podstatnou roli v organismu jeho staveb proto nesporně musely hrát skladovací prostory.

2.4.2.3 *Otázka typů dvorů*

Důležitým faktorem při studiu vrchnostenských dvorů jsou majetkové poměry. Značné pozornosti se u nás dostávalo dvorům církevním. Vzhledem k téměř absolutnímu zničení *Desk zemských*, které představovaly nenahraditelný pramen pro studium šlechtických držav, toto není překvapením. Církevní instituce vedly dlouhodobě a systematicky vlastní evidenci majetku, a ta tvoří mnohem ucelenější a přehlednější pramen než torzovité zmínky o majetku šlechty. S výjimkou velkých dominií šlechta vlastní evidenci neměla a dozvídáme se o ní zejména ze sporné soudní agendy, tj. nikdy zpravidla neuvidíme „celý“ majetek jednotlivce.

Archeologické výzkumy se věnovaly hlavně cisterciáckým *grangiím*, které svým uspořádáním vybočují z dobových standardů a lze je označit za samostatnou typologickou skupinu, mohou přesto být významným srovnávacím materiálem (srov. Rožmberský 2008). Rovněž dvory velkých panských rodů nejsou právě typickým zástupcem, i když opět díky pečlivé úřední dokumentaci (např. u jihočeských Rožmberků) můžou tyto velkostatky snáze posloužit k pochopení fungování středověkého hospodářství (srov. Šimůnek 2005). Za nejčastější považujeme poplužní dvory nižší šlechty, která jejich prostřednictvím uplatňovala svá práva vůči podřízeným vsím, ale i hospodařila ve vlastní režii, jak bylo zmiňováno výše. Popluží, i přes relativně vysokou četnost, nemusela být na vesnici pravidlem. Není výjimkou, že k jednomu poplužnímu dvoru bylo vázáno vícero sídelních jednotek malého statku.

Tento nástin nás vede k otázce, zda je důvodné a možné již ve středověkém období dělit dvory na tzv. *rezidenční* a *podnikatelské* (režijní), jak s oblibou činí starší literatura (např. Chotěbor–Smetánka 1985, 48).⁶³ Jak se zdá, rezidenční funkce dvora přímo neměnila jeho charakter a využití. Také tam, kde bylo sídlo oddělené, mohl dvůr sloužit k pohodlnějšímu bydlení. Produkce nejmenších dvorů se po stránce skladby produktů nejspíše příliš nelišila od produkce dvorů na velkostatech; ke skutečné proměně dochází až v polovině 16. století v souvislosti s tržní emancipací šlechty na úkor měst. Způsob hospodaření, a v důsledku ani podobu dvorů, nelze v pozdním středověku dělit na čistě *podnikatelský*, *rentovní* a *rezidenční* již proto, že nejde o synchronní, ale diachronní jevy. Rozhodujícími faktory pro typologickou variabilitu se hypoteticky stávají specifické lokální potřeby, konkrétní způsob správy daný postavením vrchnosti a velikost dominia. Ani uvedený pohled nedovoluje dvory ve středověku takto jednoznačně kategorizovat.⁶⁴

⁶³ V poněkud jiném významu pojem *rezidenční dvůr* chápe D. Kovář, který jej považuje za specifický typ šlechtického sídla, v podobném duchu, jako raně středověkého dvorce (2010, 12–13).

⁶⁴ Od raného novověku jde samozřejmě o relevantní kategorie, avšak „podnikatelský“ dvůr se tehdy stává novou typologickou formou (viz 2.5).

2.4.2.4 Dvory v písemných pramenech

Historické prameny o podobě středověkých hospodářských dvorů vypovídají velmi střídavě. Se dvory se v pramenech setkáváme od 12. století, nicméně minimálně do počátku 13. století je lze považovat za do jisté míry odlišné stavby, ač existují doklady přímé prostorové návaznosti kurií a pozdějších dvorů (Klápště 2005, 58; Meduna 2006; Laval 2013). Hodnotnější popisy se začínají objevovat po roce 1300, kdy postihují výčet funkčních jednotek, se kterými se můžeme ve dvoře setkat, avšak ve velmi hrubých rysech. Zaznamenání přesné podoby dvorů pro dobovou společnost mělo tak malý význam, že detailní popisy lze očekávat jen výjimečně. Dvory vstupují do pramenů v zásadě dvěma způsoby: při listinné evidenci změny držitele (prodejem či pronájmem) a při písemné evidenci majetku formou urbáře (Charvátová 1987, 288–289). O něco sdílnější jsou dobové inventáře movitého majetku, stavu chovaného dobytka a evidence zemědělských produktů (srov. Graus 1957, 357–405) z nichž lze nepřímo vyvodit nejen rozsah obhospodařované půdy, ale i jednotlivé základní provozy situované ve dvoře.

Bylo zmiňováno, že písemnosti se vztahují víceméně k církevním fundacím a držbám dvorů, avšak stále se jedná o důležitý zdroj jejich poznání. Nejznámější popis se týká dvora Břevnovského kláštera v Hodkovičkách (okr. Hlavní město Praha) z roku 1417: „*Dvůr obehnaný zdí, uprostřed kamenná věž, v níž je malá jizba s dřevěnou podlahou, kamenný dům šafářův u hlavních vrat dvora s příslušnou jizbou, malý sklep, dvě velké stáje a tři malé, vše z kamene, pro dobytek, koně a ostatní zvířata, dvě kamenné sýpky kryté šindelem nebo došky*“ (Chotěbor–Smetánka 1985, 53).⁶⁵ Za poznámku stojí jistě fakt, že i přes přítomnost stavby snad obranného charakteru (věže), je stále celek označován jako prostý dvůr (*curia*).

Prameny ke klášterním dvorům benediktinů, premonstrátů a cisterciáků přehledně shrnula K. Charvátová. Dvory byly hrazené, s jednoduchou branou a obsahovaly jako nejdůležitější budovu věžovitou stavbu refugiálního charakteru, která stávala samostatně ohrazená uvnitř plochy dvora. Existují i případy více věží v jediném dvoře (tvrz a věžovitý špýchar?). Někdy byly věže užívány k obývání šafářem či nájemcem dvora. Z dalších staveb jmenujme sýpku, často kamennou. Zbylé budovy jako stáje, chlěvy a obytný dům bývaly spíše dřevěné. Přímou ve dvoře se nacházely i nádrže či rybníčky a cisterciácké dvory často doplňovala kaple. Střechy staveb mohly být výjimečně pokryty i prejzy (Charvátová 1987, 291–292).

K rozhojnění pramenů dochází od 16. století, kdy součástí inventářů sídel bývá zmíněn i poplužní dvůr. Tehdy se objevují popisy celých komplexů: „*zámek s dvorem poplužním,*

⁶⁵ „*Primo videlicet curia bene muro circumdata, turris lapidea in medio curie sita in qua erat parva stubella cum pavimentis suis competentibus de ligno constructis, it domus coloni prope portam maiorem lapidea cum stuba competenti, it. celarius parvum, it. duo magna stabula et tria parva omnia lapidea pro pecoribus, pecudibus et equis ac etiam aliis animalibus, it. duo horrea lapidea cum glossis seu straminibus cooperta*“ (Graus 1957, 67). Je zajímavé, že popis nezmiňuje vodní opevnění, které patrně tvořil rybník obíhající dvůr přinejmenším ze třech stran, jak vyplývá ještě z mapy Stablního katastru.

kopaninami, zahradami k setí, vařením, chmelnicí, sladovnou s pivovarem pod zámkem a dalším příslušenstvím“ (Bělá pod Bezdězem, 1553; Kolektiv 1998–2005, 11), dále popisy provozů: „*tvrz s dvorem, sladovnou, spilkou, pekárnou, kovárnou a ovčínem*“ (Biskoupky, 1573; *ibid.*, 30); „*štok o dvou světnicích, kdež předešle vrchnosti bejvaly, s ratejnou, komorami, s lochem, mlíčnicí, kuchyní, maštalemi pro koně, též chlívy pro hovězí a svinský dobytek*“ (Úloh, 1594; *ibid.*, 909); „*na dvoru poplužním s poplužím, kterýž slove Pinveyt, s hamrem železným, kdež se železo dělá, s příslušenstvím*“ (Bynov, 1588; *ibid.*, 59) a nakonec i podrobnými popisy dvora: „*tvrz, při též tvrzi byl dvůr se staveními, chlévy, maštalemi, stájemi, stodolami, zahradami, ovčínem, ovčárnou a to vše v témž obojím zavření jest*“ (Rudník, 1615; *ibid.* 655); „*tvrz Vosek - štok z kamene vystavěný se všemi pokoji klenutými, sklepy, komorami, lodžií, kuchyní, pekárnou - což ten celý štok z gruntu až po střechu ve všem zavřety v sobě od všedských pokojův obsahuje (...) před tvrzi byly maštale pro kočovské, jízdní a dělné koně, sejkpa na obilí, ve dvoře ratejna, vinopalna se čtyřmi komorami, chlévy pro krávy i jalovice, chlévy svišské se táhly až ke stodolám před dvůr*“ (Osek u Rokycan, 1661; Anrele–Švábek 1992, 13–14).

Písemné prameny naneštěstí ne vždy umožňují rozlišit, zda popisované provozy označují samostatné stavby, nebo zda výčty provozů (chlívy, stáje apod.) nejsou odrazem částí téže budovy. I když se jedná o cenný materiál, je proto třeba notné opatrnosti při užití písemných pramenů pro interpretaci terénních situací a při rekonstrukci podoby dvorů.

Nakonec připomeňme chronologicky i prostorově poněkud vzdálenější, přesto velmi sugestivní popis franckých dvorů 9. století, sepsaný jako inventarizační zpráva a zpřístupněný českému čtenáři P. Medunou (2008). V obširném popisu dvorů nemůžeme pro naše potřeby využít formálně již odlišný obraz uspořádání vnitřní zástavby, zaujmout by ale měl popis typů ohrazení dvora, které je jednoduché dřevěné (palisáda, plot) nebo kamenné (zeď), někdy v kombinaci (kamenná brána). Částečně snad může být tvořeno i živým plotem. Brány bývají opatřeny ochozy „*k vydávání příkazů*“. Ohrazení může zvláště vydělovat i specifické části dvora – např. dvorek s ovocnými stromy. Počet staveb odpovídá raně středověkému velkostatku a je vyšší než u mladších dvorů. I přesto byla jejich movitá výbava nevelká (2 kosal; 2 srpy) a výnosy tristní (1,5–1,8násobek úrody).

2.4.2.5 Vyobrazení dvorů

Ikonografické prameny zpodobňují dvory ještě vzácněji než písemnosti. Systematickou rešerší se dosud nikdo konzistentně nezabýval a jsme tak na jedné straně odkázáni na základní souhrn P. Chotěbora (1992) a případně na soupisové práce, které mnohdy obsahují i přehled dochované ikonografické dokumentace sídel (srov. Kolektiv 1997–2005). Ta se většinou datuje do hlubokého novověku, zcela výjimečně do předbělohorského období a v jednotlivostech do středověku. Pokud se s vyobrazením sídel a přilehlých dvorů setkáváme, tak v bezejmenné formě v pozadí jiných výjevů. Obvykle ale zacházíme s prameny cizí proveniencí a nelze se ztotožnit s úvahou o naprosté přenositelnosti zobrazovaných forem napříč Evropou (Chotěbor 1992, 177).

Je třeba mít se na pozoru před záměrnou symbolikou, která mohla významně deformovat realitu a vyzdvihovat účel sdělení. Vyobrazení bývají často velmi schematická a upozorňují nás jen na základní charakteristiky, jako například podobu ohrazení a obecné znaky budov. K souhrnu látky odkazujeme k citované práci P. Chotěbora a též k další jeho kolektivní práci zaměřené přímo na dvory (Chotěbor–Smetánka 1985). Pro naše potřeby vybíráme několik ilustrativních příkladů, na které se podíváme blíže.

Bezesporu nejznámější vyobrazení bezejmenného dvora datujeme na přelom 14. a 15. století a nalezneme jej v *Biblia Wenceslai Regis* (Obr. 4). Dvůr oválného půdorysu je lehce ohrazen palisádou ze zahrocených fošen, spojených na rubu ve spodní a horní části svlaky.⁶⁶ Ohrazení je prolomeno jednoduchou branou (vraty), která ústí do volného prostranství dvora. Ve dvoře stojí tři až čtyři samostatné stavby. Centrální budovou je patrová obytná stavba s plným štítem s trojicí okének (jizba?), která je doplněna o boční přístavek. Další patrová stavba, pravděpodobně hospodářského charakteru (sýpka, stodola?), stojí na opačné straně dvora a má štít otevřený. Při vnějším ohrazení budí pozornost věžovitá stavba. Všechny tři stavby jsou v prvním podlaží zděné (nebo dřevěné s hliněným omazem), následující patra jsou dřevěná a střechy jsou pokryty šindelem. Na věži je v patře užitá roubená konstrukce a prkenné podsebití střechy a je možné uvažovat o keramické krytině na valbové střeše. Zbylé dvě stavby jsou v patře prkenné se sedlovou střechou. Mezi oběma hlavními stavbami je vyobrazena poslední budova, která je buď jejich spojovacím článkem, nebo jde o samostatnou stavbu lehčí konstrukce. Je celodřevěná, s okénky v horní části a s doškovou střechou. Ze dvora do ní není patrný žádný vstup.

⁶⁶ Stejný způsob ohrazení známe i z dalších podobných vyobrazení (Chotěbor–Smetánka 1985, 49-50).

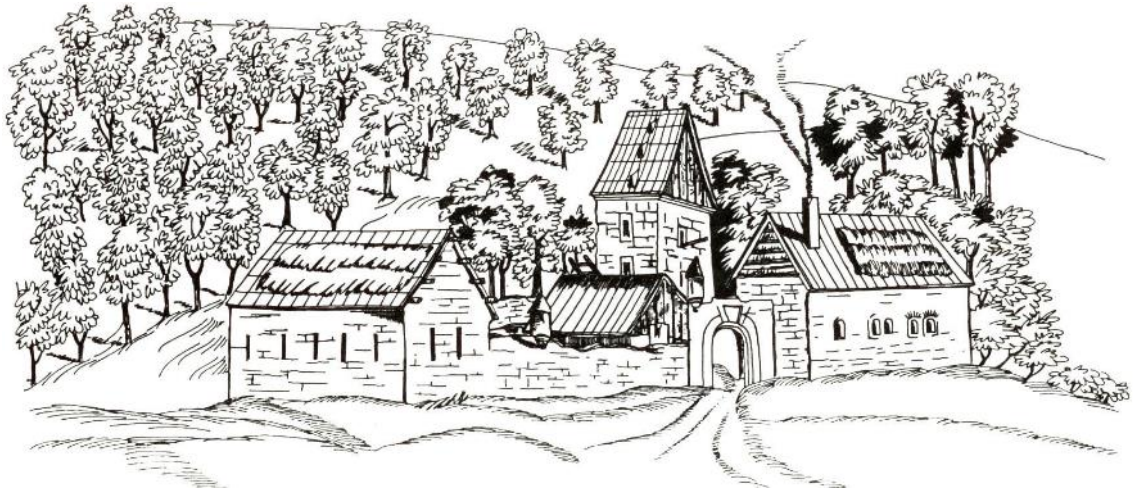
Obr. 4. Vyobrazení dvora v *Biblia Wenceslai Regis*, folio 142. Dostupné z: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/Bible_V%C3%A1clava_IV.jpg?download

Z doby před rokem 1420 pochází i vyobrazení věžovité tvrze s přilehlým sídlištěm z Mandevillova cestopisu. Toto sídliště lze s jistou opatrností považovat za její hospodářské zázemí, tedy dvůr (Chotěbor–Smetánka 1985, 51). P. Chotěbor a Z. Smetánka ve svém článku jako příklad uvádějí i další vyobrazení např. na knoflíku pokličky poháru z Barenau ze 16. století (1985, 48-49). V tomto případě nelze zobrazovaný areál pokládat za dvůr, ale spíše za lehce opevněné sídlo. Jeho vnitřní zástavba i ohrazení evokují dobře prozkoumanou tvrz v Čimicích (srov. Laval 2013, 35–37). Mezi mladší vyobrazení dvorů, která mohou velmi dobře odrážet středověký stav, patří kupříkladu cyklus tzv. malých krajin od P. Brueghela staršího, z první poloviny 16. století. Ze Zeleného pokoje Týneckého zámku pochází cyklus vedut z druhé poloviny 18. století, kde jsou hlavním tématem hospodářské dvory Týneckého panství (Anderle a kol. 1989, 335-345). Ač jde o poměrně mladý pramen, zobrazované dvory právem budí pozornost také u badatelů zabývajících se obdobím středověku. Bližší popis pro ilustraci zaslouží čtyři z osmi dokumentovaných vyobrazení.

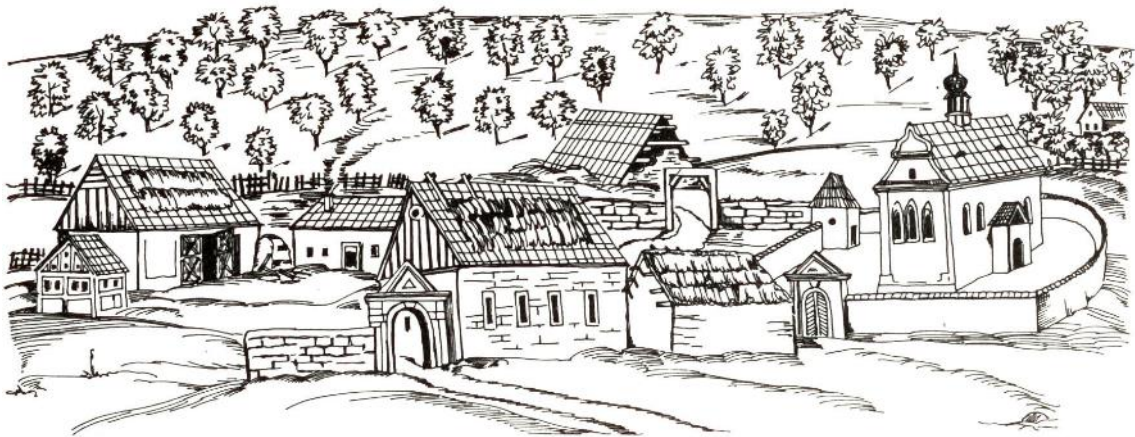
Obr. 5. Dvůr Vrhavěč podle vyobrazení na vedutě ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 340.

(1) Zděné gotické věžovité sídlo ve **Vrhavči** (Obr. 5) je součástí obdélného poplužního dvora ohrazeného nevysokou zdí. Ve dvoře identifikujeme další tři stavby – mladší sídlo z 16. století, které může souviset i se starší obytnou jednotkou dvora, situovanou po levé straně od jednoduchého průjezdu; na pravé straně od vstupu stojí dřevěná hospodářská budova se sedlovou, částečně šindelovou a částečně doškovou střechou (větraný prostor; snad sýpka). Průjezdní stodola v zadní části dvora se zdá být zděná s obdobnou konstrukcí střechy. Ke dvoru je plotem přihrazen další areál louky či pastviny.

Obr. 6. Dvůr Kouskova Lhota podle vyobrazení na veduté ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 341.

(2) Opět celkem ze čtyř staveb sestává tvrz a dvůr **Kouskova Lhota** (Obr. 6). Věžovou gotickou stavbu vystavěnou z kamene doplňuje obdélná zděná přízemní obytná budova přiléhající k průjezdu do dvora z pravé strany. Kratší stranu dvora tvoří poslední kamenná stavba s úzkými střílnovými okny. Poslední stavba je dřevěná a zdá se, že zaujímá prostor v sousedství areálu jádra. Zastřešení všech budov je opět sedlové s užitím šindelů, ve dvou případech kombinované s došky. Pobořená ohradní zeď je na dvou místech doplněna o drobné věžovité arkýře a prolomená jednoduchou branou.

Obr. 7. Dvůr Úloh podle vyobrazení na veduté ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 342.

(3) Středověkou situaci snad respektuje rozložení staveb v poplužním dvoře v **Úlohu** (Obr. 7). V jeho areálu původně stávalo sídlo, jak dokazují písemné prameny, nicméně zaniklo beze stopy. Ohradní zeď není v levé části dvora uzavřená, a právě zde mohla stávat jeho budova. Dvůr je průjezdní a obě brány jsou jednoduché konstrukce. V popředí stojí pravděpodobně hospodářská stavba se střílnovými okny se zastřešením kombinujícím došky a šindel. V jejím sousedství je menší budova s čistě doškovou střechou (chlév?). Kromě malé hrázdné stavby (mléčnice, kolny či kurníku?), ve dvoře

najdeme zděnou stodolu (zastřešení šindelem a došky) a nevelkou vytápěnou budovu, která můžeme interpretovat jako v pramenech zmiňovanou ratejnu. Všechny střechy jsou bez výjimky sedlové. Ke dvoru přiléhá areál kostela se hřbitovem; mimo dvůr se nachází velká destruuující stavba (údajně podsklepená; Anderle a kol. 1989, 336) a v pozadí lze rozpoznat navazující oplocenou louku.

Obr. 8. Dvůr neznámého jména podle vyobrazení na veduté ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 344.

(4) Velmi zajímavým příkladem je starší dvůr na vyobrazení dvou dvorů neznámého jména (Obr. 8). Jde o ucelené uskupení čtyř budov, kterým dominuje vlevo od vchodu situovaný věžový špýchar s valbovou šindelovou střechou. Jedná se o jedinou zděnou budovu dvora, na kterou navazuje kamenné ohrazení průchozí dvoukřídlými vraty. Další tři stavby jsou přízemní, celodřevěné, s doškovou střechou. Podkroví roubené stavby se sedlovou střechou vpravo od průjezdu sloužilo jako seník. Budova v sousedství špýcharu má naopak střechu valbovou. Obytnou stavbu dvora, pokud existovala, nelze vzhledem k nevhodné perspektivě zobrazení rozlišit.

*

Pokud máme sumarizovat uvedené ikonografické prameny, setkáváme se víceméně s konzistentní kombinací staveb: obytná věž, přízemní obytná budova, stodola/sýpka a kolna. V jednom případě vidíme ještě věžovitý špýchar, který výškou na rozdíl od obytných věží nepřesahuje ostatní budovy a jeho rozloha je rovněž podstatně skromnější. Ani jeden ze dvorů, i když v jejich rámci nacházíme vrchnostenská sídla, není ohrazen výrazněji než nízkou zdí, časté snad byly i prosté dřevěné ploty a palisády. V případě Kouskovy Lhoty doplňuje impresi „opevněného sídla“ přítomnost drobných arkýřů, které

mají zjevně symbolickou funkci bez praktického užití.⁶⁷ Skladba staveb se překvapivě neliší v dřevěné ani kamenné variantě dvorů.

Všechny tyto skutečnosti bude vhodné mít na paměti při rozboru terénních reliktnů v následující kapitole. Samozřejmě bychom našli i řadu dalších ikonografických pramenů s vyobrazením dvorů v té či oné formě. Vzhledem k uniformitě identifikovaných staveb nepovažujeme za nutné předkládat další takové příklady a pokročíme proto k evidenci pro nás nejpodstatnější, tedy archeologické.

2.4.2.6 Archeologický výzkum středověkých dvorů

Jak vyplývá z úvodních slov, studium dvorů středověkého stáří je z archeologického hlediska velice obtížné. Ani předbělohorské období nás nenechává na pochybách, že jde o nesmírně torzovitou pramennou základnu (Žižka 1999; Rous 2010; 2011). U podstatné části dosud stojících dvorů lze důvodně předpokládat, že svým umístěním respektují původní středověké uspořádání obce, a to zvláště tam, kde je s dvorem přímo propojeno vrchnostenské sídlo. Můžeme podrobit analýze vzájemné prostorové vztahy rezidenčního jádra, dvora, vsi a dalších komponent (mlýny, rybníky, plužiny apod.), nicméně vnitřní uspořádání a zástavba dvora byly v průběhu novověku a následujícího industriálního období až na výjimky zcela proměněny. Na středověké situace narážíme spíše náhodně při dílčích záchranných výzkumech, jejichž rozsah obvykle neumožňuje širší vyhodnocení.⁶⁸ K devastaci dvorů došlo také v důsledku jejich rozprodávání poddaným po částech, kdy byly rozparcelovány a přeměněny na soustavu běžných usedlostí. Vrcholu tato praxe doznala v době Raabových reforem v 18. století (Rameš 2005, 229–230). Takové dvory dnes identifikujeme jen podle neobvyklého parcelního uspořádání obce v původní ploše dvora. Stejnou měrou dvory postihla pozemková reforma i socialistická kolektivizace v průběhu 20. století, kdy byly bezcitně přizpůsobovány potřebám centralizované zemědělské výroby.

Středověké dvory, často sestávající z dřevěných budov, nemohly v žijícím organizmu vsi dlouho přestát v původní podobě právě proto, že jejich užívání bylo víceméně kontinuální a musely být neustále systematicky upravovány vyvíjejícím se hospodářským potřebám. Nezbyvá než obrátit pozornost tam, kde byl středověký stav konzervován v takové podobě, ve které je pro nás dosud archeologicky čitelný. Jde především o areály zaniklé během 15. století, které se dnes nacházejí v lesním prostředí a nebyly dosud narušeny zemědělskou činností. Nedestruktivní průzkum takových lokalit za užití širokého spektra metod nám přináší často jediný vhled do této problematiky. Počet zjišťovaných areálů

⁶⁷ Napadá nás srovnání např. s v praxi nepoužitelným padacím můstkem a smolnými nosy na Golčově Jeníkově (srov. Rykl 2010, 58–59).

⁶⁸ Z dosud stojících staveb stojí za zmínku v podstatě jen rozlehlá románská sýpka dvora v Plasích (Rožmberský 2008, 6–9), pozdně gotická víceúčelová sýpka při dvoře v Tuchorazi (Chotěbor–Smetánka 1985, 53–54) a chronologicky i formálně jí blízká sýpka ve Zvířeticích (Žižka 1999, 23–24). Zajímavým detailem v Tuchorazi i Zvířeticích jsou stopy pavlačí zpřístupňující horní patra. K nim známe vzdálenější analogii například i z mnohem staršího románského paláce v Řetězové ulici v Praze (srov. Kuna a kol. 2015, 296–300).

neustále roste (např. Anderle–Rožmberský–Švábek 1984; Smetánka–Klápště 1981; Kypta a kol. 2012; Novák–Vařeka 2014, 452–454; Vařeka 2008; 2014; Musil–Netolický 2015; 2016) a můžeme se pokusit kvalitativně pokročit v současné úrovni syntézy poznatků z výpovědi více než 50 lokalit. Celkový pohled je možné doplnit o sice vzácné, ale o to názornější výzkumy odkryvem, které byly na některých lokalitách realizovány (např. Zalužany: Polla 1962; Mstěnice: Nekuda 1985; Hrnčíře: Meduna 2006; Rovný: příloha D). Cílem tohoto textu není hloubkový rozbor všech evidovaných pozůstatků dvorů. Nebylo by to ani účelné, ani dost dobře možné. Pokusíme se místo toho na několika modelových příkladech ilustrovat, že studium dvorů není zdaleka vyčerpanou kapitolou a jejich dokumentace a pochopení má prvořadý význam, pokud nechceme mít významnou část středověké reality. Záměrně se při tom vyhýbáme dávno užívaným učebnicovým lokalitám a pokud se jich dotkneme, pak jako pomůcky při argumentaci. Abychom nicméně zbytečně nezatěžovali hlavní text práce přílišnými detaily, byl rozbor vybraných pozůstatků dvorů (a zamyšlení nad jejich interpretací) vyčleněn do exkurzu v příloze (příloha A).

2.4.2.7 Vybavení drobných sídel a dvorů v archeologických pramenech

Výmluvnou sondu do poměrů v hospodářském zázemí sídel přinesl nedávný výzkum předhradí hradu ve **Veselí nad Moravou** (Plaček–Dejmal a kol. 2015). Díky poloze v říční nivě došlo k odhalení překvapivě kvalitně zachovalých nálezových situací obsahujících bohaté soubory artefaktů. Významné je především uchování organických materiálů, což nám umožňuje doplnit jindy torzovitý obraz zasažený postdepozíčními transformačními procesy (viz vyhodnocení nálezů z lokality Rovný; příloha D).

Pohled do Veselí ukazuje na velmi extenzivní využití prostoru předhradí a časté změny v jeho dřevěné zástavbě, a to i po zabezpečení lokality proti častým záplavám. Na předhradí zjevně chybí obytné stavby a mezi nálezy jsou silně zastoupena militaria různých druhů (zbraně, zbroje, šipky, výstroj – 34 ks) a jezdecké vybavení (35 ks), oproti 41 ks všech ostatních kovových předmětů (vyjma stovek stavebních součástí a neurčitelných zlomků). Nebyly identifikovány téměř žádné doklady zemědělského vybavení, kromě šesti srpů, z nichž část byla odkryta v kontextu stáje a snad souvisela s obstaráváním píce. Obecně převažují předměty denní potřeby nad řemeslnickými nástroji. Předhradí bohužel nemohlo být prozkoumáno ve své celistvosti a je proto jasné, že nám některé části unikají – jmenovitě celá novověká fáze. I přesto se lze ptát, nakolik je prostředí veselského přehradí srovnatelné s objekty poplužních dvorů, na kterých tušíme čilý zemědělský provoz. Oba typy areálů se překvapivě mívají skladbou identifikovaných aktivit a vybavení. V případě Veselí vidíme spíše pomocné provozy zabezpečující takové úkony, které nemohly být realizovány přímo v prostoru hradu. Doloženo je ustájení koní (velmi instruktivně v podobě stáje včetně vybavení a mrvy), zpracování potravin (pece, osteologický materiál) a v omezené míře také specializovaná výroba (zpracování konopí). Srovnáme-li takový obraz s výsledky výzkumu

hospodářského dvora ve **Mstěnicích**, kde byla odhalena hned dvojice obytných staveb (dům šafáře a čeledník), doplněné o chlévy, kolny, stodolu se sušárnou obilí, a dokonce i o kovárnu (Nekuda 1985), vidíme zřetelný rozdíl mezi autarktní jednotkou dvora a ekonomicky závislou jednotkou předhradí.

Využití předhradí mohlo být jistě širší, jak ukazuje výše citovaný J. Hložek (2010); v žádné z interpretací ale nevidíme provozy, které by ukazovaly na hospodaření typicky vesnického charakteru (chlévy, zemědělské vybavení). I seimonický soubor, pocházející z jádra tvrze, přitom obsahuje více než 40 % nástrojů zemědělské povahy (Huml 1976, 168), což násobně překračuje počty nalézané na předhradích. Spektrum zemědělského a řemeslného vybavení ukládaného v kontextu drobných sídel přehledně shrnuje V. Brych, který nespatřuje velkých rozdílů mezi vybavením rezidenčního jádra a dvora (1998), což v kontextu hradních staveb zjevně neplatí.

Brychovo shrnutí je natolik důsledné a vyčerpávající, že nelze než reinterpretovat jeho slova. Artefaktuální výbava drobných sídel se v mnoha ohledech nevymykala výbavě běžné vesnické usedlosti (srov. Nekuda 2002, 108–118) a od ní se odlišuje hlavně přítomností militarií, jezdeckého vybavení, nálezů indikativních pro vyšší kulturu stolování (poháry, akvamanile, plechové mísy), přítomností pozůstatků lovné zvěře a obecně vyšším zastoupením uměleckých předmětů. Brzy nastupují artefakty vyrobené z barevných kovů (svícný, umyvadla, cedníky, pípa atd.) a skla (poháry, okenní výplně). Další předměty ukazují na trvalé skladování cenností, ať už jsou to nálezy mincovních depotů, nebo depotu skleněných kroužků v Tlestkách. S tím souvisí i doklady uzamykatelných prostor a schránek. V podstatě mluvíme o nálezových celcích, které v mnohém nepřevyšují a někdy i zaostávají za vybavením měšťanských domů (Rykl 2008, 34). Mezi výjimečné nálezy patří pečetidla, pečetní prsteny z drahých kovů a doklady písemností (kalamáře, knižní kování). Brzkým standardem se stávají kachlová kamna a dlážděné podlahy s reliéfními motivy. Vzhledem k charakteru výzkumů, ze kterých pochází nejvýznamnější nálezové celky, je bohužel nemožné nálezy strukturovat na základě stratigrafických situací a příslušnosti ke konkrétním prostorům. V tomto ohledu jedině pečlivý systematický odkryv náhle zaniklých lokalit může přinést nová svědectví o životě na drobných sídlech. Takový výzkum by v ideálním případě měl zahrnout srovnání alespoň s výbavou z areálů dvorů, nejlépe i s vybavením např. ze mlýna a z vesnické usedlosti.

Prozatím můžeme shrnout, že movité nálezy v nejbližším zázemí sídel nám dokládají odlišné pojetí u složitějších komplexů než u menších vesnických sídel, kde se nejen nevyděljuje hospodářská složka natolik signifikantně vně jádra, ale kde se ani vybavení dvorů přímo neprotíná se způsobem provozu opevněných předhradí. Strukturování sídel na jednotlivé díly tak nepřinášelo jen více místa pro obvyklé činnosti, ale vedlo k jejich vyšší sociální a prostorové stratifikaci. Se stejnými závěry se setkáváme též

u zahraničních příkladů (např. Herrnbrod 1958; Beresford 1987; Krauskopf 2006; Svensson 2008; Messal 2015).

2.4.2.8 K systematické forem dvorů

Máme-li sumarizovat uvedené poznatky dostupných pramenů, u dvorů mladšího středověku pozorujeme poměrně nízkou variabilitu forem vnitřní zástavby. Omezený počet budov se obvykle v odstupech přimyká k ohrazení, přičemž plocha dvora je v některých případech vyhrazena stavbě s obytnou funkcí – vícedílnému domu různých dispozic. Podobně jako u běžných vrchnostenských sídel se mohla ze dvora formálně či fakticky vydělovat reprezentativní věžová stavba, snad rezidence nápravníka nebo rychtáře, sloužící také jako sýpka a sklad důležitých produktů. Kromě dříve stanovených znaků specializovaných provozů bychom mohli přidat početné zastoupení podsklepených budov (Svídna, Lažany, Dolánky), a to i se sklepy značných rozměrů (Rovný, Rabštejnec, Sobín). Takovou situaci považujeme za odraz důležité skladovací funkce, která ve dvoře hrála ze zjevných důvodů podstatnější roli než u běžné zemědělské usedlosti.

Postavení vlastníka dvora a tím i zamýšlený účel je vyjádřen velikostí areálu a kvalitou staveb, které mohou dosahovat i značných rozměrů (v desítkách metrů délky). Častější pozornosti se dostalo nápadnějším dvorům situovaným v přímém sousedství opevněných rezidencí. Ani v takových případech se skladba objektů dvora významně neliší od popsanych situací, vynecháme-li vlastní jádro, které stojí v sousedství jako samostatně vydělený areál. Při bližším pohledu se zdá, že poplužní dvory jsou *de facto* funkčně a formálně koherentní skupinou, která doznává variability ve třech směrech:

(1) **Přítomností specializovaných provozů**, např. kovárny, pekárny, hrnčířské dílny, pivovaru (aj.), které těžko lze zachytit jinak než archeologickým odkryvem. Komparace provozů na předhradích a ve dvorech sice ukazují na fundamentální rozdíly v užití obou typů zázemí, ale při absenci odkryvů nelze předpokládat, že bychom byli schopni dvory na základě vnitřního uspořádání formálně diferenciovat a interpretačně hodnotit. Je třeba přijmout základní fakt, že předhradí může nabývat podstatně jiného významu než prostý dvůr, zejména militárními funkcemi. Zajímavé by bylo nové zhodnocení vybavení předhradí menších sídel, kde bychom přirozeně očekávali provozy typické hlavně pro aktivity spojené s poplužím.

(2) **Podle formálních znaků – tvaru, velikosti a způsobu ohrazení**; problém v tomto případě leží opětovně ve stavu poznání. Pouze minimum dvorů známe v úplnosti a není možné spolehlivě určit jejich rozlohu, zvláště ne v konkrétních časových řezech. S tím souvisí i ohrazení, které (jak vidno na příkladu Hrnčířů), může absentovat jen zdánlivě a mělo tendenci se významným způsobem vyvíjet. Jistě je možné říci, že očekáváme a evidujeme mohutnější a rozsáhlejší stavby u dvorů na velkostatecích (panských i církevních). To je nicméně natolik zjevné zjištění, že jej nelze použít jako klasifikační

kritérium, které by nás posunulo významně dále. Je pouze možné přijmout za prokázané, že forma solitérního hospodářského dvora režijního velkostatku se projevuje již v raně středověkém období a v 16. století je tento specifický areál rozvíjen vyhraněnější stavební formou.

(3) V **komunikační vazbě dvora, rezidenčního jádra⁶⁹ a ostatních areálů**; pro hodnocení vzájemných komunikačních vazeb obce, jádra a dvora není nutné znát konkrétní formální řešení sídla do takové podrobnosti, aby nebylo možné vyjádřit se k celkovému uspořádání a pozorované situaci. Zároveň zde z předběžných výsledků tušíme velký počet variantních řešení s nejvyšším interpretačním potenciálem. Celkově lze v terénu dokumentované situace sídel rozdělit na následující modelové varianty:

- a. **Sídlo tvoří ohrazený celek zahrnující všechny části** – uvedené exempláře (Hrnčíře; Kozinec; Staré zámky; Svídna; Lina) bychom mohli doplnit o prozkoumané *grangie* na Plzeňsku (Džbánek, Třebekov: Anderle–Rožmberský–Švábek 1984), ale i další lokality (Vrchotice: Kolektiv 1998–2005, 988–989; Lošany: *ibid.*, 426). Standardní je takový stav pro novověké období, kde známe bezpočet příkladů polohy hlavní reprezentativně-obytné stavby ve dvoře. Jádro uvnitř dvora může být i samostatně ohrazené.
- b. **Hospodářské zázemí tvoří předhradí jádra** – situace, kterou pro drobná sídla skvěle demonstruje lokalita Ostrov u Jedomělic (Smetánka–Klápště–Richterová 1979) a bezpočet dalších sídel (Dražice u Tábora: Úlovec 2003; Hrušov nad Jizerou: Fišera 2002, 40; Hrádek u Husince: Kašička–Nechvátal 1990, 43). Jde o standardní řešení známé z hradních dispozic. Toto řešení lze kombinovat s variantami c–e.
- c. **Jádro bylo přístupné skrz jednoduše ohrazený dvůr** – zachovalé středověké lokality tohoto typu dokumentujeme méně často (Stoupec: Musil–Netolický 2013; Rabštejnec: Baierl–Musil–Netolický 2015; Lažany, Dolánky: Smetánka–Klápště 1981). Je ale pravděpodobné, že tato varianta byla velice častá v intravilánu obcí, kde jsou starší situace překryty novověkými objekty. Příklady jsou v takovém případě opět velmi početné a jedná se pravděpodobně o neobvyklejší variantu sídla.
- d. **Dvůr je volně přiložen podél příchozí komunikace** – není výjimkou, že propojení jádra a dvora bylo volné, budovy dvora byly rozptýleny podél mimoběžné komunikace a nemusely tvořit přímo průchozí areál (Hradečno: Novák–Vařeka 2014, 446; Rovný: viz příloha D; Strádov: Musil–Netolický 2015).
- e. **Dvůr leží opodál sídla bez zjevné přímé vazby** – tuto variantu v terénu pozorujeme na lokalitách Kokot (Buračinská 2008), kde se dvůr nachází v čele návsi a sídlo leží v jejím středu, nebo lokalitě Rychvald, kde není interpretace

⁶⁹ K vymezení pojmu viz kap. 5.2.3.

objektu jako zaniklého sídla ověřená. Pokud se vazba sídla rozvolňuje na jednotlivé části, je vždy bez hlubšího posouzení ošidné hodnotit souvislost objektů vzdálených od sebe desítky i stovky metrů. Příklady jsou proto nečetné. Není ale výjimkou, že se dvůr přimyká k příchozí komunikaci ve větší vzdálenosti od sídla, a to často u paty terénního útvaru (ostrožny, kopce), na kterém je sídlo vybudováno (Řebřík: Hložek–Krausová 2013).

- f. Sídlo bez hospodářského zázemí** – spíše výjimečné případy, kdy bohužel nejsme schopni rozhodnout, zda se jedná o skutečný stav či důsledek archeologických transformací a nedostatečného poznání. Existují lokality, kde je taková situace i přes uvedené výtky pravděpodobná (namátkou tzv. horské hrádky: srov. Durdík 2004b). Úplná absence hospodářského dvora víceméně poukazuje na specifickou úlohu sídla v krajině. Jedná se především o objekty spojované se strážní a celní funkcí u významných komunikací (srov. Plaček 1990; Durdík 1998a) nebo sloužící k ochraně těžby (srov. Nováček 2007; Anderle–Švábek 1989). Možné interpretační modely je ale třeba rozšířit a verifikovat. Pokud sídlo v takovém případě ztrácí i rezidenční funkci, z formálních i interpretačních důvodů již nemůžeme hovořit o vrchnostenském sídle. Jedná se o refugia, specializované hrazené areály a dočasná sídliště.⁷⁰
- g. Sídlem je samostatný hospodářský dvůr** – pro středověké období archeologicky zaznamenáváme méně často, avšak poslední výzkumy dávají naději na odhalení podstatně bohatšího souboru. Jde na jedné straně o dvory zachovalé uvnitř vesnic jako rozlehlé parcely (násobek základního modulu s mohutnými stavbami; Hol: Klír–Beránek 2012; Roudnička: Korbová Procházková 2011, 391–392), nebo o samoty typu Olešné a Nevězně. Za vrchnostenská sídla v pravém slova smyslu je považovat nelze.

Ke každé z uvedených skupin bychom mohli snášet další početné příklady, ale nepovažujeme to za nutné. Jako doplňující variantu jmenujme redukcí vesnického osídlení na samostatně stojící dvůr. Taková situace není zdaleka ojedinělá, jak ukazuje nejen příklad prvního horizontu Hrnčírů a jiných *grangií*, ale také další lokality (Bolešov: Musil–Netolický 2016, 214–218). Obvykle jde o proměnu jednoho typu hospodářského sídliště za jinou, která nezavdala příčinu pro vznik nového sídla vrchnosti. Opačným směrem, tedy přeměnu sídla na sídliště, můžeme opět dokumentovat příklady cisterciáckých klášterních dvorů (srov. Rožmberský 2008), severočeských skalních hradů (srov. Gabriel–Kursová 2012, 429) nebo pozdějším dělením statků mezi poddané (srov. Rous 2010, 23–24).

⁷⁰ Tento problém se v poslední době dotknul známých sídlištních areálů na pískovcových suchých a ostrožnách, které bývaly tradičně automaticky považovány za hrady, avšak F. Gabriel nově předložil přesvědčivou hypotézu o jejich interpretaci mimo kontext vrchnostenských sídel (srov. Gabriel–Kursová 2012).

Tímto výčtem v důsledku násobně rozšiřujeme varianty interpretace vztahu rezidenčních jednotek a dvorů, představené F. Kašičkou (1985, 58). Zároveň jde o modely, které nejsou platné čistě pro tvrze, ale jsou aplikovatelné na libovolný druh sídel. Z metodických důvodů jsme se při systematizaci zaměřili na lokality archeologizované, kde nelze předpokládat výrazné reorganizace vztahu rezidence a dvora po částečném či úplném zániku původní funkce jádra. Existuje tak alespoň jeden záchytný bod, kdy můžeme chápat situaci jako „finální“. Ostatně kvalitně dochované archeologické situace, kde je doložen komplex rezidence a dvora, bychom pro novověké období hledali ještě násobně složitěji než pro středověk. Snížení počtu v novověku zaniklých sídelních jednotek nám brání poznávat uvedené časové řezy ve své intaktní, dalším vývojem nepozměněné podobě. Marně bychom pátrali po kompletně zaniklé sídelní jednotce ze 16. století, která by zároveň obsahovala vrchnostenské sídlo. Na druhé straně proměny sídel a dvorů v 16. století lze dovozovat od sídel založených v této době na zelené louce, která se ani v průběhu novověku neproměnila natolik, abychom je nebyli schopni studovat v jejich originální formě. V tomto období navíc vzrůstá relevance písemných i ikonografických pramenů, jejichž příklady jsme výběrově uváděli.

2.5 Diskusní a interpretační shrnutí východisek

Ať už se přikloníme k libovolné interpretaci staveb uvedeného spektra, při shromáždění podkladů vidíme, že celková rozmanitost sídelních forem na pomezí dvorce, dvora a vrchnostenského sídla je vyšší, než se mnohdy uvádí. Zasahuje také širší časový rámec a dokážeme najít konkrétní společenské kategorie, ke kterým dané sídelní formy s vysokou mírou pravděpodobnosti přiřadit. Nesnadná archeologická zachytitelnost některých typů útvarů je nepříjemným faktem, avšak i při stávající úrovni znalostí můžeme vyvodit jasný závěr, že budování sídel mladšího středověku vychází z hluboké starší tradice.⁷¹ Jako takovou ji musíme i vnímat, a to včetně dopadů do interpretace počátků nobility, jejich rezidenčních zvyklostí, ekonomické strategie a společenské symboliky.

Díky popsaným lokalitám a nastíněným vysvětlením se poněkud rozkládá dosud užívaná definice menších sídel, která je staví výlučně do těsného kontaktu s vesnickým zázemím a vyžaduje přítomnost opevnění. Terminologii bude třeba přinejmenším poupravit, protože za „hrádky“ bychom uvedená osamocená sídla označovali těžko (srov. Nekuda–Unger 1981, 6; Plaček 2008, 210–214) a „tvrz“ je obecně přijímaným pojmem jen v kontextu „opevněného“ sídla. V diachronním pohledu přirozené uspořádání dvorců raně středověkého období neustoupilo novým formám jako přežitě, ale minimálně v podobě uvedených modelových příkladů prostupovalo do mladšího středověku.

⁷¹ Badatelé na Slovensku pozorují podobné splývání raně a vrcholně středověkých sídel a nekladou větší významové rozdíly mezi dvorce obou období (Čaplovič a kol. 1985, 243).

Analýza dvorů bohužel postrádá jasnější chronologické ukotvení, což ale odpovídá stávajícím znalostem. Většina diskutovaných reliktnů se týká dvorů zaniklých počátkem nebo v průběhu 15. století, avšak díky ikonografickým pramenům je zřejmé, že ani dvory 16. století svou podobu zásadním způsobem nezměnily, pokud si to nevyžádaly nové okolnosti (např. změna majitele). Významný přerod do počátku 17. století ostatně nepozorujeme ani v podobě vesnických usedlosti, které mají s menšími poplužními dvory mnoho společných znaků. Hlavní změnou je nahrazení dýmné jizby světnicí a související vznik černé kuchyně (Vařeka 2004, 256; Vařeka–Frolec 2007, 280–281).⁷² V průběhu raného novověku lze pozorovat obecnou a zřetelnou tendenci ke srůstání rozptýlených budov dvora do uzavřeného celku, který často pohltil i starší sídlo. Takové útvary mají málo společných charakteristik se starší situací a zahrnuté sídlo se obvykle proměňuje v neopevňovanou pohodlnou vilu, volně provázanou s ostatními provozy. Alternativou ležící mimo organismus dvora zůstaly samostatně stojící stavby zámků (k tomuto procesu se z pohledu sídel ještě vyjádříme později).

Odlíšné byly dvory v prostředí podnikatelských velkostatků, plánovitě zakládáné na zelené louce, které se přímo nevázaly na vesnické osídlení. Ty se vrchnostenským sídlům svou funkcí a podobou natolik vzdálily, že přestává být možné je chápat jako typologickou variantu dvorců. Stávají se svébytným jevem, který směřuje k novověké specializaci a velkovýrobě. Ne nadarmo je tato doba označována jako „protokapitalistická“ (Čechura 1992), čemuž nutně musí odpovídat i zjišťované krajinné komponenty. Podobný statut zaujímají i tzv. *šosovní dvory* v majetku měst a měšťanů, které opět spadají do ekonomicky odlišně formovaného prostředí (Kovář 2011, 13).⁷³ Celý komplex změn navazujících v 17. století – od rozšíření počtu pracovníků dvora v souvislosti se stále náročnějšími robotními povinnostmi (Rameš 2005, 237–238), přes definitivní ukotvení lokálního trhu (Čechura 2008a, 181–199), až k vymizení opevňovacích sídel a nástupu utilitárních opevňování aktivovaných pouze v čase potřeby – se formálně podepsal i ve stavbách a účelu dvorů. Tehdy často přestávaly plnit funkci vrchnostenských sídel.

Budeme-li nyní abstrahovat k obecnějšímu sdělení, v podstatě se setkáváme s kontinuem forem, které od typicky raně středověkých dvorců směřují:

- a) k izolovaně vydělenému hospodářskému zázemí a sídlu, které získává signifikantně opevňovanou podobu, nahrazovanou postupně esteticko-symbolickými vyjádřeními původních praktických funkcí;

⁷² V poněkud retardovaném prostředí Rokycanska k nástupu jinde standardního trojdílného domu dochází až v 16. století. Na Rovném je proto dvůr zřetelně odlišný od zbylé zástavby jako jediná mohutnější stavba ve vsi, vyjma paláce tvrze (Vařeka 2014a). Podobný příklad bychom jinde hledali stěží a dvůr svou podobou obvykle ze standardních konceptů nevystupuje, pouze se liší dimenzemi. Samozřejmě toto neplatí pro mohutné dvory klášterní nebo velkopanské, které tak říkajíc predikovaly stav 16. století a byly tomu uzpůsobeny i formálně.

⁷³ Dvory velkostatků někdy obsahovaly jen dočasné, dobře vybavené byty, užívané panstvem na cestách (Kovář 2011, 46).

- b) zároveň nemizí příklady lokalit, kde sídlo zůstává součástí organismu méně výstavného „dvorce“, který byl jako celek ohrazen, někdy až na pomezí s opevněním; taková sídla přežívají hluboko do pozdního středověku (Hrnčíře – horizont 3, Staré zámky u Libušína, Kozinec u Berouna);
- c) existují i dvory, kde je původní vrchnost svým postavením natolik blízká rolnictvu, že s ním splývá i podobou rezidenčního areálu (Nevěžeň, Olešná, Kokot);
- d) a pro budoucí výzkum podstatnou hypotézou je, že i rozlehlé režijní vrchnostenské dvory zaměřené na specializovanou výrobu ve větších objemech měly své předobrazy v lehce ohrazených produkčně zaměřených dvorcích raného středověku, které tvořily dobovou alternativu centralizovaných sídlišť a panského velkostatku (Hrnčíře – horizont 1 a 2, Ledčice, Velebudice).

Pro další sledování vývoje vrchnostenských sídel **jsou tedy podstatné první dvě varianty sídel a souvisejících dvorů** (a, b).

Tuto interpretační rovinu považujeme za zásadní a dobře navazující na obecně prezentovanou diskusi o vývoji elit a roli dvorců. V úvodu zmíněná „deviace středověkých sídel“ – oddělení rezidenčního jádra od hospodářského zázemí – by byla paralelně běžící variantou řešení ke stále pokračujícímu dvorcovému uspořádání sídla. Můžeme přemýšlet o systému „sociálně odpovídajícího“ formálního řešení obytných objektů, které v praxi ztělesňovalo vrchnostenské myšlení a konstituovalo sociální i právní vztahy na středověkém a raně novověkém venkově.⁷⁴ Vysvětluje se tím i pozvolný nástup těchto forem, který souvisel s postupnou společenskou akceptací sociálního postavení konkrétních rodin a přijetím nových symbolických konceptů, které vyžadovaly stavbu nových druhů sídel. Již dřevěné varianty mohly působit velmi impozantně a je třeba nad nimi uvažovat v komparaci s ostatními soudobými typy profánních staveb, které tyto konstrukce hravě zastínily svou výstavností (Creighton 2012, 86–95). Společenský vývoj šel ruku v ruce se zvyšováním počtu zkušených domácích stavitelů kamenné architektury a dostupnosti jejich služeb pro stále širší společenské vrstvy i mimo církevní prostředí. Kamenná architektura se později díky rychlému nástupu ve městech stala novým žádaným standardem a zděné stavby začaly nahrazovat jednotlivé části sídla, počínaje věží či palácem. Přesto roubené budovy sídel přežívají i hluboko do středověku, jak vidíme na Starých zámkách, Ostrově u Jedomělic a desítkách dalších lokalit, a to i na místech, kde o stavební kámen nebyla nouze.⁷⁵

⁷⁴ R. Šimůnek pracuje s pojmem „*repräsentace šlechty*“, který zahrnuje mnoho aspektů šlechtického života (vyjádření moci i duchovna, erbovní a obrazové prostředky, rodové tradice). V této práci sledujeme reprezentaci vyjádřenou a materializovanou prostřednictvím sídel a chování v krajinném prostoru. Šimůnkova práce se zabývá hlavně vysokou kulturou panstva a podstatu venkovských elit a jejich reprezentace analyzuje v omezeném rozsahu. Obecné znaky feudální mentality samozřejmě očekáváme shodné (srov. Šimůnek 2013).

⁷⁵ Pusté stavby tohoto typu nám sugestivně zachycují novověké písemné prameny: „*dvůr Unice, v něm srub vysoký, ale zpustlý*“ (Unice – 1576; okr. Rakovník: Kočka 2009, 220); „*Kdoby chtěl najmouti ten srub,*

Závislost na specialitech značí vysoká kvalita provedení i robustnost nejstarších románských staveb, budovaných z pečlivě opracovaných kamenných kvádrů na maltu, tvořících pevnou zeď s litým jádrem.⁷⁶ Také méně spektakulární neslohové stavby z lomového zdiva musely na venkově působit jako řádový civilizační skok a zdroj prestiže.

Důležitá nová zjištění přináší dendrochronologie a revize dosavadních výzkumů, které zlatý věk budování sídel typu *motte* posouvají do 12. a 13. století s dozníváním až ve 14. století, a to jak ve Skotsku, Irsku a Dánsku, tak překvapivě i ve Francii, Anglii a Německu (Creighton 2012, 93, 101–102). Domnělý posun mezi počátkem budování „typických“ elitních sídel v Čechách a ve zbytku Evropy proto nemusí být tolik zřetelný, jak se dosud předpokládalo, když naopak české lokality postupně začínají nacházet své počátky ve 12. století. V takové chvíli celá konstrukce zapadá do běžného průběhu difuze inovací, jak jej popisuje sociologická teorie.⁷⁷ Časová složka difuze je ve středověké společnosti velmi odlišná od té moderní – podstatnou roli hraje efektivita komunikace a šíření znalostí, stejně jako kulturní bariéry. Současný obvykle 5–10letý cyklus se proto při uvažování nad šířením nových architektonických forem ve středověku násobně rozšiřuje. České země z pohledu Evropy vystupují v roli „*later adopters*“⁷⁸ nebo „*zpátečníků*“ (*laggards*),⁷⁹ logicky vůči své poloze a lokálním specifikům. Důležitý je navíc i průběh křivky – první aplikace „*inovátory*“ v místě vzniku se obvykle objevují zřetelně rychleji, než probíhá přijetí mezi „*later adopters*“ (Graf 1; srov. Rogers 1983,

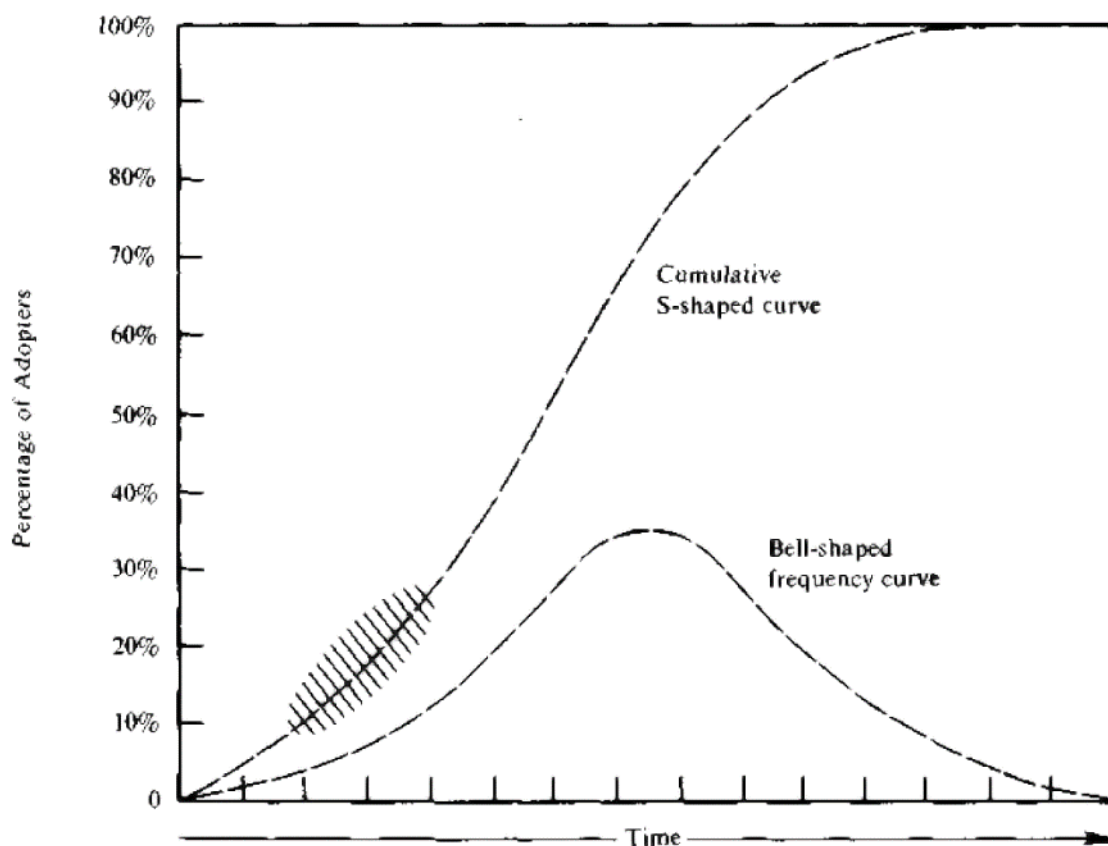
slově tvrz, drahně by z toho platil, než v něm se bytnost rybářům přeje.“ (Skryje – 1552; okr. Rakovník: Kočka 2009, 248); „*opevněný srub, kolem něhož bašty a příkopy*“ (Zbraslavice – 1476; okr. Kutná Hora: Kolektiv 1998–2005, 1041). Labutí píseň těchto staveb dozněla s 15. stoletím, i když ještě v 16. a 17. století byla užívána kombinace kamenné a roubené/hrázděné techniky: „*tvrz Skalku, dílem od kamene a dílem od dřeva vystavěnou*“ (Skalka – 1670; okr. Rychnov n. K.: Sedláček 1882–1927, II: 69); zčásti kamenná, zčásti dřevěná budova s mnoha pokoji se uvádí také v Lanškrouně (1588; okr. Ústí n. O.: Kolektiv 1998–2005, 367).

⁷⁶ Nelze si nevsimnout, že „*přední muži z lidu*“ Boleslavu I. při požadavku na stavbu kamenného opevnění v roce 932 nenamítali nákladností podniku nebo jinými důvody. Podle Kosmy zdůrazňovali hlavně nedostatek schopností mohutnou zeď postavit: „*my ti odříkáme, protože ani neumíme, ani nechceme učiniti, co nařizuješ, vždyť ani naši otcové nic takového dříve nečinili.*“ (Kosmas, I.19). Jestliže ještě ve 12. století považoval Kosmas za hodné zmínky, že stavba kamenné hradby byla nad schopnosti rodových předáků, lze si dovozovat složitosti spojené s nástupem zděné architektury do profánního prostředí a sílu tradice, kterou bylo nutno překonávat. Vždyť šlo na území Čech o historicky jedinečnou inovaci!

⁷⁷ „*We conceptualize five steps in this process: (1) knowledge, (2) persuasion, (3) decision, (4) implementation, and (5) confirmation. An individual seeks information at various stages in the innovation-decision process in order to decrease uncertainty about the innovation. (...) The decision stage leads (1) to adoption, a decision to make full use of an innovation as the best course of action available, or (2) to rejection, a decision not to adopt an innovation. (...) We specify five adopter categories, classifications of the members of a social system on the basis of innovativeness: (1) innovators, (2) early adopters, (3) early majority, (4) late majority, and (5) laggards.*“ (Rogers 1983, 36).

⁷⁸ „*They can be persuaded of the utility of new ideas, but the pressure of peers is necessary to motivate adoption. Their relatively scarce resources mean that almost all of the uncertainty about a new idea must be removed before the late majority feel that it is safe to adopt.*“ (Rogers 1983, 250).

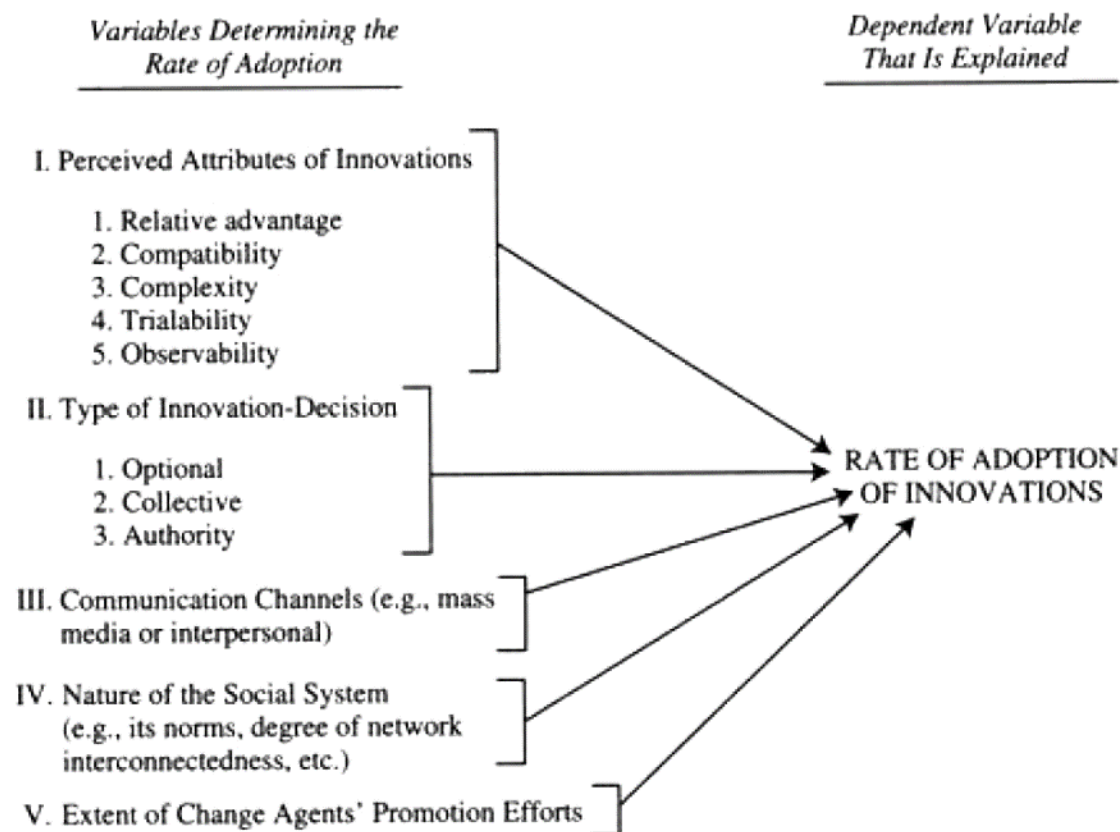
⁷⁹ „*The point of reference for the laggard is the past. Decisions are often made in terms of what has been done in previous generations and these individuals interact primarily with others who also have relatively traditional values. When laggards finally adopt an innovation, it may already have been superseded by another more recent idea that is already being used by the innovators.*“ (Rogers 1983, 250).

Graf 1. Vztah mezi časem a akceptací inovace. Podle Rogers 1983, 243.

202–209). S postupujícím výzkumem se tedy rozplývá dosud přijímaný hiát mezi západní a východní Evropou.

Předložme jeden známý příklad za všechny – i přes dlouhou dobu, po kterou český panovník vlastnil moderně působící Přimdu s mohutnou kamennou věží (srov. Durdík 2009a), nevešla stavba kamenných sídel do módy dříve než počátkem 13. století. Jedná se o zcela vědomé a aktivní (i když jen dočasné) odmítání inovace, při jejímž přijímání je determinující velké množství proměnných (Obr. 9; *ibid.*, 172nn). Roli hraje například procentuální podíl osob, které se měli možnost s inovací střetnout, a za rozhodující hranici pro přijetí bývá považováno ca. 20–30 % (*ibid.*, 240). Konceptuální myšlení české aristokracie z tohoto důvodu muselo dospět k docenění nové stavební formy až po přijetí západoevropských kulturních vzorců a vzniku dostatečného počtu osobních vazeb mezi českou a západoevropskou elitou (resp. krajinou). Pregnantně jsou možné přenosy forem sídel doloženy v raném novověku, v souvislosti s kavalírskými cestami mladých šlechticů (Kubeš 2008, 80). Zvláště v případě méně majetných vlastníků a jejich drobných sídel měly ale „znalostní sítě“ středověku velmi omezený dosah (Rykl 2008, 35). Diskuse o roli konkrétních osob při tomto procesu není u nás nikterak nová, avšak z archeologického hlediska vedla místo ke studiu změny obecného konceptu sídla v čase dlouhého trvání ke slepému pronásledování přenosu konkrétních stavebních řešení

Obr. 9. Proměnné podstatné pro přijetí technologických inovací ve společnosti. Podle Rogers 1983, 233.

(srov. Menclová 1976; Durdík 2000), k neudržitelné definici hradu přechodného typu a v opozici k nim stojících zdomácnělých dispozičních řešení „zahraničního“ původu (srov. Durdík 2007; 2009).⁸⁰ Multikulturní městská centra, jakými byla předlokační Praha, byla logickým místem prvního pronikání nových módních prvků. S genetickými souvislostmi kamenných sídel a církevních staveb jsme se již seznámili v kapitole 2.4.1. Jak ukazují konkrétní příklady, dopad inovací může být obrovský a někdy je složité hledat odpovídající důvody. Na zdánlivě jasný příklad vztahu budování nových vrchnostenských sídel a nástupu feudalismu a emfyteuze tak můžeme hledět i jako na pověstný problém – slepice, nebo vejce?

O menších sídlech se obecně často dovídáme jako o „domě“, „pevném domě“, či „dvoru a domě“ (srov. Chotěbor 2009). Je to důležitá zpráva o chápání drobných rezidencí a jejich sémantického vymezení oproti pojmu „hrad“, kde jsou konotace v principu mnohem širší (srov. Wheatley 2004). Pro dnešní společnost, kdy na základě vnějších znaků rezidenčních objektů nelze odhadovat o jeho obyvateli zhola nic (vzpomeňme na

⁸⁰ Uvažování nad difuzí znalostí bývá někdy značně pokřiveno nejen u nás: „*We should certainly remember that architecture did not diffuse on its own accord, somehow influencing the forms of other structures. (...) We must remember that the agency of individuals - in particular the dynamic between builders and patrons, and the knowledge networks they were part of - is crucial to explaining how architectural forms were chosen and adapted.*“ (Creighton 2012, 40).

ministerské předsedy obývající byty panelových domů), je taková úroveň propojení nemovitého objektu a sociálního statusu až těžko představitelná. J. Zeune hovoří až o absurditě architektonického vyjádření, kdy jsou jednotlivé zdánlivě funkční prvky sídel v praxi nepoužitelné (např. střílny některých hradů; Zeune 2001, 9–10).⁸¹ Zmínky o přípustnosti konkrétních typů staveb, např. v *Saském zrcadle*, nemusí nutně vyjadřovat jen právní omezení, ale mohou reflektovat přijímané omezení sociálně-symbolické: „*Man darf ohne die Erlaubnis des [zuständigen königlichen] Richters weder eine Burg bauen noch eine Stadt mit Planken oder mit Mauern befestigen, noch Wall oder Wettertürme innerhalb eines Dorfes errichten... Man darf [jedoch] ohne seine Erlaubnis mit Holz oder Steinen drei Stockwerke übereinander bauen, eins in der Erde, die anderen zwei darüber, vorausgesetzt, daß man in dem untersten Stockwerk ein Knie hoch über der Erde eine Tür hat. Man darf auch ohne weiteres einen Hof mit Zäunen oder mit Pfählen befestigen oder mit Mauern, die so hoch sind, wie ein Mann, auf einem Rosse sitzend, reichen kann. Zinnen und eine Brustwehr dürfen [aber] nicht daran sein.*“ (Aufgebauer 1998, 129). Věže do výšky třech podlaží a ohrazení do výšky muže na koni jsou zjevně brána jako přípustná míra stavebního vyjádření nejširších vrstev nobility, neboť jejich stavba měla generální pardon bez nutnosti svolení královského sudího. Výška ohrazení obyčejných dvorců podle *Lex Salica* přitom měla být „*vzrostlému muži po bradu či prsa*“. Existoval též jasný rozdíl ve vnímání oplocení (*sepis*), vyššího ohrazení (*tunimus*) a hradby (Macháček 2008, 611; viz též diskuse o „*týnech*“ Smetánka 1978). Větší sídla jistě vzbuzovala i vyšší pozornost zeměpána, jakkoli měl pravděpodobně jen omezené možnosti přímo zasáhnout proti jejich stavbě. Například likvidace hradů na rožmberském Rokycansku v polovině 14. století neměla valný vojenský význam, ale spíše uváděla mocenské ambice Vítkovců do patřičných mezí a demonstrovala schopnosti panovníka dostatečně pádným „argumentem“ (srov. Anderle–Švábek 1989). U novověkých zámků pak o jejich symbolicko-reprezentační úloze už nelze polemizovat (Kubeš 2008, 79). „Symbolickým kapitálem“ byla sídla již ve středověku (a pravěku?), i když jejich „hodnota“ kolísala s kvalitou provedení.

Jmenovaný způsob uvažování bychom v důsledku mohli a měli přenášet na další kategorie objektů – město definuje materiální, sociální i právní postavení měšťana, mlýn mlynáře a důlní sídliště horníka. Díky tomu je studium prostorových vztahů ve feudální společnosti natolik významné, že dovoluje rekonstruovat kategorie symbolického myšlení a sociálních vazeb. Prostá změna „trvalého bydliště“ tak mohla znamenat i změnu reálného společenského postavení. Oproti předfeudálnímu období pozorujeme zřetelné rozdíly, protože až nástup osobně definovaných elit (erbovní znamení, dědičnost postavení, šlechtické přídomky atd.; viz Šimůnek 2013, 137–327), postupná specializace a nová technologická řešení dovolily společně užívat pregnančně vyjádřené stavební

⁸¹ Ikonický je v tomto ohledu anglický hrad Bodiam (srov. Coulson 1992).

formy.⁸² Je třeba ustoupit od vnímání prosté „demonstrativní symboliky“ ve smyslu zastrašení a opanování prostoru, o kterém se u nás běžně hovoří u hradů (srov. Durdík 2004a), a přivyknout širší představě o dobovém chápání krajiny a staveb jako prostředku realizace společenských vazeb a soudobých myšlenkových vzorců. Rozvoj šlechtického myšlení byl nutně spojený s modernizací celé společnosti a urozený původ, rytířské tradice i reprezentace vlastní identity (srov. Vaníček 2007) nutně determinovaly povahu a uzpůsobování sídelních forem. Přijetí tohoto faktu vrací český středověk zpět do okruhu společnosti západního ražení (ač na periferii jejího dosahu) s odpovídajícími důsledky.

⁸² Pravěk oproti tomu chápeme jako prostředí komunit, kde se sociální statut odvozoval od sdílených společenských a kulturních zvyklostí, nikoli od individuálních rodinných tradic, dědičného postavení, kumulace majetku a úřední pozice, jako je běžné u středověkých elit (srov. Květina a kol. 2015, 108–133).

3 Teoretický model

Dosavadní text směřoval k formulaci teoretického modelu, na kterém se další postup zakládá. V první části práce bylo nezbytné se vyrovnat s dosavadními názory a zároveň jasně formulovat vlastní východiska. V předchozí kapitole tak byl podán aktualizovaný pohled na formování české šlechty a jejich sídel, ale i rozbor stavu výzkumu mnohdy opomíjených hospodářských dvorů a nejmenších sídel. V tomto kontextu jsme se věnovali také tzv. *středoevropského modelu* státu, který je snad již v reflexi názorů mnoha badatelů možno považovat za překonaný, což nutně ovlivňuje také studium šlechty a vrchnostenských sídel v mladším období středověku.

3.1 Struktury, události, sídla a krajina

Drobná vrchnostenská sídla nepředstavují krajinné solitéry, ale jsou součástí složitého sídelního systému. V pojmosloví teorie sídelních areálů (i přes její vztah hlavně k pravěké společnosti; Neustupný 2010, 141–160) bychom označili jednotlivé sídelní jednotky (vesnice, městečka, města, kláštery nebo jejich části i se zázemím) jako komunitní areály. Ve vazbě k těmto areálům se vrchnostenská sídla nacházela – byla jedním z areálů aktivit, který mohl mít různé, často proměnlivé funkce, které se zároveň vyvíjely v čase. Je zřejmé, že vrchnostenská sídla byla svázána s dalšími typy areálů, zejména s poplužními dvory a významná je také jejich vazba k vesnickým sídlištím, ať již úzká nebo volnější. Vzhledem k těsnému vzájemnému vztahu lze sídlo a dvůr považovat za komplementární dvojici.

V mnoha aspektech by bylo možné sídla vrchnosti chápat jako samostatné nadkomunitní areály,⁸³ zvláště v případech, kdy se jednalo o centra panství o více sídelních jednotkách a nabývala na významu jejich organizačně-správní úloha. Právě na této hranici snad můžeme hledat rozdíly mezi *tvrzemi* a *hrady* v tradičním pojetí. Funkci nadkomunitního areálu mohla přejímat i sídla menší, a to v mnoha ohledech. Jejich vznik, vývoj a užití nemusely být definovány pouze potřebami lokálních elit, ale vyššími zájmy s nadregionálními konotacemi (mocenská politika, bezpečnost, ekonomické aktivity). Nejen forma, ale též krajinný kontext je proto podstatný pro pochopení účelu sídel.

V sídelním areálu můžeme sledovat celou řadu variant polohy a podoby elitních sídel a je pravděpodobné, že základním důvodem této prostorové a formální variability je různá role, kterou venkovská sídla zastávala v rámci sídelní sítě, správní struktury a sociálních či majetkoprávních vazeb. Zatímco poloha v terénním reliéfu a vztah vůči ostatním areálům odráží především situaci a zamýšlený účel při založení, formální stránka odkazuje na skutečné funkční užití daného objektu; případný stavební vývoj pak na jeho změny. Pokud by byla východiska pro stavbu a účel všech elitních sídel stejná, nebyli bychom svědky takové formální a prostorové rozmanitosti. Pokud by se účel neměnil v čase, docházelo by pouze k opravám sídel, nikoli ke kvalitativním změnám. Důležitým

⁸³ Někdy snad až na hraně světa jinosti, kdy by sídla přecházela do podoby komunitních areálů sama o sobě.

měřítkem je stopování diachronních konstant, které naznačují obecnou kategorizaci sídelních forem a poukazují i na jejich expresivní složku, ale nemusejí nutně souviset s kontinuitou funkční. Neméně důležité je i porovnávání synchronních jevů, které poukazují na specifické funkce konkrétních objektů. Ve variabilitě se jistě významnou měrou projevuje také individualita stavitele a pozdějších vlastníků sídla. Ti mohou do staveb promítat své zkušenosti, společenské vazby, sítě kontaktů i osobní preference a vytváří tak ne zcela předvídatelnou událostní složku jevu.

Každé ze sídel, respektive z jejich typologických skupin, vykazuje odlišné pojetí veřejného a soukromého prostoru, různé zastoupení rezidenčních, reprezentačních a užitkových budov, stejně jako proměnlivý přístup k lokaci a konstrukci. Je třeba hledat nové možnosti, jak podobné odlišnosti interpretovat a zdůvodnit. V kontinuu forem se hranice snadno stírají a popsat rozdíl mezi prostým ohrazením a náročnější fortifikací je nsnadná úloha sama o sobě. Pokrok ve výzkumu vyžaduje oproštění se od současné terminologie jako problematického východiska a návrat k archeologické metodě jako základnímu nástroji poznávání. Podstatou je rekonstrukce minulé krajiny,⁸⁴ jejíž jsou sídla součástí, a to ve strukturálním i událostním významu. Stranou ponecháváme výrazy exprese, tedy neintencionálně sdílených kulturních konceptů, které nevypovídají o skutečném užívání a účelu sídel.

*

Ve **strukturálním pohledu** jsou vrchnostenská sídla jedním z formativů osídlení, který stabilizoval a udržoval sociální vztahy v konkrétním prostoru a zprostředkoval kontakt mezi obyvatelstvem a elitou. Šlo o jeden z nejvýznačnějších prvků venkovské krajiny, který byl vzhledem k postavení majitele její částečně cizorodou součástí, měl ale organizační i organizující roli a nezastupitelný společenský význam. Přímý vliv sídel na podobu a život regionu či sídelní jednotky byl proměnlivý a svázaný s mírou symbolické i praktické provázanosti sídla s komunikační sítí, jeho polohou v terénním reliéfu a praktickou interakcí v rámci sídelního areálu. Vrchnostenská sídla byla budována nejen jako rezidenční objekty svých majitelů, ale také jako nadkomunitní areály, spojené se společenskou úlohou vrchnosti, ekonomickou strategií a silným symbolickým nábojem. Ne všechna sídla mohla mít zcela totožný účel, i když jejich architektonická forma byla podobná. I přes překryv v základních funkcích vyvstávaly další úlohy až v krajinném kontextu. Platnost takové hypotézy bude třeba testovat právě s ohledem na umístování sídel v krajině a je zřejmé, že závěry nelze předem generalizovat. Přínosným směrem pro poznání těchto aspektů je sledování viditelnosti sídel (prominence) či jejich zapojení do komunikační sítě (dostupnost a kontrola) a stejně tak i dalších faktorů, popisujících

⁸⁴ Krajiny v nejširším slova smyslu – samotná definice krajiny je složitě diskutovanou otázkou (srov. Gojda 2000, 55–68). Vycházíme v tomto případě z pojetí krajiny jako artefaktu, formovaného lidskou společností a zpětně formujícího lidskou společnost. Krajina je „prostředím s účelem“ (Kuna a kol. 2014, 10–17). Díky tomu ji lze skutečně chápat jako standardní (i když nesmírně komplexní) artefakt, k jehož analýze i pochopení má archeologie vybudovaný pestrý vějíř metodických přístupů.

prostorovou organizaci sídelních areálů a jejich zázemí. Ani vnitřní komplexitu sídla nemůžeme zcela přehlížet jako marginálii, neboť se jedná o jedno z důležitých míst pro realizaci sociální interakce, kterou komunikační řešení a distribuce funkčních součástí odráží.

Zmíněná strukturální podstata sídel je paralelní k několika dalším strukturám, kterým lze přikládat jiné významy. Máme na mysli síť sakrálních staveb, zosobňujících duchovní rovinu středověké krajiny, či systém měst a městeček, zakládajících ekonomické vazby. S každým z těchto areálů si člověk v minulosti spojoval určité ideály, které jednotlivé objekty pomáhaly reprodukovat a které ve své aktualizované formě doznívají i v dnešní době. Zároveň jde o přímé vyjádření mocenského a právního rámce, ve kterém se středověký a raně novověký člověk pohyboval. Hovoříme o pomyslných centrech moci, která byla ve středověku koncentrovaná právě v těchto strukturách, respektive v jejích uzlových bodech (Hansson 2009, 438).⁸⁵ Nelze proto pochybovat, že zcela jistě nebude studium fenoménu drobných sídel podávat vyčerpávající obraz mnohvrstevnaté společnosti. I když se jednotlivé jevy mohly fyzicky kombinovat (kaple jako součást sídla; sídlo jako součást města), budeme je v práci pro přehlednost i z koncepčních důvodů oddělovat.

*

Vraťme se ale ke druhému, tedy **událostním hledisku** krajiny. Můžeme sledovat neustále se přelévající mozaiku, ve které dochází k zakládání, zanikání, obnově, transformaci i translaci vrchnostenských sídel. Události, které vedou k proměně výše definovaných struktur, jsou vyvolány konkrétními akcemi konkrétních osob, ale zároveň vychází z vlastní podoby krajiny a jejích součástí. V jisté dichotomii se nachází stabilita jedněch typů krajinných struktur (např. vesnické osídlení či komunikační síť),⁸⁶ naproti pohyblivosti jiných (např. právě vrchnostenských sídel). Strukturální proměny nelze chápat jako prostý výsledek přirozeného procesu či trendu,⁸⁷ ale jako konsekvenci individuálních aktivit majitelů, či jako důsledek působení endogenních i exogenních společenských faktorů, na které majitel reaguje (typicky např. válečné události, demografický vývoj, ekonomická situace, politická rozhodnutí atd.). Je to právě až reakce konkrétní osoby, která vede k úpravě parametrů sledované struktury. Jedním

⁸⁵ To stojí v silném kontrastu proti společnostem pravěku vycházejícím z rozptýlených komunitních společenstev a omezené nadkomunitní interakce v rámci k tomu speciálně budovaných areálů (srov. Neustupný 2010, 141nn; Gojda 2000, 178–185).

⁸⁶ Vesnické osídlení se ve své struktuře v době od 13. do 19. století významněji proměnilo jen na regionální bázi. Stejně tak trasy komunikací vykazují nebyvalou stabilitu, zejména jde-li o dálkové komunikace.

⁸⁷ Takto deterministicky vývoj krajiny a osídlení pojímali badatelé ještě nedávno, zejména v kontextu marxistické ideologie. Trend byl chápán jako něco přirozeného, co nevyhnutelně řídí běh dějin. Trend je přitom jen pozorovatelným projevem dílčích sociálně, technologicky a událostně podmíněných změn, které nemusí mít společného jmenovatele (k historiografii v komunistické éře srov. Vaníček 2015).

z determinantů chování osob byla i vrchnostenská sídla *in essentia* – byla také pasivním, neintencionálně působícím krajinným prvkem.

Archeologie zachycuje uvedené „události“ při vzniku, změně a zániku konkrétních objektů. Pokud z této celkové variability odstíníme ty faktory, které jsou vyjádřením expresivní složky pramenů – projevuje se v obecné proměně obvyklých prostorových a formálních vlastností sídel – lze hledat vysvětlení transformací právě ve zmíněných individuálních rozhodnutích vlastníků, založených na externích vlivech krajinného a dějinného kontextu. Lze říci, že sídla na krajinu v širším slova smyslu „reagují“ a společnost reaguje na přítomnost sídel. Nelze se domnívat, že forma sídel bude shodná v hornatých i nížinných oblastech, které každá vyžadují jiné praktické i estetické řešení pro dosažení totožného účelu a exprese. Regionalizace je proto přirozeným jevem. Události lze archeologicky sledovat nejlépe na depozičních a postdepozičních procesech, kdy dochází k vyřazení artefaktů z živé společnosti (srov. Kuna 2015, 279–281).

*

Na podobných základech stojí i nejmladší archeologické teorie, ať už jim budeme říkat „artefaktová archeologie“ (Neustupný 2010), nebo „provázanost člověka a věci“ (*human-thing entanglement*; Hodder 2012; 2016). I když je krajinná archeologie ještě přímo nedokázala reflektovat, z vlastní podstaty jsou pro ni výstižné. Artefakty jsou na stejné úrovni projevem člověka, jako jsou obrazem společnosti a dílčí aspekty lidského světa materializovaného pomocí artefaktů nelze jednotlivě oddělit (Neustupný 2010, 76–77). Jde o teoretické východisko, že lidé a věci jsou v neustálé interakci, probíhající všemi směry a v nepřeborných formách (*člověk-člověk | člověk-věc | věc-věc | věc-člověk*; Hodder 2016, 2–5). Takové teorie dobře korespondují i s vývojem na poli metody, kde se jako dominantní inovace kromě nástupu „*archaeological science*“ objevují síťové analýzy, které Hodder osobně považuje za ideální pro praktickou aplikaci svých teorií (Hodder–Mol 2015). I obecné ontologické modely nově pojímají strukturální i událostní složku pramenů a dokáží se s ní teoreticky vyrovnat.⁸⁸ Lze se jen těšit, že podobné myšlenky povedou v budoucnu ke vzniku inovativně pojatých digitálních korpusů, zaměřených zejména na rekonstrukci minulé krajiny ve všech jejích aspektech, a které podpoří komparativní studium historiografických a společenských témat, bez ohledu na jazykové i oborové bariéry (srov. Novák–Hasil–Kuna 2015, 223–229). Existence takového korpusu by násobně usnadnila i studium vrchnostenských sídel. Nezbyvá než postupně pracovat na jeho základu.

⁸⁸ Příkladem budiž široce aplikovaný model CIDOC-CRM, který svou koncepcí dovoluje snadné propojení pramenné základy napříč obory, stejně jako deskripci libovolné matérie na objektově-událostní bázi (Doerr 2003; <http://www.cidoc-crm.org/>).

3.2 Sídlo jako koncept / sídlo jako formální jev

Již V. Huml horoval za užívání prostého pojmu „*sídlo*“ při označování široké skupiny elitních rezidencí.⁸⁹ Je třeba vyjít z premisy, že (vrchnostenské) *sídlo* je obecným konceptem areálu a konkrétní parametry sídel lze poté archeologicky uchopit a sledovat.⁹⁰

Sídlo je primárně rezidenční areál obývaný společenskou elitou, který sloužil ke každodennímu užívání, obraně, k hospodářským aktivitám, správně-organizačním účelům, společenské reprezentaci a jako mocenský nástroj.

Sídlo je proto možné popisovat pomocí konkrétních **kategorií účelu**, ke kterým vztahujeme archeologicky zachytitelné **funkční znaky**. Jedná se o koncept chronologicky nezávislý, který nalézá své uplatnění v různých kulturách i geografickém prostředí a spojujeme jej se specifickým obrazem živé společnosti. Sídlo je projevem vydělování vrchnosti a vytváření soukromého světa elitní vrstvy a jejich přímých služebníků – jde o projev **specializace**. Podoba a poloha sídla toto uspořádání svou formou a komplexitou odráží a nelze jednoduše hovořit o nástupu středověkých sídel, neboť jde o konceptuální formu, nikoli konkrétní typ objektu. Lze se pouze zaměřit na vybraná období či regiony a popsat jevy, které takovému konceptu odpovídají, a to pomocí metod historiografie, resp. archeologie.

Sídlo vždy budeme vymezovat částečně ve vztahu k jiným areálům, zejména k usedlosti (*gruntu*), jako rezidenčnímu objektu nižšího řádu. Mezi nadkomunitními centry stojí *vrchnostenské sídlo* v jistém protikladu vůči *hradišti* a *městu*, areálům obývaným mnohem širší komunitou a sloužícím primárně k veřejným účelům. Na rozdíl od nich je sídlo uzavřeným a komunikačně provázaným komplexem, který nelze jednoduše dělit na subareály, např. právě usedlosti, ale jen na samostatné stavby a objekty, případně díly, které jsou však na sobě komunikačně i funkčně závislé.

Již bylo řečeno, že sídla jsou produktem specializace elitní vrstvy k výkonu určité společenské úlohy za užití společensky akceptovaného symbolického systému a nejinak je tomu i u námi sledovaných objektů ve středověku a raném novověku. Koncept s časem nabývá nové variability a v nejrozvinutějších variantách směřuje k vydělování,

⁸⁹ „Uvedené příklady kolísání v pojmenování vedou k tomu, abychom chápali a označovali stavby drobné šlechty obecným názvem *sídlo*, které se zároveň vztahuje na opevněná i neopevněná sídla.“ (Huml 1976, 167). Ke stejnému označování se přimlouvá i Čaplovič (a kol.), který přidává přívlastek „*feudální*“ (1985,242). Ten nepovažujeme za vhodný vzhledem k rozporuplným konotacím (srov. Creighton 2012, 36–39). R. Šimůnek se přiklání k pojmu „*rezidence*“, který by teoreticky mohl být také použitelný, nicméně podle našeho názoru příliš implikuje monofunkční areál (2013, 19–20).

⁹⁰ Konkrétní společenská interpretace a užití vrchnostenského sídla je tedy proměnlivá, ale čerpá z jednotného východiska. Tvoříme tak přirozenou řadu *pojmem – koncept – jev*. Záměrně volíme neutrální pojem, který není primárně interpretačně zatížený. Mohli bychom volit i jiné, popisnější termíny, avšak např. v mnohém vyhovující pojem „*dvorec*“ s sebou nese příliš silné vazby k historické terminologii i alternativnímu archeologickému výkladu (srov. Gajda 2000, 154). Proto budeme-li kdykoli hovořit o „*sídle*“, bez ohledu na přívlastek, odvoláváme se na definici v této kapitole. „*Sídlem*“ vždy myslíme sídlo elity jako specifický areál, nikoli např. vesnici nebo jinou sídelní jednotku.

posilování i atrofování svých funkčních součástí tak, jak se vyvíjely potřeby elit. Předpokládáme, že specializaci sídel lze archeologicky sledovat v několika směrech:

- (1) Hospodářství: spotřební ↔ produkční areál
- (2) Obranyschopnost: rezidence ↔ opevnění
- (3) Společenská interakce: solitérní ↔ začleněný objekt
- (4) Organizační komplexita: elementární ↔ komplexní řešení
- (5) Komunikační dostupnost: nepřístupné ↔ přístupné umístění
- (6) Imprese a kontrola: skrytá ↔ dominantní poloha

Pohyb v jednotlivých osách společně definuje účel sídla. Do těchto základních funkčních rovin nezávisle vstupují osobní rozhodnutí aktérů a kulturně podmíněné ztvárnění (architektonická forma), tedy individuální a expresivní rovina. Postulujeme tak základní premisu práce:

Sídlo je konceptem provázejícím hierarchizované společnosti. Míra hierarchizace a specializace elit ovlivňuje podobu, v jaké se tento koncept v krajině projevuje – od větších, postupně se vydělujících usedlostí v pravěku a raném středověku, po opevněná sídla mladších období. Máme-li pochopit úlohu drobných vrchnostenských sídel ve 13.–17. století, musíme brát v úvahu všechny typy sídel této doby, bez ohledu na konkrétní míru specializace. Teprve poté si můžeme klást otázky (1) co je pro taková sídla ve zmíněných osách obvyklé, (2) zda lze konkrétní typ sídla chápat jako samostatný jev, (4) jak odráží vlastní chování elitních společenských vrstev a (3) kudy vést případné interpretační hranice mezi typy sídel.⁹¹

3.3 Kategorie účelu vrchnostenských sídel

V návaznosti na definici sídla a aby východiskem analýzy sídel nebyl prostý předpoklad multifunkčního areálu, pokusíme se jasněji definovat kategorie účelu sídel.⁹² S nimi stanovujeme i odpovídající znaky, které mohou dané kategorie nést v pramenech, a v důsledku i metody, jimiž je můžeme zachytit a analyzovat. Každá kategorie proto obsahuje: (1) teoretické vymezení a zdůvodnění, (2) hypotetické formální a prostorové

⁹¹ Při rámcovém testování definice narážíme pravděpodobně na jediný areál typický pro sledovaná období, který způsobuje obtíže, a tím je *klášter*. Pokud bychom postupovali striktně podle stanovených znaků, kláštery bychom mezi „sídlami“ mohli s výhradami zařadit. Je objektivním faktem, že v případě některých typů sídel, jmenovitě komend, nebo i pobaltských řádových hradů, se hranice mezi klášterem a sídlem povážlivě stírají. Není dokonce i v českém prostředí výjimkou přímé soužití kláštera a sídla (Sázava, Zbraslav, Pražský hrad, Želiv), nebo přerod kláštera v sídlo a naopak (Klášter u Vilémova, Lanškroun, Litomyšl, Pacov, Teplice). Jejich společné rysy nejsou jen teoretické, ale projevují se v konkrétní praktické rovině. Klášter je zároveň skutečně sídlem specifického typu pozemkové vrchnosti, i když s jiným kontextem, než u šlechtických osob. Z pohledu práce se jedná okrajové téma, které je navíc mnohem širší a složitější. Proto budou kláštery jako „sídlami“ z analýzy vyloučeny programově, vyjma právě těch specifických případů, kdy se sídlem v užším slova smyslu samy skutečně stávají. To se samozřejmě netýká problematiky klášterních dvorů (*grangíí*), které v poznání nejmenších sídel sehrávají podstatnou roli a setkáváme se s nimi na mnoha místech práce.

⁹² Nevycházíme rigidně z pojmů, které ve své teorii stanovil E. Neustupný (2010, 83–92), nicméně jedná se o důležitý myšlenkový základ prezentovaného pojetí.

dopady a (3) předpokládanou spojitost s šesti funkčními osami vymezenými výše a blíže popsány v metodické části (viz kap. 6). Důvodně soudíme, že kategorie účelu se u různých sídel liší a že na jejich základě bude možné sídla lépe klasifikovat a dále studovat. Teoretické koncepty při vymezení kategorií účelu stavíme na argumentaci předchozích kapitol.

Díky přesnému vymezení kategorií účelu a předpokládaných funkčních souvislostí bude při následné diskusi nad výsledky práce možné se opřít o zcela konkrétní tvrzení, a ta následně verifikovat, odmítnout, či nahradit alternativou. Takový přístup považujeme za teoreticky i metodicky zodpovědný, neboť dovoluje zpětné ověření pracovního postupu i deduktivních konstrukcí. Bylo by možné namítat, že předkládané hypotézy jsou nutně subjektivizované. To jistě nelze popřít, nicméně je též nesporné, že podobné myšlenkové postupy provádí badatelé často automaticky, bez jasnější kritického zhodnocení a explicitního popisu. Přistupujeme tedy k tématu tímto způsobem vědomě, i přes zjevná rizika snadnější argumentace proti závěrům práce a pracovnímu postupu. Takovou diskusi ale pokládáme za vhodnou a důležitou.

3.3.1 Každodennost

Pokud se zabýváme vrchnostenskými sídly, setkáme se obvykle se zdůrazňováním jejich funkce jako rezidence elit. To je zcela pravdivé, leč v takovém pojmu zanikají další aktivity, které s rezidenční funkcí neoddělitelně souvisí. Proto lépe než s rezidenční funkcí, pracujme s účelem sídla jako prostředím každodennosti a privátního života.

Mluvíme-li o sídle, je třeba mít na paměti, že nejde o sociálně vyhraněný areál. S komplexitou sídla významně roste i okruh osob, které se mohou mimo majitele a jeho nejbližší rodinu při sídle či v sídle zdržovat. Předně, majitel může být zastoupen správcem. Pokud je seniorem instituce (např. církev), správce se stává jeho ztělesněním, včetně způsobu užívání prostor. Známe ale i případy, kdy správce byl pouze úředníkem disponujícím oddělenou sídelní částí, která sloužila pro jeho potřeby, a sídlo jako takové stále bylo schopno přijmout svého skutečného majitele k dlouhodobému pobytu, a to s veškerými důsledky (srov. purkrabství a obytná věž Karlštejna: Durdík 2009, 246–250; nebo uspořádání Křivoklátu, kde existoval i specializovaný manský areál: *ibid.*, 299–303).

Podle postavení majitele se odvíjely potřeby ubytovat a subsistenčně zabezpečit další sociální skupiny – rodinu, dvořany, služebnictvo, strážné a čeledí. Přítomnost, interakce a míra segregace takových skupin se odrážela v prostorovém uspořádání sídla a v komunikačních vazbách. Bylo již prokázáno, že vyšší sociální prostředí přináší snahu o komplexnější řešení tohoto problému a sídla na nejnižší úrovni mají tendenci vnitřním uspořádáním reflektovat pouze genderové rozdělení (srov. Eadie 2014, 7–8). Značí to snižování počtu osob podílejících se na provozu sídla a tím i míru specializace, kterou bylo možné delegovat na jednotlivé obyvatele. V extrémních případech zvažujeme

obývání sídla pouze jádrovou rodinou, doplněnou o příbuzenstvo v roli čeledi (*familia*); takové uspořádání přitom bylo běžné u poddanských gruntů, které byly ryze privátním prostředím. Liší se i forma vztahu, ve kterém se služebnictvo mohlo pohybovat – je třeba rozlišovat nekvalifikovanou nájemnou čeleď na dočasnou výpomoc, specialisty přicházející vykonat specifický úkol a trvalé služebníky s každodenními povinnostmi. Je pravděpodobné, že na menších sídlech se stálé služebnictvo dostávalo do užšího kontaktu s majitelem a v důsledku bylo důvěryhodnou součástí privátního života širší rodiny; na rozdíl od velkých sídel a bohatých rodů, kde se jednalo o odtažitý vztah pána a jeho „zaměstnance“ (srov. Eadie 2015a). Základní skladbu obytných dílů drobných sídel tvoří světnice, síň a komora, tedy trojdílná dispozice (tzv. *minimální byt*), dále doplněná o účelové prostory pro skladování, přípravu pokrmů a stolování, v rozsahu odpovídajícím možnostem stavebníka (Rykl 2008; Kubeš 2008). V komplexních sídlech zaujímá obydlí majitele prominentní polohu a většinově horizontální řešení obytných prostor, přičemž služebnictvo je odsouváno do vertikálně řešených bytů a do přízemních částí sídel. Dochází pak k násobení počtu funkčních součástí obytných jednotek sídla (Anderle 2008, 29–30) a s proměňující se rolí panstva v novověku také ke vzniku hierarchicky členěných apartmánů s předpokoji v lineárním řazení (Kubeš 2008, 80–81).

Sociální vztahy a interakci uvnitř sídla lze dobře vyjádřit pomocí prostorových diagramů, distribuční analýzy movitých artefaktů a funkční analýzy budov a jejich částí. Větší hloubka prostorového uspořádání značí hlubší organizaci privátní a veřejné složky a díky tomu i míru specializace obyvatel. Jasným signálem vyššího sociálního prostředí je vznik alternativních komunikačních cest, čímž se oddělují prostory užívané vrchností, hosty a služebnictvem. Mělké prostorové členění indikuje nevyhraněnost a sídla tohoto typu se budou organizací blížit poddanskému životnímu stylu. Taková data lze v mezioborovém kontextu doplňovat doklady písemných pramenů, zejména díky inventářům a popisům panství. Mnohé lze díky evidovaným dokladům odvozovat zpětně již z postavení majitele, ale takový postup by vyžadoval stabilnější analytický základ. Pro nejmenší statky jsme často odkázáni na svědectví archeologické.

S užitím sídla a každodenním životem je svázán i jeho krajinný kontext. Již jsme šířeji diskutovali tematiku loveckých hvozdů, která se týká volnočasových aktivit nejvyšší aristokracie (viz reprezentace). Na nižších úrovních je možné pozorovat přítomnost zahrad, sadů, vodních ploch a dalších areálů, které měly význam pro zajištění chodu sídla. Důležitým aspektem je i napojení na související sídelní jednotku, tedy přístup k trhu, potravinám i službám. Toto téma se však více prolíná s ekonomickou strategií vrchnosti.

V ohledu předkládané práce je každodenní život sídel poněkud těžko sledovanou kategorií. Zmíněné metodické postupy vyžadují buď kvalitní nálezové celky, nebo dochovanou a dobře dokumentovanou stavební podstatu sídla. Přesto je možné zaměřeni na privátní každodennost detekovat alespoň přeneseně pomocí předpokládaných projevů v dílčích funkčních rovinách:

Hospodářství: s větším důrazem na každodennost spojujeme spotřebně zaměřená sídla, neboť u nich předpokládáme nižší míru nutné specializace, menší počet zapojených osob, a tím i privátnější ráz.

Obranyschopnost: neopevňovaná sídla považujeme z pohledu každodennosti za přirozenější a snadnější řešení než komplexní fortifikace, které z principu vyžadují složitější obsluhu.

Společenská interakce: v otázkách každodenního života přikládáme významně větší váhu sídlům začleněným do sídelních jednotek, spíše než soliterně stojícím stavbám, protože přístupnost zázemí je v ohledu každodennosti nespornou výhodou.

Organizační komplexita: jednodušší řešení považujeme za signifikantní pro privátní a na každodenní život zaměřená sídla.

Komunikační dostupnost: pro potřeby běžného chodu sídla je mnohem vhodnější vyšší přístupnost a komunikační provázanost.

Imprese a kontrola: pro privátní život považujeme za typická spíše sídla s nižším impresivním působením, která se blíže podobají běžnému domu polohou i podobou; nejde ale o rozhodující faktor.

3.3.2 Bezpečnost a obrana

Vrchnostenská sídla byla dlouho chápána téměř výlučně jako silně militarizované areály, s primárně vojenskou funkcí. I když jim tento účel zcela neupíráme, nepovažujeme je za nejpodstatnější nejen v kontextu ostatních kategorií, ale jako zjednodušující sám o sobě. Vojenská povaha elit je samozřejmě zvláště ve středověkém období nesporná a byla důležitou součástí budování její společenské identity. Ta se ale nemusela projevovat praktickými fortifikacemi, ale též jako symbolická vyjádření rytířství. Byl to ale jen jeden z aspektů otázek bezpečnosti a obrany, které směřovaly k ochraně majitele, jeho panství, poddaných a země. Taková role sídel vystupovala do popředí nejen ve válečném stavu, ale i v otázkách zajištění veřejného pořádku.

Vojenskou úlohu vrchnostenských sídel samozřejmě nelze popírat a podceňovat, jak se mimo jiné ukazuje na diskusi o obléhání Sionu, ale i na jiných dobývaných hradech (srov. Koscelník 2014; Sýkora 2012). V perspektivě časového měřítka je však vojenské užití svým způsobem marginální a jen výjimečně úspěšné. Situace je odlišná v oblastech, které přímo zasáhly dlouhodobé konflikty, např. mongolské (tatarské) a turecké vpády. Kupříkladu na Slovensku vznikají objekty pevnostního charakteru v nedostupných polohách, které mohly poskytnout okolnímu obyvatelstvu i dlouhodobější ochranu. U nich vlastní sídlo tvoří vnitřní opevněné jádro, které je ve velkém odstupu obehnáno dalšími okruhy opevnění – zářným příkladem je např. Šarišský hrad (srov. Plaček–Bóna 2007, 21–26, 286–288). Taková řešení by snesla srovnání i s českými hrady z období husitství. Ty rovněž bývají obklopeny širším komplexem fortifikací, který dovoľoval táboření vojska. Typické pro vojenské funkce se zdají být i lehčí a jednodušší formy

opevňovacích prvků s utilitárním vzhledem (sypané valy a bašty), ne nepodobné pozdějším novověkým opevněním (Sýkora 2013, 272–273).⁹³ Do zastoupení militární složky sídel se zjevně reflexivně promítá aktuální dějinný kontext a je tak velmi proměnlivá a dočasná.

J. Zeune považuje za nejdůležitější psychologickou převahu obránců a podporu morálky díky přítomnosti opevnění, více než skutečné praktické fortifikační funkce sídel. Většina sídel nemohla být schopna odolávat delším obléháním už kvůli zásobování, protože počet obránců a tím i efektivita obrany byly nepřímo úměrné době, po kterou vydržely skladované zásoby (Zeune 2001, 12). Pro pevnostní a refugiální stavby je proto charakteristický velký vnitřní prostor předhradí, který sloužil v čase potřeby ubytování vojska a shromáždění zásob (vč. dobytka) a ve výjimečných případech i k ochraně širšího obyvatelstva (viz Šariš). Dalším znakem zvyšování obranyschopnosti je přítomnost komunikačně nezávislých předsunutých opevnění, trvalých i dočasných. Ve zjednodušeném podání bylo principem obrany středověkého sídla kladení chráněných překážek mezi obránce a útočníka. Jejich násobením vznikala široká síť fortifikačních prvků s cílem maximálně omezit přístup k jádru.

I přes vyslovené byla sídla především symbolem míru, nikoli války (Zeune 2001, 13; Klápště 2005, 125). Takové postavení měl i panovník a přeneseně také šlechta (Vaníček 2002). Je zajímavé, že pozitivní konotace, jako právě „ochrana“ a „bezpečí“, nenachází u badatelů obvykle úrodnou půdu a nahrazuje je zdůrazňování represe, dominance a válečnictví. Přitom *zemský mír* (*constitutio pacis*, *Landfriede*) byl jedním ze základních ideálů a institutů středověkého státu (srov. Hledíková–Janák–Dobeš 2007, 56).

Na pomezí vojenské obrany a vnitřní bezpečnosti stála funkce strážní. Sídlo v mnoha případech zajišťovalo dohled nad konkrétním územím, či komunikačním koridorem. Stávalo se tak symbolem svrchovanosti a zajištění zemského míru. Na zabezpečení takové funkce se podílí nejen majitel, ale i širší systém služebníků – manů (ušlechtilých i robotných) a nápravníků. Se strážním dohledem souvisel i výběr cla a odpovídající ochrana zemských stezek a hranic (srov. Plaček 1990), případně i horních aktivit (např. Strašicko: Anderle–Švábek 1989). Prokázat vztah ve druhém případě je však nesnadné, již kvůli složité dataci důlních děl, i když v Evropském kontextu existují pozitivní příklady (srov. Schwabenicky 2007).

Ryze bezpečnostním hlediskem je fungování sídel jako chráněného skladiště pro uložení důležitých produktů a cenností. Uzavřenost sídel a cílená kontrola přístupu byla vhodným prostředkem, jak zajistit majetek proti zcizení. Lze si těžko představit, že by menší objekty obstály při válečných událostech (jak bylo řečeno, většinou neobstály ani větší hrady), ale jako ochrana proti skupinám lapků a zlodějů byla i drobná sídla vybavena

⁹³ Netřeba zmiňovat hrady křižácké, opět formálně odlišné od typických sídel šlechty, které sloužily jako pevnosti a kasárna (Thompson 1997, 505).

dostatečně, jak dokazuje nejen přítomnost ohrazení, ale i pravidelně nalézaná militaria. Důvodnost takových opatření barvitě zachytili V. Nekuda a J. Unger na základě analýzy moravských *Knih pŕhonných* (1981, 40–44). Spory mezi drobnými šlechtici často nabývaly podoby rozbrojů a vzájemného pobírání koní, dobytka i napadání vsí a poddaných. Svou prostou přítomností tak sídla odrazovala případné narušitele a zemské škůdce od útoků na přidružené sídelní jednotky. Také se ale stávala jejich trvalejšími základnami, jak názorně ilustrují příklady hradů Lopaty (Novobilský 2008) nebo Homberka (Rožmberský–Vařeka 2013,44–45).

Máme-li definovat funkční kritéria při posuzování obranně-bezpečnostních hledisek, bude výsledek následující:

Hospodářství: lokální hospodářské charakteristiky nehrají pro tuto kategorii účelu podstatnou roli, protože zajištění subsistence ve válečných časech se neodvíjí od vlastní produkce, ale od přístupu k širšímu zázemí.

Obranyschopnost: vyšší zastoupení fortifikačních prvků jednoznačně zvyšuje bezpečnostní i obranný potenciál sídla.

Společenská interakce: z hlediska obrany i bezpečnosti je výhodnější solitérní umístění sídla v krajině; neznamena to však, že sídlo nemohlo být zároveň vhodně situováno pro ochranu jiných součástí sídelní struktury; tento faktor proto není rozhodující.

Organizační komplexita: i jednoduše řešená sídla mohla mít významný obranný potenciál, avšak u komplexnějších sídel předpokládáme větší flexibilitu při řešení obrany, širší schopnost udržovat zásoby i lepší zázemí pro vojenskou posádku.

Komunikační dostupnost: nedostupnost sídla považujeme z obranného hlediska za nespornou výhodu; jde o jeden z efektivních způsobů pasivní ochrany.

Imprese a kontrola: při posuzování bezpečnostních a obranných hledisek byla dominantní poloha s vysokou mírou kontroly výhodou, nicméně jde více o faktor hradní politiky, než přímou spojitost s obrannou a bezpečnostní úlohou sídel; i pohledově méně exponovaná sídla mohla plnit funkci cílené ochrany konkrétních částí krajiny.

3.3.3 Ekonomická strategie

Vrchnostenská sídla v principu nebyla jen rezidenčními objekty, ale též místy spojenými s organizací hospodářství. Jak jsme poukázali v předchozích kapitolách, například hospodářské dvory a předhradí se co do identifikovaných ekonomických aktivit vzájemně liší. Je třeba rozlišovat mezi třemi základními variantami – (1) rezidencí bez vlastní produkce, (2) autarktně zaměřeným sídlem, jehož zázemí má konsumpčně zabezpečit každodenní provoz sídla a (3) ekonomicky zaměřeným areálem, jež má za cíl dosahovat maximální nadprodukce pro trh. Takové členění odpovídá odlišným konceptům rentovního hospodaření, správy popluží a podnikatelského velkostatku.

Jak jsme upozorňovali jinde, každá z variant vede k posilování jednotlivých charakteristických součástí sídla, kdy ostatní funkční části mohou zcela mizet. V teoretické rovině tedy lze pracovat se základním členěním na jádro, sekundární díly a dvůr, přičemž rozsah a zastoupení té či oné části značí odlišnou ekonomickou strategii. Jako příklad bychom na jeden pól postavili arcibiskupské novostavby, které sloužily striktně rezidenčnímu účelu, bez vlastní produkce (srov. Hložek 2010, 45–46); na druhém pólu by ležely režijní dvory velkostatků, s omezenou rezidenční funkcí. Mezi takovými příklady oscilují sídla schopná na různém stupni organizovat a zajišťovat subsistenci a nadprodukcii.

Je samozřejmě nesporné, že ekonomickou roli sídel posilují i případné nezemědělské výrobní aktivity, které těžko můžeme rozlišovat jinak než pomocí přímých zmínek a archeologického odkryvu. Typicky jde o zpracování drahých kovů a mincování. Ekonomické aktivity byly také silně závislé na dalších areálech v krajině, jako jsou rybníky, plůžiny, mlýny, hamry, těžební areály atd., jejichž provoz mohl být ze sídel organizován. Sledování podobných jevů je však zcela mimo možnosti této studie a zaměřujeme se proto na ekonomickou strategii v užším slova smyslu, v přímém vztahu k sídlu. V neposlední řadě může jako jeden z vhodných indikátorů přístupu k zemědělské produkci posloužit krajinný ráz v okolí sídla.

Opět budeme kategorii účelu sledovat pomocí šestice funkčních rovin:

Hospodářství: se silně ekonomicky profilovanou strategií vrchnosti spojujeme znaky produkčně zaměřeného sídla.

Obranyschopnost: výrazné fortifikační prvky považujeme za překážku ekonomických aktivit a ekonomický účel přikládáme spíše marginálně opevněným sídlům.⁹⁴

Společenská interakce: možnost rozvinout ekonomické aktivity je posílená u sídel solitérních, které se nachází ve volné krajině a nejsou omezována okolní zástavbou.

Organizační komplexita: míra vnitřní komplexity sídla přímo nevyjadřuje ekonomický účel (odpovídající aspekty jsou zahrnuty v hodnocení hospodářské funkce).

Komunikační dostupnost: za ekonomicky výhodnou je možné chápat maximální dosažitelnost sídla a jeho okolí, vč. vazeb na komunikační síť.

Imprese a kontrola: pro ekonomickou strategii považujeme vizuální impresi a hledisko kontroly za nepodstatný faktor.

⁹⁴ I u dobře hajitelných sídel mohl v povzdálí existovat vhodně situovaný hospodářský dvůr, který však v takovém případě obvykle musíme považovat za samostatný areál, který vlastní provoz sídla přímo neovlivňoval, a naopak je tak doložena vyšší míra specializace.

3.3.4 *Správa a organizace*

Při hodnocení pozice sídel elit v minulé společnosti nesmíme opomíjet organizační úlohu, kterou zajišťovala vůči svému okolí, resp. vůči odpovídajícímu panství. Sídla nebyla jen privátní rezidencí, ale také veřejnou institucí, kde byly vykonávány např. soudní procesy (Vaniček 2002). „Veřejnoprávní“ role vrchnosti byla ve feudálním světě značná, neboť do „soukromoprávní“ kompetence majitele panství patřil výkon patrimoniální správy nad poddanými, do níž spadala i nižší soudní pravomoc.

Lokální soudy vykonával vrchností jmenovaný rychtář, purkrabí, nebo majitel panství osobně (Hledíková–Janák–Dobeš 2007, 229–238). Nejtěžší zločiny (hrdelní i majetkové) byly postupovány vyšším zemským úředníkům spojeným s krajskými centry – poprávcům (ibid., 66–67) a hejtmanům (ibid., 64, 111), i když postupně docházelo k přenosu těchto pravomocí také na místní úroveň a ke vzniku panských hejtmanství u větších a důležitějších sídel (ibid., 231–234). S patrimoniální správou ale souvisela nejen soudní pravomoc. Stejnou měrou se sídla vážala k výběru renty a organizaci robot, narázově pak ke shromažďování berně, zemské hotovosti a verbování vojska (ibid., 231).

Všechny tyto aktivity se koncentrovaly kolem vrchnostenských sídel, která zprvu nezahrnovala specializované kanceláře a interakce byla realizována v provozním zázemí sídla, nebo v jeho reprezentačních prostorách. Pokud malá sídla pokládáme za zcela privátní prostor, nemohla se veřejná slyšení konat uvnitř areálu a byly hledány alternativní prostory, s dostatečnou symbolickou váhou. Těmi snad byly hospodářské dvory, ale hlavně kostely, předbrání sídel, návsi atd.

Jako u jiných kategorií, i zde se podívejme na funkční roviny související se správní úlohou sídel:

Hospodářství: mezi hospodářskými funkcemi sídel a správní úlohou není přímá spojitost, avšak potenciální organizační role je silnější právě u hospodářsky zaměřených sídel (roboty, čeled', řemesla).

Obranyschopnost: míra obranyschopnosti nedefinuje roli sídla ve správním systému.

Společenská interakce: začlenění sídla do sídelní jednotky považujeme za silně související s jeho správní úlohou – vyšší provázanost souvisí i s jednodušším kontaktem mezi vrchností a poddanými.

Organizační komplexita: komplexněji řešená sídla zavádají větší pravděpodobnost užití části areálu pro správní aktivity a zakomponování alespoň částečně veřejných prostor sloužících potřebám místní a regionální komunity; přesto správní roli hrála sídla na všech úrovních a vnitřní komplexita nemohla být rozhodující pro její výkon.

Komunikační dostupnost: pro výkon správy muselo být sídlo dostatečně přístupné z co nejširšího okolí; komunikačně odříznutá sídla takovou roli mohla těžko zprostředkovávat.

Imprese a kontrola: jako podstatné pro akceptaci patrimoniální správy vidíme pohledově dominantní a na kontrolu zaměřené umístění sídla v rámci sídelní jednotky či regionu.

3.3.5 *Reprezentace a symbolická komunikace*

Sídla byla prostředkem neverbální komunikace. Jakkoli může takové sdělení znít samozřejmě, mělo by přinést řadu otázek. Ideologie středověkého světa nebyla pro běžnou venkovskou populaci reprodukována širokými vrstvami umělců, ale poměrně úzkým okruhem církevních hodnostářů na jedné straně a zemskou šlechtou v čele s panovníkem na straně druhé. Města byla v tomto případě zcela jiným světem a venkov byl přímo závislý na sociální definici ve vztahu k vrchnosti, resp. majiteli půdy. Z pohledu nobility byl venkov přirozeným životním prostorem, kde mohla okázale dávat najevo svou výjimečnost a zároveň uplatňovat svá práva. Sídla tedy byla komunikačním prostředkem k několika adresátům – poddaným, jiným příslušníkům elity a duchovnímu světu. R. Šimůnek při svém dělení reprezentativních vyjádření šlechty na „prostředí“ a „prostředky“ přiřadil sídlu jednu z klíčových rolí. Sídla a sakrální stavby společně tvořily ve zřetelném dualismu prostředí aristokratické reprezentace (srov. Šimůnek 2013, 17).⁹⁵

Abychom uvedli konkrétní příklad, je třeba se ptát: udělala kamenná hradba ze Staré Boleslavi, Hradčan či Vyšehradu kvalitativně nová sídla? Odpověď zní, že nikoli – všechna zůstala zemskými hrady bez funkčních změn. V prvním případě šlo o rozmar panovníka, který po drobném nedorozumění s rodovými předáky (při kterém padaly hlavy), nechal „*po způsobu římském*“ (*opere Romano*) jako symbolický akt zbudovat nové opevnění (Kosmas, I.19). Obhajovat jiné motivace pro takový čin než zdůraznění vlastního postavení panovníka, snad i v mezinárodním kontextu, by bylo nesnadné. Obdobné pohnutky vedly k úpravám také u obou zbylých lokalit. Je jistým paradoxem, že „módní“ byla i samotná dispozice sídla. Pokud tedy hledíme na dosavadní typologické členění, pohybujeme se čistě v kategoriích sociální reprezentace bez kontaktu s dalšími kategoriemi účelu.

Našli bychom ale bezpočet způsobů, jak byla společenská reprezentace pojímána. Projevovala se v estetice – výběrem místa, architektonickým a uměleckým ztvárněním i movitým vybavením. Uplatňovala se v užití technologii – přenos stavebních inovací byl dokladem vlastní výjimečnosti. Upevňovala se v historismu a tradici – pomocí odkazů na rodové symboly, předky a mytická i skutečná místa původu. Reprodukovala se při význačných událostech – oslavách, svatbách, pohřbech, hostinách, v boji i při lovu. Utvářela vnitřní duchovní svět – v hradní kapli, rodovém kostele, či v rytířském sále. A mohli bychom pokračovat.

⁹⁵ Uvedený autor rozpracoval celou řadu pohledů na „hradní reprezentaci“, se kterými se vesměs ztotožňujeme (srov. Šimůnek 2013, 18–42) a naše úvahy se s takovým výkladem velmi prolínají.

Stejně jako byl šlechtický život z velké části naplněn rituálem, i budování a zvelebování sídla je ritualizovanou formou reprezentace a myšlenkového ukotvení. Sídla aktivně promlouvají do okolí, jsou místem veřejného setkávání, pohoštění i privátního rozjímání. Funkcí sídel nebyla jen reprezentace architektonická, ale také schopnost poskytnout odpovídající přijetí hostům. Tomu odpovídala přítomnost reprezentativních prostor, dostatečné zásoby potravin a sestava vrchnostenského služebnictva (srov. Aufgebauer 1998, 138–141). Zvláště panovnická sídla byla pojímána jako veřejná a rozlehlá, neboť panovníka vždy doprovázel široký dvůr (Vaníček 2002).

Při užívání symbolických vyjádření pracujeme vždy s ideálem, ke kterému jednotlivá sídla směřují. Položení na vyvýšené místo nahrazovalo architektonickou nedokonalost. Iluzivní okna nahrazovala skutečná patra. Architektonické zkratky, zastupovaly pravé fortifikace. To vše bez ztráty významu. Pečlivé studium sociální a symbolické komunikace prostřednictvím sídel je problém zasahující do poznání i těch nejmenších detailů stavby. Symbolické působení sídel považujeme za přirozený stav, který je vlastní každému elitnímu sídlu. Na makroskopické úrovni, se kterou pracujeme zde, s ním spojujeme hlavně vnitřní komplexitu, dominantní polohu a marginální hospodářské charakteristiky:

Hospodářství: u reprezentativních objektů nepředpokládáme významnější produkční zaměření; naopak stojí v jasné kontradikci k důrazu na pohodlí a elitní symboliku.

Obranyschopnost: pro symbolické vyjádření stejně dobře sloužila fortifikace skutečná i iluzivní, proto z jejího charakteru nemůžeme vyvozovat žádné důsledky.

Společenská interakce: vzhledem k různým formám reprezentace nemůžeme vyloučit ani objekty zahrnuté v sídelních jednotkách, ani solitérní sídla; jistou míru vyčlenění z běžného osídlení však bereme jako součást projevu feudálních elit.

Organizační komplexita: čím komplexnější bylo prostorové řešení sídla, tím lépe mohla být vyjádřena sociální diferenciaci i symbolická komunikace.

Komunikační dostupnost: přisuzovat váhu dostupnosti sídla je ošemetné, neboť na jedné straně vidíme jako podstatnou symbolickou vyhraněnost a vyčlenění z „běžné“ krajiny, na druhé straně schopnost hostit majitele, jeho služebníky i společníky.

Imprese a kontrola: reprezentace elit probíhala z větší části veřejně; nelze sice říci, že by vizuální dominance ani kontrolní pozice byly rozhodujícím prvkem pro šlechtickou reprezentaci, nicméně rozšiřuje potenciální okruh „adresátů“.

3.3.6 Mocenská politika

Sídla různých kvalitativních úrovní byla mocenským nástrojem – jejich stavbou docházelo k formálnímu záboru teritoria a jeho přivlastnění. Sídla sloužila k ochraně hranic a demonstrovala zeměpanskou přítomnost v krajině. Takové významy se

v mnohém prolínají s reprezentativním rámcem, avšak v tomto případě šlo o vědomou a cílenou práci s lokalizací sídla tak, aby bylo dosaženo konkrétních strategických a mocenských cílů. Tyto aspekty se těžko mohly projevit v architektonické podobě – svůj mocenský význam měl jednoduchý horský hrádek i majestátní pevnost.

Základem studia mocensko-politických motivů jsou samozřejmě písemné prameny, spojované se sídly. V nich můžeme hledat důvody jejich vzniku, dějinný a politický kontext i spojitosti s individuálními osudy konkrétních osob. Při archeologickém výzkumu bude poznání této kategorie nutně limitované povahou archeologických pramenů. Hlubší hodnocení dovoluje až pohled na distribuci sídel, nikoli dokumentace jednotlivých objektů. Lokálně se mocenský význam bude projevovat demonstrativní architekturou (srov. Durdík 2004a) – tedy užitím dominantní polohy a militárního vzhledu, i praktické vojenské funkce:

Hospodářství: nelze vyloučit, že mocensky významná sídla měla i doprovodné hospodářské využití, proto tuto funkci v daném kontextu nehodnotíme.

Obranyschopnost: důraz na militární složku sídla chápeme jako odraz mocenského významu sídla.

Společenská interakce: svůj mocenský účel mohla mít sídla bez ohledu na zapojení do sídlení jednotky.

Organizační komplexita: vnitřní komplexita nehraje podle našeho názoru při sledování mocenských cílů podstatný význam.

Komunikační dostupnost: dostupnost nemohla být v mocensko-politickém myšlení rozhodující při volbě staveniště.

Imprese: pokud mělo sídlo mocensky působit na cílové skupiny, nutně muselo být viditelné; impresi a kontrolní funkci proto přiřkládáme prvořadý význam.

3.4 Od teorie k metodě

Podstatou, jak studovat sídla v jejich celistvosti, je bližší poznání kategorií účelu, ke kterým sloužila. Tyto kategorie musíme budovat jako teoretické modely na současných znalostech a pokusit se je testovat na dostupných datech. Následně je nutné iterativním procesem dostupné modely rozvíjet a hledat nejvyšší pravděpodobnou shodu s výpovědí pramenů.

Pokud se vrátíme k úvodní hypotéze, že na základě studia drobných vrchnostenských sídel lze částečně uchopit i vývoj krajiny a jejího osídlení, je zřejmé, že je třeba pracovat se solidní, a především dostatečně širokou datovou základnou. Ta by měla obsáhnout výsledky dosavadního bádání a kontextuálně je propojit v celek, který bude možno souvisle analyzovat. K libovolnému tématu lze v archeologii přistupovat z mnoha úhlů pohledu, které jsou na jedné straně dané předmětem studia, ale do značné míry měřítkem,

kteří při popisu specifického fenoménu aplikujeme a které implikuje naše výzkumné možnosti. Nejde jen o měřítko ve smyslu prostorového vymezení oblasti zájmu, ale také měřítko, ve kterém jsou data reprezentována v informačních systémech stojících v pozadí. Lze tak polemizovat, jaká reprezentace archeologických dat je vhodná pro řešení konkrétních výzkumných otázek (Gosden 2013; Sindbæk 2006).

Zejména rozvoj *geografických informačních systémů* (GIS; souhrnně Wheatley–Gillings 2002) přinesl řadu možností, jak redukovat předchozí obtíže. Díky užití vektorových dat s napojením na databázové záznamy je možné měřítko volně měnit na základě aktuální potřeby a data zobrazovat v různé míře generalizace v geografickém prostoru. Tyto metody a teoretický koncept studia agentů jako součástí komplexních systémů (např. Kohler 2011) velmi dobře vyhovuje pojetí vrchnostenských sídel jako mnohvrstevnatého výzkumného tématu.

Díky dlouhodobé práci mnoha badatelů je možno konstatovat, že pro podobné studie existuje dostatečné množství dat získaných generacemi terénních archeologů či stavebních historiků, kteří svými průzkumy dokázali lokalizovat a popsat formální podstatu tisíců sídel. Tyto údaje dlouhodobě doplňují badatelé v archivech o výpověď historických pramenů a vzniká plastický obraz, který je dosud roztržštěn v nepřeborném množství dílčích výstupů. Nejširší pohled na sídla umožnil až rozvoj nových technologií pro jejich evidenci, který dovoluje snadnější zasazení jednotlivých objektů do krajinného a sídelního kontextu. Chybějící data tohoto typu bohužel dosud značně redukovala celkové výpovědní možnosti komparativního studia. Technologické prostředky dnes bezpochyby netvoří překážku, ale naopak otevřené pole, kde se výzkum může plně realizovat.

Jak diskutovaná východiska konkrétně metodicky podchytit v našem případě? V počáteční fázi je třeba vrátit se zpět k datům a věnovat se komparativnímu studiu, k čemuž nám současné databáze a GIS dávají nebývale silné nástroje. Zde leží těžiště práce. Podmínkou není budování složitých deskriptivních systémů, ale statisticky validní zhodnocení základních prostorových a formálních parametrů sídel a jejich zasazení do funkčního modelu, založeného na konkrétních hypotézách. Až sekundární je například popisovat stylové řešení, které vyžaduje hlubší poznání každého jednotlivého objektu a vyjadřuje ponejvíce expresivní rozměr.

První metou je nalézt základní kategorie sídel, které nebudou vycházet z tradiční klasifikace (historické či dispoziční) a jež bude možné interpretovat s ohledem na jejich krajinný a chronologický kontext. Teprve podobně založené výsledky můžeme cíleně komparovat s výpovědí písemných pramenů, a to i na úrovni klasifikace sídel minulou společností, tedy v rámci dnešních tradičních pojmů, které jsou důležitou zprávou o vnímání sídel v době jejich existence. Jako korektiv může pomoci studium majetkoprávních vztahů, které mají klíčový vliv na vznik, vývoj a zánik sídel v krajině,

stejně jako na jejich podobu.⁹⁶ Konkrétním aspektem, kde je třeba písemné prameny přijmout jako nedílnou součást vlastní analýzy, je jejich využití pro chronologické zařazení sídel. Archeologické prameny bohužel dostatečně nepostihují poznání většiny objektů a historické zmínky jsou často jedinou datační oporou, i když ošemetnou. Mohou vzniknout dílčí nepřesnosti, které však i vzhledem ke zvolené metodě nemohou mít rozhodující vliv na výsledky práce. Za spolehlivou ostatně nelze vždy označit ani výpověď archeologie, protože většina datačního materiálu pochází z povrchových průzkumů.

V konkrétnější rovině je klíčová definice takového popisného systému vrchnostenských sídel, který obsáhne všechny hypotetické zájmové objekty a jejich další klasifikaci bude deduktivně odvíjet od konkrétních premis. Těmi je mimo jiné sledování poměrů mezi celkovou plochou, plochou užitnou (bez fortifikací) a případně plochou skutečně zastavěnou (zejména u neopevněných sídel). Klasifikační roli hrají i absolutní rozměry a vnitřní prostorové členění.⁹⁷ Pro popis objektů bude užíváno také nově dostupných postupů aplikovaných prostřednictvím GIS, zejména konceptualizace krajiny na dílčí reliéfní tvary, na nichž se sídla mohou nacházet. Dalším vodítkem může být vztah k modelované vodní síti, která polohu sídel jako jeden z významných faktorů ovlivňovala přímo (vodní zdroj; fortifikace) i nepřímo (ekonomické a krajinně-kompoziční užití). Detailní popis užitých metod je součástí následujících kapitol. Tam jsou také popsány sledované funkční roviny sídel a předpokládané odrazy takových funkcí v charakteristických znacích. Výslednicí by měla být analýza vztahů mezi potenciálními funkcemi sídel a jejich interpretace v kategoriích účelu, pojímaných minulou společností. GIS je samozřejmě pouze nástrojem našeho poznávání a zvolené metody. Je nicméně nesporné, že některé otázky by bez takového nástroje nebylo možné řešit jinak než zcela výběrově (srov. Howey–Burg 2017, 4nn). Užívání nástrojů GIS napomáhá rozvoji prostorového myšlení a umožňuje formulovat netriviální teoretické koncepty, které lze zároveň realizovat v konkrétní metodě na širokém spektru dat (Lock–Pouncett 2017).

Do budoucna se neobejdeme ani bez nových průzkumů, zaměřených na opomíjené části sídel, zejména jejich zázemí. Ostatně podíváme-li se na menší sídla prozkoumaná

⁹⁶ Práce s historickými prameny se však omezuje na sdělení sekundární literatury, neboť k vlastní kritice primárních pramenů se autor vzhledem k oborovému zázemí necítí být dostatečně kompetentní, nehledě k nezvládnutelné časové náročnosti odvíjející se od velikosti sledovaného souboru.

⁹⁷ Inspiraci pro hledání deskriptivních znaků nabízí např. práce F. Gabriela (2006, 50–75). Absence studia metrických vlastností českých sídel je velmi zarážející. Přitom může jít o velmi důležitý klasifikační deskriptor, který není složité sledovat u velké části objektů a který spolu s tvarem staveniště vhodně diverzifikuje sledované varianty (Eibl 2012, 284–285). Jde dokonce o chronologicky citlivý znak (Biermann–Nowakowski–Posselt 2017, 103). Jediný český příklad užití souhrnné analýzy metrických vlastností je patrně interpretačně nevytěžené srovnání velikostí obytných budov tvrzí na Strakonicku (Slavík–Svoboda 1996, 325). A. Hejna sledoval v obecnější rovině vývoj velikostí raně středověkých předchůdců sídel (Hejna 1957). Grafy a vývojové diagramy, tak oblíbené v německé literatuře, jsou u nás v kastelologii povětšinou tabu.

odkryvem, kvalitní publikace takových výzkumů bychom hledali marně.⁹⁸ Výzkum podle načrtnutých linií vyžaduje jistou kvalitu dat, a ač je možné použít existující práce, jejich pohled není zdaleka vyčerpávající. Protože se tato práce zaměřuje na uchopení drobných vrchnostenských sídel jako fenoménu, výpovědí nových terénních průzkumů dílčích lokalit je pouze dokreslován celkový obraz, zejména v rámci závěrečných exkurzů (příloha C a D).

⁹⁸ I nejvýznamnější výzkumy na území Čech nedospěly dále než do formy krátkých předběžných zpráv (srov. Laval 2013, 20).

4 Cíle výzkumu

Opíraje se o uvedená teoretická východiska, základní pojmy a badatelský diskurz, lze výzkumné cíle práce shrnout do následující trojice bodů:

(1) Vymezení základních typologických skupin sídel v období 13.–17. století na území Čech a jejich interpretace v kategoriích účelu.

Klasifikace sídel bude realizována v souladu s prezentovaným teoretickým modelem na základních formálních a prostorových deskriptorech, vč. využití modelů krajiny odvozených z přesných výškopisných dat. Výběr lokalit a deskriptivních znaků vychází z předneseného konceptu sídla a jeho prostorového schématu. Je žádoucí, aby vstupní data byla v minimální míře zatížená subjektivními či historickými definicemi, proto je pro zpracování zvolen takový vzorek sídel, který prochází napříč ustálenými pojmy (tvrz, hrad, zámek atd.). Kritériem je i dostatečná velikost souboru, zaručující statistickou validitu. Dojde tak ke snížení deformujících vlivů regionalizace, zastoupení chronologických horizontů i předchozích interpretací. Jedná se o variantu typologické analýzy, která se nezakládá na jednoduchých dispozičních znacích, ale na komplexu deskriptivních proměnných, které vyjadřují odlišné funkční aspekty.

Pokud se máme být schopni zorientovat v širokém spektru forem a variant řešení a v důsledku najít i účely, které zavadaly důvod vzniku a užívání sídel, nelze se spokojit s prostým porovnáváním lokalit *ad hoc*. Proto novou klasifikaci, utřídění a interpretaci materiálu považujeme za stěžejní cíl práce. Součástí klasifikace sídel bude kritické zhodnocení a základní interpretace zjištěných kategorií v pojmech minulé společnosti. Hlavní pozornost bude samozřejmě v souladu s tématem práce věnována menším sídlům svázaným s rurálním prostředím.

(2) Chronologicko-distribuční analýza vrchnostenských sídel v Čechách.

Základní klasifikace podle předchozího bodu bude probíhat nezávisle na chronologii, tedy pouze ve vztahu k účelu. Až ve druhé fázi se pokusíme porovnat zjištěné kategorie v časoprostorovém rámci. Pokud pracujeme s obdobně početnými soubory, jeví se jako nevyhnutelné alespoň rámcově se dotknout tématu rozložení sídel v krajině i v širším měřítku. Na základě dosud zpracovaných studií pro oblast Křivoklátska (Novák 2013; příloha C) i prací jiných autorů (Tymonová 1996; Musil 1997; 1998a; 1998b; 1999; 2000a; 2000b; 2001; 2002; Gabriel–Panáček 1991; 1993; 1994; Bolina 2002) je zřejmé, že vývoj struktury sídel je regionálně podmíněný a zároveň reaguje na celkové společenské proměny. Kupříkladu souvislost budování sídel s kolonizací území je obecně přijímaným jevem jak v našem, tak zahraničním prostředí.⁹⁹ Je pravděpodobné, že se

⁹⁹ V Nizozemí je evidován rozmach menších sídel při zpětném osazování území zaplavených při rozsáhlých povodních (Bult 1987, 23–24). V Irsku se projevuje proměna sídel s příchodem normanského vlivu (Eadie 2014). U nás je doložena souvislost s kolonizací při rozšiřování osídlení ze staré sídelní oblasti (Bolina

podání zachytit i další indicie vazeb mezi sídly a proměnou sídelní struktury. V návaznosti na obecné dějiny mladšího středověku a časného novověku se proto v práci pokusíme sledovat strukturální proměny sítě vrchnostenských sídel.

V záběru této studie se nemůžeme dostat na měřítko detailu aplikované ve zmíněných výstupech, avšak předpokládáme, že se podaří na makroúrovni odhalit jiné významové vztahy, než je tomu běžné při regionálně omezeném bádání. Jistým limitem jistě bude neúplnost vzorku, která byla závažným faktorem pro úspěch aplikace distribuční analýzy v oblasti Křivoklátska. Na druhé straně bude možno pozorovat, kde leží hranice pro dostatečnou výpovědní hodnotu datového souboru při sledování obecnějších jevů. Důležitým tématem bude i sledování distribuce formálních variant sídel v čase a prostoru, pročež je sledovaný soubor dostatečný bez výhrad.

(3) Definice perspektivních deskriptivních znaků pro určování účelu vrchnostenských sídel v minulosti.

Je možné předpokládat, že při klasifikaci sídel budeme pozorovat různou citlivost konkrétních deskriptorů pro popis celkové variability souboru. Cílem je zhodnotit, nakolik jsou aplikované parametry sídel (či jejich kombinace) použitelné pro sledování konkrétních jevů a fenoménů minulé společnosti. Volba tematických okruhů bude záměrně sledovat některá v minulosti diskutovaná témata. Je proto nasnadě se pokusit o jejich nové uchopení se záměrem prokázat či vyvrátit přínosy aplikovaných metodických postupů. Na základě porovnání širšího kontextu sídel, včetně zapojení majetkoprávních hledisek, budou stanoveny klíčové deskriptory, které je třeba rozvíjet a sledovat, stejně jako marginální kritéria, která nejsou v tomto ohledu určující.

*

Pro shrnutí problému si výstižnou větu ve vztahu k vrchnostenským sídlům opět vypůjčíme: „*function has been most often assumed rather than argued*“ (Eadie 2015, 3). Jak pravdivě takové konstatování zní, když si uvědomíme, že konkrétní funkce sídel je i v tuzemsku obvykle jen předpokládaným faktem, nikoli argumentačně podpořeným modelem. V důsledkem toho jsou sídla jednoduše označována za multifunkční areály a jsou k nim přiřazovány náhodné přívlastky. Samozřejmě není jednoduché se takové předpojatosti vyhnout, musíme se o to však alespoň pokoušet, např. vyřazením funkcí zcela nepravděpodobných. Pokud tak neučiníme, zůstane naše poznání podobně neurčité, jako předpokládaný účel stavby.

V neposlední řadě je třeba reflektovat některá velmi striktní tvrzení, jako např. že hlavní příčiny přechodu od hradu k zámku leží „*ve vývoji vojenské techniky (rozmach dělostřelby) a v potřebě komfortnějšího bydlení aristokracie.*“ (Macek 1997, 95). Nejde

2002). Proměna sídel je zřejmá také při příchodu Normanů na Sicílii a v dalších částech Evropy (srov. Creighton 2012, 131–145).

přítom o mnohem širší společenskou proměnu, reflektovanou nejdříve v pojmosloví a poté i stavební kulturou? Typově podobných sdělení bychom v literatuře našli mnoho. Otázkou je, nakolik obstojí při konfrontaci s důkladnější analýzou dat.

Pokud máme jednou větou vystihnout skutečný cíl práce, pak je to **archeologická analýza projevů sociálního, symbolického a praktického myšlení středověkých a raně novověkých venkovských elit na příkladu jejích sídel a vztahu ke krajině.**

5 Evidence, metody a analýza

Východiska při stanovování vhodných metod pro řešení vytyčených otázek jsme již popsali v předchozích kapitolách. V této části se budeme věnovat konkrétnímu postupu při sběru dat, jejich evidenci, analýze i syntéze.

Následující kapitoly svou strukturou odrážejí pracovní postup, který zahrnoval v první fázi sběr a deskripci dat. Součástí příprav byla i tvorba komplexních analytických podkladů v GIS, které slouží jako podpůrný materiál pro popis vlastností souboru. V dalším kroku navazuje analýza potenciálních funkčních atributů sídel podle hypotetického vztahu mezi deskriptivními znaky a jednotlivými funkčními rovinami. Poté došlo k vyhodnocení kategorií účelu sídel v souladu se stanoveným teoretickým modelem. Na datový soubor byly aplikovány exploratorní statistické metody pro zpracování případných doplňujících informací, a především jako alternativa pro vyhledání latentních struktur, které nemusely být postiženy teoretickým modelem. Zpracována je také analýza chronologických vlastností a distribuce sídel v krajině, vč. rámcové analýzy majetkoprávních souvislostí. Celý tento komplex analýz byl validován vzájemně nezávislými postupy i pomocí randomizovaných souborů.

Sledované deskriptory nejsou voleny náhodně, ale jsou vybrány tak, aby bylo možné se jejich prostřednictvím pokusit o rekonstrukci specifických funkcí sídel, respektive potenciálu sídla tyto hypotetické funkce naplňovat. V obecné teorii takové „*potenciály*“ víceméně odpovídají pojmu „*affordances*“, uvedeným do literatury J. J. Gibsonem (1986, 127–142). Gibson při definici své teorie vycházel z ekologického přístupu k psychologii ve snaze nalézt vhodné principy popisu vlastností prostředí a způsobů jeho vizuálního vnímání. K problému se obracel s otázkami: Co prostředí nabízí zvířeti a člověku? Jsou to výhody nebo potenciální nebezpečí? Člověk tyto potenciály dokáže na rozdíl od zvířete přetvářet, uzpůsobovat svým potřebám a intencionálně měnit krajinu a její části. Potenciál sice vždy existuje inertně, ale nabývá smyslu až v konkrétní interakci (i vizuální). Ve stejném duchu lze tyto teorie aplikovat v archeologickém pohledu. Principem práce potom není dělení vlastností artefaktů a krajiny na jednotlivé výseky sledované v dílčích deskriptorech, ale v syntetickém přístupu vedeném explicitními hypotézami, kdy postupujeme v jasných krocích: *deskripce potenciálů* → *syntéza na příkladech artefaktů/lokalit* → *komparace s hypotetickým modelem* → *interpretace*. Takový přístup nachází v současnosti nové zastánce, protože vlastní modely v GIS lze v tomto duchu pojmout za širší součást nálezového celku (Gillings 2017). Důležité je, že výsledek se nikdy nezakládá na úzkém výseku faktorů, ale při formulaci výsledků kombinujeme vzájemně nezávislé přírodní, společenské i behaviorální proměnné analyzované na specifických datových blocích. Všechny tyto proměnné představují potenciály pro konkrétní funkce sídel. Předpokládáme tak značnou robustnost výsledků, neboť postupem práce či stavem poznání zapříčiněná odchylka jedné proměnné

z principu nemůže významně změnit výsledné hodnocení, pokud by ji nedoprovázely i odchylky v jiných faktorech.

5.1 Specifika výzkumu nemovitých objektů v čase dlouhého trvání

Základní specifikum archeologických metod spočívá v povaze pramenů, se kterými obor nakládá. Archeologické prameny byly vyřazeny z živé společnosti a je proto nadmíru složité zachytit nejen původní účel artefaktů, ale i proměny, kterých dožily v průběhu svého užívání. Tento problém se silně projevuje právě při studiu nemovitých objektů, neboť kontinuita jejich užívání je nebývale dlouhá a počet potenciálních proměn od vzniku do vyřazení z užívání je téměř neomezený. Nemovité objekty jsou navíc artefakty velmi komplexní, jejichž součástí tvoří další artefakty, které samy o sobě prodělávaly obdobný vnitřní vývoj. Praveká archeologie se vzhledem k obtížím s datací jednotlivých součástí stavebních celků s tímto problémem vyrovnává výběrově, a i velmi dlouho užívané objekty v rámci generalizace považuje za soudobé a statické. Takový přístup je snad možné vzhledem k okolnostem pochopit, avšak pro historická období je při zohlednění stavu znalostí nepřijatelný.

Jak bylo v kapitolách výše ilustrováno a jak vyplývá z nepřehledného množství výzkumů, vrchnostenská sídla prodělávala od svého založení do svého zániku (ale i po něm) početné transformace, které ne vždy dokážeme rozlišit. Ty se nejsilněji promítají do stavebních součástí sídla, tedy jako úpravy budov, jejich přesuny, rozšiřování, rekonstrukce i rušení. Sídlo tak od svého vzniku do doby zániku mohlo svou podobu proměnit natolik, že sledování jeho architektonické formy se podobá věštění z křišťálové koule, pokud není k dispozici úplný archeologický odkryv nebo detailní stavebně-historický průzkum.¹⁰⁰ Když chceme hodnotit sídla v syntetickém pohledu, jedná se proto o úkol velmi nesnadný. Abychom zmírnili dopady uvedených faktorů, zaměřujeme se na stabilnější charakteristiky sídel – jmenovitě na jejich (1) základní formálně-topologické vlastnosti a (2) polohu v krajině.

Pokud by naše poznání bylo absolutní, samozřejmě by bylo žádoucí v maximální míře sledovat **formální znaky sídel** v konkrétních časových řezech. Bohužel tomu tak v drtivě většině případů není a nezbyvá než se zaměřit na vybrané vlastnosti, které jsou dostatečně signifikantní a stabilní, a to natolik, aby minimalizovaly vliv stavu poznání. Vzhledem k povaze sdělení obsažených v dostupné tematické literatuře, ale i k nově dostupným datům leteckého laserového skenování (viz příloha B.1), aplikujeme při popisu formální podoby sídel analýzu bazálních topologických znaků za užití dále v textu definovaných pojmů, tedy kromě celkového vymezení také dělení na *jádro*, *sekundárními díly* a přidružený areál *dvora* (viz kap. 5.2.3). U těchto částí můžeme díky kombinaci dostupné plánové dokumentace a 3D modelů krajiny sledovat jejich metrické vlastnosti, jako je tvar a rozloha, ale i vzájemné vazby. Takový popis se může zdát až příliš bazální,

¹⁰⁰ Problémy způsobené vývojem dispozice shrnuje V. Razím (2004, 208–209).

jak si ale ukážeme dále, nabízí mnoho interpretačních možností. Hlavní výhodou je možnost snadného srovnání a základní klasifikace. I přes zdánlivou jednoduchost přináší zvolená metoda velké množství informací o podobě a účelu sídel, pokud na ně hledíme primárně jako na krajinný a společenský fenomén. Jak jsme argumentovali v předchozích kapitolách, architektonická podoba sídla samozřejmě byla velmi důležitá při jeho užívání, avšak současně reprezentovala mnohé charakteristiky, které nebyly výrazem skutečných potřeb, ale expresivním vyjádřením dobově obvyklého řešení, které nelze interpretovat v kategoriích účelu. Tímto přístupem se snažíme takové faktory potlačit, jakkoli bude vhodné v dalších fázích výzkumu do interpretačního modelu vrátit i stavební podobu sídel, jako signifikantní deskriptor. Přesto považujeme robustnější metodické postupy za nutný základ a teprve v navazujících krocích můžeme přistoupit k detailnějšímu studiu.

Poloha sídla v terénu je jediným dostatečně stabilním prvkem, který nemůže dojít podstatné změny. Pokud by ke změně polohy jádra došlo, považujeme takovou událost za vznik nového sídla, i když jde o prostý přesun v rámci stejného sídelního areálu. Jedním sídlem chápeme takové objekty, jejichž jádro i přes vnitřní formální změny vykazuje nepřerušenu prostorovou kontinuitu. Pak ani případné dočasné opuštění sídla nezakládá novou lokalitu. K přesné charakteristice a spektru popisovaných vlastností, které chápeme jako potenciály pro naplňování funkce sídel, se dostaneme později (kap. 5.3).

Bohužel ani některé prostorové charakteristiky sídel nejsou zcela neměnné a nezdědka narážíme na objekty, jež postupnými úpravami od svého vzniku zcela změnilu podobu. Raný dvorec mohl projít postupně přestavbou na vrcholně středověkou tvrz, poté byl upraven na komplexně řešený hrad, až se přerodil v honosný zámek. To vše se dělo v horizontu stovek let, kdy sídlo sloužilo svému účelu, jež se nutně nemusel změnit. Abychom tento problém překročili, pokud se kdekoli budeme snažit o synchronní pohled či chronologickou klasifikaci, budeme formální podobu a topografii sídla chápat jako relevantní pouze pro období v těsném odstupu předcházející jeho zániku. Vzniká tak jasný časový řez, kdy případný sekundární vývoj lze díky proměně funkce areálu snadněji odhalit, i bez detailního rozboru. Za velmi důležité pro pochopení sídel v jejich původním kontextu považujeme studium zaniklých sídelních komplexů, kde svůj účel nepozbývá jen sídlo, ale i jeho krajinný kontext. V takových případech nabýváme jistoty, že pozorujeme úplný obraz bez významných pozdějších zásahů.

Abychom uvedené premisy shrnuli do základních bodů, považujeme za platné že:

- **Poloha sídla** je nezávislou proměnou, kterou lze studovat bez ohledu na vnitřní vývoj lokality.
- **Forma staveniště a topologie sídla** je stabilizována zánikovou transformací, a k tomuto datu (a k blízkému časovému intervalu *ante quem*) je možné dokumentovaný stav považovat za relevantní.

Je jasné, že při zvolené metodě bude mít počet lokalit způsobilých pro plnou analýzu klesající tendenci se vzdáleností v čase. Pokud předložíme konkrétní příklad, tak by nemělo překvapovat, že počet nejstarších středověkých sídel dochovaných v původní podobě je velmi nízký. Souvisí to mimo jiné se skutečností, že ke stabilizaci sídelní sítě došlo až v průběhu 13. století, a teprve díky tomu se zvýšila pravděpodobnost dochování dílčích areálů zapojených do sídelní struktury. Od nástupu emfyteuze nedošlo k masivní reorganizaci krajiny až do 19. století a pravděpodobnost zachování se tak postupně zvyšuje, i když naopak přítomnost živoucích obcí může na druhé straně stopy sídel stírat kontinuálním užíváním jejich prostoru, a to nejen v kontextu původního účelu. Neměli bychom proto přeceňovat absolutními počty a každé sídlo datované hlouběji do minulosti bychom měli brát jako ukazatel podstatně rozšířenějšího jevu.

Zkreslení pramenů ale probíhá i v jiných, neméně podstatných rovinách. Jmenovitě jde o problémy, že:

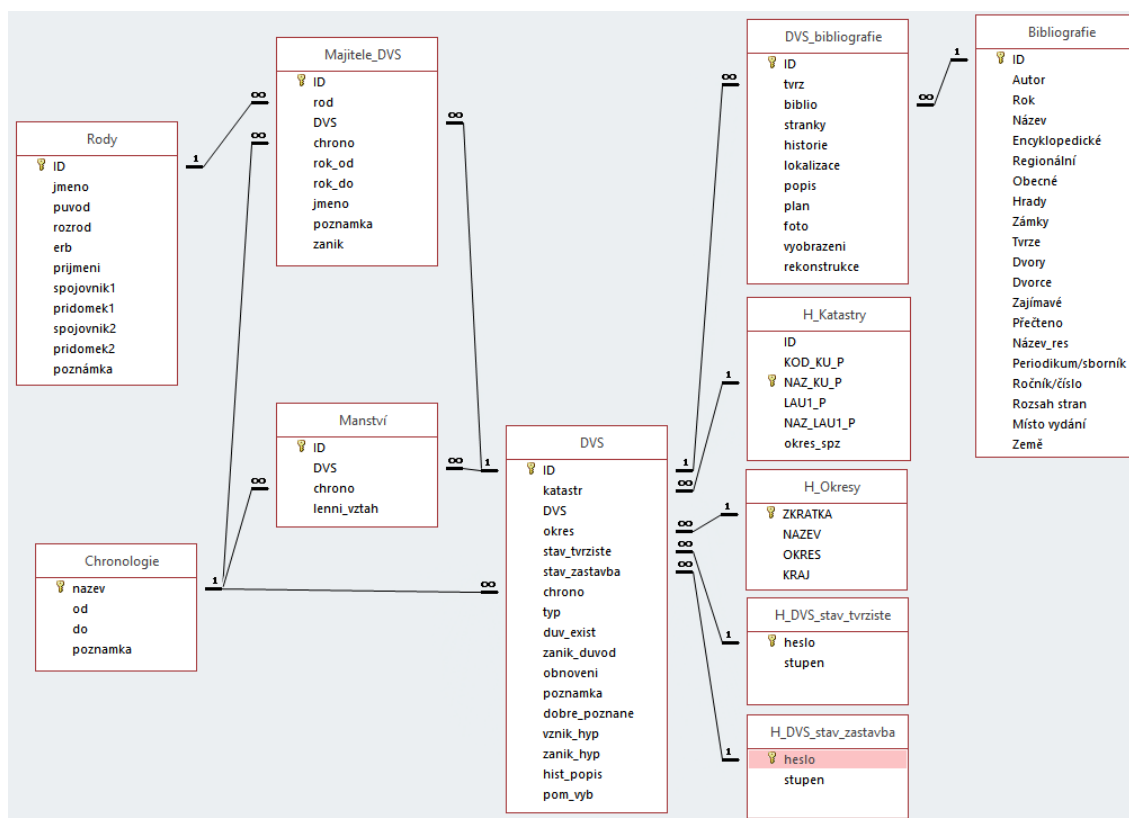
- typické příklady jsou překrývány vlastní transformací sídla (zanikají zejména sídla dále nevyhovující);
- exkavace lokalit nejsou početné a zaměřují se obvykle na vybrané součásti a fáze sídel;
- vývoj obvykle postupuje od jednodušších forem ke komplexnějším;
- starší dřevěná zástavba bývá nahrazována kamennou.

Obecně lze říci, že práce se kvůli vyřčeným výhradám věnuje analýze a syntéze na úrovni prostorových vlastností sídel a základních charakteristik stavení. Taková metodika dosud v celistvosti aplikována nebyla a považujeme ji proto za důležitý pokus a podnět pro další výzkum. S dalšími vlastnostmi sídel pracujeme až při interpretaci, jako s vhodným doplněním při úvahách nad jejich účelem a souvisejícími událostmi. Tento přístup nepovažujeme za jediný možný, ale za odpovídající záběru práce i stavu poznání.

5.2 Charakteristika vstupních dat

5.2.1 Datový model

Pro evidenci bylo užito kombinace databázového software Microsoft Access 2016 a geografického informačního systému ESRI ArcGIS 10.2.2. V nich byla sestavena databáze postihující jednotlivé aspekty sídel, a to pomocí sítě vazeb, která na jedné straně bránila vzniku redundantních dat a zároveň byla dostatečně flexibilní při potřebě navazovat nové datové třídy a doplňující informace, což je výhodné i pro předpokládané další užití evidence. Základní osu tvoří tabulka *DVS*, která obsahuje deskriptivní údaje o dílčích sídlech. Pro některé popisné vlastnosti bylo užíváno pevně stanovených heslářů (*Chronologie*, *H_Katastry*, *H_DVS_stav_tvrziste*, *H_DVS_stav_zastavba*). Doplňující data týkající se majetkových souvislostí jsou uložena v tabulkách *Rody* a *Majitele_DVS*. První tabulka obsahuje výčet evidovaných přídomků a institucí, jejich vzájemné vazby

Obr. 10. Datový model evidenční databáze. Zobrazena část implementovaná v systému MS Access.

do širších skupin a výběrově také další údaje.¹⁰¹ Druhá tabulka vytváří vztah mezi sídlem a majitelem v konkrétním časovém úseku. Aby byla zachována jasná vazba mezi informačními zdroji a daty, byly přidány i datové třídy *DVS_bibliografie*, obsahující bibliografické odkazy, a *Bibliografie*, s vlastní evidencí pramenné báze. Zcela doplňková je evidence služebných vztahů vázaných k sídlu (tabulka *Manství*), která neprobíhala systematicky (Obr. 10).

Data evidovaná v MS Access jsou pomocí primárního klíče tabulky *DVS* propojena s geografickými daty v prostředí ESRI ArcGIS. Tam byly kromě vlastních geoprvků ukládány i údaje spojené s prostorovými charakteristikami sídel, vycházejícími jak z deskripce, tak z analýzy souboru. Výhodou takového propojení je možnost kombinovat dotazy a nástroje obou aplikací a odpovídající data editovat v jediné databázi, bez nutnosti je replikovat. Pokud bychom užívali pouze ESRI ArcGIS, nebylo by možné pracovat s komplikovanější datovou strukturou a potřebnými formuláři. Výsledek umožňuje efektivní, validní a bezpečnou správu dat, která budou velmi dobře použitelná i pro zcela odlišné projekty.¹⁰² Celý deskriptivní systém blíže popisuje tabulka v příloze

¹⁰¹ Původní záměr na evidenci majetkových souvislostí byl širší a vyžadoval i hlubší popis genealogických vazeb. Tyto údaje z časových důvodů nebyly sledovány systematicky a vyčerpávající evidence může být předmětem budoucího bádání.

¹⁰² Datový soubor mimo jiné vstoupí jako vrstva lokalit do Archeologické mapy České republiky (<http://www.archeologickamapa.cz/>; srov. Kuna a kol. 2015).

(příloha E.3) a následující kapitoly. Tam lze nalézt i přípustné rozsahy hodnot a bližší zdůvodnění volby konkrétních deskriptorů.

5.2.2 *Excerptce*

Při pokusu postihnout problematiku drobných vrchnostenských sídel jsme se nutně museli vyrovnat s nesourodou povahou datové báze na jedné straně a s výběrovým nakládáním s prameny na straně druhé. Po zvážení možností byla základní evidence sídel vytvořena postupným zpracováním vícero zdrojů. Z nich byla excerptována ta sídla, která svým chronologickým zařazením alespoň částečně spadají do sledovaného období (13.–17. století), leží na území Čech a která se nemíjí s přednesenými teoretickými východisky.

Pro získání přehledové evidence posloužilo několik soupisových prací a databázových souborů:

- 1) *Soupis hradů, letohrádků, paláců, tvrzí a zámků v českých zemích* od J. M. Šafránka Břevnovského – (1995–1997) – 3943 excerptovaných lokalit;¹⁰³
- 2) závěrečný soupis sídel v *Encyklopedii českých tvrzí* (Kolektiv 1998–2005, 1095–1169) – ca. 3200 excerptovaných lokalit + obdobný počet navázaných bibliografických záznamů;
- 3) evidenční databáze založená na *Encyklopedii českých tvrzí*, vytvořená společným úsilím širokého kolektivu pod vedením O. Maliny v letech 2007–2010 na Katedře archeologie FF ZČU v Plzni – 1173 záznamů;¹⁰⁴
- 4) databáze hradů původně kontinuálně budovaná T. Durdíkem a nyní spravovaná Oddělením informačních zdrojů a archeologie krajiny Archeologického ústavu AV ČR v Praze – 650 záznamů¹⁰⁵

Každé evidované sídlo bylo popsáno základními administrativními údaji a byl vytvořen bodový geoprvek ve středu intravilánu odpovídající obce. Pokud původní evidence již obsahovala přesnější geografické údaje (3 a 4), byly tyto údaje převzaty. Kumulativně tak vznikl soubor několika tisíců sídel (část objektů byla zmíněna ve více zdrojích), který pokrýval i důležité starší korpusové práce (Sedláček 1882–1927; Kolektiv 1981–1989).

¹⁰³ Publikace zahrnuje i sídla mimo geografický, tematický i časový záběr práce a nebyla proto excerptována v úplnosti.

¹⁰⁴ Viz také <http://eugen.ff.zcu.cz/tvrze/>. Původní autorský kolektiv zahrnoval tyto osoby: J. Anderle, O. Baier, M. Bendová, M. Bihary, M. Bulková, M. Drhová, Š. Havel, M. Charvátová, I. Jandová, J. Jirásek, K. Jurman, J. Karas, J. Kůrková, V. Lukáč, P. Matějka, D. Novák, O. Rak, M. Sadravetzová, M. Sunega, J. Švejnoha, B. Vahalová, V. Větrovec, M. Vlková. Všem proto děkuji za spolupráci a O. Malinovi za laskavé poskytnutí výsledných dat. Soubor bohužel nesl mnoho nepřesností způsobených postupem při zpracování, na kterém se z velké části podíleli studenti v rámci bakalářských seminářů. Zároveň data neobsahovala důležité deskriptivní znaky, jako např. dataci. Evidence proto musela být kompletně přepracována a doplněna na základě nové excerptce. Přesto byl soubor cenným základem.

¹⁰⁵ Data byla v rámci práce podstatně revidována a doplněna, v podobném duchu jako podkladová databáze založená na EČT.

Přejímané údaje však byly vždy z principu považovány za nedůvěryhodné a tato bazální evidence, čítající ve výsledku až 5046 potenciálních lokalit, musela být dále ověřena.

Jako datová báze pro revizi a doplnění údajů sloužila souborná kompendia k jednotlivým dosud rozlišovaným typům lokalit (tvrze: Kolektiv 1998–2005; hrady: Durdík 2009; 2002a; 2005; 2008; 2011; zámky: Vlček 2001; hradiště: Čtverák a kol. 2003). Všechny uvedené práce pokrývají celé území Čech a výběr v nich zařazených lokalit vychází z dostupnosti pramenů i osobní preference badatelů. Je proto víceméně náhodný, v případě hradů dokonce téměř vyčerpávající. Všechny práce zařazují i objekty atypické či těžko interpretovatelné. Při kontrole a doplnění dat byly užívány také údaje revidované verze Archeologické databáze Čech (dnes AMČR; viz Kuna a kol. 2015).

Lze si představit námitku, že soubor může být i po excerpci uvedených zdrojů stále zatížen jistým zkreslením. Kompendia nevytěžují prameny v úplnosti a obsahují řadu zjednodušení i vyložených chyb, které koriguje regionální a konkrétně zaměřená literatura. Tyto chyby byly v maximální možné míře potlačeny vlastní metodou zpracování, ale také výběrovou konfrontací s dalšími názory a výjimečně i s terénním pozorováním. Především je ale třeba přijmout fakt, že při syntetizujícím studiu se nelze opakovaně vracet k primární evidenci, neboť časová náročnost takového úkolu je mimo reálné možnosti kteréhokoli autora. Jako srovnávací materiál, sbíraný odlišnou metodou posloužila alespoň data získaná při zpracování regionu širšího Křivoklátska (okr. Beroun, Kladno, Rakovník, Rokycany), kde díky čtyřletému projektu terénního průzkumu realizovanému ve spolupráci autora a P. Vařeky¹⁰⁶ máme k dispozici v podstatě úplný obraz vrchnostenských sídel. V souhrnu jde tedy pravděpodobně o největší tuzemský komparativní soubor, který byl k tomuto tématu zpracován.

5.2.3 *Deskripce*

Výše jsme popsali důvody, proč formální znaky sídel sledujeme velmi omezeně a zaměřujeme se na robustní charakteristiky, které nejsou tolik proměnlivé v čase a jsou rámcově nezávislé na expresi. Při excerpci zdrojů byly zaznamenávány následující údaje:

- administrativní data (název lokality a jeho alternativy, katastr atd.);
- typ lokality v tradičních pojmech (tvrz, hrad, zámek, dvorec, komenda, hrádek, hradiště apod.);
- stav zachování tvrziště a stavebních součástí, spolu s obecnou informací, zda lze sídlo považovat za dostatečně poznané či nikoli;
- chronologické vymezení na základě syntézy archeologických a písemných údajů (v souladu s nejpravděpodobnější interpretací dostupných pramenů – v případě nejistoty byly tyto pochybnosti zaznamenány do k tomu příslušných polí; viz dále);

¹⁰⁶ P. Vařekovi touto cestou vřele děkuji za ochotnou pomoc při dokumentaci i za předání neocenitelných zkušeností s interpretací terénních reliktnů.

- důvěryhodnost existence sídla, jako procentuální vyjádření subjektivně stanovené pravděpodobnosti, že sídlo opravdu existovalo a nejedná se pouze o badatelskou konstrukci či chybné vyhodnocení pramenů;¹⁰⁷
- důvod zániku (v jednoduchých heslech – např. *zničení – požár, prodej – zrušení* atd.);
- případný historický popis podoby sídla a jeho vročení;
- lenní/služebný vztah svázaný se sídlem (vůči rodu, instituci či jinému sídlu);
- majetkoprávní vývoj, vč. chronologie a dostupného výčtu majitelů.

Kromě těchto popisných údajů byla provedena bodová lokalizace každého sídla s maximální možnou přesností. I přesto však zůstal vysoký počet sídel nelokalizovaný, neboť jejich stavební podstatu neznáme a jejich existenci důvodně předpokládáme na základě písemných pramenů. Taková sídla setrvala lokalizovaná bodem do středu intravilánu příslušné obce a v analýzách s nimi nepracujeme. V tomto stavu zbyla i ta část evidence, která nebyla postižena ani uvedenými kompendii, ani vlastním výzkumem. Nejisté lokalizace byly označeny sníženou mírou tzv. důvěryhodnosti lokalizace, evidované pro každé sídlo. V případě více alternativních poloh byla vybrána ta nejpravděpodobnější, nebo byly ve výjimečných případech zaznamenány obě polohy a patřičně označeny. Do této fáze bylo zpracováno celkem 2880 sídel.

Při shromažďování informací o venkovských sídlech by bylo zásadně zjednodušující soustředit se čistě na archeologické doklady sídel a opomíjet obrovskou datovou základnu, která se nabízí v dostupných dílech vycházejících z archivních rešeršů.¹⁰⁸ Dosavadní výzkumy prokazují, že z celkového počtu sídel se do dnešních dob dochovala přibližně pětina a zbylé objekty známe buď ze starších popisů, nebo na základě zmínek v písemných pramenech (srov. příloha C). Terénní obraz je tak poměrně torzovitý, ovlivněný mnoha faktory a při studiu celkové sídelní struktury by mohl být až zavádějící. Proto v analytické fázi výzkumu zahrnujeme i výpověď písemných pramenů, a to tak aby tyto informace byly jednoznačně odlišitelné od skutečných terénních zjištění popisovaných archeologicky (či stavebně-historicky). Vzniká tak možnost evidovat potenciální výskyt sídel vrchnosti založený na výpovědi různých typů pramenů. Pouze tam, kde aktuální stav poznání dovoluje jednotlivé prameny sloučit a ztotožnit je s konkrétním areálem v krajině, se přesouváme z úrovně hypotéz na úroveň rámcově ověřených zjištění. Potenciální sídlo může být na jedné straně reprezentováno pouhým predikátem důvodně spojovaným s danou sídelní jednotkou,¹⁰⁹ na druhé straně může být zastoupeno starou zmínkou o objevu blíže nespecifikovaného mohutného zdíva při

¹⁰⁷ Důvěryhodnost je vždy třeba vztahovat k interpretaci objektu jako sídla. Snížená důvěryhodnost nevylučuje existenci archeologického objektu, ale naznačuje pochybnosti, že mohlo jít o vrchnostenské sídlo.

¹⁰⁸ Za všechny jmenujme neopominutelné Sedláčkovy *Hrady, zámky a tvrze Království českého* (1882–1927).

¹⁰⁹ Obecně k problematice predikátů a jejich vztahu k sídelním jednotkám viz Karel–Knoll–Krčmář 2009, 15–16 (dále např. Gabriel–Panáček 1991, 24–35; Papajík 2011).

výkopu v místním rybníce. Celou dobu se pohybujeme na jisté rovině pravděpodobnosti, která je zvyšována jak postupným doplňováním jednotlivých popisných informací k danému sídlu, tak progresivním zpřesňováním jeho pravděpodobné geografické lokalizace. Až takový objekt, který naplní (částečně subjektivní) kritéria důvěryhodnosti existence, lokalizace a chronologického zařazení může být definitivně považován za skutečné sídlo. Vyhýbáme se předběžné predikci jeho podoby a označení tvrz/hrádek/zámeček (atd.) jsou pouze jedním z popisných údajů zapadajících do celkové mozaiky. Tradiční termíny jsou v práci používány čistě tam, kde je možno celou situaci zjednodušit do těchto vágně definovaných rovin, nicméně obecně se jim snažíme v textu vyhýbat.

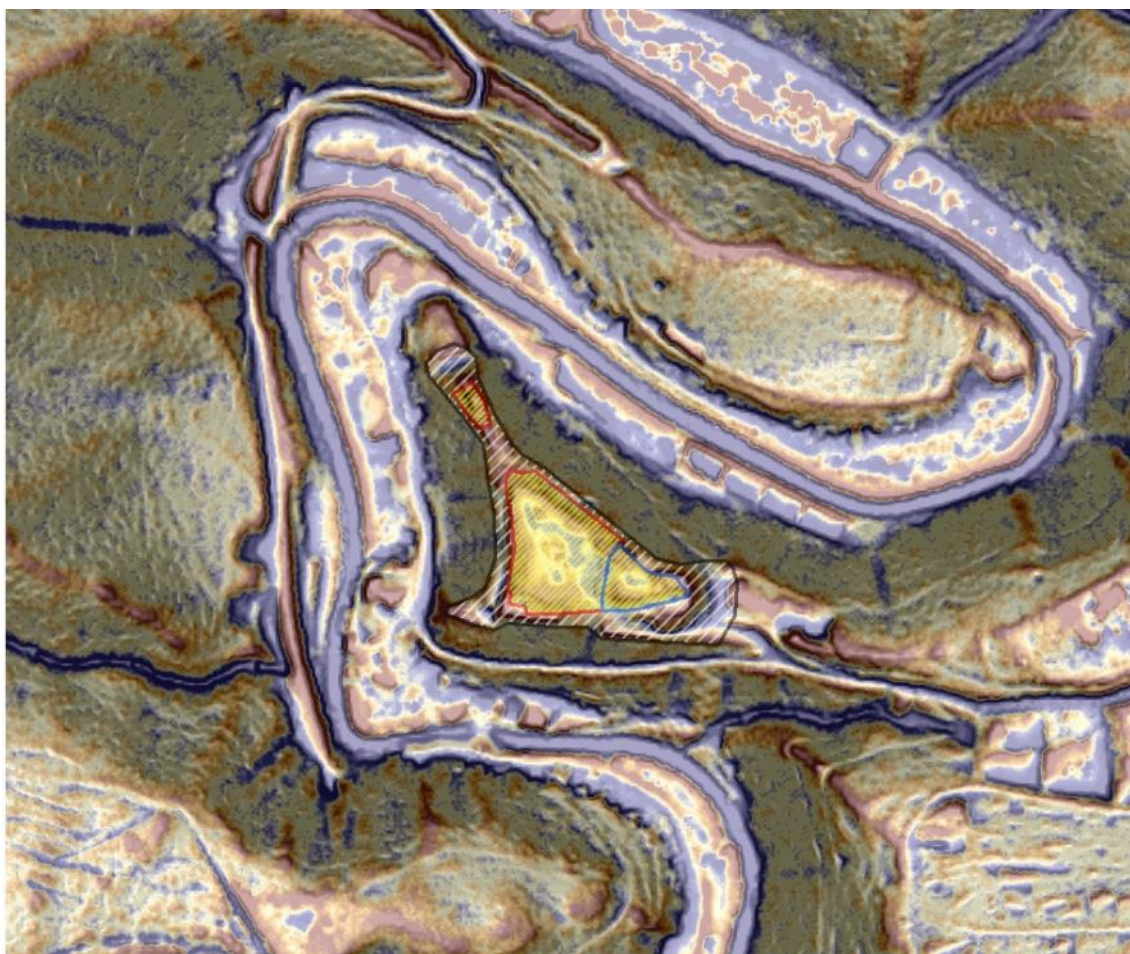
Stejně jako zprávy o samotné existenci sídla, byly sbírány i informace o jejich chronologickém zařazení. Sledován je v první řadě **vznik lokalit**, tedy údaj, který označuje první dostupnou zprávu o objektu. Preferována je datace archeologickými nálezy, konkrétní písemná zmínka o stavbě, odhady badatelů či první objevení predikátu, a to ve vytyčeném pořadí. Často je možno získat pouze *terminus ante quem* (TAQ) a v takovém případě je údaj označen jako hypotetický. Obdobný je postup při získávání údaje o **zániku sídel**, kde je za průkazné bráno doložení zánikovým horizontem (archeologicky) a přímou písemnou zmínkou o zpusnutí sídla. Menší váhu přikládáme vymizení písemných zmínek o sídle a odhadům badatelů. TAQ často získáme ze zpráv o majetkových převodech pustých sídel. Na stejnou váhu je bráno i sloučení statku s jiným panstvím, případně nákup osobou, která prokazatelně sídlila na jiném místě a dotčené sídlo neužívala (v takových případech nově nabytá sídla zpravidla zanikají). To nám určuje pro tyto objekty *terminus post quem* (TPQ). Mezi další důvody zániku patří dědictví, konfiskace, zničení sídla, přestavba i přesídlení.

Vznik i zánik byly zjišťovány a evidovány s přesností na čtvrtstoletí. Toto měřítko leží na hranici výpovědní schopnosti dat, avšak naprostá přesnost není pro bádání bezpodmínečná. Při této podrobnosti je možno postihnout vývoj sídel v potřebně šíři a případné nepřesnosti nemohou nijak výrazně narušit celkový obraz. Přesnější dataci lze dovodit z evidence majetkoprávních vztahů, kde jsou uváděny absolutní letopočty.

*

Pokud to dovoloval stav pramenné základny, po základní lokalizaci bodem bylo sídlo v terénu vymezeno pomocí polygonálních prvků. Jako hlavní deskriptivní východisko užíváme dělení sídla na logické části. Rozlišujeme *jádro*, *sekundární díly* a *dvůr*, z nichž všechny části vyjma *jádra* mohly absentovat.

Jádro je část sídla obsahující jeho hlavní obytně-reprezentační stavbu, obvykle věž a/nebo palác, a další přihrazené nebo prostorově a funkčně přímo související budovy. Jádro může být vícedílné a sídlo může obsahovat více oddělených jader (tzv. Ganerbenburg).

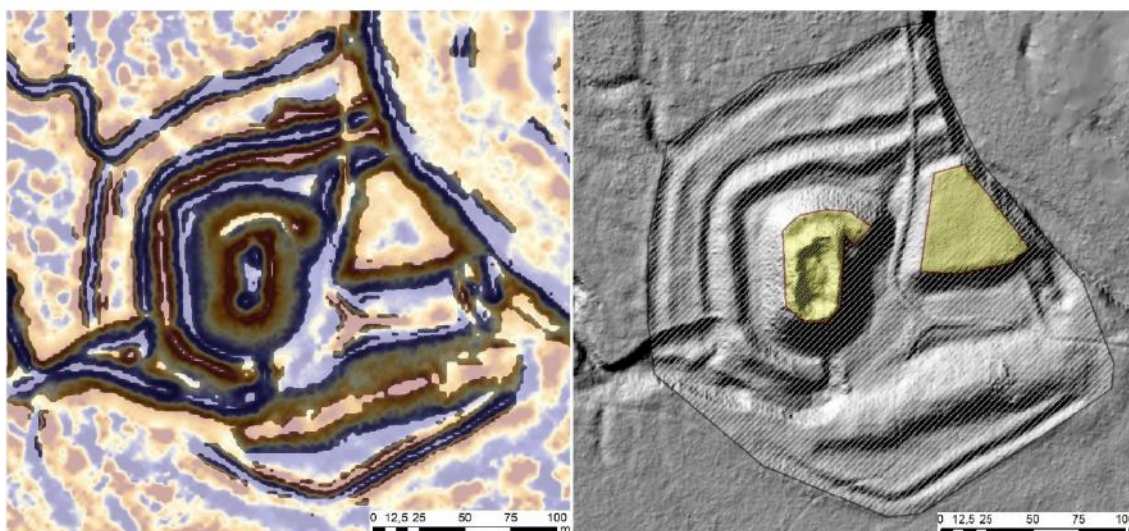
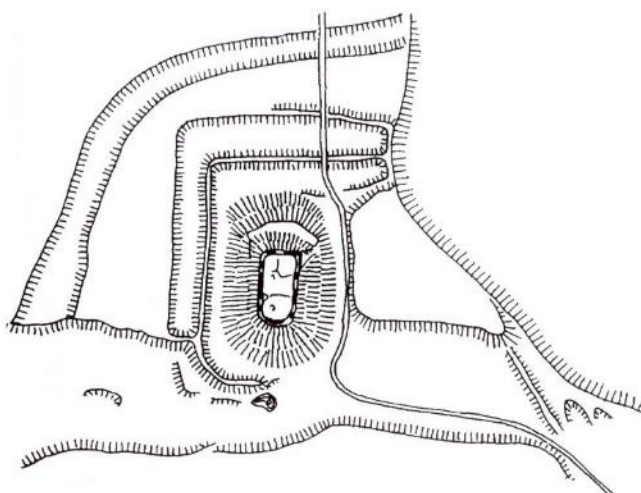
Obr. 11. Vizualizace výškopisného modelu pomocí DEV indexu a kolmého osvitu (Křivoklát, okr. Rakovník). Šrafura vymezuje lokalitu a její díly. Modře – relativně zahloubené části terénu; červeně – relativně převýšené části terénu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Mezi sekundární díly řadíme různé varianty předhradí (opevněná součást sídla komunikačně provázaná s přístupovou cestou k jádru), přihrádků (součást dispozice mimo hlavní komunikační schéma) nebo čestných dvorů (připojená prostranství s obytně-reprezentativními budovami u neopevněných sídel).¹¹⁰

Dvůr je hospodářsko-sídelní jednotkou v podobě usedlosti většího rozsahu tvořené komplexem stavebních objektů sloužících na jedné straně k obývání a na druhé straně k zemědělskému hospodaření a podnikatelským aktivitám. Jedná se o částečně nezávislý areál, komplementárně doplňující sídla.

V podstatě chápeme *jádro* podobně, jako je užíváno ve specifickém případě hradů (srov. Durdík 2009, 221–222), jen termín zobecňujeme pro užití u libovolného typu sídla; sídlo nemohlo existovat bez jádra, poté jej přestáváme za sídlo považovat a jedná se o jiný jev. Do konceptu sídla tak nespádají různé typy refugií, strážnic, specializovaných sídlišť apod. Např. ani nedávno reinterpretované lokality na pískovcovém podloží nepokládáme za vrchnostenská sídla a v analýze s nimi nepracujeme (srov. Gabriel–Kursová 2012). Je

¹¹⁰ K tzv. *čestným dvorům* více viz Vlček 2001, 549–550.

Obr. 12. Příklad prostorového vymezení sídla na základě dat LLS (Mydlovar, Ostrá; okr. Nymburk). *Nahoře* – terénní skica podle Durdík 2009, 369; *vlevo* – vizualizace pomocí modelu DEV a stínování s kolmým osvitom; *vpravo* – výsledné vymezení sídla (žlutá šrafura – jádro a předhradí; bílá šrafura – celkový rozsah; vizualizace pomocí šikmého osvitom). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

možné soudit, že další podobné případy budou podobným způsobem reinterpretovány po analýze studovaného souboru lokalit.

Díky v současnosti volně dostupným datům leteckého laserového skenování (LLS) pro celé území ČR (viz příloha B.1) bylo pro vymezení jednotlivých částí sídla (celkového rozsahu, jádra, sekundárních dílů a dvorů) užíváno odvozeného výškopisného modelu (DEM) v kombinaci s analýzou plánové dokumentace. Pro vizualizaci dat se osvědčilo užití specifické verze modelu lokálního reliéfu (srov. Bofinger–Hesse 2011), který byl normalizován standardní odchylkou výšky v průchozím okně.¹¹¹ Výsledné zobrazení bylo pomocí průhlednosti kombinováno se stínovým modelem s kolmým osvitom, který

¹¹¹ Vizualizace vychází z principu užívaného při klasifikaci terénních útvarů pomocí analýzy trendového povrchu (viz příloha B.2; srov. De Reu a kol. 2013), avšak v tomto případě jsme uvedený princip použili na optimalizaci existující vizualizační techniky, abychom reflektovali lokálně podmíněnou variabilitu reliéfu a vylepšili tak viditelnost antropogenních objektů. Výsledné zobrazení dosahuje lepších kvalit než běžný *local relief model*.

Obr. 13. Příklad prostorového vymezení sídla na základě katastrálních map. Vlevo – podkladová data; vpravo – výsledné vymezení na aktuálním ortosnímku (žlutá šrafura – jádro; bílá šrafura – celkový rozsah; fialová šrafura – dvůr). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

nezkresluje polohu hran (na rozdíl od modelů s šikmým osvitem; Obr. 11). Díky srovnání takto připravených podkladů s plánovou dokumentací se dařilo sídla nejen vymežit v absolutním měřítku, ale také opravit chyby a nepřesnosti, které se vyskytovaly v existující plánové dokumentaci (Obr. 12). I přes užívání převzatých údajů se tímto prostým metodickým postupem razantně zvýšila kvalita vstupních údajů a mnohdy byly lokality přesněji prostorově charakterizovány vůbec poprvé. Polygonální vymezení navíc podstatně zlepšuje analytické možnosti a zvyšuje výpovědní potenciál oproti obvykle užívaným bodovým lokalizacím.

Jinak bylo třeba přistupovat k lokalitám bez patrných reliéfních pozůstatků opevnění. Podklady LLS byly proto doplňovány pomocí map *Stabilního katastru*¹¹² a současně katastrální mapy.¹¹³ Obě katastrální mapy byly vhodným vodítkem jak při dohledávání lokalit, tak při vymežování rozsahu mladších neopevněných sídel, u nichž vymezení odpovídá vlastnímu rozsahu zástavby. Obecně našly katastrální mapy užití při vymežování sídel v intravilánech obcí a při identifikaci sídel ve zcela zničených terénech (např. Chebsko, Sokolovsko, Mostecko atd.). V konkrétních případech, zejména u archeologicky a stavebně historicky zkoumaných lokalit bez zjevných vnějších znaků, byla při vymežování georeferencována dostupná plánová dokumentace.

Specifický problém představovala evidence hospodářských dvorů, a to hned z několika důvodů. Předně je velmi obtížné odvozovat shodnou dataci sídla a dvora. Vzájemný vztah je tak možné spíše předpokládat na základě prostorové korelace a komunikačních vazeb. Druhým problémem je vymezení rozsahu dvora – dvory pravidelně nezanikaly společně se sídly a nefunguje tak referenční pomůcka zánikového horizontu, dostupná pro vlastní sídla. Naopak se dvory po zániku sídla často rozrůstaly do prostoru a proměňovaly celý

¹¹² Mapy dostupné z <http://archivnimapy.cuzk.cz/> byly ručně zpracovány do georeferencované verze.

¹¹³ <http://geoportal.cuzk.cz/>

původní areál. Abychom se zbavili alespoň části nežádoucích vlivů, při vymezení jsme striktně vycházeli ze stavu zobrazeného na mapách *Stabilního katastru*, pokud nebyla k dispozici přesnější data (Obr. 13). Jednodušší situaci nám nabízely dvory zaniklé a zachované v reliéfních tvarech, kde ale i přes viditelné archeologické relikty nebývá snadné určit přesný původní rozsah dvora. V důsledku všech těchto faktorů je třeba považovat vymezení dvorů za čistě orientační. V analýze s nimi proto budeme pracovat s nejvyšší opatrností a kupříkladu údaje o rozloze dvora raději nezohledňujeme vůbec. Zvláště pokud dvůr ležel opodál sídla, v podstatě nelze určit, zda nejde o zcela nezávislý areál, nebo zda mezi ním a sídlem existovala přímá provozní souvislost.

S vymežováním lokalit na základě reliéfních tvarů a stavebních pozůstatků vzniká i metodická otázka definice hranic jednotlivých prvků. Pokud je sídlo ohrazeno v reliéfu dobře patrným opevněním (příkopy, valy), nebývá vymezení v základu problematické, i když nelze vyloučit další dosud neidentifikované zaniklé součásti celku. Naše úvahy jsou však složitější tam, kde je ohrazení jen částečné, nebo chybí zcela. V takových případech byla za součást sídla pojímáno nejbližší okolí jádra a ostatních dílů zástavby (vyjma dvora, který je vždy vymezen samostatně), např. v několikametrovém odstupu od terénní hrany ukončující zastavěnou plochu. Zásadní otázkou při vymezení rozsahu je přítomnost terénních prvků, které vedou ke stírání hranice mezi okolím sídla a jeho interiérem. Jde o sídla ležící uvnitř rozsáhlejších vodních ploch nebo na skalních sucích. Teoreticky tyto prvky tvořily součást opevnění v širším slova smyslu, avšak jejich celkové zahrnutí by bylo pro analýzu zkreslující. Jako celek tak nebyly tyto útvary do rozsahu sídla zahrnuty, ale v potaz bylo bráno pouze nejbližší okolí sídel, subjektivně vystihující evidovanou situaci. Daná skutečnost byla poznamenána ke vzniklému polygonu. Problematické je také ohrazení sídel, které srůstají s opevněnou sídlení jednotkou – latránem, městem či městečkem. V takovém případě byla za součást sídla považována ta část ohrazení, která se sídlem bezprostředně souvisela (např. výsek obvodového opevnění města). V případě neopevněných sídel, obzvláště novověkých, byla vymezena hlavní obytná budova sídla nebo komplex budov obepínající nádvoří, ostatní objekty byly chápány jako součásti dvora (v ideálním případě by bylo vhodné specifickým způsobem zahrnout např. i přiléhající parky a zahrady, avšak to bylo mimo časové možnosti předkládané práce). Mezi sekundární díly spadající ještě do rozsahu sídla byly pojímány i čestné dvory, stranou naopak ponecháváme další doprovodné areály, jako například mlýny, které jsou sice častou součástí zázemí sídel, avšak jejich evidence a poznání je svébytnou otázkou. Problémem je také vymezení sídel vyvinuvších se ze starších hradišť, kde za jejich součást považujeme pouze nově vytvořené jádro, bezprostředně související opevnění a neurbanizované sekundární díly. Např. Pražský hrad by tak byl zahrnut ve své celistvosti téměř beze změn, kdežto hrad Mělník pouze jako výsek původní rozsáhlé plochy, která se později proměnila v město.

Popsaným způsobem bylo v GIS vymezeno celkem 1442 sídel, 1414 jader, 293 sekundárních dílů, 851 dvorů a 25 předsunutých opevnění.¹¹⁴

5.3 Prostorová data

Užívání výškopisných dat pořízených metodou leteckého laserového skenování (LLS)¹¹⁵ krajiny se ve druhé dekádě 21. století stalo nedílnou součástí výbavy archeologie, a to zejména jako prospekční metoda, která dovoluje efektivní zkoumání rozsáhlých územních celků. Při tomto výzkumu je většinou cílem vyhledávat a dokumentovat nové terénní reliktu, které se ukazují být všudypřítomné a díky LLS je lze zasadit do širšího krajinného kontextu. Také v terénech, které byly intenzivně zkoumány leteckou prospekci, se LLS ukazuje jako klíčový prvek pro kompletaci informací o podobě zkoumaných lokalit i krajinných celků (Cowley (ed.) 2011; Gojda–John (eds.) 2013; Doneus 2013, 207–222). Nezastupitelné je LLS při průzkumu zalesněných území, která jinými metodami lze studovat velmi obtížně.

Pochopitelné nadšení z efektivity nové metody bohužel zastínilo některé její další aspekty. Podstatná část úsilí byla věnována definici vizualizačních metod pro usnadnění vyhledávání památek. Ani zde často archeologové nepracují zcela efektivně a počet užívaných způsobů vizualizace je v publikovaných pracích nepříliš vysoký (ve většině se omezuje na různé varianty stínovaného reliéfu), i když obecně užívané spektrum vizualizačních metod je podstatně širší (Holata–Plzák 2013; Kokalj–Hesse 2017).¹¹⁶ Netriviální aplikace výsledků LLS od archeologa vyžaduje znalosti v oblasti počítačového zpracování dat a geografických informačních systémů (GIS), jejichž ovládnutí je časově náročné a staví na v oboru dosud ne zcela běžných kompetencích. Snad proto se význam dat LLS redukuje především na zmíněné vizualizační metody, jejichž výsledky ve formě obrazových dat jsou při analýze archeologem jednoduše interpretovatelné i bez hlubší znalosti pozadí jejich vzniku.¹¹⁷ Také příručky zabývající se datovým managementem v souvislosti s LLS směřují zejména k vizualizačním metodám, případně pojednávají o filtraci a předzpracování dat a nejdou významněji do hloubky (Crutchley–Crow 2009). Delší dobu se objevují zajímavé pokusy o algoritmizaci celého procesu definice archeologických struktur a objektů na snímcích, které dosud nebyly uspokojivé. S výjimkou specifických příkladů prozatím nelze počítat s jejich

¹¹⁴ Rozdíl mezi celkovým počtem vymezení sídel a počtem jader je způsoben tím, že ne vždy se podařilo vnitřní skladbu sídla rozlišit a některá sídla naopak mohou mít více rovnocenných jader (Český Krumlov, Adršpach), nebo jádro dělené na dílčí části (Konopiště, Krakovec).

¹¹⁵ Často označováno pojmem LiDAR (light detection and ranging), který je obecnější zkratkou postihující technologii laserového snímání, bez ohledu na snímání objekt i umístění snímače.

¹¹⁶ Viz též: <https://blog23d.wordpress.com/>

¹¹⁷ Jakkoli existují velmi kvalitní a vyčerpávající výjimky potvrzující obecné pravidlo; viz např. Doneus–Kühntreiber 2013.

širším uplatněním, i když do budoucna lze očekávat na tomto poli velmi dynamický rozvoj.¹¹⁸

LLS je tak do procesu archeologického poznání zapojeno primárně jako dokumentační metoda, která rozšiřuje dostupnou paletu aplikací dálkového průzkumu země. V datech se však skrývá mnohem širší potenciál, který může zásadně pomoci při rekonstruování podoby minulé krajiny, což je jeden z předpokladů poznání jejího užívání, formování a interakce s lidskou společností. Analýza současného zemského povrchu a jeho popis pomocí počítačových metod dovoluje s novým pohledem přistoupit k percepci krajiny v minulosti, a to nejen na lokální úrovni.

V posledních letech se jako odnož geomorfologie začal rodit nový vědecký obor, kombinující geografické vědní disciplíny, matematické postupy a IT nástroje za účelem kvantitativní analýzy zemského povrchu reprezentovaného digitálními výškopisnými modely – tzv. **geomorfometrie**.¹¹⁹ Souhrnné označení tak získaly existující metody aplikované obvykle v prostředí geografických informačních systémů (GIS). Ani v archeologii proto nejde o naprostou novinku, neboť nejpozději od devadesátých let minulého století jsou při výzkumech běžně analyzovány základní parametry výškopisných modelů, jako je nadmořská výška, sklonitost, orientace svahu či zakřivení terénu. Mezi pokročilejšími analýzami jmenujme modelování dohlednosti (viditelnosti) a modelování průchodu terénem na základě frikčních povrchů. Tyto metody sice dosud nevyužily plně svého potenciálu, avšak patří mezi obecně známé postupy (Conolly–Lake 2006). Dosud výjimečně jsou naopak v archeologii aplikovány možnosti hydrologického modelování pro rekonstrukci vodní sítě, modelování erozně akumulčních procesů, a především automatická klasifikace terénních tvarů.

5.3.1 Modelování krajiny a její konceptualizace

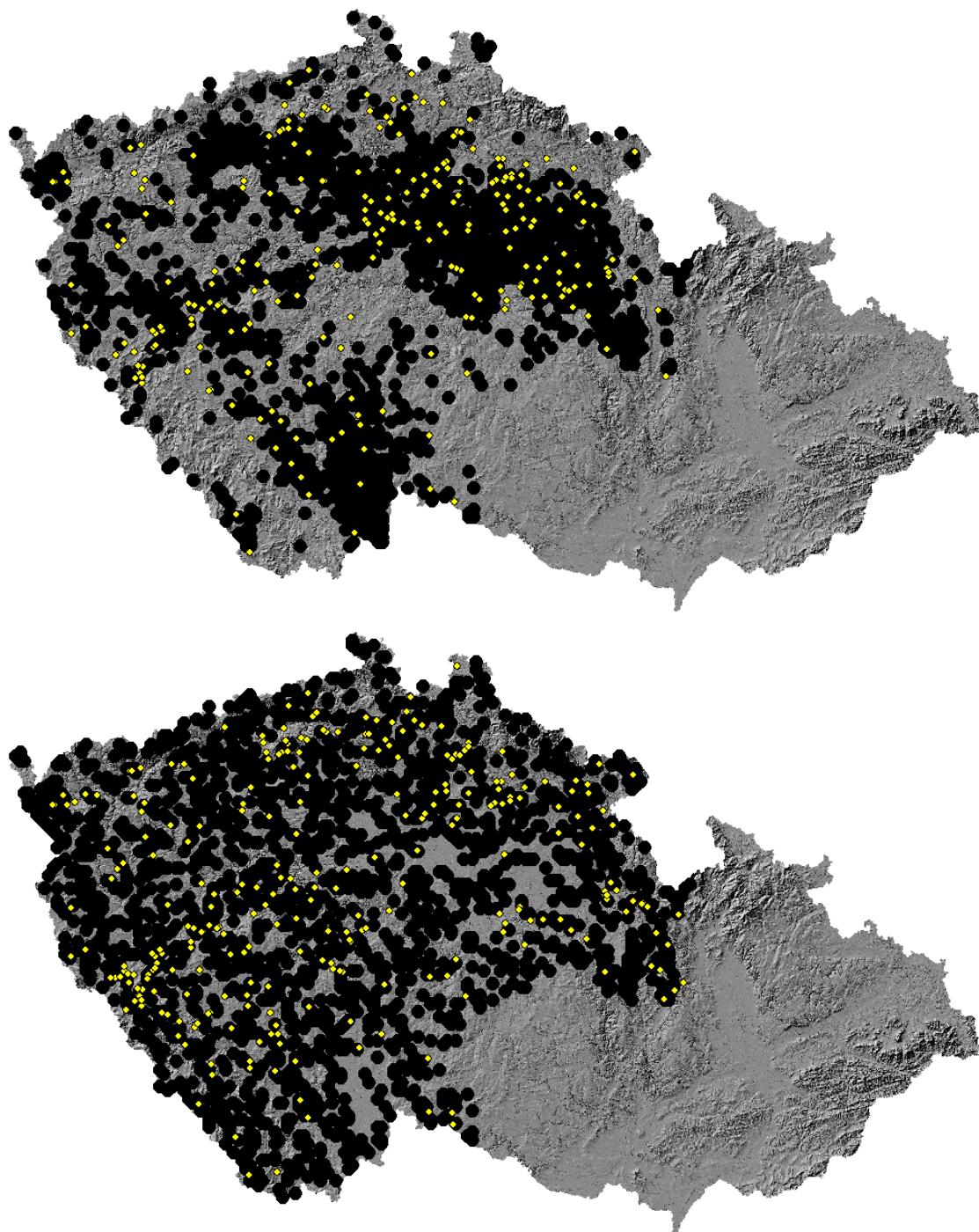
Pro lepší přehlednost textu byl podrobný popis metod zpracování geografických dat vyčleněn formou exkurzu (viz příloha B). Na tomto místě se proto nebudeme detailně zabývat aplikovanými postupy, ale východisky, která vedla k jejich volbě. Kromě užití detailního digitálního výškopisného modelu (DEM) pro analýzu terénních charakteristik, byly analyzovány vlastnosti krajiny jako je viditelnost sídel, dostupnost podle frikčních povrchů, vztah k automatizovaně vymezeným reliéfním tvarům, k přirozeně modelované komunikační síti, ale také k modelované vodní síti, vč. rozlivů. Všechny postupy byly

¹¹⁸ Nejde jen o problém technický, ale i teoretický. Zásadní otázkou například zůstává, co chápeme jako evidenční jednotku pro definici archeologických objektů, které mohou být ve složitých superpozicích a jež často nelze jednoznačně plošně vymezit. Je možné uvažovat spíše nad úzce zaměřenou aplikaci algoritmů pro vyhledávání konkrétních struktur s jasně popsány parametry (např. mohyl, milířů, reliktní těžby, úvozových svazků apod.; srov. Sevara a kol. 2016). Naposledy shrnuto Traviglia–Cowley–Lambers 2016 (viz také tam publikovaný vyčerpávající soupis dostupné literatury).

¹¹⁹ Základní práce Hengl–Reuter (eds.) 2009; viz <http://geomorphometry.org/>; v české archeologii prvně představeno v práci Kuna–Danielisová 2009. Souhrnně Verhagen–Dräguț 2012, 698–699. Kvantitativní analýzy reliéfu jsou mimo obor archeologie diskutovány a aplikovány nejméně od 70. let 20. století (Hengl–Reuter (eds.) 2009, 19–24).

voleny tak aby byly bez problémů opakovatelné, založené na jasných východiscích i nejnovějším poznání v oblasti geomorfometrie (srov. Hengl–Reuter (eds.) 2009) a počítačového zpracování geografických dat (srov. Wheatley–Gillings 2002; Conolly–Lake 2006; Macháček (ed.) 1997; 2008). V důsledku se tak snažíme analytickými postupy přiblížit principům tzv. „*archaeological science*“. I když užití GIS je vždy třeba chápat jako metodický nástroj v širším procesu poznávání, jejich aplikace nikdy není – a ani z principu nemůže být – odtržena od teorie a získané výsledky nemohou být stavěny na roveň faktům či objektivním zjištěním (srov. Howey–Burg 2017).

Bazálním principem, který se budeme snažit aplikovat v maximální možné míře, je validace a zpřesnění dat pomocí nezávislého (náhodného) vzorku. Všechny analytické postupy v GIS jsou závislé na vstupních datech a například pochopení významu střední hodnoty, průměrné hodnoty a odpovídajících standardních odchylek není možné bez sledování obecných vlastností datových podkladů. Pokud chceme validně popsat studovaná archeologická data, je třeba je srovnávat nikoli jen uvnitř vzorku navzájem, ale konfrontovat je buď s jasnou hypotézou, nebo s přirozenými hodnotami v podkladových datech, které mohou nebo nemusí být regionálně podmíněné (podle konkrétní hypotézy a sledovaného faktoru). Jako tzv. *referenční vzorek* v našem případě posloužila síť pravidelně rozložených bodů s rozestupem 2 km horizontálně i vertikálně (13194 geoprvků). Aplikace referenčního vzorku pomáhá odstranit některé nežádoucí jevy, jako např. *edge effect* (viz příloha B.6). V případě diskrétních dat vázaných ke konkrétnímu místu (výpočetně náročné modely jako je viditelnost a dostupnost) lze podkladové hodnoty získat interpolací referenčního vzorku. U kontinuálních dat (výškopis a odvozené modely – sklon, orientace, hydrologie atd.) postačí průměrování rastrového zobrazení, čímž dojdeme k žádoucí generalizaci pro vybrané území. Referenční vzorek byl aplikován v principu dvěma způsoby, a to jako (1) zdroj **obecného průměru a standardní odchylky**, a jako (2) způsob, jak určit **relativní hodnotu deskriptorů** ve vztahu k trendovému povrchu. Tento princip „normalizace“ atributů je podstatný zejména při sledování viditelnosti a dostupnosti, neboť se jedná o deskriptory silně provázané s obecnými vlastnostmi krajiny a přirozená regionalizace hodnot by vždy potlačila skutečný výpovědní potenciál (Obr. 22; Obr. 27). Po provedené úpravě si naopak můžeme být jisti, že případné regionální clustery v reálných datech jsou nenáhodné, protože přirozené rozložení hodnot je zcela náhodné (Obr. 14). Tento princip nám může posloužit také při stanovení marginálních a klíčových vlastností sídel, což je jeden z cílů práce (viz kap. 5.5). Konkrétní způsoby stanovení a využití *referenčních hodnot* jsou popsány u dílčích podkapitol.

Obr. 14. Distribuce bodů referenčního vzorku (černě) s významně nadprůměrnou viditelností blízkého okolí (1500 m) a skutečné rozložení sídel se zohledněním stejné podmínky zobrazení (žlutě). *Nahoře* – absolutní viditelnost ($X > 73\%$); *dole* – relativní viditelnost vztahovaná k aproximačnímu modelu ($X > 15\%$). Díky užití relativních hodnot dochází k odstranění trendu a původní korelace mezi referenčním vzorkem a reálnými daty zmizela. Distribuce sídel přitom vykazuje přítomnost clusterů, i když náhodný referenční vzorek nikoli. Obdobný postup normalizace byl aplikován i v případě dalších atributů. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Při sledování charakteristiky sídel pracujeme se čtyřmi základními variantami odečtu hodnot:

- **lokálně**, tedy v rámci rozsahu sídla vymezeného polygonem,
- **v okolí do 50 m** od polygonálního vymezení sídla, tedy s bezprostředním okolím,
- **v okolí do 1500 m** od definičního bodu sídla, tedy s blízkým zázemím,
- **v okolí do 6000 m** od definičního bodu sídla, tedy se širším zázemím.

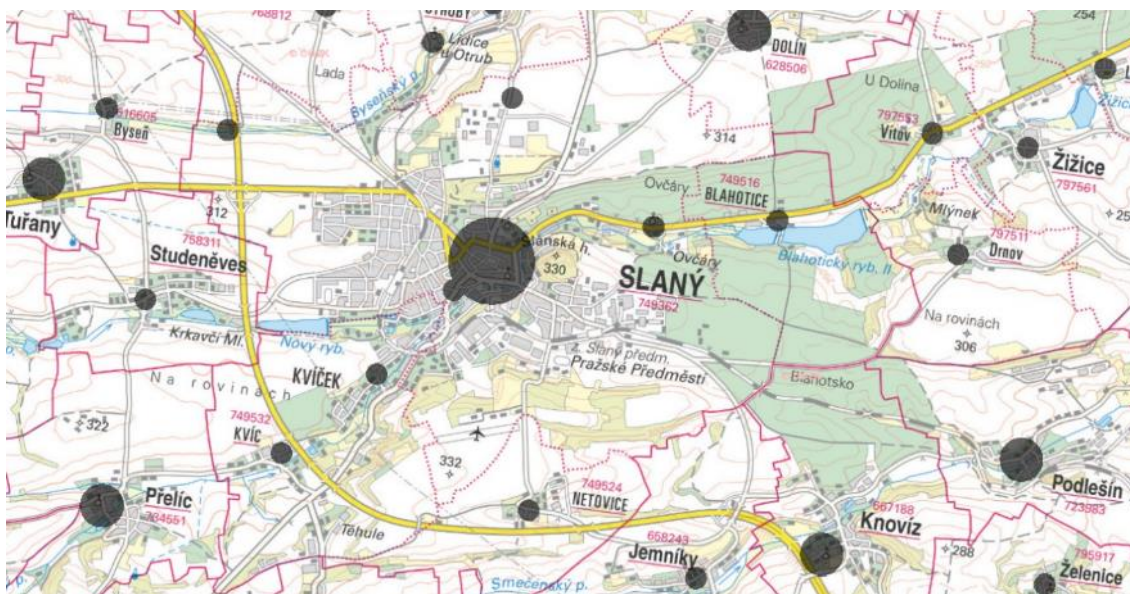
K těmto okruhům vztahujeme jednotlivé charakteristiky sídel podle toho, zda působí v místní kontextu, v přímém zázemí nebo až na úrovni souvisejícího úseku krajiny (sídelního areálu). Bližší popis užívaného výškopisného modelu, jeho přesnosti a možných zkreslení je uveden v příloze B.1.

5.3.2 Základní prostorové charakteristiky

Vlastní parametry DEM, mezi které patří nadmořská výška, sklonitost, orientace svahů a odvozené veličiny, považujeme za nejtriviálnější hodnoty, které lze ve vztahu k prostoru a krajině sledovat. Uvedené charakteristiky ve většině nemají při lokálním odečtu valný smysl pro reálné poznání, neboť i v rámci areálu sídla výrazně kolísají a zároveň jejich sledování přináší informace pouze v kontextu většího krajinného celku. Na druhé straně zahrnutí průměrných a středních hodnot generovaných pro širší úseky krajiny vypovídá o obecných parametrech prostředí, ve kterém se sídlo nacházelo. Proto vlastnosti DEM odečítáme pro blízké okolí sídel (1500 m), a to jako průměrnou nadmořskou výšku, průměrnou sklonitost a většinovou orientaci svahů (sever, jih, západ/východ). Tyto veličiny sledujeme zejména z důvodu jejich vlivu na případné zemědělské aktivity realizované v nejbližším zázemí sídel.

5.3.3 Sídelní síť

Mezi významné charakteristiky sídel patří jejich vzájemná souvislost s dalšími součástmi sídelní struktury. Jak již bylo obsáhle ilustrováno, za k sídlu komplementární areál považujeme vrchnostenský dvůr, jehož komunikační vazba se sídlem významně ovlivňuje způsob užívání obou areálů a jejich pravděpodobný účel. Pro potřeby práce proto rozlišujeme mezi sídly, která (1) jsou součástí dvora, (2) sídly ležícími v přímé komunikační vazbě ke dvoru (avšak jako jasně vydělený celek) a (3) sídly s volnou vazbou ke dvoru (dvůr opodál sídla, např. při přímé komunikaci). Samozřejmě existuje početná skupina sídel (ca. 40 %), kde vztah ke dvoru nelze stanovit. Důvodem může být buď zánik dvora a jeho nízká archeologická rozpoznatelnost, nebo jeho skutečná absence. Tento stav bohužel nelze uspokojivě rozlišit a nedokážeme se s ním vyrovnat jinak než tím, že jej budeme mít na paměti při interpretaci konkrétních zjištění a celkových výsledků. Lze důvodně předpokládat, že i v těchto sporných případech dvůr v té či oné podobě k sídlu přináležel, pro nás podstatná komunikační vazba však bez bližší znalosti polohy dvora rekonstruovat nelze.

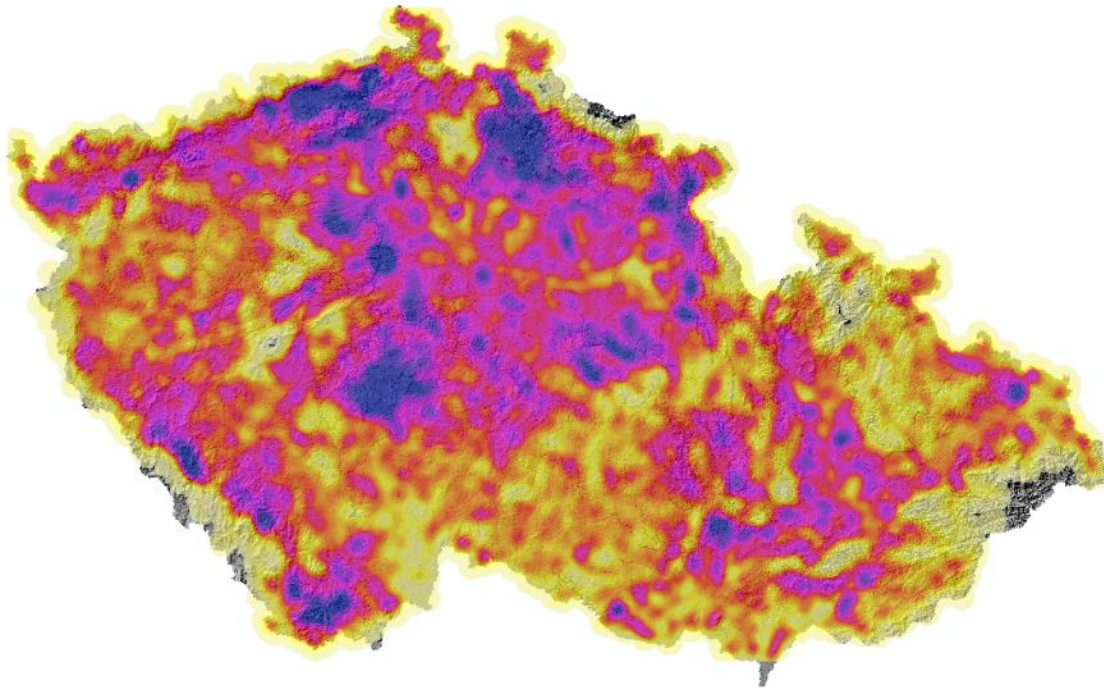
Obr. 15. Rastrová reprezentace obcí podle CZ_RETRO na příkladu Slánska. Velikost bufferu vychází z evidované velikosti obce v roce 1921 (ve čtyřech velikostních stupních o poloměru 100–400 m). Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča a ČÚZK.

Spojitosť mezi sídlem a sídelním areálem je vyjádřena vztahem k obci. Sídlu se mohlo nacházet opět ve trojici základních poloh, a to (1) v extravilánu obce, (2) v intravilánu (či v těsném kontaktu s ním) a (3) v centrální poloze vůči intravilánu (náves, náměstí). V případě obcí rozlišujeme i stav, kdy (4) obec zcela chybí (sídlu je solitérní), a situaci, kdy (5) vztah nelze stanovit (u zaniklých obcí v nejasné poloze; méně než 1 %). V potaz byly brány pouze sídelní jednotky rámcově soudobé se sídlem, přičemž chronologická souvislost byla stanovena primárně podle údajů databáze CZ_RETRO.¹²⁰ Pokud dále v práci zahrnujeme obraz sídelní sítě, jako podkladová data slouží právě tato databáze, a to ta její část, která odpovídá kategorii „*historická osada*“, užívané v terminologii K. Kuči (2017, 30–32; Obr. 15), s vyloučením nelokalizovaných zaniklých obcí, samot, mysliven, mlýnů, dvorů a obdobných areálů, které tvoří vlastní sídelní areály, ale jsou jejich součástí.¹²¹ Celkem tak pro vymezený časový úsek 13.–17. století jde o 15758 evidovaných obcí (Obr. 16). Údaje o dataci a úplnost vzorku je třeba brát s rezervou,¹²² nicméně lepší podkladová data nejsou v současné době v žádné formě dostupná. Vztahy

¹²⁰ Data CZ_RETRO byla pro potřeby práce laskavě poskytnuta K. Kučou; viz také https://sovamm.wordpress.com/tag/cz_retro/

¹²¹ Konkrétně jsou tato data reprezentována převodem do rastrového zobrazení (8 x 8 m), přičemž obec je vyjádřena jako buffer o poloměru 100–400 m. Velikost bufferu, a tedy i váha obce pro analýzy, je odvozována z počtu domů v roce 1921 (podle údajů v CZ_RETRO). U neznámých hodnot byl stanoven poloměr 100 m. Byla také provedena namátková korekce v případě zjevných chyb a chybějících lokalit. Samozřejmě je při zvoleném postupu akceptovat někdy i významné nepřesnosti způsobené značným časovým odstupem sledovaných horizontů a údaje o velikosti. Za větší zkrácení bychom však považovali rezignaci na alespoň hrubý, rámcový parametr velikosti obce. Uvedeným prizmalem je třeba přistupovat k výpovědním možnostem.

¹²² Při pohledu na dobře prozkoumané Rokycansko v databázi zjevně chybí některé zaniklé obce v posledních letech úspěšně dokumentované systematickým výzkumem (srov. Vařeka a kol. 2006; 2008).

Obr. 16. Hustota (*kernel density*) sídelní sítě na území ČR v období 13.–17. století podle databáze CZ_RETRO se zohledněním velikosti obcí k roku 1921. Tmavě oblasti s vyšší hustotou. Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča a ČÚZK.

k součástí sídelní sítě byly dále definovány na základě kombinace výpovědi 2. vojenského mapování¹²³ a map *Stabilního katastru*.¹²⁴

Specifickým typem možného vztahu k sídelní jednotce je souvislost s tržním centrem – městem, městečkem, latránem či trhovou vsí. V těchto případech vycházíme v základu z údajů v CZ_RETRO a dále z informací excerpovaných z korpusové práce o *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Kuča 1996–2011). V případě studia souvislosti sídla a města nejde o prostý ekvivalent vztahu k obci na jiné kvalitativní úrovni, ale o jiné pojetí možné interakce. Odlišujeme situace, kdy je sídlo (1) nedílnou součástí parcelace tržního centra, (2) součástí širší aglomerace a kdy (3) leží mimo tržní centrum bez přímého vztahu, avšak zaujímá vůči němu pohledově či komunikačně strategickou pozici. Pokud obec získala privilegia sice za života sídla, ale mimo sledované období (tedy později než v 17. stol.), do evidence tento údaj zanášíme v záporné škále hodnot a analyticky s ním nepracujeme.

Poslední sledovanou veličinou sídelní sítě je vazba k sakrálním stavbám. Mezi hodnocené areály řadíme začleněné či k sídlu prostorově blízké kostely a kláštery. Přítomnost libovolné formy privátního sakrálního prostoru předpokládáme téměř u všech sídel, i když mohl být reprezentován prostým místem vybaveným k tomuto účelu v rámci obytných prostor. Jindy ale mohl tvořit rozsáhlé architektonické objekty – kaple. Systematická evidence takových prostor leží mimo záběr práce a kaple pro zjednodušení

¹²³ http://geoportal.gov.cz/arcgis/rest/services/CENIA/cenia_rt_II_vojenske_mapovani/MapServer

¹²⁴ <http://archivnimapy.cuzk.cz>

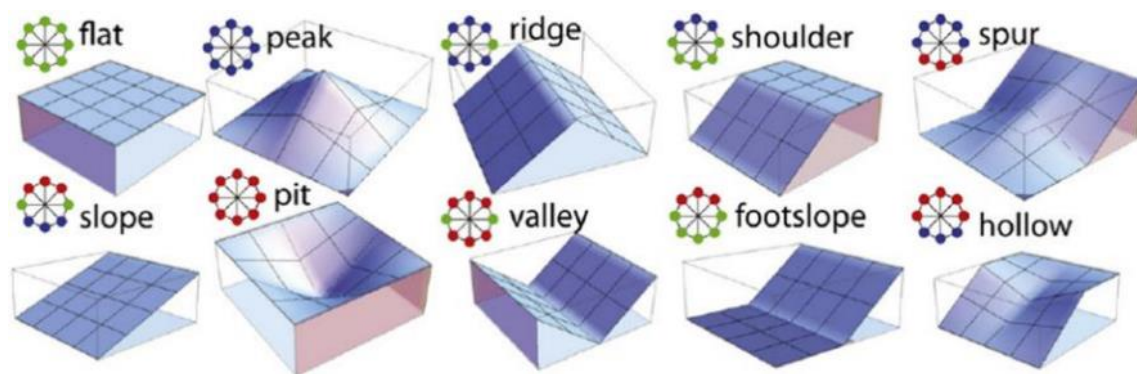
chápeme jako faktor, který více odrážel privátní zbožné potřeby majitele než celkovou společenskou interakci, byl součástí každodenního života a který automaticky zahrnujeme jako běžnou součást reprezentace, a to ve formě odpovídající postavení majitele (k tématu souhrnně např. Durdík–Bolina 1991; Šimůnek 2013, 123–135; Záruba 2013; 2016). Vztah k vyšší kvalitativní (právní) kategorii sakrálních staveb – ke kostelům – sledujeme proto, že v těchto objektech docházelo k sociální interakci mezi majitelem a ostatními členy komunity mimo vlastní osazenstvo sídla. Rozlišujeme tak (1) kostely zahrnuté v areálu sídla, (2) související kostely v jeho bezprostředním sousedství a (3) sídla bez přímého vztahu k sakrální stavbě. Nebylo reálně možné exaktněji sledovat časovou souvislost sídla a kostela a pokud nešlo o zjevně moderní objekt, byl kostel považován se sídlem za soudobý. Tyto předpoklady byly zcela rámcově konfrontovány s veřejně dostupnými daty serveru *Mapy.cz* a se soupisem M. Čechury *Zaniklé kostely Čech* (2012).¹²⁵ Vyřazeny byly všechny objekty vzniklé později než v 17. stol a v databázi je takový vztah vyjádřen uvedením odpovídající hodnoty v záporné škále, pokud sídlo v daném časovém období nadále plnilo svůj účel (obdobně jako u tržních center nejsou brány tyto údaje při analýze v potaz). V souvislosti s výběrovým ověřováním chronologických údajů k sakrálním stavbám mohou výjimečně vznikat jisté nepřesnosti, avšak jejich vliv považujeme v kontextu práce za marginální.

Nabízí se jistě poznámka, proč nesledujeme interakci ve vztahu sídlo–sídlo. Hlavním důvodem rezignace na tento faktor je neúplnost sledovaného vzorku a přílišné komplikace v souvislosti s přesným chronologickým zařazením sídel. Jakékoli teoretické vztahy a závěry by tak byly zatíženy neúměrným zkreslením, které nelze jednoduše eliminovat jinak než detailním a vyčerpávajícím studiem. Je nepochybné, že poloha stávajících sídel hrála svou úlohu při určování polohy těch nově vznikajících, avšak analyzovat tyto vztahy v konkrétnosti je možné spíše v mikro-, než makroměřítku. Diskusi nad tímto tématem proto ponecháváme jako doprovodnou a budeme ji vztahovat pouze ke specifickým případům při interpretaci zjištění.

5.3.4 Klasifikační model reliéfu

Každý archeolog zkoumající krajinu či lidské osídlení se vyrovnává s problémem deskripce vlastností terénního reliéfu, který má významný vliv na chování minulých populací. Běžně pracujeme s pojmy jako je *svah*, *údolí*, *otevřený terén*, *hora*, *ostrožna* atd.; definice těchto kategorií je obvykle značně subjektivní (Drăguț–Blaschke 2006, 330–331). V lepším případě bývá založena na kombinaci autopsie a vyhodnocení topografických map, v horším na přebírání slovních popisů z existující literatury a plánové dokumentace lokalit. Tento přístup vede k výsledku, že data jsou nesrovnatelná i v rámci jediného vzorku, nemluvě o komparaci napříč výzkumnými soubory více

¹²⁵ <https://mapy.cz/>; volba zdroje je podmíněna váhou dílčího vstupu pro analýzu a časovými možnostmi; v případě zjevných pochybností byly údaje nezávisle prověřeny, zejména v souvislosti s již zaniklými kostely (srov. Čechura 2012).

Obr. 17. Definice terénních elementů. Podle Jasiewicz–Stepinski 2013.

autorů. Pro rozlišení např. mezi otevřeným terénem, lokální výšinou a mělkou depresí nejsou stanovována přesná kritéria a deskripce se stává neopakovatelným dílem okamžiku.¹²⁶ Jednoznačná sdílená definice neexistuje ani pro tak základní útvary, jako je údolí, hřbet, terénní hrana či vrchol,¹²⁷ které jsou vyhledávány pro své nesporné výhody při řešení obranyschopnosti lokalit. Ve srovnání s abstraktními pojmy jako je nadmořská výška, kterou často v terénu nelze dovodit ani přibližně, přitom definice reliéfních tvarů přímo souvisí s vnímáním krajiny člověkem. Ani geomorfometrie nepřináší jednoduchou odpověď na otázku, které útvary jsou archeologicky významné a je nutné je sledovat; to je bytostně teoretický problém, k jehož řešení nám ale tento nový obor dává potřebné nástroje.

Základním principem automatizované (avšak i manuální) klasifikace terénu aplikovaným na libovolné DEM je dělení krajiny na tzv. „*landforms*“ (terénní formy), které se dělí na „*landform elements*“ (elementární formy).¹²⁸ Za elementární formy považujeme formálně (morfologicky) popsané prvky s obdobnými vlastnostmi (vrcholy, prohlubně či hrany; skloněné či rovné plochy; konvexní či konkávní úseky; Obr. 17; Jasiewicz–Stepinski 2013). Elementární formy společným výskytem tvoří jim nadřazené typy terénních forem – hory, kopce, údolí, roviny – tedy přirozeně vzniklé charakteristické struktury vyššího řádu. Vymezení terénních forem je proto zásadně závislé na měřítku pozorování a všechny terénní formy jsou hierarchicky uspořádané do vyšších a nižších celků. Lze obecně konstatovat, že pro vymezení terénních elementů a terénních forem je vhodné užívat DEM o horizontálním rozlišení 5–10 m s vertikálním rozlišením větším než 0,5 m (Hengl–Reuter (eds.) 2009, 231–233; Drąguł–Eisank 2011).

V souvislosti se zpracováním souboru vrchnostenských sídel vyvstala potřeba vytvořit klasifikační model reliéfu, který by pokrýval celé území Čech (respektive ČR). Při analýze polohy sídel v krajině nebylo možné při daném množství objektů provádět

¹²⁶ V tomto ohledu vyčnívá průkopnická práce M. Kuna, která definuje některé reliéfní tvary pro účely analýzy okolí Vinořského potoka (Kuna–Adelsbergerová 1995) a na ni metodicky navazující práce, které lze chápat jako první aplikaci geomorfometrických metod v české archeologii (Kuna 2006).

¹²⁷ Zde zaujme fakt, že podobná diskuze není dořešená ani mezi specialisty v oboru geomorfologie (srov. Hengl–Reuter (eds.) 2009, 251).

¹²⁸ Definice obecně viz Hengl–Reuter (eds.) 2009, 228–229.

klasifikaci ručně, ať už z důvodu možných zásadních nekonzistencí při deskripci, tak z časových důvodů. V důsledku bylo nutné přistoupit k tvorbě obecného modelu, který umožní v krajině rozlišit takové útvary, které mohly ovlivňovat rozhodnutí o využití prostoru při organizaci sídelních areálů a při pohybu krajinou. Zvláště při hodnocení obranyschopnosti sídel hraje relativní umístění staveniště ve vztahu k terénnímu prvku důležitou úlohu.

Vzhledem k potřebám archeologického výzkumu bylo definováno několik kritérií, které by měl výsledný model naplňovat:

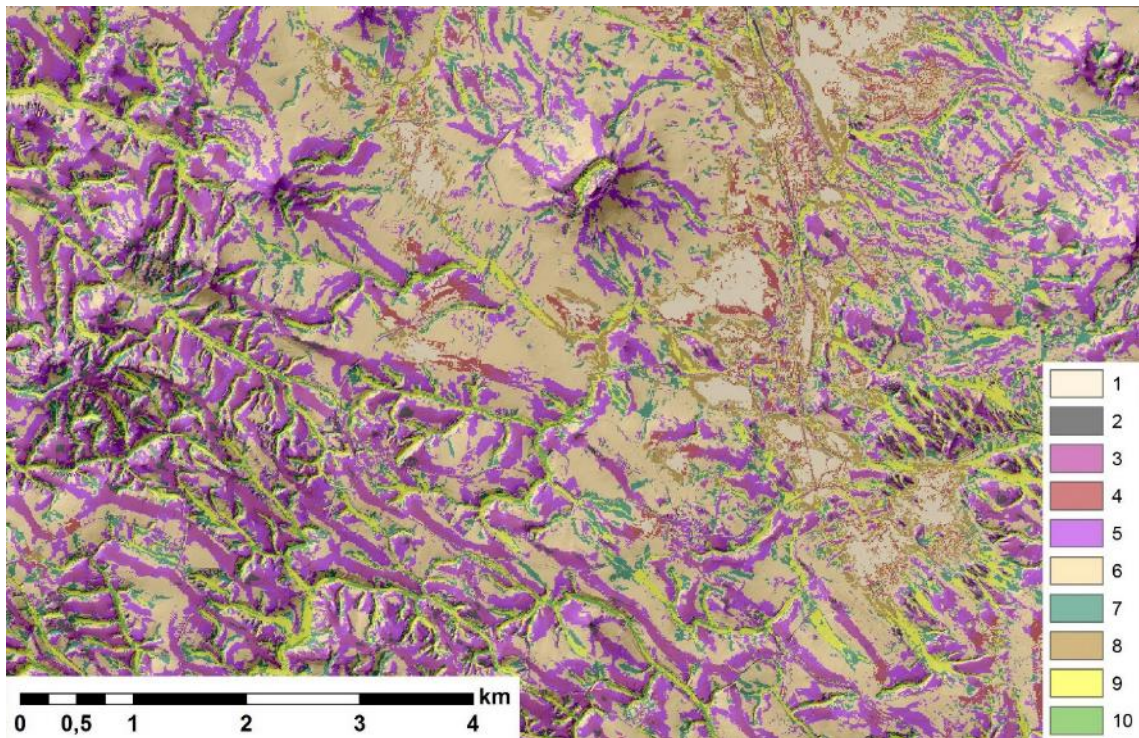
- 1) bude **postihovat většinu významných morfologických útvarů** v krajině, které lze přirozeně rozpoznat a které mohou ovlivňovat chování člověka;
- 2) **nebude příliš granulární**, vymezené celky budou jasně ohraničené a odpovídající zvolenému měřítku;
- 3) vymezené prvky bude možné **pojmenovat přirozenou řečí** a nepůjde jen o formálně analytická data;
- 4) algoritmus bude **aplikovatelný na rozsáhlá území** s vysokou heterogenitou.

První bod je kromě zvoleného algoritmu silně vázán na rozlišení vstupních dat a zvolené měřítko. Rozhodující jsou z archeologického hlediska útvary tzv. mezoreliéfu rozlišitelné v měřítkách v rozsahu kolem 1:10 000–1:1 000.

Druhá podmínka je odvislá od principu fungování algoritmu zpracování. Algoritmy založené na studiu relativního vztahu buňky k jejímu blízkému okolí mají vyšší tendenci ke granularitě, než algoritmy pracující s většími celky (Obr. 18).¹²⁹ V tomto ohledu nejlepších výsledků dosahují objektivě orientované algoritmy, které se z úrovně rastrového zobrazení přesouvají k definici polygonálních struktur s homogenními vlastnostmi (Eisank 2013; Verhagen–Dräguț 2012).

Třetí jmenovaný bod je velmi důležitý pro možnosti interpretace zjištěných výsledků. Výstupy algoritmičkových zpracování DEM se výrazně odlišují ve své podstatě – některé modely udávají jasně vymezené kategorie, které lze chápat jako digitální obrazy kopců, údolí či dalších útvarů (tedy pracují na úrovni typů terénních forem); jiné fungují čistě analyticky a terén popisují formálněji (např. kombinací stupně zakřivení, sklonů svahu a relativních převýšení), tedy na úrovni terénních elementů. Tento rozdíl není rozhodující jen při technickém zpracování, ale jde o fundamentální otázku přístupu k deskripci reliéfu pro archeologické potřeby. Modely pro vyhledávání terénních elementů jsou založeny na

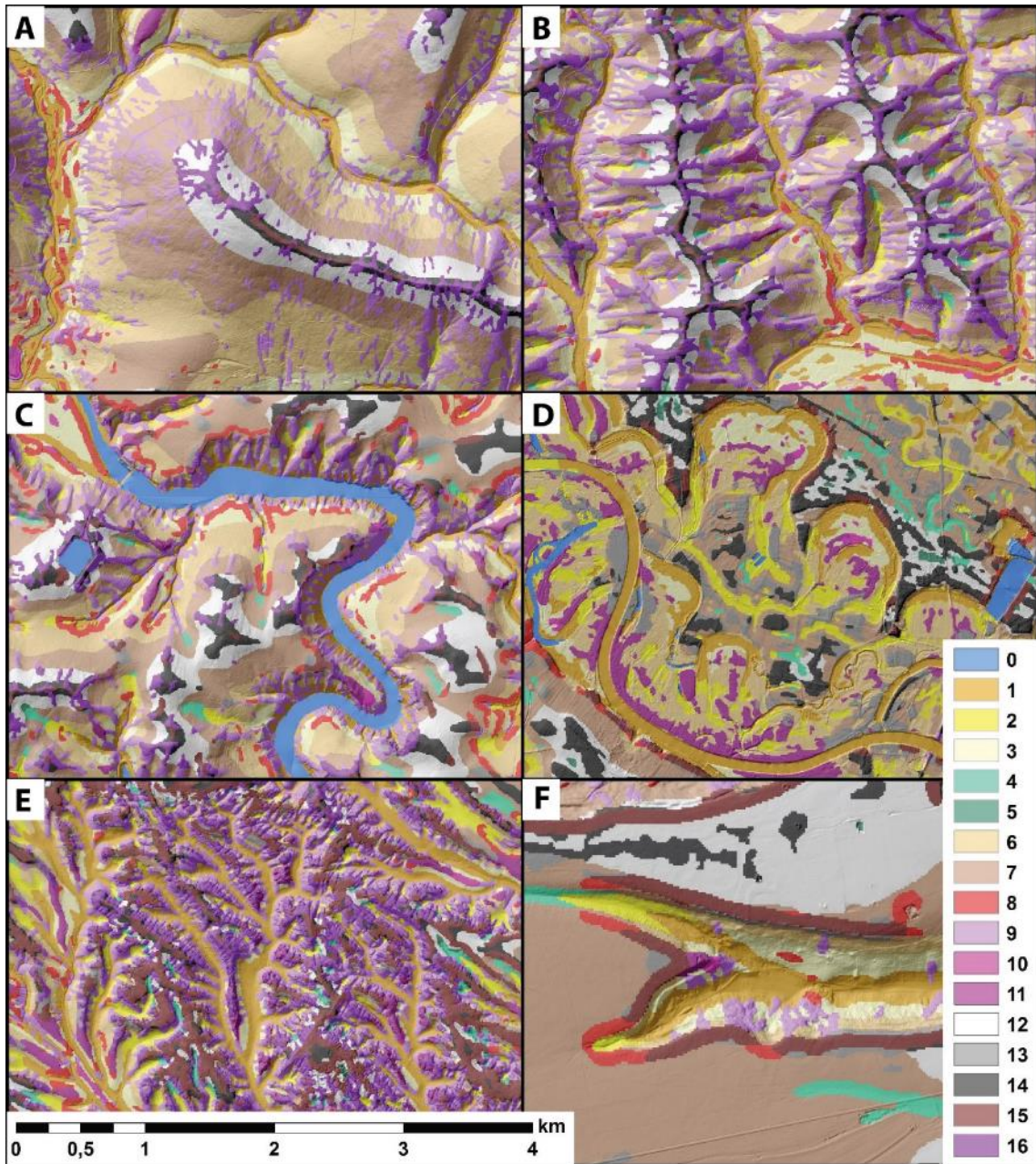
¹²⁹ Souhrnně ke klasifikačním metodám a s nimi spojeným úskalím viz Hengl–Reuter (eds.) 2009, 233–251; Dräguț–Blaschke 2006.

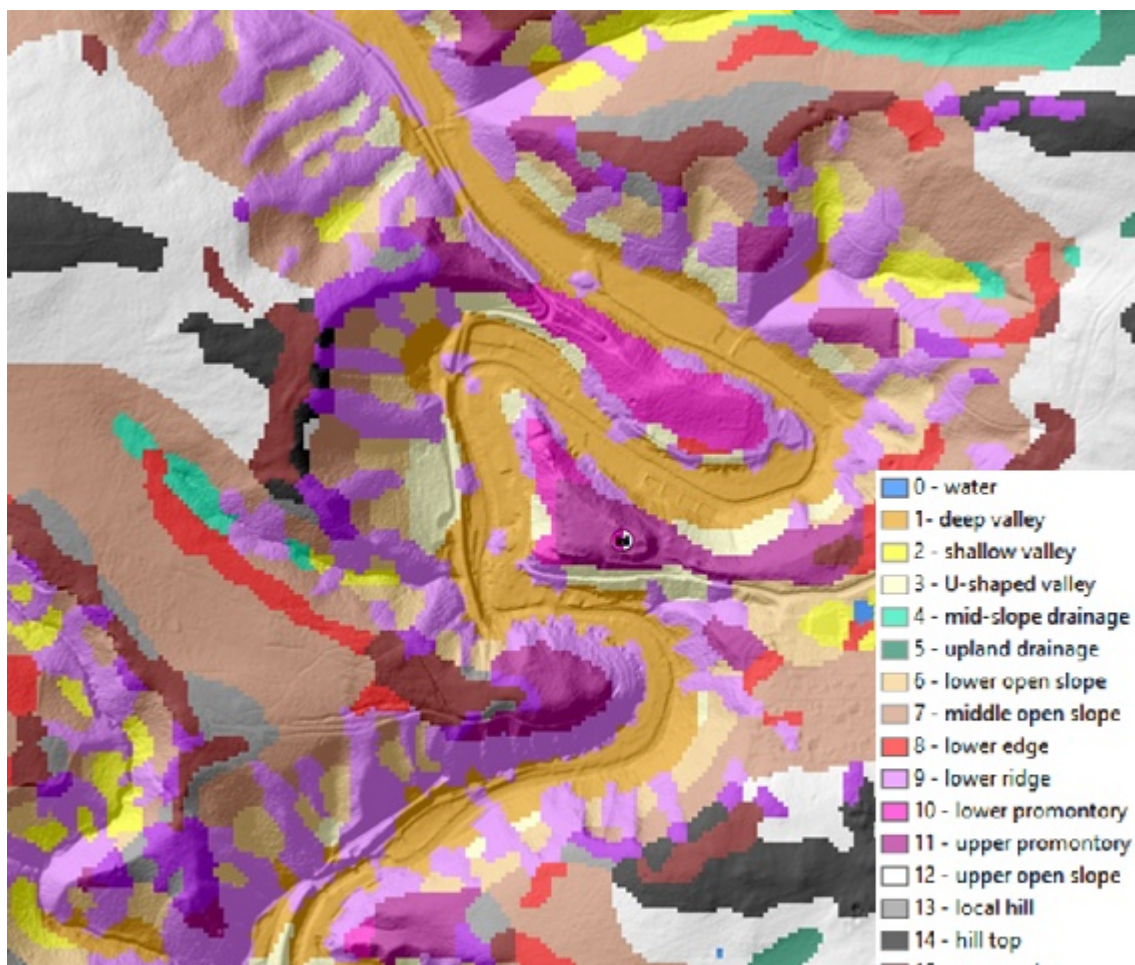
Obr. 18. Klasifikace terénu na základní elementy (geomorfony). Podle Jasiewicz–Stepinski 2013 implementováno v prostředí GRASS; 1 – rovina; 2 – vrchol; 3 – hřbet; 4 – hrana; 5 – spočinek; 6 – svah; 7 – úbočí; 8 – úpatí; 9 – údolí; 10 – jáma. Patrná je značná granularita výsledného modelu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

induktivním přístupem a vyhledávají nenáhodné kombinace parametrů reliéfu. Interpretace takových úseků terénu je však složitější, neboť i přes zřejmou statistickou validitu jejich vymezení nemusí jít o útvary, které jsou uchopitelné při vnímání krajiny lidským pozorovatelem (Iwahashi–Pike 2007; Drăguț–Eisank 2011). Naproti tomu pro archeologické aplikace se jeví jako podstatně důležitější první skupina algoritmů, založená na kontrolovatelných hypotetických parametrech. Vzhledem k tomu, že tyto modely pracují s konkrétními definicemi na úrovni terénních forem, vymezené kategorie získávají svůj konceptuální význam a při klasifikaci DEM dochází k porovnání teoretické „konceptuální krajiny“ se skutečným reliéfem. Výhodou takového přístupu je na jedné straně jednodušší zpracování a užití, neboť s typy terénních forem lze snáze spojovat konkrétní významy a funkce, ale také možnost jejich doplňování o další kategorie na základě odlišných konceptuálních modelů. V důsledku jde o modelování hypotetického pohledu na krajinu, jehož validitu vůči archeologickým datům je třeba testovat při konkrétních aplikacích a modely případně optimalizovat.

Čtvrtý bod je rovněž klíčový, neboť klasifikační algoritmy vyžadují jasné nastavení vstupních parametrů. Ty není snadné stanovit optimálně pro celé sledované území, zvláště pokud se pohybujeme na úrovni nadregionálních krajinných celků. Ze značného množství existujících algoritmů byl nakonec pro zpracování zvolen výpočet tzv. *Topographic Position Index* (TPI), který je založený na vztahu relativní odchylky výšky reliéfu od trendového povrchu ve dvou soustředných oknech vycentrovaných nad

Obr. 19. Srovnání projevů různých typů reliéfu na výsledném klasifikačním modelu. A – stará horská pásma (Krkonoše); B – erodující horská pásma (Beskydy); C – strmá říční údolí (Vltava); D – říční nivy (Polabí); E – krasové oblasti (Kokořínsko); F – plošiny s hlubokými zářezy údolí (Kladensko). Klasifikované třídy: 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

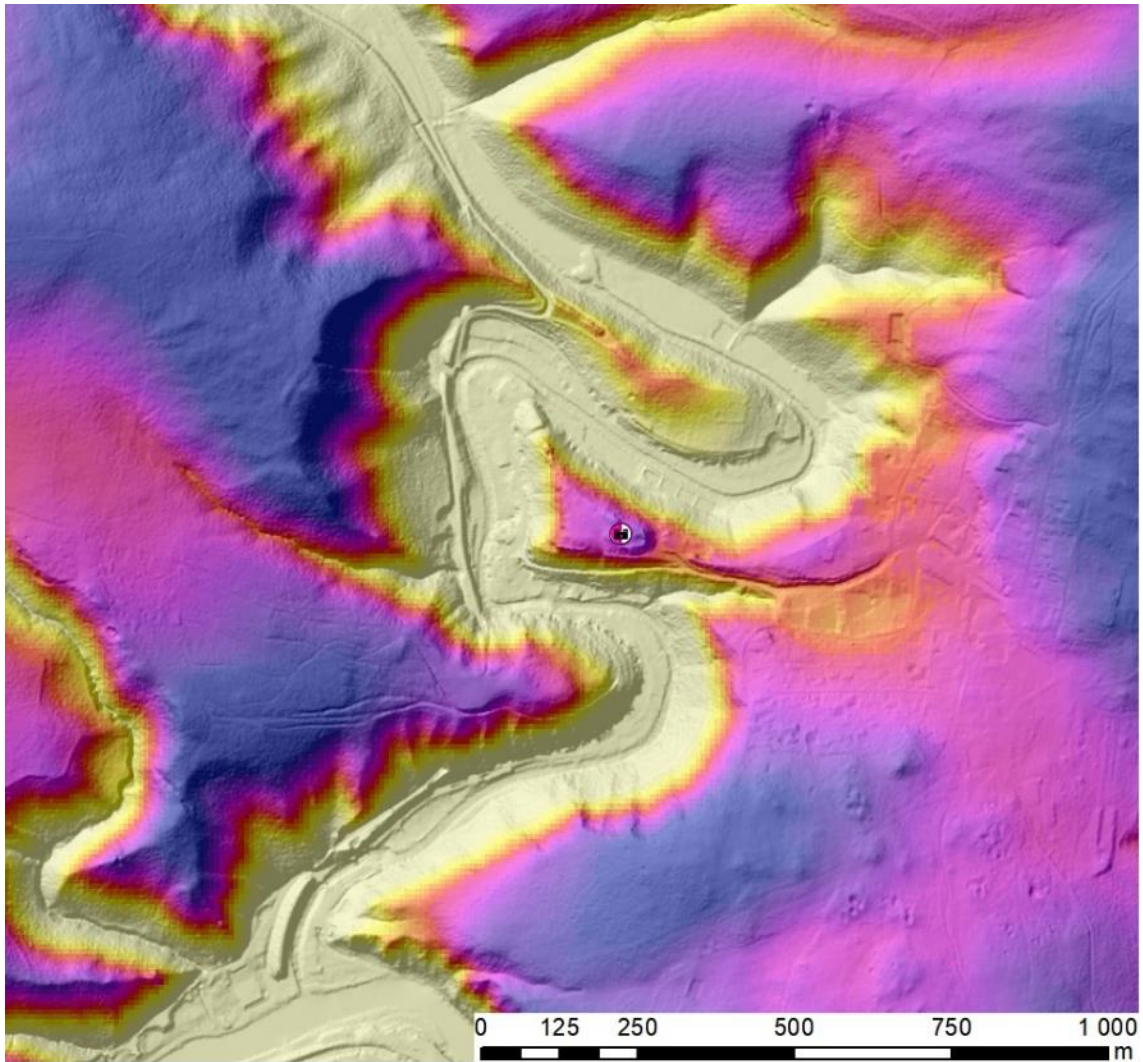
Obr. 20. Klasifikační model reliéfu (Křivoklát, okr. Rakovník). Sídlo se nachází na výrazné ostrožně, což odpovídá klasifikované třídě 11. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

klasifikovanou buňkou. TPI klasifikuje terén do celkem 12 kategorií (*relativních poloh*; Weiss 2001; Tagil–Jenness 2008). Tento algoritmus byl právě pro zpracování heterogenních území s výraznými rozdíly v lokálním převýšení rozvinut jako tzv. *deviation from mean elevation index* (DEV; De Reu a kol. 2013). TPI je na DEV převedeno pomocí normalizace hodnot standardní odchylkou výšky ve sledovaném okně. Získáváme tak srovnatelná data jak pro horské oblasti, kde jsou jako rozhodující brány podstatně výraznější útvary než v říčních nivách, kde i malé převýšení může hrát zásadní úlohu pro definici geomorfologického prvku.¹³⁰

Přejaté algoritmy byly obohaceny na jedné straně doplněním terénních hran a teras, které v modelu DEV nejsou obsaženy, a též postprocessingem modelu do výsledné podoby, pokrývající celou Českou republiku. Co do rozsahu je aplikace klasifikačních algoritmů pro archeologické účely v našem případě výjimečná a přesahuje rámec uvedených výchozích prací.¹³¹ Výsledný v práci užívaný klasifikační model reliéfu dělí krajinu do 17 odlišných tříd. I vzhledem k jasné zonaci tříd do vyšších celků je zřejmé, že vymezené

¹³⁰ Jak ostatně ve své práci konstatují a jiným způsobem reflektují Verhagen–Drăguț 2012.

¹³¹ Výsledný model byl zveřejněn na webovém portálu Archeologické mapy ČR – viz <http://www.archeologickamapa.cz/?page=gis>.

Obr. 21. Topografická prominence (Křivoklát, okr. Rakovník). Zjištěno převýšení lokality o 19 m oproti průměru v okruhu 500 m. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

struktury jsou nenáhodné a odpovídají přirozeným morfologickým útvarům v terénu (srov. Obr. 19). Pro určení polohy sídla v reliéfu je brána v potaz střední hodnota buněk zastoupených v rámci rozsahu sídla, čímž jsou eliminovány některé problémy a odchylky spojené s extrakcí hodnot jinými metodami (např. majorita; Obr. 20).¹³²

Doplňkovou hodnotou, která dává smysl zejména jako korektiv v kontextu zjištěného reliéfního tvaru, je sledování relativního převýšení (*topografické prominence* – viz dále; Obr. 21). Vycházíme z faktu, že lokálně významný reliéfní útvar nemusí mít při celkovém nízkém převýšení praktický význam a naopak. Převýšení je odvozeno jako rozdíl

¹³² Uvedme příklad – poloha sídla je dělena mezi tři klasifikované třídy, kdy první třída (otevřený svah) je zastoupena třemi buňkami, druhá třída (ostrožna) dvěma buňkami a třetí třída (terénní hrana) také dvěma buňkami. Pokud bychom vzali většinové zastoupení, sídlo by bylo klasifikováno polohou v otevřeném svahu. Přitom je však zjevné, že se nachází na rozhraní ostrožny a hrany. Hodnota mediánu nám zajistí, že tento vztah dokážeme pochytit. Tento princip je aplikovatelný díky tomu, že kódy terénních forem jsou částečně ordinální, tedy seřazené od relativně nejnižších poloh (trvalé vodní plochy a údolí) po relativně nejvyšší (vysoko položené hřbety). Nejde navíc o řazení umělé, ale vycházející z principů algoritmu užitého při klasifikaci.

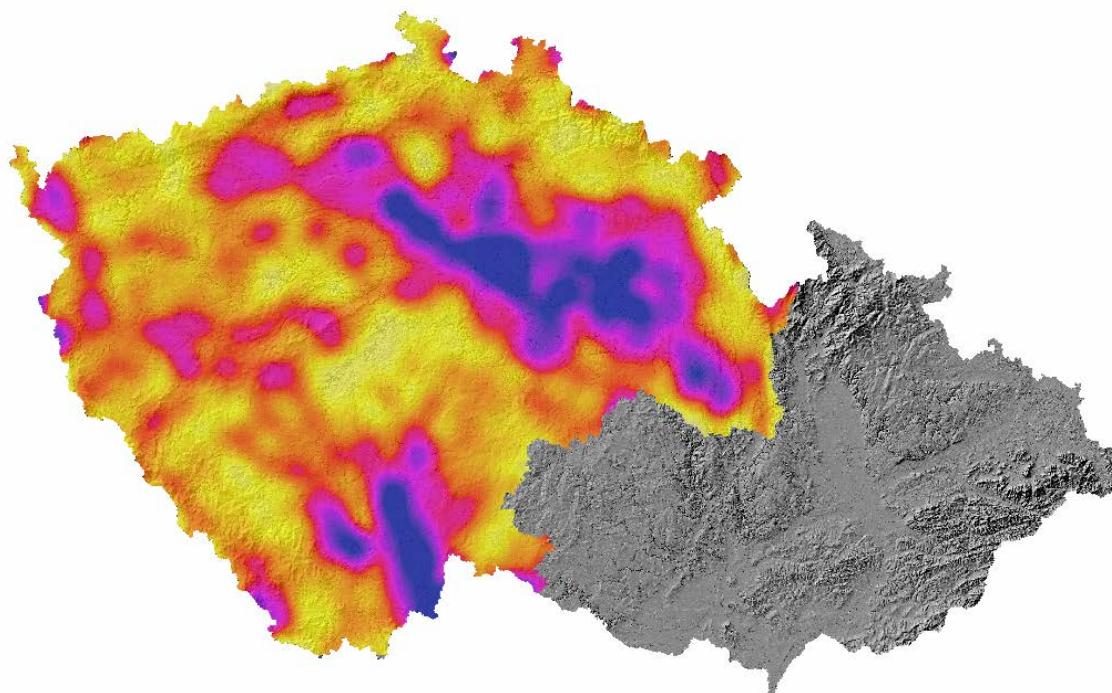
maximální nadmořské výšky v ploše sídla a průměrné nadmořské výšky okolí do 500 m od definičního bodu sídla.

Podrobné popisy klasifikačního algoritmu lze nalézt v odkazované literatuře a kroky zpracování jsou přesně popsány v exkurzu 1 (viz příloha B.2).

5.3.5 Viditelnost a prominence

Zrak je hlavním smyslem, jímž člověk vnímá své okolí, krajinu a její součásti. Proto studium viditelnosti není jen dalším nástrojem do již tak široké palety archeologických metod; výsledky analýzy viditelnosti jsou principiálním parametrem, který nebývalým způsobem postihuje možné chování člověka v minulosti (Gibson 1986; Llobera 2007, 51–52). Historie sledování viditelnosti v krajině a její modelování sahá do dob před nástupem GIS, avšak teprve od devadesátých let byly s automatizací celého procesu učiněny první kroky pro formulaci robustnějších hypotéz k potenciálu této metody. Proces osvojování analýzy viditelnosti šel souhrou okolností ruku v ruce s rozvojem postprocesuální archeologie a aplikace analýzy viditelnosti (v terénu i modelově) dobře zapadla do úvah o způsobech kognitivního vnímání krajiny a obhajovaného teoretického rámce (Lake–Woodman 2003, 690–693).

Viditelnost není jen pasivní vlastností dvou bodů v abstraktním prostoru, ale procesem, který v sobě zahrnuje intencionalitu, probíhá v konkrétním čase a je závislý na mnoha faktorech, a to subjektivních (cílené vyhledávání vs. obecné pozorování; symbolické významy; atraktory a distraktory atd.) i objektivních (vzdálenost; vegetační pokryv; počasí; vlastnosti pozorovaného objektu vs. vlastnosti pozadí atd.; Wheatley–Gillings

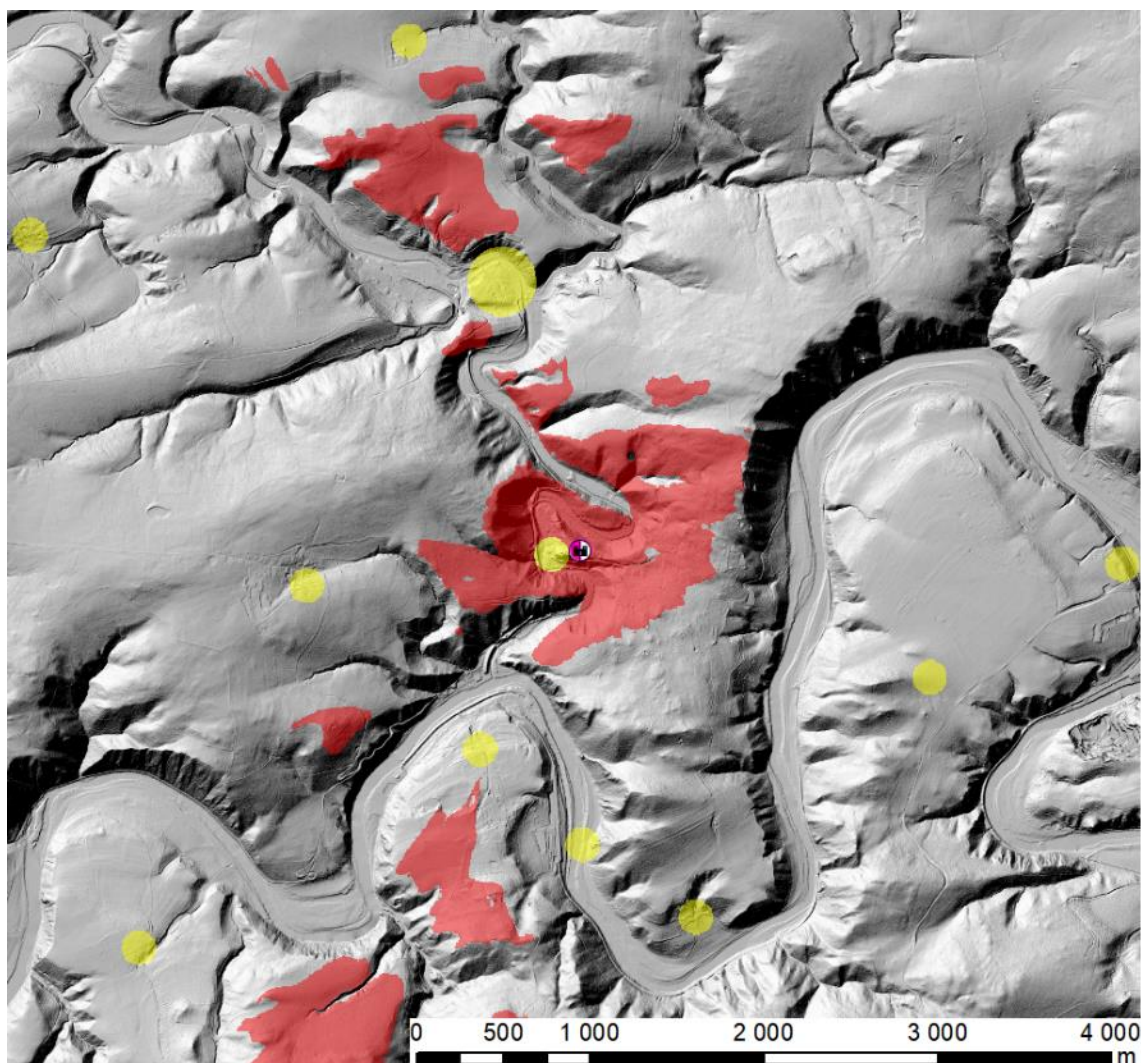

Obr. 22. Aproximační model viditelnosti pro území Čech. Tmavě oblasti s vyšší průměrnou viditelností okolí do 6 km. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

2000a; Lake–Woodman 2003, 694–695). V reakci na to byly původně zcela pozitivistické a induktivní přístupy doplněny o další myšlenky, zejména ve vztahu k tzv. *visualscapes* – vizuálně exponovaným polohám a vizuálním clusterům, které společně vyjadřují možný životní prostor komunit, ve kterém se nacházely jednotlivé areály a kde probíhala sociální interakce. Při popisu *visualscapes* jsou mimo statických hodnot pro každou buňku hodnoceny i trendy a změny viditelnosti (Llobera 2003; Obr. 22). V poslední době se objevuje i kritika bezmyšlenkovité aplikace vizuálních modelů, kterou přineslo rozšíření intuitivního a uživatelsky přívětivého softwarového vybavení, ve kterém lze pracovat na principu „*point and click*“ i bez hlubšího porozumění vlastním algoritmům (Gillings 2017), tento problém však spatřujeme v užívání GIS obecně (např. ve vztahu k testování validity modelů; Burg 2017).

I přes dostupnost metody a dnes již početné pozitivní zkušenosti světové archeologické obce není aplikace analýzy viditelnosti v české archeologii z daleka standardem. Zvláště v medievistice bychom podobné studie hledali zcela marně. Kupříkladu poslední práce na téma reprezentace a viditelnosti, zabývající se hrady na Chebsku, je založena na subjektivní analýze (v terénu i „od stolu“), ne nepodobné přístupu britské školy v 90. letech (srov. Tilley 1994), byť postrádající veškeré stopy exaktnosti a původní alespoň částečně reprodukovatelné metody (Karel–Knoll 2016).

Vzhledem k tomu, že všechny námi sledované hodnoty jsou chápány jako součást širšího komplexu vlastností sídel a žádný prvek zásadním způsobem v hodnocení nepřevažuje, s viditelností pracujeme vždy pouze jako s jedním z parametrů sídla, byť vnitřně komplexním a s vlivem na jiné parametry. Sledované vlastnosti můžeme rozdělit do dvou skupin: (1) **vizuální prominence sídla** a (2) **míra kontroly vybraných prvků v krajině**. *Topografická prominence* je v obecnosti definována jako poměrné zastoupení segmentů krajiny ve zvoleném okruhu, které se nachází níže než sledované místo (Llobera 2001, 1007). Tento princip je užíván v předchozím kapitole (kap. 5.3.4) při definici topografického indexu a odvozených tříd georeliéfu. Při úvahách nad prominencí však můžeme využít také vlastní viditelnost a hledat její relativní odchylku od hodnoty obvyklé pro širší okolí (v našem případě 6000 m). Tím získáme hodnotu *vizuální prominence* (Llobera 2003, 37–39), která zahrnuje důležitou informaci o praktické volbě staveniště sídla ve vztahu k jiným dostupným možnostem. Nemusí nutně korelovat s topografickou prominencí a odráží jiné potenciály krajiny. Visuální prominence sídel byla sledována ve jak pro širší (6000 m), tak pro blízké okolí (1500 m). V prvním případě jde o vyjádření obecné viditelnosti sídla v krajině a druhý deskriptor poukazuje na způsob situování sídla ve vztahu k nejbližšímu zázemí a případné požadavky na soukromí či symbolické vyčlenění.

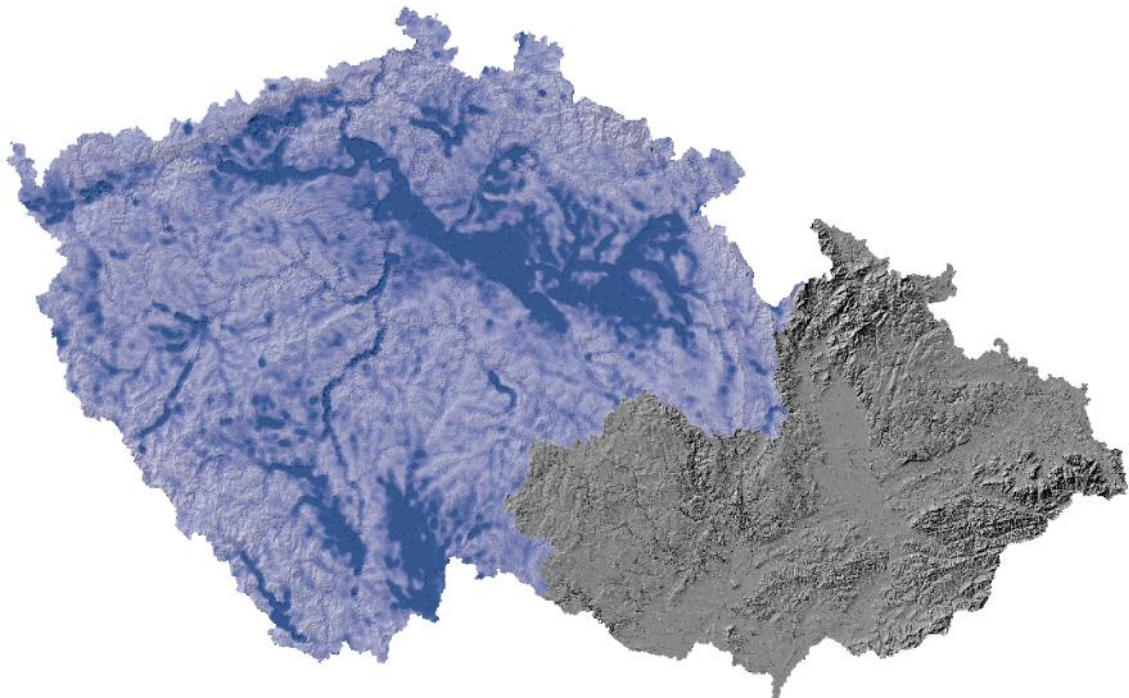
Obr. 23. Viditelnost okolí sídla (Křivoklát, okr. Rakovník). Viditelná jsou 3 % okolí sídla v okruhu do 6 km, tj. o 9 % méně, než je očekávaná hodnota vzhledem k charakteru krajiny. Viditelnost blízkého okolí (do 1500 m) je 19 %, tj. o 20 % méně, než činí místně obvyklá referenční hodnota. Žluté plochy označují polohy obcí, z nichž přímo viditelná je jediná (Boudy). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK a K. Kuča.

Při analýze vlastností byly jako meziproduct generovány dichotomické rastry (8 x 8 m), které znázorňují viditelnost či neviditelnost sídla pozorovatelem nacházejícím se na dané buňce a naopak. Tyto rastry jsou užívány pro stanovení viditelnosti specifických součástí krajiny, které měly potenciál ovlivnit účel a způsob užívání sídla, jmenovitě máme na mysli: (1) **kumulativní i relativní zastoupení viditelných splavných toků** do 1500 m vzdálenosti, (2) **kumulativní i relativní zastoupení viditelných přirozených koridorů** do 1500 m vzdálenosti a (3) **poměrné zastoupení viditelných obcí** vzdálených do 6 km (Obr. 23).

Přesný postup stanovení viditelnosti a hodnot jednotlivých deskriptorů popisujeme v exkurzu 1 (příloha B.3).

5.3.6 *Voda a rozlivová území*

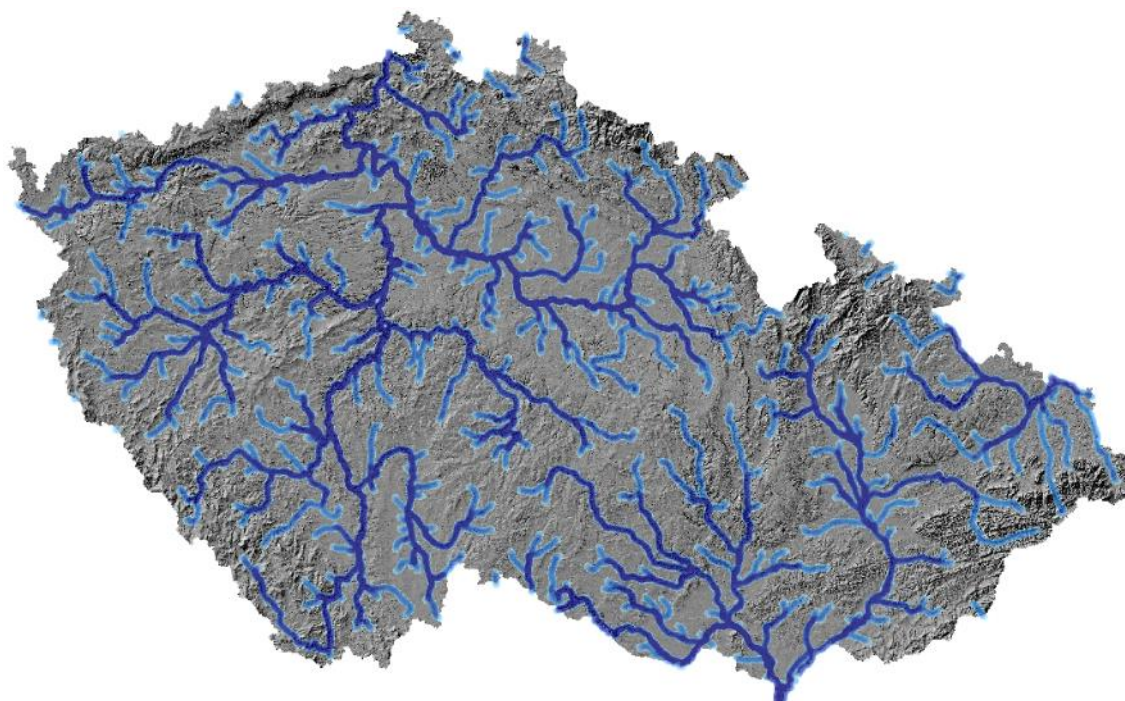
Jednou z nejdynamičtějších složek krajiny, které v minulosti nejvíce ovlivnily její tvarosloví, je voda (Dreslerová–Horáček–Pokorný 2007). Voda se v krajině vyskytuje zcela přirozeně, je surovinou i nástrojem, který se s postupem času stával stále významnějším ekonomickým činitelem. Závislost na vodě je základním předpokladem zemědělských aktivit a její nedostatek či nadbytek vedl k zanikání sídlišť i celých sídelních jednotek (Holata 2014, 189). V případě vrchnostenských sídel voda mimo jiné sloužila jako prvek přímo zapojený do jejich konstrukce a zázemí. Rybníky, vodní příkopy, kanály i jezírka tvořily na jedné straně složku opevnění, ale byly také zdrojem hospodářských aktivit (rybolov, pivovarnictví, železářství), stejně jako estetickým prvkem (Hansson 2006, 129nn). Vzhledem k proměnlivosti hydrologických podmínek v důsledku eroze, akumulace a cílené úpravy vodního režimu člověkem je dnešní hydrologická síť velmi odlišná od té historické. Pokud proto chceme popisovat minulou krajinu, nezbyvá než přistoupit k prediktivním přístupům a vodní síť pro účely analýzy modelovat. Hlavní myšlenky v otázce modelování vodní sítě v tuzemsku obsáhl M. Kuna, který si v důsledku důležitých krajině-archeologických studií mikroregionu Vinořského potoka uvědomil důsledky proměnlivosti vodních toků pro strukturování osídlení (Kuna–Adelsbergerová 1995; Kuna–Danielisová 2009, 3–4).

Obr. 24. Poměrné zastoupení modelových rozlivů na území Čech v okruhu 1500 m. Tmavě oblasti s vyšším podílem potenciálně zaplavovaných ploch. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Abychom mohli s vodními toky kalkulovat při popisu sídel, byl pomocí nástrojů obsažených v ESRI ArcGIS s rozšířením TauDEM¹³³ vygenerován **model pravděpodobných rozlivových zón**, který udává výškový rozdíl mezi zaplavovanou buňkou a nejbližší buňkou ve směru odtoku klasifikovanou jako vodní tok (Obr. 24). Pro deskripci sídel užíváme té části modelu, která popisuje buňky s výškovým rozdílem do 1 m od vodního toku a dále **vymezení splavných vodních toků**, za které považujeme součásti vodní sítě od 10. Strahlerova řádu výše. Splavné toky jsou vždy reprezentovány bufferem o poloměru 25–100 m okolo modelovaného toku podle velikosti (řádu) toku (Obr. 25).¹³⁴ Empirické testování uvedeného nastavení proti dnešní hydrologické síti přineslo dostatečně uspokojivé výsledky, abychom model mohli považovat za pro naše účely validní (přesný postup generování modelu popisuje exkurz v příloze B.4).

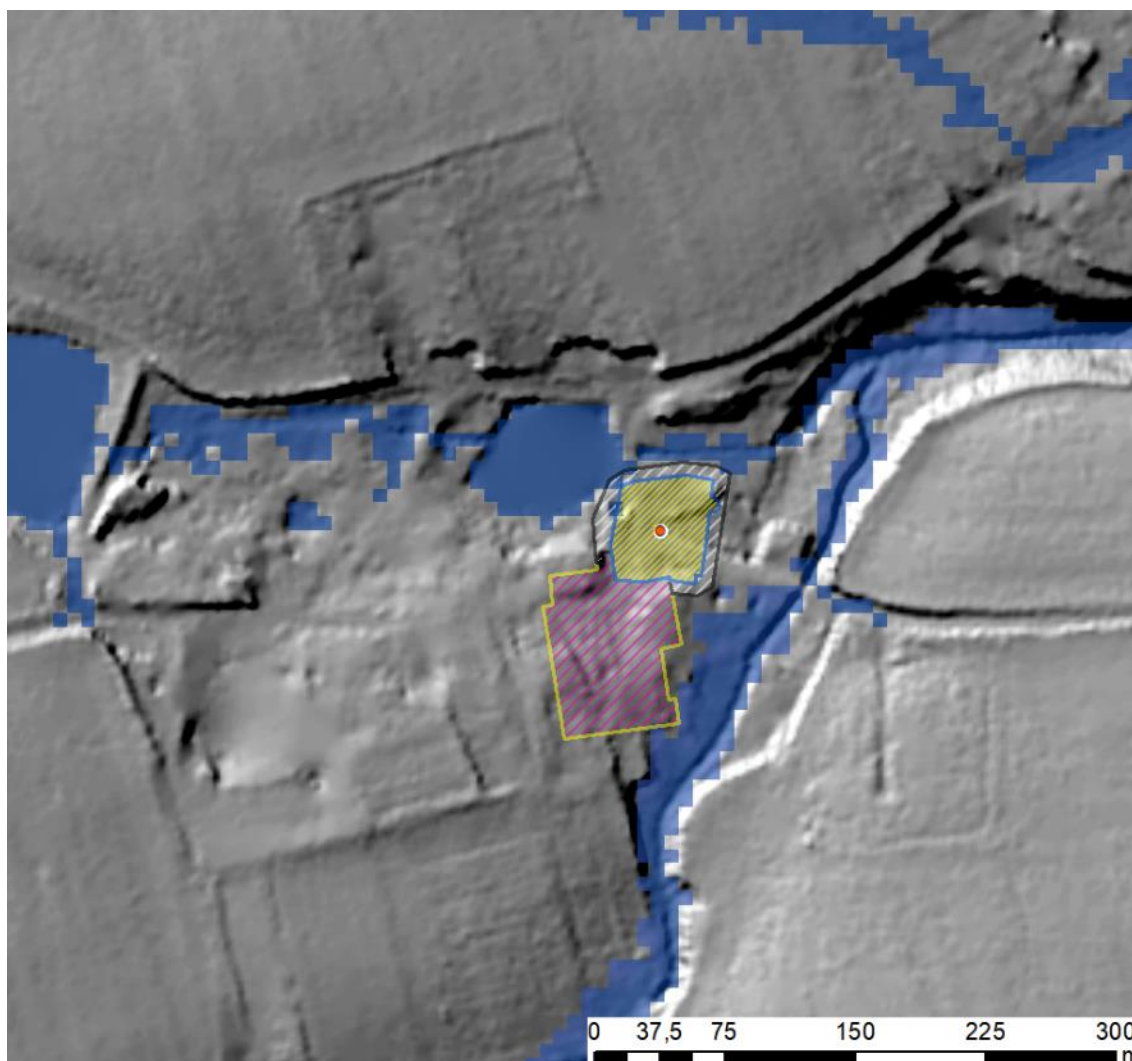
Z modelované vodní sítě přímo odvozujeme dvě proměnné – poměrné zastoupení rozlivových zón v blízkém zázemí sídel (do 1500 m) a tutéž hodnotu v bezprostředním okolí sídla (do 50 m od jeho reálné hranice, vč. jeho vnitřního areálu; Obr. 26). První hodnota má výpovědní potenciál ve vztahu k hospodářskému využití okolní krajiny, druhou hodnotu považujeme za charakteristickou pro užití vody jako opevňovacího prvku. Mimo tyto hodnoty sledujeme přítomnost splavného vodního toku v blízkém zázemí jako faktoru zapojení do komunikační sítě (počet buněk s vodním tokem) a relativní míru vizuální kontroly těchto splavných toků.

Obr. 25. Potenciálně splavné vodní v ČR toky podle modelované vodní sítě. Pro lepší viditelnost vyjádřeno kumulativně pro okruh 1500 m. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

¹³³ <http://hydrology.usu.edu/taudem/taudem5/index.html>

¹³⁴ 10. řád = 25 m; 11.–12. řád = 50 m; 13.–14. řád = 100 m.

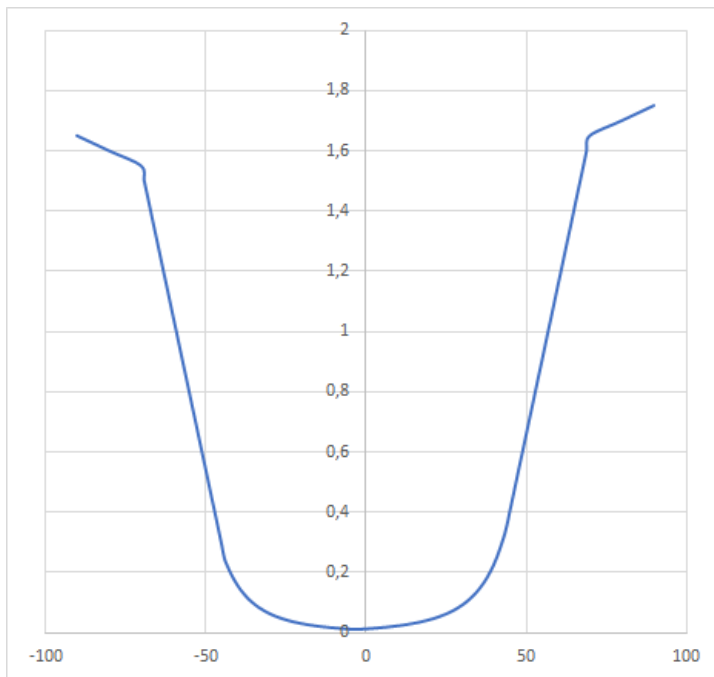

Obr. 26. Modelové zóny rozlivu vodních toků (Ostrov u Záp, okr. Praha-východ). Zastoupení vodních toků a rozlivových území v okruhu 1500 m činí 9 % a nejbližším okolí (do 50 m) 23 %. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

5.3.7 *Dostupnost a přirozená komunikační síť*

Pohyb krajinou je dalším důležitým aspektem, pomocí kterého můžeme modelovat chování minulých společností a hledat zdůvodnění lokalizace konkrétních areálů. I když je lidský pohyb zcela intencionální aktivitou a závisí na vykonávané činnosti, můžeme říci, že dlouhodobě prováděná aktivita na totožných místech vede k tvorbě totožných prostorových struktur, které odráží přirozenou prostupnost terénu. Pokud tedy chápeme pohyb jako překonávání vzdálenosti ke konkrétnímu cíli, přístupnost můžeme považovat za jednu z vlastností krajiny, jakkoli netriviální (Herzog 2013).

Dostupnost okolí archeologických lokalit přitahuje podobnou pozornost, jako je tomu u viditelnosti, neboť přímo navazuje na některé myšlenky procesuální archeologie (*site catchment analysis*; Vita-Finzi–Higgs 1970). Nahrazuje jednodušší induktivní přístupy k vymezení zázemí identifikovaných areálů (*Thiessenovy polygony*), a to s užitím časové dostupnosti. Za součást zázemí areálů zemědělských společností obvykle bývají považovány součásti krajiny v hodinové dosažitelnosti od lokality (Bailey 2005). Právě

Graf 2. Průběh Toblerovy funkce. Vztah mezi sklonitostí ve stupních (horizontální osa) a časovou náročností v minutách na metr (vertikální osa). Zpracoval D. Novák.

tuto vzdálenost, která zhruba koresponduje s již definovaným rozsahem širšího zázemí v okruhu do 6 km, volíme jako klíčovou i v našem případě.

V pozadí určování míry dostupnosti stojí podobné principy, které jsme prezentovali v předchozí kapitole týkající se hydrologického modelování. Jako akumulovaná veličina však vystupuje míra frikce (nákladovost), která vyjadřuje úsilí nutně vynaložené k překonání každé buňky rastru (*nákladový povrch*).

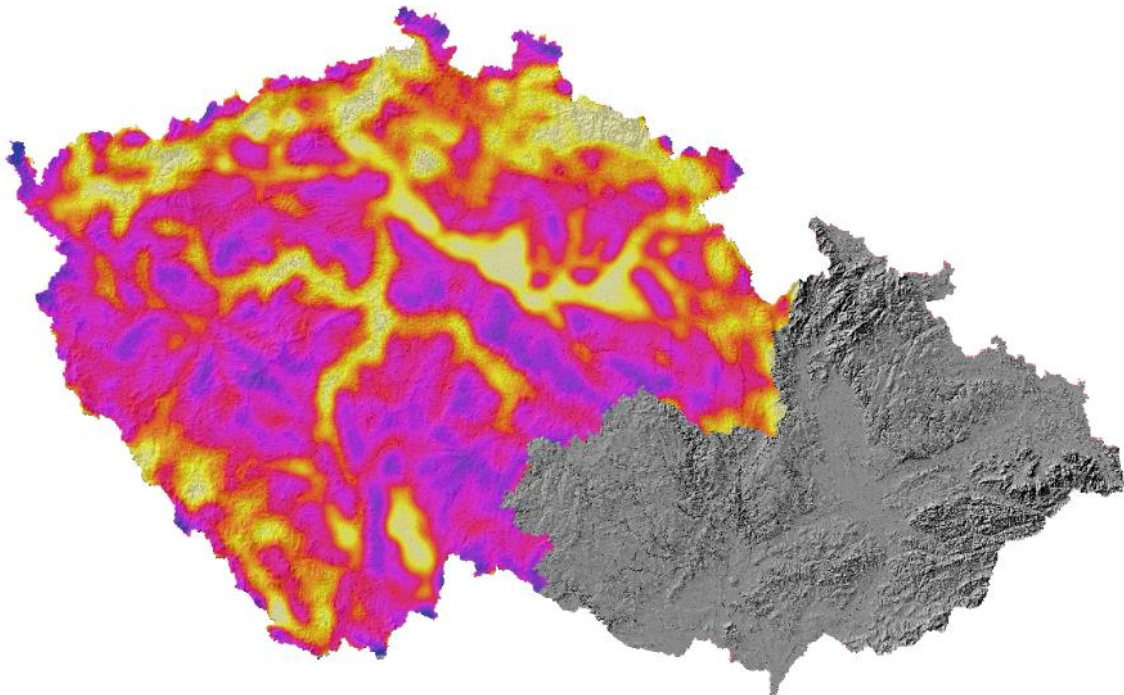
Toto úsilí může být vyjádřeno různými proměnnými, jako je čas, energie, nebo jen obecným koeficientem prostupnosti, bez vztahu k přirozeným veličinám. Nákladový povrch může vznikat jako součin mnoha faktorů, od vlastností prostředí, po vlastnosti agenta, nebo např. užití formy přepravy a požadavky na rozhled do okolí. Pohyb takto připraveným rastrem lze simulovat *izotropně*, kdy hledáme varianty průchodu s nejnižší mírou frikce, a to prostým sčítáním hodnot v buňkách nákladového rastru. Alternativně můžeme k pohybu přistupovat *anizotropně*, kdy do výpočtu zapojujeme také vztah buňky k jejímu okolí, tedy vlastnosti výchozí a cílové buňky. Anizotropní modelování zohledňuje např. rozdíly mezi pohybem po vrstevnici, z kopce či do svahu (efektivní sklon), čímž se výsledná hodnota stává závislou na směru pohybu. Kalkulovat je třeba i s odchylkou vzdálenosti nutné pro překonání sklonité buňky v trojrozměrném prostoru, nebo po diagonále (van Leusen 2002, 6/4–6/7; Llobera a kol. 2011, 844; Herzog 2013).

Stanovení frikčního povrchu většinou vychází ze sklonitosti terénu, a to úpravou pomocí funkce odpovídající časové náročnosti pro překonání buňky v konkrétním směru. Pro naše výpočty byla v základu použita tzv. Toblerova funkce (*Tobler's Hiking Function*), založená na dlouhodobém empirickém měření v terénu. Tato funkce je asymetrická a zvýhodňuje pohyb z mírného svahu (Tobler 1993; Graf 2; přehled alternativ a kritické zhodnocení viz Herzog 2013a; 2014). Abychom přednosti Toblerovy funkce vhodně využili, pracujeme s anizotropním algoritmem, kdy se agent postupně vzdaluje od výchozího bodu (sídla). Hodnoty výsledného rastru tak udávají nejkratší čas nutný k překonání vzdálenosti ze sídla do cílové destinace. Všechny uváděné a dále v práci

užívané hodnoty tedy postihují časovou dostupnost při cestě směrem od sídla, nikoli opačně. I když obě veličiny vzájemně přirozeně korelují, nejedná se vzhledem k anizotropnímu pohybu a asymetričnosti Toblerovy funkce o totožný údaj.

Nákladový povrch byl v základu stanoven jako konstantní a při aplikaci Toblerovy funkce je sklon doplněn automaticky pro vybraný směr průchodu. Významnou úlohu ve volbě trasy ale hrají rovněž přirozené překážky, jako jsou vodní toky, nestabilní terén nebo vegetace (Herzog 2013a). Většina takových proxy dat pro minulou krajinu není k dispozici, ale abychom zohlednili alespoň jeden z nejvýznamnějších faktorů, do výchozího nákladového povrchu jsme zahrnuli rovněž vliv modelovaných rozlivů. Díky tomu je přirozená trasa generována tak, aby co nejpřímější cestou překonávala vodní toky a říční nivy, které by v opačném případě naopak byly považovány za přirozené koridory, což je nežádoucí efekt (pokud nemáme v úmyslu zahrnout vodní trasy).

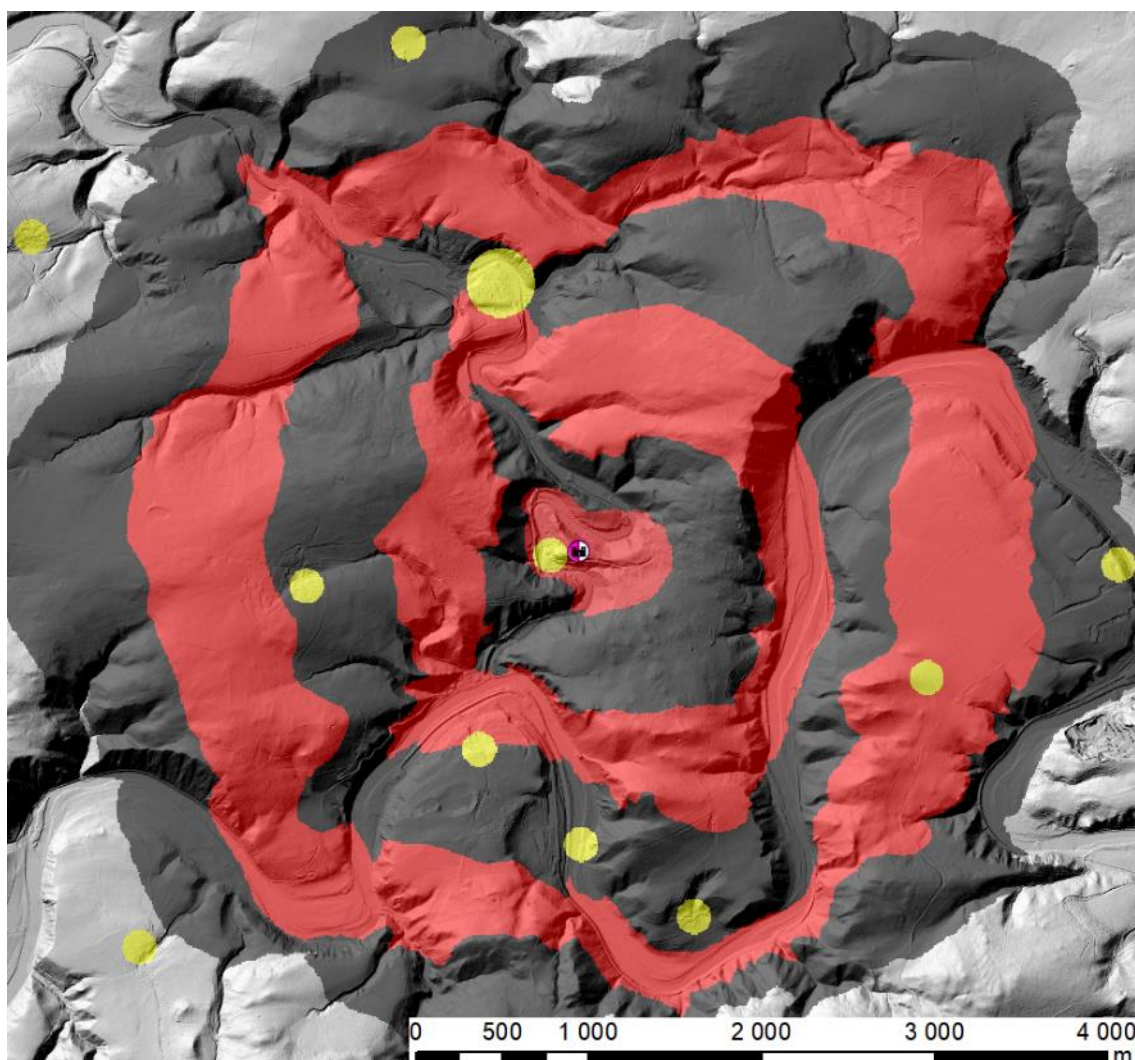
Hlavním produktem takového postupu bylo **vymezení zázemí vzdálené do hodiny chůze** a atributu sídla, který udává procentuální **poměr mezi dostupným zázemím a teoreticky k sídlu příslušným zázemím** v okruhu 6 km. Cílem je však zohlednit relativní polohu sídla v rámci zázemí, nikoli obecné vlastnosti krajiny, proto uvádíme poměrné zastoupení zázemí také jako relativní odchylku od očekávané (místně obvyklé) hodnoty založené na referenčním vzorku (Obr. 27). V podstatě tak můžeme obdobně jako u viditelnosti hovořit o míře *kommunikační prominence*, která udává relativní přístupnost či nedostupnost sídla vůči okolí. Díky získaným podkladům můžeme hodnotit také časovou vzdálenost

Obr. 27. Aproximační model dostupnosti pro území Čech. Tmavě oblasti s vyšší průměrnou dostupností okolí do hodiny chůze. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

od blízkých sídelních jednotek, resp. **zastoupení obcí v hodinové dochozí vzdálenosti** (Obr. 28).

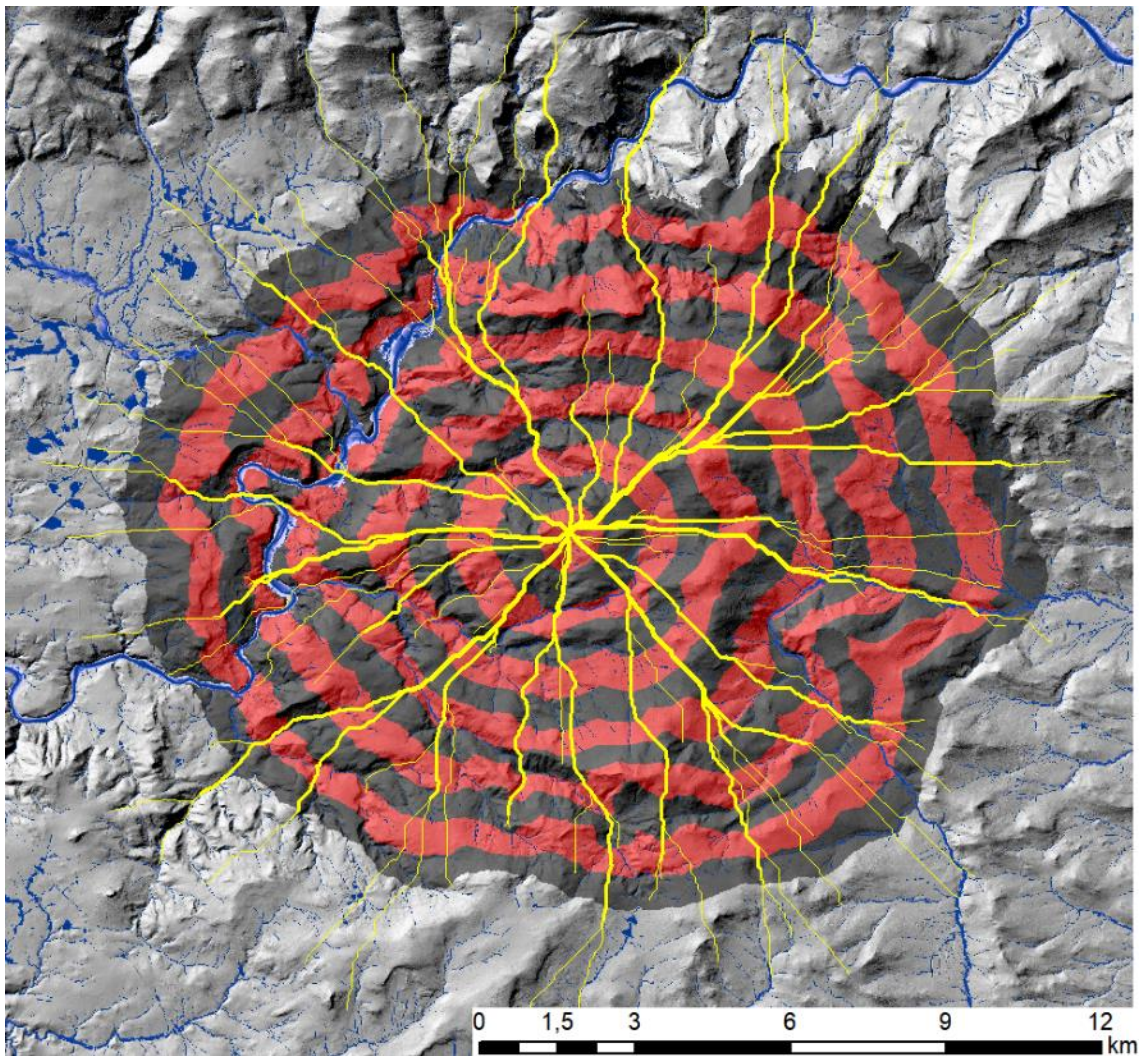
Modelování pohybu v krajině je z principu vždy vázáno ke konkrétnímu cílovému bodu, ke kterému jsou vztahovány akumulované hodnoty dostupnosti. Tyto trasy mohou být směrované, tedy mít výchozí i cílový bod, jak je obvyklé v tradičnějších aplikacích analýzy dostupnosti při hledání spojnic konkrétních lokalit. Stejně dobře může jít také o pohyb „odkudkoli“, tedy od libovolného výchozího bodu co nejefektivnější cestou směrem ke cíli. V ideálně plochém terénu by šlo o pravidelnou stromovou strukturu radiálně se rozšiřující okolo cílového bodu. V reálné krajině však mají hodnoty tendenci se shlukovat do přirozených koridorů, které zpřístupňují jednotlivé její části. Je tak možné stanovit např. časovou dostupnost cílového bodu z každé jednotlivé buňky posuzovaného DEM. Pokud nákladový povrch neobsahuje neprostupné bariéry, vznikne kontinuální

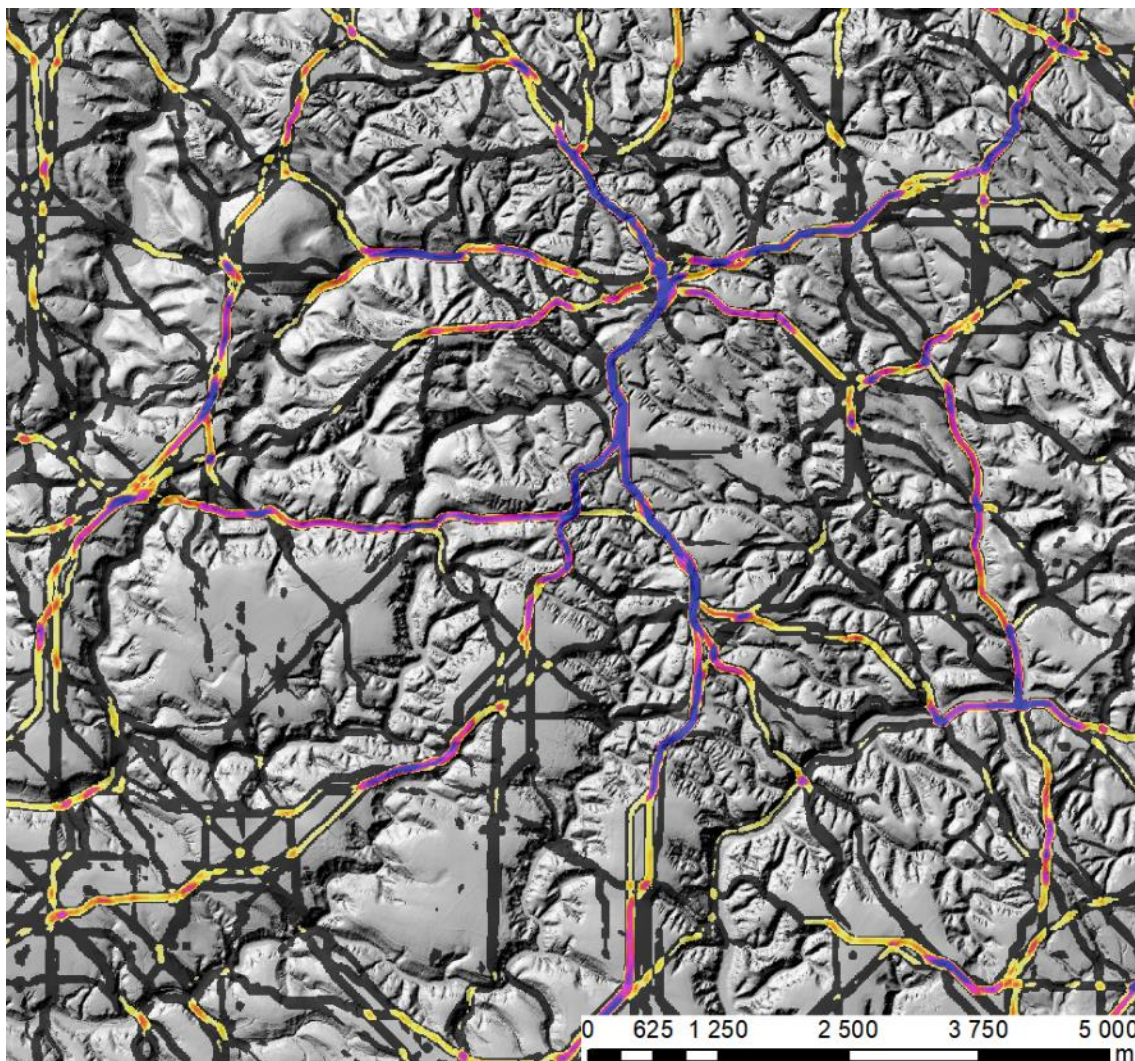
Obr. 28. Dostupnost okolí sídla (Křivoklát, okr. Rakovník). Do hodiny dochozí vzdálenosti se nachází 27 % širšího okolí sídla (6 km), tj. o 7 % méně, než je očekávaná hodnota vzhledem k charakteru krajiny. Izolinie značí časovou dostupnost okolí od cílového bodu s krokem po 10 minutách. Žluté plochy označují polohy obcí, z nichž do hodiny je dostupných devět, vč. jednoho městečka. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK a K. Kuča.

rastr, který má v principu vlastnosti povodí, s nejvyšší hodnotou akumulace v cílovém bodě. Užitím funkcí pro definici vodních toků lze poté stanovit optimální trasy průchodu rastrem (*focal mobility network*; Bellavia 2002; Llobera a kol. 2011; Obr. 29). Tyto hodnoty je z principu možné generovat různým způsobem a existují proto i různé přístupy k definici modelů, které bychom nazvali *modely topografické přístupnosti* (z teoretické perspektivy Llobera 2000; souhrn praktických užití Déderix 2016, 555).

Princip přirozeného shlukování tras lze využít ke stanovení důležité vlastnosti DEM, a to modelu přirozené komunikační sítě. Jak přesvědčivě ukazuje P. Verhagen (2013; Verhagen a kol. 2013), pokud v krajině vytvoříme pravidelnou (či randomizovanou) síť bodů, můžeme generovat pro každý takový bod ideální průchod terénem ve vymezeném okruhu a definovat tak přirozené trasy, zpřístupňující každou jednu buňku rastru. Výsledné trasy lze poté kumulativně sloučit napříč překrývajícími se modely a na základě hustoty sítě a váhy přirozených komunikací hledat taková místa, která tvoří přirozené

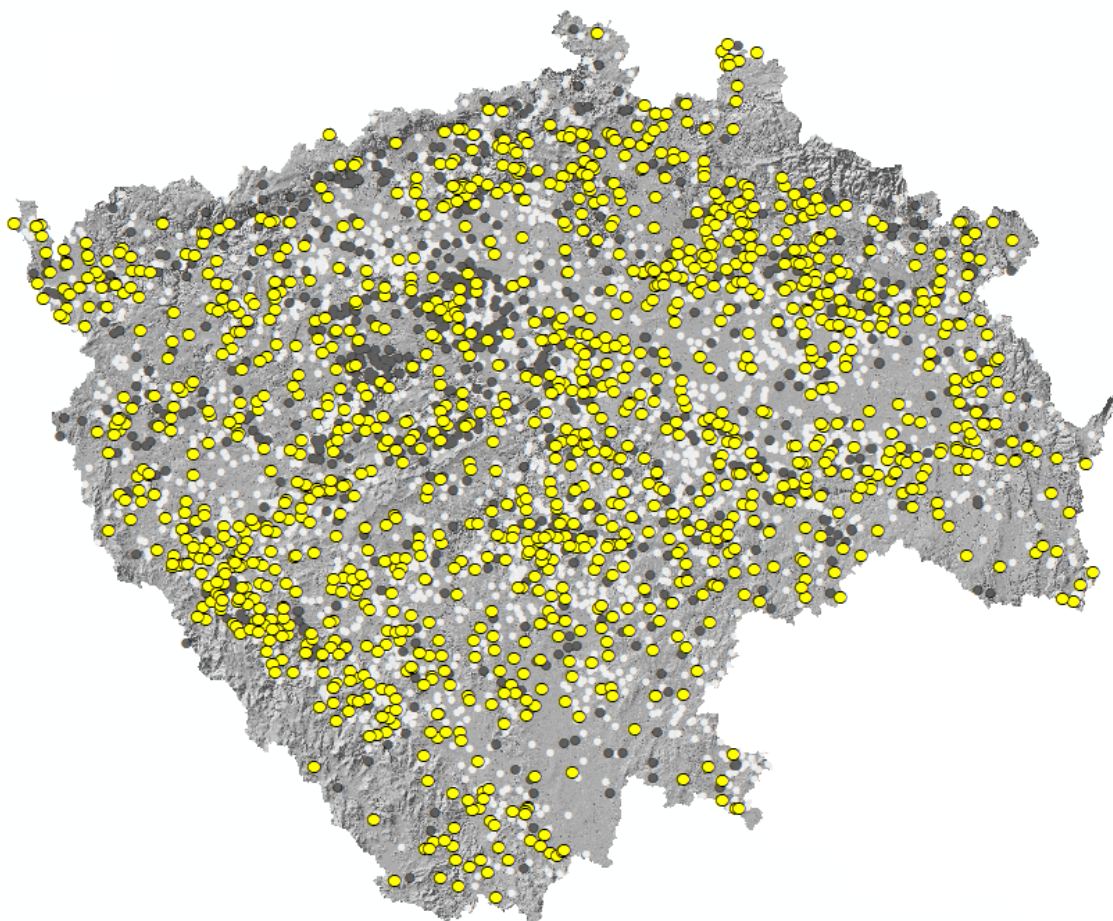
Obr. 29. Příklad přirozených tras průchodu na úrovni sedmého a vyššího Strahlerova řádu (síla linie udává váhu trasy) pro území o poloměru 12 km s cílovým bodem ve středu rastru. Izolinie značí časovou dostupnost okolí od cílového bodu s krokem po 10 minutách. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Obr. 30. Přírozené komunikace (černě) a váha významných komunikačních koridorů (barevně) v oblasti Kokořínska. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

koridory. Vzniká tím hierarchizovaná komunikační síť (*hierarchical mobility network*), která prostupuje bezcílně krajinou a která postihuje její komunikační potenciál (Dédérrix 2016).

Pro naše potřeby rozlišujeme mezi *přírozenými komunikacemi*, tedy akumulovanými přírozenými trasami, a *přírozenými koridory*, které tvoří kumulace komunikací s vahou významně přesahující lokálně očekávanou hodnotu (průměr v okolí 6 km; Obr. 30). Tento komunikační potenciál lze využít pro popis sídel; sledujeme tak: (1) **poměrné zastoupení přírozených komunikací** v širším zázemí (6000 m) a (2) **kumulativní zastoupení koridorů** v blízkém zázemí (1500 m). První hodnota vyjadřuje obecné vlastnosti okolní krajiny, tedy její prostupnost a komunikační vytížení; druhá hodnota naznačuje potenciál přímého komunikačního napojení sídla na sídelní síť. Jak bylo zmíněno, v kombinaci modelů založených na dostupnosti s vymezením zón viditelnosti můžeme hodnotit i důležitý aspekt kontroly komunikačních koridorů (viz výše).

Obr. 31. Celková distribuce analyzovaných sídel (žlutě), sídel jistě existujících ve sledovaném období, ale nezařazených do analýzy (šedě) a všech evidovaných lokalit (bíle). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Podrobná metodika výpočtu dostupnosti a odvozených modelů je uvedena v exkurzu 1 (příloha B.5).

5.4 Statistický přehled¹³⁵

Pro přiblížení datového korpusu na tomto místě přinášíme základní statistický přehled, a to vždy ve vztahu vlastností souboru sídel a obecných vlastností krajiny, tedy referenčního vzorku. Takové srovnání samozřejmě nevyhnutelně chybí u deskriptorů odvíjejících se od formální podoby sídel, nebo od charakteristik sídelní sítě. Popisovat nezávislý vzorek v souvislosti s těmito deskriptory buď není účelné nebo je to zcela vyloučené (např. rozměry, chronologie). I přestože samotné srovnání souboru reálných dat a referenčního vzorku skrývá interpretační potenciál, těžiště leží až v hledání nenáhodných korelací mezi atributy. Pokud tedy v této první fázi odhalíme zjevný rozdíl mezi náhodnými daty a vlastnostmi sídel, jedná se o potenciálně významný deskriptor. Přesto zdánlivá shoda atributů obou datových souborů neimplikuje striktní opak, pouze naznačuje, že variabilita se neprojevuje v obecné rovině, ale může být skryta až uvnitř

¹³⁵ Od této kapitoly dále nebudeme uvádět odkazy na zdroje u každé diskutované lokality, pokud to situace nevyžaduje. Zdroje informací pro zpracování vyplývají z příložené databáze a z uvedeného metodického popisu.

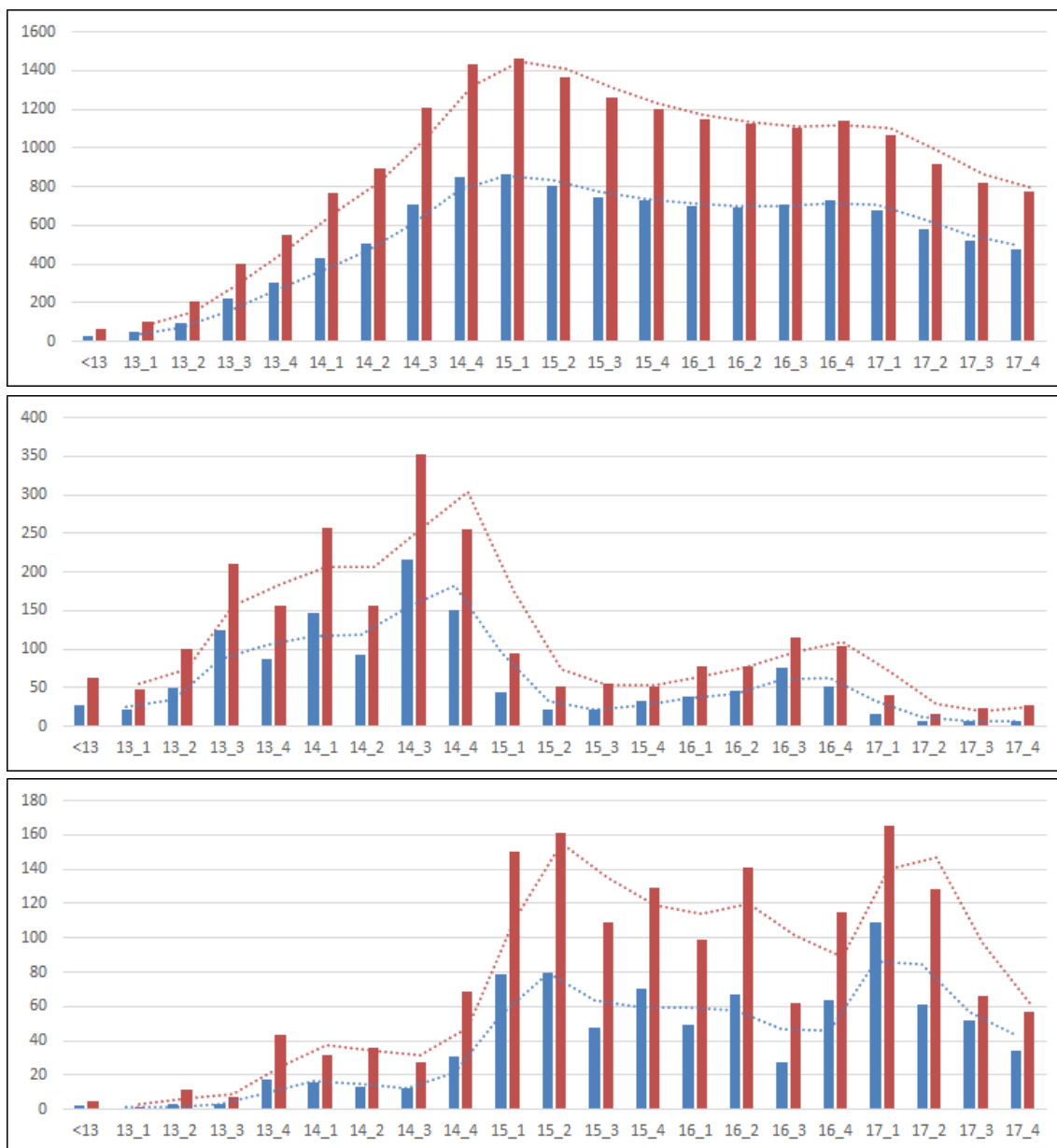
popisovaného souboru, právě ve vztahu k dalším vlastnostem studovaných objektů. Cílem této kapitoly není vyčerpávající popis všech měřených hodnot, nýbrž postižení bazálních vlastností a nastínění výpovědního potenciálu dat.

I když celý soubor sídel čítá více než pět tisíc položek, pro zpracování analýz nebylo možné využít vzorek v úplnosti. V praxi pro to existují dva důvody – stav pramenů a časové možnosti. Abychom jasně definovali použitý vzorek, platila při výběru tato kritéria:

- 100% důvěryhodnost existence i lokalizace;
- užívání sídla mezi 13. a 17. stol.;
- sídlo není klasifikováno jako zcela zaniklé (zlikvidováno včetně okolního terénu);
- přesnost lokalizace v jednotkách metrů.

Takto bychom obsáhli celkem 1925 sídel, nicméně pouze 1332 z nich se podařilo přesněji vymezit v GIS pomocí polygonu. Pokud bychom postupovali puristicky, bylo by nutné vyřadit dalších 444 sídel, kde nemáme naprostou jistotu v polygonálním vymezení. Nejde tolik o vlastní chybu v prostorové definici, ale o nedostatek údajů např. o přítomnosti a způsobu ohrazení starších fází sídla. Celá situace samozřejmě úzce souvisí s problematikou dlouhého užívání sídel a následných archeologických transformací (viz kap. 5.1). Přesto jsme se rozhodli takové lokality do analýzy zařadit. Mnohdy totiž nemožnost vymezit celkový rozsah nad rámec zástavby souvisí s faktem, že v pozdějších fázích užívání bylo sídlo již neopevněné. I proto při diskusi nad vztahem jednotlivých deskriptorů k chronologii bereme v potaz pouze období bezprostředně předcházející zánikové transformaci. Uvědomujeme si však, že v této rovině leží jisté úskalí užití metody.

Abychom dále výklad nekomplikovali, budeme v analýze pracovat s jediným, takto vymezeným vzorkem. Pouze pro začátek uvádíme přehledovou statistiku **chronologického vymezení** sídel souhrnně (Graf 3). Kromě vlastní výpovědní hodnoty grafu ve vztahu k chronologii je možné si povšimnout i toho, že průběh grafu se nemění v závislosti na zařazení nebo nezařazení sídel nad rámec souboru použitého při analýze. To nám dává naději na dostatečnou robustnost výsledků a reprezentativnost použitých dat. Při převodu na procentuální vyjádření by bylo možné považovat uvedený graf za odpovídající obraz poměrného zastoupení sídel na území Čech mezi léty 1200 a 1700. Nevyššího zastoupení by pak při odhadovaném počtu 5000 sídel bylo dosaženo počátkem 15. století, a to na úrovni ca. 63 %. Odhadujeme tak v této době 3150 souběžně existujících sídel. Průměrná doba existence analyzovaných sídel činí 282 let. Bez zajímavosti nejsou ani oba související grafy značící naprostou disproporcii mezi počtem sídel vznikajících a zanikajících v jednotlivých obdobích. Z nich vyplývá až stěží uvěřitelný zlom přicházející na přelomu 14. a 15. století. Do té doby strmě rostoucí počet

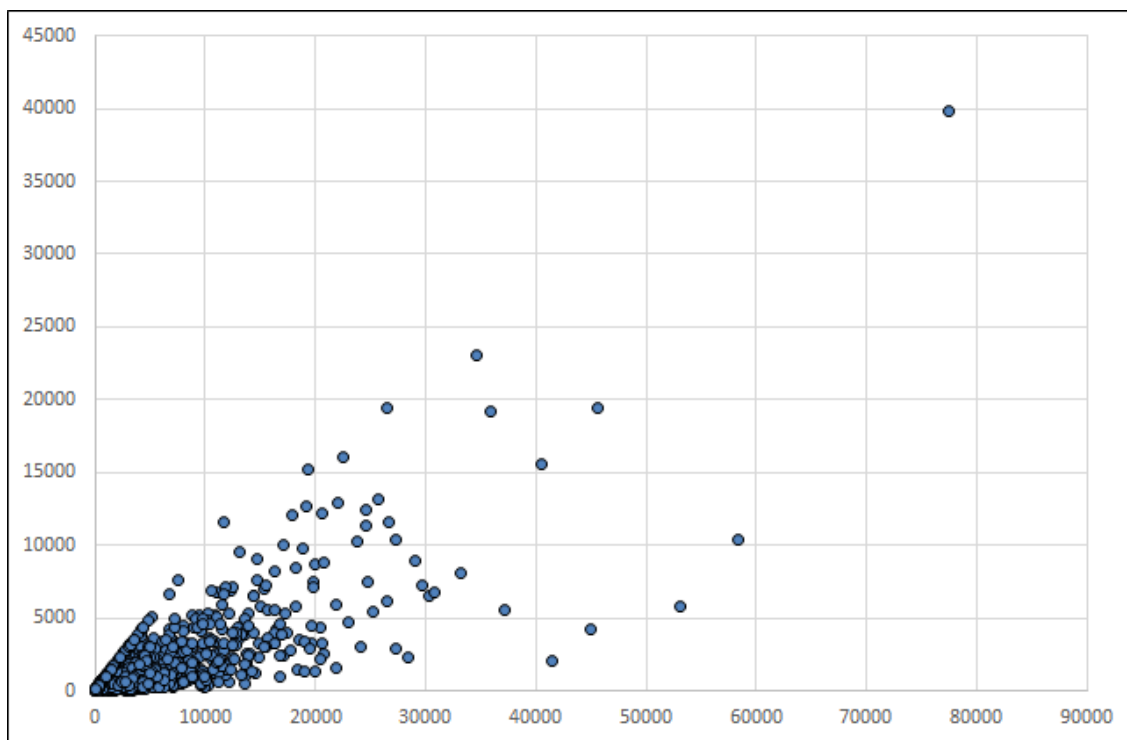

Graf 3. Celkové početní zastoupení sídel (nahore), počet nově vzniklých sídel (uprostřed) a počet zaniklých sídel (dole) v období 13.–17. století (po čtvrtinách století – viz horizontální osa). Červeně všechny dostupné údaje pro sídla jistě existující, modře pro sídla vstupující do analýzy. Přerušovaná linie vyjadřuje klouzavý průměr. Zpracoval D. Novák.

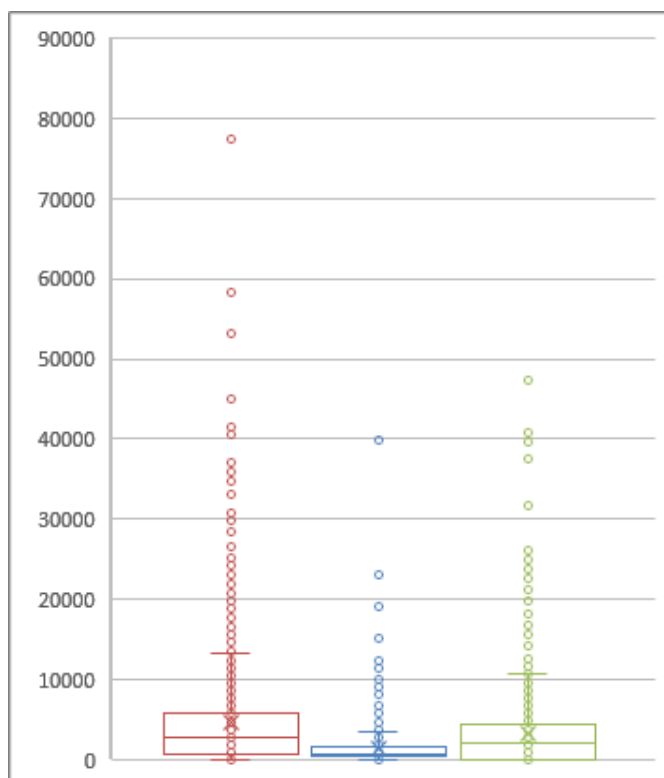
sídel je z ničeho nic razantně redukován a nedochází tolik ani ke vzniku sídel nových. Zajímavé je srovnání obou grafů, neboť mezi nimi existuje silná korelace, avšak nikoli absolutní. Důvody takového stavu se budeme dále zabývat.

Pokud se blíže podíváme na **složení souboru z pohledu tradičních pojmů**, tak nejpočetnější skupinu tvoří tvrze (914/1613),¹³⁶ následované hrady (317/514) a zámky (290/626). Další méně jasné kategorie tvoří hrádky (50/87), zámečky (32/97), dvorce (11/32), komendy (4/19), ale i jiné typy objektů (rezidenční dvory, letohrádky, rychty

¹³⁶ Analyzované/jistě evidované.

Graf 4. Poměr mezi celkovou rozlohou sídel (vč. opevnění; horizontální osa) a vnitřní rozlohou dílů (vertikální osa); hodnoty v m². Zpracoval D. Novák.

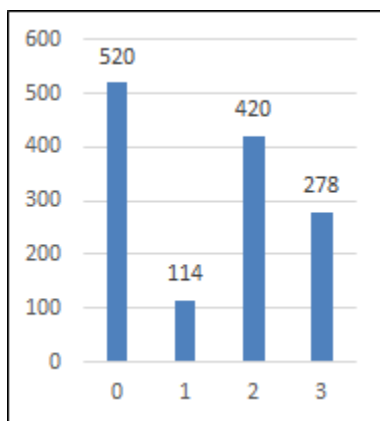

Graf 5. Rozloha sídel (vlevo), jejich vnitřní rozloha (uprostřed) a rozdíl mezi oběma hodnotami (vpravo); hodnoty v m². Zpracoval D. Novák.

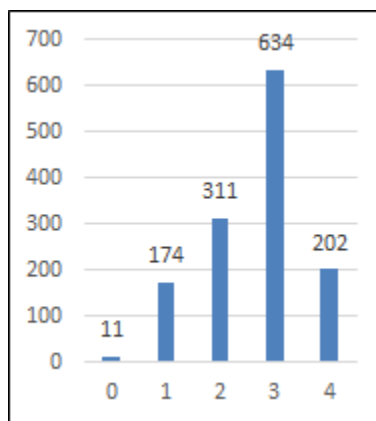
atd.; celkem 17/205). V případě 10 (21) sídel jde původně o hradiště.¹³⁷ Soubor tak reprezentativně pokrývá všechny základní kategorie.

Z pohledu **stavu dochování** zástavby soubor zahrnuje 315 zaniklých sídel, 392 reliéfních či stavebních pozůstatků, 51 sídel zabudovaných do mladší stavby jako jejich dílčí součást a 574 stojících sídel, obvykle po přestavbě. Formu staveniště (opevnění) nedokážeme rozpoznat u 156 sídel, u 136 opevnění existovalo, leč zaniklo. Jeho zbytky pozorujeme u 258 sídel a u 516 je staveniště dobře zachovalé. Do skupiny sídel

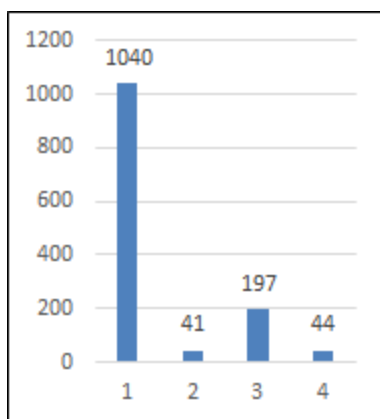
¹³⁷ Součet hodnot je vyšší než celkový počet analyzovaných sídel v důsledku postupného vývoje zařazení objektu (např. tvrz → hrad → zámek). Takové případy byly započteny u všech odpovídajících variant.

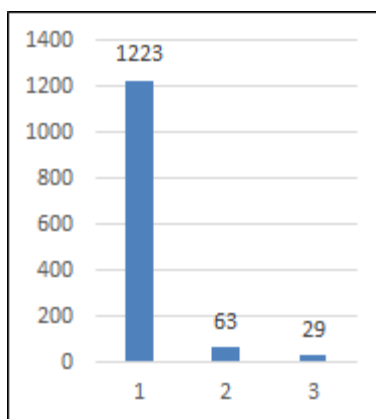
Graf 6. Vztah sídla a hospodářského dvora. 0 – neznámý; 1 – opodál dvora; 2 – při dvoře; 3 – ve dvoře. Zpracoval D. Novák.

Graf 7. Vztah sídla a obce. 0 – neznámý; 1 – bez obce; 2 – opodál obce; 3 – součást intravilánu; 4 – centrální poloha. Zpracoval D. Novák.

Graf 8. Vztah sídla a tržního centra. 1 – bez souvislosti; 2 – optická nebo komunikační kontrola; 3 – součást aglomerace; 4 – součást parcelace. Zpracoval D. Novák.

Graf 9. Vztah sídla a kostela. 1 – bez souvislosti; 2 – tvoří komplementární celek; 3 – kostel je součástí sídla. Zpracoval D. Novák.

tvořených odjakživa pouze neopevněnými budovami řadíme 266 objektů. Pokud bychom měli zhodnotit **počet evidovaných dílů** sídel vzhledem k jejich vymezení, obvykle známe sídla tvořená jednoduchým jádrem (706) a některá dokumentujeme ve známém stavu jen jako budovy bez zřetelně přihrazených ploch (385). Dvojdílných je 192, trojdílných 38 a více než tři díly má pouze 11 analyzovaných sídel (Graf 10).¹³⁸ Kromě přímo souvisejících vnitřních součástí sledujeme také 23 výskytů předsunutých opevnění.¹³⁹

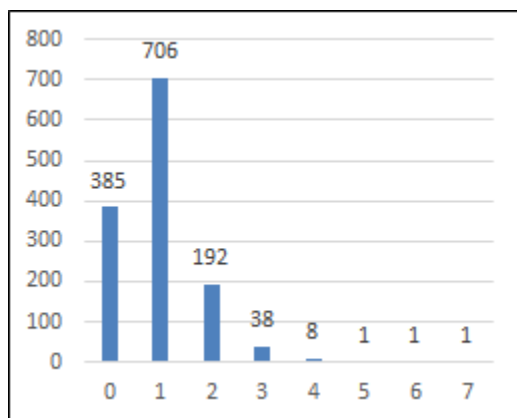
Hovoříme-li o podobě sídel, nelze nezmínit jejich **rozlohu**.

Minimální rozlohy dosahuje tzv. Mikšův dvorec v Trocnově, kde solitérní stavba sídla plochou nepřesahuje 22 m². Největším analyzovaným sídlem je hrad Choustník (77518 m²),¹⁴⁰ druhé v pořadí je sídlo v Pardubicích (58362 m²). Průměrná rozloha sídel

¹³⁸ Extrémem je sedmidílný hrad Skála u Přeštic. Počet dílů je dále vysoký u hradů Házmburk (Klapý; 5 dílů) a Český Krumlov (6 dílů).

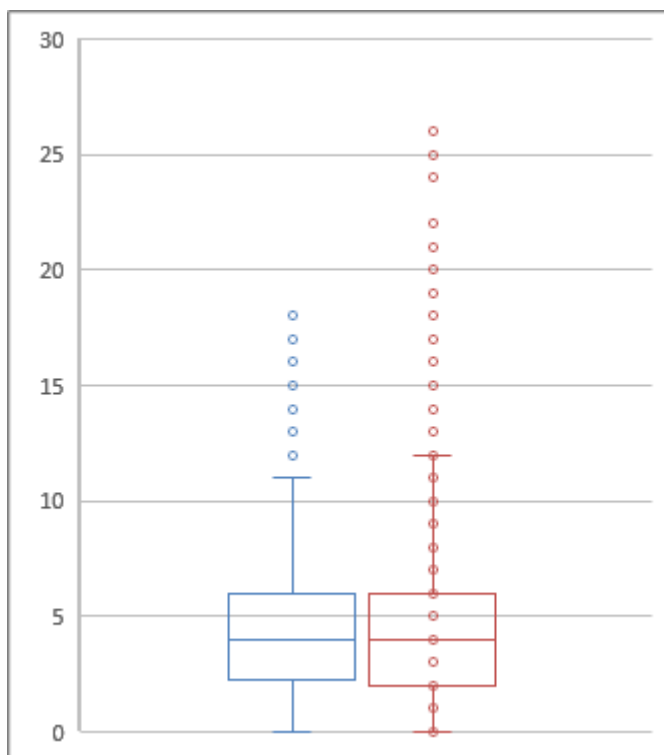
¹³⁹ Bechyně, Bezděz, Krašov (Bohy), Hartenštejn (Bochov), Štědrý Hrádek (Borek u Štědré), Věžka (Druztová), Děvín (Hamr na Jezeře), Chřenovice, Zelená hora (Kláster u Nepomuka), Kolín, Libštejn, Lipnice nad Sázavou, Okoř, Příběničky (Řepeč), Ronov nad Sázavou, Panna (Řepčice), Hrubá Skála, Český Šternberk, Kalich (Třebošín), Týřov (Karlova Ves), Vimperk, Žampach, Kašperk (Žlíbek) + nezahrnuté do analýzy: Frohnburg (Hluboká nad Vltavou), Cheb, Hasištejn (Místo), Sychrov (Rabštejn nad Střelou), Zbořný Kostelec (Týnec nad Sázavou).

¹⁴⁰ Avšak pouze v případě, že s ním skutečně přímo souvisí rozsáhlé valem přihrazené plochy na jihozápadním úbočí vrcholu. Obě ohrazené části jsou jmenovány v historických pramenech jako „obora“ a není tak jisté, zda se skutečně jedná o fortifikační prvek. Současné interpretace se kloní k názoru, že

Graf 10. Celkový počet vymezených dílů sídel. Nulová hodnota vyjadřuje stavbu bez přihrazených volných ploch. Zpracoval D. Novák.

jejich výpověď navíc dává v kontextu práce smysl až při kombinaci s výsledky analýzy, jako podklad pro interpretaci (viz kap. 8.2). Zastavme se však u **vztahu sídel a dalších prvků osídlení** – dvorů, obcí, měst a sakrálních staveb (Graf 6–Graf 9). Důležitý vztah ke dvoru bohužel můžeme hodnotit jen omezeně, v důsledku stavu pramenů a jejich poznání. Přesto se však prokazuje, že tam kde je dvůr přítomen, je vazba velice úzká a dvůr se nachází buď v sousedství sídla (420) nebo sídlo leží přímo ve dvoře (278).

Graf 11. Sklonitost okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) ve stupních. Zpracoval D. Novák.

činí 4735 m², tedy necelého půl hektaru (názorně vyjadřuje Graf 4). S celkovou rozlohou souvisí i souhrnná vnitřní plocha dílů a rozdíl mezi oběma hodnotami, který chápeme jako plochu zahrnující fortifikační prvky (bez předsunutých opevnění; zastoupení hodnot viz Graf 5).

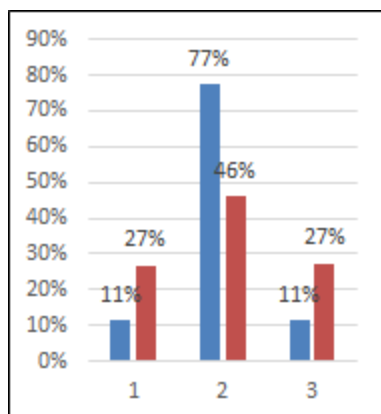
Nebudeme zde uvádět výčet dalších doprovodných deskriptorů, jako jsou majetkoprávní vztahy a podobné vlastnosti vystupující v roli suplementárních údajů. Předně si uvědomujeme jejich neúplnost;

Přesto existují i sídla s volnějším vztahem ke dvoru (114) a nelze vyloučit, že mezi 520 nejasnými případy se vyskytuje další významná část sídel, u kterých se hospodářské zázemí skutečně v žádné formě nevyskytovalo. Snazší je sledovat souvislosti sídel a obcí, kde nejasností panují jen v 11 případech u zcela zaniklých vesnic. Drtivá většina sídel (634) se nacházela v intravilánech obcí, nebo dokonce jako dominantní, formující prvek intravilánu (202). Další početná skupina ležela v odstupu od obce, často snad v souvislosti s výběrem vhodného staveniště (311). Zcela bezpředmětné ale není ani

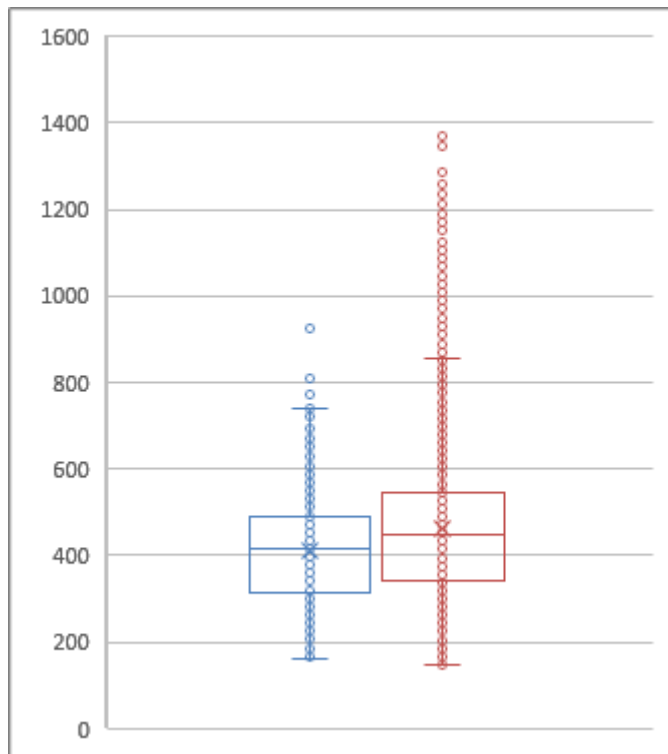
ohrazení souvisí s dlouhodobějším pobytem vojska v průběhu husitských válek. V takovém případě je lze za funkční – i když částečně nezávislou – součást sídla považovat (srov. Hrnčíř 1995).

zastoupení 174 sídel bez jakékoli blízké sídelní jednotky. U takových sídel lze přinejmenším důvodně předpokládat jinou úlohu než u těch provázaných s vesnickým osídlením.

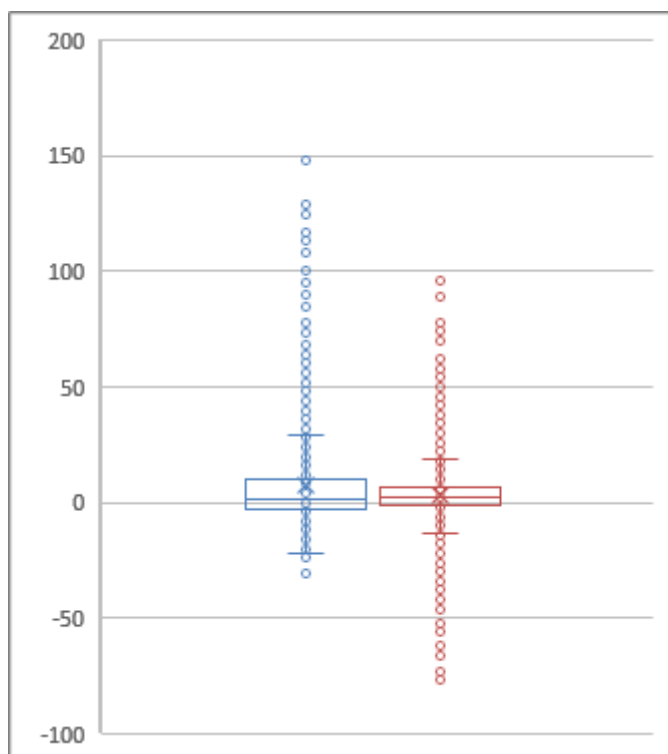
V případě měst a městeček je samozřejmě počet souvisejících dvojic podstatně nižší, a nejčastěji jsou sídla součástí širší aglomerace (197). V podobném počtu je nalézáme přímo v parcelní síti (44) a v polohách sice vzdálenějších, ale s jasnou kontrolní funkcí vůči přístupové komunikaci nebo vlastní městské aglomeraci (41). I přes častou přítomnost soukromých sakrálních prostor, farní centra se v areálech sídel nebo v jejich bezprostřední blízkosti nacházejí velmi omezeně. Kostelů s bezprostřední vazbou na sídlo známe 63 a pouze 29 jich při analýze identifikujeme jako nedílnou součást sídel.

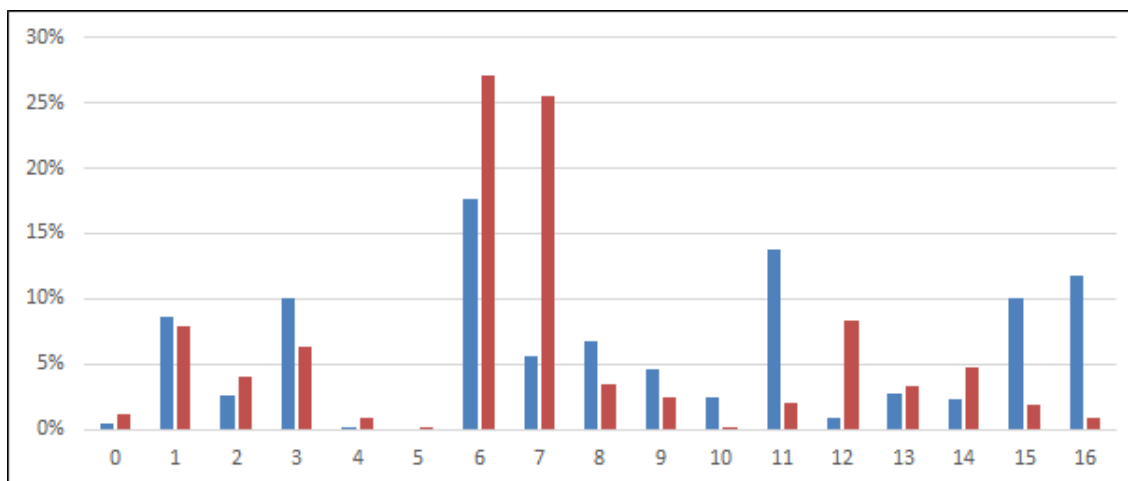
Graf 13. Obvyklá orientace svahů v okolí sídel (modře) a zastoupení hodnot v modelu (červeně). 1 – severní; 2 – západní/východní; 3 – jižní. Zpracoval D. Novák.

Graf 12. Průměrná nadmořská výška (m n. m.) blízkého okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

Graf 14. Topografická prominence sídel pro okolí do 500 m (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) v metrech. Zpracoval D. Novák.

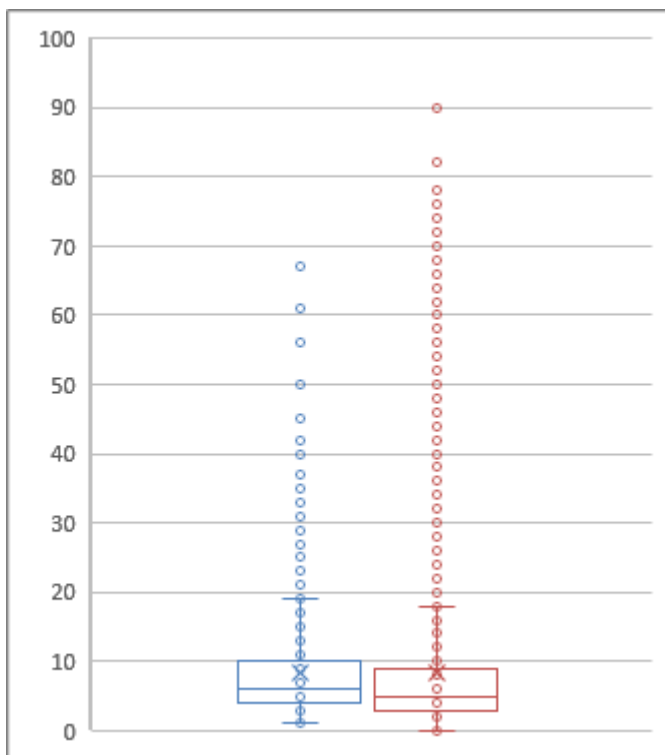

Graf 15. Procentuální zastoupení sídel na různých typech reliéfních tvarů (modře) a zastoupení těchto tvarů v modelu (červeně). 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety Zpracoval D. Novák.

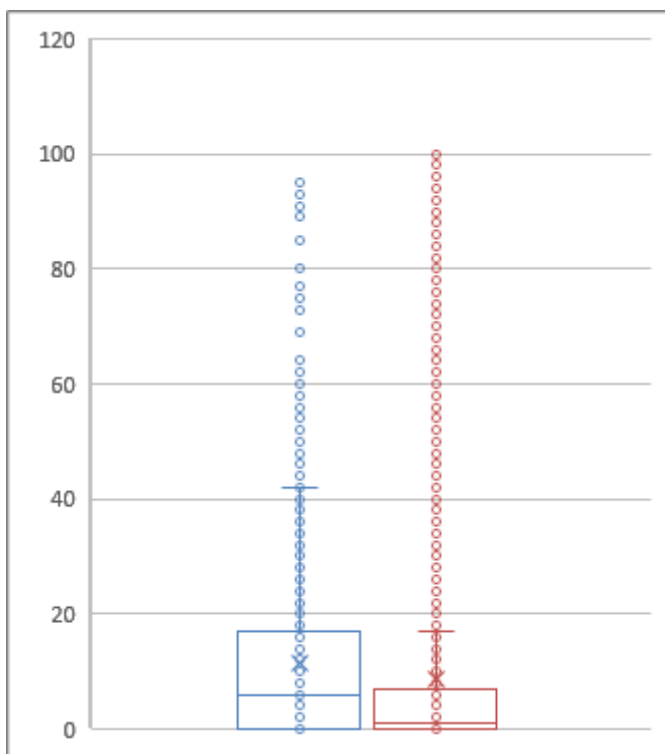
První skupinu atributů, kde můžeme hodnotit nejen vlastnosti sídel, ale také je srovnávat s obecnými trendy v krajině, jsou **základní charakteristiky blízkého okolí** odvozené z DEM. Mezi ně patří průměrná sklonitost (Graf 11), průměrná nadmořská výška (Graf 12) a většinová orientace svahů (Graf 13). Rozptyl hodnot sklonitosti v okolí sídel a kolem bodů nezávislého vzorku se z principu neliší, pouze vylučuje nejextrémnější hodnoty. Jde tak o vlastnost, která nemohla být řídicím faktorem pro založení sídla. Můžeme se však ptát, nakolik dochází k proměnám například ve vztahu k chronologickému členění, stejně jako na otázku, nakolik je obecná vhodnost území k agrárnímu hospodaření determinující pro vznik sídel s různým účelem. Drobný posun mezi hodnotami nadmořské výšky naznačuje, že osídlení nezasahuje do nejvyšších poloh území Čech; nejde ale o specifickou vlastnost sídel, nýbrž o vlastnost osídlení jako celku. Podobně nejasná je výpověď orientace svahů, kdy se většina sídel nachází v polohách s převažující východní nebo západní orientací, nicméně úplná vyváženost zastoupení severních i jižních svahů, která odpovídá i náhodnému rozložení, naznačuje nízký výpovědní potenciál deskriptoru.¹⁴¹

Podstatně informativnější jsou deskriptory odvozované z relativního převýšení terénu. Zhodnocení **topografické prominence** poukazuje na mnohem širší rozptyl neobvykle nízkých, ale zejména nebývale vysokých hodnot (Graf 14), což značí cílený a nenáhodný výběr stavenišť ve vztahu k lokálně dostupným variantám. V extrémních hodnotách se dostáváme až k relativnímu převýšení o 148 m u hradu Bezděz. Situování sídla v Nejdku

¹⁴¹ Rozdíl v procentuálním zastoupení je způsoben metodou odečtu, kdy pro sídla pracujeme s většinovým zastoupením v blízkém okolí. Přirozeně početněji zastoupená kategorie V/Z je tak nadhodnocena na úkor zbylých dvou variant.

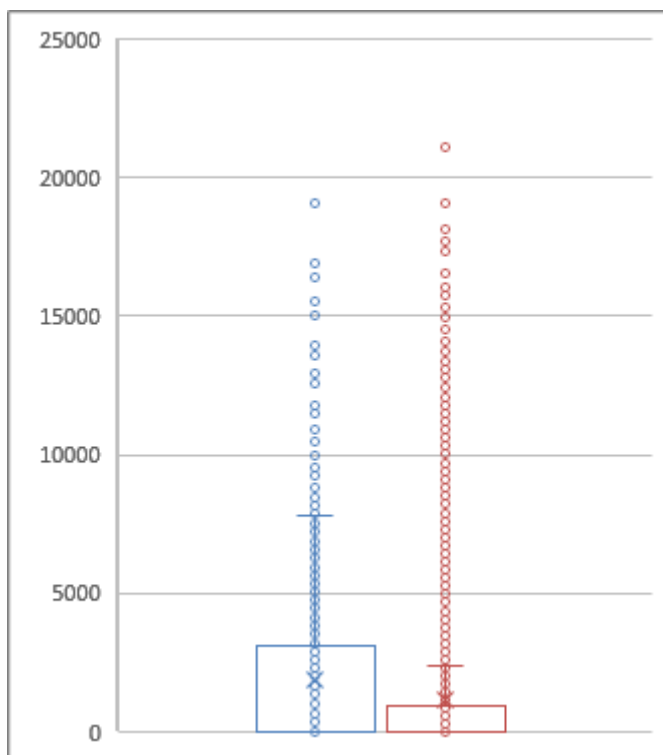
Graf 16. Procentuální zastoupení přirozených rozlivů v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

Graf 17. Procentuální zastoupení přirozených rozlivů v bezprostředním sousedství sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

až 31 m pod obvyklou hodnotou vykazuje na druhé straně naprostou bezstarostnost a téměř nulový fortifikační potenciál.

Mnohem ucelenější přehled je ale patrný z dalšího grafu, který postihuje **užívání odlišných terénních útvarů pro stavbu sídel** (Graf 15). Zastoupení poloh v údolí víceméně odráží přirozený stav, i když jejich výše položené partie bývají obsazovány poněkud častěji, než je obvyklé (o 4 %). Skutečný rozdíl je ale patrný v otevřeném terénu, kterému se sídla vyhýbají, zvláště ve vyšších a nejvýše položených částech krajiny (hodnoceno ve srovnání k lokální variabilitě). Překvapivě jsou mírně podhodnoceny i ploché vrcholy bez výrazných reliéfních útvarů (o 3 %). V součtu pro otevřený terén bez ohledu na přesné umístění dojdeme k rozdílu dokonce o 39 % (!) pod očekávaným zastoupením. Takové odlišnosti se samozřejmě musí projevit i na druhé straně spektra, a to preferencí výrazných, alespoň částečně chráněných poloh. Nejvíce sídel a také největší rozdíl oproti běžnému zastoupení identifikujeme v případě vysokých ostrožien, které jsou v souboru sídel nadhodnoceny o 12 % oproti normálu. Podobný výsledek platí také pro terasy (8 %) a hřbety (11 %) ve vrcholových partiích. Významně užívané jsou i nižší terasové stupně (o 4 % nad

Graf 18. Zastoupení vodních toků v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) vyjádřené absolutním počtem budňek. Zpracoval D. Novák.

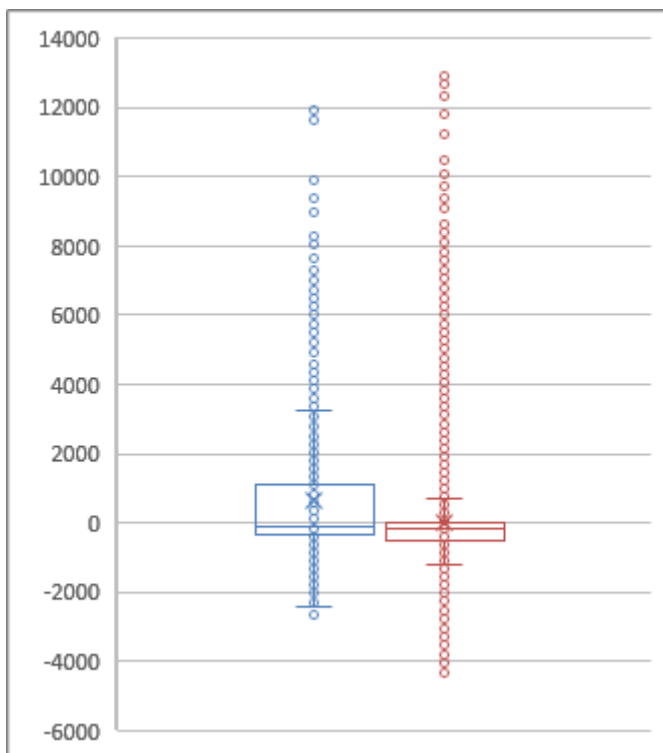
zastoupení vodních ploch, resp. rozlivových zón v okolí se nezdá být příliš důležitým faktorem (Graf 16). Podobně jako v případě nadmořské výšky je rozdíl mezi zastoupením hodnot marginální a dochází pouze k vyloučení extrémů a k reflexi vyššího zastoupení vodních ploch v přirozených sídelních oblastech (v nížinách). Nicméně nejde o jediný sledovaný faktor vztahu k přirozené vodní síti a zcela zřetelný rozdíl se začíná projevovat ve chvíli, kdy se zaměříme na přímé sousedství areálů sídel. V okruhu do 50 m od sídla je průměrné zastoupení vody 11 %, kdežto totožná proměnná při přirozeném rozložení dosahuje pouze 8 %. Rozdíl by se mohl zdát, jako marginální, při vynesení rozptylu hodnot do grafu je však odlišnost více než zřetelná (Graf 17). Tam, kde se v přirozeném rozložení vyskytují spíše již významné odchylky od obvyklých hodnot, v souboru sídel spadají stejná čísla do běžného rozptylu. Je tak zřejmé, že u poměrně vysokého počtu sídel byla vodní plocha důležitou součástí staveniště.

Bez zajímavosti není ani **vtaħ sídel k potenciálně splavným vodním tokům**. I zde se projevuje jasná korelace a více než obvyklé zastoupení sídel poblíž vodních toků (Graf 18). Mnohem jasněji ale vystupuje tento efekt ve chvíli, kdy hodnotíme rozdíl viditelnosti vodních toků vůči aproximaci místně obvyklé hodnoty (Graf 19). V takovém

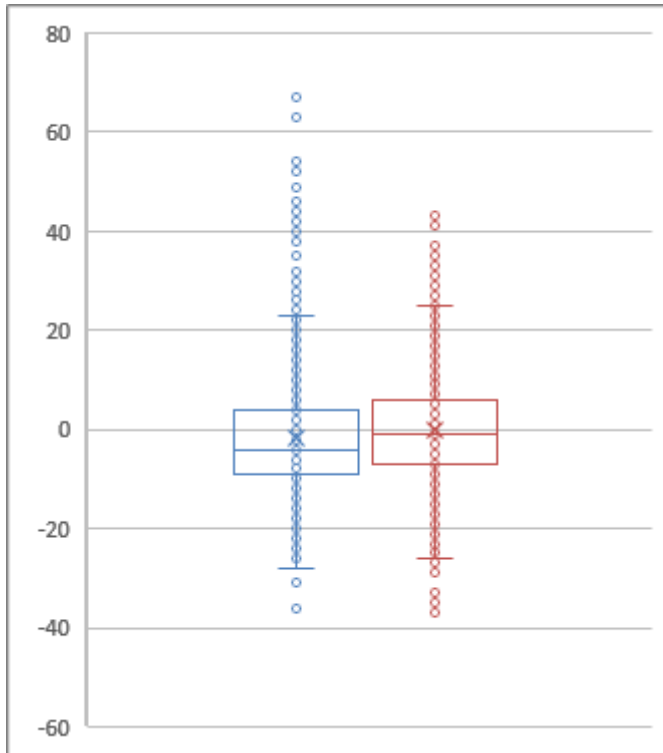
očekávanou hodnotou). Mezi cíleně vyhledávaná staveniště patří v podstatě všechny strategicky výhodné polohy, které zdůrazňují stavební formu sídel a teoreticky pomáhají zkvalitnit jejich ochranu. Zajímavé samozřejmě bude sledovat, nakolik se tyto preference mění v čase i prostoru a ve vztahu k dalším faktorům. Bezpochyby však jde o jednu z nejpodstatnějších vlastností pro hodnocení. Nenáhodné rozložení hodnot potvrzuje též validitu a relevanci vytvořeného klasifikačního modelu reliéfu.¹⁴²

Přikročme ale k další skupině údajů, a to k těm svázaným s **modelem vodní sítě**. Samotné

¹⁴² Pro srovnání – při zpracování diplomové práce na téma sídel na Krivoklátsku se v důsledku použité metody, založené na autopsii a optické analýze mapových podkladů, nepodařilo odhalit žádné podstatné zákonitosti. Je tak zjevné, že kvalitně připravené a jednotně aplikované modely mohou významně obohatit naše znalosti a podstatně zvýšit výpovědní hodnotu výstupů. Rozhodující samozřejmě může být i velikost vzorku (srov. Novák 2013).

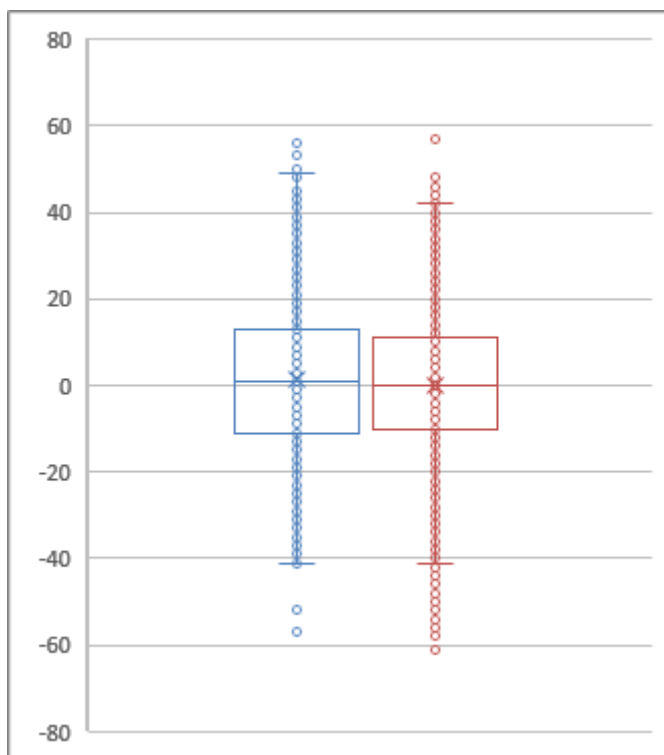
Graf 19. Rozdíl viditelnosti vodních toků oproti očekávané hodnotě u sídel (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

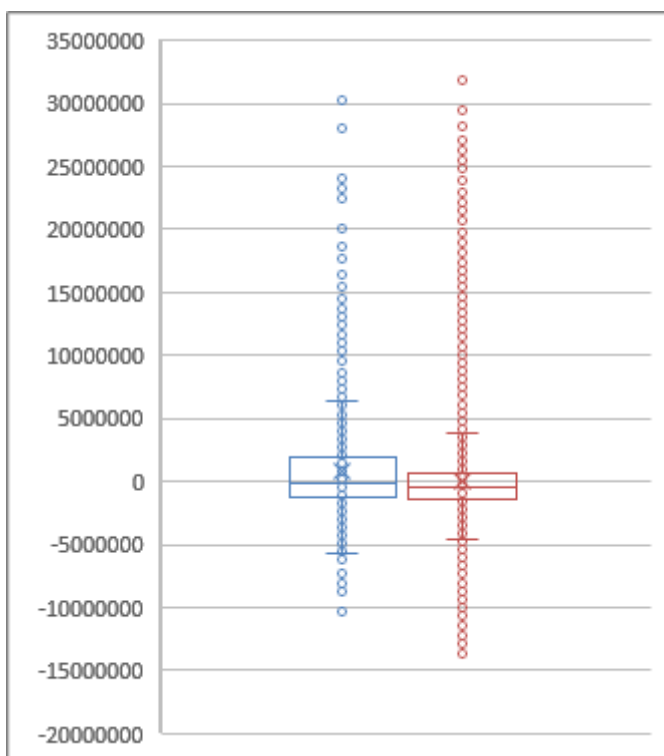
Graf 20. Rozdíl skutečné a očekávané vizuální prominence pro širší okolí u sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

případě se dosahované hodnoty obou datových bloků zcela rozcházejí a sídla zjevně svou polohou cílí na maximální vizuální pokrytí blízkých důležitých vodních cest, pokud jsou v okolní krajině přítomné. V tomto ohledu samozřejmě očekáváme vysokou vnitřní variabilitu souboru vzhledem k závislosti deskriptoru na obecné distribuci sídel a splavných toků v krajině.

Pokud zmiňujeme **viditelnost sídel**, respektive viditelnost okolní krajiny ze sídel, ve výpovědní hodnotě vizuální prominence i přes velká očekávání neshledáváme významný rozdíl mezi přirozeným stavem a atributy sídel, a to ani v širším (Graf 20), ani v užším okruhu (Graf 21). Zcela překvapivě se ukazuje mírně horší vizuální prominenci sídel při posuzování viditelnosti okolí do 6000 m. Zároveň se však v souboru sídel vyskytují i početné extrémní hodnoty, významně převyšující hodnoty obvyklé v referenčním vzorku. Předpokládáme tak, že snaha o dosažení vizuální imprese se sice neprojevuje napříč spektrem sídel, ale může být silně svázána s některými jejich konkrétními typy, a tedy i se specifickým účelem. Pro bližší okolí se oba datové soubory částečně liší pouze v poměrně skromnějším zastoupení extrémně nízkých hodnot u sídel. Nejednoznačná

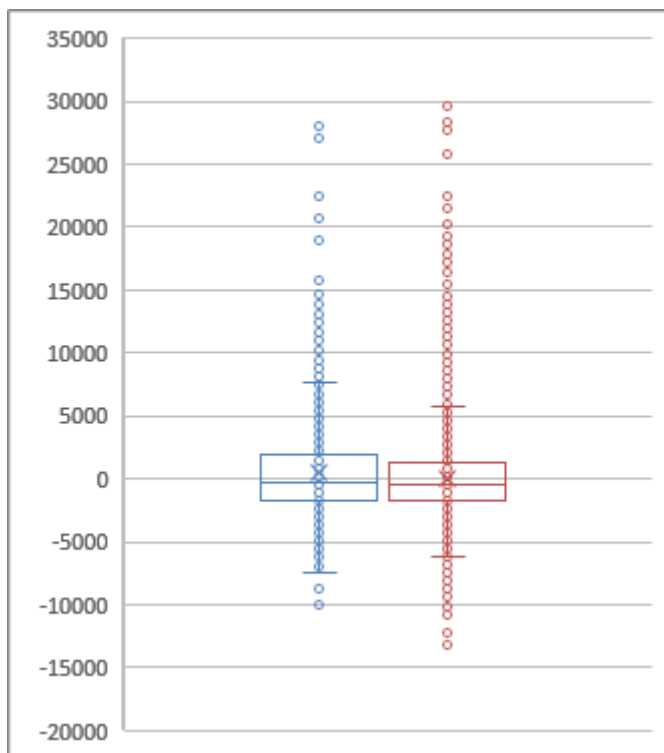
Graf 21. Rozdíl skutečné a očekávané vizuální prominence pro blízké okolí u sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

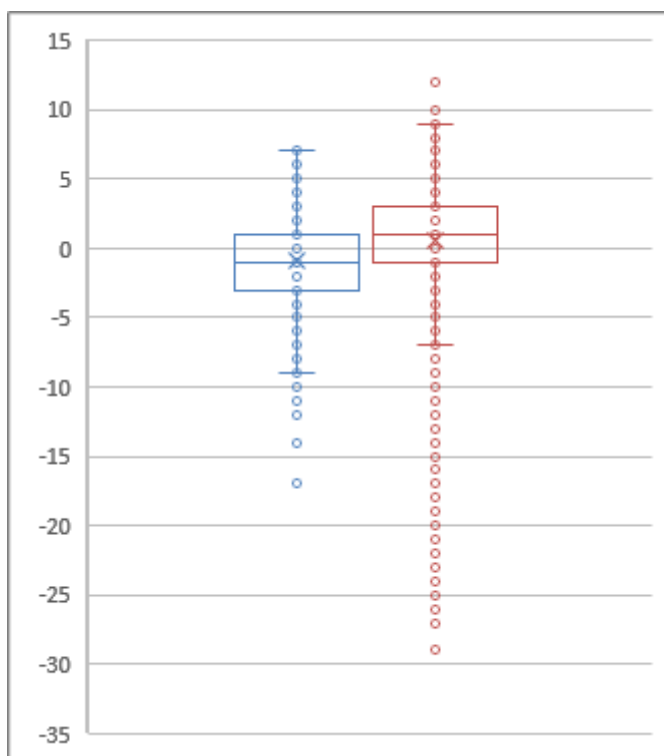
Graf 22. Rozdíl viditelnosti přirozených koridorů oproti očekávané hodnotě u sídel (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

výpověď obou deskriptorů naznačuje význam, který můžeme klást neobvykle dobré vizuální kontrole některých specifických součástí krajiny. Na mysl máme výše zmíněné splavné vodní toky, ale také obecně vyšší vizuální pokrytí podstatných přirozených komunikačních koridorů (Graf 22). V tomto ohledu je naopak velmi málo distinktivní viditelnost obcí v širším okolí, kde sledujeme víceméně náhodné rozložení, s mírnou převahou vyšších hodnot (Graf 23). Lze se proto domnívat, že pouze vybraná sídla měla za cíl vizuálně komunikovat s širším okolím a většina objektů hrála roli pouze v relaci k nejbližšímu sídelnímu areálu. To i vzhledem k obecným charakteristikám majetkoprávní struktury, kdy většina sídel byla původně centry velmi malých dominií, není nutně překvapivé.

Zbývá nám zhodnotit poslední dosud nezmíněnou skupinu atributů sídel, a to vlastnosti odvislé od **dostupnosti a průchodnosti krajiny**. Sídla se zjevně vyskytovala v méně dostupných polohách, než by bylo možné očekávat z referenčního vzorku (Graf 24). To však neznamená, že by krajina v jejich okolí byla výrazně méně prostupná oproti obvyklým hodnotám, které dovozujeme z modelu přirozené komunikační sítě (Graf 25). A i když komunikační vytížení

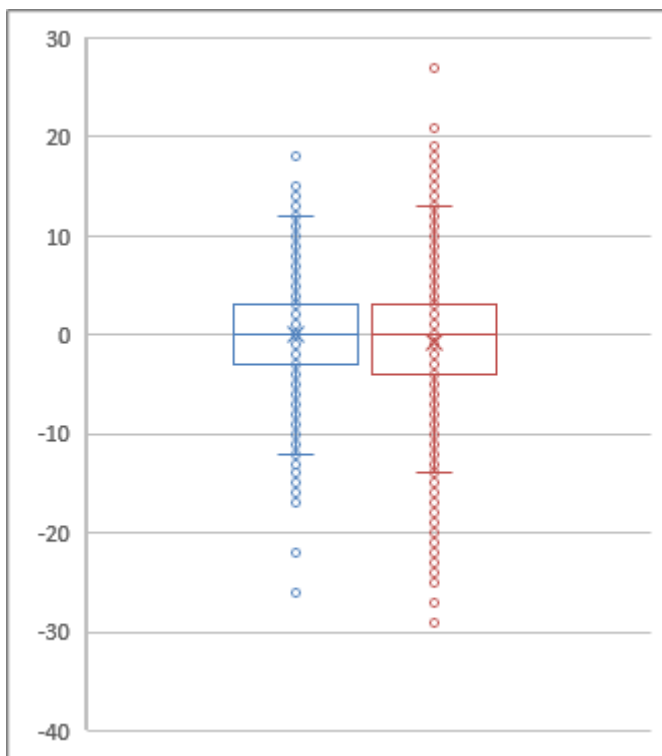
Graf 23. Rozdíl viditelnosti obcí oproti očekávané hodnotě pro sídla (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

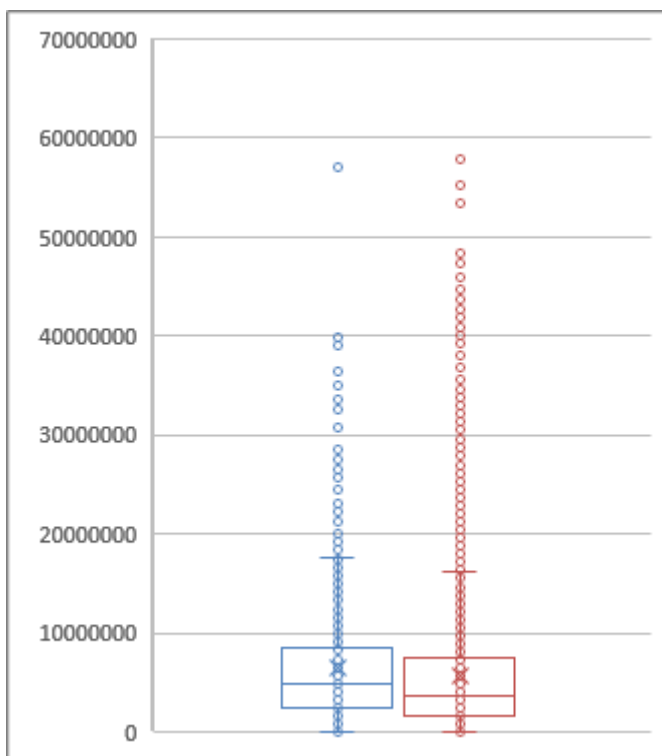
Graf 24. Rozdíl dostupnosti širšího okolí sídel do hodiny chůze od očekávané hodnoty (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

odpovídá obvyklým hodnotám, totéž nelze říci o zastoupení blízkých význačných koridorů (Graf 26). Můžeme tak konstatovat, že nedostupnost sídel je jevem souvisejícím s intencionálním chováním stavebníků a umístění staveniště muselo být předmětem cílené volby. Je pravděpodobné, že volba méně dostupných poloh mohla souviset s vydělováním elitních sídel vůči zbytku osídlení. Jak jsme zmiňovali již u viditelnosti. Koridory se v okolí sídel nejen vyskytují, ale jsou i relativně dobře vizuálně pokryté. Vydělení do méně přístupných poloh tak nutně neznamená polohu na periferii, mimo významné komunikační trasy.

Poslední sledovanou hodnotou je relativní dostupnost obcí do hodiny chůze. Tento deskriptor vykazuje až těžko uvěřitelnou shodu v obou datových souborech a je proto jasné, že dostupnost sídelních jednotek hrála pro sídla roli jen v případě nejbližších obcí. Zdá se naopak lhostejno, jestli se v dochozí vzdálenosti nacházel větší či menší počet obcí. I množství extrémně vysokých a nízkých hodnot je zde velmi pravidelně Gaussovsky rozděleno, a to při velmi nízkém celkovém rozpětí (Graf 27). Pokud tento jev spojíme i s obdobným deskriptorem založeným na

Graf 25. Rozdíl v očekávaném a skutečném zastoupení komunikačně vytížených oblastí v okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

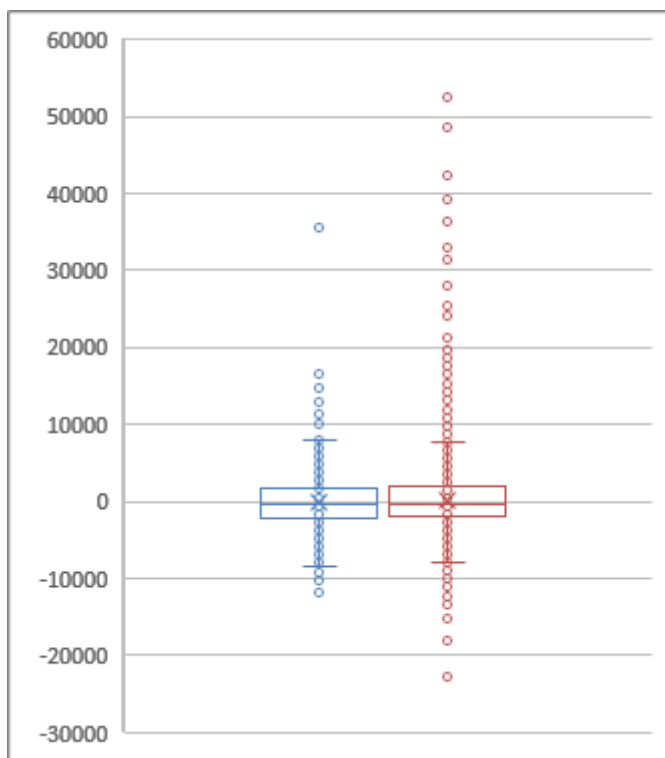
Graf 26. Zastoupení významných komunikačních koridorů v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

viditelnosti, v podstatě se potvrzuje nízký význam takového hodnocení.

5.5 Marginální a klíčové vlastnosti

Mezi vytyčené cíle mimo jiné patří najít takové deskriptory, pomocí kterých lze sídla smysluplně popisovat a hledat nové cesty, jak dojít k jejich lepšímu poznání. Již na základě předešlého statistického přehledu se ukazují některé více či méně významné údaje.

Zdá se zřejmé, že k výsledku nemůže vést prosté sledování parametrů krajiny na mikroregionální bázi. Nezáleží na tom, zda hovoříme o výškopisu, orientaci svahů, členitosti, o vodní síti, komunikační síti nebo o osídlení. Všechny tyto faktory se zdají být shodné nebo velmi podobné pro sídla i náhodná data. Pokud tento závěr platí, můžeme (a v nadcházejících kapitolách i budeme) uvažovat alespoň nad nepřímým vlivem zmíněných obecných předpokladů na schopnost sídel plnit určité funkce v krajině. I když se lokality v tomto ohledu nevyhrají a nemůžeme uvedené deskriptory použít přímo pro jejich klasifikaci, tak funkce, respektive poslání sídel muselo alespoň zprostředkovaně reflektovat i uvedené faktory. Těžko si lze představit, že by

Graf 27. Rozdíl dostupnosti obcí do hodiny chůze ze sídla od očekávané hodnoty (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

o intencionalitě pochybuje málokdo a polemizovat můžeme pouze nad důvody vedoucími ke specifickému řešení. Jasným a již dříve popsaným klíčovým faktorem při popisu je i relace sídla a dvora, bohužel ale často zatížená naší (ne)znalostí skutečného stavu. Bezpochyby významná je poměrně častá – i když různě těsná – souvislost sídel a tržních center. Bude zajímavé tento vztah dále stopovat a zjistit nakolik se sídla spojená s tržními centry liší i jinými vlastnostmi a celkovým charakterem využití.

Statistický souhrn přinesl i zjištění, která značí překvapivou bezvýznamnost některých zvolených deskriptorů. Jedním z těchto atributů bude patrně širší viditelnost a dostupnost sídelních jednotek. Podobně nejednoznačný je parametr vizuální prominence sídel. Máme za to, že viditelnost i privátnost může být ve vybraných případech cílená, nicméně mnohem silnější úlohu hraje potenciální cíl pozorování a vizuální souvztažnost k ostatním areálům. Jak se v datech ukazuje, kontrola konkrétních krajinných prvků mohla být velmi často oním rozhodujícím faktorem, který vedl k volbě umístění sídla. Bez větších rozpaků mezi ně můžeme zařadit splavné vodní toky a komunikační koridory. Jsme dokonce přesvědčeni, že pokud bychom dokázali rekonstruovat skutečný průběh významných komunikací a neopírali se pouze o modelové řešení, právě tento faktor by se projevil ještě silněji. Při detailnějším studiu bychom patrně našli i mnoho dalších konkrétních areálů, ke kterým by bylo možno vztahovat optickou kontrolu a vizuální interakci. Může jít o jednotlivé budovy zázemí, ale také například o těžební areály.

stejný význam mělo sídlo ve velmi členitém, skalnatém terénu a sídlo v rovinaté zemědělské krajině.

Naopak mnohem zřetelnější odlišnosti mezi náhodnými a skutečnými daty identifikujeme při pohledu na specifické lokální podmínky. Stejně faktory, které se při generalizaci na 6 km nebo 1500 m zdají být náhodné, se začnou v lokální perspektivě projevovat jako velmi důležité. Hovoříme o topografické prominenci, vodních zdrojích i přítomnosti větších vodních toků, o významných koridorech a poloze v reliéfu. Také vztah ke konkrétním sídelním jednotkám se zdá být nenáhodný, i když zde

	sklonitost	opevneni	relief	prevys	obec	mesto	dvur	plocha	poc dilu
vid_obce_r	0,02	0,26	0,38	0,51	-0,09	0,27	-0,17	0,28	0,23
vid_tok_r	0,03	0,22	0,15	0,09	-0,06	0,23	-0,11	0,27	0,17
vid_kor_r	0,05	0,24	0,20	0,20	-0,04	0,21	-0,08	0,26	0,14
vid_1500_r	-0,05	0,18	0,43	0,53	-0,12	0,11	-0,10	0,20	0,16
vidit_roz	0,04	0,28	0,51	0,70	-0,20	0,07	-0,18	0,29	0,25
dostup_roz	-0,42	-0,21	-0,15	-0,25	0,28	-0,04	0,20	-0,22	-0,30
poc_dilu	0,24	0,57	0,34	0,45	-0,33	0,15	-0,56	0,63	
plocha	0,05	0,95	0,25	0,36	-0,18	0,24	-0,35		
dvur	-0,20	-0,37	-0,28	-0,34	0,38	-0,08			
mesto	-0,03	0,18	0,12	0,09	0,11				
obec	-0,28	-0,22	-0,37	-0,38					
preds_opev	0,11	0,12	0,14	0,25					
voda_opev	-0,27	0,04	-0,47	-0,33					
prevys	0,31	0,36	0,67						
relief	0,29	0,23							
opevneni	0,04								

Tab. 1. Matice korelačních koeficientů pro atributy sídel po vyloučení deskriptorů bez významných korelací. Barevně zvýrazněny významnější vztahy mezi deskriptory. Zpracoval D. Novák.

Abychom lépe porozuměli získaným hodnotám, podívejme se též na vzájemné vztahy deskriptorů. Pro jejich posouzení užíváme matice korelačních koeficientů,¹⁴³ kde míru závislosti atributů vyjadřují hodnoty v intervalu $<-1;1>$. Nulová hodnota značí náhodný vztah, záporné hodnoty nepřímou úměru a kladné hodnoty přímou úměru mezi deskriptory. Abychom mohli snadněji odhalit „nepravé“ korelace, které odrážejí pouze vlastnosti krajiny (resp. modelu DEM), korelační matici jsme generovali také pro referenční vzorek. Již letným pohledem se jako marginální atributy potvrzují orientace svahů v okolí sídla a jako problematické se jeví i některé další deskriptory. Jde o vlastnosti, které jsou příliš generální, a proto s nízkým informačním potenciálem. Po vyloučení všech případů, kdy došlo ke shodě v obou variantách matic (náhodné i založené na reálných datech), případů, kdy korelace zjevně souvisela pouze s metodou zpracování, a charakteristik bez vzájemné korelace, se vyrýsovaly tři významné celky deskriptorů (Tab. 1): (1) velikost sídla, počet dílů a zastoupení opevnění; (2) poloha v reliéfu, topografická prominence, sklonitost, dostupnost a vizuální prominence (vč. viditelnosti různých prvků krajiny); (3) vztah ke dvoru a k sídelní jednotce. Zmíněné skupiny doplňuje ještě poněkud stanou stojící vztah k tržnímu centru (městu/městečku) a přítomnost potenciálního vodního opevnění (vysoké zastoupení vody okolo sídla).

Definované skupiny při srovnání poukazují na několik okolností, které umožňují identifikovat první trendy v datech. Zjistíme, že sídla nacházející se v nepřístupném terénu na výrazných reliéfních útvarech s dobrou viditelností často dosahují větších rozměrů, bývají vícedílná, mají volnější vztah k obcím i dvorům a nebývají chráněna vodou. Naproti tomu sídla více svázaná s obcí jsou dostupnější a častěji bývají co do

¹⁴³ Pro výpočet korelační matice byl použit software Dell Statistica.

rozlohy menší, s jednodušší konstrukcí, zvláště jsou-li situovaná ve dvoře. Sídla vázaná na městské aglomerace jsou naproti tomu větších rozměrů, avšak ne nutně vícedílná a často kontrolují významné vodní i suchozemské koridory. V datech tak počínáme objevovat struktury, které značí možné netriviální vazby a vnitřní heterogenitu vzorku. Ukazuje se také, jak důležité je hodnocení z více perspektiv, neboť některé atributy, které bychom podle statistického přehledu považovali za bezvýznamné (např. sklonitost okolí), se v kombinaci s dalšími údaji stávají nositeli nových informací a vhodně dokreslují celkový obraz.

6 Analýza funkčních potenciálů sídel

Přestože některé vlastnosti sídel a vzájemné souvztažnosti deskriptorů vystupují při prostém statistickém hodnocení, nelze se s tímto přístupem spokojit. Takové posouzení nám dává pouze velmi generální představu o nejsilnějších faktorech a trendech projevujících se napříč souborem. Hodnoty deskriptorů ale nejsou triviální. Vztah mezi hodnotou deskriptoru a jeho vlivem na potenciál sídla naplňovat konkrétní funkce může být podstatně komplikovanější, než prostý lineární nárůst nebo pokles. Existují deskriptory, které jisté funkce vylučují v obou mezních hodnotách (např. extrémně nízké nebo extrémně vysoké zastoupení vody v okolí). I ordinální deskriptory mohou být při statistickém hodnocení ošemetné, pokud není jejich škála pravidelná a každý stupeň má jiný věcný význam (např. vztah ke dvoru či obci; vztah k reliéfu). A to nezmiňujeme problém falešných nul (chybějící data) a dalších faktorů problematických pro statistiku. Tuto komplexitu deskriptivního systému bychom těžko postihovali jinak, než formulací hypotéz o provázanosti cíleně zvolených vlastností sídel a konkrétních funkcí. Předchozí statistický rozbor tedy nemůže být finálním bodem, ale napomůže nám volit vhodné atributy i mezní hodnoty. Deskriptory jsme se pokusili rozdělit do skupin, ve kterých dávají společně smysl a nastavit jejich váhu na výstupu analýzy.

Dané skupiny, jež označujeme jako funkční roviny, jsou ve skutečnosti souborem vlastností, které charakterizují sídla ze zvolené perspektivy. Každá funkční rovina představuje hypotetický potenciál k naplňování konkrétní funkce a každou rovinu můžeme chápat jako *popisnou osu* v mnohorozměrném systému. Abychom mohli potenciály sídel vyhodnotit, je třeba ztotožnit popisné osy s pozorovatelnými *deskriptivními znaky*. Na základě každého takového znaku je posouzena míra korelace vlastností sídla s jedním či druhým pólem osy. *Referenční hodnota* znaku je výchozím stavem, vůči výsledku neutrálním. Je stanovena na základě úvahy o vlivu deskriptivního znaku na sledovanou popisnou osu a případného statistického zhodnocení souboru nebo náhodného referenčního vzorku. Výchozí hodnota osy je vždy nulová, každý deskriptor může mít na posun hodnoty kladný nebo záporný vliv a výsledky pro dílčí znaky se sčítají. Získaný *koeficient* udává míru korelace vlastností sídla s jedním nebo druhým pólem osy ve sledované funkční rovině. Deskriptory se mohou v různých rovinách opakovat, avšak s různou vahou a různým způsobem stanovení referenční hodnoty. To řeší zmíněný problém, kdy jsou z analýz často vylučovány nominální a ordinální atributy, ale i případný netriviální význam proměny hodnot, který nelze jednoduše popsat matematickou funkcí. Výhodou zvoleného přístupu je možnost nastavovat jednotlivým znakům hypoteticky určenou váhu při funkční interpretaci. Zároveň je však možné deduktivní postup kontrolovat, korigovat a opakovaně testovat.¹⁴⁴ Jde tak o druhou fázi

¹⁴⁴ Současný stav je výsledkem několika iterací.

analýzy, která přidává cílený význam obecným popisným údajům a usnadňuje další zpracování.

Každá funkční rovina je níže popsána v dílčí podkapitole. Uvedeno je základní zdůvodnění definice osy a obecný popis zvolených deskriptivních znaků. Následně uvádíme tabulky s přesným vymezením mezních (prahových) hodnot a jejich vlivu na výsledný koeficient. Při vyhodnocení postačuje užívání matematických či logických operátorů a následné sčítání a odčítání pozitivních a negativních vlivů.

Aby byly výsledky pro dílčí funkční osy dále hodnotitelné, je třeba je chápat jako relativní ve vztahu k celkovému vzorku. Nezajímají nás tedy absolutní odchylky od výchozí hodnoty popisné osy (nula), a to již proto, že vliv deskriptivních znaků není vyvážený. Za přirozený stav považujeme hodnotu mediánu pro každou popisnou osu, protože neumíme stanovit jinou variantu „obvyklé“ hodnoty. Na základě této úvahy byly všechny koeficienty vyrovnány tak, aby medián byl roven nule. Pro přehlednost a vyrovnání váhy mezi osami byly následně hodnoty normalizovány do intervalu $<-100;100>$.¹⁴⁵ Díky takto provedené úpravě jsou popisné osy srovnatelné co do potenciálního vlivu na další analýzy. V následujících podkapitolách přinášíme kromě obecného popisu metody i vyhodnocení výsledků v každé funkční rovině. Pro sídla s odchylkou koeficientu ≥ 40 vždy uvádíme výčet příkladů odpovídající vysokým kladným a vysokým záporným hodnotám a posuzujeme chronologickou i prostorovou distribuci typických sídel v obou pólech.

Při popisu a vyhodnocení deskriptivních znaků užíváme tyto proměnné a zkratky:

- **X** – zjištěná hodnota;
- **R** – referenční hodnota;
- **Rv** – referenční vzorek
- **STD_x | STD_r** – standardní odchylka X | R.

6.1 Hospodářství

Vyjadřuje pravděpodobnost, že v rámci areálu sídla nebo nejbližšího okolí byla přímo zabezpečována vlastní subsistence a generovány přebytky, a to na ose mezi spotřební jednotkou rezidence a produkčním zemědělským areálem.

Deskriptivní znaky (Tab. 2):

Forma zázemí – dvůr zemědělské aktivity indikuje spolehlivě, u sekundárních dílů počítáme s omezeným vlivem na schopnost zabezpečit zemědělskou produkci; u dvora rozlišujeme, zda je se sídlem přímo komunikačně provázán, nebo zda se nachází opodál jako doplňkový areál; dvory bez zjevné vazby na sídlo nebereme v potaz, neboť se jedná o samostatné areály.

¹⁴⁵ Rovnice pro výpočet je: $X = ([\text{původní hodnota}] / [\text{maximální odchylka}]) * 100$

Charakter okolního terénu – za klíčovou považujeme vhodnost okolí k zemědělským aktivitám, tedy sklonitost terénu, nadmořskou výšku a orientaci svahu (souvisí s osvitěm).¹⁴⁶

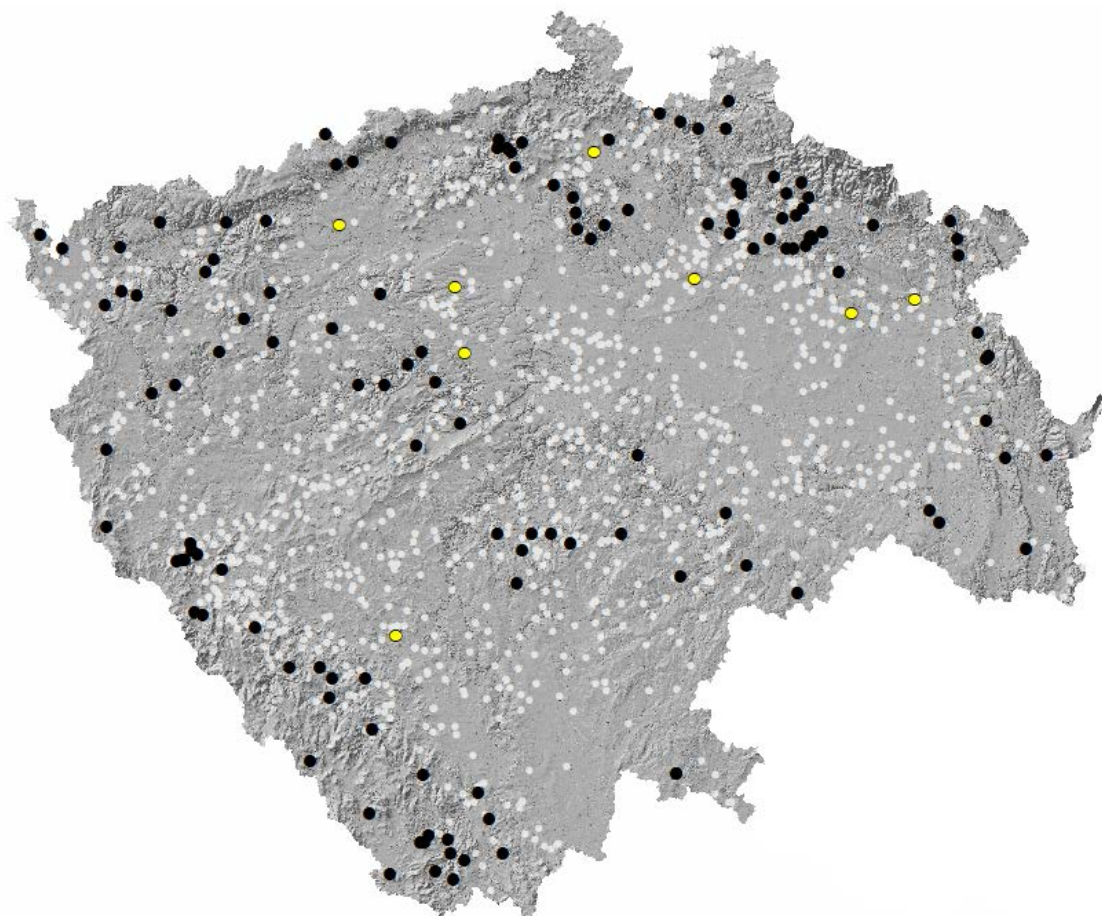
Zastoupení vodních zdrojů – velmi nízké zastoupení vodních zdrojů snižuje pravděpodobnost zemědělsky výnosných aktivit, stejně jako pravděpodobnost častých záplav, proto i zastoupení vodních zdrojů vidíme jako potenciálně důležitý faktor pro hospodářské aktivity.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
dvůr	bez přímé vazby	-	při dvoře → 2 ve dvoře → 3
sekundární díly	ne	-	ano → 1
sklonitost okolí (1500 m)	rovina	X>3° → 1 X>5° → 3 X>10° → 5	-
orientace svahu (1500 m)	rovina / západní / východní	X=315–45° → 1 (severní svah)	X=135–225° → 1 (jižní svah)
nadmořská výška (1500 m)	členění reliéfu podle Balatka a kol. 1972, 11	X>450 m n.m. → 1 (nížiny a ploché pahorkatiny) X>600 m n.m. → 2 (vrchoviny) X>900 m n.m. → 3 (hornatiny)	-
zastoupení vodních ploch (1500 m)	průměr Rv	X<(R-STD _r /2) → 1 X>(R+STD _r) → 1	-

Tab. 2. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na hospodářskou funkci sídla.
Zpracoval D. Novák.

Z hlediska potenciálu pro zemědělskou produkci se daří vymezit spíše zjevně nevhodné polohy, než že bychom uměli jasně definovat ty vhodné. Souvisí to s volbou konkrétních deskriptorů, které většinou v běžných hodnotách nevyklučují hospodářské využití zázemí, ale v extrémních polohách jej činí významně nepravděpodobným. Jako nejméně vhodná hodnotíme např. sídla Maleč, Nový Žeberk (Pyšná), Kunžvart (Horní Světlé Hory), Skalní hrad u Raspenavy nebo Víchová nad Jizerou. Vznik většiny sídel s marginální hospodářskou funkcí klademe do starších období (nejpozději do konce 14. stol.; průměr

¹⁴⁶ Jako další vhodný deskriptor by se mohl jevit půdní typ nebo bonita, avšak jde o vlastnosti krajiny extrémně proměnlivé v čase, a proto nevhodné jako popisná kritéria bez složité konfrontace s výsledky paleoenvironmentálního výzkumu (srov. Dreslerová–Horáček–Pokorný 2007; Dreslerová 2009).

Obr. 32. Distribuce sídel s nízkým hospodářským potenciálem (černě) a s vysokým potenciálem pro zajištění agrární produkce (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

1304) a zanikají poměrně průběžně po celou dobu až do konce 17. století, s nepočtenými výjimkami přežívajícími až do sklonku feudalismu (průměr 1517). Obecně jde o sídla existující po kratší dobu, než bývá obvyklé (214 let). Nadstandardní podmínky pro zapojení do agrární produkce přikládáme pouze 8 analyzovaným sídlům, a to například těm v Žerčicích, Kbelnicích, Kyšicích, Hrušovanech u Chomutova nebo v Cerekvici nad Bystřicí. Dobou existence (i kvůli malému počtu) jde o sídla nevyhraněná. Z uvedených údajů vyplývá, že ač hospodářský potenciál nutně nemůžeme spojovat se všemi sídly, jde o jeden z bazálních předpokladů jejich dlouhodobého fungování. Adaptace sídla směrem k většímu zaměření na agrární produkci byla důvodem pro zachování venkovských sídel i v době, kdy hlavní vlna jejich budování odezněla a ve zjevně hospodářsky nevýhodných polohách sídla vznikají nejpozději v předhusitském období. Prostorová distribuce kladných a záporných hodnot je silně spojena s charakteristikami krajiny; hospodářsky výhodnější lokality se nacházejí častěji v tzv. staré sídelní oblasti a nevýhodné polohy se kumulují v oblastech vrchovin a horských regionech, nebo v regionech s vysoce členitým reliéfem (Obr. 32). To není vzhledem ke způsobu stanovení indexu a ostatně ani k reálnému stavu překvapivé a je možné se domnívat, že konkrétní staveniště bylo v těchto regionech vybíráno s vědomím ne zcela ideálních podmínek.

6.2 Obranyschopnost

Z definice za vrchnostenská sídla považujeme především ohrazené areály. V mnoha případech však kromě vymežující úlohy získává ohrazení funkci obrannou a zvyšuje tak vojenskou hodnotu sídla, vč. schopnosti čelit napadení. Za zesilování vojenské hodnoty považujeme kladení co největšího počtu překážek různých forem mezi obránce a útočníka. Popisná osa nabývá rozptylu mezi neopevněnou rezidencí a pevností.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
relativní zastoupení fortifikací	medián X	$X < (R/2) \rightarrow 1$ $X = 0 \rightarrow 2$	$X > (2 * R) \rightarrow 1$ $X > (R + STD_x) \rightarrow 2$ $X > (R + 2 * STD_x) \rightarrow 3$
poloha v reliéfu	otevřená krajina	mělká a široce rozevřená údolí $\rightarrow 1$ hluboká údolí $\rightarrow 2$	ploché vrcholy $\rightarrow 1$ nízké ostrožny, hřbety a hrany $\rightarrow 2$ výrazné ostrožny, hřbety a hrany $\rightarrow 3$
topografická prominence (500 m)	0	$X < R \rightarrow 1$ $X < (R - STD_r) \rightarrow 2$	$X > (R + STD_r) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * STD_r) \rightarrow 2$ $X > (R + 3 * STD_r) \rightarrow 3$
zastoupení vodních ploch (50 m)	průměr R_v 9 18	-	$X > R \rightarrow 1$ $X > (R + STD_r) \rightarrow 2$ $X > (R + 2 * STD_r) \rightarrow 3$
předsunutě opevnění	ne	-	ano $\rightarrow 2$

Tab. 3. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na obranyschopnost sídla. Zpracoval D. Novák.

Deskriptivní znaky (Tab. 3):

Relativní rozloha opevněných ploch – indikuje rozsah zemních úprav a míru úsilí vynaloženou ke zvýšení obranyschopnosti ohrazené plochy se zástavbou.¹⁴⁷

Poloha v reliéfu – lze definovat reliéfní typy z obranného hlediska výhodné (ostrožny, terénní hrany, hřbety a strmé vrcholy kopců) se stoupajícím fortifikačním významem podle nepřístupnosti.

Topografická prominence – nejen forma reliéfního útvaru, ale také relativní převýšení vůči okolnímu terénu zvyšuje celkovou obranyschopnost; nízká ostrožna v nivě má jiné obranné parametry než dominantní skalní suk.

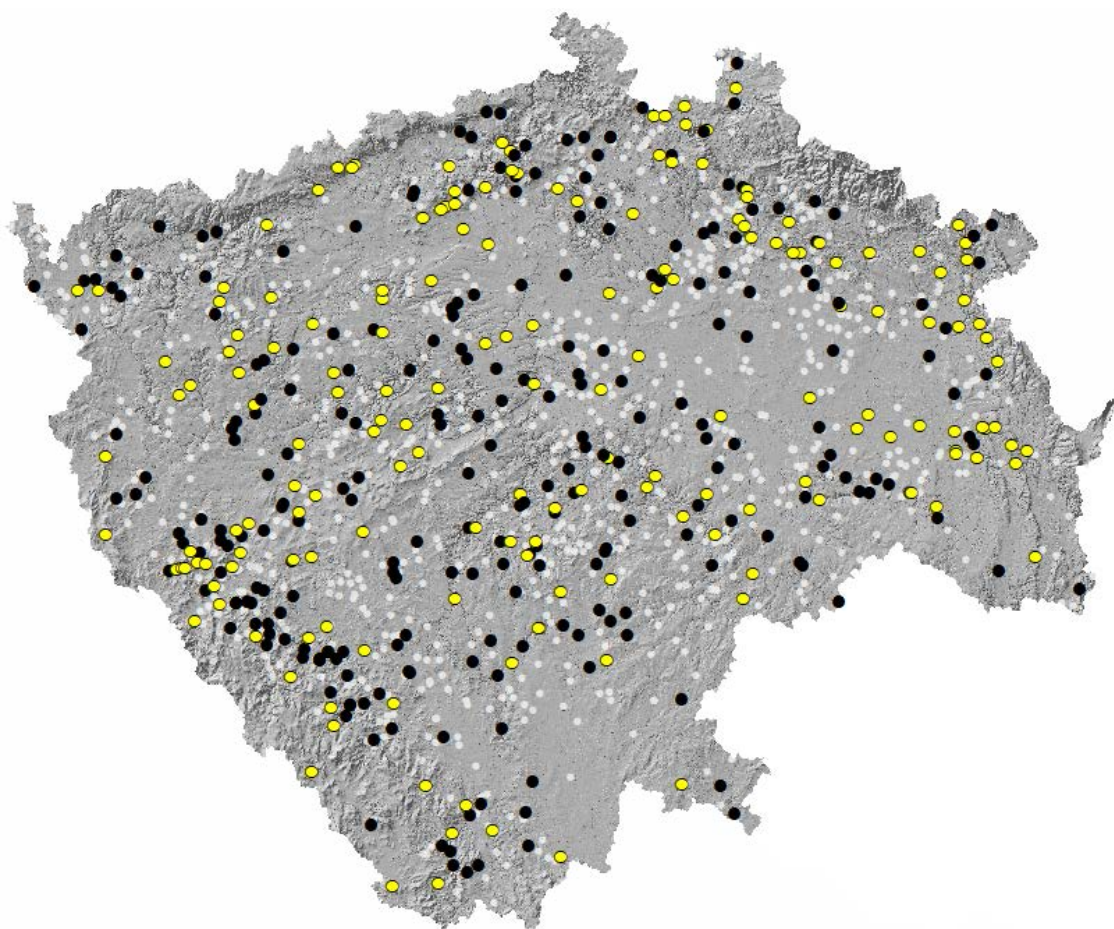
¹⁴⁷ Výpočet indexu byl stanoven tak, aby zohlednil nejen absolutní rozlohu opevnění, ale také poměr mezi rozlohou zástavby a plochou fortifikací. K výpočtu jsme použili následujícího vzorce:

$$X = ([\text{celková rozloha}] - [\text{vnitřní rozloha}]) / ([\text{vnitřní rozloha}] / [\text{celková rozloha}])$$

Vodní opevnění – užití vody jako součásti fortifikace je zcela běžným jevem, a to ať ve formě zavodněného příkopu, přilehlé vodoteče, nebo polohou částečně či zcela uvnitř vodní plochy; v našem případě sledujeme ty případy, kde je obranyschopnost nadstandardně posílena rozsáhlejší vodní plochou nebo rozlivovým územím v blízkém okolí sídla.

Předsunutě opevnění – indikuje jasnou snahu zvýšit obranyschopnost sídla pomocí doprovodného vojensky zaměřeného areálu.

Koeficient obranyschopnosti silně diverzifikuje analyzovaná data. Evidujeme relativně velké množství signifikantně nízkých i vysokých hodnot, odchylojících se od očekávaného standardu. Mezi víceméně neopevněné lokality bez sebemenší snahy o volbu strategické polohy patří např. sídla Zboží, Srbice u Mochtína, Červený dům v České Lípě, Nebílovy či Manětín. Nedokážeme říci, že by sídla bez významnější fortifikační funkce nevznikala ani ve středověku, nicméně jejich založení je s převahou časně novověké (průměr 1452) a je otázka, zda u středověkých variant nedošlo k významnějším přestavbám. Zánik sídel je ale s často pozdní (průměr 1734), což může být z části dáno i zkreslením archeologickými transformacemi a stavem poznání

Obr. 33. Distribuce sídel s velmi nízkou obranyschopností (černě) a s velmi vysokým fortifikačním potenciálem (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

středověkých neopevněných sídel. Na druhé straně pomyslné škály stojí sídla jako je Kašperk (Žlíbek), Zelená hora u Nepomuka, Panna (Řepčice), Klenová, Landštejn (Pomezí pod Landštejnem) nebo Kunětická hora (Ráby). Většinou jde o rozlehlá sídla označovaná za „hrady“; mezi „tvrzemi“ vystupují v tomto ohledu sídla Želenov (Frymburk u Sušice), Bražec u Doupova, Vokov (Chvoječná), Putkov či Košátky. Vznik opevněných sídel je datován nejčastěji do vrcholného středověku (průměr 1293), nicméně doba zániku není nikterak signifikantně profilovaná (průměr 1564). Nejmladším výrazně opevněným sídlem, jsou Nové Zámky u Olešnice (Vestřev) a do 16. století spadá vznik jediné další lokality, a to mladšího sídla v Novém Městě nad Metují. V podstatě se tak potvrzuje obecný fenomén postupného poklesu fortifikační funkce sídel. Nezdá se však, že by šlo o radikální proměnu v 16. století, ale spíše postupné omezování počtu nově zakládaných dobře fortifikovaných sídel již od první poloviny 14. století. Distribuce opevněných a neopevněných sídel je víceméně náhodná (Obr. 33).

6.3 Společenská interakce

Míra společenské interakce, kterou sídla mohla zprostředkovávat, odvozujeme ze souvztažnosti k jiným součástem sídelní struktury. Mezi hlavní hodnotitelné prvky klademe vztah k sídlišti (obci), tržnímu centru (městečku, městu) a církevním stavbám (kostelu, klášteru). Jejich prostřednictvím byl posilován centrální význam sídla, jako nadkomunitního areálu, zapojeného do osídlení. Sledujeme tak sídla řazená mezi solitéry na jedné straně a mezi přirozená centra na straně druhé.

Deskriptivní znaky (Tab. 4):

Vztah k obci – za společensky významnější považujeme sídla začleněná do intravilánu; identifikujeme je v jeho centru (v rámci náměstí/návsí) nebo při jeho okraji; odlišnou roli přikládáme sídlům ležícím v extravilánu.

Vztah k tržnímu centru – jako významné posílení centrální úlohy vidíme souvislost sídla a tržního centra, tedy trhové vsi, latránu, městečka či města (poloha v parcelaci nebo v přímém kontaktu s aglomerací).

Vztah ke kostelu – provázanost církevních staveb a sídel nebyla naprosto výjimečná a indikuje specifické společenské role, které mohlo sídlo zprostředkovávat.

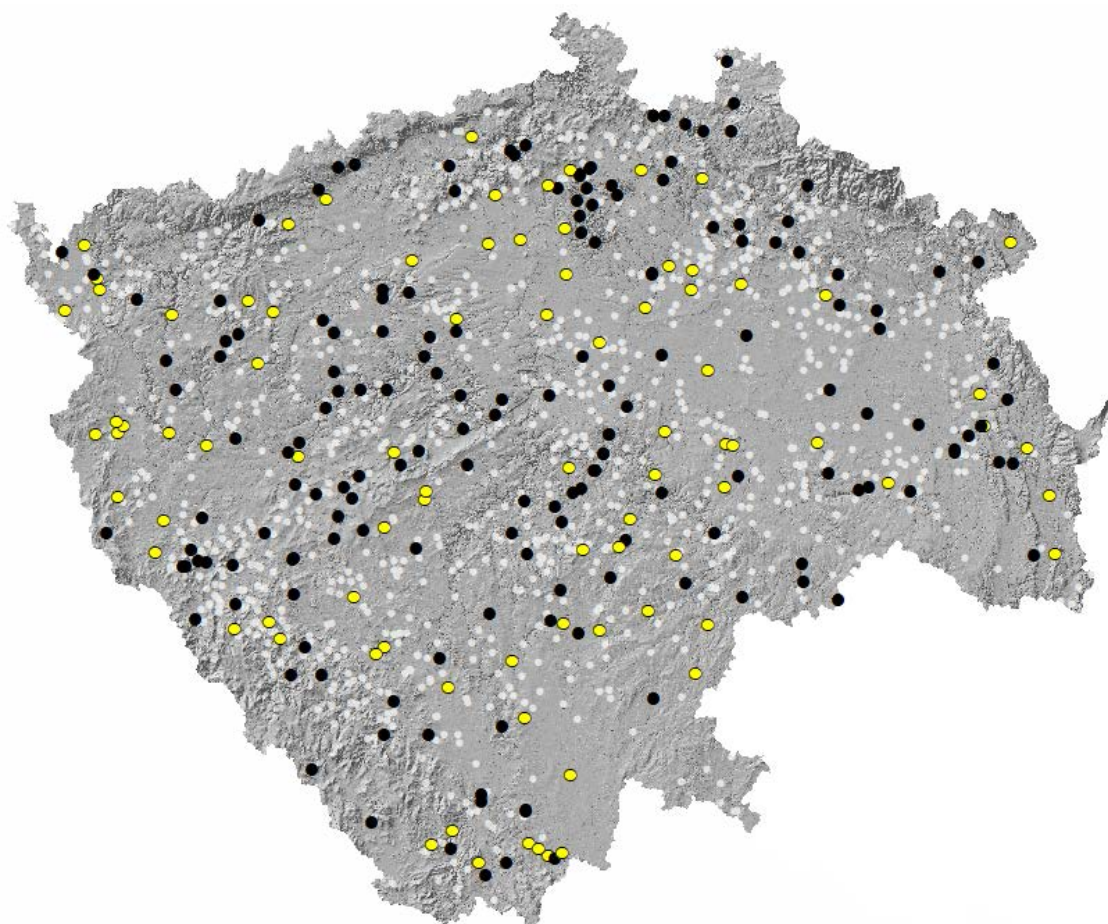
Počet dostupných obcí – zastoupení sídelních jednotek dostupných do hodiny chůze může být důležitý faktor potenciální sociální interakce; i když se celkové rozložení hodnot neliší od náhodného vzorku, přesto je vhodné potenciální zapojení do sídelní sítě hodnotit jako faktor ovlivňující sociální interakci.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Pokud je rozložení skutečně zcela náhodné, nemělo by mít významný vliv na výslednou interpretaci.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
vztah k obci	extravilán	bez obce → 3	intravilán → 1 centrální poloha → 3
vztah k tržnímu centru	neznámý	-	v aglomeraci → 1 v parcelaci → 2
vztah ke kostelu	neznámý	-	poblíž → 1 zahrnuje → 2
relativní dostupnost obcí (do hodiny chůze)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$

Tab. 4. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na společenskou interakci sídla.
Zpracoval D. Novák.

I když valná většina lokalit v potenciálu interakce s dalšími sídelními jednotkami a ostatními částmi sídelního areálu zůstává nevyhraněná, dokážeme odlišit 257 sídel významně se v tomto směru odlišujících. Za sídla nejvíce odtržená od sídelní sítě jmenujme Boršov u Moravské Třebové, Škrábek (Choteč u Prahy), Staré zámky u Libušína, Nový Žeberk (Rtyně) nebo Falkenberg (Heřmanice v Podještědí). Izolovaná sídla vykazují zásadně nižší průměrnou dobu existence (164 let), vznikají nejčastěji před polovinou 14. století (průměr 1321) a zanikají většinou ještě v průběhu středověku (průměr 1485). Sídla s vysokou potenciální sociální interakcí naproti tomu byla v užívání extrémně dlouhou dobu (průměrně 441 let). Často jde o lokality, které navazují na raně středověká centra (hradiště), zakládána jsou ale až do konce 16. století. Převažují však starší lokality (průměr 1334). I když některá zanikají již počátkem 17. a poté také počátkem 18. století, drtivá většina byla v užívání až do 20. století. Nepřekvapí ani výčet významných představitelů – Kadaň, Chomutov, Bechyně, Broumov, Kyšperk, Lanškroun, Rataje nad Sázavou, Smečno nebo Mladá Boleslav. Ukazuje se, že sídla sice byla obecně silně navázaná na ostatní prvky sídelní struktury, ale přesto existuje jasná korelace mezi silou této vazby a dlouhodobým významem sídla, a tedy i kontinuitou jeho užívání. Je přitom zajímavé, že segregované lokality tvoří poměrně výrazné clustery. Ty nutně neodpovídají průběhu nejčlenitějších či nejvíce засídlených oblastí, i když jako nejvýraznější kumulace solitérních sídel se jeví enkláva ve členitých regionech na Českolipsku a Liberecku. Poměrně jednoznačně z dat vystupuje také oblast loveckého hvozdu na Křivoklátsku, nebo region jižních Brd. Podobně je tomu na rozhraní Klatovska a Domažlicka (Obr. 34). Interpretace těchto kumulací je někdy zjevná (Křivoklátsko), ale hledat příčiny umístování solitérních sídel v konkrétních oblastech by vyžadovalo detailní studium lokálních souvislostí, což dalece překračuje možnosti této práce.

Obr. 34. Distribuce sídel solitérních (černě) a velmi dobře začleněných do sídelní sítě (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

6.4 Organizační komplexita

Způsob členění sídla, jeho vnitřní plocha a přítomnost objektů zázemí dokládají složitější organizační řešení, které je odrazem komplexnějších sociálních vztahů. Rozlišujeme tak sídla elementární, která jsou tvořena drobným samostatným jádrem, a velká komplexní sídla o mnoha dílech.

Deskriptivní znaky (Tab. 5):

Počet dílů – vyšší počet dílů sídla značí vyšší sociální stratifikaci i hlubší specializaci jednotlivých součástí; nulová hodnota postihuje sídla sestávající pouze z budovy bez zjevně vymezeného prostoru jádra.

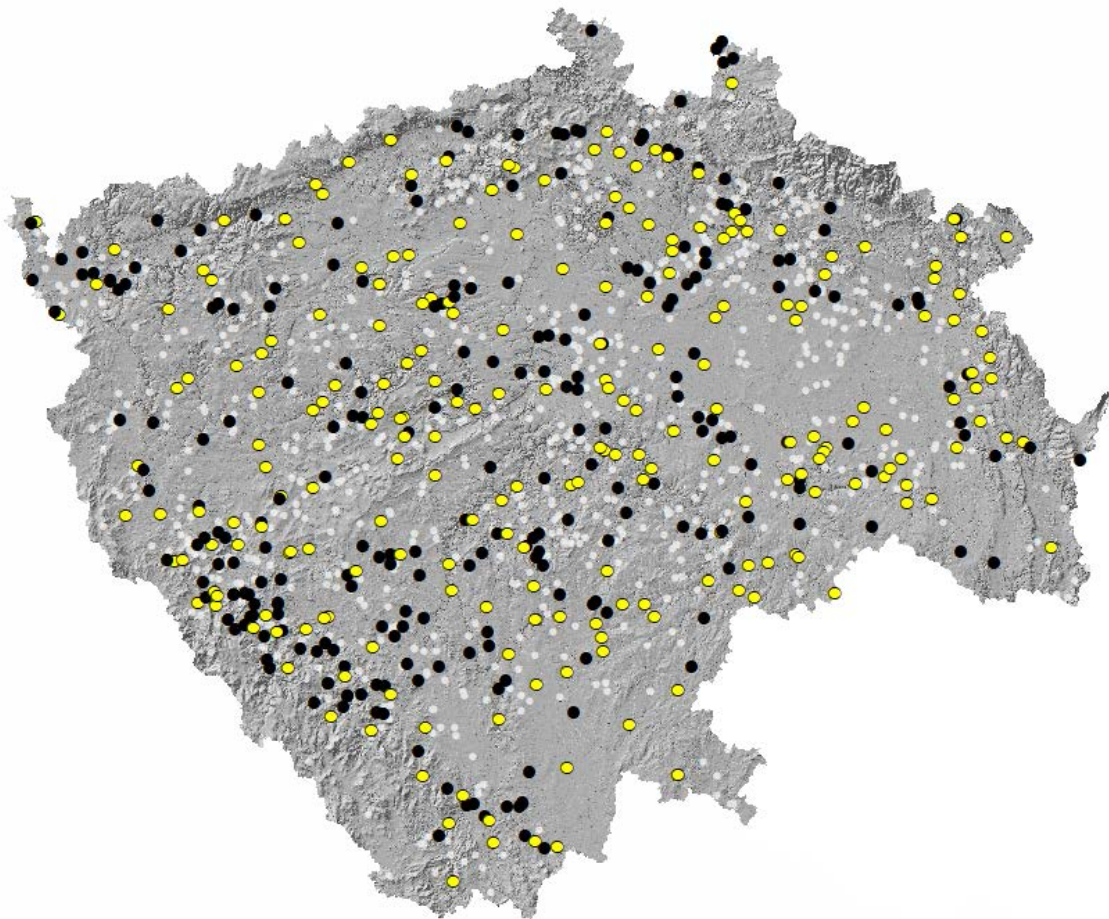
Vnitřní rozloha – rozloha vnitřní užité plochy sídla (s vyloučením fortifikací; bez ohledu na členění) poukazuje na možnost komplexněji organizovat prostor a na potenciálně pestřejší spektrum zastoupených objektů.

Vztah ke dvoru – vyčlenění dvora jako specializovaného areálu naznačuje alespoň bazální míru sociální stratifikace; pokud bylo sídlo přímou součástí dvora, je naopak možné uvažovat nad stíráním sociálních rozdílů a nižší mírou specializace prostor.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
počet dílů	0	$X=0 \rightarrow 1$	$X>1 \rightarrow 1$ $X>2 \rightarrow 2$
vnitřní rozloha	medián X	$X<R \rightarrow 1$ $X<(R/2) \rightarrow 2$	$X>(2*R) \rightarrow 1$ $X>(R+STD_x/2) \rightarrow 2$ $X>(R+STD_x) \rightarrow 3$
vztah ke dvoru	neznámý vztah	ve dvoře $\rightarrow 1$	při dvoře $\rightarrow 1$

Tab. 5. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na organizační komplexitu sídla.
Zpracoval D. Novák.

Komplexitu sídla hodnotíme po formální stránce a dovozujeme ji také ze vztahu ke dvoru. Jde o velmi přímočaré dělení, kde na jedné straně stojí velmi malá sídla ve dvorech – např. Vysoký Dvůr u Čkyně, Hostišovice, Stránka u Brandýsa nad Labem, Trocnovské dvorce, Teleč nebo Chocholatá Lhota – a na druhé straně rozlehlé areály různých typů – Český Krumlov, Třeboň, Strakonice, Rychnov nad Kněžnou (nejmladší zámek), Kratochvíle, Rožmberk nad Vltavou či Jindřichův Hradec. Stejně jako v předchozím případě existuje zjevný vztah mezi délkou užívání sídla a organizační komplexitou (průměrně 235 vs. 395 let). Jednodušší sídla byla zakládána ve dvou vlnách – v průběhu 14. a poté znovu v průběhu 16. století. Je zajímavé, že k jejich zániku dochází nikoli v průběhu středověku nebo časného novověku, ale z velké části až s počátkem 17. století (průměr 1705) a mnoho jich přežívá i později. Naproti tomu základy velkých komplexů jsou položeny převážně před polovinou 14. století (průměr 1315), ale i přes postupný průběžný úbytek se 20. století dožilo 36 % takových sídel. Distribuce napříč Čechami tentokrát nevykazuje významnější odchylky a zdá se být zcela náhodná (Obr. 35). Zjevný a velmi silný vztah mezi touto vlastností sídel a chronologií je poměrně zajímavý. Naznačuje totiž úzkou spojitost mezi bazálními formálními vlastnostmi a účelem, stejně jako možnost, že komplexní sídla byla minulou společností ceněna natolik, že připustit jejich zánik se stávalo nemyslitelné. Velikost a komplexita sídel odrážela organizovanost domácnosti, sociální prostředí a poměr mezi veřejným a privátním prostorem (srov. Svensson 2008, 327–333). Velká a členitá sídla vznikala tak, aby vyhověla i velmi různorodým potřebám, kdy sídlo nutně pojímalo více členů různých sociálních skupin: panstvo, jeho nejbližší služebníky, strážné i vojáky, čeled' zajišťující provoz a další obyvatelé a řemeslníky. Je možné, že to byl právě veřejný charakter komplexních sídel, který je jako „objekty“ reformoval na trvalé „instituce“, které se stávaly nedílnou součástí společenského života a krajiny.

Obr. 35. Distribuce sídel s velmi jednoduchou formou (černě) a sídel velmi komplexních (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

6.5 Komunikační dostupnost

Sídla byla součástí krajiny a jejich přímý vliv na okolí lze sledovat pomocí schopnosti komunikačně pokrýt související zázemí a mikroregion. Nepřístupné sídlo bude mít zákonitě jinou roli v sídelní síti než sídlo dobře dostupné, ležící v komunikačně vytíženém prostoru. Popisná osa sleduje rozdíl mezi sídly nepřístupnými a velmi dobře přístupnými z pohledu komunikačních vazeb.

Deskriptivní znaky (Tab. 6):

Dostupnost okolí – potenciální komunikační dosah je definován podílem oblastí v hodinové dochozí vzdálenosti od sídla; sledujeme rozdíl modelované dostupnosti oproti místně obvyklé hodnotě generované na základě referenčního vzorku.

Relativní zastoupení komunikací – na základě modelových dat odlišujeme komunikačně marginální oblasti a oblasti s centrálním komunikačním potenciálem, které značí přítomnost důležitých dálkových spojnic.

Přirozené koridory a splavné vodní toky – přítomnost významné přirozené komunikační trasy zvyšuje dostupnost i v případě sídel v jinak nepřístupných oblastech.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
relativní dostupnost okolí (do 1 hod)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$
relativní zastoupení komunikací (1500 m)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$
koridory v okolí (1500 m)	průměr Rv	-	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$
splavné vodní toky v okolí (1500 m)	0	-	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$

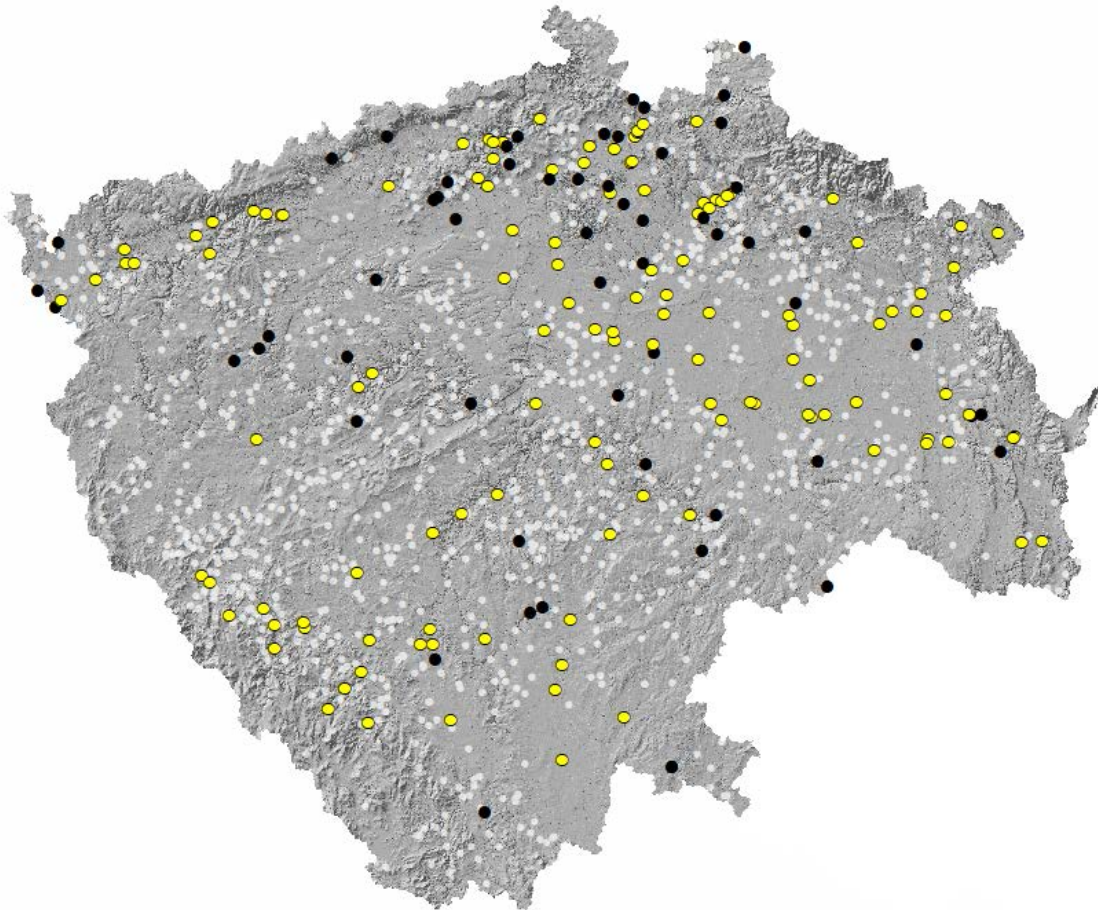
Tab. 6. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na komunikační dostupnost sídla.
Zpracoval D. Novák.

Faktor dostupnosti se zakládá na relativním vztahu sídla k blízké krajině a jeho pozici z pohledu využití komunikačně více či méně přístupných poloh z těch, které jsou v okolí k nalezení. Ukazuje se, že sídel, která by užívala výrazně nepřístupných poloh mimo komunikační síť, je spíše minimum. Příkladem budiž sídla ležící v mokřinaté nivě mimo přirozené komunikace,¹⁴⁹ na vrcholcích uprostřed hlubokých údolí¹⁵⁰ nebo na solitérních vrcholech.¹⁵¹ Téměř všechna špatně dostupná sídla vznikají ve starších fázích vývoje (průměr 1326) a jejich zánik je zcela přirozený bez zjevných odchylek od průměru. Mezi sídly s nápadně vhodně zvoleným umístěním co do komunikačního potenciálu vynikají ta v Kolíně a Sokolově, následovaná sídly v Písku, Týnci nad Labem či v Dobříkově. Jde o chronologicky nesourodý soubor, ve kterém sice převažují vznikem středověká sídla (průměr 1361), nicméně početná skupina z nich byla založena až na počátku 15. a 16. století. Za zmínku stojí naprostý hiát, který evidujeme v průběhu 15. století. Opět můžeme říci, že komunikační dostupnost se pozitivně projevuje na době, po kterou byla sídla užívána (u dobře dostupných v průměru 343 let, u hůře dostupných průměrně 208 let). I zde pozorujeme spíše sporadický zánik s několika výkyvy (počátek 16. a 17. století) a přežívání sídel do hlubokého novověku. Při pohledu na distribuci výhodně položených objektů sledujeme početná sídla vztahovaná k přirozeným přechodům přes meandrující řeku Labe, dále skupinu sídel na spojnici Mnichova Hradiště a Trutnova, ale také další sídla sledující přirozené komunikační osy na Českolipsku, Ústecku, Prachaticku, Klatovsku, Chebsku, Karlovarsku a Náchodsku (Obr. 36).

¹⁴⁹ Kří (Hradištko u Sadské), Rovný (Drahoňův Újezd).

¹⁵⁰ Rýzmburk (Hrad Osek), Nový Žeberk (Pyšná).

¹⁵¹ Házmburk (Klapý), Neuhaus (Šneky).

Obr. 36. Distribuce sídel v komunikačně nevýhodných polohách (černě) a polohách s vysokou komunikační dostupností (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

6.6 Imprese a kontrola

Významným faktorem při hodnocení sídel je hypoteticky také jejich viditelnost a schopnost kontrolovat okolní krajinu. Rozlišujeme mezi sídly skrytými a dominantními, u nichž předpokládáme odlišnou funkci.

Deskriptivní znaky (Tab. 7):

Vizuální prominence – sídla vizuálně pokrývající celé své zázemí považujeme za podstatně dominantnější než sídla skrytá v nevýrazných polohách, s minimální viditelností/výhledem; sledujeme rozdíl modelované viditelnosti oproti lokálně předpokládané hodnotě generované na základě referenčního vzorku.

Viditelnost koridorů a splavných toků – optická kontrola významných komunikačních spojnic zesiluje dopad sídla na sídelní síť.

Kontrola tržního centra – i když se objekty sídel nalézají mimo městské aglomerace, mohou vůči nim být ve strategické pozici; u takových objektů předpokládáme zvýšenou kontrolní funkci; míru kontroly zvyšuje i samotná poloha poblíž nebo uvnitř tržního centra.

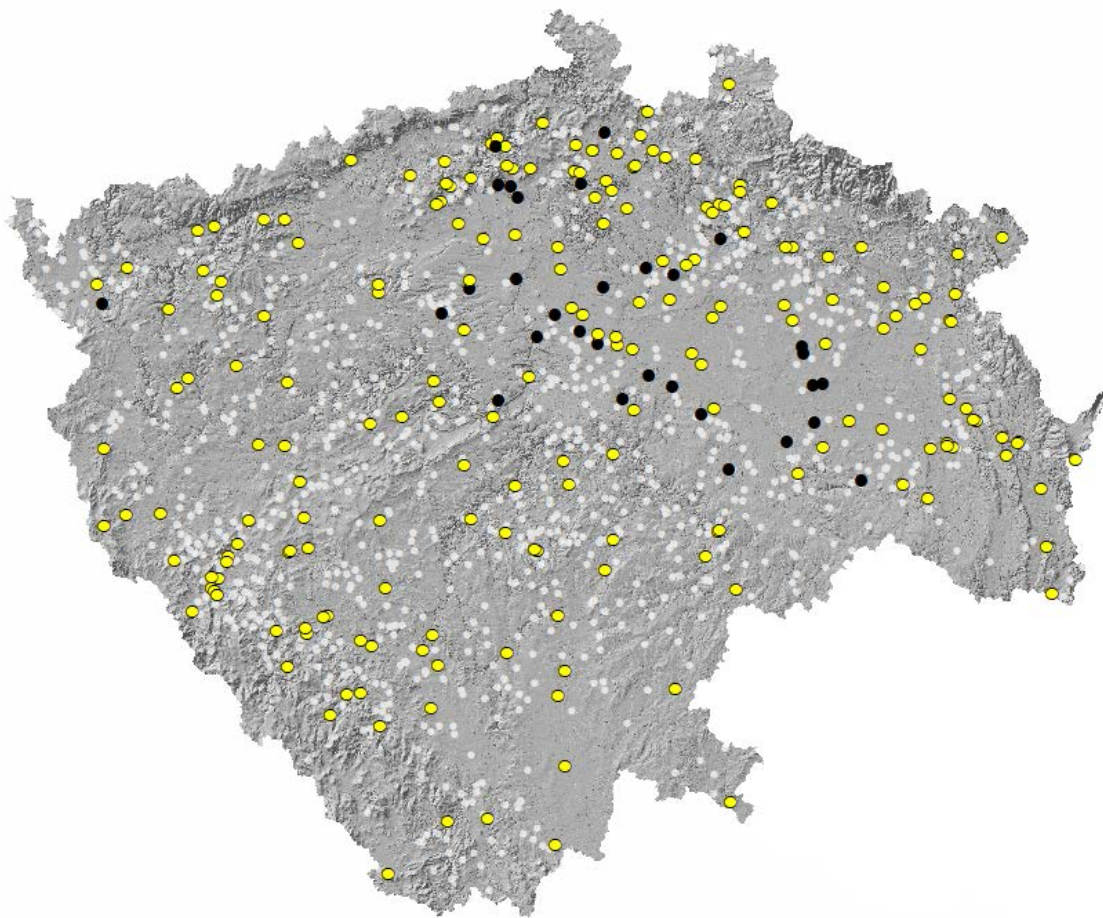
Viditelnost obcí – dopady imprese a kontroly teoreticky posilují se zastoupením sídelních jednotek ve vizuálním kontaktu se sídlem.

Deskriptor	R	Záporný vliv	Kladný vliv
relativní vizuální prominence (1500 m)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$
relativní viditelnost koridorů (1500 m)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$
relativní viditelnost splavných toků (1500 m)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$
kontrola tržního centra	ne	-	poblíž, součást $\rightarrow 1$ kontrola $\rightarrow 2$
relativní zastoupení viditelných obcí (6000 m)	0	$X < (R - \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$	$X > (R + \text{STDr}) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * \text{STDr}) \rightarrow 2$

Tab. 7. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na impresi a kontrolní funkci sídla. Zpracoval D. Novák.

Významným specifikem potenciálu imprese a kontroly nad krajinou je téměř úplná absence extrémních negativních hodnot. I přes značnou vyváženost negativních a pozitivních znaků deskriptorů se zdá, že sídla byla v drtivé většině případů umístována tak, aby alespoň v omezené míře dokázala kontrolovat své okolí a být opticky rozlišitelným prvkem v krajině. Mezi nejméně výhodně umístěnými sídly se objevují např. Brachůvek, Košátky, Předboj, Rohoznice či Encovany. Výpověď chronologie je snad i kvůli malému počtu nevýrazných sídel neurčitá. Je ale zajímavé, že do skupiny spadají i některá větší sídla, jako například Kost (Podkost), Malkov (Strenice) a Varta (Vítov u Velkého Března). V opačné straně spektra již atypické lokality rozlišit dokážeme v mnohem větším počtu. Jde o sídla jako je Střela, Kuncberk (Křinec), Prácheň (Velké Hydčice), Košumberk (Luže), Vartenberk (Stráž pod Ralskem) a Bezděz. Z velké části se jedná o sídla vrcholně středověká (1329), která existovala po velmi dlouhou dobu (průměrně 368 let). Z hlediska distribuce neidentifikujeme jednoznačné zákonitosti, jen sídla s negativními hodnotami se výrazně shlukují v oblasti Polabí (Obr. 37). Tento fakt vychází z metodického postupu za užití relativních hodnot vztahovaných k vlastnostem okolí a souvisí se skutečností, že v ploché nížinaté oblasti je očekávána velmi vysoká a dobrá viditelnost sídel. Přesun do méně výhodné pozice proto významně ovlivňuje výsledný koeficient, i když viditelnost jako taková by jinde byla považována za dostatečnou až nadprůměrnou. To mimo jiné nahrává různým interpretacím o významu sídel budovaných na umělých pahorcích. Region Polabí je rovněž specifický vysokou koncentrací významných koridorů a splavného toku, a pokud se sídlo vyhýbá vizuálnímu

kontaktu s těmito prvky, jeho kontrolní funkce v krajině přestává být pravděpodobná. V jiných regionech nebývají odchylky takto jednoznačné.

Obr. 37. Distribuce sídel s nízkou vizuální prominencí a kontrolním potenciálem (černě) a dominantně umístěná sídla s vysokým potenciálem kontrolovat okolí (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

7 Analýza účelu vrchnostenských sídel

Cílem předchozího vyhodnocení bylo využít kombinace deskriptorů jako východiska při určování potenciálu sídel naplňovat vymezené funkce. Proto jsme definovali skupiny vlastností v dílčích oblastech, které jsou uchopitelné v konkrétním spektru funkčních souvislostí. V dalším kroku navazujeme na úvahu, že potenciály mohly pozitivně nebo negativně ovlivňovat pravděpodobnost, že sídlo bylo v dokumentované podobě a v daném kontextu užíváno ke konkrétnímu účelu. Stejně jako je výpověď deskriptorů sama o sobě ne zcela jednoznačná, tak i funkční potenciály jsou víceméně deskriptivními kategoriemi, které nevychází z pojmů minulého světa a skutečných potřeb tehdejší společnosti. I když jsou získané koeficienty nenáhodné, až ve vzájemném kombinaci mohou pomoci k interpretaci role konkrétních sídel v krajině. Zdůvodněním takového postupu jsme se zabývali již v teoretické části, kde jsme představili i hypotézy o vztahu mezi popisnými osami funkčních potenciálů a pravděpodobným účelem sídel v době užívání (viz kap. 3.2 a 3.3). Předpokládané vazby lze vyjádřit také jako matici, ve které průsečíky řádků a sloupců udávají povahu vztahu (negativní nebo pozitivní vliv) a váhu popisné osy pro hodnocení (násobek hodnoty). Koeficient pro kategorie účelu je tak kombinací výsledků v několika popisných osách (Tab. 8).¹⁵²

	Hospodářství	Obranyschopnost	Společenská interakce	Organizační komplexita	Komunikační dostupnost	Imprese a kontrola
Každodennost	-	-	++	--	++	-
Bezpečnost a obrana		++		+	--	
Ekonomická strategie	++	-	-		++	
Správa a organizace	+		++	+	++	+
Reprezentace a symbolická komunikace	--		-	++		+
Mocenská politika		+				++

Tab. 8. Rekapitulace hypotetických vztahů mezi kategoriemi účelu a sledovanými funkčními potenciály. „+“ vyjadřuje pozitivní korelaci; „-“ vyjadřuje negativní korelaci; u prázdných polí vzájemné ovlivňování funkce a účelu nepředpokládáme, nebo je vztah nejednoznačný. Počet znaků zohledňuje váhu popisné osy. Zpracoval D. Novák.

Jedním z důležitých sledovaných atributů sídel je samozřejmě jejich rozloha. Jedná se totiž o deskriptor, který nám může napomoci pro analytické potřeby rozlišit sídla „drobná“ a okruhem se vrátit zpět k podstatě práce. Cílem výzkumu je sice poznání vrchnostenských sídel v širším pohledu, avšak ve středu našeho zájmu stále stojí menší objekty, často hůře poznané, které ale zároveň početně převažovaly. Jestliže máme

¹⁵² Například pro výpočet koeficientu pro bezpečnost a obranu tak výsledek bude výsledkem rovnice: $X = 2*[obranyschopnost] - [společenská interakce] - 2*[komunikační dostupnost] + [imprese a kontrola]$

zhodnotit, nakolik se co do způsobu užívání malá a velká sídla lišila, je třeba určit hranici, na které se obě skupiny pro analytické účely dělí. Abychom alespoň částečně velikostní klasifikaci oddělili od vlivu na hodnoty získané analýzou funkčních potenciálů, výpověď deskriptoru udávajícího celkovou rozlohu jsme do výpočtů dosud přímo nezařadili. Přesto je třeba upozornit na to, že existuje významná korelace mezi touto kvalitou a organizační komplexitou sídel. Ta sice při výpočtu nevychází z celkové rozlohy, nicméně užívaná vnitřní rozloha a počet dílů sídla se značně ovlivňují. Přesto tento fakt nepovažujeme za příliš problematický. Je zřejmé, že velikostní kategorie se budou vlastnostmi lišit a nelze říci, že korelace mezi komplexitou a velikostí je absolutní. Například sídla v Obytcích, nebo Radovesicích dosahují průměrné i nadprůměrné komplexity, ale řadíme je stále mezi drobná sídla.

Problém samozřejmě tvoří stanovení jediné arbitrární hranice. Proto jsme se místo prostých dvou skupin rozhodli vzorek rozdělit na tři stejně velké skupiny po 444 lokalitách, abychom mohli posuzovat rozdíly mezi sídly v širším spektru variant. Při dalším postupu tak srovnáváme:

- (1) drobná sídla, o průměrné rozloze 553 m², mezi nimiž dominují v tradičním označení tvrze (303), zámky/zámečky (108) a hrádky (13);
- (2) středně velká sídla, o průměrné ploše 2895 m², kde se skupina tvrzí (262) prolíná s množinou hradů (46) a hrádků (30), doplněných opět o zámecké novostavby i přestavby starších variant sídel (104);
- (3) velká sídla, s průměrnou plochou 10756 m², která zhruba z poloviny označujeme za hrady (187), leč početné jsou zde i zámky (107) a překvapivě často jsou reprezentovány také sídla označovaná i v zánikových fázích jako tvrze (140).¹⁵³

Hodnocení jednotlivých kategorií tentokrát budeme vztahovat přímo k chronologickému zařazení, neboť předpokládáme, že účel nově budovaných sídel v krajině se v čase proměňoval a zanikající sídla byla ta, která jej nedokázala naplňovat. Jak jsme uváděli v metodickém úvodu, chronologické zařazení nelze z důvodu dlouhé doby užívání sídel chápat zcela triviálně (viz kap. 5.1). Pozorovaný a popsáný stav sídla proto vztahujeme jako vypovídající k době zániku objektu a k období předcházejícímu až o 75 let tomuto datu. Pokud tedy sídlo zaniklo například v polovině 16. století, bude ovlivňovat statistiku pro horizonty 1476–1500, 1501–1525 a 1526–1550. Vzhledem k tomu, že dataci v databázi uvádíme s přesností na 25 let, je míra vlivu na statistické výsledky zvolena záměrně tak, aby každé sídlo bylo započítáno právě třikrát, vždy však v jiném kontextu. Takový přístup na jedné straně poněkud potlačuje odchylky způsobené nižším zastoupením dat pro některá období, při tom však takové průměrování nepřesahuje horizont, v jakém se sídla mohla vyvíjet. Naopak ve srovnání s průměrnou dobou existence sídel (282 let) se jedná o poměrně krátký úsek. Hlavní výhodou však je, že

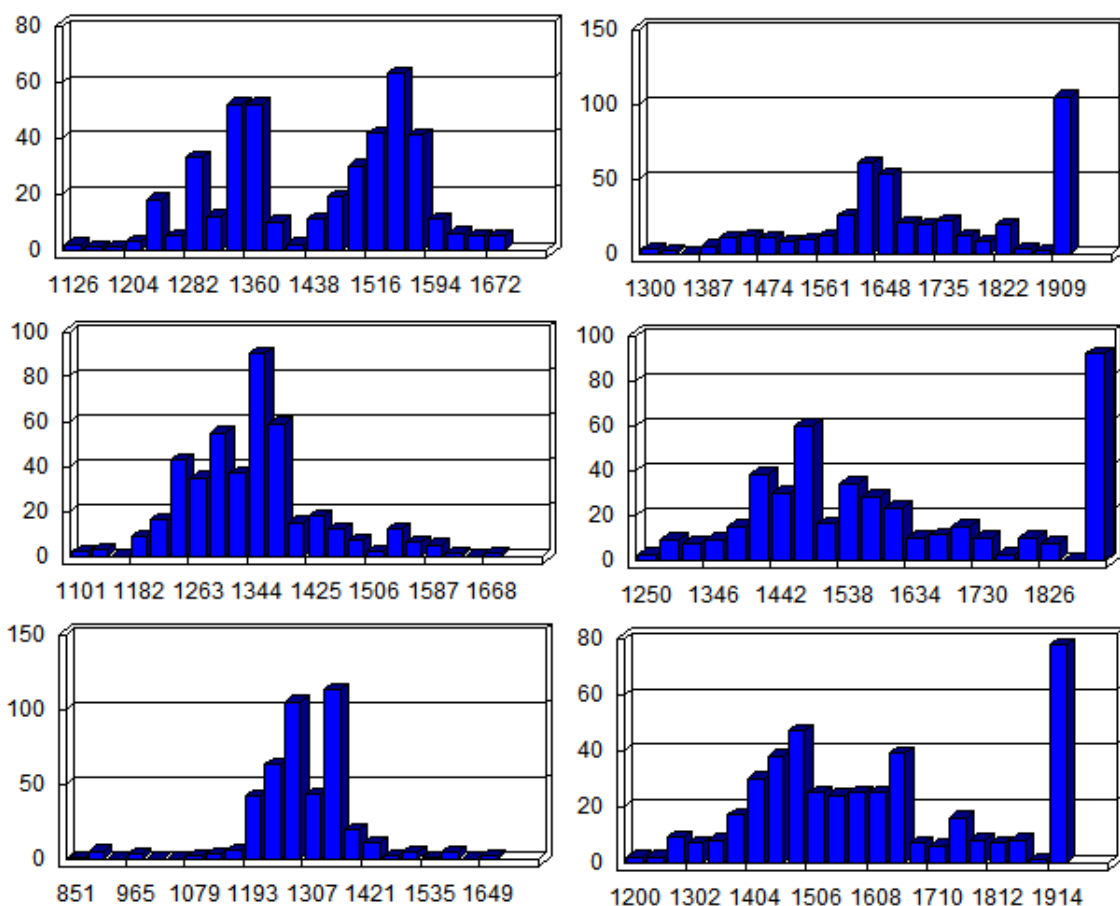
¹⁵³ V přehledu nezmiňujeme marginálně zastoupené kategorie sídel.

vlastnosti sídla při zániku můžeme chápat jako charakteristické pro období v odstupu předcházející zánikovému horizontu. Těžko si lze představit, že by sídla zanikala ihned po významnějších úpravách a zánikový horizont tak odráží spíše aktivity a záměry majitelů realizované o desítky let dříve.

Tímto způsobem byla analyzována každá z vymezené trojice velikostních kategorií sídel; výsledky zobrazuje Graf 29, přičemž koeficient pro každé období a každý předpokládaný účel je vždy stanoven jako medián z dostupných hodnot. Výhodou mediánu oproti průměrné hodnotě je potlačení extrémních výkyvů (statisticky nevýznamných odchylek) a možnost identifikovat dlouhodobější, robustně se projevující trendy. Při takovéto generalizaci je však samozřejmé, že potíráme možnost sledovat vlastní rozložení hodnot v dílčích řezech (totožného koeficientu lze dosáhnout při více variantách rozložení) a při interpretaci je nutné vracet se i k vlastním datům. Nicméně pokud jsou hodnoty vyneseny ve chronologické posloupnosti a průběh takového grafu nevykazuje výrazné výkyvy, je pravděpodobné, že data jsou distribuována nenáhodně a že pozorujeme jevy interpretovatelné ve vztahu k minulé společnosti.

Z prvního pohledu se zdá, že hranice mezi „drobnými sídly“ se projevuje již na rozhraní se sídly středně velkými. Naopak rozlišení druhých dvou skupin je podstatně více rozpité. Může jít o důsledek dvojice faktorů: (1) déle fungující sídla byla po delší dobu rozšiřována a výsledek proto zkresluje jejich delší trvání a složitější vývoj; (2) velikost sídel byla predispozicí pro způsob jejich užívání a delší fungování větších sídel je dáno intencionální preferencí konkrétních lokalit; drobná sídla by v takovém modelu sloužila k jiným účelům než velká a nešlo by pouze o zmenšené kopie s podobnými atributy. Obě varianty jsou samozřejmě relevantní možnosti. Prozatím je však ponechme stranou a obraťme se k předpokládanému účelu sídel. Ten totiž není napříč kategoriemi konstantní a liší se nejen pro jednotlivé velikostní skupiny, ale i v rámci nich se vyvíjí v čase, a to pro každou kategorii odlišně. Pokusme se tedy sledovat výsledky dalších analýz a rozhodnutí, která nastíněná varianta je pro vysvětlení variability souboru pravděpodobnější, nechme na později.

Je patrné, že velikostní kategorie nejsou vzhledem k predikovanému účelu zcela náhodné. Na prvním místě je ale důležité upozornit na skutečnost, že ani chronologické rozvrstvení není konstantní a významně se liší napříč třídami sídel. Nejmenší sídla vznikala ve dvou zřetelných vlnách – v průběhu 14. a 16. století – a jejich zánikový horizont nejčastěji klademe na počátek 17. století. Středně velká sídla byla většinou založena ve 14. století, nicméně již během 15. století část z nich opět zaniká, i když nemalý podíl staveb existuje mnohem déle. Největší sídla byla zbudována v podobném chronologickém rámci jako středně velká sídla, i když s širším přesahem do raně středověkého období; zanikají pak téměř průběžně. Až ta sídla, jež přežila do 18. století, se trvale stabilizují a jsou užívána až do 20. století (Graf 28).

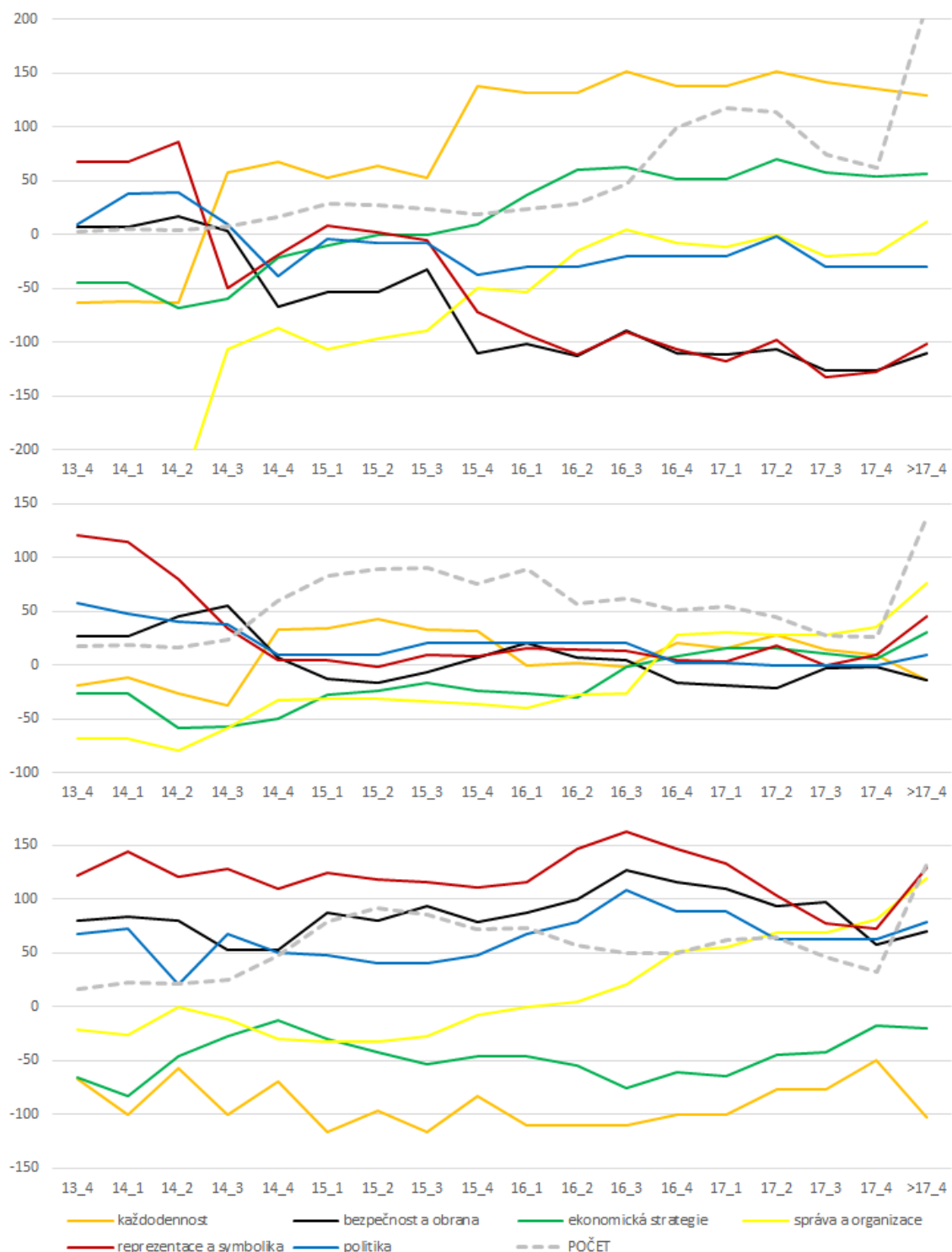

Graf 28. Chronologická distribuce vzniku (vlevo) a zániku sídel (vpravo) ve vztahu k velikostní kategorii. Nahoře nejmenší sídla, uprostřed středně velká sídla, dole největší sídla. Zpracoval D. Novák.

7.1 Vývoj a proměny vrchnostenských sídel

Získané hodnoty pro jednotlivé velikostní třídy zobrazuje Graf 29. V obecné rovině samozřejmě můžeme říci, že sídla s relativně vysokými kladnými hodnotami i ta s relativně nízkými zápornými hodnotami projevují významnou afinitu plnit definovaný účel, nebo naopak vylučují užití sídla ke sledovanému účelu. Vzhledem k povaze koeficientů však nelze věnovat vysokou pozornost absolutním číslům, ale spíše srovnání průběhu grafů pro odlišné velikostní kategorie. Pokud odhlédneme od nejstarších období, kdy v důsledku nízkého počtu evidovaných zaniklých sídel hodnoty velmi kolísají, vidíme tři různé výchozí stavy a tři různé modely vývoje. Generalizovaný pohled na jednotlivé skupiny doplňujeme i podrobnějším přehledem (Graf 30–Graf 34), kde jsou zvláště vyneseny distribuce hodnot v pěti časových řezech podle datace zánikového horizontu; nejdříve pro sídla zaniklá do konce 14. století a poté vždy po jednotlivých krocích po století (15.–17.); zvláště posuzujeme také sídla zaniklá v mladších horizontech. Díky takovému přehledu je možné lépe pochopit skladbu koeficientů a zdůvodnit obecné

trendy. Uvádíme-li v přehledu konkrétní lokality, vždy jde o ilustrativní výběr, nikoli o vyčerpávající výčet všech typických lokalit.¹⁵⁴

Graf 29. Vztah mezi definovanými koeficienty postihujícími pravděpodobný účel sídel a chronologickým zařazením zánikového horizontu. *Nahoře* nejmenší sídla, *uprostřed* středně velká sídla, *dole* největší sídla. Prerušovaná čára zobrazuje počet záznamů užitých pro výpočet hodnot. Zpracoval D. Novák.

¹⁵⁴ Pokud se na katastru nacházelo více sídel, jsou běžně v databázi rozlišována číslicí. V práci pro lepší přehlednost uvádíme rozlišení podle datace sídla a případně jiné specifikace, a to pouze tam, kde se nachází více zaměnitelných sídel vstupujících do analýzy. Pokud se liší název sídla a katastru, uvádíme oba údaje.

7.1.1 Zánikový horizont 13. a 14. století

Analyzovat nejstarší fázi vývoje sídel mladšího středověku je poněkud ošemetné, neboť zvláště pro drobná sídla neznáme mnoho konkrétních příkladů. Abychom zvýšili výpovědní hodnotu dat, posuzujeme proto celé období do konce 14. století v jedné skupině. Případné odchylky dané odlišnou datací sídel bychom měli snadno objevit při podrobnějším popisu získaných výsledků.

Vyjdeme-li z obecného pohledu (Graf 29), vidíme, že výchozí stav je velmi odlišný pro dílčí velikostní kategorie areálů. I přes zmíněné zkrácení dané velmi nízkým počtem nejmenších objektů (celkem 10) se mezi nimi projevují některé typické vlastnosti souboru. Na první pohled rozlišíme jeden z významných obecnějších znaků a nejsilnějších trendů v datech; sídla zaniklá v období středověku jsou napříč kategoriemi velmi málo orientována na výkon správních funkcí. Stavebníci zjevně buď preferovali jiné přednosti, nebo taková sídla zkrátka nezanikají. U malých sídel rozeznáváme dvě samostatné skupiny, které jsou dobře patrné v podrobném grafu, a to v odlišném pojetí každodennosti a obranných hledisek. Identifikujeme zde totiž trojici „hrádků“,¹⁵⁵ které nevykazují charakteristické znaky pro každodenní užívání, naopak jde o lokality lépe chráněné (s výjimkou Jenčova) spojované s reprezentací, ale též s mizivou ekonomickou a správní úlohou. Dva z těchto objektů snad plnily i jisté mocenské cíle v souvislosti s kontrolou blízkých komunikačních spojnic (Vraty, Skalní hrad). Na druhém pólu bychom našli sídla jako jsou Zátluky u Horního Dehtova, Bohumilice u Kožlí a předpokládané nápravnické sídlo v Plasích (Rinthof) nebo sídlo v Radkovicích. Tyto jednoduché objekty zcela rezignují na bezpečnost, soustředí se na pohodlné bydlení a jsou přinejmenším částečně spojeny se zemědělskou produkcí. Jejich ostatní vlastnosti jsou spíše neurčité a neřadí bychom je ani mezi příliš reprezentativní objekty (a pokud ano, pak jde o sídla vzniklá během 13. století, nikoli později).

Podstatně větší množství příkladů je evidováno pro zaniklá sídla střední velikosti (42 lokalit), jejichž vznik klademe často již do 13. století (25 sídel). V obecnosti jde o sídla solidně zabezpečená,¹⁵⁶ která mnohdy sehrávala úlohu kontrolních bodů a mocensko-politicky motivovaných podniků.¹⁵⁷ I ty nejhůře chráněné objekty bývají ohrazeny alespoň drobnou fortifikací.¹⁵⁸ Téměř bez výjimky jsou to objekty vydělující se z krajiny, které nerespektují polohu sídelních jednotek a preferují prominentní umístění před možnou sociální interakcí. I ta nejvíce začleněná sídla se nalézají spíše v okrajových částech obcí¹⁵⁹ a nacházíme též naprosté solitéry.¹⁶⁰ Že by tehdy zaniklá sídla sloužila

¹⁵⁵ Skalní hrad u Raspenavy, Vraty u Těchlovic a Jenčov (Běleč).

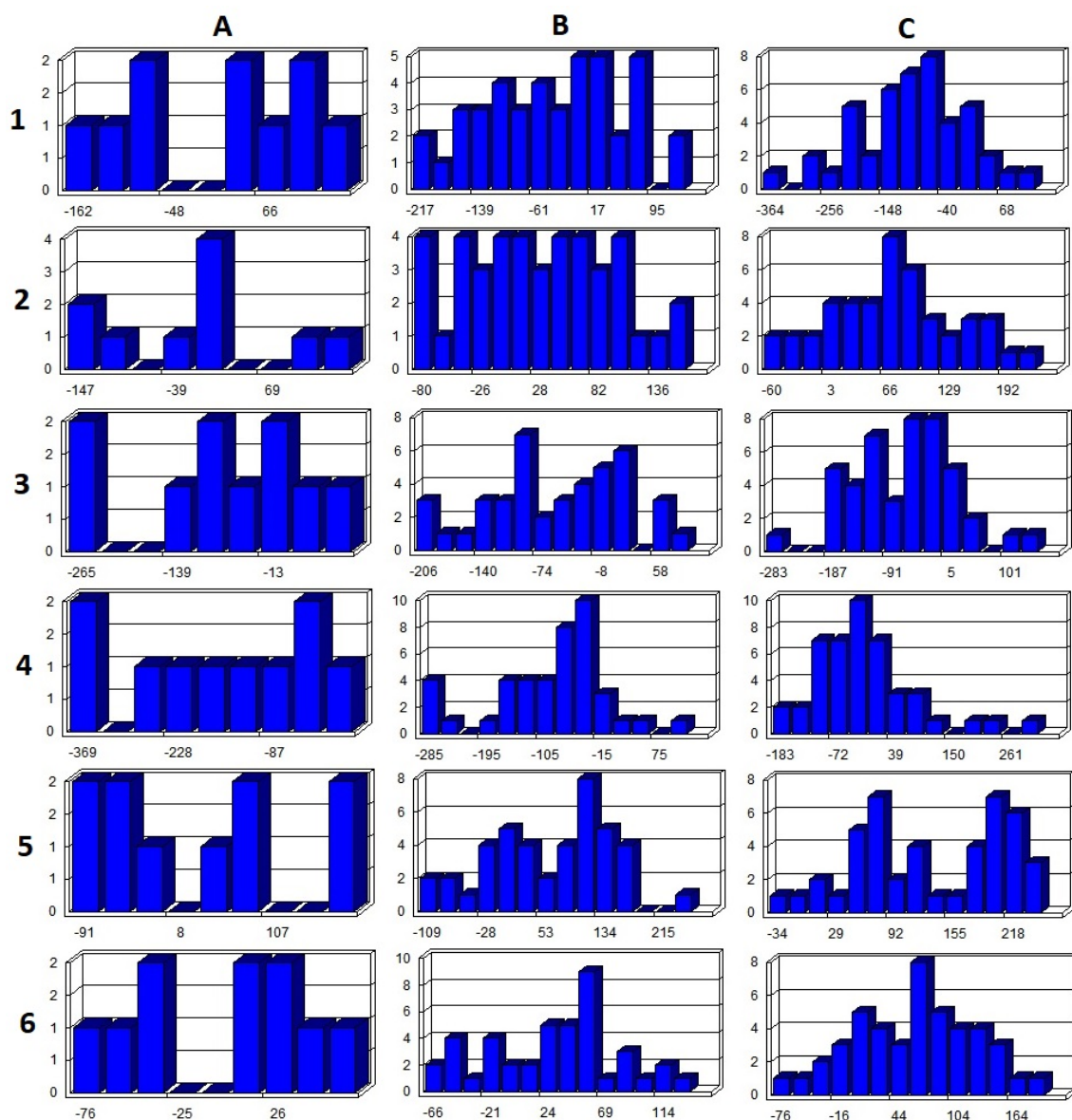
¹⁵⁶ Ždírec u Staré Paky, Staré hrady u Žďáru (u Mnichova Hradiště), Rozpakov (Úherčice), Lanšperk (menší objekt naproti hradu), Vimperk (Medový Újezd).

¹⁵⁷ Wessenstein (Mojžíř), Ostrý (Rputy), Konvalinkový vrch (Jestřebí/Doksy), Hrádek u Ostrova na Šumavě.

¹⁵⁸ Teplice nad Metují (starší sídlo), Slivínko, Mlýnek, Dolánky u Daliměřic, Lažany u Štíhlíc.

¹⁵⁹ Vřeskovice, Dolní Polžice, Dolánky u Daliměřic.

¹⁶⁰ Nedamy (Jestřebice u Kokořína), Malkov (Strenice), Oráčov.

Graf 30. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá do konce 14. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.

jako centra zemědělských aktivit je spíše nepravděpodobné. Z hlediska každodennosti je situace více diverzifikovaná a známe jak sídla velmi domácká,¹⁶¹ tak svým způsobem nehostinná a ke každodennímu bydlení nevhodná.¹⁶² Z uvedených údajů nepřekvapí, že jde o areály budované ve většině jako výraz postavení svých vlastníků.¹⁶³ Mezi chudší příbuzné se v tomto směru řadí sídla v zaniklých Bolicích u Městce Králové, v Lažanech u Štíhlíc nebo v Dolních Polžicích, tedy velmi jednoduché stavby na umělých pahorcích. Zajímavé je, že zanikající starší sídla (13. stol.) patří mezi ta s nejhoršími předpoklady stát se správnými centry, ale ani ta vzniklá v mladší fázi (14. stol.) a brzy zaniklá nepatří

¹⁶¹ Slivínko, Bolice, Mlýnek, Vřísek (Drchava), Semlov (Nebřeziny).

¹⁶² Zborovy, Staré Hraďy (Ždár u Mnichova Hradiště), Rozpakov (Uherčice).

¹⁶³ Mimo již jmenované prominentní objekty také Hausberk (Maňávka), Hrádek u Čtyřkol, Stará Paka atd.

mezi vyloženě vhodná. V opačném gardu se projevují tendence ke strategickému umístění a symbolické reprezentaci.

Velká sídla mají mezi lokalitami zaniklými před koncem 14. století podobné početní zastoupení jako ta středně velká (45 lokalit). Jejich charakteristickým znakem je militární ráz, který ale nevede k příliš komplikovaným dispozicím, spíše navazuje na starší hradištní tradice jednoduše řešených sídel.¹⁶⁴ Jde o objekty extrémně zaměřené na reprezentaci moci a elitní identity.¹⁶⁵ Nacházíme zde sídla s jasným strategickým významem z mocenského pohledu.¹⁶⁶ Všechny tyto vlastnosti jsou zastoupeny velmi silně. Přesto nalezneme i jistý rozptyl směrem k jiným typům sídel. Zčásti jsou do skupiny řazena i velká vesnická sídla, která se kvalitami více podobají kategorii středně velkých sídel a jejich obranné kapacity jsou omezené.¹⁶⁷ S úspěchem můžeme pochybovat o reprezentativním vzezření lokalit jako jsou Sekeřice a není úplně jasné, jaký záměr stál za zřízením Hradiště nad Semtěší, ve skryté nepřilíš hajitelné poloze. Jde nicméně spíše o výjimky, a i sídla popisovaná jako „tvrze“ se přesvědčivě řadí mezi zbylé lokality „hradního typu“.¹⁶⁸ Čím se největší sídla významně odlišují, je jejich správní význam, který v této kategorii není zcela marginální otázkou. Samozřejmě prvořadě místo zaujímají městské hrady, jako například ten v Litoměřicích. Ale i dalším sídlům v jiných kontextech připisujeme potenciálně důležitou správně-organizační úlohu.¹⁶⁹ Do zánikové horizontu spadají samozřejmě i sídla, která s vlastní správou panství patrně nesouvisela.¹⁷⁰ Nepřekvapí celkově téměř nulový potenciál zaniklých sídel pro zemědělskou produkci.¹⁷¹ Objekty s vyšším potenciálem pro privátní obývání bychom našli jen v několika málo případech a tato skupina se nápadně prolíná se sídly nesoucí označení „tvrze“.¹⁷² Takové lokality jsou navíc mnohem častěji datovány do mladších období výstavby (14. stol.). To platí i pro sídla s horšími reprezentativně-symbolickými charakteristikami.

7.1.2 Zánikový horizont 15. století

Přechod do 15. století nepřináší žádné radikální změny ve skladbě zanikajících staveb a spíše dále vyznívá stav, který jsme popisovali v předchozí kapitole (Graf 31). Nyní již početnější skupina drobných sídel (34 objektů) začíná být signifikantní svým důrazem na privátní obývání a pohodlné každodenní užívání. Poněkud se tak přibližuje civilní

¹⁶⁴ Hlavačov (Lužná u Rakovníka), Brdo (Hrádek u Manětína), Markl (Pomezí pod Landštejnem), Příkopy (Podzámčí).

¹⁶⁵ Hradek u Purkarce, Dzbán (Lhota pod Džbánem), Kugelweit (Jaronín-Kuklov), Ruchomperk (Černíkov).

¹⁶⁶ Hlavačov u Chocně, Velešov (Potštejn), Mimoň (sídlo u kostela), Chvojen u Benešova, Bystrý (Stárkov).

¹⁶⁷ Boršov u Moravské Třebové, Martinice u Votic, Dolní Bukovsko, Smrkovice, Štědrá aj.

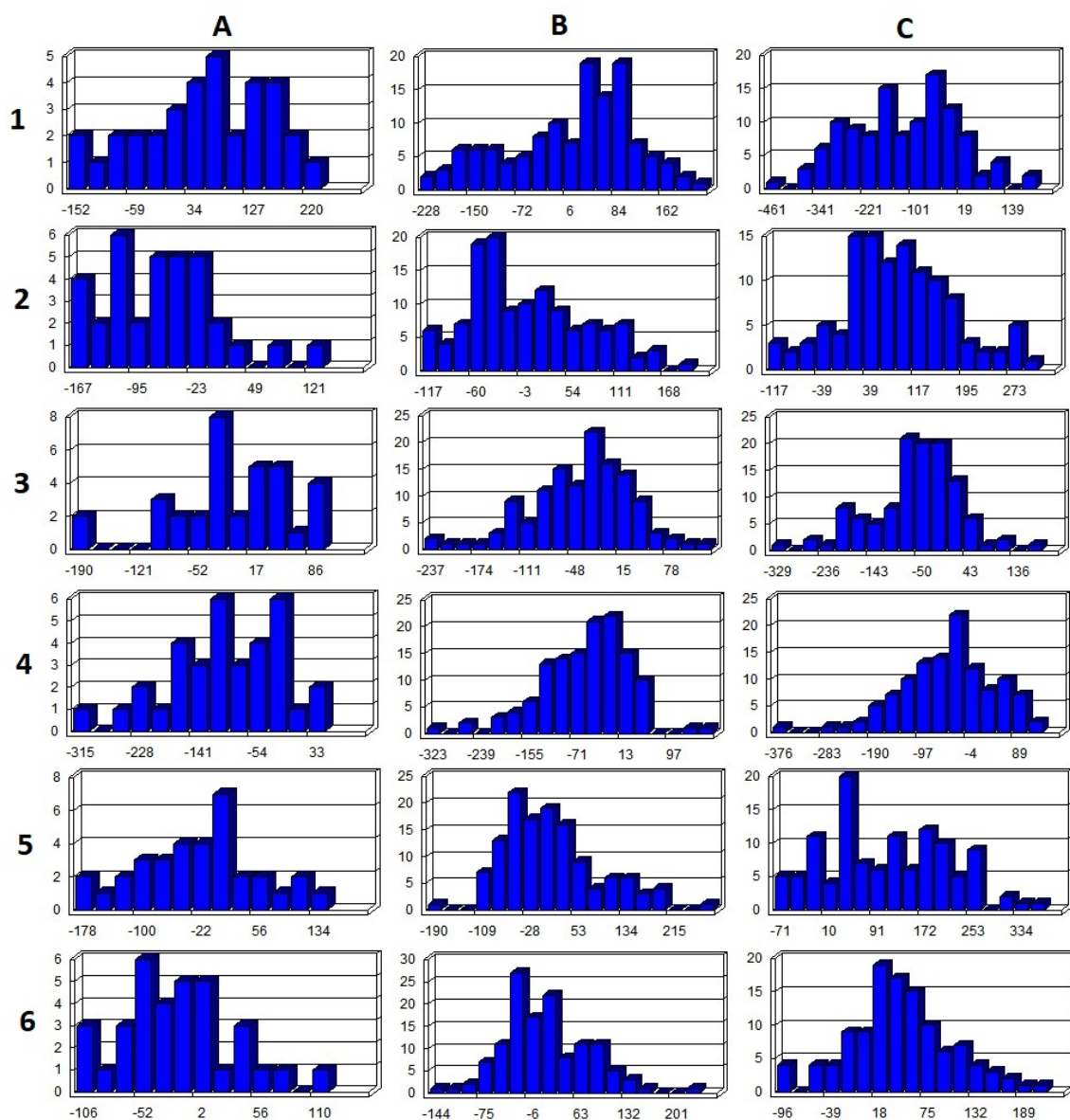
¹⁶⁸ Putkov, Mokřice (Lužany u Jičína), Zátoň (Všeměry), Spolí.

¹⁶⁹ Mimoň, Chvojen u Benešova, Kněžice u Ronova, Kostelec u Heřmanova Městce, Kamýk nad Vltavou.

¹⁷⁰ Mrač (nejstarší sídlo), Spolí, Příkopy (Podzámčí), Ruchomperk (Černíkov), Jarošov u Litomyšle.

¹⁷¹ Výjimkami jsou např. Smrkovice, Litoměřice, Boršov u Moravské Třebové, Kvítkov u České Lípy.

¹⁷² Martinice u Votic, Jarošov u Litomyšle, Starý zámek u Zruče nad Sázavou, Dolní Bukovsko.

Graf 31. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 15. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.

zástavbě obcí, a to jak podobou, tak polohou.¹⁷³ Taková sídla ale nemůžeme charakterizovat jako produkčně zaměřená a opravdu jde spíše o pohodlné příbytky, schopné zabezpečit vlastní potřeby. Mezi lokalitami s rozvíjejícím se ekonomickým potenciálem vystupují specifické typy sídel, jmenovitě např. Kozinec u Berouna a Staré zámky u Libušína, následované sídly jako je Chotiměř u Blížejova nebo Dubeč. Správní úloha zaniklých sídel zůstává nebývale malá, zvláště u těch jako je Leštno (Leština u Malého Března), které zastupuje jednu z mála militárně profilovaných drobných lokalit (v tomto případě s nejasnou, snad strážní funkcí). K dalším sídlům příhodně situovaným

¹⁷³ Štětkře, Smrčná u Čkyně, Krnín u Chlumce, Leština u Ledče nad Sázavou, Proseč u Humpolce.

k obraně náleží drobný hrádek Pařez (Pařezská Lhota) a paradoxně také neopevněné sídlo Rychvald u Dřevíče (Kozojedy). Hodnocení Rychvaldu je obecně velmi rozporuplné, protože se umístěním nehodí ani ke každodennímu užívání, ani k ekonomickým aktivitám. V podstatě nejsilnější je jeho teoretická reprezentativně symbolická úloha. Je tak nutno zvážit, jaké funkce měl zdejší dvůr se sídlem plnit a nakolik byl areál projevem zatím nejasného, ale snad velmi specifického záměru (např. poloha na obchodní trase, zaměření na nezemědělskou výrobu (?); srov. příloha A).¹⁷⁴ Skupinu soliterně umístovaných sídel dobře charakterizuje také lokalita Zahradky u České Lípy, kde sídlo doprovázené dvorem leží na nevýrazné ostrožně nad menší vodotečí, ale bez zjevného kontaktu s jakoukoli obcí. Takových lokalit známe více, často i bez hospodářského zázemí. Těmto sídlům přisuzujeme náboj „symbolického vymezení“ vůči zbytku společnosti.¹⁷⁵ Vyloženě strategickou pozici přitom přikládáme spíše jiným drobným sídlům.¹⁷⁶ Téměř vždy jde o lokality založené v průběhu 14. století (25 sídel) a jediným silnějším chronologickým trendem je tendence mladších lokalit k většímu hospodářskému zaměření, s čímž snad souvisí i oslabování reprezentativní a strategické úlohy.

S růstem velikosti směrem ke středním sídlům se zvyšuje i početní zastoupení (128 lokalit). Podíváme-li se na distribuci hodnot v generalizované (Graf 29) i podrobné variantě (Graf 31), zdá se výsledek velmi neurčitý, nicméně při bližším pohledu se ukazuje, že jde o několik prolínajících se typologických variant sídel. Skladba lokalit v této skupině se oproti předchozímu období mění a začíná převládat důraz na privátní obývání. I když je ale mezi sídly mnoho lokalit vzniklých nejpozději do počátku 14. století (58), vnitřní chronologie tento faktor neovlivňuje, což ostatně platí i pro další kategorie účelu, vyjma mocenského rozměru. Sídla se přesunula blíže do obcí, kde se místo polohou, vymezují pomocí příkopových ohrazení a vody.¹⁷⁷ Zcela typicky jde o okrouhlá opevnění při okraji intravilánu, která jsou situována v nivách vodotečí a jen pokud to terén dovoluje, využívají výraznějších terénních útvarů.¹⁷⁸ Jejich vojenský význam je však zanedbatelný. Neznamená to ale, že by zcela vymizela sídla charakteru „hrádků“, která se nacházejí v nedostupných polohách a bývají velmi dobře opevněna. Naopak jde o poměrně početnou skupinu areálů, jež jsou někdy nazývány hrady, i když velikostí neohromí.¹⁷⁹ Nalézáme i takové lokality, které obratně užívají blatného terénu, a je pravděpodobné, že jejich obranné kapacity patřily díky tomu přinejmenším mezi

¹⁷⁴ Vhodné by bylo do budoucna zjistit například druhovou skladbu porostu v okolí lokality na základě palynologického výzkumu a analýzy případných rostlinných makrozbytků. Lze se domnívat, že potenciál pro zemědělskou výrobu je v důsledku užití metody poněkud podhodnocený.

¹⁷⁵ Hluboká u Milhostova, Starý zámek u Vidimi, Milkov (Domaslav).

¹⁷⁶ Květnová, Hluboká u Milhostova, Chotiměř u Blížejova, Sytový (Dolní Sytová), Milčany (Holany).

¹⁷⁷ Habřina, Božetín, Buchov u Hostišova, Škodějov, Radonice u Drahotěšic, Kasaličky, Velemín atd.

¹⁷⁸ Tajná, Lipovec, Dubina u Šemnice, Kalov (Chotovice), Hřídělík (Blíževdly), Kundratice u Košťálova, Hradečno.

¹⁷⁹ Jezdec (Ruprechtice), Zámecký vrch u Velenic, Řebřík (Lišná u Zbiroha), Mazova Horka (Rozstání pod Ještědem), Netřeby (Kanice u Domažlic), Věžka (Druztová), Valeč (starší sídlo), Čejky (Strenice) atd.

obstojné.¹⁸⁰ Specifickou skupinu tvoří sídla s vysokým kontrolním významem, tedy strategicky umístěná vzhledem k důležitým vodním tokům,¹⁸¹ nebo k suchozemským koridorům a správním centrům.¹⁸² Mnohdy šlo o objekty s vysokým symbolickým působením a potenciálem reprezentovat postavení majitele.¹⁸³ Identifikace sídel užívaných pro správní účely stále poněkud kulhá, i když se objevují první výraznější příklady, jako je Dolní tvrz v Kestřanech, nebo snad také sídlo v Měšetících. Z hlediska zabezpečení zemědělské produkce stále převažují sídla spotřební, i když okolí některých lokalit napovídá, že vlastní hospodaření počíná hrát dominantnější roli, nikoli však rozhodující.¹⁸⁴

Nejmenších proměn co do způsobu řešení a volby umístění doznala sídla velká (115 lokalit); snad je to proto, že téměř polovina z nich byla založena již do počátku 14. století (52). Udržují si svůj velmi reprezentativní ráz, který v komplexitě sídel odráží složité sociální vazby a je nejlépe demonstrován sídly jako Paradis (Rtyně nad Bílinou), Nový Hrad (Skuhrov nad Bělou), Velešín (Sedlce), Adršpach (starší sídlo) či Jivno (Lány). Opačné příklady jsou poměrně výjimečné; jde o sídla, která se rozkládají poblíž obcí, jsou mohutněji ohrazena, ale jejich vnitřní řešení není nikterak zvlášť rozlehlé.¹⁸⁵ Typově tak navazují na středně velká sídla umístěvaná v obdobných polohách, určená k pohodlnějšímu bydlení v kontaktu s komunitou obce. Mnohé zaniklé stavby měly velmi privátní ráz,¹⁸⁶ a to nemusela ležet přímo v obci.¹⁸⁷ Jiná sídla nabývají znaky složitě řešených pevností,¹⁸⁸ které mohly zastávat také funkci kasárenských objektů.¹⁸⁹ V souboru počínáme rozlišovat další správní sídla, převážně založená již v průběhu 13. století.¹⁹⁰ Mezi největšími sídly najdeme významný podíl těch, která měla bytostně mocenský význam a která kontrolují okolní krajinu s významnějšími vodními toky¹⁹¹ a komunikačními koridory.¹⁹² Dokonce se zdá, že taková sídla byla velmi početná a vazba na vodní toky je pro největší sídla poměrně profilující.

¹⁸⁰ Kří (Hradištko u Sadské), Vokov (Chvoječná).

¹⁸¹ Kyšperk (Červená; starší sídlo), Milčany (Holany), Výrov (Nové Město nad Metují), Hrádek u Husince.

¹⁸² Bražec u Doupova, Hořice v Podkrkonoší, Levín u Litoměřic, Kozlov (Košov), Stajice (Maršovice u Benešova).

¹⁸³ Netřeby (Kanuče u Domažlic), Hrádek u Husince, Radeč (Hrubá Skála), Pustý zámek (Zakšín), Čap (Zatýní), Kašovice (Čermná), Ostrov u Jedomělic.

¹⁸⁴ Přestavky u Kosic, Dolní Neslívky, Kasaličky, Kyšice, Ujkovice, Sloupec, Rohoznice.

¹⁸⁵ Dolní Kněžeklady, Chvojenec, Modliškovice u Protivína, Dolní Hořice (starší sídlo), Luhov u Líšťan, Žáravice, Tehov u Řičan, Černíkovice, Želenov (Frymburk), Sulice, Buzice.

¹⁸⁶ Kozmice u Benešova, Lepějovice (Valy nad Labem), Racov (starší sídlo), Bystřec, Dolní Kněžeklady, Kojice.

¹⁸⁷ Varta (Vítov u Velkého Března), Dvořec u Rovné, Hradové Střimelice.

¹⁸⁸ Velešín (Sedlce), Nový Žeberk (Pyšná), Zbiroh, Dobřany v Orlických Horách, Příběnice (Malšice).

¹⁸⁹ Kalich (Třebušín), Příběničky (Řepeč), Panna (Řepčice), Chlum (Něpřevážka).

¹⁹⁰ Např. Netolice.

¹⁹¹ Nový hrad u Chocně, Zbirohy (Besedice), Mrdice (Heřmanův Městec), Varta (Černice u Horního Jířetína), Falkenberk (Heřmanice v Podještědí), Potštejn (Žinkovy), Radyně (Starý Plzenec).

¹⁹² Panna (Řepčice), Kalich (Třebušín), Zahrádka (Ježov nad Želivkou), Velešín (Sedlce), Příběničky (Řepeč), Vízmburk (Havlovice), Liběhrad (Libčice nad Vltavou), Stará Dubá (Přestavky u Čerčan).

7.1.3 Zánikový horizont 16. století

Husitské období přináší v genezi vrchnostenských sídel zřetelnou změnu (Graf 32). Identifikovat skutečné příčiny tohoto jevu není vůbec snadné a pokusíme se nad nimi zamyslet dále v diskusi. Zde se pojdme podívat na to, jak proměna sídel probíhala a jaká nová řešení přinesla.

Zejména u malých sídel vzrůstá množství dostupného materiálu a do 16. století tak klademe zánik 55 sledovaných lokalit, které z části byly založeny ve 14. století (24) a z druhé části až po polovině 15. století (26). Zmíněná změna je velmi dobře patrná na obecném grafu vývoje (Graf 29). Mezi malými sídly se zcela ztrácí opevněné lokality a nastupuje nový typ sídel, který je silně svázaný s civilním užíváním¹⁹³ a podstatně menším symbolickým vymezením, které ustupuje praktickým funkcím.¹⁹⁴ Prudce se mění skladba objektů a sledovaná sídla jsou zaměřená výrazně na zemědělskou produkci a nacházejí se tedy většinou v tom odpovídajících místech.¹⁹⁵ V datech se počínají projevovat i drobnější sídla se správní úlohou – objekty, které jsou více organizačními jednotkami než soukromými rezidencemi.¹⁹⁶ Dochází k zániku některých dlouho užívaných sídel v centrálních částech intravilánů, ale nelze říci, že by šlo v těchto polohách pouze o sídla středověká. Muselo tak docházet i ke složitějším úpravám zástavby obcí.¹⁹⁷ Posledním alespoň bazálně chráněným drobným sídlem užívaným až do této doby je Svojkov na Českolipsku. Hypotetický kontrolně-mocenský význam sídel se omezuje jen na hrstku lokalit, které se nalézaly při významnějších komunikačních uzlech, a je přitom lhostejno, kdy byla sídla založena.¹⁹⁸ Situace u drobných sídel je tak velmi snadno čitelná a řídí se podle zřetelnéhoustru.

I přes nárůst počtu nejmenších sídel ve studovaném souboru napočítáme podstatně více zaniklých sídel střední velikosti (celkem 78). Pokud bychom čekali podobný stav, jaký nastal v typologii malých sídel, budeme však velmi překvapeni. Teprve v průběhu 16. století odeznívá éra opevněných areálů, jejichž vznik můžeme datovat víceméně do všech období mladšího středověku. Až do této doby byla ve vysokém počtu užívána velmi dobře chráněná sídla v nepřístupných místech,¹⁹⁹ často z důvodu jejich mocenského významu a strategické polohy.²⁰⁰ Opomíjet nelze ani jejich reprezentační a symbolickou úlohu²⁰¹ a mezi zaniklými stavbami pozorujeme i některá správně-organizační centra.²⁰² Objevují se kruhovým příkopem hrazené objekty, u nichž však „opevnění“ bylo jen

¹⁹³ Zvíkov u Lišova, Sulislav, Služátky u Pelhřimova, Štěpánovice u Klatov, Mačice, Pořešice.

¹⁹⁴ Žerčice, Stránka u Brandýsa n. L., Lošany, Obrubce – Nový dům, Kbelnice, Olbramovice u Votic.

¹⁹⁵ Újezdec u Luštěnic, Hradištko (Ostroměř), Velké Všelisy, Pomezná, Konecchlumí.

¹⁹⁶ Malá Skalice, Týnec nad Labem, Dalovice (starší sídlo), Kostelec nad Labem.

¹⁹⁷ Pořešice, Hrobčice, Lošany, Měšetice (mladší sídlo), Vrábí u Brandýsa n. L., Malotice.

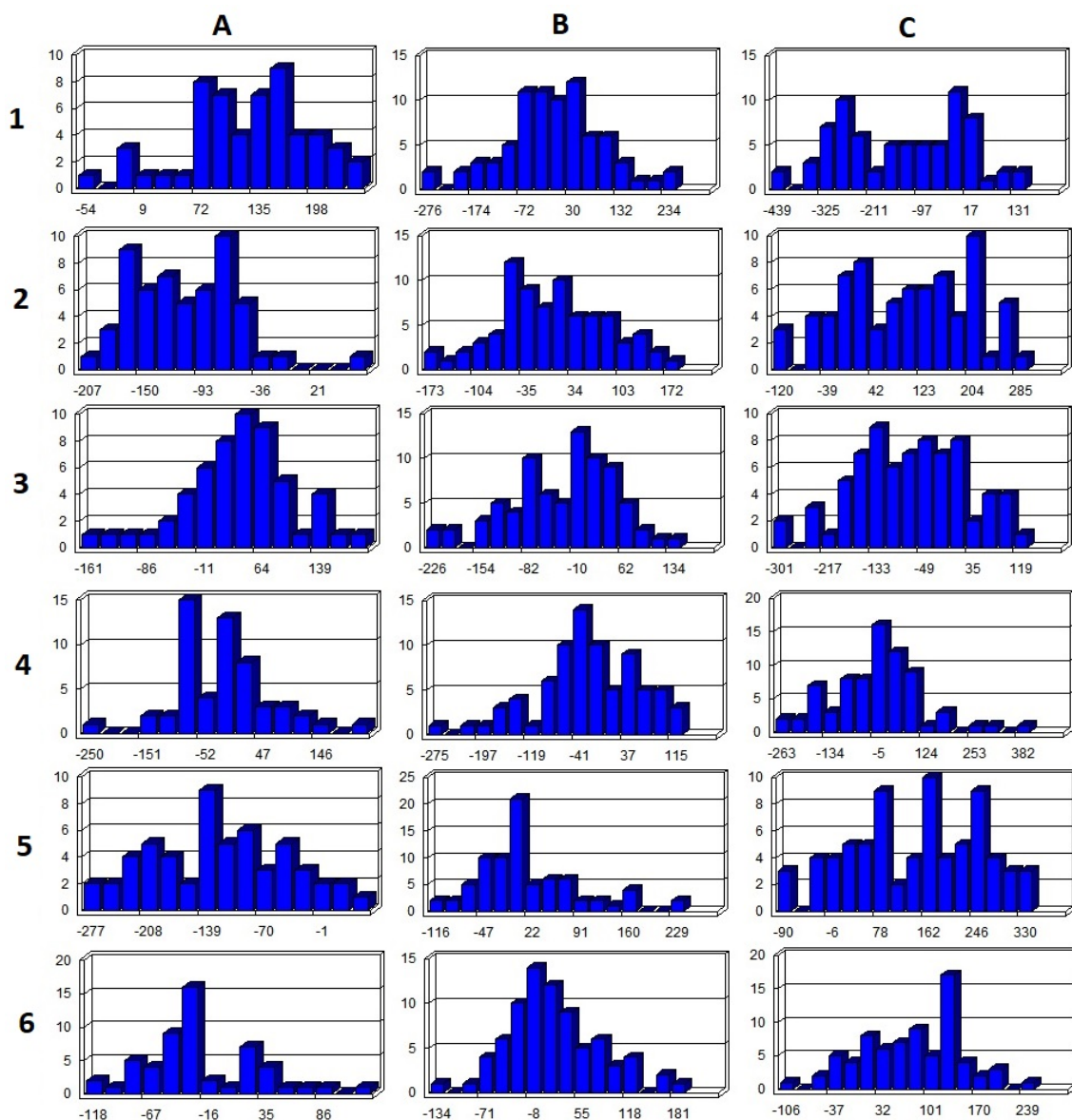
¹⁹⁸ Malá Skalice, Měšetice, Kostelec nad Labem.

¹⁹⁹ Pirkštejn (Sloup v Čechách), Chudý hrádek (Dřevčice), Opárno, Pirkenštejn (Rataje nad Sázavou), aj.

²⁰⁰ Přimda, Ploukonice (Všeň), Ostrý (Březno), Oltářík (Děkovka), Pecihrádek (Bolevec), Starý Berštejn (Vrchovany), Skalka (Vlastislav; starší sídlo).

²⁰¹ Hamrštejn (Machnín), Kunžvart (Horní Světlé Hory), Frýdštejn, Libouchec.

²⁰² Domažlice, Prčice, Malešov.

Graf 32. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 16. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.

módním doplňkem, nikoli funkčním fortifikačním prvkem.²⁰³ Počínají se objevovat také zjevně hospodářsky zaměřené areály s pohodlným sídlem, velkoryseji řešeným než u předchozí kategorie.²⁰⁴ Přesto nevidíme zdaleka takový obrat k produkci, jako je tomu u menších sídel. Na rozdíl od nich byly všechny středně velké objekty zaniklé během 16. století založeny nejméně o století dříve. Jejich průměrná doba existence dosahuje dokonce 234 let (pro malá sídla je to 148 let, pro velká 252).

²⁰³ Hájek u Ostrova, Vrchlabí (starší sídlo), Vichová nad Jizerou, Dolní Paseky, Alberovice, Libenice, Veselí nad Lužnicí, Toušice, Zbenice atd.

²⁰⁴ Patokryje, Všejanya, Lštění nad Zubřinou, Ledce, Předboj.

Velkých sídel opět zaniká podobný počet, jako v předchozím případě (74 staveb), ale jde tentokrát z více než poloviny o sídla velmi starobylá, zakládaná většinou před polovinou 14. století (47 lokalit) a pouze 3 sídla byla založena až ve století patnáctém. Právě u nejstarších, nyní zanikajících lokalit, shledáváme obrovský důraz na chráněnou polohu a kvalitní fortifikace.²⁰⁵ Je ale poněkud překvapivé, že vyloučeny v této skupině velmi starých a rozlehlých sídel nejsou ani lokality působící velmi domáckým dojmem. Z části jde o rozlehlé „tvrze“.²⁰⁶ Nepozorujeme, že by s časem nějak stoupalo produkční zaměření sídel, a to ani při srovnání s předchozím zánikovým horizontem. Výjimky jsou spíše nepočtené.²⁰⁷ Jestli něco velká sídla tohoto horizontu spojuje, je to velmi reprezentativní vzezření i umístění²⁰⁸ a obrovský mocenský potenciál.²⁰⁹ Vyložené nenápadné a strategicky nevýznamné areály jsou velmi výjimečné a prolínají se se skupinou velkých „tvrzí“.²¹⁰ Tímto dojmem ale překvapivě působí i hrad Rýzmburk (Hrad Osek), byť velmi kvalitně chráněný. Že by šlo o vyložené organizačně-správní sídla se říci v obecnosti nedá. Jsou zde zahrnuta jak sídla centrální, spojovaná s městy a městečky,²¹¹ tak s povahou menších správních center.²¹² Podobně ale možnost efektivně fungovat jako správní centrum u mnoha lokalit vylučujeme, respektive považujeme takové užití za krajně nevhodné.²¹³

7.1.4 Zánikový horizont 17. století

Sedmnácté století přináší období, v kterém zaniká početně největší podíl malých vrchnostenských sídel – celkem 135. Vzhledem k předchozímu zánikovému horizontu se projevují u drobných sídel jisté odlišnosti, a to již při pohledu na chronologickou skladbu vzorku, s ohledem na datum založení (Graf 28). Celých 55 sídel bylo založeno ještě před koncem 14. století a 5 z nich dokonce ve 13. století.²¹⁴ Sídla 15. století jsou nepočtená (16 lokalit) a zbylé lokality jsou již novověké (64 sídel). Ani v těch nejméně typických příkladech už nemůžeme počítat s tím, že by sídla plnila primárně jinou úlohu než obytnou. Definovat praktické odlišnosti některých sídel od větších vesnických usedlostí bývá nesnadný úkol.²¹⁵ Atypická jsou v tomto ohledu jen sídla alespoň částečně se

²⁰⁵ Házmurk (Klapý), Rýzmburk (Hrad Osek), Litice nad Orlicí, Preitenstein (Nečtiny), Pravda (Konětopy), Helfenburk u Úštěka, Dívčí kámen (Křemže), Valdštejn (Mašov), Ronov nad Sázavou atd.

²⁰⁶ Javorník v Krkonoších, Lázně Toušeň, Kostelní Hlavno, Psáře, Machnín, Petrovičky u Hořic.

²⁰⁷ Sedlec u Českých Budějovic, Stará Bář (Hradčany u Žehuně), Klučov u Českého Brodu.

²⁰⁸ Nový Herštejn (Němčice u Kdyně), Zvěřinec (Jesenice u Sedlčan), Katzenstein (Skály u Teplíc nad Metují), Helfenburk u Bavorova (Krajníčko), Libštejn (Liblín), Týřov (Karlova Ves).

²⁰⁹ Prácheň (Velké Hydčice), Točnick, Kynšperk nad Ohří, Orlík u Humpolce, Bradlec (Syřenov), Vranov (Sněhov), Egerberk (Lestkov u Klášterce n. O.), Starý Herštejn (Vranov u Mnichova), Rabí.

²¹⁰ Libčany, Radíkovice, Klučov u Českého Brodu, Mrač (prostřední sídlo), Slepotic, Olešná u Louňovic pod Bláníkem.

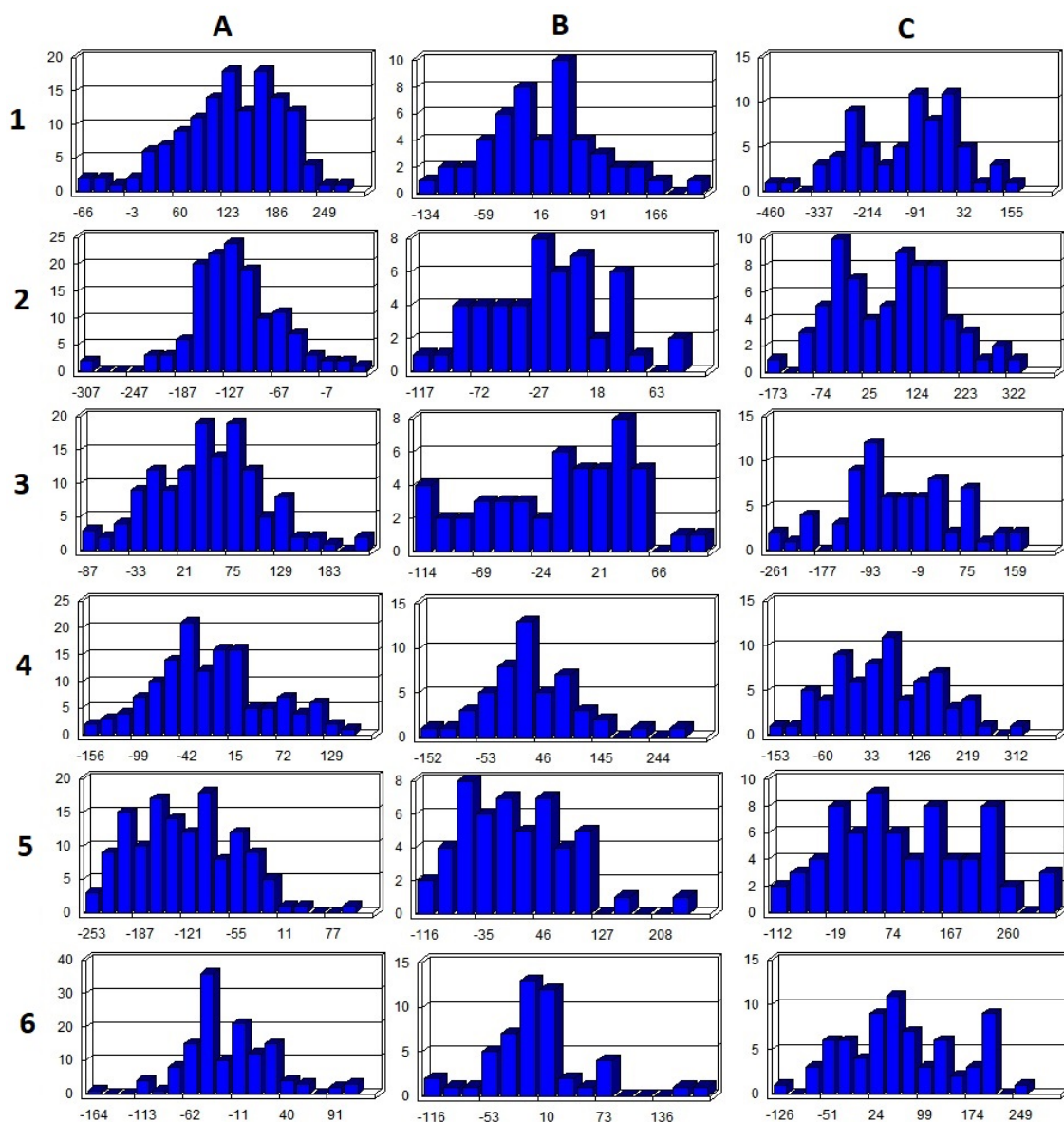
²¹¹ Kadaň (komenda), Kynšperk nad Ohří, Rabí, Kotnov (Tábor), Holice v Čechách, Dašice.

²¹² Krchleby u Lán, Sedlec u Českých Budějovic, Psáře, Rybnov (Holany), Černčice.

²¹³ Helfenburk u Úštěka (Rašovice u Kralovic), Rýzmburk (Hrad Osek), Litice nad Orlicí, Ronov nad Sázavou, Buben (Plešnice), Pravda (Konětopy u Pnětluk).

²¹⁴ Malíkovice, Sulejovice, Krucemburk, Studénka u Bakova nad Jizerou, Pasovary.

²¹⁵ Čkyně, Těšovice, Vysoký Dvůr u Čkyně, Komarice, Domašín, Větrní, Svěbohy, Tašov, Hostišovice.

Graf 33. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 17. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.

vydělující z jádra vsi.²¹⁶ Vojenská nebo bezpečnostní role nejmenších sídel je v této době nulová. Formy sídel ukazují na cíl zapojit se do ekonomického produkčního řetězce²¹⁷ a v souboru vystupují k tomu méně vhodná sídla jen proto, že se jedná o sídelní areály situované do periferních horských a podhorských oblastí,²¹⁸ nebo proto, že jde o městská sídla.²¹⁹ Kromě jmenovaných sídel ve městech přikládáme i dalším areálům správních

²¹⁶ Klokočín u Maletic, Kostelní Vydří, Dolní Libchavy, Milešov u Lovosic, Višnová u Frýdlantu, Údrč (mladší sídlo), Křenice, Královice, Nebovidy.

²¹⁷ Přepeře u Turnova, Těšovice, Šumná, Svinišťany, Kyšice, Trocnovské dvorce, Milíčevy, Litovice.

²¹⁸ Slavkov u Českého Krumlova, Pasovary, Mirovice u Kozlova, Habartice u Obytců, Dobrovítov.

²¹⁹ Landškroun, Krucemburk, Milešov, Lhenice.

úlohu a je jich poměrně mnoho.²²⁰ Početnější jsou ale stále opačné příklady, mezi nimiž jsou i sídla bez zjevných správních ambicí.²²¹ Jediné sídlo, a to objekt v Pasovarech, bychom označili za vyloženě reprezentativní. Průměrnost a nevyhraněnost naopak demonstrují sídla v Domašíně, Svinišťanech, Koupi, Velkých Chvalovicích a Mlékovicích u Neveklova. I přesto rozlišujeme alespoň pár staveb, které mohly mít regionální mocenský či strategický význam.²²² Předkládat důkazy o opaku u jiných sídel by bylo poněkud nadbytečné, neboť se jedná svým způsobem o normu.

Mezi malými a středně velkými sídly i v 17. století probíhá výrazná typologická hranice. Oněch 50 objektů, které pro úroveň středních sídel popisujeme, bylo založeno v horizontu 13. (11 sídel) a 14. století (25 sídel). Málodky jde o sídla z 15. (8 sídel) nebo dokonce 16. století (5 sídel). Velmi specifickým objektem je městské sídlo tvořící blok ve východní frontě náměstí v Nových Hradech, které bylo vybudováno až před polovinou 17. století jako náhrada staršího hradu. Sídla vyzdvížená v 16. století někdy působí podivně archaickým dojmem²²³ a můžeme oprávněně pochybovat, zda je datace relevantní. Paradoxně to však nejsou starší sídla, která by vzbuzovala nejvíce reprezentativní dojem, ale sídla budovaná v 15. a 16. století.²²⁴ Samozřejmě to však není u starších sídel vyloučeno.²²⁵ Přestože signifikantní objekty převažují, identifikujeme i velmi nevýrazné areály splývající s okolní krajinou, které mnohdy mají velmi staré kořeny.²²⁶ Mezi pro obranu vybavenými lokalitami dominuje hrad Andělská Hora, nicméně predispozice dalších sídel jsou omezené.²²⁷ Většinou ale mluvíme o lokalitách v naprosto nehajitelných polohách, třebaže hrazených.²²⁸ Hospodářské zaměření tyto lokality většinou nevyklučují, ale spíše v rozsahu zabezpečení vlastní potřeby, než jako produkční centra. Správní úlohu přebírají analyzovaná sídla poměrně často; vyvážené je mezi nimi zastoupení starších²²⁹ i mladších lokalit²³⁰ a sledujeme tak jiné struktury, než jsme popisovali dosud. Lokality identifikované jako strategicky důležité svým výčtem rozhodně nepřekvapí a (vyjma prvních dvou) příliš nepřesahují běžný standard.²³¹ Naopak nejvíce privátní dojem vzbuzují sídla Boučí, Starcova Lhota, Nové Dvory u Kvasejovic a Týn u Lomnice. Ale například i Volyňské sídlo své ostatní predikované funkce spojovalo s pohodlným bydlením.

²²⁰ Nedrahovice, Přepěře u Turnova, Staré Kestrany (nejmladší sídlo), Horní tvrz v Březovicích u Chroustovic, Kamenice u Velvar, Čkyně, Starý Ples u Jaroměře, Záboří u Blatné.

²²¹ Dvorce v Trocnově, Vrhavěč u Klatov, Klokočín u Maletic, Sedlov, Býčkovice, Svojsice u Sušice.

²²² Přepěře u Turnova, Landškroun, Doubravice u České Skalice, Milešov u Lovosic.

²²³ Stacova Lhota, Lhotice (mladší sídlo), Kurovodice,

²²⁴ Andělská Hora, Felixburk (Rašovice u Klášterce n. O.), Stružnice, Tatenice, Cuknštejn (Údolí u Nových Hradů), Louňovice pod Bláníkem (zámek).

²²⁵ Svrčovec, Lnáře – Starý zámek, Volyně, Písek.

²²⁶ Vinoř (sídlu ve dvoře), Svojsice u Choltic, Albrechtice u Choltic, Veliký Brázdím, Pernolec, Baštěk.

²²⁷ Obděnice, Pálec, Březina u Rokycan, Býšov u Knína, Slavětín u Slavonic, Chvaly (Horní Počernice).

²²⁸ Kurovodice, Boučí, Písek, Jílové u Děčína, Starcova Lhota, Nové Dvory u Kvasejovic.

²²⁹ Písek, Kočov, Volyně, Komárov u Hořovic, Kadov u Blatné, Pluhův Žďár, Pálec u Zlonic.

²³⁰ Louňovice pod Bláníkem (zámek), Nové Hrady (sídlu na náměstí), Lhotice (mladší sídlo).

²³¹ Andělská Hora, Písek, Svrčovec, Volyně, Stružnice.

V 17. století dosloužil také značný počet velkých sídel (celkem 71), velmi často v jádru vrcholně (26 lokalit) a pozdně (39 lokalit) středověkých. Likvidovány, rušeny a již neobnoveny jsou nejvýznamnější opevněné dominanty a velká rodová centra na pomezí vrchnostenských sídel a pevností.²³² Zanikají také některé jejich nuznější reflexe, které se takovým dominantám dosud snažily konkurovat i přes své méně signifikantní umístění poblíž městeček²³³ a měst.²³⁴ Počet takto zaniklých správních center je enormní (nejméně 30 sídel s výraznou správní úlohou). O původním mocenském významu jmenovaných prominentních objektů nelze vůbec pochybovat, a to můžeme jmenovat další dosud nezmíněné strategicky položené²³⁵ a symbolicky významné lokality.²³⁶ Poněkud odlišnou skupinu zaniklých objektů tvoří areály v podobě rozlehlých vesnických sídel, jakýchsi přerostlých „opevněných tvrzí“,²³⁷ které se mnohdy nacházely v ekonomicky velmi výhodných podmínkách. Spojujeme je tak s produkčním zaměřením, nebo jde zkrátka o výhodně situovaná reprezentativnější obydlí.²³⁸

7.1.5 Mladší zánikové horizonty

Mohlo by se to zdát nadbytečné, ale pokud bychom nepopsali i sídla zaniklá později než ve sledovaném období, která však v jeho průběhu byla založena, nikdy bychom nemohli zachytit spektrum variant v celé odpovídající šíři (Graf 34). Právě lokality nejdéle plnící svůj účel totiž můžeme považovat za ty „úspěšné“, tedy takové, které dokázaly i přes běh staletí udržet funkci vrchnostenského objektu a zároveň vyhovět dobovým potřebám. Mezi nimi bychom tak měli hledat hlavní trendy, které nám pomohou zodpovědět základní otázku – co mají vrchnostenská sídla společného a jak se liší.

Díky sloučení všech mladších zánikových horizontů pracujeme se statisticky velmi věrohodným souborem. Drobných sídel je v něm celých 190. I když mezi nimi figurují také velmi archaické objekty založené od 12. do poloviny 14. století (26 sídel), tak jádro souboru není ani v pozdním středověku (46 sídel), ale až v časně novověkých stavbách 16. století (97 sídel), s přesahem k nepočitelným produktům 17. století (21 sídel). Pokud bychom hledali typické představitele vesnických vrchnostenských obydlí, mezi malými sídly najdeme dobré příklady nejčastěji.²³⁹ Jsou to sídla zcela neohrazená, která se nacházejí v nehájitelných polohách.²⁴⁰ Skutečně opevněné sídlo nenalézáme v této části

²³² Bezděz, Děvín (Hamr na Jezeře), Potštejn, Karlštejn (Budňany), Švamberk (Kokašice), Rýzmbek (Podzámčí), Zvíkov (Zvíkovské Podhradí), Klenová, Kašperk (Žlíbek), Kost (Podkost), Žampach, Zvířetice, Švihov, Nové Hradky (hrad), Borotín, Trosky (Troskovice) atd.

²³³ Kuřívody, Hrochův Týnec, Pořejov, Janovice nad Úhlavou, Žirovnice, Tchořovice.

²³⁴ Lipý (Česká Lípa), Soběslav, Chomutov, Český Dub, Budyně nad Ohří, Hořovice – Starý zámek.

²³⁵ Hartenštejn (Bochov), Lichnice (Podhradí v Železných horách), Kumburk (Syřenov), Svádov, Kunětická hora (Ráby), Vlčtejn, Týnec nad Sázavou.

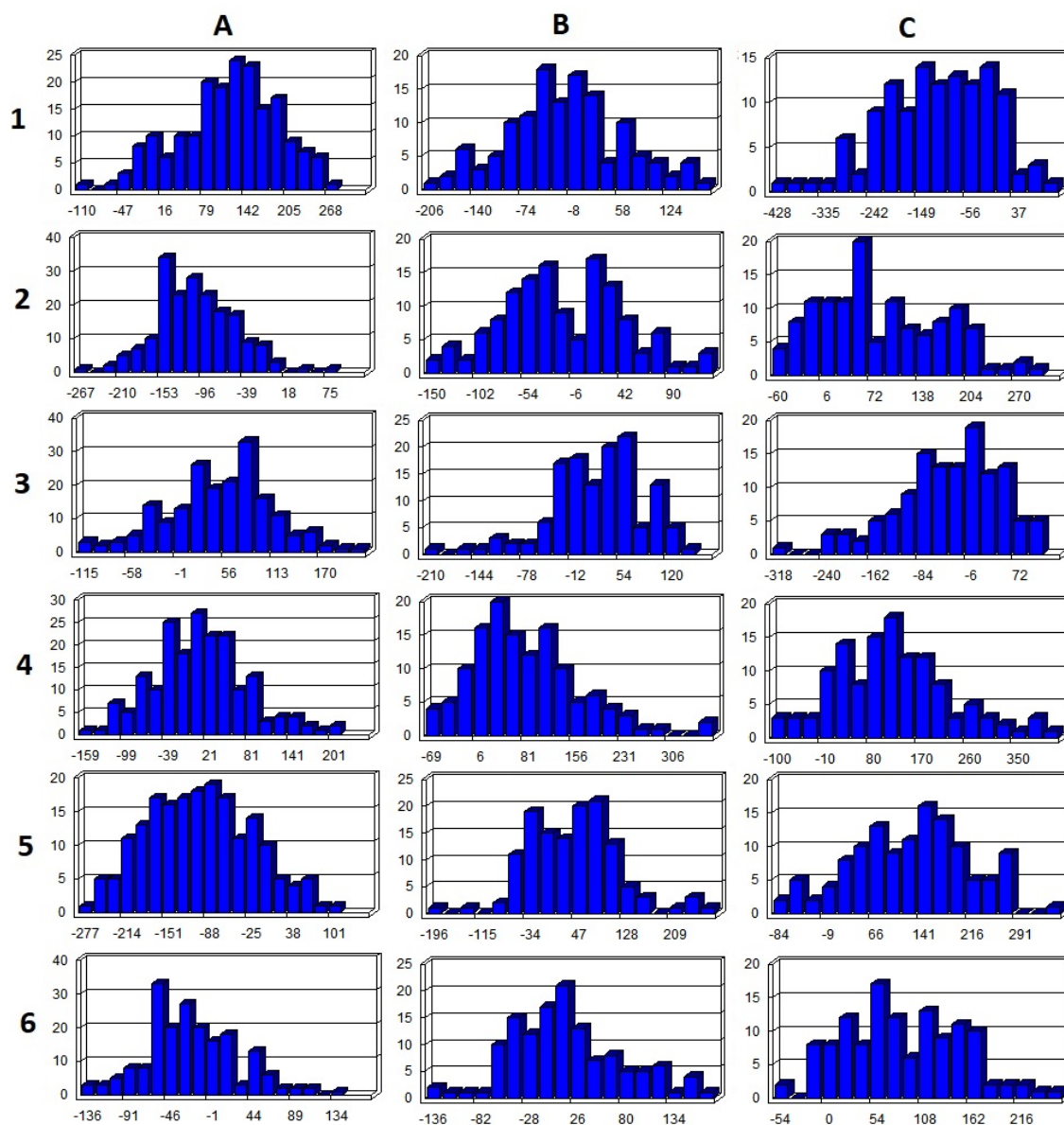
²³⁶ Návarov (Lhotka u Zlaté Olešnice), Sázava (Černé Budy), Valečov (Boseň), Chlum u Zbýšova.

²³⁷ Tchořovice, Staré Mítrovce, Třebnouševy, Mackov u Plhova, Dolní Oldříš, Hradenín, Soleček, Hlohová, Hlubany, Soběčice, Rosice u Chrástí, Kestřany – Horní tvrz.

²³⁸ Dobříkov, Křepeň – Nový hrádek, Opočno u Káraného, Dolní Přím, Pšovky, Tasnovice, Ostrov u Záp, Kouskova Lhotka (Neznašovy).

²³⁹ Dlačov, Čížkrajice, Drslavice, Kaceřov (mladší sídlo), Ošelín, Dolejší Krušec, Přitoky, Zdíby.

²⁴⁰ Česká Lípa – Červený dům, Nudvojovice, Žichovice, Zduchovice, Šabina, Hřebečnický, Malenice.

Graf 34. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 18.–20. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.

vzorku žádné a solitérní poloha je spíše výrazem vyčlenění a sociální segregace.²⁴¹ Známe sice několik sídel s jasnou vizuální vazbou na významnější komunikační spojnice či vodní toky a s celkově vysokým impresivním účinem, nicméně nakolik je pravděpodobný jejich strategický význam, je nejisté.²⁴² Asi nemá smysl vyzdvihovat velmi dobré předpoklady malých sídel k zapojení do zemědělské produkce,²⁴³ podívejme se se ale na těch několik málo lokalit, které se v tomto ohledu významně liší. Patří mezi

²⁴¹ Štířín, Libochovany, Obytce, Písečné u Slavonic, Nejdek, Bzí u Dolního Bukovska, Dlouhá Ves u Sušice. Liteň – Valdecká tvrz, Klenová (mladší sídlo). Trmice – Horní tvrz.

²⁴² Nudvojovice (Turnov), Libochovany, Svijany, Mimoň (nejmladší sídlo), Velký Valtinov.

²⁴³ Budihostice, Medlešice, Zdiby, Dražič, Česká Lípa – Červený dům, Nudvojovice (Turnov), Velemyšleves.

ně sídla v Kamenici u Březové, v Paliči (mladší objekt), Vateticích nebo Dolním Adršpachu. Situace je tedy zjevně ovlivněna regionálním kontextem, nikoli však záměrem stavebníka. Jedině sídlo v Nasavrkách se poněkud vymyká; projevuje se jako pohodlný panský dům v městečku. Podceňovat nemůžeme správní a organizační roli mnoha sídel.²⁴⁴ Není to však jasným pravidlem,²⁴⁵ pouze jednou z variant, jak se sídla projevují. Velmi těžko postižitelné jsou soukromé zámecké rezidence umístěné v rozlehlých parcích mimo vesnickou zástavbu. Jejich vlastnosti se vzájemně vyvažují a v datovém souboru zůstávají nečitelné.²⁴⁶

Středně velkých sídel se do mladšího novověku a moderní doby zachovalo poněkud méně, ale stále více než dostatek pro spolehlivé zhodnocení (120 lokalit). Jejich kořeny jsou mnohem starší, než popisujeme pro malá sídla (41 sídel vzniklo do poloviny 14. stol.; dalších 61 bylo založeno před koncem středověku). S tím se také pojí odlišná typologická sestava, kterou v souboru pozorujeme. Předně – nejde pouze o sídla neopevněná;²⁴⁷ mnohá mají velmi archaické atributy a pečlivě volenou polohu.²⁴⁸ To se projevuje i ve vysokém počtu strategicky položených sídel s kontrolní funkcí.²⁴⁹ O výstavnosti mnoha areálů nemůžeme ani v nejmenším pochybovat.²⁵⁰ Pokud nějaký účel významně převažuje, je to správně-organizační zaměření přežívajících středně velkých sídel, která jsou centry menších i větších statků.²⁵¹ Spojitost s ekonomickou produkcí se stává standardem, i přes nečetné výjimky, související se zmíněnými lokalitami v nedostupných polohách a s regionálními vlivy. Důraz na pohodlí a každodennost je ale na rozdíl od menších sídel jen jedním z faktorů a mezi pro každodenní provoz vhodnými sídly figurují jak rozlehlejší zámky,²⁵² tak pozůstatky méně náročných objektů.²⁵³ O trvalosti středně velkých sídel, a tedy snad i oblibě popsaných řešení svědčí jejich průměrná doba užívání, která dosahuje neuvěřitelných 485 let.

I přesto ale největší sídla, jejichž počet čítá 124 příkladů, dokázala v časové kontinuitě předchozí skupinu předčít, a to s objekty přesahujícími svým průměrným trváním půl

²⁴⁴ Mimoň (nejmladší sídlo), Trhové Dušníky, Svijany, Hřebečnický, Holovousy v Podkrkonoší, Bukovany u Kozárovic, Putim, Budihostice, Odolena Voda, Zdíby, Červené Poříčí, Kounice nad Sázavou.

²⁴⁵ Kamenice u Březové, Mrač (nejmladší sídlo), Sloup v Čechách (sídlu pod hradem), Rudník, Slapany (Háje u Chebu), Teleč.

²⁴⁶ Nový Falkenburk (Česká Ves v Podještědí), Dětenice, Nekmír, Mirošov.

²⁴⁷ Kolinec, Sokolov, Manětín, Sazená, Radíč, Častolovice, Lány Štáhlavy (mladší sídlo), Tmaň, Liběchov.

²⁴⁸ Jistebnice, Houska, Hauenštejn (Krásný Les), Starosedlský Hrádek, Dobronice u Bechyně, Vargač (Dobříš), Dírná, Skalka u Podbřeží, Kladno – Horní tvrz, Červený Hrádek u Sedlčan, Wittingstein (Pasečná), Lemberk (Lvová).

²⁴⁹ Nové Benátky, Veselí nad Úhlavou, Vargač (Dobříš), Sokolov, Křimice, Wittingstein (Pasečná), Žíreč, Čelákovice, Smiřice, Dolany u Klatov.

²⁵⁰ Žinkovy, Hauenštejn (Krásný Les), Houska, Wittingstein (Pasečná), Dobřichovice, Nový Berštejn (Dubá), Křimice, Hrádek u Sušice, Kamenice u Těptína, Stružná (mladší sídlo), Králův Dvůr.

²⁵¹ Sokolov, Hrádek u Sušice, Nové Benátky, Křimice, Březno u Mladé Boleslavi, Čelákovice, Manětín, Rožďalovice, Brocno, Smiřice, Choceň (nejmladší sídlo), Kolinec, Doksy u Máchova Jezera (nejmladší sídlo), Dolní Břežany, Čachrov.

²⁵² Encovany, Manětín, Kolinec, Staré Hrady, Sokolov, Proseč-Obořiště, Skřivany, Semily, Dolní Břežany.

²⁵³ Čachrov, Podhrad (Dřenice u Chebu), Červený Hrádek u Plzně, Luka u Věrušiček, Kalenice, Velká Bukovina, Okrouhlá u Chebu.

tisíciletí (567 let). Napomáhají tomu sídla kontinuálně užívaná již od raného středověku – nejdříve jako hradiště, později několikrát přebudovaná.²⁵⁴ Jsou to lokality, které samy o sobě dosahují téměř tisícileté tradice a spojuje je jeden hlavní faktor – identifikujeme mezi nimi nejvýznamnější správní centra. Tomu neodpovídá jediné, zcela se vymykající sídlo – Křivoklát, který patří mezi nejreprezentativnější objekty celého vzorku; přesto jej i v tomto některé lokality překonávají nebo je poměr vyrovnaný.²⁵⁵ Pokud přitom započteme i zbylá nejvýznačnější správní centra,²⁵⁶ je zcela jasné, že sídelní síť a organizační struktura českých zemí se konstitovala většinou již ve 13. století a bez fundamentálních změn přestála až do století dvacátého, a to včetně klíčových vrchnostenských sídel. Jen 13 velkých objektů bylo založeno až po polovině 15. století,²⁵⁷ a to navíc platí, že podstatná část z nich má v blízkém sousedství staršího předchůdce.²⁵⁸ Unikátní lokalitou je bezpochyby rožmberská Kratochvíle u Netolic, kterou bychom mohli považovat za dokonalou fúzi středověkého a renesančního pohledu na svět – jedná se o rozsáhlý komplexní areál obehnaný „hradbami“ a „vodním příkopem“, v jehož centru stojí takřka biblická rajská zahrada s letohrádkem, který nabízel pohodlný odpočinek a byl věcným odrazem urozenosti šlechty. Malý hospodářský dvůr v předpolí snad zajišťoval zásobování a provoz areálu. Vraťme se ale k obecnějšímu hodnocení. V předchozích fázích jsme mezi největšími sídly sice nacházeli velké zastoupení fortifikovaných lokalit, ale zároveň početné skupiny těch nehajitelných. To se nyní poněkud proměňuje. Mezi bezpečnostně bezvýznamnými sídly nalezneme jen pár ne zcela jednoznačných příkladů, nejsou to ale úplně nechráněné areály.²⁵⁹ Na druhé straně spektra sice již nerozeznáváme vyloženě vojensky zaměřené objekty, leč výrazně fortifikovaných bylo nejméně 52 sídel.²⁶⁰ Jestli je něco pro soubor profilující, je to i důsledná hradní politika a strategická volba staveniště.²⁶¹ Každé pravidlo má samozřejmě své výjimky, a omezený počet sídel se proto rozkládá i v marginálních polohách.²⁶² Ač je to nečekané, i mezi většími sídly dosud nalezneme ta spíše privátní,

²⁵⁴ Bechyně, Mělník, Křivoklát, Jindřichův Hradec, Chýnov u Tábora, Mladá Boleslav, Horšovský Týn, Roudnice nad Labem.

²⁵⁵ Rožmberk nad Vltavou, Krašov (Bohy), Jezeří, Košumberk (Luže), Nižbor, Náchod, Rabštejn nad Střelou, Bílina, Vimperk, Velhartice, Bečov nad Teplou, Lipnice nad Sázavou, Konopiště aj.

²⁵⁶ Broumov, Třeboň, Kyšperk, Kolín, Strakonice, Poděbrady, Moravská Třebová, Český Krumlov, Rychnov nad Kněžnou, Zákupy, Horažďovice, Nový Ronšperk (Poběžovice), Pacov, Smečno, Brandýs nad Labem, Rataje nad Sázavou, Protivín, Rožmitál pod Třemšínem, Pardubice, Choltice atd.

²⁵⁷ Kuncberk (Křinec), Nové hrady u Skutče, Sedlice u Blatné, Hradiště u Blovic, Nové zámky (Vestřev).

²⁵⁸ Valeč v Čechách (zámek), Nové Město nad Metují, Vrchlabí (zámek), Kyšperk (Letohrad), Rychnov nad Kněžnou (zámek), Hořovice – Nový zámek, Lnáře – Nový zámek.

²⁵⁹ Vrchlabí (zámek), Smidary, Vlčkovice u Broumovic, Frýdnava (Mírovka), Kouty u Smilkova, Chroustovice, Broumov, Kolín, Hrubý Rohozec (Daliměřice).

²⁶⁰ Rabštejn nad Střelou, Košátky, Landštejn (Pomezí), Krašov, Zelená Hora (Kláster u Nepomuka), Jezeří, Okoř, Bechyně, Pecka, Nové Hradky u Skutče, Rataje nad Sázavou, Velhartice, Hrubá Skála, Kostelec nad Černými Lesy, Roupov, Bělá pod Bezdězem, Grabštejn, Dolní Bělá, Zbiroh, Vysoký Chlumeč.

²⁶¹ Střela, Vartenberk (Stráž pod Ralskem), Zelená Hora (Kláster u Nepomuka), Košumberk (Luže), Kuncberk (Křinec), Pecka, Vimperk, Nové Zámky u Olešnice (Vestřev), Zbiroh, Pardubice, Vysoký Chlumeč, Rožmitál pod Třemšínem, Horažďovice, Náchod, Kolín, Bílina, Mělník.

²⁶² Košátky, Proseč u Pošné, Dešenice, Kanice u Domažlic, Kratochvíle (Netolice), Okoř.

s nižším významem a sociální symbolikou.²⁶³ Několik sídel působí dokonce domácíým dojmem, s dobrými předpoklady každodenního obývání uzavřenou sociální skupinou.²⁶⁴ Že by velká sídla byla významně zaměřena na zemědělskou produkci, to opravdu říci nelze. Několik málo sídel snad mohlo generovat jisté přebytky,²⁶⁵ nicméně drtivá většina vykazuje spíše negativní vztah k vlastnímu hospodaření a jde tak o spotřebně zaměřené areály.²⁶⁶

7.1.6 *Doplňující údaje*

Při shrnutí poznatků získaných rozborem zánikových horizontů musíme mít na paměti, že v každé z podkapitol hovoříme pouze a výhradně o sídlech, která zanikla v odpovídajícím období. Popisovali jsme tedy stav bez započtení vlastností objektů, jež byly nadále v užívání. Obecněji řečeno – platí, že v zánikovém horizontu bychom vždy měli nalézat jen ta sídla, která přestala potřebám vyhovovat a odráží tak opouštění starších konceptů. Až ve zpětném pohledu můžeme složit přesvědčivý obraz, který vypovídá mnohé o způsobu, jakým byla zakládána a budována vrchnostenská sídla 13.–17. století.

„Drobná“ sídla zprvu zanikají velmi sporadicky, to ale vůbec neznamená, že by již ve 13. a 14. století neexistovala. Právě naopak; do konce 14. století bylo založeno nejméně 178 takových staveb (42 % z analyzovaného celku). Uvedená skutečnost znamená, že jejich zakládání bylo zprvu velice úspěšné a zaniká jen minimum objektů (6 % z existujících). Je samozřejmě možné, že se jedná alespoň částečně o důsledek stavu bádání, protože identifikace podobných areálů je vždy rozporuplná, zvláště vzpomene-li na stav výzkumu středověkých vrchnostenských dvorů. Přesto příklady malých rezidencí z předhusitského období nalézt lze. Nemůžeme také vyloučit, že mnohá z 20 nedatovaných drobných sídel mohla spadat právě do nejstaršího horizontu.²⁶⁷ Zastoupení zaniklých lokalit větších rozměrů by mohlo naznačovat, že počet zaniklých malých sídel skutečně bude větší – v kategorii středních a velkých sídel zaniká 12 % předhusitských lokalit ještě ve stejném období. Těžko však soudit přesněji, neboť středně rozsáhlých i velkých sídel bylo do konce 14. století založeno násobně více než malých, dokonce 82 %, resp. 90 % z celkového počtu (Tab. 9). Z uvedeného lze vyvodit dva závěry: (1) již ve 14. století existuje stabilní síť sídel, která se v dalších letech proměňovala minimálně, a to hlavně redukcí celkového počtu; (2) pokud se v krajině objevovala nová vrchnostenská sídla později než ve 14. století, šlo z drtivé většiny o stavby zanedbatelných rozměrů.

²⁶³ Dohalice, Červené Janovice, Puclice, Hoříněves, Čechovice, Sedlice u Blatné, Vlčkovice u Broumovic, Libčeves, Protivín.

²⁶⁴ Kouty u Smilkova, Vrchlabí (zámek).

²⁶⁵ Koštofrank (Lázně Bělohrad), Hrubý Rohozec (Daliměřice), Zákupy, Smidary, Kornhauz (Mšec), Pětipsy, Strakonice, Chroustovice.

²⁶⁶ Rožmberk nad Vltavou, Bechyně, Bečov nad Teplou, Velhartice, Ústěck, Dešenice, Nižbor, Křivoklát.

²⁶⁷ Nápadné jsou například lokality jako Hrádek u Bezníka, Myšlín (Doksy u Máchova Jezera), Liteň – Mramor, Hrádek u Lovčic a Těšov u Smilkova.

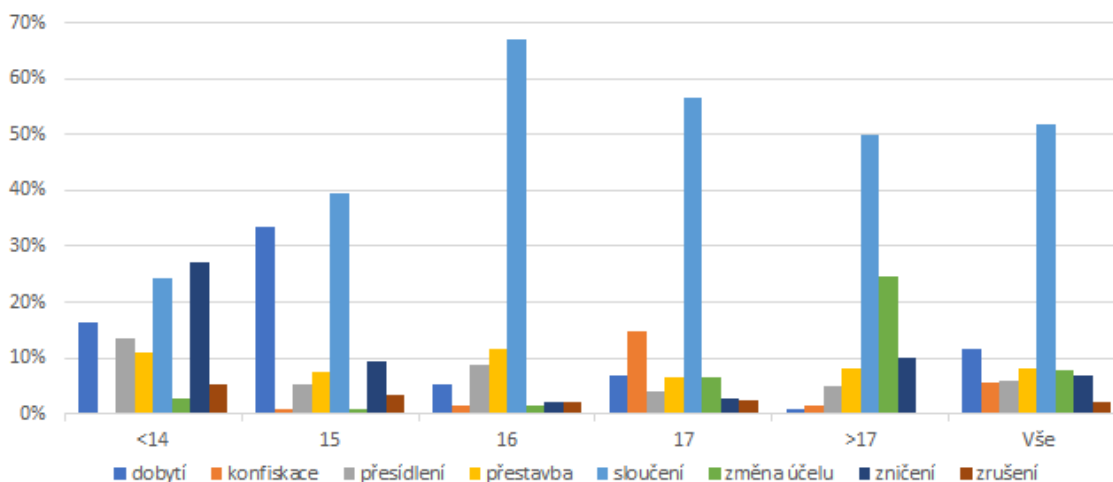
	<14		15			16			17			>17	Vše
A	42%	6%	10%	50%	16%	42%	83%	16%	6%	77%	42%	45%	424
B	82%	12%	11%	82%	36%	6%	59%	31%	2%	42%	28%	30%	428
C	90%	12%	7%	87%	31%	2%	62%	28%	0%	45%	36%	29%	429

Tab. 9. Podíl nově založených (zeleně) a aktuálně existujících (černě) sídel z celkového počtu a poměrná část zaniklých objektů v daném horizontu (červeně). Tabulka nezahrnuje sídla, u nichž dataci neznáme. A – malá sídla; B – středně velká sídla; C – velká sídla. Zpracoval D. Novák.

Z logiky věci samozřejmě vyplývá, že totožná stavba v neopevňené variantě bude spadat do jiné velikostní kategorie než ta opevňená. Chronologický posun mezi kategoriemi proto může být částečně dán jen faktem, že zprvu většina sídel byla hrazená. Přitom u 34 nejmenších předhusitských sídel víme, že opevnění existovalo, jen jej nejsme schopni vymezit, a dalších až 100 lokalit je v tomto ohledu nejasných. Pravděpodobnost, že areály nezachycujeme v úplnosti je proto poměrně vysoká. Neopevňených drobných sídel pro středověké období přitom spolehlivě známe všehovšudy osm.²⁶⁸ Pokud bychom toto zkreslení v datech započítali, pravděpodobně by došlo k významné redistribuci mezi malými a středně velkými sídly. Tyto dvě skupiny tedy musíme pokládat za víceméně spojené. Na druhé straně nemůžeme automaticky říci, že pokud opevnění neznáme a nejsme schopni popsat středověký stav, musíme sídla z analýzy vyřadit – přesně z tohoto důvodu jsme lokality hodnotili vždy v kontextu jejich zánikového horizontu, nikoli naopak. Otázkou je, jaké bylo ve středověkém období reálné procento neopevňených objektů mezi, které by stále spadly do kategorie „vrchnostenské sídlo“.

V jednotlivých horizontech se velmi liší nejčastější důvody zániku sídel (Graf 35). Většina zánikových okolností je obvykle spojená s dobou nestability, tedy s majetkovými převody, kdy je příhodná doba k řešení nových nároků na bydlení. Typicky jsou tak základními důvody k zániku prodej, dědictví a sňatek. Konkrétní motivace ke zrušení původní funkce sídla bývají různé. Naprosto převažují lokality, které zanikly v důsledku slučování statků. Takových sídel je v průměru více než polovina, i když praxe dosahuje vrcholu až v 16. století, kdy takto zaniká 67 % vrchnostenských sídel. Druhým nejčastějším důvodem jsou externí vlivy, jmenovitě vojenské akce, které se uvádí jako důvod zániku u 34 % sídel v 15. století a 16 % ve 13. a 14. století. Otázkou je, nakolik je takové určení vždy správné a nakolik je procentuální rozdělení dáno horší výpovědní hodnotou písemných pramenů ve starších obdobích. V nejstarším horizontu navíc můžeme připočítat dalších 27 % sídel s identifikovaným požárovým horizontem, jehož příčinu přesněji neznáme. Další dva důvody k zániku bývají víceméně vyvážené – přesídlení na jiné sídlo (průměrně 6 %) a výstavba nového objektu (průměrně 8 %). Oba jsou relativně častější v nejstarším horizontu a v 16. století, tedy v dobách, kdy dochází

²⁶⁸ Lina (Vrbička), Trocnovské dvorce, Zavlekov, Kozinec u Berouna, Rychvald u Kozojed, Staré zámky u Libušína a Rinthof v Plasích.

Graf 35. Hlavní důvody zániku sídel v jednotlivých horizontech. Zpracoval D. Novák.

k úpravám distribuce sídel a větším proměnám v jejich typologii. Nárazově se pak objevují další důvody – konfiskace, typické pro počátek 17. století (15 %), a změna účelu staveb, která je typická pro nejmladší zánikové horizonty (např. přeměna na sýpku, úřednický dům, poddanskou usedlost; až 25 % objektů). Tehdy často docházelo i k tomu, že budova starého sídla nešťastnou náhodou vyhořela, po požáru byla ponechána svému osudu (10 %) a raději bylo zbudováno opodál sídlo nové. Zde je dobře vidět, že externí impulz mohl být pouhou záminkou k opuštění sídla, a nikoli hlavním důvodem. Požárové vrstvy na lokalitách tak nemusí nutně znamenat, že důvodem k opuštění bylo samo zničení objektu. Měli bychom spíše hledat důvody pro nulové snahy o jejich obnovení.

7.2 Typologie vrchnostenských sídel

Nyní se pojdme vrátit k popisu zánikových horizontů a pokusme se zpětně rekonstruovat základní struktury a pravidelnosti, které se v datech projeví. Předně – i když je mechanické rozdělení na malá, střední a velká sídla v některých bazálních konturách platné, žádný identifikovaný jev se neomezuje na jedinou velikostní skupinu. Typologické skupiny sídel mají pouze tendenci převažovat mezi jednotlivými velikostními třídami. Zde tedy předestíráme výčet zjištěných opakujících se řešení, a to již bez ohledu na velikostní kategorie:

(1) **Neopevňené residence** zaměřené na každodenní provoz a život uzavřené skupiny osob, které bývají více či méně odlišitelné od běžných usedlostí. Základním znakem je obytná stavba v kvalitnějším provedení, než je běžné pro vesnické obytné domy. První příklady se objevují od sklonku raného středověku, ale středověkých zástupců neznáme dostatečné množství. Předhusitským sídlům ve dvorech často dominovala nehrazená věžovitá stavba s obytně-reprezentačními a skladovacími prostory. Většina objektů tohoto typu se zachovala až ve své renesanční podobě rozsáhlejšího obytného domu, kdy je založen největší počet nových sídel odpovídajících takovému konceptu. Sídla se mohla nacházet v různém vztahu k intravilánu obce, od centrální polohy, po zcela samostatné jednotky. Díky přímému zapojení do dvora předpokládáme, že subsistenci sídlo

zajišťovalo hospodařením ve vlastní režii. S růstem velikosti dvorů a množstvím obhospodařované půdy bylo možné generovat někdy i výrazné přebytky distribuované pro lokální i regionální trh. Správně-organizační úloha takových sídel byla omezená a odvíjela se od velikosti spravovaného statku. Mocenský i vojenský význam této kategorie sídel byl nulový. V extrémních variantách se mohly takové stavby přerodit i v panský dům přímo zapojený do zástavby obce. S posilováním ekonomických aktivit nevylučujeme stoupající podíl sídel řízených prostřednictvím správců a se sníženým komfortem obytných budov, které se odlišovaly od jiných, trvale obývaných sídel reprezentativnějšího vzezření.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – viz příloha A;
- **15. stol.** – Dubeč (starší sídlo), Hlinsko v Čechách, Kozinec (Beroun), Kozojedy – Rychvald, Smrčná u Čkyně, Libušín – Staré zámky, Štětkře, Vrhavec u Klatov (starší sídlo);
- **16. stol.** – Hořenice, Kbelnice, Konecchlumí, Olbramovice u Votic, Pomezná, Stránka u Brandýsa nad Labem, Újezdec u Luštěnic, Velké Všelisy, Žerčice;
- **17. stol.** – Čkyně, Domašín, Větrní, Hořice v Podkrkonoší (mladší sídlo), Hostišovice, Komařice, Klášterec nad Ohří – Šumburk, Kostelní Vydří, Nebovidy, Nejdek (starší sídlo), Přepere u Turnova, Slavkov u Českého Krumlova, Svěbohy, Sviništany, Svojišice u Sušice, Těšovice, Trocnov (obě sídla), Žáky (mladší sídlo);
- **18.–20. stol.** – Budihostice, Cerekvice nad Bystřicí, Česká Lípa – Červený dům, Čížkrajice, Dlažov, Dolejší Krušec, Dražič, Drslavice u Tupadel, Chrast, Kaceřov u Kynšperka nad Ohří (mladší sídlo), Manětín, Nudvojovice u Turnova, Osek u Radomyšle, Ošelín, Otín u Točnicku, Zdíby.

(2) **Rezidence vymezené příkopovým ohrazením**, nejčastěji okrouhlým, v periferním kontaktu s intravilány obcí a v nevýrazné poloze. Jejich vnitřní uspořádání bývá velmi jednoduché a vlastní velikost není rozhodující. Vidíme plynulou škálu od sídel velmi malých, s jedinou věžovou stavbou, přes sídla s palácem, objekty tvořené více budovami a sídla, která nakonec srůstají v uzavřené areály se středovým nádvořím. Velmi kolísá i šířka příkopového ohrazení, jeho opatření vnějším valem a případné násobení užitých prvků. Potenciál pro obranu často zvyšuje vodní plocha, nicméně většinou jde o sídla v praxi nehajitelná. Materializují tak spíše ideu rytířství, než že by byla mocenským nástrojem. V posledních fázích vývoje může ohrazení mizet, zůstává však zachován periferní vztah k obci a uzavřený půdorys. Původní „opevnění“ bylo postupně nahrazováno například parkovou úpravou s ohradní zdí. Vazba k hospodářskému dvoru bývá volnější, i když nejčastěji dvůr leží v blízkém sousedství sídla. Sídlo vyvážené kombinuje obytné, reprezentační a správní funkce. Strategický význam bývá malý, vojenský a bezpečnostní téměř žádný. Tato sídla jsou však funkčně velmi nevyhraněná.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Bohumilice u Kožlí, Bolina, Polžice u Bezdržic, Kněžice u Ronova, Martinice u Votic, Mělnice, Zátluky u Horního Dehtova;
- **15. stol.** – Božetín, Buchov u Hostišova, Buzice, Bystřec, Dašice, Dolní Hořice (starší sídlo), Doubravka u Hořovic, Drahoraz, Dražovice u Sušice (starší sídlo), Dvorce u Dobříše, Mnichovice, Radonice u Drahotěšic, Rovný u Drahoňova Újezda;
- **16. stol.** – Alberovice, Beztahov, Holice v Čechách, Javorník v Krkonoších, Klučov u Českého Brodu, Kostelní Hlavno, Neustupovské Otradovice, Ploukonice u Všeně, Sedlec u Českých Budějovic, Sylvárův Újezd, Štáhlavy (starší sídlo), Údrč (starší sídlo), Újezdec u Pěčic, Všejanya;
- **17. stol.** – Dobříkov, Dolní Oldříš, Dolní Přím, Hrochův Týnec, Křepeň – Nový hrádek, Kuřívody, Orel, Pšovky, Slapany u Chebu (starší sídlo), Slavětín u Slavonic, Sluhy, Staré Kestřany – Horní tvrz, Staré Smrkovice, Tasnovice, Úsilov, Vlkošov;
- **18.–20. stol.** – Bernartice u Stráže, Čelákovice, Dobrš, Dohalice, Mírovka – Frýdnava, Kanice u Domažlic, Nahý Újezdec, Pakoměřice u Bořanovic, Sokolov, Vlčkovice u Broumovic.

(3) **Rezidence ve vydělených polohách**, které jsou ve volnějším kontaktu se sídelním areálem, a to výměnou za možnost využít přirozeně zvýrazněné staveniště. Stavebníci pro ně vyhledávají drobných i větších ostrožen a teras, kupříkladu na břehu vodoteče při obci, nebo menších lokálních vršků. Konkrétní varianty řešení jsou značně variabilní. Primárním účelem umístění takových sídel není získat bezpečnostní výhodu, ale zdůraznit sociální vyčlenění. Jsou tak užívány i reliéfní útvary s nevhodnými obrannými charakteristikami (např. klesající ostrožny v nižších partiích svahů). Dvory jsou obvykle umístěny v předpolí sídla, které je přístupné skrz jejich areál. Celková rozloha bývá rozsahem menší díky nahrazení části ohrazení konfigurací terénu. Vnitřní řešení sídel zůstává velmi jednoduché a v principu odpovídá předchozí kategorii, stejně jako další hlavní charakteristiky týkající se užívání a zástavby.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Boršov u Moravské Třebové, Cizkrajov, Hořehledy, Lhotice (starší sídlo), Mrač (nejstarší sídlo), Ostrov na Šumavě – Hrádek;
- **15. stol.** – Blíževedly – Hřídělík, Březina u Hořepníku – Konipas, Dolánky u Doubravčic, Drnek – Humniště, Dubina u Šemnice, Frymburk u Sušice – Želenov, Hradečno, Hrušov nad Jizerou (starší sídlo), Velká Černá – Hacpurek, Velké Babice – Vlčí hrad, Zahrádky u České Lípy (starší sídlo);
- **16. stol.** – Bor u Březnice – Hrochův hrádek, Hradiště u Bžan, Hřebeč – Tasov, Malešov, Maršovice u Benešova, Skalice nad Lužnicí, Skočice u Přeštic, Týnec

nad Labem, Údrnice – Hrádek, Vlastislav – Skalka (starší sídlo), Zavlekov (starší sídlo), Železné Horky;

- **17. stol.** – Býšov u Knína, Čejkovy, Chvaly u Horních Počernic, Královice, Louňovice pod Blaníkem, Obděnice, Páleč u Zlonic, Podmokly u Úněšova, Soleček u Solce, Žumberk u Trhových Svinů;
- **18.–20. stol.** – Brocno, Dalovice (mladší sídlo), Hrádek u Sušice, Jindřichovice u Malonic – Starý zámek, Křimice, Protivín, Rožďalovice, Rychnov nad Kněžnou, Svijany, Tmaň, Záběhllice, Zahrádky u České Lípy – Nový zámek, Žďár u Hradiště.

(4) **Opevněné rezidence** dosahující různých velikostí, u kterých je při volbě staveniště primární příhodná terénní konfigurace. Ta má ve vyvážené kombinaci pomoci zdůraznit postavení vlastníka a zajistit bezpečnost sídla. Přítomnost obce není zprvu pro sídla tohoto typu vyžadována, nicméně s během času dochází k postupné početní redukci sídel bez odpovídajícího zázemí. Ideálem tak je opevněné sídlo na dominantním reliéfním útvaru v dosahu obce. Dvory nedokážeme vždy rozlišit, ale pokud ano, nacházejí se v předpolí objektu, nebo při patě terénního útvaru se sídlem. Není výjimkou, že jsou tato sídla řešena jako vícedílná a mohou být umístěna tak, aby sloužila ke kontrole významnějších komunikačních tras. Zajištění pohodlí při obývání vyžaduje vyšší náklady spojené se složitější obsluhou sídla. Jedná se však o privátní areály s omezenou, i když nikoli zanedbatelnou správní funkcí. U význačnějších sídel bývá vesnice nahrazována městečkem a sídla tak získávají snadnější přístup k trhu i možnost rozvíjet drobnou řemeslnou produkci, která nespadá do výhradní kompetence městských center.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Benešov u Prahy – Chvojen, Boršov nad Vltavou, Čejetice – Rácov, Černíkov – Ruchomperk, Čtyřkoly, Dolany u Klatov – Komošín, Kamýk nad Vltavou;
- **15. stol.** – Besedice – Zbiroh, Břevnice – Ronovec, Červená Hora, Druztová – Věžka, Havlovice – Vízmburk, Chlístovice – Sion, Chlum u Nepřevázky, Lány – Jivno, Ochoz u Nasavrku – Strádov, Pořešín, Litice u Plzně, Řisuty u Slaného, Sezimovo Ústí – Kozí hrádek, Starý Plzenec – Radyně;
- **16. stol.** – Borek u Štědré – Štědrý Hrádek, Dražice, Hrad Osek – Rýzmburk, Chaloupky v Brdech – Valdek, Kamýk u Litoměřic, Karlova Ves – Týřov, Lestkov u Klášterce – Egerberg, Nečtiny – Preitenstein, Němčice u Kdyně – Nový Herštejn, Petrohrad, Rašovice u Kalovic – Helfenburk u Úštěka, Sloup v Čechách – Pirkštejn;
- **17. stol.** – Andělská Hora, Bochoř – Hartenštejn, Borotín u Tábora, Boseň – Valečov, Hořovice – Starý zámek, Chlum u Zbýšova, Janovice nad Úhlavou, Návarov u Zlaté Olešnice, Podhradí v Železných horách – Lichnice, Podkost – Kost, Syřenov – Kumburk, Vlčejtn, Žirovnice, Žumberk;

- **18.–20. stol.** – Bečov nad Teplou, Benešov – Konopiště, Bezručice, Houska, Hrubá Skála, Košátky, Krásný Les – Hauenštejn, Křivoklát, Lipnice nad Sázavou, Luže – Košumberk, Nové Hrady u Skutče – Boží dům, Okoř, Pecka, Roupov, Velhartice, Vestřev – Nové Zámky, Vysoký Chlumeč, Zákupy, Žinkovy.

(5) **Mocenské opory** tvoří rozvinutou variantu předchozí trojice kategorií. Jde o sídla velmi dlouhou dobu užívaná, která byla kvalitativně vyšší variantou sídel při obcích i na výrazných terénních útvarech. Jejich znakem je velmi komplexní řešení, zřetelná dominance nad terénem a významná strategická funkce. Taková sídla ale nejsou vyloučena ani mimo přímý kontakt se zázemím. Hlavním motivem přerodu předchozích variant v mocenské opory je zisk mocensko-politického vlivu a/nebo péče o rodovou tradici. I přes často nepraktické umístění jsou pro svou výstavnost dlouhodobě udržovány a zvelebovány. Pravidelně se jedná o objekty dobře viditelné a je pravděpodobný jejich částečně veřejný ráz, i přestože obsahovala ryze soukromé obytné jádro. Taková sídla sloužila k reprezentativním účelům, k demonstraci postavení, k zajištění bezpečí i jako mocenské aktivum. Jejich užívání bývá úzce spojeno s osudy konkrétních rodů a s mocensko-politickým vývojem; jejich trvalý zánik ale přichází málokdy. Militární vzezření i praktická obranyschopnost sídel je nedílnou součástí celkové reprezentace nejvyšších pater elit. V některých variantách nabývají tato sídla podoby pevností, schopných tvořit zázemí vojska a zajistit například jeho zimování. Situování těchto areálů do poloh při splavných tocích, na solitérní vrcholy nebo na mohutné ostrožny při důležitých koridorech je součástí jejich strategické úlohy. Na větší městská centra jsou vázána spíše výjimečně, to však nevyklučuje blízké zázemí s trhem (městečko, latrán). Hospodářské dvory se na sídla tohoto typu připojují velmi volně a jedná se většinou o přímo nesouvisející, samostatně spravované areály. I když se dvůr nacházel poblíž sídla, nebyl situován jako průchozí a ležel mimo hlavní komunikační osu.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Hlubočepy – Děvín, Hrádek u Manětína – Brdo, Kostelec u Heřmanova Městce, Lhota pod Džbánem – Džbán, Lužná u Rakovníka – Hlavačov, Podzámčí – Příkopy, Tetín u Berouna;
- **15. stol.** – Černice u Horního Jiřetína – Varta, Dobřany v Orlických horách, Dolní Adršpach (starší sídlo), Příběnice u Malšic, Příběničky u Řepče, Pyšná – Nový Žeberk, Rtyně nad Bílinou – Paradis, Řepčice – Panna, Sedlce – Velešín, Třebušín – Kalich;
- **16. stol.** – Hrazany u Radíče – Ostromeč, Choustník, Jesenice u Sedlčan – Zvěřinec, Klapý – Házmburk, Konětopy u Pnětluk – Pravda, Krajníčko – Helfenburk u Bavorova, Křemže – Dívčí kámen, Kynšperk nad Ohří, Mašov u Turnova – Valdštejn, Ostrá – Mydlovar, Rabí, Ronov nad Sázavou, Točnick, Velké Hydčice – Prácheň, Zálesí u Příchovic – Skála;

- **17. stol.** – Bezděz, Budňany – Karlštejn, Hamr na Jezeře – Děvín, Klenová (starší sídlo), Kokašice – Švamberk, Podzámčí – Rýzmbek, Potštejn (nejstarší sídlo), Ráby – Kunětická hora, Švihov u Klatov, Troskovice – Trosky, Zvíkovské Podhradí – Zvíkov, Žampach, Žlíbek – Kašperk;
- **18.–20. stol.** – Bechyně, Bílina, Bohy – Krašov, Český Krumlov, Grabštejn (starší sídlo), Jezeří, Jindřichův Hradec, Klášter u Nepomuka – Zelená Hora, Kostelec nad Černými lesy, Náchod, Nižbor, Poděbrady, Pomezí pod Landštejnem – Landštejn, Rabštejn nad Střelou, Roudnice nad Labem, Rožmberk nad Vltavou, Strakonice, Vimperk, Zbiroh.

(6) **Opevněná správní centra** vázaná na městské osídlení vydělujeme také jako samostatnou typologickou skupinu. Jejich specifikem je úzké soužití s městským centrem a často absence alternativní přístupové trasy než té vedoucí přes areál města a jeho opevnění. Sídla tohoto typu považujeme primárně za správní a mocenské instituce, tedy za areály, které nejsou primárně určené k bydlení. Jejich fortifikační prvky se plně integrují s městem a bez vlastního města nejsou sídla hajitelná. Díky takovým stavbám je ve městě trvalá i „přítomnost“ majitele sídla. Dominantní je však městské centrum, nikoli sídlo samotné, i přestože jsou to hlavně středně velké a velké objekty. Postupnou degradací takových sídel může dojít i k zániku opevnění a srůstání s běžnou parcelací. Sídla mohou souviset i s ochranou přístupové cesty k městu a s realizací specifických výrobních aktivit (např. mincování). Není výjimečné, že jde o rozvinuté varianty starších hradských center, která zahrnovala i významné sakrální stavby. Dochází tak k prostorové kumulaci prominentních staveb. Mnohdy se taková sídla dostávají do rukou městských obcí a jsou užívána ke správním účelům.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Litoměřice;
- **15. stol.** – Netolice – Hrádek;
- **16. stol.** – Domažlice – Chodský hrad, Kadaň (starší sídlo), Tábor – Hradiště;
- **17. stol.** – Budyně nad Ohří, Česká Lípa – Lipý, Český Dub, Chomutov, Lanškroun, Nové Hrady (starší sídlo), Písek, Soběslav;
- **18.–20. stol.** – Bělá pod Bezdězem, Broumov, Horažďovice, Horšovský Týn, Kolín, Kutná Hora – Vlašský dvůr, Kadaň (mladší sídlo), Kyšperk (mladší sídlo), Mělník, Mladá Boleslav, Moravská Třebová, Nové Benátky, Příbram, Třeboň.

(7) **Občasné rezidenční objekty** slouží k nepravidelnému pobytu a k realizaci odpočinkových a reprezentačních aktivit, jako je lov a přijímání hostů. Uvedená sídla stávají v ne zcela typických polohách bez zjevných predispozic pro výkon správních a mocenských funkcí. Nemívají přílišný potenciál pro obranu, jde obvykle o sídla silně odříznutá od komunikační sítě, ale zároveň i bez vztahu k hospodářskému zázemí, byť tvořenému jen dvorem. Okolní krajina zemědělské využití často i vylučuje. Míra

reprezentativnosti jejich pojetí kolísá, avšak architektonicky jde o objekty odpovídající postavení majitelů. Příklady je v analyzovaném souboru zastoupeno omezené množství, stav je ale patrně podhodnocený v důsledku zvolené šíře záběru a nejasných parametrů pro definici takových sídel.

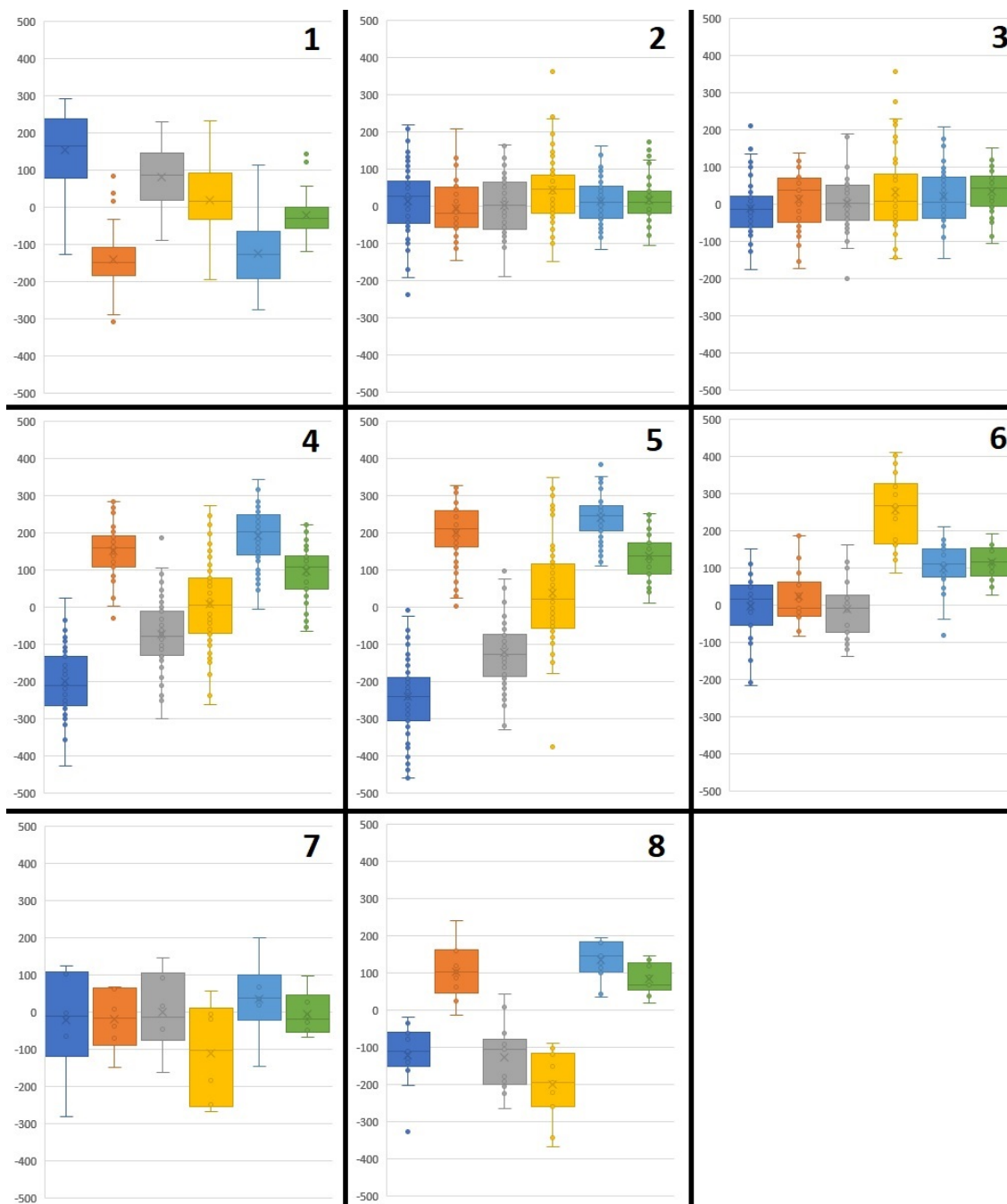
Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Běleč – Jenčov;
- **15. stol.** – Karlík u Mořinky (?);
- **16. stol.** – Svojkov;
- **18.–20. stol.** – Jičín – Libosad, Ledec nad Sázavou – Thunovský letohrádek, Netolice – Kratochvíle.

(8) **Strážní objekty** leží na samé hranici vrchnostenských sídel a je relevantní otázkou, nakolik je možné je řadit do této kategorie objektů. Nemáme zde na mysli běžná sídla v polohách dovolujících kontrolu okolí, ale obvykle nevelké objekty, u kterých nepředpokládáme vybavenost k pobytu majitele. Jejich chod zabezpečovalo patrně dlouhodobější umístění malé vojenské posádky, případně správce (nápravník), avšak pro takové interpretace chybí jednoznačné doklady. Charakteristicky jsou to sídla velmi jednoduchých forem v extrémně nedostupných polohách bez kontaktu s osídlením a hospodářským zázemím. Pokud je naším tématem studium vrchnostenských sídel, podle našeho názoru bychom takové objekty měli ze sledovaného souboru do budoucna cíleně vyřazovat. Jejich výzkum dává smysl spíše v kontextu jiných témat, například při výzkumu průběhu hranic nebo vojenských konfliktů a při popisu komunikační a správní sítě. O vrchnostenská sídla se však z definice nejedná.

Typické příklady podle zánikových horizontů:

- **13.–14. stol.** – Chříč – Dubjany, Maňávka u Českého Krumlova – Hausberk, Medový Újezd – Vimperk, Raspenava – Skalní hrad, Rpety – Ostrý, Těchlovice nad Labem – Vraty, Ždár u Staré Paky – Ždírec;
- **15. stol.** – Dražice u Tábora – Obřiště, Heřmanice v Podještědí – Falkenberg, Hluboká u Milhostova, Hořice v Podkrkonoší (starší sídlo)
- **16. stol.** – Děkovka – Oltářík, Horní Světlé Hory – Kunžvart.

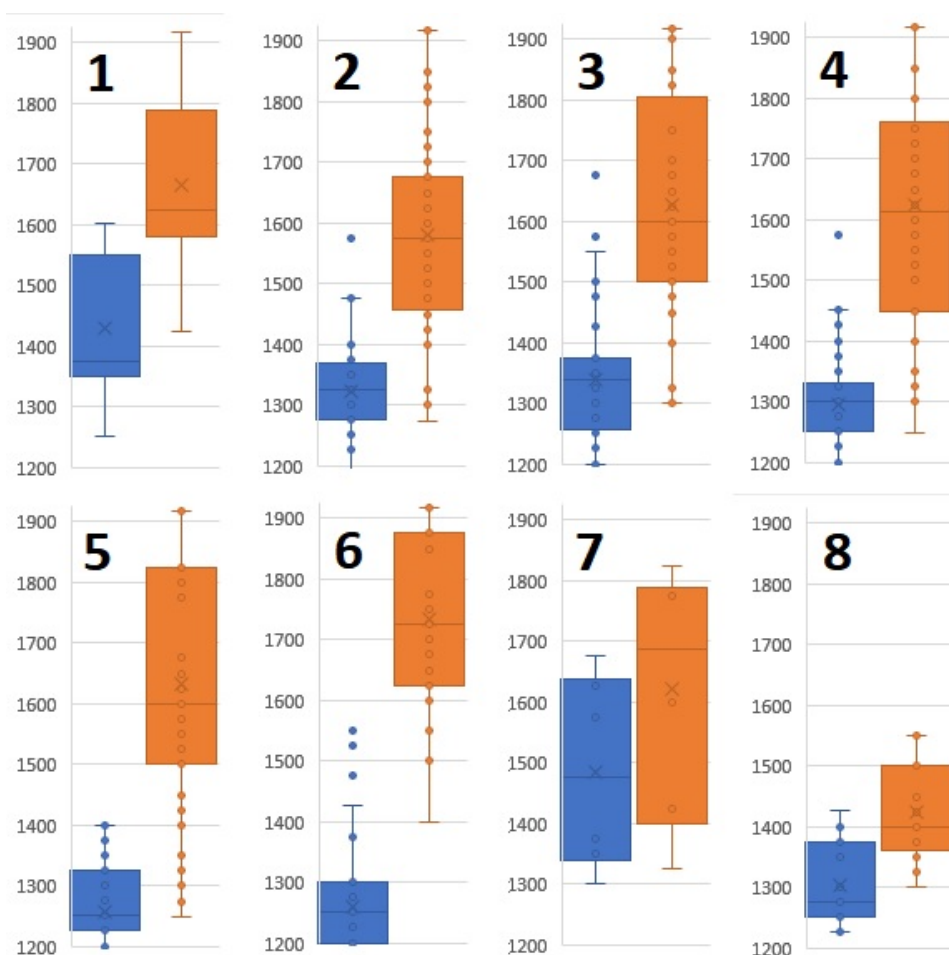

Graf 36. Charakteristické znaky typologických skupin 1-8 podle koeficientů jednotlivých kategorií účelu stanovených pro typické zástupce. *Fialová* – každodennost; *červená* – bezpečnost a obrana; *šedá* – ekonomická strategie; *žlutá* – správa a organizace; *modrá* – reprezentace a symbolická komunikace; *zelená* – mocenská politika. Zpracoval D. Novák.

Jak vyplývá z vyhodnocení klíčových vlastností stanovených typologických skupin popisovaných podle kategorií účelu (Graf 36), základní dělení se pohybuje v několika úrovních, kdy částečně splývají charakteristiky typů 2 a 3, resp. 4 a 5. V prvním případě je zdůvodnění nasnadě, neboť druhý a třetí typ sídel byl rozdělen na základě specifického prostorového vztahu k sídelní jednotce (nevýrazné vs. vydělené polohy) a podle přítomnosti konkrétních formálních rysů (příkopové ohrazení). Zdůraznění těchto znaků nebylo významněji zohledněno při definici funkčních potenciálů a nelze proto očekávat,

že se budou mezi oběma skupinami projevat zřetelné odlišnosti v kategoriích účelu. Toto dělení spíše naznačuje využití různých prostředků pro vyjádření sociálního statutu, avšak nutně neznamená odlišnou funkci obou typů obvykle vesnických sídel, jak zmiňujeme již v popisu jednotlivých typologických tříd. Ve druhé dvojici je jistý rozdíl i přes početné shody zřetelný, a to v tom smyslu, že mezi mocenské opory řadíme obvykle ty největší a nejvýstavnější exempláře, s nejlepšími předpoklady pro obranyschopnost a mocenské působení. Samozřejmě zvláště mezi těmito dvěma skupinami můžeme diskutovat o zařazení konkrétních objektů. Pomoci nám může poznání událostního spektra užívání sídel, zachycené ve výpovědi písemných pramenů, podle kterých lze rekonstruovat jejich původní roli v mocenské politice a skutečné záměry stavebníků.

V obou zmíněných případech bychom tak měli hovořit spíše o spojených typech s různými variantami řešení, které proto dále budeme vydělovat jako subtypy. Ostatní typologické skupiny se charakteristikami zřetelně odlišují a není proto problém jejich definici považovat za validní a dostatečně robustní, i vzhledem k odlišnostem v chronologickém zařazení typických zástupců (Graf 37),²⁶⁹ které odpovídá předešlému popisu.

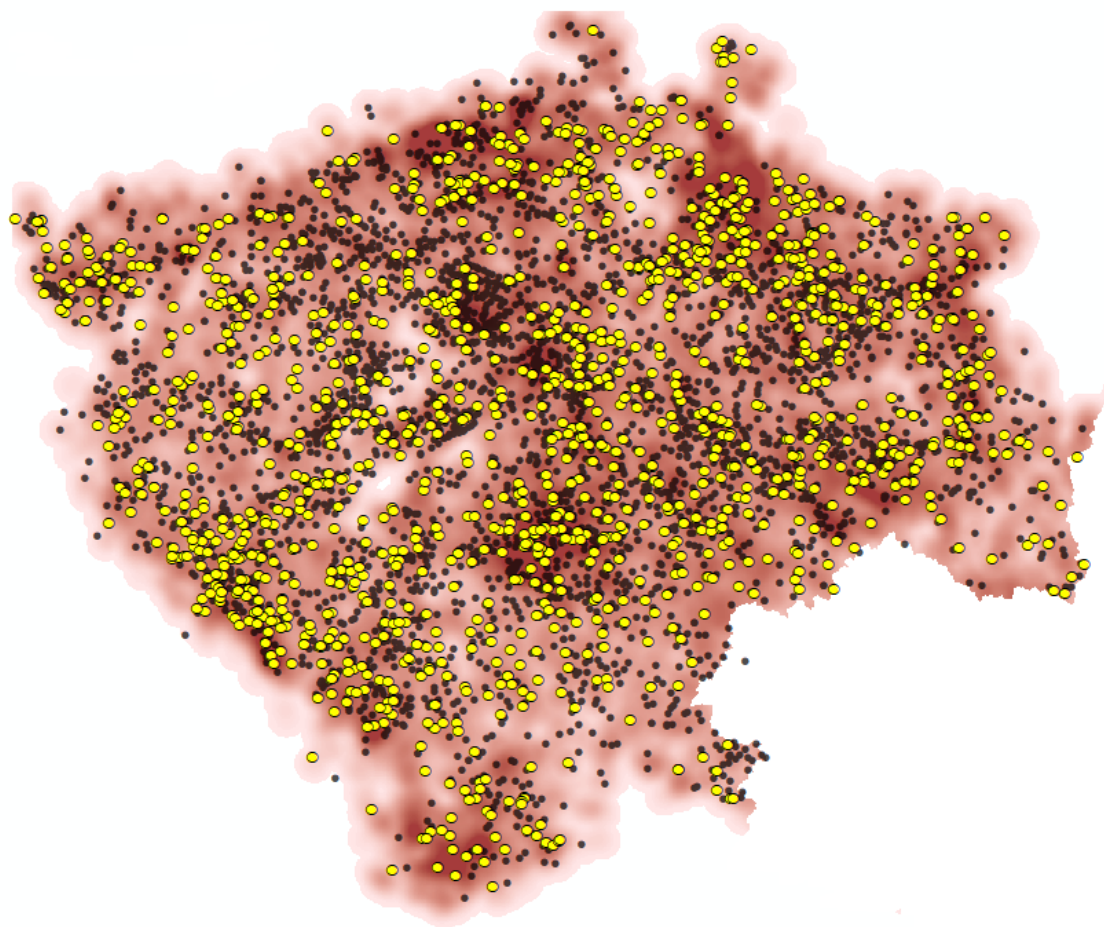

Graf 37. Chronologické zařazení typických zástupců v typologických skupinách 1-8.
Fialová – doba vzniku; červená – doba zániku. Zpracoval D. Novák.

²⁶⁹ Vypovídající jsou zejména rozdíly v datech o vzniku sídel, neboť vyhodnocení data zániku je spojeno se způsobem výběru typických zástupců pro dílčí chronologické horizonty.

8 Informační potenciál distribučního vývoje

Pokud se zabýváme genezí vrchnostenských sídel a jejich typologickou skladbou, nemůžeme opomenout ani distribuci sídel v prostoru. I přestože analyzovaný soubor nepostihuje zdaleka všechna sídla existující v období 13.–17. století, považujeme rozložení lokalit za důvěryhodné a není pravděpodobné, že by v základních konturách byla distribuce areálů v krajině odlišná. K tomuto předpokladu nás vede zejména srovnání analyzovaného souboru a částí vzorku nezařazených do analýzy (Obr. 31). V datech se projevuje pouze několik drobných odchylek. První z nich se týká dobře prozkoumaného regionu Křivoklátska, kde byl proveden velmi podrobný průzkum, a dokumentaci regionu proto můžeme považovat za vyčerpávající (srov. příloha C). V této oblasti se nachází zřetelně větší množství sídel a některé části území nejsou pokryty plně analyzovanými daty. Jde zejména o soubor drobných manských sídel na jihovýchodním Rakovnicku, pro která však chybí dostatečné znalosti o přesné poloze a podobě. Druhým zjevně problematickým regionem, ke kterému bychom neměli příliš vztahovat své závěry, je oblast středního Poohří (Žatecko, Lounsko). Z ne zcela jasných důvodů je zde podrobnější evidencí pokryto jen velmi malé množství lokalit i přes poměrně standardní počet vrchnostenských sídel. Obdobná situace v menším měřítku se

Obr. 38. Srovnání distribuce všech evidovaných sídel (černě), analyzovaných sídel (žlutě) a hustoty sídelní sítě ve středověku a raném novověku (tmavší oblasti značí vyšší hustotu). Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča.

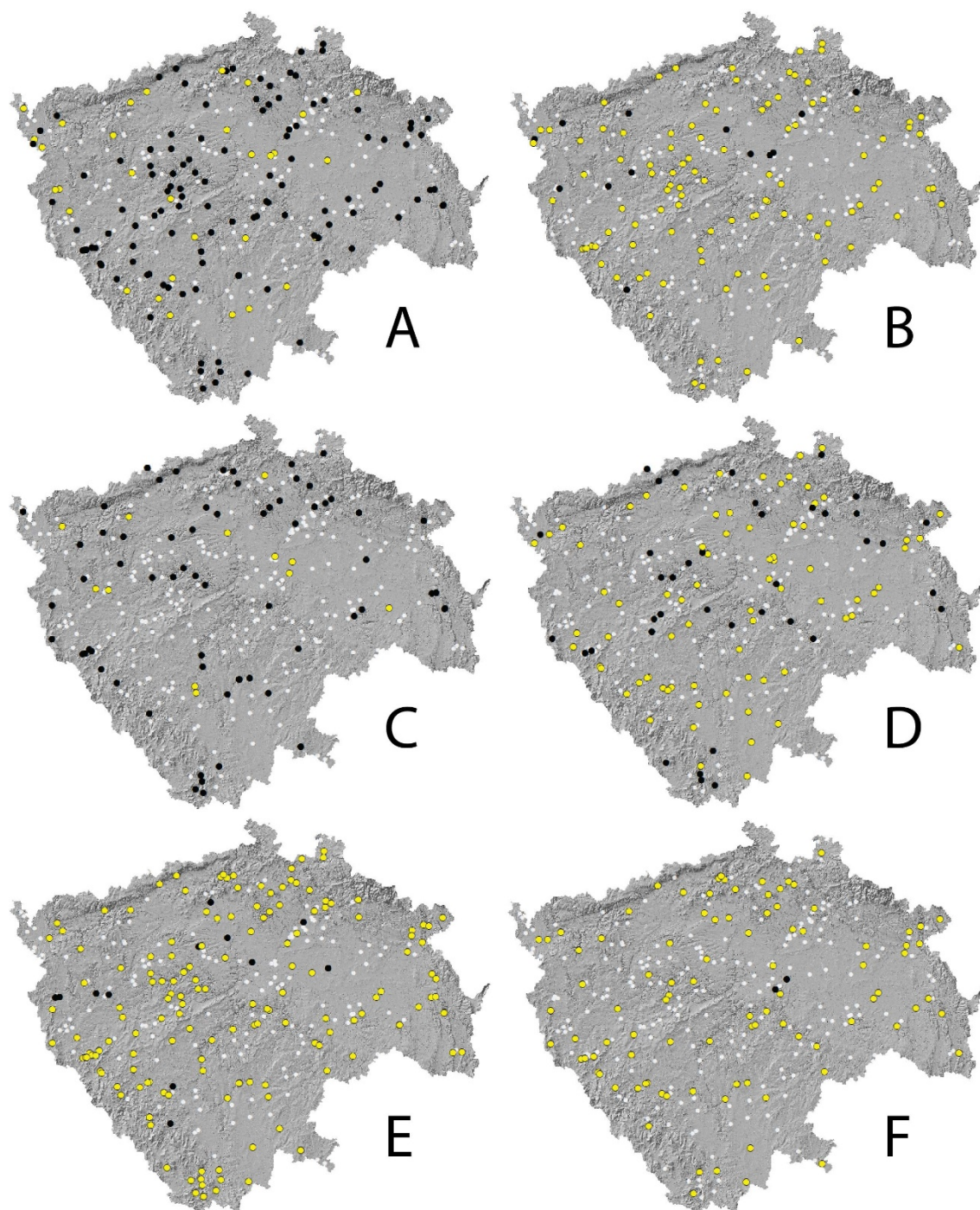
opakuje v oblasti okolo Městce Králové a Chlumce nad Cidlinou. Drobně zaostává také severovýchodní Jindřichohradecko. Ve všech ostatních regionech jsou odchylky marginální, projevují se hlavně v periferních oblastech a data použitá při analýze jsou statisticky relevantní.

8.1 Kategorie účelu a prostorová distribuce sídel

Je nepochybné, že distribuce sídel na území Čech není konzistentní a projevují se v ní zřetelné odchylky i bez zapojení vlivů chronologie. Na otázku, proč tomu tak je, ale nebudeme hledat odpověď dlouho. Uvedený stav plně koreluje s hustotou sídelní sítě a vlastní distribuce sídel v makroskopickém měřítku bez zohlednění dalších faktorů nenese žádnou informaci, pokud naším cílem není sledovat celkový vývoj osídlení českého území v průběhu středověku a novověku (Obr. 38). Pozornost proto musíme obrátit jinam, a to k analýze, při které se pokusíme zohlednit výpovědní hodnotu vypočtených koeficientů na základě kterých zjišťujeme pravděpodobnost užívání sídla ke specifickému účelu. Do map na nadcházejících stranách (Obr. 39–Obr. 43) byly vyneseny vždy vysoké kladné a nízké záporné hodnoty v dílčích kategoriích účelu, tedy ty přesahující v absolutních číslech koeficient 100. Mapy představují časové řezy se zobrazením sídel, která svým užíváním alespoň částečně zasahují do jednotlivých století od 13. do 17. Tentokrát tedy nepracujeme přímo se zánikovými horizonty, což sice přináší určité zkreslení dané transformačními procesy, ale dovoluje vyhodnotit data z jiného úhlu pohledu.

*

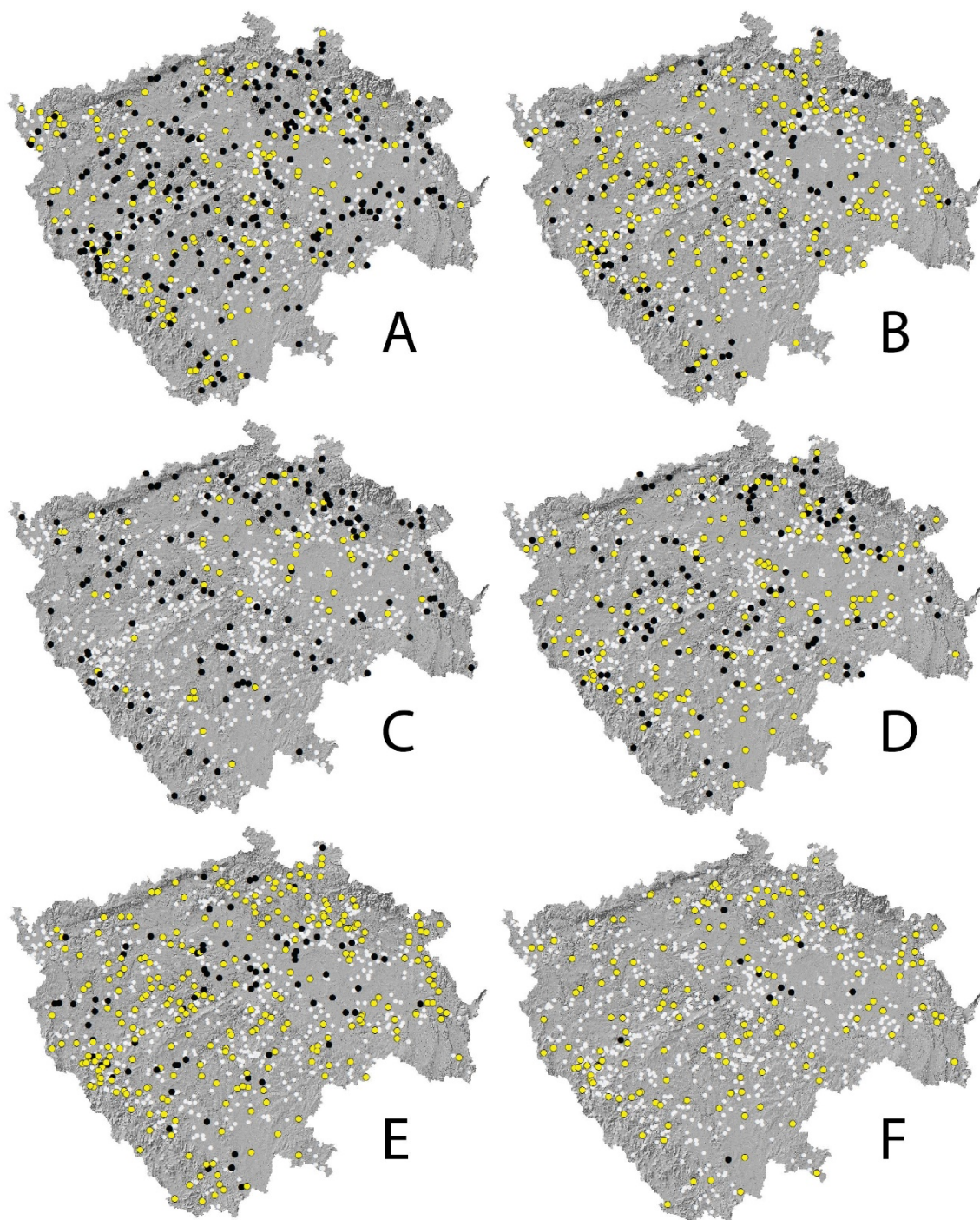
Již od **13. století** je distribuce sídel na území Čech poměrně konzistentní a koreluje s cílovým stavem, pouze se liší absolutní počty sídel (Obr. 39). Pro nejstarší sledované období se po celém území objevují dobře chráněná sídla s vysokým důrazem na reprezentativnost, a to ve velmi strategických polohách z pohledu mocenské politiky. Jen minimum sídel tato tři kritéria nesplňuje a lze tak říci, že vznik dostatečně husté sítě opor českého státu byl pravděpodobně značně organizovaný a směřoval k tomu, aby každý region byl brzy dostatečně zabezpečen a v dosahu existovalo alespoň jedno výstavnější sídlo. Bohužel nemáme k dispozici dostatečný srovnávací materiál, který by nám dovolil popsat změnu oproti období 12. století, avšak pokud územní rozsah domén byl tehdy ještě prostorově omezený, nejpozději od 13. století bylo celé území zaopatřeno sídly v plném rozsahu, a to včetně periferních oblastí. Naopak se zdá, že některým částem pohraničí byla co do zajištění ochrany a strategické přítomnosti sídel věnována zvláštní péče – to naznačuje například poměrně vysoký počet dobře opevněných sídel na Náchodsku a Domažlicku; častá jsou tato sídla i v širším regionu Křivoklátska a Brdského pohoří. Spíše sporadicky narážíme na objekty uzpůsobené prioritně pro každodenní privátní potřeby a rozložení takových staveb je náhodné. Většina sídel naproti tomu působí dojmem veřejných, nadkomunitních areálů. Poněkud systematictěji jsou umístěna správní centra, která v pravidelné síti pokrývají celé území Čech, ale nikoli v takové hustotě, jako mocenská centra. Naopak existují některé regiony, které ze správního hlediska nebyly toliko podstatné a sídla jsou zde definována jinými atributy (zejména Křivoklátsko a periferní oblasti). Signifikantně ekonomicky zaměřená sídla se bez většího překvapení kumulují v nížinatých oblastech, avšak v prozatím ve velmi malých počtech.

Obr. 39. Distribuce sídel existujících ve 13. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

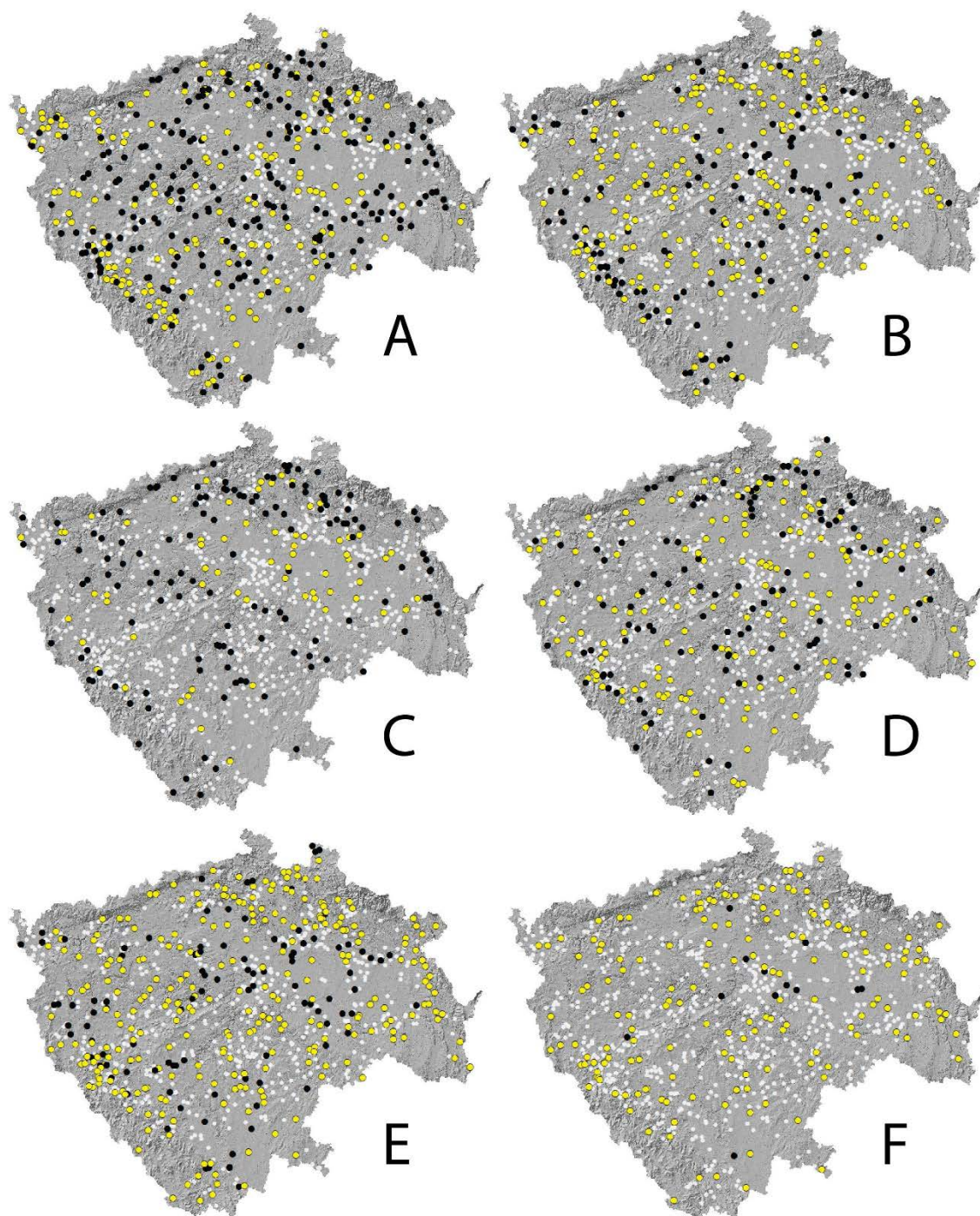
Přeneseme-li se do **14. století**, mapa se počíná velmi zahušťovat (Obr. 40). Jak jsme upozorňovali výše, nacházíme se ve stavu, kdy již stálo 71 % z celkového počtu sídel a k jejich pustnutí prozatím docházelo velmi sporadicky. Z politicko-mocenského hlediska nastávají pouze nepatrné změny, a to v doplnění celkové struktury o sídla v dosud hůře pokrytých regionech. Přibývají tak významné objekty na Podbořansku a Žluticku, dokončena je také síť opor na Jičínsku a velmi prudce se rozrůstá počet mocensky významných sídel v celém pásu Pošumaví. Přestože je dobře opevněných a reprezentativních sídel vybudováno během 14. století celkově mnohem větší množství, z daleka ne všechna dosahují takové strategické hodnoty. Tento stav patrně souvisí s nárůstem počtu méně významných opevněných rezidencí, které neměly toliko celospolečenský účel, ale byly prioritně zaměřeny na potřeby svých majitelů z pohledu vlastního bezpečného bydlení v kvalitě odpovídající elitní sociální skupině. Taková sídla vznikají v podstatě všude, ale zastířit nemůžeme obrovský nárůst prominentních sídel v Podkrkonoší, Pojizeří, na Náchodsku, Rychnovsku i Orlickoústecku, ale též v Pošumaví a na Českolipsku – tedy s převahou v periferních regionech. Lze se ptát, nakolik to souvisí s odlehlostí těchto oblastí a nakolik se strukturou majetkové držby, která vznik nových statků podporovala právě v hraničních regionech.²⁷⁰ Spíše výjimečně vznikají drobné clustery složené z méně význačných sídel, jako například na Blatensku, nebo severně od Prahy, mezi soutokem Vltavy a Labe. Druhá jmenovaná oblast se vyznačuje přítomností poměrně skromných objektů s kvalitami naznačujícími domácí ráz. Podobná, snad ještě bohatší skupina sídel stejného typu se nově objevuje také na Chebsku i Karlovarsku a v severním Pošumaví. Nadstandardně jsou tato sídla zastoupena na rozhraní okresů Benešov a Tábor, stejně jako v severovýchodních Čechách či na Teplicku a Ústecku. Vyloženě opačné, negativně působící atributy v ohledu každodennosti naopak vidíme na Českolipsku, Liberecku, Rakovnicku, Lounsku a v širším okolí Chrudimi. Právě v těchto členitějších oblastech není překvapivé, že sídla častěji užívají výhodně situovaných poloh, které však vyžadují náročnější řešení a činí složitějším i zabezpečení každodenního chodu sídla. V síti význačnějších správních center došlo k velmi mírnému zahuštění, nicméně struktura se vyjma Jičínska příliš nemění. Ekonomicky zaměřená sídla jsou zakládána hlavně ve staré sídelní oblasti, kde využívají obecně nejpříhodnějších podmínek k hospodaření.

²⁷⁰ Tuto tezi podporují také závěry historiků, když sumarizují vývoj pozemkové držby na přelomu raného a vrcholného středověku. Mnohdy šlo o skutečnou kolonizaci nových, dosud nevyužitých území. Zrod zemské správy souvisí s decentralizací původních rozrodů a vznikem menších rodových větví, které budovaly svá hlavní rodová sídla (srov. Jurok 2000, 14nn, 37–38; Klápště 2005, 195nn).

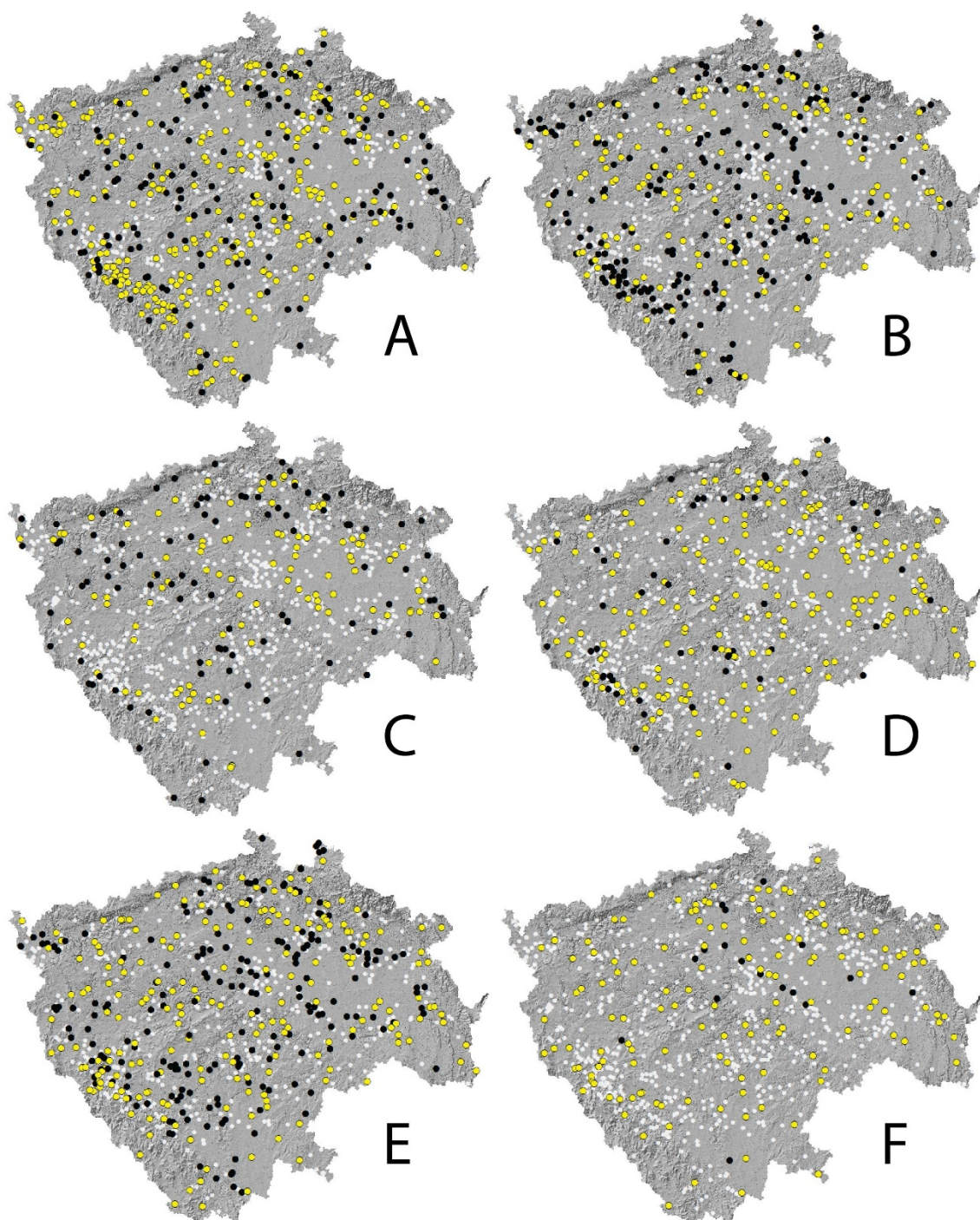
Obr. 40. Distribuce sídel existujících ve 14. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Příchod **15. století** nepřináší v principu výraznější změny (Obr. 41). Očekávaný zánik sídel v tomto období se logicky projeví až v dalším časovém řezu a dokumentujeme tak jen dílčí úpravy v distribuci sídel. Nově vzniká několik velmi dobře opevněných sídel v širším prostoru Labské brány, kde je i celkový pohyb ve struktuře sídel nejaktivnější. V severním Pošumaví dochází k dalšímu zahuštění osídlení vojensky zcela bezvýznamnými areály zaměřenými na pohodlné bydlení. Mocenská i správní centra ale vykazují naprostou stabilitu s výjimkou zmíněné části Polabí a menších korekcí ve východních Čechách. Uvedená stabilita poměrně kontrastuje s větší množinou reprezentativních staveb, která doznala alespoň mírných úprav v celém sledovaném území.

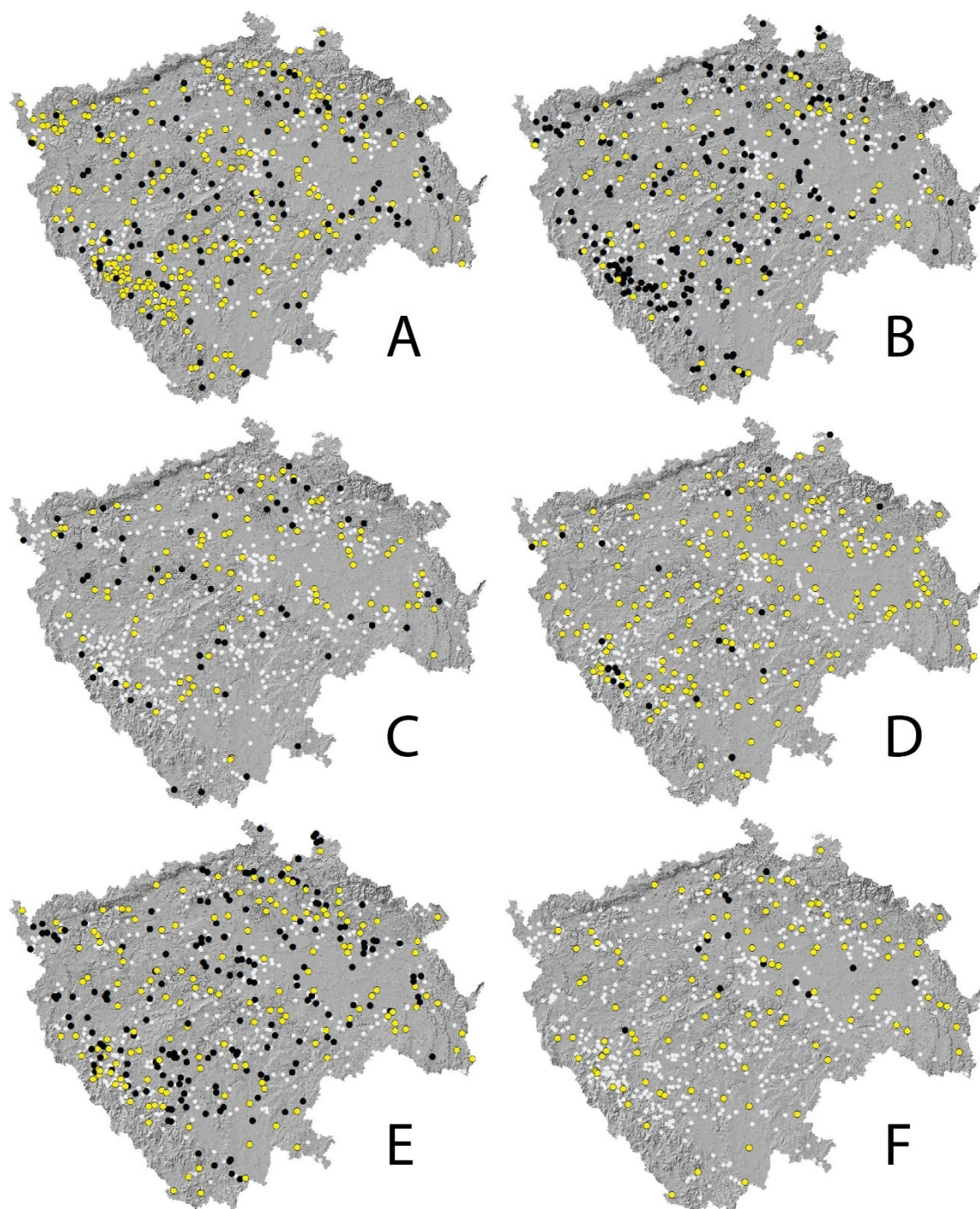
Obr. 41. Distribuce sídel existujících v 15. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Nástup **16. století** odhaluje skutečnou strukturální změnu, kterou území Čech v důsledku bouřlivého 15. století prošlo (Obr. 42). Zaniká podstatná část nejlépe opevněných sídel, která jsou naopak nahrazena vysokým počtem nově vzniklých naprosto nechráněných objektů. Ty se znenadání objevují v celé ploše sledovaného území. Podstatně se rovněž rozšiřují oblasti, kde jsou budována produkčně zaměřená sídla. Pokud k tomu přičteme razantní úbytek jiných reprezentativních staveb, můžeme hovořit o zjevné změně chování značné části majitelů sídel na přelomu 15. a 16. století. Jestli je něco ale opravdu překvapivé, je to situace, jakou vykazuje struktura správních center i opor politické moci, které jsou již od 13. století pevně rozmístěny v krajině. Je až neuvěřitelné, s jakou přesností potkává zánik právě tu část sídel, která vykazují nejhorší predispozice pro působení v organizačně-správním aparátu. Ve správní struktuře se situace zcela vyjasňuje směrem k preferenci nejvýhodnějších, nebo alespoň neutrálně působících poloh. Řada nových významných správních sídel dokonce přibývá, aby zaplnila dosavadní mezery. Sídla, která považujeme za ústřední nástroje moci a zdroje symbolického kapitálu, jsou až na naprosté výjimky stabilní a jsou v užívání i nadále. Dáme-li pak dohromady tyto informace s již dříve popsány zjištěními, musíme dojít k závěru, že struktura elit se v 16. století definitivně rozběhla po dvou oddělených kolejích. Na jedné straně stály produkčně zaměřené statky a drobná správní centra soustředící se na ekonomický výkon, které přitom opomíjely tradiční pojetí feudální kultury. Souběžně s tím ale na druhé straně existovaly hluboce zakořeněné, tradiční elity, jejichž příslušníci drželi pevně v rukou nejvýznamnější, starobylá a archaicky působící sídla i správní centra. Byl to pravděpodobně majetek konsolidovaný ve nejstarších strukturách středověku, který zajistil potřebnou stabilitu v neklidné době. Ve stejné době, která přinesla zkázu těm příslušníkům vrchnosti, kteří přecenili své možnosti i potenciál, jež nabízely lokální přírodní a společenské podmínky. Některá správní sídla mohla být samozřejmě v této době již přinejmenším z části v rukou městských obcí, i když události poloviny 16. století (a jmenovitě roku 1547) v této situaci jistě poněkud zamíchaly kartami.

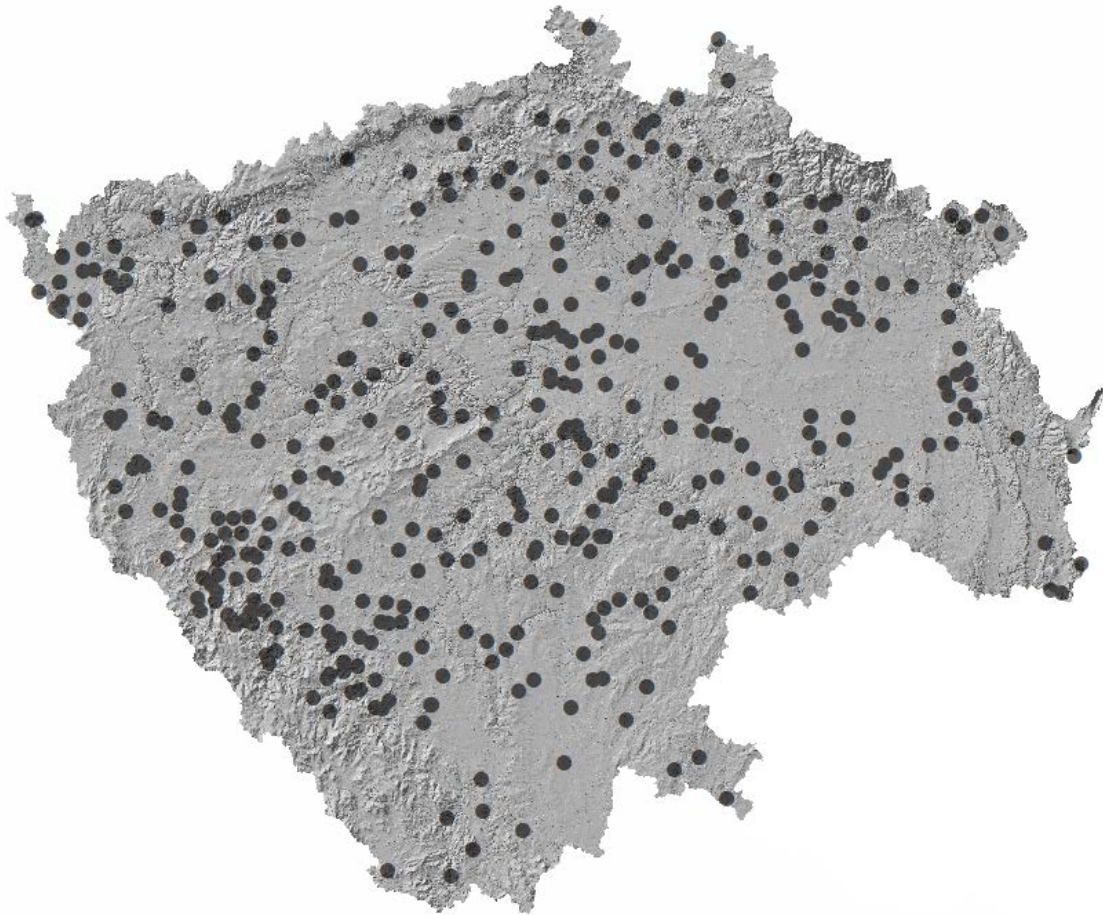

Obr. 42. Distribuce sídel existujících v 16. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

V **17. století** byl celý proces raně novověké přeměny dokonán (Obr. 43). Nová sídla vznikají málokdy a odumírají poslední zbytky těch staveb, které byly naprosto nevhodné ke správním účelům nebo zemědělským aktivitám. Teprve v tomto období (respektive v průběhu 16. století) byla poněkud redukována také síť mocenských opor, ale jen v těch oblastech, kde je mocensky důležitých sídel větší množství. Vyšší životnost mají zjevně i ty objekty, které bychom označili za lépe uzpůsobené pro každodenní obývání a snazší provoz. Samozřejmě si uvědomujeme, že v 17. století se probouzí nové změny související s událostmi Bílé hory i třicetileté války. Nicméně tam již navazuje poněkud jiný příběh a počátek 17. století tak považujeme za vhodný přelom, kdy tento rozbor uzavíráme.

Obr. 43. Distribuce sídel existujících v 17. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Obr. 44. Orientační přehled distribuce analyzovaných sídel zaniklých později než v 17. století.
Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Shrneme-li popsany vývoj, lze naprosto bez rozpaků vyzdvihnout několik extrémně robustních trendů.

(1) Správní, mocensko-politická a organizační struktura Čech se konstitovala nejpozději ve 13. století (otázku návaznosti na starší období zde již neřešíme, ale přinejmenším část sídel má kořeny v hradských centrech a dvorcích raného středověku) a od té doby nejméně do 17. století neprošla téměř žádnou proměnou. Můžeme-li soudit i z ne tak důsledně sledovaných údajů o mladším vývoji, tato stabilita trvala až do sklonku feudalismu, tedy do přelomu 19. a 20. století.

(2) Hospodaření elit, zprvu snad velmi závislé na emfyteutickém systému dávek (jinak si nelze vysvětlit velmi nízké zastoupení produkčně zaměřených areálů), postupně oslaboval, až došlo v průběhu 15. století k jeho částečnému kolapsu. Ten se však zjevně týkal pouze části vrchnosti, a to té, která nedisponovala nejvýznamnějšími správními sídly a mocensko-politickými centry.

(3) Reakcí na takovou změnu bylo vytvoření nové „podnikatelské“ šlechty, která přesunula svá sídla z nepřístupných poloh blíže do zemědělské krajiny a zajistila si tak dostatečný potenciál pro ekonomickou prosperitu. V této fázi započala skutečná zlatá éra

nejmenších sídel, která dokázala naplnit uvedené požadavky, aniž by bylo nutné vynakládat obrovské prostředky na jejich stavbu. Přesto v kombinaci s nyní již mohutnými hospodářskými dvory vytvářela dostatečně jasnou dělicí linii mezi běžným obyvatelstvem a elitou. I když celkové zastoupení sídel bylo nejvyšší koncem 14. století, pro malá sídla se dostává na hodnotu 83 % až v období 16. století a jejich počet se udržuje na těchto číslech až do 17. století (77 %).

(4) I když s průběhem doby docházelo k početní redukci sídel, k opouštění přichází z drtivé většiny u těch exemplářů, které nevyhovovaly měnícím se podmínkám. Důvody k opuštění byly s převahou intencionální; do budoucnosti směřované uvažování majitelů vedlo k systematickému scelování statků. Samozřejmě existovaly i externí důvody k zániku, jako vojenské akce. Je však třeba říci, že v takovém případě bylo rovnocenným rozhodnutím i ponechání sídla svému osudu po odeznění nepříjemných okolností. Mnohá sídla totiž byla obnovována, a to i opakovaně.²⁷¹

8.2 Analýza majetkových vztahů

Majetkové vztahy byly základem pro formování středověké a raně novověké krajiny. V tomto konstatování nás opakovaně utvrzují nejen starší výsledky vlastního výzkumu, ale také dosud nejzdařilejší nám známá analýza majetkové struktury v uvedeném období – *Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku* (Jurok 2000). I přes nutný kritický pohled na některé interpretace by publikace měla tvořit základní četbu každého badatele, jež se snaží pochopit podobu a proměny vrchnostenské moci v průběhu 13.–17. století. V pozitivním smyslu překvapivá je míra, se kterou uvedená práce doplňuje poznatky založené na archeologickém zkoumání, a korelace jevů popisovaných na základě zcela nezávislých pramenů. Zejména z toho důvodu, že J. Jurok zakládá svůj výklad na široce rozkročené práci s daty, která vyhodnocuje způsobem dobře kompatibilním s povahou archeologických zjištění, je to srovnání nebývale přínosné. To nebývá v narativně pojímaných výkladech historiků obvyklé. Díky upozadění „událostní“ složky tématu vystupují na povrch informace o povaze kulturní a mocenské identity feudální vrchnosti, která určovala směr běhu doby. I přesto některé kamínky v této mozaice chybí, a to hlavně ve vztahu k vrchnostenským sídlům. Mezery se pokusíme z části zaplnit v této kapitole, resp. v kontextu celé práce. V konkrétních případech dokážeme i v publikaci uváděné údaje upřesnit.²⁷²

S vědomím důležitosti faktoru majetkové držby jsme již ve fázi sběru a excerpcí informací přistoupili k budování evidenční databáze tak, aby bylo možno efektivně sledovat majitele sídel, jejich změny a širší souvislosti vlastnické struktury. Toto rozhodnutí vyšlo ze zkušenosti s mnohokrát již zmíněným zpracováním oblasti Křivoklátska, kde se v archeologických datech zprvu nepodařilo odhalit silnější

²⁷¹ Evidujeme nejméně 92 sídel, která na čas zpustla a došlo k jejich opětovnému obnovení (v analyzované části je takových 65, tedy téměř 5 %).

²⁷² Např. rámcové odhady o počtech držených, zaniklých a nově zakládaných sídel (Jurok 2000, 94–95).

zákonitosti a vliv držby se zdál natolik silný, že jsme jej považovali za jedno z krucióálních východisek dalšího studia. S postupem práce se ukázalo, že při změně způsobu uvažování nad archeologickou deskripcí sídel můžeme dojít k dostatečně stabilním závěrům i bez zapojení výpovědi historických pramenů k jiným účelům, než je chronologické zařazení dílčích objektů.

Druhým, méně příjemným zjištěním, byla obrovská časová náročnost celého procesu sběru dat. Byly to právě údaje o držbě sídel, které neúměrně zatěžovaly dobu zpracování a vedly k podstatným zdržením s přípravou práce. Pokud bychom tyto údaje v databázi zcela vynechali, pravděpodobně by nebyl problém se stejnou časovou dotací obsáhnout i dvojnásobný objem sídel do úrovně podrobné analýzy. I když se taková situace dala předpokládat a důsledky se začaly záhy projevovat, abychom zachovali alespoň rámcovou konzistenci databáze, byl soubor sestaven v tomto duchu souvisle bez metodických změn. Pokud tedy byl nějaký zdroj excerpován, bylo tak učiněno v úplnosti a sledované údaje o držbě nebyly přeskokovány.²⁷³ I přestože majetkoprávní struktura nakonec není v práci věnován takový prostor, jaký jsme z počátku očekávali, nešlo o zbytečně vynaložené úsilí. Předně, informační potenciál databáze je násobně vyšší a mnohdy rychlý pohled na data ušetří složité vyhledávání v originálních zdrojích. Pokud bychom údajům věnovali další péči může se databáze proměnit v dosud chybějící tematický digitální korpus. Především ale kombinace dat z více zdrojů mnohdy vedla k žádoucím korekcím nepřesností, které se vykytují v originální literatuře.

Dobře si uvědomujeme úskalí výběrovosti, se kterou se údaje o držbě sídel dostaly do použitých zdrojů a ani vzdáleně nepokládáme položky uváděné u sídel za vyčerpávající. Existují ale čestné výjimky, zejména pro okres Rakovník, kde byla v úplnosti excerpována i práce A. Sedláčka (1882–1927, VIII) a nedostižné regionální dílo V. Kočky (2009; 2010). Právě tam se ukázal nesmírný potenciál, který v databázi leží; ten bohužel nepůjde plně docenit, dokud nebude korpus kompletní. Je proto záměrem autora v uvedených snahách pokračovat i mimo rámec disertační práce, a to po hlubší metodické korekci a v širším autorském týmu.

Při úvahách nad tím, jak data v současné podobě smysluplně vytěžit, jsme došli k závěru, že při jisté generalizaci snad bude možné využít sebraných položek pro roztřídění souboru sídel do určitých skupin podle majetkoprávní příslušnosti. Celkově bylo v databázi evidováno 8261 vlastnických vztahů, které byly blíže specifikovány v popisných polích. Z uvedeného počtu se období 13.–17. století dotýká 6839 záznamů. Pokud dále vyřadíme záznamy neurčité (není známo přízvisko osoby, pouze jméno) a vlastníky držící již pustá sídla, dostaneme se k číslu 6231. Jelikož je označení rodu (nebo analogicky jiného typu

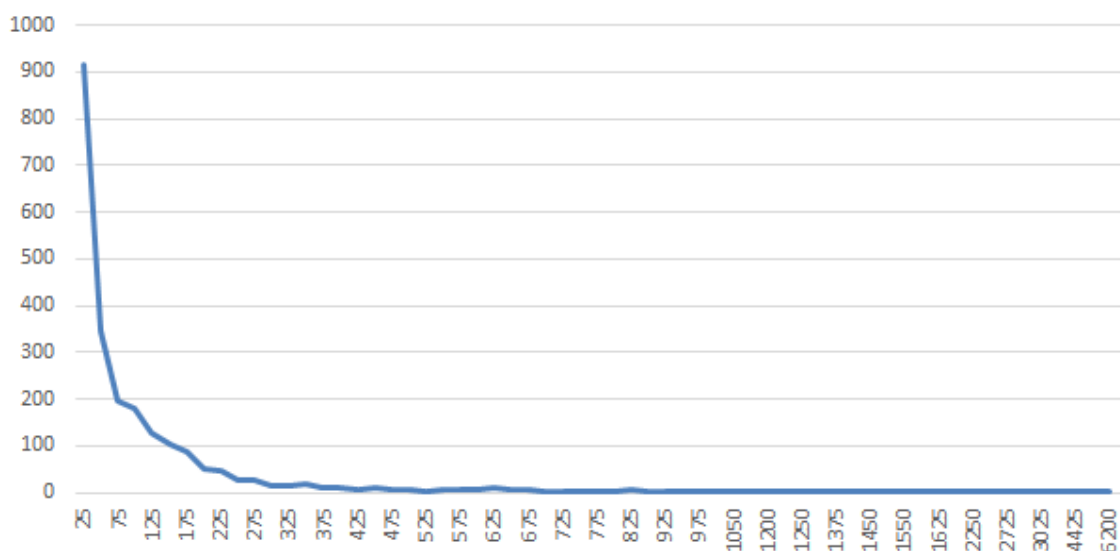
²⁷³ Jedinou výjimkou je užití práce K. Kuči (1996–2011), která však primárně nesloužila jako zdroj informací o sídlech, ale pro sledování jejich návaznosti na tržní centra. První tři díly této práce posloužily k obohacení a korekci nejobecnější evidence sídel, práce však v tomto směru nebyla dosud dokončena a zbylé díly budou pro budoucí potřeby excerpovány teprve ex-post.

majitele) dále strukturováno pomocí hesláře, je možné jednoduše ztotožnit držbu jednotlivých majitelů napříč vzorkem (tedy i napříč časem a sledovaným územím).²⁷⁴ Dotčených držitelů sídel tak v celkovém počtu rozeznáváme 2419. Tyto držitele jsme dále rozdělili do několika kategorií, a to na: **(1) panovnické rody a korunní držbu; (2) církevní instituce a hodnostáře; (3) městské obce a měšťany; (4) pozemkové magnáty; (5) ostatní držitele.**

Obsah první trojice kategorií je zřejmý, poslední dvě je však třeba blíže specifikovat. Nasnadě je samozřejmě použít tradiční rozdělení na nižší a vyšší šlechtu, což je ale problém z mnoha důvodů. Předně, uvedené rozdělení se ustaluje až v pohusitském období a do té doby je užívání obou pojmů při označování šlechty velmi volné. Za druhé, je těžko překročitelné, že takové rozvrstvení se může vyvíjet v čase a mezi tyto držitele spadají například i měšťanské rody, které bychom museli vydělit zprvu zvlášť, i když později dochází k jejich nobilitaci. Měšťanské rody přitom více souvisí s držbou městských obcí než se šlechtickými statky. Do třetice, je velmi pochybné, nakolik dělení na vyšší a nižší šlechtu hrálo roli při konstituci pozemkových domén. Raději se proto při definici skupin majitelů opíráme o vlastní obsah databáze, a to tím způsobem, že sčítáme dobu, po kterou se daný vlastník objevuje v držení všech sídel, pro která máme údaje k dispozici. Díky tomu je možné identifikovat vlastníky, kteří se ve vzorku objevují sporadicky, a ty, kteří jsou klíčovými hráči – pozemkovými magnáty. Na bázi vytyčeného rozdělení majitelů je možno následně kategorizovat i sídla samotná a vzorek dále hodnotit.

Kvůli nedostatku spolehlivých údajů vycházíme při výpočtu jako obvykle z dělení na čtvrtiny století. Pokud se konkrétní majitel objevuje v daném čtvrtstoletí v držení sídla, je ke kumulativní době držby jeho majetku ve 13.–17. století připočteno 25 let. Vede to sice k drobným zkreslením v případech, kdy je vlastnictví statku svým trváním krátkodobé (v řádu jednotek let), nebo kdy pouze o několik let přesahuje mimo hlavní interval, pro naše potřeby považujeme ale tyto faktory za zanedbatelné. Do délky držby nezapočítáváme ty evidované případy, kdy po změně vlastníka sídlo již není nadále užíváno, a to ať už dočasně nebo trvale. Obvyklá doba (medián) držby mezi šlechtickými vlastníky činí 50 let a průměr je roven 130 letům. Hranici mezi velkými a menšími vlastníky jsme po zvážení stanovili na 250 let, což odděluje přibližně horní decil vzorku. Toto číslo odpovídá i výraznému úbytku zastoupení, vyneseme-li hodnoty do grafu

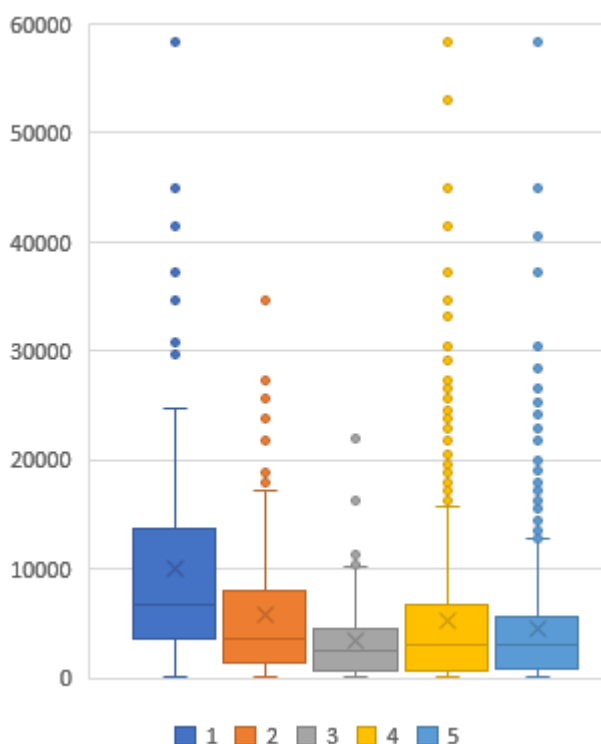
²⁷⁴ Původně zamýšlená možnost zahrnout také příbuznost rodů (podle rozrodů a erbovních souvislostí) byla prozatím ponechána stranou, neboť jde o další nedokončenou větev databáze.

Graf 38. Kumulativní doba držby všech sídel pro majitele z řad šlechty. Horizontální osa udává celkovou dobu držby pro jeden rod (v letech), vertikální osa znázorňuje zastoupení evidovaných příkladů. Zpracoval D. Novák.

(Graf 38). Mezi pozemkové magnáty tak řadíme 247 rodů, které alespoň na čas vlastnily více sídel, nebo které držely alespoň jedno sídlo po velmi dlouhou dobu. Zbylých 2050 rodů považujeme za drobnou pozemkovou šlechtu. Samozřejmě můžeme váhat nad tím, zda bylo právě toto nastavení prahové hodnoty vhodné, a soudit, nakolik by se stav proměnil při započtení menšího počtu držitelů mezi tzv. magnáty. Záměrně ale necháme hranici poměrně volnou, neboť předpokládáme určitou mezerovitost ve vstupních datech a nižší prahová hodnota částečně vyrovnává případné odchylky, protože výsledky odrážejí vybrané jevy v menším detailu. Nijak také nehodnotíme kvalitu a výměru držených statků. Náš rozbor proto nejvíce odráží míru regionalizace, fragmentarizace a proměnlivosti majetkových vztahů, i když je důvodně předpokládáno, že delší kumulativní držba sídel naznačuje větší rodovou moc, vyšší sociální statut a rozsáhlejší pozemkové vlastnictví. Zejména propojení kategorií bohatství a počtu sídel je velmi pravděpodobné a netoliko souvisí s mocensko-politickým vlivem (srov. Jurok 2000, 282). Pokud bychom se snažili najít podstatu největších rodových domén, bylo by třeba minimálně jednu další kategorii přidat, a to tak, abychom celkový počet rodů v této skupině dále snížili na ca.1 % z celkového počtu. Mezi tyto vlastníky by pak spadly nejmovitější rody na prvních 20–30 příčkách.²⁷⁵ Na závěr je třeba upozornit, že pro potřeby rozčlenění jsme zahrnuli i vlastnické údaje k těm sídlům, které z různých důvodů nevystupují v dalších analýzách.

²⁷⁵ Pořadí nejvýznamnějších rodů podle kumulativní držby sídel v období 13.–17. stol.: z Rožmberka, z Valdštejna, z Vartenberka, Trčkové z Lípy, Berkové z Dubé, Šlikové z Holíče, ze Šternberka, z Lobkovic, ze Švamberka, Černínové z Chudenic, Kaplířové ze Sulevic, Libštejnští z Kolovrat, z Gutštejna, Vratislavové z Mitrovic, Kocové z Dobrše, Slavatové z Chlumu a z Košumberka, Švihovští z Rýzmburka, z Donína, Malovcové z Malovic, Smiřičtí ze Smiřic, Bořitové z Martinic, z Hradce, z Vřesovic, Běšínové z Běšin, z Řičan, Zajícové z Hazmburka, Krajířové z Krajku, z Pernštejna, Bavorové ze Strakonice, Žďárští ze Žďáru.

Graf 39. Vztah mezi rozlohou sídel (v m²) a majetkovou držbou. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák.

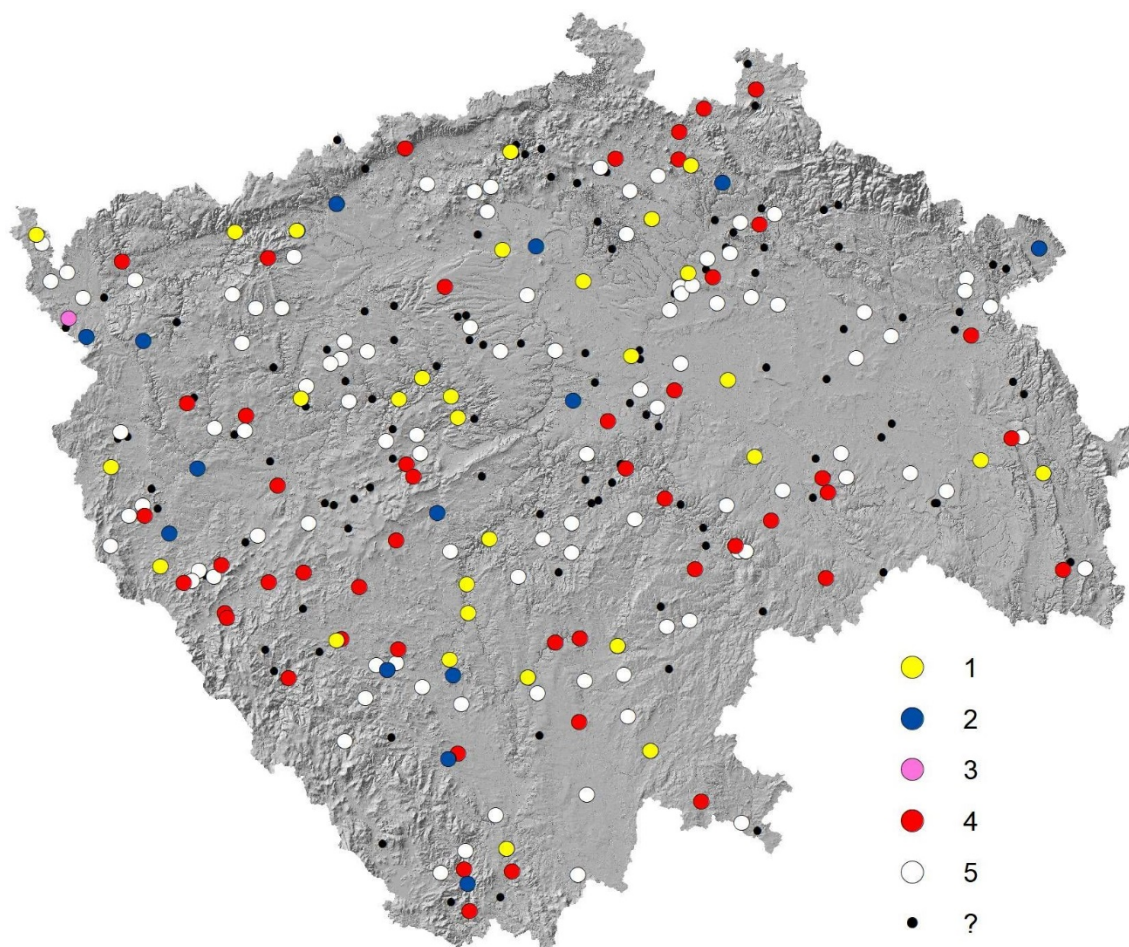
První ověření výpovědní hodnoty provedeme pomocí srovnání celkové velikosti sídel a rozdělení podle typu vlastníka (Graf 39). Nemůžeme dojít k jinému závěru, než že data jsou v tomto ohledu nenáhodná a vykazují některé snadno odhalitelné trendy. Seřadíme-li sídla v dané škále, jasně co do velikosti vítězí sídla pod správou panovníka, za nímž ve velkém odstupu pokračují církevní sídla. Třetí v pořadí jsou sídla mocných magnátů, u kterých však kromě hlavního proudu registrujeme i velmi vysoké množství extrémně velkých sídel. Jde o největší rodové hrady, které mnohdy překonávají dokonce sídla panovnická. Hlavní rozptyl se však drží níže a poměrně se prolíná se sídly méně majetné šlechty, která sice celkově dosahují ještě

menších rozměrů, ale i mezi nimi nalezneme výkyvy směrem k rozměrným sídlům. Zřetelně nejmenší areály do jednoho hektaru rozlohy preferují majitelé z měšťanského prostředí.

Mnohem širší možnosti nám dává posouzení vývoje preferencí pomocí dříve stanovených kategorií účelu. Dovolují lépe postihnout celkovou variabilitu a specifika sídel jednotlivých typů vlastníků, zvláště sledujeme-li změny koeficientů v čase. Na rozdíl od dříve užívaného popisu tentokrát postupujeme při práci s časovými horizonty poněkud jiným způsobem, a to tak, že majetkové charakteristiky vztahujeme vždy k sídlu pro celé století, kdy existuje zmínka o majetkoprávním vztahu mezi objektem a držitelem. Sídla tak mohou být pro jednotlivé časové řezy započítána i opakovaně, a to v důsledku majetkových převodů. Samozřejmě vždy také existuje skupina sídel, u kterých majetkoprávní vztahy neznáme, resp. nebyly při excerpci zachyceny do evidenční databáze. Výsledky shrnujeme opět pomocí série grafů (Graf 40), ale také na několika distribučních mapách (Obr. 45–Obr. 49).

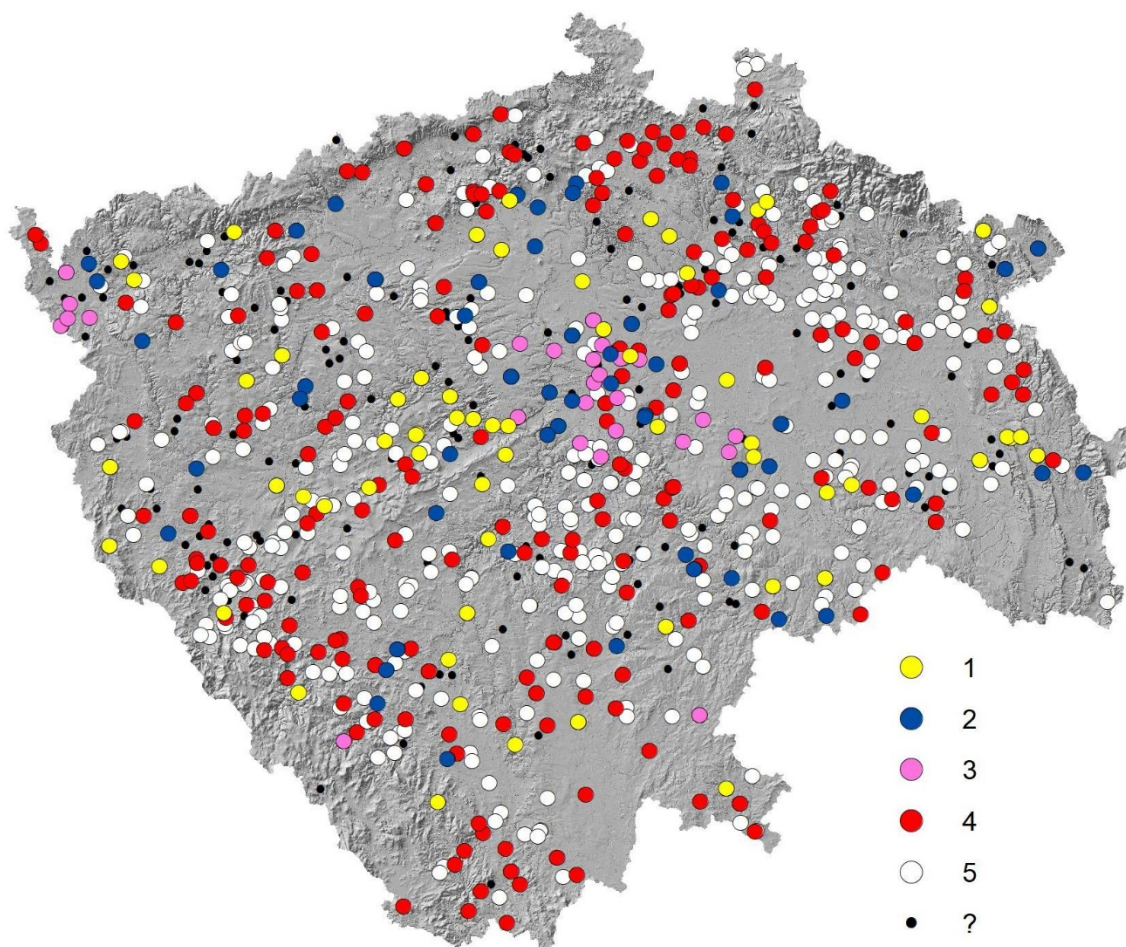

Graf 40. Vývoj vztahu mezi držbou a kategoriemi účelu sídel (spojnicové grafy). Histogram zobrazuje zastoupení dílčích typů držby pro sídla existující v jednotlivých stoletích. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák.

Obr. 45. Majetková držba sídel existujících ve 13. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

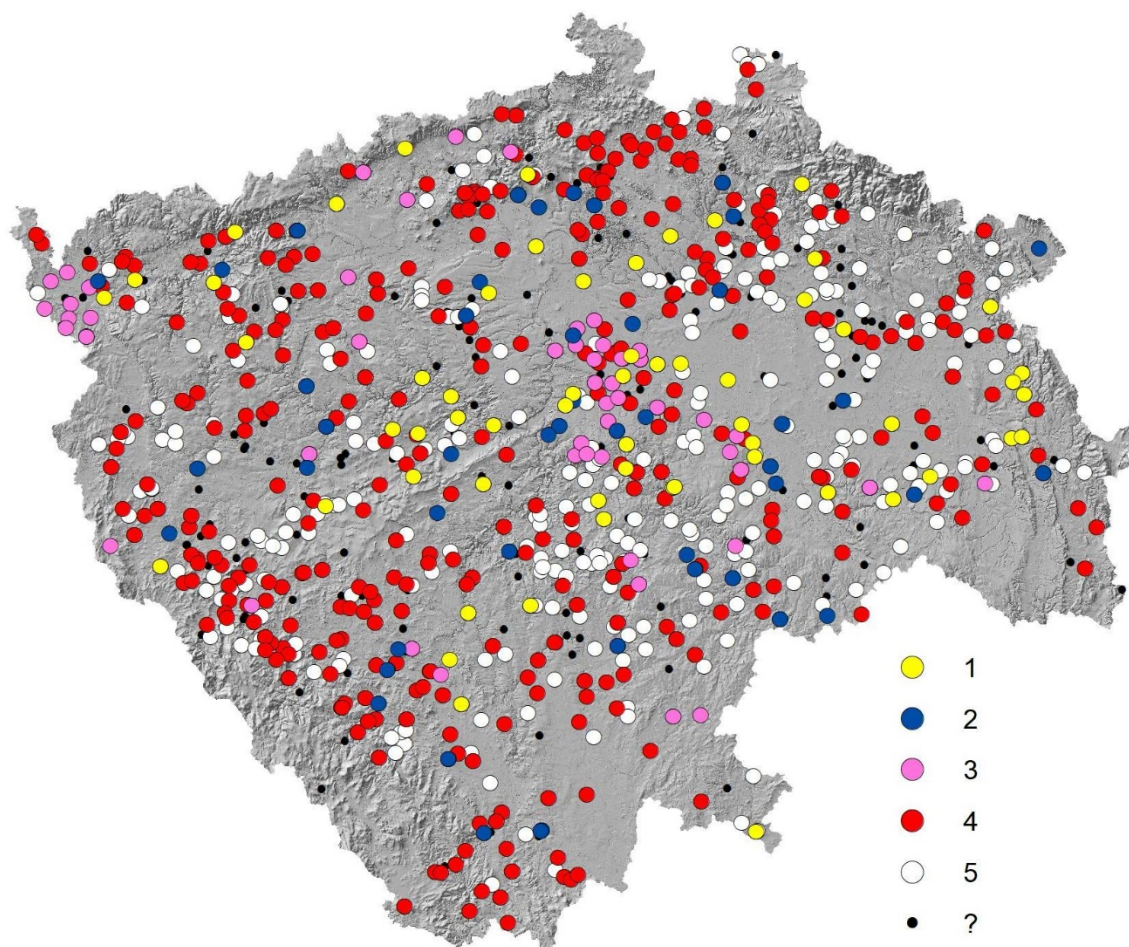
Jako vždy začínáme pohledem do **13. století** (Obr. 45), kdy českou krajinu pokrývalo co do počtu prozatím omezené množství sídel. Nejpočetnější byly majetky menších rodů, rozptýlené bez většího systému po celém území. Pokrytí regionů je ostatně typické pro všechny typy držitelů vyjma městských a měšťanských statků, které se svým jediným zástupcem v souboru omezují na oblast Chebska. Zajímavé je, že i při nízké koncentraci církevních domén, kde evidujeme všehovšudy 19 objektů, je systematicky v téměř pravidelné síti kontrolována celá sídelní oblast Čech. Mnohem větší rozdíly než v distribuci, registrujeme v typologické klasifikaci na základě predikovaného účelu sídel. Zeměpanské objekty se sice vyznačují nejkvalitnějším opevněním, jejich nejsilnější parketou je ale míra reprezentativní symboliky, kterou umně kombinují se strategickou polohou v krajině. Poměrně důležitá je i jejich správní úloha, ale v této oblasti je téměř dvojnásobně překonávají sídla v držení církve. V jejich případě ale i přes zmiňovanou značnou rozlohu nedokumentujeme vyloženě opevněné areály, ale reprezentativní sídla ve strategických polohách, zaměřená na pohodlné každodenní obývání. Jediné evidované měšťanské sídlo 13. století, Podhrad u Chebu, je špatně hajitelným, domácky působícím objektem s ekonomickou a správní funkcí. Nachází se však také v nápadně výhodné poloze vůči okolo probíhajícímu komunikačnímu koridoru, který mohl majitel opticky

Obr. 46. Majetková držba sídel existujících ve 14. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

kontrolovat. Šlechtická sídla se od sebe v principu neliší, i když u sídel mocnější rodů je značně posílena reprezentativní složka, spolu s jejich obranyschopností a mocenským dopadem. Podceňovat bychom neměli ani úlohu takových sídel při správě panství. Naprosto nevyhovující jsou tyto objekty z pohledu každodenního užití a ekonomických aktivit. Sídla méně majetných vlastníků toto rozdělení důrazu v principu kopírují, ale mnohem méně důsledně a soubor zjevně obsahuje širší spektrum variant, které se nevyhýbají ani méně výstavným řešením.

S růstem počtu sídel ve **14. století** začíná být velmi dobře viditelná bezprecedentní zonace majetkoprávních vztahů (Obr. 46). Panovnická doména se koncentruje v oblasti Křivoklátského loveckého hvozdu a v širším okolí spojnice Prahy a Plzně. Silnější je rovněž postavení panovnického rodu v severovýchodních a východních Čechách. Na ostatních částech území zastoupení zemských sídel značně zaostává a sídla panovnického rodu zde tvoří nepravidelnou síť rozptýlených kontrolních bodů v krajině, která je jinak plně v rukách mocných šlechtických rodů. Panovnická přítomnost nerezignuje ani na ochranu zemských hranic. Sídla movité šlechty svou přítomností bezvýhradně ovládla celé jižní, jihozápadní a severní Čechy. V Pošumaví se majetky pozemkových magnátů

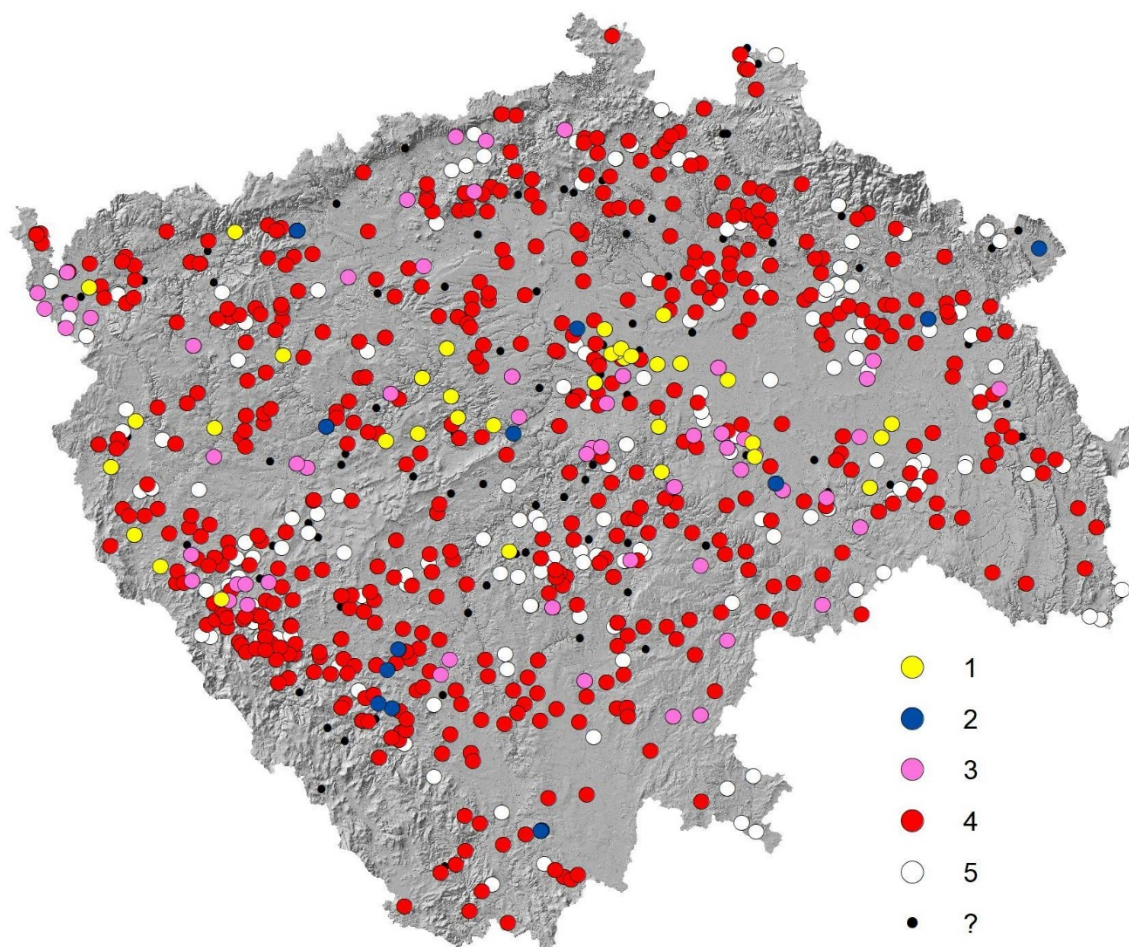
Obr. 47. Majetková držba sídel existujících v 15. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

mísí s drobnější držbou, která dosahuje největších koncentrací na Klatovsku, Benešovsku, a Táborsku. Na Jičínsku a Pardubicku je dokonce zastoupení drobných statků dominantní nad jakýmikoli jinými druhy držby. Velká a konsolidovaná panství přitom vznikají jako pevné Bašty na Českolipsku a Českokrumlovsku. V jiných regionech patrně působilo podstatně více konkurenční prostředí a mísí se zde různé varianty řešení. Naprosto odlišná situace panuje na dvou místech – v okolí Prahy a Chebu. Obě tato regionální centra vynikají v počtu sídel obsazených význačnými měšťanskými rody. Poněkud skromněji se tento jev opakuje na Kutnohorsku. Co je však překvapivé, je pravidelné mísení měšťanských (městských) domén se statky patřícími církvi. Jiné kategorie vlastníků se do tohoto konglomerátu vazeb zapojují pouze výjimečně. Církevní statky zůstávají rozptýlené, i když je opticky patrné, že kolem nich vznikají nepřírozně velká území bez většího počtu sídel. Snad jde právě o ty části krajiny pod přímým vlivem církevních center. Podobnou „auru“ nedostupnosti vyvolává také královská doména na Křivoklátsku. Co do typologie se skladbou sídla nemění, pouze se poněkud obrušují hrany dříve ostře vymezených variant. Nejvíce je tento proces patrný u sídel méně movité šlechty, kde vidíme úplnou nevyhraněnost; v menší míře pak identifikujeme podobné znaky u sídel církevních a měšťanských. Sídla větších rodů a panovnická sídla na svém

vzhledu, poloze a zejména účelu nic nemění, i když nastoupený trend poklesu významu triumvirátu reprezentace-bezpečnost-moc se začíná nápadně projevovat na všech úrovních.

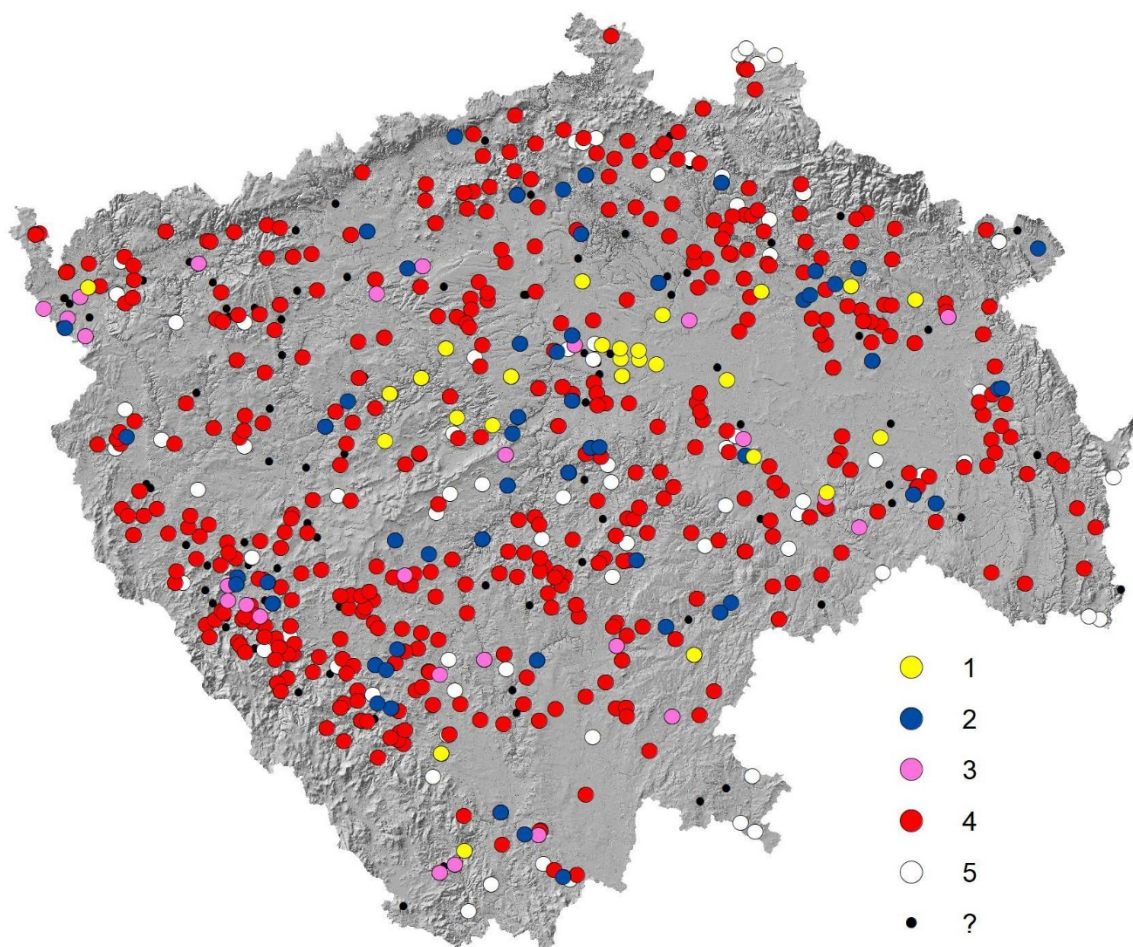
V **15. století** zůstávají i nadále dominantní formou nejmenší statky, i když podíl větších panství rychle stoupá. Počet zeměpanských i církevních sídel zůstává stabilní, což vede i ke stabilitě jejich typologických charakteristik. Již v období 15. století se ale na vzorku sídel drobnější šlechty počíná projevovat nástup jiných charakteristických znaků, než která bychom u středověkých sídel očekávali. Marginalizuje se jejich obranyschopnost a dochází ke zdůraznění vlastností typických pro každodenní soukromé užívání. Přesto se prozatím neztrácejí reprezentativní varianty sídel drobné šlechty, umístěné alespoň s částečným důrazem na strategickou polohu. Nemůžeme pochybovat o tom, že pozorujeme vrcholnou fázi přerodu sídel k jiným, produkčně zaměřeným variantám. Nejvíce při tomto procesu trpí obranyschopnost sídel, která se prudce propadá. Mocnější rody tento trend pozorují jaksi zpozvzdálí a nejde u nich o toliko strmý pád. Prozatím se udržuje převaha reprezentativních objektů se správní funkcí, které však rovněž ztrácejí svou obranyschopnost. U neopevňených měšťanských sídel, stejně jako u církevních správních center a královských hradů změny nepocítujeme. Nezmínili jsme ale zatím distribuční vývoj. Zřetelný skok nastává v rozložení sídel lépe zajištěné šlechty. Ta z dříve založených jádrových oblastí rychle expanduje do okolí a nemilosrdně pohlcuje menší statky. Mnohem pomaleji tento vývoj postupuje na místech, kde v předchozím období byla držba nejvíce rozdrobená. Baštou drobné feudalit tak zůstává Benešovsko, Tábořsko, celá oblast Vysočiny, Chrudimsko, Pardubicka, Jičínska a Mladoboleslavsko. Zcela udolat se drobné rody nepodařilo také na periférii Křivoklátska a na jižním Plzeňsku s přesahem do severního Pošumaví. Nadále se rozšiřuje doména měšťanských sídel na Chebsku, v okolí Prahy se situace naopak více znejasňuje a dochází k mísení statků církve, panovníka, měšťanstva i větších rodů. V rozmezí 14. a 15. století dochází k poměrně značnému rozmělnění původní sítě panovnických opor, které se postupně vytrácejí z jižních a západních Čech. Na druhou stranu, alespoň na čas se podařilo koruně získat některé objekty ve východních a severních Čechách a celkově značně posiluje panovnickova přítomnost ve středních Čechách. V tomto případě se ale zdá, že jde o pomyslné „vyklizení“ prostoru Vysočiny a o nucený pohyb zeměpanských majetků směrem ku Praze.

Jak by bylo snadno možné předvídat, na přelomu 15. a **16. století** se plně projevují důsledky nastolených trendů, i širší konsekvence husitských válek a celkové společenské proměny. Jestli nějaké slovo může vystihnout nastalou situaci, je to „normalizace poměrů“ (Obr. 48). Mocnější rody dokonávají likvidaci drobných pozemkových vlastníků, kteří již jen jako ozvěna někdejšího stavu dožívají na svých statečcích na Sedlčansku, Voticku, Klatovsku, jižním Plzeňsku, Hořicku a Novobydžovsku. Není překvapivé, že došlo k téměř úplnému rozpadu církevních domén, s jedinou podstatnější

Obr. 48. Majetková držba sídel existujících ve 16. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

výjimkou, a to týkající se oblasti Strakonicka, kde se udržela panství strakonických Johanitů a pražské kapituly. Jinak zůstávají v církevních rukách pouze menší správní centra a někdy až bezvýznamné periferní objekty. To se se podepisuje na typologické skladbě církevních sídel prudkým propadem reprezentativní složky a zaměřením se na zemědělskou produkci. Je to ostatně opakující se trend, kterou identifikujeme u všech ostatních typů objektů a držby, s výjimkou královské domény, kde mizí nejdůležitější vojenské opory, ale zbytek charakteristik zůstává. O to více se ale panovnický majetek posouvá v prostoru. Stabilním prvkem je Křivoklátsko, kde se udržuje síť mocenských center. Nově vzniká nebývalá koncentrace korunních sídel v okolí Staroboleslavské aglomerace s centrem v Brandýse nad Labem. Několik posledních sídel panovníka se rozkládá také ve východních Čechách a rámcově jsou pokryty i celé západní Čechy. Na severu a jihu bychom však panovnická sídla hledali marně a jsou to oblasti již plně v rukou rodové šlechty. Není bez zajímavosti, jak s rozvojem regionálních městských center stoupá počet sídel obývaných či spravovaných buržoazií. Nově nabyté sebevědomí měst je tak přímo hmatatelné v celém stavovském státě. V 16. století se poprvé otáčí i situace u sídel nejsilnějších panských rodů, která sestupují ze sice reprezentativních a pohledově zajímavých, ale také špatně dostupných vrcholů do zemědělské krajiny, kde

Obr. 49. Majetková držba sídel existujících ve 17. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

vyváženě propojují správní, ekonomické a rezidenční účely sídel. Mnohdy se tak neliší od jiných soudobých staveb. Sídla drobných majitelů v 16. století působí nejnuznějším dojmem a sledují hlavně každodenní potřeby při obývání.

Pokud v minulém kroku byl leitmotivem boom velkých šlechtických domén, tak v **17. století** je to redukce a reorganizace (Obr. 49). Na scénu se v nové síle v souvislosti s bělohorskými událostmi a následnou rekatolizací vrací církev, která obsazuje svými multifunkčními správními centry takřka všechny regiony. Panské rody redukují počet svých aktivně užívaných sídel a zefektivňují tak výkon praktické správy. Zajímavým fenoménem je vznik početných ucelených skupin vrchnostenských objektů, které jsou snad součástí široce pojímaných krajinných koncepcí. Takové clustery jsou zřetelné na Rychnovsku, západně od Blatné, na Slánsku i na dalších místech. Jednoznačné vysvětlení letmý pohled do dat nenabízí a jev by bylo třeba dále sledovat ve větším detailu. Velmi vysoká koncentrace vrchnostenských sídel se uchovala v periferních oblastech Pošumaví a širšího Podkrkonoší. Zanikají i poslední zeměpanská sídla v západních Čechách a stejně jako jsou upozaďovány České země v Rakouské monarchii, je redukována síť korunních sídel na tradiční Křivoklátsko a nově velmi dobře zajištěné Brandýssko.

Početní úbytek čekal též městy ovládaná sídla a stabilnější městské domény přežívají jen na Chebsku a v okolí Klatov. Dokončen je i proces dlouhodobé přeměny sídel, který vedl ke stabilizaci užívání staveb zámeckého typu na jedné straně a drobných hospodářských center na druhé straně. Uzavírá se tak dlouhé trvání středověku, které – i přes někdy razantní spád – po celou dobu nezměnilo svůj kurz. Rozhodně nelze říci, že by stav v 17. století byl něčím jiným, než vrcholem dlouhodobých procesů nastartovaných na sklonku 14. století.

9 Doplnkové analýzy a alternativní přístupy

Předchozí kapitoly a metodické postupy jsou ve své výpovědi poměrně samonosné, přesto by bylo krátkozraké se alespoň nepokusit o konfrontaci s výpovědí alternativních analýz. Tyto nezávislé postupy nám mohou pomoci oddělit zrna od plev a nalézt skryté zákonitosti, které interpretace sídel pouze pomocí kategorií účelu neumožňuje.

9.1 Analýza hlavních komponent

Užívání analýzy hlavních komponent (PCA) při syntéze archeologických dat se stalo v české archeologii díky práci E. Neustupného a produkci západočeské školy archeologie do jisté míry standardem (Neustupný 2007, 137–162 a tam citované práce).²⁷⁶ Nepochybně jde o velmi dobře fungující metodu, která však vyžaduje nejen značnou pečlivost při přípravě dat, ale také odpovídající otázky, které je schopna řešit. Úskalí spočívá v její nekritické aplikaci, kdy výběr metody není argumentačně zdůvodněn a výsledky jejího užití jsou pokládány za jediné relevantní struktury, které se v datech vyskytují. Přitom nebývá příliš diskutován základní problém, že metoda má tendenci vyzdvihovat pouze ty nejsilnější faktory a případné subalterní (přestože nenáhodné) struktury potírá. Možná je to častým užíváním PCA v pravěké archeologii, která se více potýká s arbitrárními proměnnými bez hlubší svébytné informační hodnoty. PCA umožňuje zorientovat se v datovém souboru na úrovni základních deskriptivních znaků, i pokud nedokážeme předem odhadnout význam a váhu popisných atributů. Může tak posloužit jako dobrý odrazový můstek. Vlastní pochopení principů fungování metody však není snadné a bývá často užívána na bázi automatizmu. Aplikaci PCA tak do práce zařazujeme ze dvou základních důvodů: (1) abychom demonstrovali její úskalí při použití na informačně bohaté datové soubory; (2) abychom ověřili, zda se alespoň některé struktury projevují i při metodickém postupu, který při syntéze nezahrnuje tolik subjektivních zásahů.

Jak vyplývá ze statistického přehledu i z charakteru zvolených deskriptorů, pokud chceme dospět k alespoň částečně racionálním výsledkům, nemůžeme vyjít přímo ze základních atributů, které sloužily při popisu dat. Ty v důležitých bodech nenaplnují predispozice, které jsou nutné pro zařazení do PCA.²⁷⁷ Po vyjmutí metodicky nepřijatelných deskriptorů by se data stala natolik torzální a zatížená směrem k některým vlastnostem, že bychom nemohli získat žádné smysluplné výsledky. Rozhodli jsme se proto raději použít údaje, které nám sloužily jako bazální východiska v předchozích analýzách. V prvním případě máme na mysli funkční potenciály (viz kap. 6), které jsou sice již jistou interpretací zatíženy, avšak nedostatky jsou vyváženy možností využít celé spektrum sledovaných vlastností sídel, bez nutných kompromisů v širí záběru. Dalším použitelným údajem je velikostní kategorizace sídel, která byla rovněž součástí předchozích analýz a projevovala se jako nenáhodný faktor. Poslední skupinu tvoří údaje

²⁷⁶ Ten metodu nazývá alternativně „vektorovou syntézou“.

²⁷⁷ Důvody viz Neustupný 2007, 140–141.

Factor Loadings (Varimax normalized) (DVS_PCA) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,300000)		
Variable	Factor 1	Factor 2
hospodar	-0,328876	0,631104
obranyscho	0,763525	-0,434898
spolec_int	-0,089395	0,722723
org_kompl	0,762554	-0,110710
kom_dost	0,207931	0,683098
impr_kont	0,773279	0,276772

Tab. 10. Analýza hlavních komponent; varianta 1 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel. Zpracoval D. Novák.

Factor Loadings (Varimax normalized) (DVS_PCA) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,300000)		
Variable	Factor 1	Factor 2
vznik	-0,602388	0,333035
zanik	-0,051757	0,779197
hospodar	-0,356738	0,579652
obranyscho	0,787590	-0,381996
spolec_int	-0,093817	0,698255
org_kompl	0,799024	0,057512
kom_dost	0,111355	0,528984
impr_kont	0,689855	0,333063

Tab. 11. Analýza hlavních komponent; varianta 2 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel a chronologické zařazení. Zpracoval D. Novák.

zvoleny faktory s vlastním číslem vyšším než jedna.

V první, nejjednodušší variantě (Tab. 10) jsme do analýzy zařadili čistě koeficienty jednotlivých funkčních potenciálů. Jako významné byly extrahovány dva doplňující se faktory. První popisuje sídla s mírně horšími hospodářskými předpoklady, vysokou obranyschopností, vysokou komplexitou a značným impresivním a kontrolním potenciálem. Typické jsou tak pro něj dobře situované mocenské opory se slušnou obranyschopností.²⁷⁸ Naopak atypická jsou pro takový faktor nejjednodušší sídla, často ve dvorech a v nejhůře chráněných polohách.²⁷⁹ Druhý faktor vyzdvihuje právě dobré hospodářské podmínky a komunikační dostupnost a vylučuje hajitelnost sídla. V kladných hodnotách faktorového skóre jde o objekty často umístěné v městském

o majetkové držbě, které jsme redukovali na pět dichotomických deskriptorů, které poukazují na alespoň dočasné užívání sídla konkrétní sociální skupinou podle výše prezentovaného členění (viz kap. 8.2). Jako doplněk jsme přidali údaj o období vzniku a zániku sídla. PCA jsme aplikovali pomocí software Dell Statistica ve čtyřech krocích, při zařazení různých kombinací deskriptorů. Tento postup umožňuje sledovat vliv jednotlivých složek na celkovou variabilitu v datech a na jejich výpovědní potenciál. Jako významné byly

²⁷⁸ Prácheň (Velké Hydčice), Vartenberk (Stráž pod Ralskem), Kolín, Vimperk, Rabí, Kynšperk nad Ohří, Kašperk (Žlíbek), Střela, Kuncberk (Křinec), Paradis (Rtyně nad Bílinou).

²⁷⁹ Žerčice, Býčkovice, Zvíkov u Lišova, Bakov, Sedlov, Litovice, Mladějovice, Sloup v Čechách (sídlo pod hradem), Kozlí u Čížové, Jinonice.

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (DVS_PCA) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,300000)				
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
vznik	0,380128	-0,619710	0,248275	0,017493	0,181599
zanik	0,845859	-0,045167	-0,039508	0,117682	-0,074739
hospodar	0,444696	-0,401277	-0,175406	0,260644	-0,076049
obranyscho	-0,356319	0,771711	0,141204	-0,026221	0,051106
spolec_int	0,535659	-0,147373	-0,210510	0,322741	-0,137619
org_kompl	0,110559	0,796346	0,004697	-0,002362	-0,028212
kom_dost	0,070142	-0,063675	-0,043289	0,867694	-0,040295
impr_kont	0,124824	0,565567	0,180555	0,519913	0,161370
drz_1	0,203934	0,564570	-0,170661	-0,051862	0,028828
drz_2	0,029318	0,071878	-0,714923	0,086426	0,260828
drz_3	0,042429	0,003698	-0,698388	-0,047422	-0,198162
drz_4	0,743932	0,239768	0,102429	-0,135231	0,063639
drz_5	0,083062	0,014779	0,016112	0,023458	-0,927627

Tab. 12. Analýza hlavních komponent; varianta 3 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel, chronologické zařazení a majetkovou držbu. Zpracoval D. Novák.

prostředí, i když některá sídla do skupiny typologicky poněkud nezapadají.²⁸⁰ V záporné škále mezi typickými lokalitami nacházíme směs dobře chráněných sídel na vrcholech kopců, mezi kterými se silně projevují větší rodová sídla a také předpokládané strážní hrádky.²⁸¹

Ve druhé variantě jsme ke sledovaným hodnotám přidali navíc chronologické vymezení pomocí absolutního data vzniku a datace zánikového horizontu (Tab. 11). Tato drobná změna v podstatě nijak nezahýbala se strukturou faktorů, které co do počtu i významu zůstaly totožné. Pouze se přidala jasná korelace mezi stářím sídla a prvním faktorem, resp. relativně pozdním zánikem sídel typických pro druhý faktor, která jsou obvykle též mladšího založení (což ale není imperativ). Díky úpravě došlo k redistribuci nejtypičtějších zástupců, ale nejde o nijak významnou změnu, pouze drobnou korekci pořadí sídel na čelních místech obou pólů faktorového skóre. Došlo tak k obohacení výpovědní hodnoty bez změny vlastní variability. To mimochodem naznačuje, že oba zmíněné faktory skutečně mají značný chronologický význam a klasifikace podle uvedených kritérií by sama o sobě měla naznačovat nejpravděpodobnější dataci sídla.

Třetí varianta extrakce faktorů pomocí PCA významně rozšiřuje počet relevantních výstupů, a to díky doplnění deskriptorů popisujících majetkovou držbu (Tab. 12). První faktor je charakterizován mladšími, velmi pozdě zanikajícími sídly s vysokým hospodářským potenciálem, nižší obranyschopností a velmi vysokým potenciálem

²⁸⁰ Sokolov, Broumov, Nudvojovice, Třeboň, Kyšperk (mladší sídlo), Kadaň, Kolín, Písek, Hrádek u Sušice, Česká Lípa, Mělník, Litoměřice, Strakonice.

²⁸¹ Nový Žeberk (Pyšná), Skalní hrad (Raspenava), Rýzmburk (Hrad Osek), Jezdec (Ruprechtice), Vraty (Těchlovice nad Labem), Helfenburk u Úštěka (Rašovice u Klovic), Lešno (Leština u Malého Března), Litice nad Orlicí, Nedamy (Jestřebice u Kokořína).

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (DVS_PCA) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,300000)				
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
vznik	-0,648764	0,308445	-0,242871	0,030756	-0,148682
zanik	-0,142149	0,826755	0,050367	0,154229	0,094867
hospodar	-0,415483	0,375862	0,176476	0,282038	0,131412
obranscho	0,806807	-0,259257	-0,141858	-0,034822	-0,089577
spolec_int	-0,183040	0,493114	0,214060	0,347702	0,174374
org_kompl	0,828864	0,198290	-0,001397	0,016969	0,033559
kom_dost	-0,068356	0,024591	0,043657	0,867508	0,044226
impr_kont	0,492842	0,176168	-0,171735	0,522283	-0,218012
drz_1	0,476704	0,277548	0,185796	-0,054293	-0,119092
drz_2	0,061501	0,018565	0,712501	0,098668	-0,223535
drz_3	-0,009455	0,037081	0,702659	-0,054915	0,172115
drz_4	0,139531	0,774347	-0,088507	-0,101802	-0,070935
drz_5	0,034232	0,077696	-0,026027	0,019138	0,919826
velikost	0,857608	-0,111616	-0,010047	0,008809	0,063778

Tab. 13. Analýza hlavních komponent; varianta 4 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel, chronologické zařazení, majetkovou držbu a velikostní kategorii. Zpracoval D. Novák.

společenské interakce; bývají v držení nejmovitějších šlechtických rodů. Na kladné straně spektra tak faktor vymezuje v podstatě zámecké stavby, situované v úzkém kontaktu se zázemím.²⁸² Záporný pól je typický pro nejstarší mocenské opory, menší vojensky zaměřené objekty a obecně brzy opuštěná sídla hradištní tradice.²⁸³ Druhý faktor je založen na vztahu mezi panovnickou držbou, vysokým stářím lokalit, nízkým hospodářským potenciálem, velmi vysokou obranyschopností, organizační komplexitou i impresivním působením. V podstatě tak definuje skupinu nejstarších královských (ale i velkopanských) mocenských opor.²⁸⁴ V záporných číslech je vyčleněna skupina – dalo by se říci – nevyhraněných, až bezvýznamných rezidenčních objektů.²⁸⁵ Třetí faktor je poněkud matoucí a v podstatě pouze naznačuje, že existuje skupina sídel, u kterých dochází k majetkovým přesunům mezi držbou měst/měšťanů a církevními institucemi. Na čtvrtou pozici se odsouvá faktor popisující víceméně tentýž soubor sídel, který byl u variant 1 a 2 sledován ve druhém faktoru (sídla ve městech vs. nedostupná sídla). Poslední, pátý faktor, je představitelem skutečnosti, že sídla drobných držitelů jsou indiferentní a nelze je sledovat jako jasnější typologickou skupinu. Proto ani výsledné

²⁸² Staré Hrady, Pacov, Hořovice – Nový zámek, Rychnov nad Kněžnou, Kynšperk (mladší sídlo), Nové Benátky, Manětín, Bělá pod Bezdězem, Koštofrank (Lázně Běláhrad), Žireč.

²⁸³ Příkopy (Podzámčí), Putkov, Hausberk (Maňávka u Českého Krumlova), Ruchomperk (Černíkov), Vraty (Těchlovice nad Labem), Zátoň (Všeměry), Čtyřkoly, Otryby, Boršov nad Vltavou, Konvalinkový vrch (Jestřebí u České Lípy).

²⁸⁴ Prácheň (Velké Hydčice), Bechyně, Křivoklát, Bezděz, Velešín (Sedlice), Děvín (Hamr na Jezeře), Mělník, Přimda, Potštejn (nejstarší sídlo), Český Krumlov.

²⁸⁵ Mlékovice u Neveklova, Zdíbi, Zaječice u Chrudimi, Čížkrajice, Býčkovice, Zboží, Slapany u Chebu, Olbramovice u Votice, Bakov, Šabina.

faktorové skóre neudává příliš smysluplné hodnoty, i když je pravdou, že v záporné škále faktorového skóre se velmi často objevují charakteristická sídla s příkopovým ohrazením, chtělo by se říci „středověké tvrže“.²⁸⁶

V posledním kroku jsme do této již tak poměrně bohaté skupiny deskriptorů doplnili velikostní kategorii sídla (Tab. 13), což výsledky nijak významně neovlivnilo, pouze došlo k jasnější definici mocenských opor. Ke všem ostatním faktorům se velikost sídla jeví jako nezávislá veličina.

*

Na předchozích stranách jsme v rychlém sledu představili možnosti, které se otvírají při užití exploratorní statistiky. V podstatě můžeme konstatovat, že k novým zjištěním nad rámec dosud vysloveného nás analýza hlavních komponent přímo nepřivedla. I přesto by nebylo radno výsledky zcela zatracovat. Je zjevné, že se potvrzuje validita definice funkčních potenciálů a že kombinace jejich výpovědi umožňuje rozpoznávat v datech poměrně robustní struktury. I když se potvrzuje poznámka, že PCA má tendenci vyzdvihovat pouze ty nejlépe zřetelné faktory, za cenný nástroj považujeme možnost využít faktorové skóre pro určení míry korelace mezi zjištěným jevem a jeho typickými představiteli. Je pravděpodobné, že pokud bychom deskriptivní systém šli metodě více „na míru“ a snažili bychom se sledovat specifitější otázky, mohla by to být právě PCA, která by nám pomohla vyvracet nepravděpodobné interpretační varianty a hledat relevantní struktury. Nevyčerpali jsme také v úplnosti spektrum variant, jak dále zkoumat výsledné skupiny objektů, rozdělené na bázi faktorového skóre. Přesto si myslíme, že PCA nelze chápat jako nedostižnou formu analytického postupu, jak je někdy prezentována, a na metodu musíme hledět podobně kriticky, jako na jiné možné přístupy. Je zřetelné, že při užití totožných dat bylo možno pomocí deduktivních kroků dojít k rozmanitějšímu obrazu, který možná není tak snadno statisticky hodnotitelný, nicméně postihuje vzorek podstatně více vyčerpávajícím způsobem. Samozřejmě je důležité přiznat, že výhoda exploratorních metod tkví v jejich schopnosti posunout náhled na data žádoucím směrem, zvláště ve chvíli, kdy tápeme a strukturální zákonitosti se nedaří v datech odhalit pomocí jednodušších přístupů. PCA pak může být dobrou volbou, nikoli však pro všechny situace a všechny datové celky.

9.2 Síťová analýza

V poslední fázi obraťme pozornost k metodě, která se v uplynulých letech stále častěji objevuje na stranách významných oborových periodik a počíná přinášet nové, zajímavé výsledky. Síťová analýza je perspektivní a současně velmi variabilní analytický postup s dobrými předpoklady pro vizualizaci výsledků, použitelný pro exploratorní analýzu archeologických dat. Síťovou analýzu můžeme používat nejen při studiu problémů, které

²⁸⁶ Podhrad (Dřenice u Chebu), Okrouhlá u Chebu, Sulice, Nebovidy, Skalsko (Pohoří u Prahy), Milčeves, Sulislav, Poustka u Františkových Lázní, Krchleby (Lány na Důlku), Ostrov u Záp.

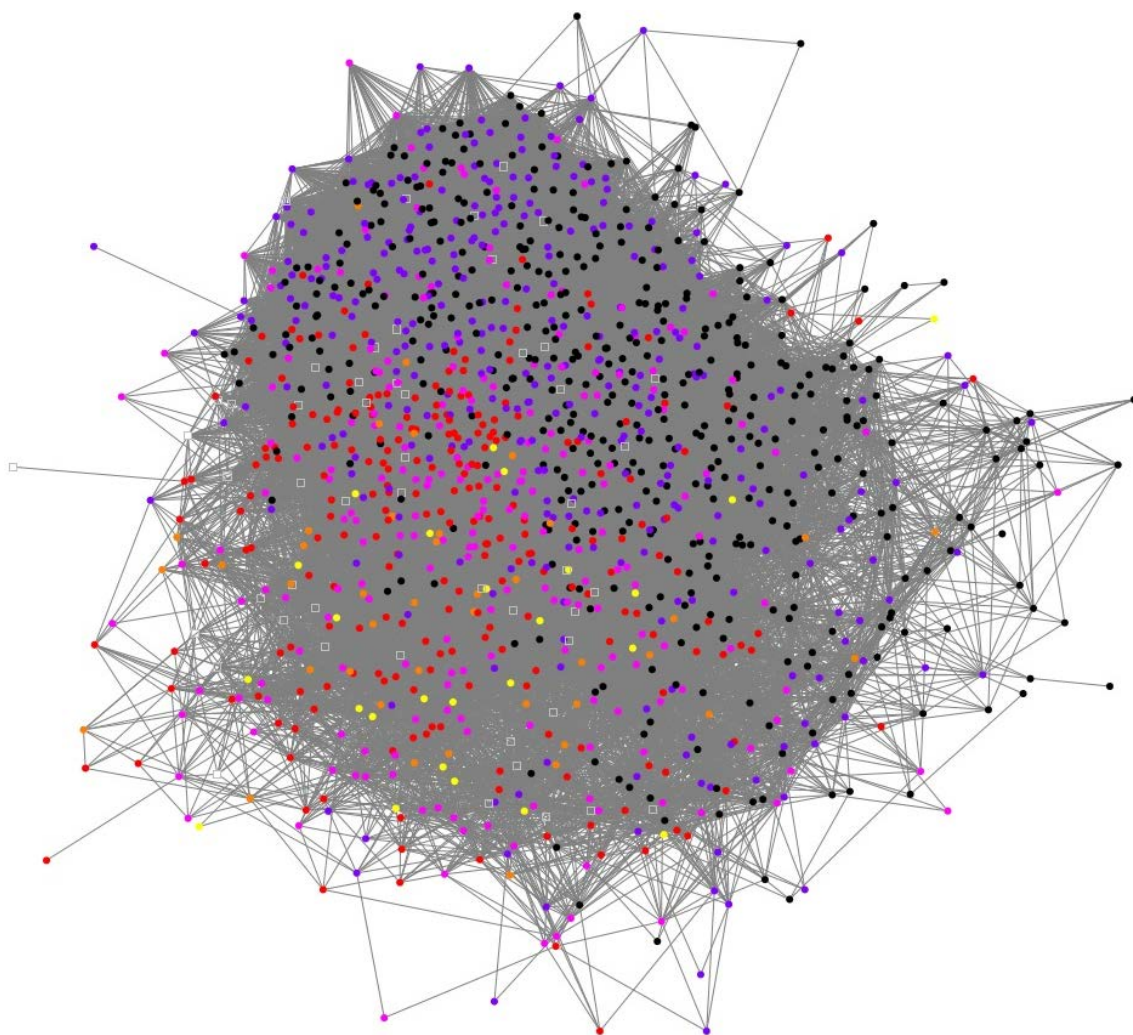
se i v realitě zakládají na grafových strukturách (např. sociální sítě), ale také jako prostředek k uchopení abstraktních dat bez vazby k prostoru nebo konkrétním entitám. Metoda se zakládá na principu cíleného propojování uzlů pomocí hran. Uzly mohou reprezentovat libovolné typy prvků (např. osoby, místa, události; Graham 2006), ale může jít kupříkladu též o vlastnosti (barva, materiál, forma) nebo o kombinace více variant (*affiliation networks*; Brughmans 2013, 638–639). Hrany jsou směřovanými i nesměrovanými spojnicemi uzlů a zakládají se na libovolně definovaném vztahu, který může dosahovat různé váhy. Důvody pro existenci hrany mezi dvěma uzly mohou být početné: od prostých úvah o geografické vzdálenosti (*least-cost networks*; Herzog 2012), přes vzájemnou viditelnost (*visibility networks*; Brughmans–Brandes 2017), po případné přirozené vazby (např. obchodní sítě; Sindbæk 2007). Proč ale sítě sestavovat? Velkou výhodou je snadná vizualizace výsledků prostřednictvím grafů, které v abstraktním prostoru zobrazují vlastnosti datových souborů. Vzdálenost uzlů v grafu a počet vazeb pak můžeme posuzovat jak opticky, tak pomocí statistických veličin (centralita, mezilehlost, clusterování aj.; srov. Brughmans 2010; 2013; Knappett (ed.) 2013; Brughmans–Collar–Coward (eds) 2016; obecně Schensul a kol. 1999; De Nooy–Mrvar–Batagelj 2005).²⁸⁷

Pro evidenci a pozorování vlastností vrchnostenských sídel se nabízí využití několika variant analýzy. I když na mysl jako první přijde analýza odvislá od vztahů sídel v krajině, touto cestou nepůjdeme, protože vzorek je příliš zatížený výběrovostí.²⁸⁸ Naším cílem je podpořit, upřesnit nebo vyvrátit argumenty užívané v předchozím textu, a to pomocí alternativní metody, která se nevztahuje k úvahám o kategoriích účelu sídel. Pro tvorbu sítě jsme se proto rozhodli využít principu tzv. *similarity networks* (Östborn–Gerding 2014), které se zakládají na podobnosti vlastností mezi propojenými uzly.

Stejně jako v případě PCA (viz výše), jsme jako vstupní parametry analýzy použili funkční potenciály, které v logických skupinách shrnují atributy sídel v šesti oblastech (viz kap. 6). Síť je obvykle vyjádřena pomocí matice vztahů mezi uzly. Tato matice může být symetrická (výsledkem je nesměrovaná síť) i asymetrická (směřované hrany). Abychom získali matici vztahů, byla nejprve sestavena samostatná matice pro každý funkční potenciál, a to tak, aby na průsečíku udávala absolutní rozdíl koeficientů pro každý pár sídel. Tyto dílčí matice byly sečteny a ve výsledné matici byly zvoleny jako hrany ty kombinace sídel (uzlů), kde hodnota udávající kumulativní rozdílnost ve všech funkčních rovinách nepřesahuje zvolenou prahovou hodnotu. Výsledky pro dílčí prahové hodnoty byly vizualizovány pomocí grafů v programu NodeXL (Graf 41–Graf 44) a následně analyzovány v programu Pajek. Vyjma zobrazení hran (podobnosti) a uzlů

²⁸⁷ Dále též: <http://connectedpast.net/>; <http://historicalnetworkresearch.org/>

²⁸⁸ Při detailním pohledu, který vyžaduje práce s viditelností nebo dostupností pro budování sítí odvozených z těchto veličin, by chybějící uzlové body příliš ovlivňovaly výsledky analýzy. Nemůžeme říci, že by vzorek jako takový byl zkreslující; míra podrobnosti analýz ale musí odpovídat výpovědnímu potenciálu dat.

Graf 41. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <100. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: *žlutá* – 13. stol.; *oranžová* – 14. stol.; *červená* – 15. století; *fialová* – 16. století; *modrá* – 17. století; *černá* – mladší horizonty; *šedý čtverec* – nedatováno. Zpracoval D. Novák.

(sídel) jsou výsledky v grafech barevně kategorizovány podle zánikových horizontů (13.–17. století + mladší horizonty). Díky tomu je možné sledovat, nakolik se podobnost sídel projevuje jako chronologicky podmíněná typologie.

Jak jsme zmínili výše, grafy je možné hodnotit i opticky. Již na první pohled se od sebe vzájemně liší počtem zobrazených vazeb, který prudce klesá se snižováním prahové hodnoty. Pokud prahovou hodnotu stanovíme na koeficient méně než 100,²⁸⁹ je graf poměrně hustě protkán vazbami, kterých je dohromady téměř 90 tis. (87560), a data v grafu tvoří značně homogenní skupinu. Zhruba polovina grafu obsahuje větší počet uzlů, které zároveň vykazují větší podobnost (Graf 41). Zajímavé jsou tyto údaje v kombinaci s barevným rozlišením zánikových horizontů sídel. Více provázaná část grafu je zjevně s převahou tvořena lokalitami, které zanikají později (od 17. století).

²⁸⁹ To znamená, že sídla jsou vyhodnocena jako podobná, pokud odchylka indexů funkčních potenciálů v průměru nepřesahuje hodnotu 17.

Pomyslný mezistupeň tvoří velmi promísená skupina sídel spadajících svým zánikem do 15. a 16. století. Méně provázaná skupina sídel je sestavena ze starších zánikových horizontů. Např. sídla zaniklá ve 13. století vůbec nenacházíme v zahuštěné části grafu, ale zároveň nejsou nijak typologicky homogenní. Těž sídla zanikající ve 14. století se v hustší části sítě vyskytují velice sporadicky. Hlavní změnu trendu mezi zanikajícími sídly tedy spatřujeme na úrovni přelomu 14. století a 15. století, kdy se sídla více unifikuji a vývoj dále působí víceméně konzistentně. I přesto lze částečně odlišit vlastnosti sídel zaniklých v 17. století, od těch opouštěných později. Pokud se díváme na konkrétní příklady zastoupené v dílčích částech grafu, nacházíme vydělena sídla, která bychom charakterizovali jako „hrádky“ vrcholného středověku,²⁹⁰ menší, příkopem hrazené objekty vrcholného a pozdního středověku,²⁹¹ pozdně středověká a raně novověká sídla hospodářsko-obytného charakteru ve dvorech²⁹² a zámecké objekty mladších období, často se správní funkcí.²⁹³ Zvlášť jsme se pokusili vydělit také atypické lokality, tedy ty, ležící na periferii grafu. Nacházíme mezi nimi širší spektrum areálů: velké mocenské opěrné body,²⁹⁴ městská správní sídla,²⁹⁵ specificky situované (mnohdy výstavné) zámky,²⁹⁶ solitérní dvory²⁹⁷ a opevněná sídla v nestandardních polohách.²⁹⁸ Již první graf tak přináší nebývalé množství informací o trendech a strukturách v souboru. Z důvodu vysokého počtu vazeb bohužel není možné v síti lépe ohraničit typologické skupiny, i přesto je ale poměrně snadné popsat na tomto základě vývojové charakteristiky sídel. Pomůžeme-li si navíc metrikami uzlů, můžeme atypická sídla definovat jako ta s nejmenší hodnotou mezilehlosti.²⁹⁹ Pokud taková sídla mají zároveň nízký stupeň

²⁹⁰ Čtyřkoly, Milčany (Holany), Konvalinkový vrch (Jestřebí u České Lípy), Kamýk u Litoměřic, Wessenstein (Mojžíř), Ostrov na Šumavě, Pěčín u Rychnova n. K., Buben (Plešnice), Louzek (Suchdol u Bujanova, Třebonín – Hrádek (Lomec u Úmonína), Pecihrádek (Bolevec), Velenice u Zákup – Zámecký vrch, Bělušice (Vřesník u Tetína), Zakšín – Pustý zámek, Vlčinec (Žďár), Ždírec (Žďár u Staré Paky).

²⁹¹ Dvořec (Rovná), Dolní Hořice (starší sídlo), Javor (Kornatice), Kasejovice, Kněžmost, Kříženeč (Vilice), Vildštejn (Čejkovice u Hluboké n. V.), Slepotice, Smrčany (Klucké Chvalovice), Šanov u Rakovníka, Údrč (starší sídlo), Pukartův Újezd u Horšic, Vlastibořice, Zvole u Prahy.

²⁹² Lorec (Kutná Hora), Hrušov nad Jizerou, Chlum u Křemže, Horní Kamenice u Staňkova, Komarice, Kout na Šumavě, Krnín u Chlumce, Chocholatá Lhota, Libkovice, Přemilovice (Sedlec u Karlových Var; mladší sídlo), Přívětice, Radim u Jičina, Horní Vildštejn (Skalná), Skašov (Petkovy), Struhý, Veselá u Častrova, Žáky (mladší sídlo).

²⁹³ Chodský hrad (Domažlice), Nový Herálec, Červené Janovice, Kfely u Ostrova, Dolní Krupá u Havlíčkova Brodu, Osek u Rokycan, Otín u Točniku, Stvolínky, Šťáhlavy (mladší sídlo), Vodice u Tábora.

²⁹⁴ Bechyně, Prácheň (Velké Hydčice), Rabí, Markl (Pomezí pod Landštejnem), Děvín (Hamr na Jezeře), Bezděz, Poděbrady, Litice nad Orlicí, Kunětická Hora (Ráby), Košumberk (Luže), Bečov nad Teplou, Nový Žeberk (Pyšná), Kašperk (Žlíbek), Košátky, Paradis (Rtyně nad Bílinou).

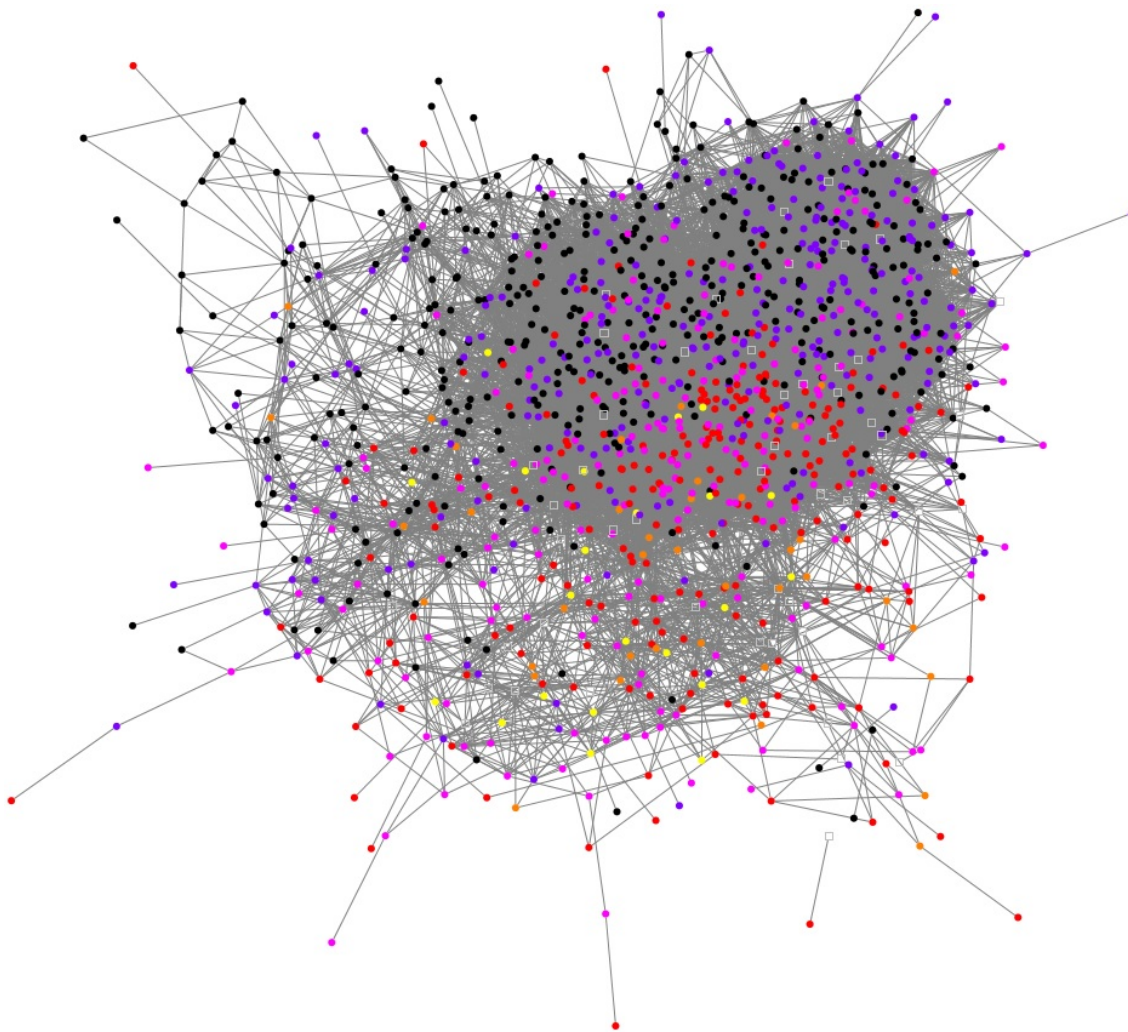
²⁹⁵ Mělník, Kadaň, Strakonice, Broumov, Třeboň, Písek, Moravská Třebová, Sokolov, Rataje nad Sázavou, Kolín, Kyšperk (mladší sídlo).

²⁹⁶ Encovany, Nebílovy, Žinkovy (nejmladší sídlo), Kolinec, Manětín, Česká Lípa – Červený dům.

²⁹⁷ Nudvojovice u Turnova, Šumberk (Kláštepec nad Ohří; mladší sídlo), Přepře u Turnova, Barchůvek.

²⁹⁸ Nedamy (Jestřebice u Kokořína), Raspenava – Skalní hrad, Boršov u Moravské Třebové, Vraty (Těchlovice nad Labem), Starý Herštein (Vranovu Mnichova), Jezdec (Ruprechtice), Kyšperk (starší sídlo), Winterstein (Kněžice v Lužických horách), Myšlín (Doksy u Máchova jezera).

²⁹⁹ Mezilehlost udává poměrné zastoupení všech spojnic mezi každými uzly, které vedou skrz sledovaný uzlový bod.

Graf 42. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <75. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: *žlutá* – 13. stol.; *oranžová* – 14. stol.; *červená* – 15. století; *fialová* – 16. století; *modrá* – 17. století; *černá* – mladší horizonty; *šedý čtverec* – nedatováno. Zpracoval D. Novák.

centrality,³⁰⁰ jde o vyloženě atypické lokality. Při vyšším stupni centrality je pravděpodobné, že podobných sídel existuje více a pozorujeme tak představitele významnější typologické skupiny.

Ve druhém kroku jsme upravili prahovou hodnotu na 75 a došlo tak ke značnému snížení počtu hran (na 32976). Původní homogenní část grafu se příliš neproměnila, ale zřetelně se rozděluje méně kompaktní část, a to na tři až čtyři charakteristické skupiny s velmi malým vzájemným překryvem vlastností (Graf 42). První skupina, kde dominují sídla nejstarších zánikových horizontů, se projevuje soliterními, jednoduše řešenými sídly, situovanými často v nepřístupných polohách a s variabilní kvalitou opevnění.³⁰¹ Přesto je

³⁰⁰ Počet vazeb, ve kterých je přímo zapojen daný uzlový bod.

³⁰¹ Vyjma již jmenovaných u prvního grafu dále např.: Šprymberk (bílenec), Kalinovec (Dubenec), Dvorec u Mirošova, Hořehledy, Hořice v Podkrkonoší (starší sídlo), Chřenovice, Dřel (Koldín), Machnín – Haléřova tvrz, Mrač (sídlo na ostrohu při dvoře), Oparno, Oráčov, Čížkov (Přešín), Dršťka (Škořice v Brdech), Lacembok (Souboř), Spolí, Bystrý (Stárkov), Kožlí (Tisem), Maškovec (Kamenný Újezd), Valeč v Čechách (starší sídlo), Plikenštejn (Vranov u Rovné), Zbečnick.

možné ještě zvláště na úplné periférii grafu rozlišit i skupinu pravděpodobných „strážních hrádků“.³⁰² Druhá skupina, která již není zdaleka tak chronologicky homogenní a identifikujeme v ní sídla zaniklá v celém rozpětí 13.–20. století, je tvořena komplexnějšími areály ve výhodných pozicích. Jsou v podstatě dobře postižitelná pojmem „rodové hrady“.³⁰³ Samostatně se vyděluje také skupina objektů, které bychom označili termínem „opevněná správní centra“,³⁰⁴ jejichž zřetelným subtypem jsou nejvýstavnější (obvykle) městská sídla.³⁰⁵ Svěbytně se projevují také mladší zámecké stavby.³⁰⁶

S dalším snížením prahu, tentokrát již na hodnotu 50, se graf dále rozpadá, vazeb je méně než desetina původního počtu (7625) a začínají se tvořit zřetelné typologické řady (Graf 43). Početná skupina sídel se dokonce vyděluje do samostatných komponent, které se shlukují v levé horní části grafu. Tato skupina je vnitřně heterogenní, ale má některé shodné znaky – vyšší pravděpodobnost strategického umístění, slušný fortifikační potenciál, špatné hospodářské charakteristiky a většinou vyšší komplexitu. Spadají tam tedy jak velká reprezentativní sídla³⁰⁷ a správní centra,³⁰⁸ tak i malé, poměrně bezvýznamné objekty ve strážních polohách.³⁰⁹ Celkově jde o středověká sídla zanikající obvykle až v průběhu novověku. Mnohem čitelnější je nyní vnitřní struktura silně provázaného hlavního seskupení sídel, kde rozlišujeme: drobná vesnická sídla (ohrazená, i bez ohrazení), často dávno zaniklá;³¹⁰ větší vesnická sídla při dvorech, obvykle chráněná mohutnějšími příkopy, která většinou nezanikají dříve než 17. století a přežívají i do

³⁰² Chudý hrádek (Dřevčice), Winterstein (Kněžoce v Lužických horách), Leštno (Leština u Malého Března), Raspenava – Skální hrad, Mazova Horka (Rozstání pod Ještědem), Jezdec (Ruprechtice), Neuhaus (Šneky), Vraty (Těchlovice nad Labem), Hlodný (Malý Uhřínov), Žďár u Mnichova Hradiště – Staré hrady.

³⁰³ Dolní Bělá, Bezručovice, Dolánky u Daliměřic, Děvín (Hlubočepy), Houska, Sion (Chlístovice), Kamýk nad Vltavou, Lanšperk, Hartenberk (Luh nad Svatavou), Mrdice (Heřmanův Městec), Orlík nad Vltavou, Přerov nad Labem, Řebřík u Líšné, Řisuty u Slaného, Pirkštejn (Sloup v Čechách), Český Šternberk, Tetín u Berouna, Trosky (Troskovice), Skalka (Vlastislav; starší sídlo), Zvířetice.

³⁰⁴ Nové Benátky, Mladá Boleslav, Brandýs nad Labem, Dobříkov, Horažďovice, Hořovice – Starý zámek, Janovice nad Úhlavou, Křepeň – Nový hrádek, Křimice, Mimoň (nejstarší sídlo), Nový Ronšperk (Poběžovice), Roudnice nad Labem, Smečno, Soběslav, Ústěk, Zákupy, Žumberk (Kamenná u Trhových Svinů).

³⁰⁵ Broumov, Hrádek u Sušice, Kyšperk (mladší sídlo), Litoměřice, Poděbrady, Strakonice, Třeboň.

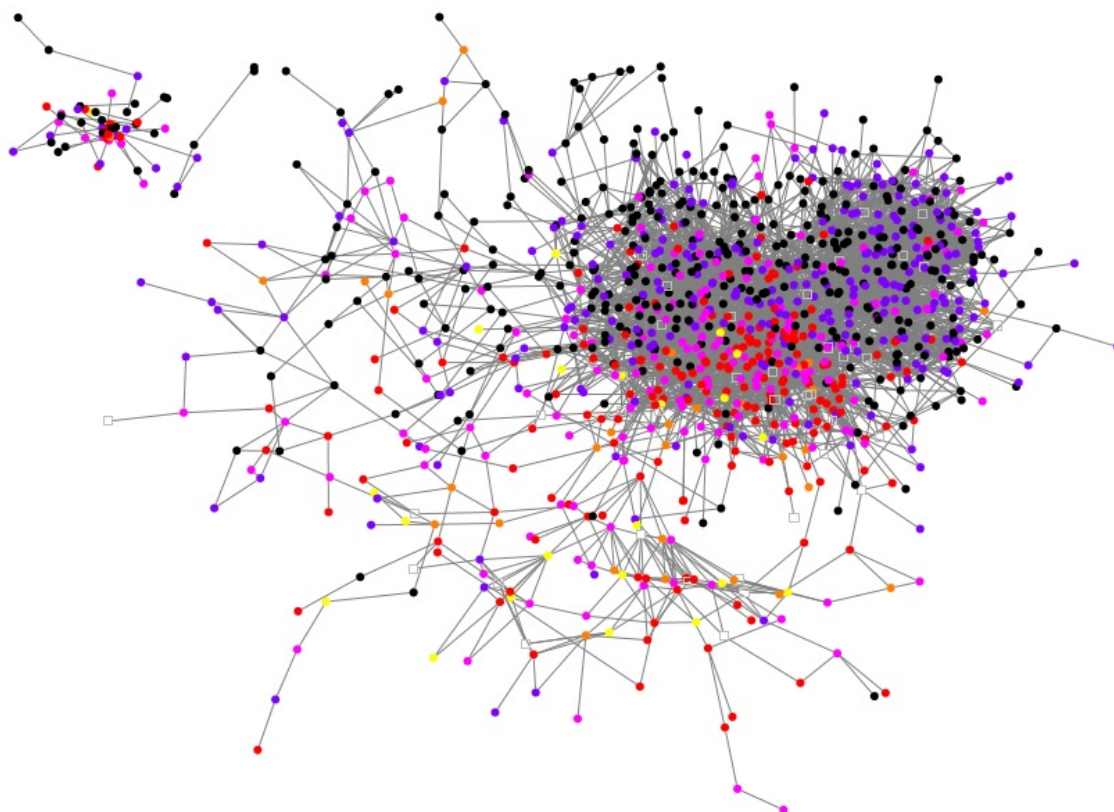
³⁰⁶ Březno u Mladé Boleslavi, Dolní Břežany, Častolovice, Doksy u Máchova jezera, Hořovice – Nový zámek, Choltice, Crast, Chroustovice, Protivín, Soslávky u Chrasti, Tchořovice, Nový Valdštejn (Vinařice u Dobruvice), Žíreč.

³⁰⁷ Andělská Hora, Zvěřinec (Jesenice u Sedlčan), Hlavačov (Lužná u Rakovníka), Mydlovar (Ostrá), Dobřany v Orlických horách, Křivoklát, Šprymberk (Bílenec).

³⁰⁸ Budyně nad Ohří, Nové Město nad Metují, Smiřice, Svijany, Ústěk, Příbram, Soslávky (Rosice u Chrasti; mladší sídlo), Křínov.

³⁰⁹ Veselí nad Lužnicí, Winterstein (Kněžoce v Lužických horách), Raspenava – Skální hrad, Kozinec (Beroun), Třebonín – Hrádek (Lomec u Úmonína), Chudý hrádek (Dřevčice).

³¹⁰ Bořice u Hrochova Týnce, Dalovice (mladší sídlo), Hájek (Obrubce), Hlemýždí, Holešice – Na říčkách (Chrást u Zahořana), Křenovice u Bezmíře, Lhota u Černošína, Mírotice u Kozlova, Modliškovice u Protivína, Neveklov, Poustka u Františkových Lázní, Solec, Syslov (Sovínky), Stradov u Chabařovic, Strašnov, Údrč (starší sídlo), Vysoká (Sukorady u Hořic), Zbenice, Zrúbek (Lichovy), Zvole u Prahy, Žďár (Vyhnalice).

Graf 43. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <50. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: *žlutá* – 13. stol.; *oranžová* – 14. stol.; *červená* – 15. století; *fialová* – 16. století; *modrá* – 17. století; *černá* – mladší horizonty; *šedý čtverec* – nedatováno. Zpracoval D. Novák.

mladších horizontů,³¹¹ a sídla situovaná ve dvorech, založená obvykle v 16. století (někdy, ale s kořeny ve 14. stol.), většinou zanikající v 17. století.³¹² Ve strukturované části grafu vynikají např. skupiny kontrolních bodů v komunikační síti,³¹³ velmi dominantních hradů, svým způsobem pevností,³¹⁴ kompaktních opevněných rezidencí v nepřístupných polohách,³¹⁵ větších rodových hradů³¹⁶ a zámků.³¹⁷

³¹¹ Hlubany, Hradiště u Chebu, Chorýšany, Jemniště, Jeřice, Kanice u Domažlic, Ledce, Lesná u Nového Kostela (starší sídlo), Lešany nad Sázavou, Libčany, Pšovky, Český Rudolec, Sluhy, Svojsice u Choltic, Třebnouševy, Zahořany u Domažlic, Pluhův Žďár.

³¹² Byseň, Hostišovice, Kretice (Kvasetice), Únějovice, Dub u Ratibořských Hor, Malá Dobrá (Velká Dobrá), Racov (mladší sídlo), Lesná u Nového Kostela (mladší sídlo), Svatkovice, Litochovice u Volyně, Třebešice u Divišova, Velemyšleves, Dražovice u Sušice (mladší sídlo), Branovice u Dobšic (mladší sídlo), Zavlekov (mladší sídlo), Frymburk u Sušice (mladší sídlo), Slavoňov (Vesec), Horní Branná, Čepřovice, Ostrolovský Újezd, Grabštejn – Nový zámek, Pole, Nejepín.

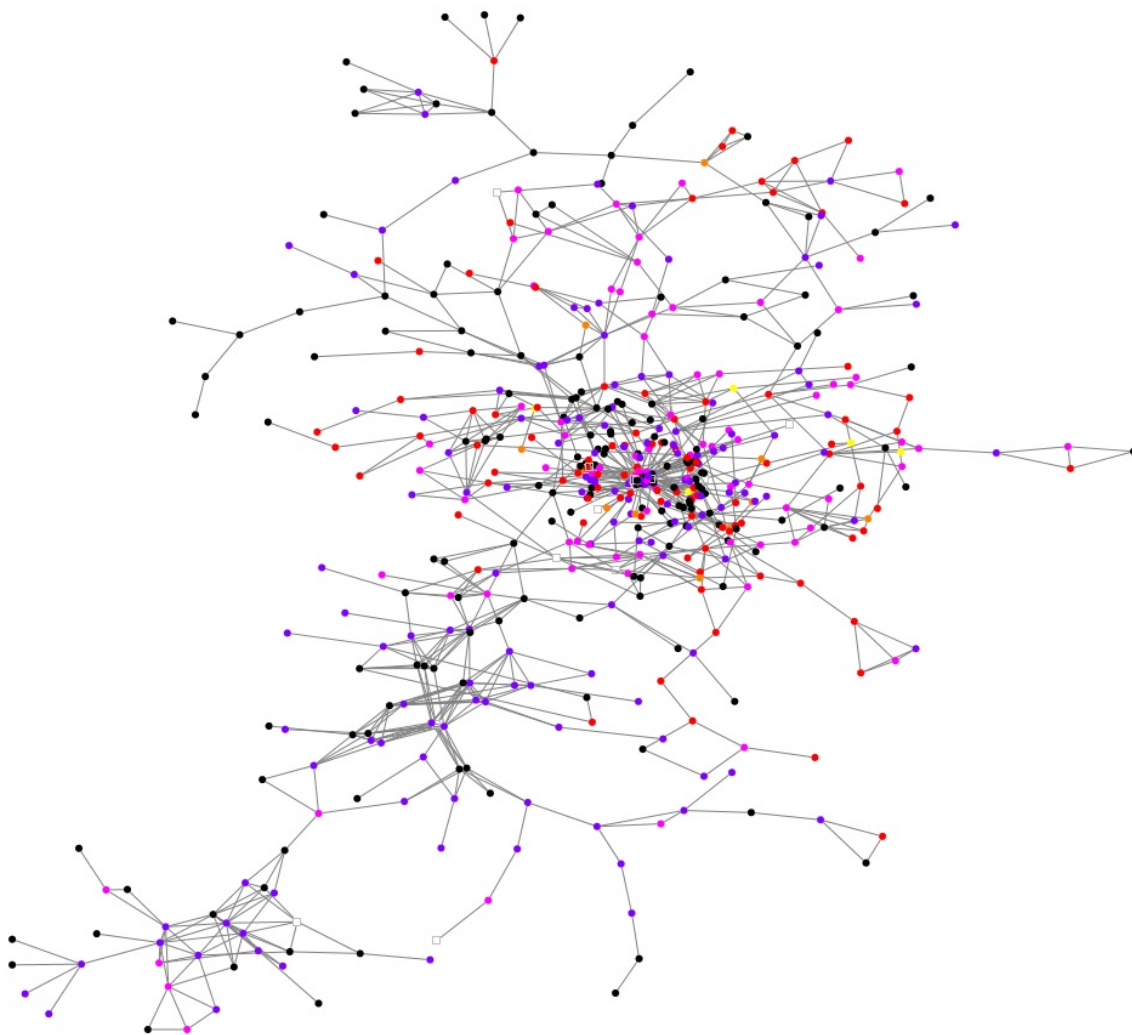
³¹³ Boršov nad Vltavou, Chřenovce, Dřel (Koldín), Rychvald (Kozojedy), Levín u Litoměřic, Mramor (Liteň), Čížkov (Přešín), Maškovec (Kamenný Újezd), Vimperk (Medový Újezd).

³¹⁴ Ostromeč (Radíč), Jezeří, Jivno (Lány), Panna (Řepčice), Velhartice.

³¹⁵ Frydštejn, Kugelweit (Jaronín-Kuklov), Návarov.

³¹⁶ Bezdružice, Nové Hrady (starší sídlo), Vysoký Chlumeck, Pardubice, Soustov, Český Šternberk, Švihov, Starý Berštejn (Vrchovany), Zbiroh.

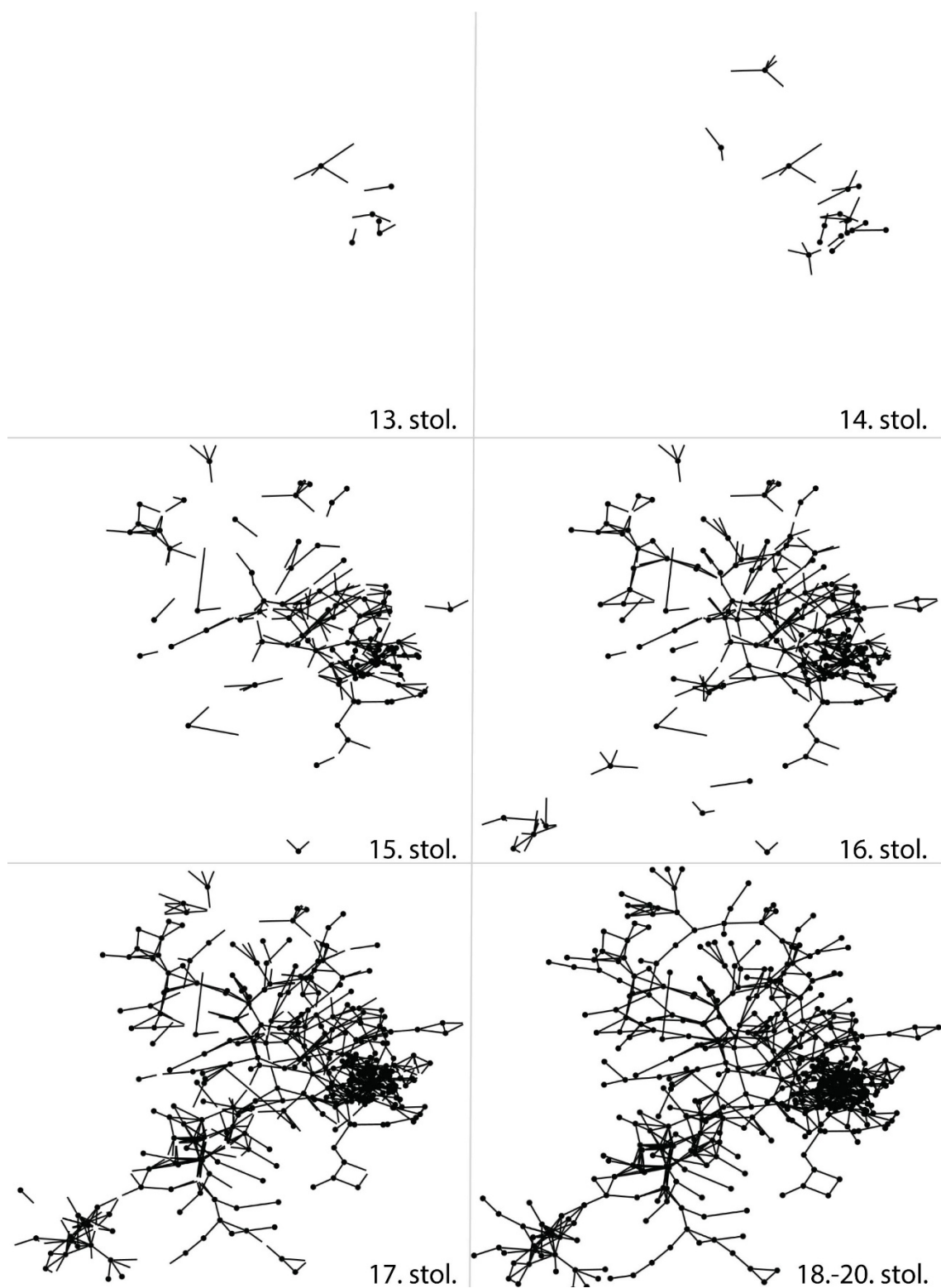
³¹⁷ Častolovice, Doksy u Máchova jezera, Králův Dvůr, Choceň, Choltice, Liběchov, Pacov, Smidary, Stružnice, Zámorsk.

Graf 44. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <25. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: *žlutá* – 13. stol.; *oranžová* – 14. stol.; *červená* – 15. století; *fialová* – 16. století; *modrá* – 17. století; *černá* – mladší horizonty; *šedý čtverec* – nedatováno. Zpracoval D. Novák.

Na prahové hodnotě 25 přestáváme původní strukturu grafu rozeznávat a máme před sebou novou mozaiku, složenou z 587 uzlů a 833 vazeb,³¹⁸ kterou bychom mohli snadno označit za chronologicko-typologický strom (Graf 44), zvláště odstraníme-li nedatovaná sídla a rozdělíme-li graf na dílčí časové řezy (Graf 45). Výraznou kumulaci ve středu grafu tvoří indiferentní sídla, která se projevují funkčními potenciály blízkými nule. Jde o pestrou směs objektů, které nemá valný smysl blíže jmenovat. Ve skutečnosti je jádro tvořeno mnoha malými oddělenými komponentami grafu a z této šedi se vydělují skupiny sídel, které nabývají stále osobitějších vlastností tak, jak se vzdalují od středu. Důležité je však poznamenat jeden důležitý detail – ze souboru již zcela vypadla větší sídla a v podstatě se dostáváme téměř výhradně na úroveň sídel malých a středních. Celková rozloha sídel v síti v průměru dosahuje 2885 m² a medián je dokonce pouze na 1833 m².

³¹⁸ Uzly bez vazeb se v grafu nezobrazují.

Graf 45. Chronologicko-typologický vývoj drobných vesnických sídel podle zánikových horizontů.
 Vzdálenost v grafu je závislá na množství typologických shod mezi sídly. Zpracoval D. Novák.

Mezi největší objekty řadíme některé pohodlnější hradní stavby³¹⁹ a největší exempláře vesnických sídel, ohrazených vícečetnými příkopy.³²⁰ Většina z těchto velkých areálů se nachází v indiferentním středu grafu, spolu s dalšími 150 lokalitami. Pokud tedy opravdu graf dává smysl při chronologicko-typologickém členění, díváme se vlastně na klasifikaci nejmenších vrchnostenských sídel. Vnitřní strukturování vzorku je ale bohužel velmi ošemetné. Přestože v jednotlivostech síť poukazuje na stabilnější trendy, dosahujeme samé hranice možností deskriptivního systému, respektive výpovědní hodnoty zvolených atributů sídel.³²¹ Nesporné je rozdělení grafu na dvě skupiny staveb: (1) starších, hrazených, s bídými fortifikačními charakteristikami, a (2) mladších, zcela neopevněných, se slušným hospodářským potenciálem. V podstatě platí, že poslední jmenovaná veličina je hlavním faktorem ovlivňujícím životnost sídla, a to i v případě středověkých objektů. Stejně jako jsme konstatovali jinde, s dobou založení postupně chřadne obranyschopnost sídel, až dosáhne koncem 14. století záporných hodnot. Starší sídla jsou spíše volněji vázaná k obci a pokud u nich nalézáme dvůr, je to obvykle přiložený areál ve volnější vazbě k sídlu.

*

Naučit se jednoznačně číst informace obsažené v grafových strukturách generovaných při síťové analýze nebude snadným úkolem. Jak ukázala tato pilotní studie, při vhodné zvolených deskriptorech a promyšleném způsobu generování sítě hledíme na metodu, která při minimálním vynaloženém úsilí produkuje obrovské množství výsledků. Co je však důležitější, díky naprosté svobodě při volbě kritérií pro budování vstupní matice jde o postup násobně variabilnější, než je většina dosud užívaných exploratorních metod. Nejsme omezeni ničím jiným než vlastní fantazií a schopností formulovat hypotézy. Pokud dokážeme hypotézu převést na skupinu logických proměnných, můžeme přistoupit ke generování sítě, která dokáže kladenou otázku úspěšně řešit. V našem případě jsme síťové analýzy využili pro chronologicko-typologickou klasifikaci vrchnostenských sídel. Nejenže jsme byli schopni nezávisle validovat deskriptivní systém i struktury definované v předešlých kapitolách; na několika místech se podařilo popis dále rozvinout a utřídit dosud ne zcela jasně vystupující souvislosti.

Díky iterativnímu postupu a hodnocení souslednosti grafů jsme našli limity užívaných deskriptorů a hranici, na které se výsledky počínají rozměňovat v náhodných strukturách. Otázkou samozřejmě je, nakolik to může být odrazem minulé reality. Není totiž překvapivé, že ona hranice výpovědních možností leží ponořená mezi těmi nejmenšími objekty, které nemají příliš signifikantní vlastnosti. Jak jsme již dříve

³¹⁹ Točnick, Chlum (Nepřevázka), Nový Hrad (Jimlín), Dobřany v Orlických horách, Chlum u Zbýšova, Konopiště, Potštejn (Žinkovy).

³²⁰ Kaceřov, Mnichovice, Komárka (Zdislav), Volenovice (Plazy), Vlkošov, Žerotín u Panenského Týnce.

³²¹ Je možné a snad i pravděpodobné, že pokud bychom síť odvozovali přímo z výchozích deskriptorů a nikoli z šestice funkčních potenciálů, byla by síť již od počátku strukturovanější. Je proto také možné, že by se nám dařilo sledovat robustní struktury a typologické varianty až do velmi vysokého detailu.

konstatovali, rostoucí komplexita sídel je přitom velmi dobrým a spolehlivým znakem rostoucího společenského postavení. Spolu s ní vzrůstá i životnost sídel a jejich význam v krajině. Zjevně existují jisté homogenní vlastnosti, které lze vztahovat k elitním sídlům napříč kategoriemi v jednotlivých chronologických horizontech. Zároveň ale platí, že v každém horizontu existuje značná vnitřní heterogenita, která stoupá s významem stavebníka a jeho schopností promítnout do podoby sídla své vlastní, unikátní představu.

V teoretické části jsme se snažili vypátrat rozdíly mezi strukturální podstatou sídel a událostní rovinou, ve které se projevují individuální rozhodnutí aktérů v roli stavebníků a vlastníků sídel. Zdá se, že tuto hranici se nám podařilo díky aplikaci síťové analýzy alespoň rámcově vymezit. Je zjevné, že drobná vesnická sídla leží na samém okraji kategorie elitních rezidencí a je to právě vydělení v sociálně-geografickém prostoru, které odkazuje k symbolickému systému feudálního světa a reálnému postavení elit v tehdejší společnosti. V této bazální struktuře leží jádro fenoménu vrchnostenských sídel. Všechny další vlivy již více či méně souvisí s účelem a intencionalitou a vedou k rozvoji a specializaci areálů sídel. Takovou specializaci můžeme sledovat v dalších nenáhodných strukturách a typologických řadách, které ale souběžně podléhají obecnějším vývojovým trendům, stopovatelným napříč celým obdobím 13.–17. století.

10 Diskuse

Na počátku práce jsme se ptali po obecných znacích sídel vrchnosti napříč minulostí (kap. 2.2). Hledali jsme vlastní kontury elitních společenských vrstev ve středověku a raném novověku a způsoby, kterými lze takové charakteristiky popsat. Po uvedené hranici jsme pátrali v čase vertikálně i horizontálně a tázali jsme se, zda existuje něco jako specifická středověká elita, nebo jestli je nástup středověku v principu kontinuálním procesem, který začíná i mizí v širším historickém rámci (kap. 2.1). Dotazovali jsme se též po tom, zda se středověká vrchnost v archeologickém materiálu zřetelně projevuje, nebo zda byla společnost 13.–17. století natolik pravidelně rozvrstvená, že jasnou hranici feudální elity nalézt v pramenech neumíme (kap. 2.4.2.8; příloha A). S pomocí analýzy velmi široké skupiny předpokládaných sídel vrchnosti se částečně daří najít některé vhodné argumenty do diskuse o všech uvedených otázkách. Ty velmi dobře doplňuje souběžná diskuse vedená za našimi hranicemi (kap. 2.3), která v Českém kontextu prozatím příliš nedochází odezvy (2.4).

V první řadě ale shrňme některé teoretické a metodické problémy, které se při hledání řešení nutně staví do cesty. Pokud máme uvažovat nad středověkou společností, není udržitelné vydělovat témata příliš úzce a s ohledem na preferovaný materiál. Právě naopak bychom měli neblahou praxi otočit a více se zaměřit na formulování otázek, ke kterým budeme hledat prameny s vhodnými parametry a potenciálem nám pomoci získat odpověď. Právě tento postup nás zavedl do situace, kdy již v úvodu práce bylo navzdory jejímu názvu třeba argumentaci podložit mnohem širšími základy, než jsme původně předpokládali. Kdybychom se s tradiční perspektivou hned zpočátku omezili na „drobná“ sídla, pravděpodobně by celý postup skončil naprostým nezdarem. Archeologická věda je ale založena na komparaci. Nemáme-li srovnatelná data a nedokážeme-li vymezovat přirozené rámce pozorovaných jevů, vždy budeme ve skutečnosti popisovat falešné struktury generované naším vlastním přístupem. Právě tyto důvody nás vedly k tomu, abychom nejdříve široce diskutovali podstatu středověkých elit a vrchnostenských sídel, snažili se najít průsečíky mezi jejich hypotetickými vlastnostmi i v hlubší minulosti a do analytické části zařadili nejen drobná vrchnostenská sídla, ale sídla středověkých elit obecně (kap. 2.1, 2.2 a 3.2).

Musíme zodpovědně říci, že některé argumenty, které jsme v úvodu záměrně přenášeli do důsledků a krajních poloh, aby byl lépe vykreslen kontrast mezi možnými přístupy, se díky následné analýze daří uvést do vyváženější roviny. Stejně tak se ale ukazuje, že při zpracování i velmi rozsáhlých datových souborů se nemůžeme obejít bez srozumitelných subjektivních rozhodnutí, které by měly být v každém případě založeny v explicitně vyřčené hypotéze. Jen díky tomu se podařilo najít cestu, jak deduktivním postupem přejít od deskriptivního systému (kap. 5.2) – který byl částečně budován uvážlivě, částečně však též exploratorně – k jasněji formulovaným vztahům mezi formálními

a prostorovými vlastnostmi popisovaných objektů a významově uchopitelnými kvalitami.

Koncept vymezení funkčních potenciálů (kap. 6), který jsme se rozhodli použít, má velmi silné teoretické i metodické dopady a takový pohled na minulost a archeologické prameny může být velmi produktivní. Přitom konceptualizace světa jako „krajiny potenciálů“ pro realizaci lidských aktivit je téma dalece přesahující archeologické myšlení (srov. Gibson 1986), nemluvě o tématu vrchnostenských sídel. Nastavení vztahů mezi pojmenovaným potenciálem a abstraktním deskriptivním systémem je samozřejmě velmi složitý problém. Nevhodně zvolená kombinace deskriptorů a prahových hodnot může vést ke zcela zcestným závěrům. I v této práci probíhalo stanovení definičních znaků popisných rovin a výsledných koeficientů na deduktivní a experimentální bázi. Bylo provedeno několik iterací, než se podařilo vztahy vydefinovat tak, aby popisné roviny žádoucím způsobem odrážely sledované funkční potenciály a aby koeficienty byly dostatečně nezávislé. Problém je i definice takového nastavení, které povede k dostatečně bohaté škále hodnot, aby byla dána šance se projevit maximálnímu počtu skrytých struktur. Pokud vztahy atributů a prahové hodnoty nastavíme nevhodně, můžeme sice dobře popsat jeden fenomén, druhý ale může zcela zmizet. Bez hlubšího zkoumání tak nikdy nemůžeme výsledný stav považovat za finální, úplný a jediný možný. Naopak je nevyhnutelné se k datům vracet v různých úrovních a testovat, nakolik i drobná úprava ovlivňuje vypočtené výsledky. Pokud takové zásahy výsledky neovlivňují, je možné uvažovat buď nad robustností struktur a popisu, ale také nad případnou náhodností dat. To je však opět téma, které lze s pomocí statistiky a srovnání s nezávislými datovými bloky řešit. V každém jmenovaném kroku činíme rozhodnutí s významnými důsledky pro výsledek, a důkladný popis metod bychom proto měli vždy považovat za nedílnou součást výstupu.

Některé (zde i jinde popsané) důvody poněkud otáčí autorův dosud často technicistní pohled na data (viz Novák 2014). Nezpochybňujeme samozřejmě důležitost tvorby korpusů s jasnými popisnými kritérii a strukturou. Takové informace je možné zpracovávat mnohem lépe než data získaná při výhradně empirickém výzkumu bez použití digitálních nástrojů. Vhodné zpracování a uložení výzkumných dat by mělo být prvořadou prioritou oboru. Problém však tkví v přípravě a volbě vhodných vzorků a atributů, stejně jako v uvědomění si jejich smyslu ve vztahu k minulé realitě. Jak jsme psali v metodické části, nadmořská výška sama o sobě není v krajině přirozeně sledovatelnou veličinou, přesto zásadně ovlivňovala chování lidí díky jejímu nepřímému vlivu na řadu dalších faktorů, které již v krajině subjektivně vnímat lze. Podobným způsobem se proto musíme obracet k archeologickým datům. Pokud totiž pochopíme vazbu mezi základními vlastnostmi artefaktů, mezi které řadíme i krajinu, a intencionalitou minulých společností, podaří se nám uchopit i historické procesy a události v novém světle (kap. 3.1).

Jestli se nějaký přístup ukázal v tomto ohledu jako skutečně produktivní, je to dosud poněkud bez povšimnutí ponechávaný potenciál ležící v digitálních výškopisných modelech (kap. 5.3; příloha B). Poslední seriózní práce s podobnými daty a otázkami probíhala v ČR v devadesátých letech (Kuna–Adelsbergerová 1995) a od té doby se tu a tam vynořily diskuse nad výpovědní hodnotou predikce (Dreslerová 1996; Kuna 2006), tu a tam se podařilo krajinu využít jako širší rámec predispozic pro chování minulých populací (Štekerová–Danielisová 2016; Demján–Dreslerová 2016; Kolář a kol. 2016; Jamrichová a kol. 2017). Přesto ale nebudeme daleko od pravdy při konstatování, že téma je necháváno prozatím „u ledu“.³²² Přitom využití velkých pokroků na poli GIS, souběžná dostupnost výpočetních kapacit i snadná dosažitelnost extrémně přesných dat by měla roztáčet naši fantazii do nevídaných obrátek. Brzdou je zejména stav zpracování souborů archeologických dat a metodická nevyhraněnost badatelů. Kastelologie by mohla sloužit jako demonstrativní příklad souběhu obou neblahých jevů.

V této práci jsme se pokusili nastínit některé možné přístupy k užití digitálních modelů krajiny, které produkují univerzálně použitelné výsledky. Modely nebyly stavěny „na tělo“ datům, ale jako přirozené deskriptivní rámce, které složitý, mnohotvárný prostor proměňují na jednotlivé konceptuální pohledy. Právě zde uplatňujeme ony úvahy nad smyslem deskriptorů: Jaká může být role viditelnosti? Jak chování člověka ovlivňují konkrétní krajinné prvky a jak je jednotlivé společnosti užívají? Je pro společnost podstatnější ekonomicko-funkční stránka krajiny, nebo při rozhodování převažují symbolické struktury? Jsou tyto faktory závislé na čase a na společenské roli jednotlivce? Každý z nás jistě alespoň někdy hledal odpovědi na podobné bazální otázky a je na místě říci, že některé výsledky této práce přináší přesvědčivé náznaky, že smysluplné užití GIS a informačně bohatých databází může být oním nástrojem, jak oddělit zrna od plev.

Velmi se osvědčilo srovnávání dat s nezávislým vzorkem, pomocí kterého lze popisovat „přirozené“ vlastnosti krajiny (kap. 5.4 a 5.5). To je ostatně směr, který by bylo vhodné prozkoumat mnohem více do hloubky, abychom lépe pochopili vlastní predispozice jeviště, na kterém se lidské aktivity odehrávají. Mnohdy je to právě relativní vazba ke krajině, která činí místo významným, i když v „absolutních hodnotách“ lokalita nijak nevybočuje. Podobně musíme i společenské jevy pravidelně srovnávat s celkovým obrazem. Pokud bychom například vyvozovali závěry z nerovnoměrné distribuce sídel bez znalosti rozložení sídelních jednotek, jistě bychom vedli složité úvahy nad důvody takového stavu. Jen provedené srovnání ale poukáže na fakt, že jde od mnohem širší jev,

³²² Všechny uvedené studie se více než na rekonstrukci sociálních vztahů zaměřují na souvislosti mezi paleoenvironmentem a chováním minulých populací. Je to jeden z mnohem pokročilejších odrazů determinismu typického pro procesualistické přístupy. Nejde o nepodstatné otázky, ale neměla by chybět i druhá strana mince, odvozovaná od společenského rámce a symbolických systémů, jejichž studium bylo doménou krajinné archeologie 90. let a které se dále rozvíjí např. ve studiích I. Hoddera (2012, 2016; Hodder–Mol 2016).

který nesouvisí specificky s chováním vrchnosti, ale s užíváním krajiny celou společností. Podobných příkladů bychom našli více.

Abychom ale nevyzdvihovali pouze omezený výsek možných přístupů, je třeba se zamyslet také nad tím, jaké výsledky přinesla komparace různých užitých postupů. Je nesporné, že veškerý analytický potenciál je závislý na kvalitě vstupních dat, kterou je třeba neustále zvyšovat. Dojde-li na aplikaci konkrétních metod, nemůžeme říci, že by se některá osvědčila násobně více než jiná. Spíše se pomocí nich skládají dílčí kameny mozaiky informací, které můžeme použít při interpretaci. Naopak bychom měli opatrněji nakládat s příliš striktním a rigidním přístupem ke statistickým metodám, které mohou být velmi dobrým rádcem, ale mizerným pánem. Vždy bychom měli hledat nejen alternativní data, ale srovnávat též výpověď alespoň dvojice nezávislých postupů. Pokud bychom totiž naše zjištění opřeli pouze o jednu z užitých metod, nedokázali bychom nikdy pokrýt možnou variabilitu pramenů (kap. 9).

Ani v nejmenším nepopíráme skutečnost, že při šíři záběru a způsobu excerpcie v užitých datech existuje bezpočet zkreslení způsobených různými faktory (archeologické transformace, datace, způsob modelování atd.). Avšak díky jejich zdůraznění na odpovídajících místech a jasné identifikaci je možné užitý postup doplňovat a vylepšovat tak, abychom vliv nepřesností co nejvíce potlačili, nebo zkreslení napravili při další iteraci. V tradičně pojatém výzkumu, který je založen na subjektivním hodnocení, se s mírou neurčitosti nepracuje vůbec, a i přes přiznanou nejistotu výstupů považujeme náš přístup za badatelsky zodpovědnější než sice detailní, ale výběrové studium bez hlubšího zdůvodnění volby vzorku. Ani v cíleně volených souborech se přitom slepým úhlem nevyhýbáme, jen jejich typy odpovídají míře podrobnosti a celkovému záměru. Syntetizující výzkum bude vždy v detailu možno napadnout, nicméně pokud jsou jeho produktem stabilní a nezávisle ověřené výsledky, nezbyvá než akceptovat jejich výpovědní hodnotu a pokoušet se je dále validovat.

10.1 Vrchnostenská sídla 13.–17. století

Než se dostaneme k vlastní interpretaci vrchnostenských sídel a jejich role ve společnosti, je třeba shrnout dílčí výsledky analýz a jmenovat stěžejní jevy, které pokládáme za rozhodující. Jedním z konkrétních cílů práce bylo spojit v širokém záběru různorodé formální projevy sídlení feudálních elit a pokusit se z takového souboru destilovat zákonitosti, které by propojily předpokládané účely sídel s jejich formálními i prostorovými charakteristikami (kap. 7). V analýze se podařilo stanovit kategorizaci (kap. 7.2), kterou si na tomto místě shrňme. Definuujeme následující typologické varianty:

- (1) **Neopevňené rezidence** zaměřené na každodenní provoz sídla a život uzavřené skupiny osob, které bývají více či méně odlišitelné od běžných usedlostí a často spojované s hospodářskými aktivitami.
- (2) **Hrazená sídla** dělená na:

- a. **Rezidence vymezené příkopovým ohrazením**, nejčastěji okrouhlým, v periferním kontaktu s intravilány obcí a v nevýrazné poloze.
 - b. **Rezidence ve vydělených polohách**, které jsou ve volnějším kontaktu se sídelním areálem, a to výměnou za možnost využít přirozeně zvýrazněné staveniště.
- (3) **Opevněná sídla** dělená na:
- a. **Opevněné rezidence** různých velikostí, u kterých je při volbě staveniště primární příhodná terénní konfigurace.
 - b. **Mocenské opory** dosahující značné rozlohy a vázané na strategické polohy v krajině.
- (4) **Opevněná správní centra** obvykle přímo připoutaná k městskému osídlení.
- (5) **Občasné rezidenční objekty** sloužící k nepravidelnému pobytu a k realizaci odpočinkových a reprezentačních aktivit.
- (6) **Strážní objekty** a jiné nesídelní areály formálně podobné vrchnostenským sídlům.

Typologická klasifikace vrchnostenských sídel proběhla na základě analýzy jejich účelu a z této skutečnosti plyne hlavní výhoda předkládané typologie. S jednotlivými typovými variantami můžeme spojovat poměrně konkrétní představy o způsobu jejich užívání a preferovaná řešení do jisté míry implikují účel. Daný slovník jsme přirozeně aplikovali při dalším hodnocení podle odlišných kritérií a za využití alternativních metod (kap. 8 a 9) a až překvapivě nedocházelo k významnějším konfliktům. Mezi typologickými variantami samozřejmě existují jisté překryvy, ale při detailním pohledu by však patrně bylo možné se k jedné z interpretací přiklonit. Zároveň nelze popřít v konkrétních případech ani možný faktický překryv, protože archeologická typologie bezpochyby nemůže být dokonalá a v hraničních polohách selhává. Podstatný je ale důvod dělení, který nám tentokrát napovídá něco o primárním účelu sídel. V našem případě je proto překryv typů dobře možný, a dokonce nikterak nežádoucí. Právě jejich kombinace nás může navést k dosud méně viditelným strukturám a detailnějšímu poznání účelu specifických variant sídel. Dokud typologii chápeme jako nástroj, a ne jako cíl, lze s ní pracovat velmi variabilně.

Ke klasifikaci vrchnostenských dvorů tak, jak byly vymezeny v kapitole 2.4.2.8 se již nevracíme. Je to proto, že vztah mezi dvorem a sídlem je jedním z užívaných definičních znaků při třídění vrchnostenských sídel jako celku. Proto v kontextu práce nemá smysl typologii dvorů rozvíjet zvlášť, když argumenty uváděné v úvodní polemice jsme následně zohlednili v dalším postupu. Samozřejmě bychom se mohli věnovat dvorům, které s vrchnostenskými sídly nesouvisí, to je ale v kontextu tohoto textu mimoběžné téma, které jsme alespoň v základních obrysech popsali ve spojitosti s definicí provázanosti mezi dvory a vrchnostenskými sídly. Tematiku dvorů tak v závěru práce již samostatně nevyčleňujeme, neboť jde o pevnou součást celkového shrnutí.

Musíme upozornit na některé základní principy, které se v datech projevily. Předně – neexistuje nic jako striktně definovatelné „drobné vrchnostenské sídlo“. Dělení na velikostní kategorie se ukázalo stejně umělé, jako dispoziční typologie (kap. 7). Dozvěděli jsme se sice, že panovnická sídla patří mezi ta největší a v průměru spolehlivě překonávají ostatní kategorie; následují sídla církevní vrchnosti a největších rodů (kap. 8.2). S poklesem sociální úrovně se však rozdíl stírají a nelze ani jednoznačně říci, že by velikost byla určujícím znakem typu sídla. Právě naopak, ve většině typologických skupin se vyskytují všechny velikostní varianty od velmi malých sídel po rozsáhlé areály. Proto na rozdíl od názvu práce a počátečních fází výzkumu zde již označení „drobná vrchnostenská sídla“ nepovažujeme za relevantní. Velikost s funkcí koreluje pouze nepřímo, a to především v ohledu mocenské symboliky a u správně nejvýznamnějších sídel, která zpravidla dosahují také největších rozměrů. Díky absenci opevnění bývají nejmenší sídla ve dvorech. Přesto takové kritérium nelze brát jako konstantu a dále si jistě vystačíme s pojmem „sídlo“ a uvedenými typologickými variantami. Užívané přívlastky by měly být nadále chápané jen jako pomůcky výkladu, nikoli jako definující klasifikace.

Druhým obecným zjištěním, které poněkud překvapí, je fakt, že zástupce téměř všech vymezených typů sídel identifikujeme ve všech chronologických horizontech, včetně těch přesahujících 17. století. Nejnižší variabilita provází sídla 13. století a pro takovou skutečnost můžeme hledat různá vysvětlení. Samozřejmě bychom měli zmínit přirozený vliv archeologických transformací, v jehož důsledku pro nejstarší období nutně dochází ke značnému zkreslení. Přesto nemůžeme popírat, že struktura vzorku je ve 13. století odlišná. Abychom ale přiblížili vývoj sídel v jasnějších konturách, výsledky jednotlivých kapitol vyžadují na tomto místě ucelenější shrnutí provedené chronologicko-typologické (kap. 7.1 a 9), distribuční (kap. 8.1) a majetkoprávní analýzy (kap. 8.2). Ostatně plníme tak další z dříve stanovených dílčích cílů a rýsuje se před námi zajímavý a barvitý obraz proměňující se společnosti.

*

V období **13. století** vzniká jako dominantní prvek široká skupina pozdějších mohutných, dobře situovaných sídel, která přebírají roli důležitých strategických center. Charakter těchto sídel definuje jejich mocenská a symbolická role, kterou v krajině sehrávají, ale také dobré bezpečnostní charakteristiky. Můžeme dokonce říci, že většina podobných základních mocenských opor byla vybudována již v průběhu 13. století a že spolu s opevněnými správními centry vynikají extrémní stabilitou.³²³ I když je síť mocenských opor poměrně celistvá a početně bohatá, rozhodně nepatřily jen panovníkovi; ten se o výkon správy dělil s nejmocnějšími rody, snad výměnou za loajalitu a pomoc v čase potřeby. Význačnou úlohu plní v nejstarším období sídla církevní, která nevynikají

³²³ Díky tomu, že v analýze převažují deskriptory odvozené od polohy v krajině a vztahů k sídelní síti, nemůže jít o výsledek postupné selekce, ale o ucelený záměr k zajištění neurálních bodů osídlení systémem organizačních prvků.

fortifikacemi, ale vazbou na městská centra a pohodlným řešením pro rezidenční účely. Mezi uváděnými sídly nejsou zdaleka jen novostavby na zeleném drnu. Mnoho objektů vychází ze starších kořenů a navazuje na předchozí struktury doby hradištní. I když jsme tyto faktory systematicky nesledovali, zdá se zjevné, že přechod mezi tzv. hradskou správou a feudálním systémem musel být poměrně plynulý a promyšlený. Zprvu k zakládání sídel nedochází nijak živelně a rozprostírají se i přes celkově nižší počet ve všech regionech, vč. periferií. Přitom volba jejich umístění je nenáhodná také v detailním pohledu a jasně preferovány jsou výrazné polohy, kde vynikne silueta sídla a je posílena obranyschopnost. Panovník si jako nouzovou brzdu ponechává pravidelnou, i když velice řídkou síť strategicky umístěných, rozlehlých, dobře opevněných staveb, které tvoří kotvu království v každém regionu. Někde však ani tato minimální panovnickova moc neuspěla a byl postupně vytlačen ambiciózními plány šlechtických magnátů (severní a jižní Čechy). Většinové zastoupení připadá sídlům jednotlivých menších rodů, která jsou položena tak, aby zdůraznila postavení majitele; jejich strategická úloha je diskutabilní, zato ale jistě vzbuzovala patřičný dojem, a to bez ohledu na to, že jejich užívání muselo být přinejmenším nepraktické a taková sídla byla spotřebně závislá na širším okolí.

Vesnických sídel přitom ve 13. století vzniká relativně malé množství. To můžeme zdůvodnit několika způsoby, které patrně vedly společně k popsanému výsledku. Není pravděpodobné, že by šlo o věrný odraz skutečného stavu a spíše se zdá, že jde o kombinaci více vzájemně se posilujících faktorů. Předně, mnoho sídel vyšších velikostních tříd narůstalo postupně a v jejich nitru můžeme nelézt starší předchůdce, kteří v minulosti dosahovali podstatně jiných kvalitativních úrovní. Není výjimkou, že se sídla vyvinula ze starších dvorců a jiných podobných typů elitních rezidencí. Druhou otázkou je, nakolik se nám nejstarší vesnická sídla daří detekovat. Až do 13. století dožívala sídla typická pro raný středověk, která se nemusela nacházet v obdobných polohách jako sídla mladší. Lépe popsané jsou bohužel až objekty vybudované v nových lokalitách (díky jejich kontinuitě do dalších období) a stavba sídel typických pro mladší středověk šla ruku v ruce s přerodem struktury venkovského osídlení. To byl dlouhodobý proces a stabilizace podoby vesnických rezidencí byla na jeho průběhu přímo závislá. Při volbě lokalit méně vázaných na osídlení nebylo nutné koordinovat výstavbu sídel s proměnou sídelní struktury, a také proto mohly být tyto polohy preferovány. Můžeme uvažovat nad tím, nakolik právě volba odlehlejších stavenišť souvisela s potřebnou nezávislostí na dosud nestabilním prostředí venkova, kde docházelo k redefinici majetkoprávních vztahů, jež nemusela být vždy bezproblémová. Nižší přirozené vazby mezi sídlišti a sídly pozorujeme zprvu napříč sociálními i typologickými kategoriemi. Během 13. století patně docházelo i k novému nastavení symbolických systémů. To vyžadovalo poměrně specifické a nákladné řešení sídelních potřeb, jemuž zprvu nedokázal každý člen elity dostát. Do inovačního procesu se tak jako první zapojovali nejmovitější pozemkoví vlastníci a méně progresivní část elit se připojila až do

pozdějších fází jako „*later adopters*“, a to v době, kdy byla nová kulturní zvyklost již plně sdílená a běžně rozšířené byly i nutné technologické znalosti (srov. kap. 2.5).

Čas vesnických sídel přišel naplno až se **14. stoletím**, kdy jejich počet prudce stoupá. Maxima dosahuje nárůst množství sídel všech kategorií, vyjma základní sítě mocenských opor, jejichž distribuce již byla stabilizována o století dříve. Vesnická sídla se z principu od jiných neliší, ale chybí jim v praxi použitelné atributy fortifikací. Ty jsou nahrazovány více či méně symbolickým vymezením polohou na drobných (i umělých) vyvýšeninách a/nebo pomocí příkopových ohrazení a vodních ploch. Vazba sídel na hospodářské dvory je přitom prozatím volná a sídla (nikoli dvůr) bývají dominantou obcí. Pokud bychom feudální společnost zpětně měřili pohledem zastoupení sídel v krajině, za zlatý věk bychom měli považovat období vlády Václava IV., kdy byla sídelní síť protkána nejvyšším počtem vrchnostenských rezidencí (existovalo tehdy 63 % všech objektů zachycených pro sledované období). Samozřejmě je patrně mírně podceněno zastoupení sídel ve starších horizontech, nicméně trend je natolik silný, že nelze přemýšlet o prostém důsledku stavu poznání. Přitom k zániku sídel docházelo ve 13. a 14. století minimálně a byly to bez většího překvapení s převahou ty objekty, které měly nejhorší hospodářské charakteristiky. Nástup vrchnostenských sídel mladšího středověku tak byl dlouhodobý, promyšlený a zprvu pouze v minimálním počtu případů neúspěšný. Od 14. století do situace začínají stále více promlouvat i movití měšťané obývající pohodlná, již od počátku na hospodaření zaměřená sídla, kteří vytlačují jiné vlastníky půdy z okolí pražské sídelní aglomerace. Stejný proces v podobné síle se opakuje jen na Chebsku a velmi omezeně na Kutnohorsku, což svědčí o reálné moci zdejších patronů. Lépe situované rody se drží tradičně menší vazby na sídelní areály a své postavení zdůrazňují budováním, nákupem a zvelebováním sídel ve význačných polohách. Pokud v kraji neexistovala dostatečná protiváha a podařilo se držbu sjednocovat, moc těchto rodů rostla exponenciální řadou.

Otázkou je, zda popsaná skutečnost týkající se sídel neříká mnohé též o celé předhusitské společnosti. Situace se v důsledku obrovské fragmentarizace autorit musela dostávat do stále více nestabilního stavu. Přičteme-li k tomu jednoznačně vymezené majetky církve, oblasti spravované měšťanstvem a dosud velké panovnické državy, nemůžeme si dělat iluze o udržitelnosti tehdejšího společenského uspořádání. Jak jinak než hlubokým střetem se při středověkém systému hospodaření (ve kterém byly příjmy elit přímo závislé na výměře půdy) mohla projevit kombinace stále větší rozdrobenosti statků a vysokého zastoupení spotřebně závislých sídel. Vyjma příjmů z renty se ani hospodaření ve vlastní režii nemohlo rozvíjet v situaci, kdy chyběla volná scelená půda, na které by bylo možné efektivně hospodařit s přebytky pro trh. Tu přitom z části držela církev a z druhé části panovník. Nelze se tak divit ani vznikajícím příkopům mezi rodící se nižší a vyšší šlechtou, které byly další rozbuškou konfliktu (srov. Jurok 2000, 53–60). Prudká korekce, která později přišla, tak snadno mohla být jediným myslitelným východiskem. Že byla

zároveň doprovázena podstatným ideologickým nábojem utrakvismu, není v celém procesu rozhodující. Stojí za relevantní úvahu, nakolik byl náboženský spor pouze *casus belli* pro uchválení církevních majetků a expanzi rodové šlechty. Když nad východisky husitských válek uvažujeme, nezdá se takové vysvětlení zcela nepravděpodobné.

Vrátíme-li se ale k předešlému vývoji, tak zmíněný stav je setrvalý až do počátku **15. století**. Do té doby se sídla proměňují jen velmi málo, ale není bez významu, že se postupně rozbíhá proces budování stále pohodlnějších objektů s klesajícím důrazem na bezpečnost a reprezentativní symboliku. Ta se patrně přelévá více do expresivní (architektonické roviny), než do praktického umístění staveniště. Sídla nadprůměrně zaměřená na bezpečnostně-obranné charakteristiky přesto vznikají nejen v nejstarších obdobích, ale jsou v omezeném počtu budována kontinuálně až do poloviny 15. století. Prvním dramatickým zásahem do struktury sídel je proměna nejmenších objektů na konci tohoto horizontu. Koncept malých reprezentativních staveb je doplněn sídly zaměřenými na ekonomické a správní funkce, při zachování, ale často i zlepšení komfortu každodenního užívání. Tato změna se natolik osvědčila, že absolutní počty podobných sídel dosahují maxima v 16. století a nejmenší sídla v uvedené podobě bez významnější formální změny fungují až do dekonstrukce feudální společnosti. Neznamená to ale, že by byly aktivně rušeny všechny starší objekty; změna důrazu se projevuje v preferenci a stavebním rozvoji těch sídel, které mají lepší předpoklady v nastupujícím ekonomickém modelu.

U větších sídel (bez ohledu na polohu) je tento proces mnohem pozvolnější a přirozenější. Snad to byly dlouhé rodové tradice, osobní vztah k existujícím stavbám a v neposlední řadě také finanční náklady stavebních podniků, které nutily panské rody udržovat silně fortifikované a komplexní objekty nejméně do poloviny 16. století. Stejně dobře ale mohli příslušníci nejvyšších elit pociťovat nižší tlak na změnu tradičního středověkého uspořádání, a to díky většímu zázemí sídel, nepřímé správě dominií a nižší míře závislosti na vlastním podnikání. Necháváme také stranou, nakolik se do této situace zapsala proměna v religiózních zvyklostech a rozdělení moci mezi utrakvistickou šlechtou a tradičně konzervativnějším katolickým prostředím, což mohl být jeden z profilujících faktorů vývoje. Je pravděpodobné, že i upevnění bariér mezi panským a rytířským stavem (srov. Jurok 2000, 76nn) přispělo k rozdělení evoluce sídel na dvě omezeně přístupné skupiny: (1) ekonomicky zaměřená vesnická vrchnostenská obydlí a (2) tradičnější, vyčleněné rodové rezidence s rozšířenou správní funkcí. Na úbytě tak schází zejména varianta příkopy a vodními plochami vydělených sídel, i když ani ta po úpravách nezanikají zcela a často jsou přetvářena na pohodlnější stavby, pokud to dovozovala terénní konfigurace. O něco více byla preferována sídla ve druhém subtypu druhé typologické varianty, tedy umístěná v přirozeně ohraničených pozicích, kde i po zániku fortifikace vlastní oddělení od komunity poddaných zůstávalo zachováno. Vesnická sídla

tak setrvala i v polohách poměrně vzdálených intravilánu obcí, nikoli však nepřístupných a ekonomicky nevýhodných.

Koncept opevněných sídel je velmi pozvolně opouštěn v celém období 14.–17. století ve prospěch spíše symbolicky ohrazených a vydělených rezidencí, které svým charakterem a umístěním vhodně vyvažují všechny stanovené účely. Jak jsme již jednou zmínili a raději opakujeme i zde, nedochází k úplnému vymizení žádného typu objektů, pouze se mění poměrné zastoupení areálů a formální uspořádání staveb v jejich nitru. Jedinou výjimkou jsou lokality, které jsou podle našeho názoru mezi vrchnostenská sídla řazeny neprávem. Jedná se o různé typy strážnic, hrazených celnic a jiných objektů bez rezidenční funkce (ve vztahu k elitám), které z krajiny mizí s husitskými bouřemi.³²⁴ Je poměrně překvapivé, že roli kontrolních bodů významných toků většinou nepřebírala sídla menší, ale že právě při nich ležely nejvýznamnější správní objekty a strategicky položené mocenské opory. Snad to souvisí s významem demonstrativní architektury, kdy ovládnutí přístupových cest bylo jedním z klíčových prvků pro symbolické uchopení a stvrzení vlády nad zemí. V případě válečných událostí se obsazení takových bodů rovnalo zajištění celého regionu. Nedisovíme se proto, že u obdobných sídel v 15. století často vznikalo zázemí, které spojujeme s dlouhodobějším pobytem vojska.³²⁵ Samozřejmě nelze vyloučit ani zjevné výhody pro provoz sídel, plynoucí z blízkosti vodního toku. Častá kombinace městského sídla s výhledem na důležitou vodní cestu je co do významu takových objektů výmluvná. Poměrně specifická konfigurace mohutného sídla na vysoké ostrožně nad řekou mohla být součástí ideálu elitní reprezentace.

Proměna sídel v 15. století nespočívá v nalezení nového řešení, ale v opouštění těch nevyhovujících. Počet nově založených sídel není tak vysoký, aby zasáhl do celkové struktury, a spíše dochází k formálním úpravám, které souvisí s dočasně zvýšenou potřebou obrany a ochrany. Častým důvodem k zániku sídel je sice jejich fyzická likvidace v průběhu nepokojů, ale známe příklady objektů, kde ani opakované vyplenění nebylo důvodem k jejich trvalému zrušení,³²⁶ jiná sídla jsou přitom nechána napospas osudu velice ochotně. Je pak možné se ptát, zda pravým a hlavním důvodem k zániku nebyly široké společenské změny, které 15. století přineslo. I přes neklidné období je totiž hlavní motivací k opouštění sídel slučování statků,³²⁷ i když stále ještě počet sídel držených horními 10 % šlechtických rodů nepřesáhl množství menších držeb. Tohoto limitu ale bylo brzy dosaženo. Na druhou stranu rozhodně neplatilo, že by mezi oněmi bohatými rody nebyla zastoupena nižší šlechta a že by dělení běželo po stavovské linii, jak ukazuje například dobře nám známý stav majetkové držby na Křivoklátsku

³²⁴ Srovnatelné lokality zastupovaly patrně i areály na pískovcích, vyřazené z analýzy na základě rozboru F. Gabriela (rov. Gabriel–Kurosová 2012).

³²⁵ Jsou to hlavně rozsáhlé ohrazené plochy vymezené jednoduchými sypanými valy, které známe například z Příběniček (Řepeč), Choustníka, Panny (Řepečice), Kalicha (Třebušín) nebo Sionu (Chlístovice).

³²⁶ Namátkou Bezděkov u Klatov, Vlachovo Březí, Chvatěruby, Chyšce, Libouň aj.

³²⁷ Že zanikání sídel v husitském období nesoovisí tolik s přímými vojenskými akcemi, ale spíše se socio-ekonomickými faktory upozorňoval už V. Huml (1980, 297) a jiní autoři (Jurok 2000, 95).

(srov. Novák 2013).³²⁸ Spíše se zdá, že v 16. století nejmenší držitelé ustupují do pozadí generálně, jako představitelé neživotaschopného, anachronického modelu malého rentovního statku. Drobné držby se tak uchovaly jen v posledních enklávách v oblastech s dlouhodobě nesložitějšími majetkovými poměry (Klatovsko, Benešovsko, Tábořsko, Hořicko, Novobydžovsko). Takový model vývoje dává smysl zejména v situaci, kdy vzpomeneme na popisovanou problematiku sídel na přelomu 14. a 15. století.

Ekonomicky zaměřené, nevyhraněné areály menších staveb v hospodářsky perspektivních polohách se začínají objevovat už od 14. století, během 15. století nabývá trend na síle a od **16. století** jde o nový standard. Nedokážeme bohužel věrohodně posoudit, jaké bylo skutečné zastoupení takových objektů ve středověkém období. Kořeny části lokalit jsou jistě předhusitské a zdá se z různých důvodů pravděpodobné, že z větší části šlo v takových situacích původně o hrazená sídla, která se teprve sekundárně proměnila na budovy zapojené do zástavby dvorů. Nepočtené příklady středověkých dvorů se zahrnutým vrchnostenským sídlem tak nemusí být tolik vzdáleny realitě. Musíme se zabývat i otázkou, zda je máme nebo nemáme již ve středověku považovat za sídla elit. Z nejmenších sídel, mezi kterými identifikujeme stavby ve dvorech nejčastěji, byla téměř polovina (42 %) založena až v 16. století. To je mimochodem totožné procento, které známe z celého předhusitského období. Větší sídla jsou přitom zakládána naprosto výjimečně (4 % z celkového počtu) a jejich počet naopak klesá stejným tempem, jako v 15. století (o 30 %). Počet tehdy zaniklých, mohutných, dobře chráněných sídel značí významnou proměnu v chování vrchnosti a období 16. století považujeme za rozhodující pro dokonání (již druhé)³²⁹ proměny vrchnostenské reprezentace ve středověku. Směr vývoje se otočil k užívání architektonických vyjádření, která zastupovala dříve mnohem explicitnější atributy. Příkopy a valy byly nahrazovány parky obklopenými ohradní zdí; vodní opevnění bylo upraveno na vzhlednější zahradní jezírka; mohutné „bergfrity“ a věžovité stavby atrofovaly do nárožních věží a střešních vížek; rozptýlené nehomogenní budovy srostly do jednolitých celků pohodlných vícekřídlých paláců; trojdílné byty byly obohaceny o další reprezentační prostory (a mohli bychom pokračovat). Souběžně s úpravami existujících objektů, kterých stále byla většina, docházelo k budování nových sídel. Nemůžeme tak říci, že by staré tradice byly zcela zapomenuty. Pouze byly potlačeny některé neaktuální znaky na úkor jiných dobově aktuálních vyjádření. Vezmeme-li také v potaz, že vznik nových sídel spojujeme hlavně s malými objekty ve dvorech, kontinuita vlastně byla značná, jen se silně projevil svébytný typ civilně působících staveb, který dobře vyhovoval nastupující a rychle bohatnoucí podnikatelské šlechtě, uvyklé méně honosnému prostředí a méně svázané vlastní urozeností.

³²⁸ Navíc celkový počet panských rodů v Čechách, vyčíslený na 47 příkladů (Jurok 2000, 90), by s těmito počty nekorespondoval a majetkové bohatství proto nemohlo být odvislé pouze od starobylé urozenosti.

³²⁹ První změnu v dlouhém kontinuu vývoje klademe do období přelomu 12. a 13. století a jistý nástin předchozího stavu jsme podali v úvodu práce. K tomuto svébytnému tématu se již nebudeme vracet.

Dosud jsme nezmínili, že po celou dobu (myšleno od 13. století dále) trvale stoupá zastoupení sídel se správní funkcí. Považujeme to za jev, který souvisí s postupným scelováním a stabilizací panství, s rozšiřováním zázemí sídel, se zakládáním nových tržních center – měst a městeček,³³⁰ s opouštěním sídel na periferiích, ale i s preferencí nepřímé správy oproti dříve dostačujícímu individuálnímu přístupu. Skutečná „hradní politika“ je otázkou 13. století, kdy sídla obsazují neoptimálnější polohy, poté se tento rozměr stírá a přesouvá na majetkoprávní úroveň. Totéž platí i pro hlavní správně-organizační centra vázaná na městské aglomerace, která jsou zakládána velmi brzy. V obou případech jde nejčastěji o rozlehlé objekty, které počínají zanikat teprve okolo půle 15. století. Do jisté míry jinak se projevuje správní organizace v 16. století, kdy se rozměňuje vliv specifických lokalit a vzniká více menších regionálních center souvisejících s vrchnostenským podnikáním. Zánik nejvýznamnějších center byl v podstatě nepřipustný, pokud se téže role neujala např. městská obec nebo nebylo k dispozici jiné blízké sídlo, kam byla funkce přenesena.

V **17. století** byla organizačně-správní síť podrobena těžké zkoušce kvůli nebyvalé výměně elit. Došlo proto k jejímu prořidnutí a optimalizaci. Výsledkem byla distribuce sídel nikoli nepodobná té, jakou jsme ve středověku pozorovali čistě u církevních velkostatků. Tentokrát ale bez zjevných alternativ, které by narušovaly pravidelnosti v ustálené panské správě, která se již napříč druhy majitelů tolik nelišila. Velká, typicky středověká sídla, která díky postavení majitelů dokázala přežít dokonce i 16. století, jsou vystavována dalšímu tlaku s pokračující proměnou společnosti. Nejvíce pobělohorská doba postihla ta nejmenší sídla, kterých zaniká téměř polovina z celkového počtu stále aktivních sídel (135 objektů). To patrně souvisí s častým zapojením pokrokové podnikatelské šlechty do stavovských nepokojů a jejich následnou perzekucí (Jurok 2000, 356–358). Tehdy jsou opuštěny i významné dominanty, které patrně definitivně přestaly být podstatné pro utvrzování šlechtické identity a panovnické moci. Mocenské postavení se v bouřlivé pobělohorské době přestalo zakládat na tradici a bylo více odvozováno od vztahu k vládnoucí dynastii, od státních institucí a úřadů, od ekonomického zázemí a případně též od schopnosti odrážet inovace v architektonickém vyjádření sídel. Sídla, která tomuto požadavku nemohla dostát, tak byla postupně rušena. Někdy k tomu vedly i bezpečnostní důvody, a to po zkušenostech třicetileté války, kdy docházelo k převzetí rozsáhlejších pevnostních staveb nepřátelskými vojsky a následnému plenění okolí.³³¹ Otázka je, zda velké opevněné objekty již od 15. století nebyly více symbolem rodu a státu, než že by byla areály vojenského ražení, a tento jejich význam se pouze na čas nedostal do popředí díky specifickým podmínkám válečného stavu. Tomu by napovídalo i jisté procento objektů, které přestalo všechny útrapy a v rukou významných rodů se

³³⁰ Na mysli samozřejmě máme založení právní, nikoli faktické.

³³¹ Týká se např. Hněvína (Most), Návarova (Lhotka u Zlaté Olešnice), Veliše (Podhradí u Jičína), Lichnice (Podhradí v Železných horách), Rýzंबरka (Podzámčí), Kumburku (Syřenov), Švihova u Klatov a Doubravské hory (Trnovany).

uchovalo někdy až do 20. století.³³² Taková archaická sídla se stala muzei rodových tradic a romantickým pomníkem minulosti. Podobným projevem je též udržování panských zbrojnic (Prchal 2008). Pravda, mezi přežívajícím ale nebyla sídla s těmi nejlepšími obrannými charakteristikami. Skupina přeživších se neomezuje ani na největší mocenské opory. Naopak není výjimkou, že i středně velké opevněné rezidence byly v užívání po celý středověk a novověk až do 20. století,³³³ jak vidíme na příkladu Housky, Hauenštejna, Červené Lhoty u Jižné nebo Vargače. I přesto se sedmnácté století stává epilogem dlouhého středověku, neboť zaniká podstatná část všech typů sídel (37 %). Zbývá se stabilizují jako správní a úřední střediska panství, která pokrývají široké okolí. Politický vývoj související s Bílou horou vedl k natolik silné strukturální proměně šlechty, že se vývoj nejmenších sídel téměř zastavil. Dále budována a rozvíjena jsou jen ta nejvýstavnější sídla, již bezpečně označovaná jako zámky.

Na závěr shrnutí bychom neměli minout jednu typologickou skupinu, kterou jsme dosud obcházel, snad proto, že její bližší poznání leží za naším obzorem. Máme na mysli nepravidelně užívaná sídla, která sloužila k odpočinkovým aktivitám, jako je lov, příjem hostů i k soukromému rozjímání, a často též k realizaci aktivit šlechticů a jejich dvora. Mezi známými zástupci nás musí z nejstarších napadnout „hrádek“ Jenčov, mezi mladšími sídly pak množství letohrádků, loveckých zámečků, a i tak hodnotné a vymykající se objekty, jako obrovský areál Kratochvíle u Netolic. Je nad míru pravděpodobné, že panských „rekreačních“ objektů v krajině existovalo podstatně více, než jsme dosud dokázali evidovat. Ze strany archeologů jde o víceméně opomíjené téma. Obdobné účely mohla jistě ve svých sekundárních funkcích naplňovat i sídla s mnohem širším záběrem (např. Týřov, Křivoklát, Karlštejn) a vlastně by sem dobře spadalo také subalterní obytné jádro Křivokláta, tvořené tzv. manským domem. Vlastní formální podstata středověkých i novověkých sídel tohoto typu je různá, spojuje je ale důraz na soukromí, odlehlost a příslušnost stavebníků k nejvyšším společenským třídám. Jen málokdo si mohl dovolit provoz alternativního sídla, které bylo nutno zabezpečit služebnictvem a stavebně udržovat. Ostatně i jinde v Evropě jsou takové areály spojovány čistě s panovníckým a nejvyšším rodovým prostředím (James 2011). Taková sídla se stávala místy k setkávání, sdílení pohostinnosti a udržování osobních vztahů napříč aristokracií.

10.2 Sídla jako indikátor sociálních vztahů v krajině

Stejně jako šlechtictví je sociální rolí i institutem výkonu „veřejné správy“, také sídla jsou nástrojem osobní reprezentace i společenské komunikace. Než celé téma uzavřeme, měli bychom se naposledy vrátit k tradičnímu pojmenování sídel, tolik zakořeněnému a tolik

³³² Např. Rožmberk nad Vltavou, Krašov (Bohy), Jezeří, Košumberk (Luže), Nižbor, Velhartice, Bečov nad Teplou, Lipnice nad Sázavou.

³³³ Někdy samozřejmě s přestávkami.

ovlivňujícímu dosavadnímu bádání. Jsou dosavadní termíny opravdu přežitkem, nebo pro ně umíme nalézt vhodné využití?

Označení „tvrz“ nebo „hrad“ (a zprvu ani „zámek“) nic jednoznačného neříkají o typu objektu z pohledu umístění v krajině a specifických formálních charakteristik. V tom se tolik neliší naše, ani dispoziční typologie, což se podařilo dobře prokázat na různých místech práce. Nezabývali jsme se však příliš uměleckým vyjádřením a architektonickou formou sídel, a proto nemůžeme vyloučit, že je to označení spojované s expresivní složkou vrchnostenských areálů. Pokud by tomu tak bylo, neměli bychom tyto pojmy ve výkladovém rámci kastelologie ztracovat, ale pouze korigovat náš pohled tak, abychom rozlišovali mezi vyjadřovanou expresí a typologií odvozovanou z funkčních atributů. Přestože takové vysvětlení působí poměrně smysluplně a není to řešení na obtíž, podívejme se na problém o něco hlouběji.

Každému tradičně užívanému pojmu by očima minulé společnosti mělo být možné přiřadit ideál, který si s ním jednotlivé osoby ve sdíleném kulturním okruhu spojovaly. Na tomto místě si proto dovolme malou rekonstrukci, a modelovou interpretaci se pokusme předestřít.

Prvním diskutovaným pojmem je „dvůr“,³³⁴ který sám o sobě mohl implikovat spíše periferní stránku aristokratického života a nemusel být vždy spojován přímo s osobou vlastníka. Proto pokud se setkáváme s tímto pojmem v kontextu málo známých predikátů, jsme vždy na pochybách, jakou sociální kategorii vlastníka/obyvatele si máme k objektu přiřadit. Byl to nápravník, svobodník, dvořák, šoltys, šafář, rychtář, měšťan nebo jen bohatý rolník? Nebo to byl skutečný panoš, miles, man či vladyka? Ať už to byl kdokoli z nich, máme za to, že je to právě formální struktura dvora, která nám může napovědět mnohé o společenské úloze, kterou majitel sehrával. Jsme přesvědčeni o tom, že od pozdního 15. století se vymezuje specifická typologická skupina dvorů, která je nedílně svázaná s drobnými sídly a že nejpozději tehdy se stalo propojení hmoty dvora a sídla dostatečným symbolem sociálního vymezení. Jak tomu ale bylo o pár desítek či stovek let dříve? Středověký poplužní dvůr nebyl po formální stránce vyloženě výstavným a dominantním prvkem. I na Rovném jsme někdy na vážkách, jak část jeho objektů odlišit od zbylých vesnických usedlostí (viz příloha D). Oním klíčem můžou být široce diskutované věžové stavby, které nacházíme v reliktech některých dvorů a nepřímou zachycené také v ostatních typech pramenů (srov. příloha A). Proč tomu tak je, se pokusme nyní ukázat na dalších argumentech.

Je nápadné, že elitní sídla užívají několika prostředků k sociální identifikaci majitele. Všechny jsou založeny na vydělení se z běžné komunity pomocí sdílených symbolických znaků. Takové vydělení může probíhat **horizontálně** (vzdálenost, příkopová a valová ohrazení, hradby, zdi, vodní plochy, přírodní bariéry), **vertikálně** (převýšená místa, věže,

³³⁴ Pod pojmy v této kapitole máme na mysli i jejich alternativy užívané v historických pramenech.

přírodní dominanty) i **formálně** (architektonické a umělecké prvky, stavební materiál, proporce staveb). Všechny tyto prostředky pracovaly s pohybem v prostoru a s vizuálním účinem, který zachycoval podstatu elity. S proměňující se společností, která se stávala stále komplexnější a více se upínala k ideálu než ke skutečné materiální formě, se vývoj ubíral směrem od explicitních vyjádření k náznakům jednotlivých významů. I přestože tedy nepochybujeme o zařazení pozdně gotických a renesančních staveb ve dvorech do kategorie „vrchnostenské sídlo“, máme určité pochybnosti o vnímání podobných areálů ve středověku. V podstatě je asi zřejmé, že pokud byl skutečně středověk významově více názorný, musel dvůr obsahovat velmi dominantní stavbu, která jasně symbolizovala postavení vlastníka, aby dostatečně vyvrátila možné pochybnosti (nejen naše, ale především tehdejší). V této perspektivě by dlouhá diskuse nad středověkými dvory s věžovitou stavbou patrně vyplynula tak, že bychom objekty jako Rovný, Svídna nebo Rinthof v Plasích mezi vrchnostenská sídla i nadále řadit neměli, neboť nemáme doklady dostatečného počtu znaků, které by prokazovaly vydělení jejich obyvatel mimo vesnickou komunitu. Rychvald, Kozinec u Berouna a Hrnčiče by pak ležely na pomyslném ostří, za nímž bychom bezpečně obhájili pozici Starých zámků u Libušína, Džbánku nebo Třebekova. Samozřejmě není to jediná možnost a měli bychom se nadále věnovat výzkumu těchto lokalit, abychom v budoucnu třeba našli lepší kritéria. Máme-li ale prozatím naší vlastní diskusi rozetnout, přikláníme se k tomu, že patrně existovala jistá mezní sociální skupina, která nebyla přímo vrchností, ale byla jejím nástrojem při komunikaci s místními komunitami. K takovému postavení připadalo i právo částečného užívání vrchnostenské symboliky.

Mnohem jistější jsme si u dalších užívaných termínů. K „**tvrzi**“ bychom snadno přidělili pojem „**rytířství**“, který dobře vystihuje ideál věrného bojovníka a ctnostného ochránce (Macek 1997, 50–67), kterému se rolník rovnat nemůže a který si proto buduje sídla zřetelně vydělená a privátní, nicméně připravená chránit rytířovu dědinu a její obyvatele. Většinou bychom takové pojmy spojovali s vesnickými sídly druhého typu (hrozená sídla). To však neznamená, že „tvrzí“ nemohlo být i pevné sídlo ve chráněné poloze a že vyšší šlechtic nemohl být rytířem. Snad je to totiž druhá idea, kterou bychom měli dále rozvinout, a tou je podíl mezi dvojčedinou rolí sídla jako „**soukromé domácnosti**“ a „**veřejného prostoru**“. Pokud převažuje interpretace sídla v první složce, častější je i označení „tvrz“. Pokud dokážeme sídlu přiřknout více atributů druhé složky, empiricky se zdá, že převažuje označování „**hrad**“. Ten zosobňuje **mocenské ambice i rodovou urozenost** panstva (Macek 1997, 26–49), sídelnímu areálu nadřazenou strukturu, která nemusela být poddanstvem myšlenkově uchopitelná ve své celistvosti. Nasetkáme se snad s žádným mocenským centrem, které by spadalo do první kategorie („tvrz“) a s žádným věžovitým sídlem ve vsi, obehnaným jednoduchým příkopem, které by spadalo do kategorie druhé („hrad“).

Mezi tím ale existuje řada variant řešení, která zavdává důvod k proměnám v užívaném označení. Rozrůstání sídla při obci mohlo způsobit rozšiřování spektra jeho funkcí. Tento nárůst poté vedl ke změně ve vnímání objektu a jeho označení v přirozené řeči. Stejným způsobem přestavby sídel mohly vést k nástupu pojmu „zámek“, který vyjadřoval novou estetiku nahrazující předchozí ryze funkční znaky. Takovou estetiku, jejíž rozdílnost oproti předchozí sdílené kultuře byla pochopitelná celospolečensky. Narušení institucionální (mocenské) podstaty „hradů“ mohl způsobit pokles k jejich zpětnému označování jako „tvrzí“ (zvláště po zpusnutí → „stará tvrz“). A pokud jsou „hrad“ nebo „tvrz“ nově považovány za „zámky“, značí taková proměna buď nástup nového symbolického systému užívaného v expresivním vyjádření pomocí stavebních prvků, nebo formální změnu dotýkající se ideové podstaty původní stavby (i tentokrát třeba zpusnutí → „pustý zámek“).

Můžeme se pak dále ptát, jaká změna v myšlení společnosti dovolila povznést i dosud na okraji stojící objekty ve dvorech mezi vrchnostenská sídla a jejich mnohdy nepřilíš majetné stavebníky mezi erbovní šlechtu. Pokud totiž něco zprvu odlišovalo např. měšťana od drobného šlechtice, nebyla to jeho osobní výbava, ale společenský význam a stavební kultura, která byla v městě „zahrnující“ (potlačující rozdíly), kdežto u venkovských sídel „vymezující“ (zdůrazňující sociální bariéry). Pokud měšťan usiloval o redefinici sociální role a zařazení mezi šlechtické stavy, musel tento symbolický rámec přijmout a reflektovat, a to stavbou či koupí odpovídající rezidence. Na to navazují další otázky: Kdy sídlo přestává být sídlem a mění se v úřad? Když je do něj umístěna panská správa? Když je zakoupeno městskou obcí a proměněno v radnici? Jak do těchto vztahů vstupovala církev a panovník? Byla proměna symbolických systémů řídicím prvkem, nebo se odvíjela od ekonomických faktorů? Jak do těchto rámců šlechtické reprezentace zasahovaly praktické potřeby obrany a vojenství? Existovala sídla, která nebyla společností jako „sídla“ vnímána, a naopak?

Celá předkládaná koncepce studia vrchnostenských sídel podle našeho názoru předestírá zcela nové otázky, které nám pomohou pochopit mnohé složky života ve středověkém a raně novověkém období. Celou dobu se vlastně bavíme o míře **specializace**, které byla sídla schopna a zda taková specializace vedla ke svébytným architektonickým řešením, preferenci konkrétních poloh i ustálení symbolických systémů. Pokud se nám podaří najít cesty ke studiu těchto struktur ve společnosti 13.–17. století, dalším krokem by mělo být rozšíření pohledu do skutečné diachronní perspektivy zahrnující mnohem širší úseky minulosti. Pochvalně jsme již hovořili o způsobech, jakými F. Laval dokázal přistoupit k problematice sídel spojovaných s emporovými kostely (viz kap. 2.4.1). Nabízí se propojit naše i jeho myšlenky a vykročit dále oběma směry do minulosti i do mladších období. Třeba se opravdu podaří najít ony stále hledané kořeny elitních sídel; můžeme však být překvapeni, jak hluboko v minulosti se budou nacházet.

Celá polemika této krátké podkapitoly je vedena velmi empiricky a bez důsledného srovnání s „tvrdými daty“. Necháváme stranou i jiné názory o obecných koncepcích středověku a celkovém společenském rámci, abychom podstatu sdělení nezamlžili přílišnými detaily. Přesto si myslíme, že po přednesené syntéze a mnohočetném převrácení tématu si můžeme dovolit pustit uzdu představivosti a nastíněné myšlenky formulovat. Uvedené pohledy nezahrnují práci s pojmy, jako je „hrádek“, které do systému příliš nezapadají; takové termíny poměrně trefně vystihují objekty, které je občas zatěžko někam zařadit, a proto je označujeme za „hrádky“, „dvorce“ a jiné sídelní formy. Oprávněně bychom se měli ptát, zda v takovém případě dokážeme obhájit jejich zahrnutí mezi vrchnostenská sídla nebo jaký účel jim vlastně přisuzujeme.

Bylo by dobré takové úvahy dále konfrontovat s alternativními strukturami, které vznikají studiem jiných výseků reality – měst, sakrálních staveb, vesnických usedlostí, řemeslnických center i výrobních, těžebních a zpracovatelských areálů; tam všude leží mnoho průsečíků, které ale nemůžeme postihnout v jediné syntéze. Ucelený projekt, který by jednotnou metodikou a v podobném teoretickém rámci sledoval sídelní projevy různých společenských skupin napříč časem i prostorem a zabýval se třeba i tématem tzv. komponovaných krajín, by však měl potenciál posunout naše poznání o notný kus cesty kupředu. Stejně dobře by bylo vhodné zahájit aktivní dialog mezi archeology pravěku a historických období tak, aby se podařilo předložit širší interpretaci fenoménu elitních sídel.

11 Závěr

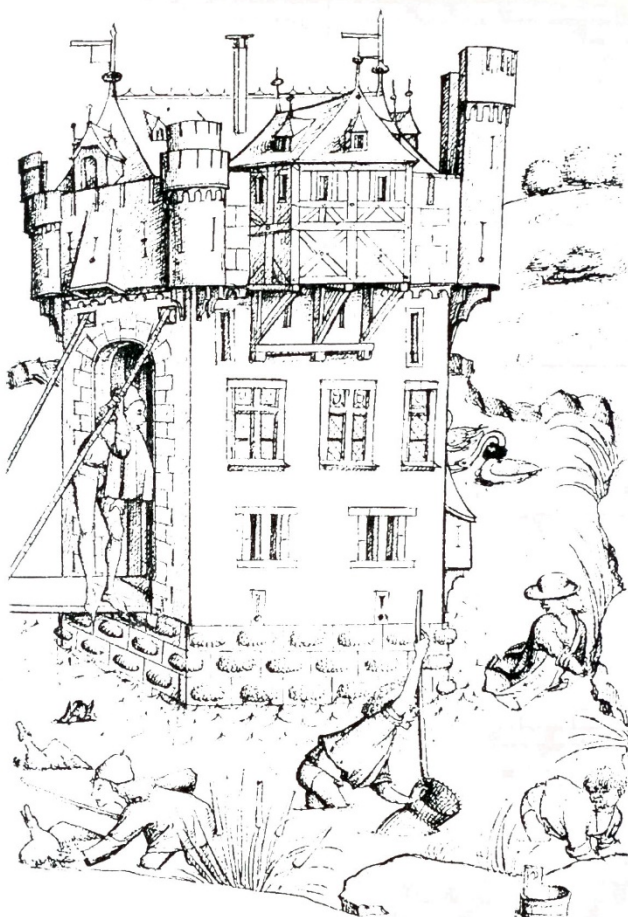
Vrchnostenská sídla byla součástí živé krajiny, která se v pohledu každého obyvatele centralizovala v jiné rovině. Sídla elit byla pro většinu lidí světem sice vyčleněným, ale nutně ne nepřátelským. Až s konkrétními činy vrchnosti se vytvářely reálně sociální vztahy, které mohly být velmi složité. Ve své přirozenosti však sídla – zejména ta malá a střední, spojená s vesnicemi a městečky – byla živou součástí sdíleného světa, ve kterém probíhala interakce na mnoha úrovních. Byl to feudál, který řešil spory, byl to právě feudál, kdo jediný mohl zabezpečit mír, a byl to opět feudál, který organizoval ekonomické aktivity. Proto je třeba na sídla hledět nejen jako na ambasady světa elity, ale také jako na neurální body sídelní sítě, které napomáhaly společenské organizaci i v těch nejběžnějších potřebách.

V práci předkládaný nástin vývoje sídel nevybočuje ze známého rámce. Naopak by bylo překvapivé, kdybychom se v obecných konturách neprotínali s dosavadním bádáním. Výhodu našeho postupu ale spatřujeme ve svobodě, kterou při práci s daty přináší. Nejen že můžeme hodnotit obecné trendy, které jinak extrahujeme velmi těžko. Dokážeme rozlišit typické exempláře, extrémní varianty i specifické typologické skupiny. To vše se děje za užívání pojmů, které lze vztahovat ke způsobu fungování sídel v minulosti. Samozřejmě existují příklady, kde zvolená metoda nedokázala rozlišit nuance, které konkrétní sídlo charakterizují. Tehdy dochází k přeceňování, nebo naopak podcenění některých klíčových vlastností. Takové příklady musíme identifikovat a metodu dále zlepšovat. V drtivé většině se ale představená typologická klasifikace ukazuje jako odpovídající realitě a jako velmi snadný prostředek, jak se rychle zorientovat v možných variantách řešení. Je zajímavé, že standardní statistické postupy v tomto částečně selhávají (viz výsledky analýzy hlavních komponent) a nápomocné mohou být spíše netradiční analytické metody (např. síťová analýza), doplněné o jednoznačná hypotetická východiska. Sídla fungovala jako organismus a některé funkce se vyčleňovaly do samostatných prostor i areálů. Také u vrchnosti tak probíhala jistá společenská „specializace“. Věžovitá stavba se i v nejmenším provedení stávala reprezentativním prostorem a k vlastnímu bydlení sloužily přilehlé budovy, často odlišné konstrukce. Účel sídla jednoznačně ovlivňoval výběr staveniště a podobně je tomu s horizontálním, vertikálním i formálním vydělováním v jakékoli podobě. Zahrneme-li tyto parametry do našich hypotéz, takový model pak dokáže popisovat nejen vrcholně a pozdně středověká sídla, ale i starší dvorce nebo novověké objekty.

Obecné procesy vývoje elitních staveb se nijak neliší za našimi blízkými hranicemi ani ve vzdálenějších koutech Evropy, což značí vysokou úroveň sdílené kultury napříč aristokratickou společností (Hansson 2006). Jediným podstatným rozdílem je výrazně ranější nástup architektonicky pokročilejších forem západně i jižně od Českého území, i když se oba póly počínají díky novým výzkumům překvapivě přibližovat (Creighton 2012; Laval 2016). I na západě pevným kamenným sídlům předcházely jednodušší

varianty, které poskytovaly společnosti stejné služby jako sídla vrcholně feudální (srov. Aufgebauer 1998, 123–141; Higham–Barker 1992). Rovněž postupné mizení fortifikačních prvků z areálů sídel neznačí upozadění vojenské složky feudality, ale reflektuje stále komplexnější symboliku a celkovou specializaci sídelních forem (Liddiard (ed.) 2016; Šimůnek 2013). Takové symbolické znaky jsme viděli u velmi malých sídel, ale i u honosných a rozsáhlých staveb bez ohledu na jejich dataci. Snad tedy není marnou snahou upírat naši pozornost na doklady podobných elitních rezidencí napříč historií a k pokusům o odhalení konceptuálních rozdílů v socio-politickém chování minulých populací.

Chybějící komparativní výzkum vrchnostenských sídel vedl badatele ke zkreslujícímu závěru, že České země jsou vysokým počtem lokalit zásadně specifické oproti jiným státům, hlavně co se týče menších sídel. Jak prokazují poslední regionální i na širší území zaměřené studie z různých zemí (např. Süsz 2011, 59–60; Emery 1996–2006; Coveney 2014, 46–52; Kemethmüller 2011a, 96; Eadie 2014, 135; McCarthy 2007, B4), takové závěry bude nutné razantně přehodnotit. Zastoupení českých sídel se nijak nevymyká

Obr. 50. Vyobrazení neznámého sídla z konce 15. století. Původně publikováno ve Waldburg-Wolfegg 1957, převzato z Chotěbor 1992, 185.

počtu dochovaných objektů v jiných státech, které vzešly z vyspělých feudálních společností Evropy. Samozřejmě významnou roli hrají i specifické lokální podmínky (např. přítomnost rozlehlých dominií, nebo zastoupení církevní a zeměpanské držby), avšak takové podmínky se mohou měnit jak v čase, tak v rámci úzce profilovaných regionů (srov. Novák 2013). Nástup drobných opevněných sídel typu „moated site“ v Anglii (Coveney 2014, 93) se kupříkladu nápadně shoduje s průběhem křivky vzniku obdobných lokalit v Čechách.

Všechny paradoxy drobných sídel dobře ilustruje jedno vyobrazení věžovité rezidenční stavby z konce 15. století (Obr. 50). Zobrazená věž je korunována honosnými, militárně laděnými prvky

a architektonickými články, ale v nižších patrech je prosvětlena velkými okny obytných částí. V nejnižším podlaží jsou vyobrazeny klíčové střílny (nevíme však, zda zevnitř přístupné – podle polohy spíše nikoli) a spodní část věže je opatřena bosovanými kvádry. Celá stavba je umístěna uprostřed vodního příkopu, který překonává padací most. Příkop není vně ohrazený, naopak v něm zjevně probíhá čilý ruch spojený s hospodářským užitím – lovem ryb a chovem vodního ptactva. Jde o výmluvný popis možných ideálů, které sídla potenciálně utvářela, a aktivit, jež přitahovala. Také jde o memento, nakolik šlo o živoucí organismy, plné protikladů a symbolických významů. Přitom pokud bychom podobné sídlo dokumentovali čistě archeologicky, patně by bylo v tradičním pohledu bez většího rozmyslu zařazeno mezi „opevněné lokality“.

Vrchnostenskému sídlu v žádné jeho formě nelze generálně přisuzovat represivní povahu. Vždy je třeba vzpomenout, že uvažujeme nad desítkami generací žijícími v relativně stabilní konfiguraci, za dodržení odpovídající společenské smlouvy. Do ní patřila i elita se svými sídly a tvořila součást společnosti, nikoli její protiváhu. I proto musíme o sídlech uvažovat nejen jako o samostatném areálu, ale jako o jednom z mnoha základních kamenů tvořících obraz evropské krajiny. Tento obraz se vytrácí, pokud syntéza stojí na pokřiveně chápaných slovech „hrad“, „tvrz“ nebo „zámek“. Ta automaticky získávají silné konotace a vyjadřují aktualizované projekce moderní společnosti i badatelské obce. Pokud však mluvíme o sídlech jako o celistvé skupině, zbytečné předsudky mizí a můžeme se lépe dostat k podstatě tématu. Přesto je možné uvedené pojmy využít při syntetizujícím pohledu jako zprávu o významu sídel. Vztah mezi originálním pojmenováním a tradiční dispoziční typologií je velmi slabý. O něco úspěšněji by se snad dalo pracovat se zde nastíněnou klasifikací zakládanou na kategoriích účelu, které vycházejí z kombinace formálních i prostorových vlastností, zasazovanými do celkového kontextu.

Při hodnocení tuzemské kastelologie jsme se pozastavovali nad tím, zda ji můžeme považovat za svébytný obor. Pokud by to tak být mělo, je třeba zaplnit ono definiční vakuum, které s ní spojujeme. Kastelologie by měla být vědou o symbolických systémech, které vedly k reprodukci mocenských struktur a ke společensky akceptovanému vymezení elit. To mimochodem naznačuje, že jde o téma, které se nutně nemusí vztahovat pouze ke středověku. Metodická nevyhraněnost kastelologů není odpovědí na komplexitu problémů, kterými se obor zabývá. Výzkum historických období má tendenci se vzdalovat archeologické teorii i metodě, které ale mají co říci, zvláště pokud jsou dovedeny do důsledku. Neméně důležité mohou být metody ostatních oborů, pokud se z nich pro kastelologii budeme snažit vybrat ty nejproduktivnější přístupy. Specializace je vhodná právě na oborovém základě nebo v rámci výzkumných otázek, ne však odvozováním badatelského zájmu od typologické podstaty sídel. Mezioborový výzkum by měl – stejně jako kdekoli jinde – být realizován týmově.

I když data vyprodukována v průběhu analýzy mají mnohem širší potenciál užití, než je prezentováno touto prací, musíme se v dalším kroku opět zastavit a zamyslet nad vhodnými směry postupu. Analýzu bychom měli směřovat tak, aby zachytila klíčové vlastnosti s vysokým významem při rekonstrukci historické reality. Jsme si například vědomi, že náš přístup dostatečně nepokrývá komplexitu novověkých sídel a dál nepokročíme bez konzistentního hodnocení vlastní krajinné koncepce, do které byla sídla včleňována (parky, zahrady, obory, komunikační sítě, vodní plochy, výrobní areály atd.). To platí i pro středověká sídla, u kterých chybí přinejmenším zhodnocení potenciálů nezemědělských ekonomických aktivit (vztahy k mlýnům, hamrům, k důlní činnosti – to vše přitahuje relevantní pozornost). Nezdá se ale, že by jejich pominutí způsobilo rozpad souboru do náhodnosti. Právě naopak jsme identifikovali velmi silné trendy, které se plynule rozvíjely v celém sledovaném období 13.–17. století. Dokonce jsme nastínili i některé opomíjené faktory, které mohly vést k posilování konkrétních společenských procesů a ke specifickým historickým událostem. Všechny tyto údaje je možné interpretovat a přispívat tak rozšiřování našeho poznání. Nejdůležitější je ale zdůvodnění a odpovídající posloupnost kroků při výzkumu.

J. Kubeš sídla označuje za „symbolický kapitál“ (2008, 79) a těžko bychom hledali výstižnější slova. Když W. Meyer popisoval posun hradů dále a dále, výše a výše od poddanských obydlí, neměl tolik na mysli praktickou expanzi a vojenské výhody, ale důležitost přikládal konstruování mocenské reprezentace ve 12. a 13. století (1976, 179). Je zjevné, že déle fungující sídla nabývají komplexnějších podob a hrají častěji centrální úlohu. Otázkou však zůstává, zda jde o důvod či důsledek jejich účelu. Můžeme sídla chápat jako instituce a tím i trvalé složky krajiny, dokud nedojde k proměně kulturních zvyklostí a mocenského řádu? Jsou vesnická sídla jen většími domácnostmi, tedy materializovaným obrazem myšlenkového světa konkrétních držitelů? Stojí hrazené rezidence na dominantních místech na dělící linii různých jevů, nebo v datech sledujeme spojitě fenomény s různými expresivními projevy?

Proměna nejmenších sídel v 15. a hlavně v 16. století svědčí o radikální změně životního stylu části aristokracie. Zprvu snad souvislá skupina různě movité šlechty se v 15. století rozpadá do dílčích vrstev, které se sice uzavírají, ale umožňují zároveň nástup nových druhů elit („podnikatelská šlechta“). Struktura vrchnostenské identity a myšlení u majitelů vesnických sídel byla od 16. století odlišná od předchozích časů. Nemá již onen rytířský rozměr, a naopak poněkud připomíná pozdější moderní buržoazii a její venkovské vily, nebo sídla továrníků 19. a 20. století. Můžeme tedy nástup raného kapitalismu (následně rázně ukončený) identifikovat jako proces se specifickými mocensko-symbolickými projevy? Nakolik přitom hraje roli stěhování vrchnosti do měst? Kolik malých sídel přebírá funkci sídel *de facto* a kolik je pouze prodlouženou rukou jinde přebývajících elit? Je vznik nových vesnických sídel jen nahrazením tradičních středověkých areálů nebo je proces složitější? Jak bychom podobné

interpretační rámce měli přenášet na předchozí modernizační trendy, které rozlišujeme na sklonku 12. a počátkem 13. století? I v novověku stále existovala skupina objektů, které se přes všechny změny svým charakterem odvolávaly ke středověké tradici feudality a nejedno z nich se dočkalo období První republiky. Kde se brala tato tradice a dlouhodobá udržitelnost?

Je možná nešťastné uzavírat práci sérií otevřených problémů. Nebudeme ale první, kdo konstatuje, že bádání mnohdy přináší více podnětných otázek než uspokojivých odpovědí. Text se ve svém záběru pokouší nastavit novou, jasnější agendu. Předestřeli jsme výhody deduktivně orientovaných postupů, sílu archeologických metod při aplikaci na datově bohaté celky a koneckonců i novou typologickou klasifikaci vrchnostenských sídel založenou na diskutovaných principech. I kdyby se žádný z předkládaných argumentů plně neujal, sesbíraná data snad poslouží k položení základů potřebného digitálního materiálového korpusu a doprovodné exkurzy napomohou dalšímu, podobně zaměřenému výzkumu.

Použité prameny a literatura³³⁵

- Aarts, B. 2007: Motte-and-bailey castles of Europe: some aspects concerning their origin and evolution. *Virtus: Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 14, 37–56.
- Aberg, F. A. (ed.) 1978: *Medieval Moated Sites*. CBA Research Report No 17. London.
- Adkins, L. – Adkins, R. A. 2004: *Handbook to Life in Ancient Rome, Updated Edition*. New York.
- Ai, T. 2007: The drainage network extraction from contour lines for contour line generalization. *Journal of Photogrammetry & Remote Sensing* 62, 93–103.
- Anderle, J. 2008: Uspořádání bytů v některých velkých hradech doby Karla IV. *Svorník* 6, 13–32.
- Anderle, J. a kol. 1989: Týnecký cyklus vedut. *Castellologica bohemia* 1, 335–345.
- Anderle, J. – Procházka, Z. – Švábek, V. 1984: Dolany, o. Klatovy. *Ročenka Klubu Augusta Sedláčka* 84, 73–83.
- Anderle, J. – Rožmberský, P. – Švábek, V. 1993: Výsledky povrchového průzkumu cisterciáckých dvorů na Plzeňsku. *Castellologica Bohemica* 3, 261–270.
- Anderle, J. – Švábek, V. 1989: Hrady na Strašicku – pokus o rekonstrukci jejich postavení v životě oblasti před polovinou 14. století. *Castellologica Bohemica* 1, 105–123.
- Anderle, J. – Švábek, V. 1992: Tvrze v rokycanském okrese, 2. část. *Sborník Muzea dr. B. Horáka v Rokycanech* 4, 3–44.
- Anderle, J. – Švábek, V. 1993: Tvrze v rokycanském okrese, 3. část. *Sborník Muzea dr. B. Horáka v Rokycanech* 5, 11–36.
- Antoniewicz, M. (red.). 2002: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*. Warszawa.
- Arnau, A. C. 2004: Interpreting the transformation of late roman villas: the case of Hispania. In: N. Christie (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Ashgate, 67–102.
- Aufgebauer, P. 1998: Burg – Kloster – Stadt. Zur mittelalterlichen Geschichte des südlichen Niedersachsen. *Concilium medii aevi* 1, 123–174.
- Bailey, G. 2005: Site Catchment Analysis. In: C. Renfrew, P. Bahn (eds.), *Archaeology: The Key Concepts*. London – New York, 172–176.
- Balatka, B. a kol. 1972: Geomorfologické členění ČSR. In: T. Czudek (ed.), *Geomorfologické členění ČSR*. *Studia Geographica* 23. Brno, 5–124.
- Barborová, E. 1970: Purkrabí rožmberských hradů a panství. *Jihočeský sborník historický* 39, 213–221.
- Barry, T. 2008: The study of medieval Irish castles: a bibliographic survey. *Proceedings of the Royal Irish Academy* 108/C, 115–136.
- Bartošková, A. 2004: Dvorec hradského správce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědí terénní dokumentace. *Archeologické rozhledy* 56, 310–320.

³³⁵ Evidence lokalit obsahuje vlastní bibliografickou databázi, kterou na tomto místě neuvádíme. Zdroje užívané v přílohách A–D jsou naopak zařazeny do tohoto seznamu.

- Bašta, J. 1991: K otázce chybné datace některých pravěkých opevnění. *Castellologica Bohemica* 2, 319–322.
- Belcredi, L. 2006: Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi. Archeologický výzkum zaniklé středověké vsi Bystřec 1975–2005. Brno.
- Bellavia, G. 2002: Extracting "Natural Pathways" from a Digital Elevation Model. Applications to Landscape Archaeological Studies. In: G. Burenhult, J. Arvidsson (eds.), *Archaeological Informatics: Pushing The Envelope*. CAA2001. Oxford, 5-12.
- Benedicto Gimeno, E. – Martín Domingo, F. – López Latorre, B. 2007: Las casas solariegas. Calamocha.
- Beresford, G. 1987: Goltho: the development of an early medieval manor c 850–1150. Swindon.
- Biermann, F. – Nowakowski, D. – Posselt, N. 2017: Mittelalterliche Turmhügel im nordschlesischen Tiefland. *Burgen und Schlösser* 58, 91–106.
- Biller, T. – Großmann, G. U. 2002: Burg und Schloss. Der Adelsitz im deutschsprachigen Raum. Regensburg.
- Binford, L. 1962: Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28, 217–225.
- Birngruber, K. – Schmid, C. (eds.) 2012: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen. Linz.
- Birngruber, K. a kol. 2012: Adel, Burg und Herrschaft im Unteren Mühlviertel. Ein interdisziplinärer Versuch zum mittelalterlichen Adels-, Burgen- und Grenzbegriff. In: K. Birngruber, C. Schmid (eds.), *Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen*. Linz, 13–39.
- Boháčová, V. – Kucrová, V. (eds.) 2012: Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha.
- Bolína, P. 2002: Pokus o modelové řešení některých problémů kolonizace a vzniku hradů v Nížkém Jeseníku. *Archaeologia historica* 10, 241–253.
- Borková, M. 2008: Služebná organizace ve střední Evropě. Archeologická, historiografická a toponomastická perspektiva. Rkp. bakalářské práce, Ústav archeologie a muzeologie, Fakulta filozofická, MU v Brně.
- Boucharlat, E. 2009: Panorama de l'archeologie castrale en France. *Revue Archeologique du Centre de la France* 48, 232-234.
- Brather, S. 2008: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin – New York.
- Bravermanová, M. 1991: Dvorce u Dobříše – dvorec či tvrziště? Sborník Společnosti přátel starožitností 2, 79–85.
- Brown, A. – Pluskowski, A. 2011: Detecting the environmental impact of the Baltic Crusades on a late-medieval (13th–15th century) frontier landscape: palynological analysis from Malbork Castle and hinterland, Northern Poland. *Journal of Archaeological Science* 38, 1957–1966.
- Brown, A. – Pluskowski, A. 2013: Medieval Landscape Transformation in the Southeast and Eastern Baltic: Palaeoenvironmental Perspectives on the Colonisation of Frontier Landscapes. *Archaeologia Baltica* 20, 24–46.

- Brown, A. a kol. 2015: The Ecological Impact of Conquest and Colonization on a Medieval Frontier Landscape: Combined Palynological and Geochemical Analysis of Lake Sediments from Radzyn' Chełmiński, Northern Poland. *Geoarchaeology* 30, 511–527.
- Brughmans, T. – Brandes, U. 2017: Visibility Network Patterns and Methods for Studying Visual Relational Phenomena in Archeology. *Frontiers in Digital Humanities* 4:17.
- Brughmans, T. – Collar, A. – Coward, F. (eds.) 2016: *The Connected Past. Challenges to Network Studies in Archaeology and History*. Oxford.
- Brughmans, T. 2010: Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis. *Oxford Journal of Archaeology* 29, 277–303.
- Brughmans, T. 2013: Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 20, 623–662.
- Brych, V. 1998: Hmotná kultura středověké tvrze v Čechách. In: *Encyklopedie českých tvrzí. I. díl (A-J)*. Praha, XLVII–LXXXIII.
- Břicháček, P. 1993: Dvorec u Poněšic – Dobřežovic (okr. Č. Budějovice). *Castellologica Bohemica* 3, 211–216.
- Bubeník, J. – Velímský, T. 1986: Archeologický výzkum polykulturní lokality u Jenišova Újezda. *Archeologické studijní materiály* 15, 42–49.
- Buckley, A. 2010: Understanding curvature rasters. *ArcGIS Resources Blog*. <<http://blogs.esri.com/esri/arcgis/2010/10/27/understanding-curvature-rasters/>> [cit. 4. 9. 2016].
- Buchanan, K. 2017: *Castles and their Landscapes: A Gravity Model Experiment*. Nепublikovaný rkp. <https://www.academia.edu/16192619/Castles_and_their_Landscapes_A_Gravity_Model> [cit. 1. 8. 2017].
- Bult, E. J. 1987: Moated sites in their economical and social context in Delfland. *Château Gaillard* 13, 21–39.
- Bur, M. (ed.) 1986: *La maison forte au Moyen Âge*. Paris.
- Bur, M. 1982: The Motte and Bailey Castle: Instrument of a Revolution. *Engineering and Science* 45/3, 11–14.
- Buračinská, M. 2008: Zaniklá ves Kokot. In: Vařeka, P. a kol., *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku, 2*. Plzeň, 53–116.
- Burg, M. B. 2017: It must be right, GIS told me so! Questioning the infallibility of GIS as a methodological tool. *Journal of Archaeological Science* 84, 115–120.
- Cavalli, M. a kol. 2013: Semi-automatic derivation of channel network from a high-resolution DTM: the example of an Italian alpine region. *European Journal of Remote Sensing* 46, 152–174.
- Cayot, F. 2003: Les maisons seigneuriales rurales à la fin du Moyen Age (XIVe–XVIe s.) dans l'Yonne. *Annales de Bourgogne* 75, 259–288.
- Conolly, P. – Lake, M. 2006: *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge.
- Coulson, C. 1979: Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture. *Journal of the British Archaeological Association* 132, 73–90.

- Coulson, C. 1982: Hierarchism in Conventual Crenellation. *Medieval Archaeology* 26, 69–100.
- Coulson, C. 1992: Some analysis of the castle of Bodiam, East Sussex. In: C. Harper-Bill, R. Harvey (eds.), *Medieval Knighthood* 4. Woodbridge, 79-83.
- Coulson, C. 1994: Freedom to Crenellate by Licence: An Historiographical Revision. *Nottingham Medieval Studies* 38, 86–137.
- Coulson, C. 2003: *Castles in Medieval Society: Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*. Oxford.
- Coveney, N. 2014: *Moated Sites in Medieval England: A Reassessment*. Rkp. disertační práce, School of History, University of Leicester.
- Cowley, D. C. (ed.) 2011: *Remote Sensing for Archaeological Heritage Management*. EAC Occasional Paper No. 5. Brussel.
- Creighton, O. 2009: Castle studies and the European medieval landscape: traditions, trends and future research directions. *Landscape History*, 30/2, 5-20.
- Creighton, O. 2009a: *Designs Upon the Land. Elite Landscapes of the Middle Ages*. Woodbridge.
- Creighton, O. 2012: *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800–1200*. Bristol.
- Creighton, O. – Liddiard, R. 2008: Fighting Yesterday's Battle: Beyond War or Status in Castle Studies. *Medieval Archaeology* 52, 161–169.
- Crutchley, S. – Crow, P. 2009: *The Light Fantastic: Using airborne laser scanning in archaeological survey*. Swindon.
- Curta, F. 2009: The archaeology of service settlements in Eastern Europe. In: P. Gorecki, N. van Deusen (eds.), *Central and Eastern Europe in the Middle Ages*. London – New York, 30–41.
- Čaplovič, D. a kol. 1985: Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie. *Archaeologia historica* 10, 241–253.
- Čechura, J. 1992: *Dominium Smiřických – protokapitalistický podnikatelský velkostatek předbělohorských Čech*. *Československý časopis historický* 90, 507–536.
- Čechura, J. 1993: *Člověčenství*. *Právněhistorické studie* 33, 33–52.
- Čechura, J. 1999: *České země v letech 1310–1378: Lucemburkové na českém trůně I*. Praha.
- Čechura, J. 2008: *České země v letech 1378–1437: Lucemburkové na českém trůně II*. Praha.
- Čechura, J. 2008a: *České země v letech 1526–1583: První Habsburkové na českém trůně I*. Praha.
- Čechura, J. 2012: Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia). In: V. Boháčová, V. Kucrová (eds.), *Sedláci si dělají, co chtějí*. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha, 236–268.
- Čechura, M. 2012: *Zaniklé kostely Čech*. Praha.
- Čtverák, V. a kol. 2003: *Encyklopedie hradišť v Čechách*. Praha.
- De Nooy, W. – Mrvar, A. – Batagejl, V. 2005: *Exploratory Network Analysis with Pajek*. New York.
- De Reu, J. a kol. 2013: Application of the topographic position index to heterogeneous landscapes. *Geomorphology* 186, 39–49.
- Déderix, S. 2016: *Traveling Across Archaeological Landscapes: the Contribution of Hierarchical Communication Networks*. In: S. Campana a kol. (eds.), *Keep the Revolution Going*, CAA 2015. Oxford, 555-565.

- Dejmal, M. a kol. 2013: Využití nedestruktivních metod při systematickém záchranném archeologickém výzkumu Horní tvrze v Kestřanech. *Archeologické výzkumy v Jižních Čechách, Supplementum* 9, 77–86.
- Demján, P. – Dreslerová, D. 2016: Modelling distribution of archaeological settlement evidence based on heterogeneous spatial and temporal data. *Journal of Archaeological Science* 69, 100–109.
- Dixon, P. – Lott, B. 1993: The Courtyard and the Tower: Contexts and Symbols in the Development of the Late Medieval Great House. *Journal of the British Archaeological Association* 146, 93–101.
- Dobres, M.-A. – Robb, J. E. 2000: Agency in archaeology: Paradigm or platitude? In: M. - A. Dobres – J. E. Robb (eds.), *Agency in Archaeology*. London – New York, 3–17.
- Doerr, M. 2003: The CIDOC Conceptual Reference Module: An Ontological Approach to Semantic Interoperability of Metadata. *AI Magazine Volume* 24/3, 75–92.
- Doneus, M. 2013: Die hinterlassene Landschaft. Prospektion und Interpretation in der Landschaftsarchäologie. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 78. Wien.
- Doneus M. – Kühtreiber, T. 2013: Airborne laser scanning and archaeological interpretation – bringing back the people. In: R. Opitz, D. Cowley (eds.), *Interpreting archaeological topography – airborne laser scanning, 3D data and ground observation*. Oxford, 32–50.
- Dornan, J. L. 2002: Agency and Archaeology: Past, Present, and Future Directions. *Journal of Archaeological Method and Theory* 9, 303–329.
- Dostál, B. 1970: K otázce velmožských dvorců u Slovanů. *Památky archeologické* 61, 270–279.
- Dostál, B. 1975: Břeclav-Pohansko, IV. Velkomoravský velmožský dvorec. *Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica* 208. Brno.
- Dragoun, Z. a kol. 2012: Románské domy v Praze. Praha – Litomyšl.
- Drăguț, L. – Blaschke, T. 2006. Automated classification of landform elements using object-based image analysis. *Geomorphology* 81, 330–344.
- Drăguț, L. – Eisank, C. 2011. Object representations at multiple scales from digital elevation models. *Geomorphology* 129, 183–189.
- Dreslerová, D. 1996: Modelování přírodních podmínek mikroregionu na základě archeologických dat. *Archeologické rozhledy* 48, 605-614.
- Dreslerová, D. 2009: Pedologie a archeologie. In: I. Hauptman – Z. Kukul – K. Pošmourný (eds.), *Půda v České republice*. Praha, 61-64.
- Dreslerová, D. – Horáček, I. – Pokorný, P. 2007: Přírodní prostředí Čech a jeho vývoj. In: M. Kuna (ed.), *Archeologie pravěkých Čech 1: Pravěký svět a jeho poznání*. Praha, 23–50.
- Durdík, T. 1976: Současný stav, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách. *Archeologické rozhledy* 28, 172–180.
- Durdík, T. 1981: Problematika výzkumu hradů v Čechách. *Archaeologia historica* 6, 7–17.
- Durdík, T. 1994: K problematice kastelů středoevropského typu. *Archeologické rozhledy* 46, 255–273.
- Durdík, T. 1997: Vrbička. *Výzkumy v Čechách 1993–1995*, 321–322.

- Durdík, T. 1998: Česká kastellologie v evropských souvislostech. *Archeologické rozhledy* 50, 784–789.
- Durdík, T. 1998a: Několik poznámek ve vztahu českých hradů ke komunikacím a k jejich komunikačnímu schématu. *Archaeologia historica* 23, 203–213.
- Durdík, T. 2000: Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století. *Castellologica Bohemica* 7, 17–50.
- Durdík, T. 2001: K problematice hradu v Chrudimi. *Archeologické rozhledy* 53, 615–619.
- Durdík, T. 2002: K interpretaci hradu Týřova. *Archeologické rozhledy* 54, 910–911.
- Durdík, T. 2002a: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky*. Praha.
- Durdík, T. 2004: K počátkům šlechtických hradů v Čechách. *Archeologické rozhledy* 56, 169–174.
- Durdík, T. 2004a: K otázce demonstrační architektury na českých hradech. *Zprávy památkové péče* 64, 118–123.
- Durdík, T. 2004b: K problematice pohraničních tzv. horských hrádků. *Archaeologia historica* 29, 343–356.
- Durdík, T. 2005: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 2*. Praha.
- Durdík, T. 2007: *Hrady přechodného typu v Čechách*. Praha.
- Durdík, T. 2008: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 3*. Praha.
- Durdík, T. 2008a: Obytné jednotky v palácích hradů Přemysla Otakara II. *Svorník* 6, 5–12.
- Durdík, T. 2009: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha.
- Durdík, T. 2009a: Hrad Přimda. In: M. Mašek, P. Sommer, J. Žemlička a kol., Vladislav II., druhý král z Přemyslova rodu. Praha, 191–202.
- Durdík, T. 2011: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 4*. Praha.
- Durdík, T. – Bolina, P. 1991: Kaple vrcholně středověkých hradů. *Castellologica Bohemica* 2, 9–22.
- Durdík, T. – Bolina, P. 2001: *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha.
- Durdík, T. – Kašička, F. – Nechvátal, B. 1995: *Hrady, hrádky a tvrze na Písecku*. Písek.
- Durdík, T. – Krucký, M. 2003: *Zpráva o archeologické akci C–TX–200305359, rkp. uložená v archivu ARÚ AV ČR Praha*.
- Eadie, G. 2010: Detecting Privacy and Private Space in the Irish Tower House. *Château Gaillard* 24, 69–75.
- Eadie, G. 2014: Reflections of a Divided Country? The Role of Tower Houses in Late-Medieval Ireland. *Château Gaillard* 26, 135–147.
- Eadie, G. 2015: Identifying functions in castles: a study of tower houses in Ireland. In: R. Oram (ed.), *A house such as thieves might knock at*. Donington, 2–18.
- Eadie, G. 2015a: ‚Know you that serving folk be of three kinds‘: Irish towers and the familia. In: R. Oram (ed.), *A house such as thieves might knock at*. Donington, 174–188.
- Ehlers, C. 2011: Königliche Burgen und Pfalzen als Zentren für den reisenden Hof des ostfränkischen Reiches. *Concilium medii aevi* 14, 3–19.
- Eibl, F. 2012: Zum Stand der Erforschung von Turmhügelburgen und verwandter Denkmäler in Altbayern südlich der Donau. *Fines Transire* 21, 255–289.

- Eisank, C. 2013: An Object-Based Workflow for Integrating Spatial Scale and Semantics to Derive Landforms from Digital Elevation Models. Rkp. disertační práce, Naturwissenschaftlichen Fakultät, Paris-Lodron-Universität, Salzburg.
- Emery, A. 1996–2006: Greater Medieval Houses of England and Wales 1300–1500. New York.
- Faulkner, P. A. 1963: Castle planning in the 14th century. *Archaeological journal* 120, 215–235.
- Fišera, Z. 2002: Hrady a tvrze na Mladoboleslavsku. Mladá Boleslav.
- Franc, J. 2011: Chebsko a ministerialita. Dvojitá identita regionu. Rkp. disertační práce, Katedra historie, FF UP v Olomouci.
- Francovich, R. 2008: The beginnings of hilltop villages in Early Medieval Tuscany. In: J. R. David. M. McCormick (eds.), *The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies*. Ashgate, 55–82.
- Francovich, R. – Hodges, R. 2003: *Villa to Village: The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400–1000*. London.
- Frolík, J. – Sigl, J. 2001: K úvahám Martina Ježka o počátcích města Chrudimi a tamějším hradu. *Archeologické rozhledy* 53, 620–629.
- Gabriel, F. 2002: Quo vadis vědo o hradech? *Castellologica bohémica* 8, 499–502.
- Gabriel, F. 2006: Teoretické aspekty studia hradních staveb. Ústí nad Labem.
- Gabriel, F. - Kursová, L. 2012: Středověká a raně novověká sídla na pískovci. *Archaeologia historica* 37, 423–432.
- Gabriel, F. - Panáček, J. 1991: Vývoj panských sídel na horním území Novozámeckého panství (1. část). *Castellologica bohémica* 2, 23–52.
- Gabriel, F. – Panáček, J. 1993: Vývoj panských sídel na horním území Novozámeckého panství (2. část). *Castellologica bohémica* 3, 7–46.
- Gabriel, F. – Panáček, J. 1994: Vývoj panských sídel na Horním území novozámeckého panství (Dokončení). *Castellologica bohémica* 4, 27–62.
- Gája, R. 2008: Románské emporové kostely v Čechách a jejich zakladatelé. Rkp. diplomové práce, Ústav českých dějin FF UK v Praze.
- Gibson, J. J. 1986: *The Ecological Approach to Visual Perception*. New Jersey.
- Gillings, M. 2017: Mapping liminality: Critical frameworks for the GIS-based modelling of visibility. *Journal of Archaeological Science* 84, 121–128.
- Gojda, M. 2000: *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha.
- Gojda, M. a kol. 2010: *Archeologie krajiny a sídel na Podřipsku. Výzkum středověkého ohrazeného areálu v Ledčicích*. *Archeologické rozhledy* 62, 259–292.
- Gojda, M. – John, J. (eds.) 2013: *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*. Plzeň.
- Gosden, Ch. 2013: Landscapes and Scale: Some Introductory Thoughts. *Landscapes* 14, 3–6.
- Graham, S. 2006: Networks, Agent-Based Models and the Antonine Itineraries: Implications for Roman Archaeology. *Journal of Mediterranean Archaeology* 19.1, 45–64.
- Graus, F. 1953: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, I. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. stol.* Praha.
- Graus, F. 1957: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, II. Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419*. Praha.

- Graus, F. 1965: Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě. *Československý časopis historický* 13, 1–18.
- Gurevič, A. J. 2008: Feudalismus před soudem historiků aneb o středověké „rolnické civilizaci“. *Dějiny – teorie – kritika* 1/2008, 7–38.
- Hansson, M. 2006: *Aristocratic Landscape: The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy*. Lund Studies in Historical Archaeology 2. Malmö.
- Hansson, M. 2009: The Medieval Aristocracy and the Social Use of Space. In: R. Gilchrist, A. Reynolds (eds.), *Reflections: 50 years of medieval archaeology, 1957–2007*. Leeds, 435–452.
- Hansson, M. 2010: Oliver H. Creighton, *Designs Upon the Land*. Elite Landscapes of the Middle Ages. *European Journal of Archaeology* 13/1, 131–133.
- Heber, F. A. 1844–1849: *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser*. Prag.
- Heber, F. A. 2012: *České hrady, zámky a tvrze. Díl 4. Střední Čechy*. Praha.
- Hejna, A. 1957: Příspěvek k otázce původu a významu kruhového blatného hrádku v Čechách. *Památky archeologické* 48, 218–237.
- Hejna, A. 1961: *České tvrze*. Praha.
- Hejna, A. 1965: K situační a stavební formaci feudálního sídla v Evropě. *Památky archeologické* 56, 513–583.
- Hejna, A. 1969: K metodice studia počátků knížecích a velmožských sídel v Čechách. *Archeologické rozhledy* 21, 535–546.
- Hejna, A. 1976: Venkovská opevněná sídla 10.–13. století v Čechách: Problematika jejich studia a výsledky dosavadního výzkumu. *Archeologické rozhledy* 28, 279–290.
- Hejna, A. 1978: Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10.–13. století. *Archaeologia historica* 3, 75–82.
- Hejna, A. 1983: Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách. *Památky archeologické* 74, 366–436.
- Hengl, T. – Reuter, H.I. (eds.) 2009: *Geomorphometry: Concepts, Software, Applications*. Developments in soil science, vol. 33. Amsterdam.
- Herrnbrödt, A. 1958: *Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*. Köln.
- Herzog, I. 2013: The Potential and Limits of Optimal Path Analysis. In: A. Bevan, M. Lake (eds.), *Computational Approaches to Archaeological Spaces*. Walnut Creek, 179–211.
- Herzog, I. 2013a: Theory and Practice of Cost Functions. In: F. Contreras, M. Farjas, F. J. Melero (eds.), *Fusion of Cultures*. CAA2010. Oxford, 375–382.
- Herzog, I. 2013b: Least-cost networks. In: G. Earl et al. (eds.), *Archaeology in the Digital Era*: CAA 2012. Amsterdam, 237–248.
- Herzog, I. 2014: A Review of Case Studies in Archaeological Least-Cost Analysis. *Archeologia e Calcolatori* 25, 223–239.
- Higham, R. – Barker, P. 1992: *Timber Castles*. London.
- Higuchi, T. 1983: *Visual and Spatial Structure of Landscapes*. Cambridge.
- Hillier, B. – Hanson, J. 1984: *The social logic of space*. New York.

- Hinz, H. 1981: *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*. Köln.
- Hledíková, Z. – Janák, J. – Dobeš, J. 2007: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha.
- Hložek, J. 2010: *Předhradí vrcholně středověkých hradů v Čechách – cesta ke korpusu*. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie FF ZČU v Plzni.
- Hložek, J. – Krausová, A. 2013: *Sídlištní komplex hradu Řebřík a jeho nové geodetické zaměření*. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 121, 207-216.
- Hodder, I. 2012: *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Chichester.
- Hodder, I. 2016: *Studies in Human-Thing Entanglement*. [online] Dostupné z: <<http://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement>> [cit. 12. 11. 2017].
- Hodder, I. – Mol, A. 2016: *Network Analysis and Entanglement*. *Journal of Archaeological Method and Theory* 23, 1066–1094.
- Hofmann, K. P. – Stockhammer, P. W. 2017: *Beyond antiquarianism. A review of current theoretical issues in German-speaking prehistoric archaeology*. *Archaeological Dialogues* 24, 1–65.
- Holata, L. 2013: *Zaniklý novověký hospodářský dvůr Ráj na Blovicku v širším sídelním kontextu*. In: P. Vařeka (ed.), *Archeologie 19. a 20. století: přístupy, metody, témata*. Plzeň, 66-78.
- Holata, L. 2014: *Změny osídlení v pozdním středověku a raném novověku*. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie FF ZČU v Plzni.
- Holata, L. – Plzák, J. 2013: *Examinace procesu optimalizace „archeologicky korektních“ způsobů vyhodnocení dat z leteckého laserového skenování zalesněné krajiny. Potenciál filtrace surových dat, problematika interpolačních algoritmů a způsobů vizualizace antropogenních tvarů v digitálních modelech reliéfu*. In: M. Gojda, J. John (eds.), *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*. Plzeň, 49-79.
- Horský, J. 2011: *Teorie jako konstitutivní rys vědeckosti a jejich místo v českém dějepisectví*. *Dějiny – teorie – kritika* 2/2011, 311–328.
- Howey, M. C. L. – Burg, M. B. 2017: *Assessing the state of archaeological GIS research: Unbinding analyses of past landscapes*. *Journal of Archaeological Science* 84, 1–9.
- Hrnčír, J. 1995: *K vnějšímu opevnění hradu Choustníka*. *Hláška* 6, 25–27.
- Hrubec, I. 1971: *Výskum zaniknuté dediny Dolný Poltár*. *Archeologické rozhledy* 23, 69–79.
- Huml, V. 1976: *Příspěvek ke studiu opevněných sídel drobné šlechty v Čechách*. *Archeologické rozhledy* 28, 165–171.
- Huml, V. 1980: *K zanikání sídel nižší šlechty na Táborsku v období husitského revolučního hnutí*. *Archaeologia historica* 5, 283–299.
- Charvátová, K. 1987: *Hospodářské dvory klášterů ve světle písemných pramenů*. *Archaeologia historica* 12, 287–299.
- Charvátová, K. 1998: *Pluh a sekera: hospodářství a osídlovací procesy na panstvích českých klášterů ve 13. století*. *Časopis Společnosti přátel starožitností* 106, 65–79.
- Cherry, M. 2007: *Greater Medieval Houses of England and Wales 1300–1500. Vol III: Southern England*. By ANTHONY EMERY. *The Antiquaries Journal* 87, 411–415.

- Chotěbor, P. 1982: K situaci a stavební podobě vesnických feudálních sídel. *Archaeologia historica* 7, 357–365.
- Chotěbor, P. 1983: Příspěvek ke studiu stavební podoby tvrzí. *Archaeologia historica* 8, 513–520.
- Chotěbor, P. 1985: Stavební podoba české středověké tvrže. Rkp. disertační práce, Archeologický ústav ČSAV, Praha.
- Chotěbor, P. 1989: Nejstarší období výstavby českých tvrzí (do pol. 14. století). *Archaeologia historica* 14, 257–269.
- Chotěbor, P. 1990: Rekonstrukce obytné místnosti tvrže v Sudkově dole. *Archaeologia Historica* 15, 217–222.
- Chotěbor, P. 1991: Venkovská feudální sídla a jejich hospodářské zázemí. *Archaeologia historica* 16, 179–189.
- Chotěbor, P. 1992: Tvrze v ikonografických pramenech. *Archaeologia historica* 17, 177–187.
- Chotěbor, P. 1996a: K problematice velkých a dispozičně složitějších českých tvrzí. *Zprávy památkové péče* 56, 36–41.
- Chotěbor, P. 1996b: Pokus o srovnání tvrzí laické a církevní vrchnosti. *Archaeologia historica* 21, 307–314.
- Chotěbor, P. 2009: Die Festen in Böhmen und vergleichbare Sitze in anderen Ländern. Nепublikovaný rkp. příspěvku. *Castrum Bene* 11.
- Chotěbor, P. – Smetánka, Z. 1985: Panské dvory na české středověké vesnici. *Archaeologia historica* 10, 47–65.
- Choudhary, A. 2015: From the Light and into the Dark: The Transformation to the Early Middle Ages. *Vanderbilt Undergraduate Research Journal* 10, 1–7.
- Christie, N. 2004: Landscapes of Change in Late Antiquity and Early Middle Ages: Themes, Directions and Problems. In: N. Christie (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Ashgate, 1–37.
- Iwahashi J. – Pike, R. J. 2007: Automated classifications of topography from DEMs by an unsupervised nested-means algorithm and a three-part geometric signature. *Geomorphology* 86, 409–440.
- James, T. B. 2011: Barrows, beheading and bankruptcy: Clarendon Park, Wiltshire, England's largest deer park. a 'castle for deer'? *Concilium medii aevi* 14, 21–34.
- Jamrichová, E. a kol. 2017: Human impact on open temperate woodlands during the middle Holocene in Central Europe. *Review of Palaeobotany and Palynology* 245, 55–68.
- Jan, L. 2000: Vznik zemského soudu a správa Moravy. Brno.
- Jan, L. 2007: Dominium generale a dominium speciale – jeden mýtus české historiografie. In: J. Šouša, I. Ebelová (eds.), *Inter laurum et olivam*. Praha, 645–652.
- Jan, L. 2007a: Skrytý půvab "středoevropského modelu". *Český časopis historický* 105, 873–902.
- Jan, L. 2007b: K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví. In: M. Nodl, M. Wihoda (eds.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha, 45–52.
- Jan, L. 2008: Domácí šlechtická opozice a přemyslovští králové 13. věku. In: M. Nodl – M. Wihoda (eds.), *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*. Brno, 85–100.

- Jan, L. 2009: Hereditas, výsluha, kastelánie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období. *Časopis Matice moravské* 128, 461–472.
- Jan, L. 2015: Co byla beneficia a beneficiáři v přemyslovské monarchii? In: A. Zářický, P. Kadlec, M. Závodná (eds.), *X. sjezd českých historiků*, Svazek 6, 45–51.
- Jankuhn, H. 1977: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin – New York.
- Jasiewicz, J. – Stepinski, T.F. 2013: Geomorphons — a pattern recognition approach to classification and mapping of landforms. *Geomorphology* 182, 147–156.
- Ježek, M. 1999: Kastel východočeského typu? A další otázky ze středověké Chrudimi. *Archeologické rozhledy* 51, 833–871.
- Ježek, M. 2001: K výpovědi pramenů o středověké Chrudimi. *Archeologické rozhledy* 53, 803–813.
- Johnson, M. H. 2006: On the nature of theoretical archaeology and archaeological theory. *Archaeological Dialogues* 13, 117–132.
- Jones, P. 1997: *The Italian City-State: From Commune to Signoria*. New York.
- Jurok, J. 2000: Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku: Majetková a sociální struktura, politická moc a kulturní reprezentace šlechty a feudalit v českém státě ve 13. – první polovině 17. století. *Nový Jičín*.
- Justová, J. 1985: Archeologický výzkum na libickém předhradí v letech 1974–1979. *Archeologické rozhledy* 32, 241–264.
- Kajzer, L. 1988: *Archeologiczny rodowód dworu: przemiany siedzib obronno-rezydencjalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*. Łódź.
- Kajzer, L. 1993: *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*. Łódź.
- Kalhous, D. 2011–2013: *České země za prvních přemyslovců v 10.–12. století*. Praha.
- Karel, T. 2010: Identifikace drobných opevněných lokalit z Chebska a Karlovarska na základě srovnání map a terénu. *Hláška* 21, 7.
- Karel, T. – Knoll, V. 2016: Hrady na Chebsku jako reprezentanti moci. *Castellologica Bohemica* 16, 153–178.
- Karel, T. – Knoll, V. – Krčmář, L. 2009: *Panská sídla západních Čech: Karlovarsko. České Budějovice*.
- Karel, T. – Krčmář, L. 2006: *Panská sídla západních Čech: Plzeňsko. České Budějovice*.
- Kašička, F. 1985: Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách. *Archaeologia historica* 10, 57–65.
- Kašička, F. – Nechvátal, B. 1986: *Středověké tvrze a hrádky na Strakonicku*. Strakonice.
- Kašička, F. – Nechvátal, B. 1990: *Tvrze a hrádky na Prachaticku*. Prachatice.
- Kehoe, D. P. 2006: Landlords and Tenants. In: D. S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*. Malden – Oxford – Carlton, 298–311.
- Kemethmüller, L. 2011: International conference “Lordship and Castle landscapes – Franconian and international studies in comparison” Papers. Introduction. *Concilium medii aevi* 14, 1–2.

- Kemethmüller, L. 2011a: The history of the Castle landscape in the German Spessart Concilium medii aevi 14, 93–99.
- Klápště, J. 1994: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most.
- Klápště, J. 2003: Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích. Archeologické rozhledy 55, 786–800.
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- Klápště, J. 2012: Adel, Burg und Herrschaft – eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik? In: K. Birngruber, C. Schmid (eds.), Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen. Linz, 225–238.
- Klír, T. – Beránek, M. 2012: A social-economic interpretation of the layouts of deserted villages. An example of a deserted village at the "V Žáku" site in Klánovice Forest in Prague. Studies in Post-medieval Archaeology 4, 1-76.
- Knappett, C. (ed.) 2013: Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction. Oxford.
- Knight, J. K. 2005: From Villa to Monastery: Llandough in Context. Medieval Archaeology 49, 93–107.
- Koblasa, P. – Kovář, D. 2003: Panská sídla jižních Čech. České Budějovice.
- Kočka, V. 2009: Dějiny Rakovnicka. Rakovník.
- Kočka, V. 2010: Dějiny politického okresu Kralovického. Rakovník.
- Kohler, T. A. 2011: Complex Systems and Archaeology. SFI working paper 2011-06-023. [online] <<http://www.santafe.edu/media/workingpapers/11-06-023.pdf>>. [cit. 12. 11. 2017].
- Kokalj, Ž. – Hesse, R. 2017: Airborne laser scanning raster data visualization: A Guide to Good Practice. Ljubljana.
- Kolář, J. a kol. 2016: Archaeology and Historical Ecology: The Archaeological Database of the Longwood ERC Project. Archäologisches Korrespondenzblatt 46, 539–554.
- Kolektiv 1981–1989: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- Kolektiv 1998–2005: Encyklopedie českých tvrzí. Praha.
- Kolektiv 1999: Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Stuttgart.
- Korbová Procházková, L. 2011: Zaniklá středověká vesnice Roudnička – „Mořina“ pod Plešivcem (okr. Příbram). Archaeologia historica 36, 387–394.
- Koscelník, P. 2014: Archeologie konfliktních areálů 15. století. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie, FF ZČU v Plzni.
- Kouřil, P. – Měřínský, Z. – Plaček, M. 1994: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu). Archaeologia historica 19, 121–151.
- Kouřil, P. – Prix, D. – Wihoda, M. 2000: Hrady českého Slezska. Brno.
- Kouřil, P. – Wihoda, M. 2002: Česká kastellologie na rozcestí? Archaeologia historica 27, 21-35.
- Kovář, D. 2010: Panská sídla nejnižší kvalitativní úrovně v raném novověku na Českobudějovicku. Catellologica bohemica 12, 55–68.
- Kovář, D. 2011: Tvrze, hrady a zámky Českobudějovicka. České Budějovice.

- Krauskopf, C. 2006: Just Noble Things? Studies on the Material Culture of 13th and 14th century Nobility. *Château Gaillard* 22, 195–204.
- Kristiansen, K. 2004: Genes versus agents. A discussion of the widening theoretical gap in archaeology. *Archaeological Dialogues* 11, 77–99.
- Kristiansen, K. 2008: Do we need the 'archaeology of Europe'? *Archaeological Dialogues* 15, 5–25.
- Krzemińska, B. – Třeštík, D. 1964: Služebná organizace v raně středověkých Čechách. *Československý časopis historický* 12, 637–667.
- Kubeš, J. 2008: Vývoj obytné jednotky v sídlech vyšší šlechty z českých zemí (1550–1750). *Sborník* 6, 79–90.
- Kubů, F. 1997: Štaufská ministerialita na Chebsku. *Cheb*.
- Kuča, K. 1996–2011: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. *Praha*.
- Kuča, K. 2017: CZ_RETRO: Retrospektivní sídelní databáze a geografický informační systém Čech, Moravy a Slezska. *Uživatelská příručka*. *Praha*.
- Kudrna, J. 1959: Studie k barbarským zákoníkům Lex Baiuvariorum a Lex Alamanorum a počátkům feudálních vztahů v jižním Německu. *Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica* 60. *Brno*.
- Kuhn, T. S. 1996: *The Structure of Scientific Revolutions*. *Chicago – London*.
- Kuna, M. 2006: Burial mounds in the landscape. In: L. Šmejda (ed.), *Archaeology of Burial Mounds*. *Plzeň*, 83–97.
- Kuna, M. 2015: Categories of Settlement Discard. In: K. Kristiansen, L. Šmejda, J. Turek (eds.), *Paradigm Found: Archaeological Theory – Present, Past and Future. Essays in Honour of Evžen Neustupný*. *Oxford*, 278–292.
- Kuna, M. a kol. 2014: *Archeologický atlas Čech: vybrané památky od pravěku do 20. století*. *Praha*.
- Kuna, M. a kol. 2015: *Structuring archaeological evidence: The Archaeological Map of the Czech Republic and related information systems*. *Prague*.
- Kuna, M. a kol. 2004: *Nedestruktivní archeologie: Teorie, metody a cíle*. *Praha*.
- Kuna, M. – Adelsbergerová, D. 1995: Prehistoric location preferences: an application of GIS to the Vinořský potok project, Bohemia, the Czech Republic. In: G. Lock, Z. Stančík (eds.), *Archaeology and Geographical Information Systems: A European Perspective*. *London*, 117–131.
- Kuna, M. – Danielisová, A. 2009: Geomorfometrie a analýza reliéfu v archeologii. *Živá archeologie* 10, 1–5.
- Kupka, J. 2012: Komponovaná kulturní krajina. In: D. Šovarová (ed.), *Člověk, stavba a územní plánování VI*. *Praha*, 90–96.
- Květina, P. a kol. 2015: *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. *Praha*.
- Kypta, J. a kol. 2012: Osamocený dvůr s opevněným sídlem v pozdním středověku: Rychvald u Dřevíče (okr. Rakovník) a jeho analogie. *Archeologické rozhledy* 64, 549–570.

- Kypta, J. – Marethová, B. – Neustupný, Z. 2008: K počátku hradu Křivoklátu (výsledky archeologického výzkumu tzv. Dolního hradu v letech 2004-2006). *Průzkumy památek* 15/2, 39–68.
- Lake, M. W. – Woodman, P. E. 2003: Visibility studies in archaeology: a review and case study. *Environment and Planning B: Planning and Design* 30, 689–707.
- Laval, F. 2010: Na okraj studia tvrzí. *Studia mediaevalia Pragensia* 9, 207–224.
- Laval, F. 2013: Archeologie tvrže v českých zemích: K počátkům středověkých opevněných sídel. Rkp. disertační práce, Ústav pro archeologii, FF UK v Praze.
- Laval, F. 2014: Fragen nach der Erkennung von Festen in der tschechischen Archäologie: kurzer Überblick, nebulöser Ausblick. In: E. Gringmuth-Dallmer – J. Klápště – J. Hasil (eds.), *Tradition – Umgestaltung – Innovation: Transformationsprozesse im Hohen Mittelalter*. *Præhistorica* 31/2. Prag.
- Laval, F. 2016: Co je kostel? K počátkům šlechtických sídel českého středověku. *Archeologické rozhledy* 68, 47–90.
- Ledvinka, V. 1987: Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice Českých zemí v předbělohorském období. *Folia Historica Bohemica* 11, 103–132.
- Liddiard, R. (ed.) 2003: *Anglo-Norman Castles*. Woodbridge.
- Liddiard, R. (ed.) 2016: *Late Medieval Castles*. Woodbridge.
- Lissek, P. 2006: Středověká sladovna z Jenišova Újezdu. In: J. Hlavová, M. Sýkora (eds.), *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1998–2002*. Most, 89–114.
- Litoux, E. – Carré, G. 2008: *Manoirs médiévaux: Maisons habitées, maisons fortifiées (XIIe-XVe siècles)*. Paris.
- Llobera, M. 2000: Understanding Movement: a Pilot Model towards the Sociology of Movement. In: G. Lock (ed.), *Beyond the Map. Archaeology and Spatial Technologies*. Amsterdam, 65–84.
- Llobera, M. 2001: Building Past Landscape Perception With GIS: Understanding Topographic Prominence. *Journal of Archaeological Science* 28, 1005–1014.
- Llobera, M. 2003: Extending GIS-based visual analysis: the concept of visualsapes. *International Journal of Geographical Information Science* 17, 25–48.
- Llobera, M. 2007: Reconstructing visual landscapes. *World Archaeology* 39, 51–69.
- Llobera, M. 2007a: Modeling visibility through vegetation. *International Journal of Geographical Information Science* 21, 799–810.
- Llobera, M. a kol. 2011: Order in movement: a GIS approach to accessibility. *Journal of Archaeological Science* 38, 843–851.
- Lock, G. – Pouncett, J. 2017: Spatial thinking in archaeology: Is GIS the answer? *Journal of Archaeological Science* 84, 129–135.
- Lowere, A. G. 2008: Why Here and not There? The Location of Early Norman Castles in the South-Eastern Midlands. In: C. P. Lewis (ed.), *Anglo-Norman Studies* 29. *Proceedings of the Battle Conference 2006*. Woodbridge, 121–144.

- Lowerre, A. G. 2007: A GIS Analysis of the Location of Late-Eleventh-Century Castles in the Southeastern Midlands of England. In: J. T. Clark, E. M. Hagemeister (eds.), *Digital Discovery. Exploring New Frontiers in Human Heritage*. CAA2006. Budapest, 239–252.
- Macek, J. 1997: *Česká středověká šlechta*. Praha.
- Macháček, J. 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků? *Archeologické rozhledy* 57, 100–138.
- Macháček, J. 2008: Středoevropský model a jeho archeologické testování. *Český časopis historický* 106, 598–626.
- Macháček, J. (ed.) 1997: *Počítačová podpora v archeologii*. Brno.
- Macháček, J. (ed.) 2008: *Počítačová podpora v archeologii II*. Brno.
- Manenti, C. – Bollen, M. 2000: *Burgen in Italien*. Köln.
- Marciniak-Kajzer, A. 2012: *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce: Wizerunek archeologiczny*. Łódź.
- Mařík, T. 2014: *Bergfrity českých hradů*. Plzeň.
- Mathieu, J. R. 1999: New Methods on Old Castles: Generating New Ways of Seeing. *Medieval Archaeology* 43, 115–142.
- Maur, E. 2013: Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese. In: J. Stočes, E. Mušková a kol. *Tenkrát na západě (Čech): Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje*. Plzeň, 49–66.
- McCarthy, J. K. 2007: *Castles in Space. An Exploration of the Space In and Around the Tower Houses of South-East Kilkenny*. Rkp. diplomové práce, Faculty of Engineering and Physical Sciences, Queen's University of Belfast.
- McManama-Kearin, L. K. 2013: *The Use of GIS in Determining the Role of Visibility in the Siting of Early Anglo-Norman Stone Castles in Ireland*. Oxford.
- Meduna, P. 2006: Hrnčíře, zaniklý dvůr oseckého kláštera. *Castellologica bohemia* 10, 245–256.
- Meduna, P. 2008: K stavební podobě raně středověkých „curtes“. In: E. Černá, J. Kuljavceva Hlavová (eds.), *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 2003–2007*. Sborník k životnímu jubileu Zdeňka Smrže. Most, 269–276.
- Meduna, P. 2009: Curia Radonice – výjimka nebo pravidlo? Stručné zamyšlení nad knížecími dvory v raném středověku. In: M. Mašek, P. Sommer, J. Žemlička a kol., *Vladislav II., druhý král z Přemyslova rodu*. Praha, 203–211.
- Menclová, D. 1976: *České hrady*. Praha.
- Mercanti, L. – Straffi, G. 2003: *Le torri di Firenze e del suo territorio*. Firenze.
- Měřínský, Z. 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku. *Archaeologia historica* 6, 147–197.
- Mesqui, J. 1991–1993: *Châteaux et enceintes de la France medievale: De la défense à la residence*. Paris.
- Messal, S. 2015: *Glienke. Eine Slawische Burg des 9. und 10. Jahrhunderts im östlichen Mecklenburg*. Wiesbaden.

- Meyer, W. 1976: Die Burg als repräsentatives Statussymbol. Ein Beitrag zum Verständnis des mittelalterlichen Burgenbaues. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 33, 173–181.
- Michálek, J. – Lutovský, M. 2000: Hradec u Němčic: Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru, 1. Text. Strakonice – Plzeň.
- Michálek, J. 1989: Putkov. Výzkumy v Čechách 1986–1987, 163.
- Mikulec, J. 2016, *České země v letech 1620–1705. Od velké války k dlouhému míru*. Praha.
- Murray, M. L. 1995: Viereckschanzen and feasting: socio-political ritual in Iron-Age central Europe. *Journal of European Archaeology* 3, 125–151.
- Musil, F. 1997: Ještě jednou šlechtická sídla na Olomoucku. *Střední Morava* 5, 54–57.
- Musil, F. 1998a: K vývoji šlechtických sídel na Přerovsku. *Střední Morava* 6, 9–21.
- Musil, F. 1998b: K vývoji šlechtických sídel na Šumpersku a Bruntálsku. 1. část. *Střední Morava* 7, 26–38.
- Musil, F. 1999: K vývoji šlechtických sídel na Šumpersku a Bruntálsku. 2. část. *Střední Morava* 8, 17–31.
- Musil, F. 2000a: K vývoji šlechtických sídel na Kroměřížsku. 1. část. *Střední Morava* 10, 26–41.
- Musil, F. 2000b: K vývoji šlechtických sídel na Kroměřížsku. 2. část. *Střední Morava* 11, 18–36.
- Musil, F. 2001: K vývoji šlechtických sídel na území okresu Prostějov, 1. *Střední Morava* 13, 27–41.
- Musil, F. 2002: K vývoji šlechtických sídel na území okresu Prostějov, 2. *Střední Morava* 14, 24–43.
- Musil, F. 2006: Úvod do kastelologie. Hradec Králové.
- Musil, J. – Netolický, P. 2015: Dokumentace reliktů předhradí hradu Strádova (okres Chrudim). *Archaeologia historica* 40/2, 457–473.
- Musil, J. – Netolický, P. 2016: Mezi vesnicí a vrchnostenským sídlem: dvory na středověkém Chrudimsku. *Archaeologia historica* 41/2, 211–228.
- Nachtmanová, A. – Razím, V. 2010: Křivoklát a lovecký hvozd v době přemyslovské. In: V. Razím (ed.), *Přemyslovské Křivoklátsko: 900 let hradu Křivokláta*. Praha, 12–30.
- Nechvátal, B. – Radoměšský, P. 1963: Archeologický výzkum na tvrzi v Tleskách u Jesenice (okr. Rakovník). *Časopis národního muzea, řada A/132*, 4–13.
- Nechvátal, B. 1965: Archeologický výzkum v Ervěnicích a problémy dalšího studia středověkých tvrzí v Čechách. *Archeologické rozhledy* 17, 830–845.
- Nekuda, R. 2002: Zemědělská usedlost ve středověké vesnici na Moravě. Brno.
- Nekuda, R. 2008: Stavební vývoj hospodářských staveb středověké vesnice na Moravě. *Šudijné zvesti* 43, 95–121.
- Nekuda, V. – Unger, J. 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- Nekuda, V. 1985: Mstěnice 1: Zaniklá středověká ves: Hrádek, tvrz, dvůr, předsunutá opevnění. Brno.
- Neustupný, E. 2007. *Metoda archeologie*. Plzeň.
- Neustupný, E. 2010: *Teorie archeologie*. Plzeň.

- Nodl, M. 2007: Pozdně středověká transformace Kosmova mýtu o počátcích práv a zákonů kmene Čechů. Kronikáři dvorského okruhu, *Maiestas Carolina*, Ondřej z Dubé a Viktorin Kornel ze Všehrd. In: M. Nodl, M. Wihoda (eds.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha, 189-207.
- Nováček, K. 2001: Nerostné suroviny středověkých Čech jako archeologický problém: bilance a perspektivy výzkumu se zaměřením na výrobu a zpracování kovů. *Archeologické rozhledy* 53, 279-309.
- Nováček, K. 2007: První sezóna průzkumu středověkého výrobního mikroregionu Strašicko. In: P. Křišťuf, L. Šmejda, P. Vařeka (eds.), *Opomíjená archeologie 2005–2006*. Plzeň, 164–172.
- Novák, D. 2013: Drobná vrchnostenská sídla 13.–17. století v kontextu krajiny Křivoklátska a širšího okolí. *Archaeologia historica* 38, 463–489.
- Novák, D. 2014: From single feature to settlement pattern, landscape and society: a methodological approach to castellological research. In: Křišťuf, P. – Novák, D. – Toth, P. – Vokounová Franzeová, D. (eds.): *Student Archaeology in Europe*. Pilsen, 134-143.
- Novák, D. 2016: České „tvrze“. Kritická analýza současného stavu poznání. *Castellologica Bohemica* 16, 123–152.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2012: Tvrze na Rokycansku. *Archaeologia historica* 37, 445–459.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2013: Tvrze na Berounsku. *Archaeologia historica* 38, 491–506.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2014: Tvrze na Kladensku. *Archaeologia historica* 39, 439–471.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2015: Tvrze na Rakovnicku. *Archaeologia historica* 40, 507–533.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2016: A Late-Medieval Manor Farm in Rovný (Rokycany District, Pilsen Region). *Archaeologia historica* 41/1, 211-227.
- Novák, D. – Hasil, J. – Kuna, M. 2015: Future visions – from information systems to a virtual research environment. In: Kuna a kol., *Structuring archaeological evidence: The Archaeological Map of the Czech Republic and related information systems*. Prague, 209–229.
- Novobilský, M. 2008: Obléhání hradu Lopaty. Rekonstrukce obléhání hradu z roku 1432-1433. Plzeň.
- Novotná, M. 2008: Karlštejnská manská soustava od svého vzniku do 80. let 14. století. Rkp. rigorózní práce, Ústav českých dějin, FF UK v Praze.
- Novotný, R. Úloha zemského soudu pro formování panského stavu. In: M. Nodl, M. Wihoda (eds.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha, 241-250.
- Ogburn, D. E. 2006: Assessing the level of visibility of cultural objects in past landscapes. *Journal of Archaeological Science* 33, 405–413.
- Östborn, P. – Gerding, H. 2014: Network analysis of archaeological data: a systematic approach. *Journal of Archaeological Science* 46, 75–88.
- Panáček, J. 2002: Sídla nižší šlechty na Českolipsku v době předhusitské: Rozbor současného stavu poznání. *Castellologica bohemica* 8, 9–32.
- Papajík, D. 2011: Hrady a šlechtické predikáty a jejich záměny v pramenech i historiografii. In: Z. Měřinský (ed.), *Hrad jako technický problém: technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*. Brno, 122–126.

- Pardo, J. C. S. 2013: Power and rural landscapes in early medieval Galicia (400–900 AD): towards a re-incorporation of the archaeology into the historical narrative. *Early Medieval Europe* 21, 140–168.
- Pešta, J. 2013: Fortifikační prvky v prostředí vesnic? *Svorník* 11, 60–70.
- Petráček, T. 2003: Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.-12. století. Praha.
- Piper, O. 1895: *Burgenkunde. Forschungen über gesamtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes.* München.
- Plaček, M. 1987: Ves a dvůr Holoubek: K otázce vztahu dvora a panského sídla ve středověku. *Archaeologia historica* 12, 345–354.
- Plaček, M. 1990: Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací. *Archaeologia historica* 15, 203–216.
- Plaček, M. 1999: Formy feudálního sídla moravského venkova. *Archaeologia historica* 24, 211–300.
- Plaček, M. 2007: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí.* Praha.
- Plaček, M. 2008: Ke vztahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí. *Archaeologia historica* 33, 209–220.
- Plaček, M. 2013: Opevnění k ochraně širší populace ve středověku. *Svorník* 11, 31–43.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007: *Encyklopedie slovenských hradů.* Praha.
- Plaček, M. – Dejmal, M. a kol. 2015: *Veselí nad Moravou: středověký hrad v říční nivě.* Brno.
- Platt, C. 2007: Revisionism in Castle Studies: A Caution. *Medieval Archaeology* 51, 83–102.
- Pluskowski, A. 2012: *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation.* London.
- Polla, B. 1962: *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany).* Bratislava.
- Prechal, V. 2008: Privátní zbrojnice a aristokratická sídla v českých zemích 1500-1750. *Svorník* 6, 141–148.
- Princová-Justová, J. 2000: Chalupovský manský dvůr v Libici nad Cidlinou. Archeologický příspěvek k poznání středověké a raně novověké vsi Libice. Část. I. *Castellologica Bohemica* 7, 241–254.
- Princová-Justová, J. 2002: Chalupovský manský dvůr v Libici nad Cidlinou. Archeologický příspěvek k poznání středověké a raně novověké vsi Libice. Část. II. *Castellologica Bohemica* 8, 381–392.
- Procházka, M. 2008: 75 let od výzkumu tvrze Královice. *Archeologie ve středních Čechách* 12, 767–772.
- Procházka, Z. 2008: Tvrz ve Lštění – pět let výzkumů a rekonstrukcí (2002–2006). *Castellologica Bohemica* 11, 367–388.
- Rameš, V. 2005: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů.* Praha.
- Razím, V. 1992: Kastel střeoevropského typu? *Archaeologia historica* 17, 133–139.
- Razím, V. 1994: K diskusi o tzv. střeoevropském kastelu. *Archeologické rozhledy* 46, 629–632.
- Razím, V. 2002: K otázkám stavebního vývoje a původu hradu Týřova. *Poznámky k metodice výzkumu hradů v bývalém královském hvozdu.* *Archeologické rozhledy* 54, 625–680.

- Razím, V. 2002a: K problematice vztahu hrad - královské město v Čechách. *Archaeologia historica* 27, 307-326.
- Razím, V. 2002b: O co mi jde v diskusi o Týřově. *Archeologické rozhledy* 54, 912-914.
- Razím, V. 2004: Nad počátky hradů české šlechty. *Archeologické rozhledy* 56, 176-214.
- Razím, V. 2005: O tzv. hradech přechodného typu. *Archeologické rozhledy* 57, 351-380.
- Razím, V. 2013: Ke stavu a potřebám výzkumu středověkých fortifikací v ČR. *Svorník* 11, 142-148.
- Razím, V. a kol. 2010: Katalog výstavy Přemyslovské Křivoklátsko, připravené k 900. výročí první písemné zmínky o hradu Křivoklátu (1110-2010). Praha.
- Reichertová, K. 1961: K problematice výzkumu středověké tvrze. *Památky archeologické* 52, 599-608.
- Reynolds, S. 1994: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford.
- Richardson, A. 2011: Beyond the Castle Gate: The Role of Royal Landscapes in Constructions of English Medieval Kingship and Queenship. *Concilium medii aevi* 14, 35-53.
- Richtrová, E. 2011: Curia, Hof, dvůr: příspěvek k diskusi o přemyslovských panovnických dvorech 13. století. *Časopis Matice moravské* 130, 335-359.
- Rogers, E. 1983: *Diffusion of Innovations*. New York.
- Rous, P. 2010: Dvory v okolí Havlíčkova Brodu a možnosti jejich zkoumání. *Havlíčkobrodsko* 24, 20-39.
- Rous, P. 2011: Středověké a raně novověké dvory v okolí Havlíčkova Brodu. *Havlíčkobrodsko* 25, 162-168.
- Rožmberský, P. 1994: Mlýny jako šlechtická sídla. *Hláska* 5, 16-17.
- Rožmberský, P. 2008: Dvory plaských cisterciáků. *Zapomenuté hrady, tvrze a místa* 21. Plzeň.
- Rožmberský, P. – Vařeka, P. 2013: *Středověké osídlení Rokycanska*. Plzeň.
- Ruttkey, A. 1978: Ducové, okres Trnava. In: B. Chropovsky (ed.), *Významné slovanské náleziská na Slovensku*. Bratislava, 63-72.
- Rykl, M. 1992: Trojdílné dispozice u tvrzí vrcholného středověku. In: J. Škabrada (ed.), *Vesnický dům v 16. a 17. století*. Praha, 189-198.
- Rykl, M. 2008: Obytná část dispozice středověké tvrze v Čechách. *Svorník* 6, 33-68.
- Rykl, M. 2010: Projevy historismu, tradicionalismu a konzervatismu v prostředí menších feudálních sídel. *Svorník* 8, 51-68.
- Rykl, M. 2012: Projevy zbožnosti v prostředí menších feudálních sídel středověku a raného novověku. *Svorník* 10, 59-77.
- Rykl, M. 2013: Vidět (a být viděn). K otázce výhledu na příkladech menších feudálních sídel v Čechách ve středověku a v raném novověku. *Svorník* 11, 15-30.
- Sarris, P. 2004: The Origins of the Manorial Economy: New Insights from Late Antiquity. *The English Historical Review* 119, 279-311.
- Sarris, P. 2009: Introduction: Aristocrats, Peasants and the Transformation of Rural Society, c.400-800. *Journal of Agrarian Change* 9, 3-22.
- Sedláček, A. 1882-1927: *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Praha.

- Sevara C. a kol. 2016: Pixel versus object — A comparison of strategies for the semi-automated mapping of archaeological features using airborne laser scanning data. *Journal of Archaeological Science: Reports* 5, 485–498.
- Sherlock, R. 2010: *Changing Perceptions: Spatial Analysis and the Study of the Irish Tower House*. Château Gaillard 24, 239–250.
- Schensul, J. a kol. 1999: *Mapping Social Networks, Spatial Data & Hidden Populations*. Walnut Creek – London – New Delhi.
- Schwabenicky, W. 2007: Beziehungen zwischen mittelaltelichen Burgen und Bergbau. *Stříbrná Jihlava 2007*, 130-147.
- Sindbæk, S. M. 2006: Gary Lock and Brian Leigh Molyneaux (eds), *Confronting Scale in Archaeology: Issues of Theory and Practice*. (New York: Springer, 2006, 294 pp., hbk, ISBN 038732772X). *European Journal of Archaeology* 9, 315–317.
- Sindbæk, S. M. 2007: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81, 119–132.
- Sirost, É. 2007: *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales, du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*. Paris.
- Sláma, J. 1987: K počátkům hradske organizace v Čechách. In: J. Žemlička (ed.), *Typologie raně feudálních slovanských států*. Praha, 175-190.
- Slavík, J. – Svoboda, L. 1996: Ke stavební podobě hrádků a tvrzí na Strakonicku. *Castellologica bohémica* 5, 301–330.
- Smetánka, Z. 1978: Diskuse o problematice sídlišť typu „Týn“. *Archeologické rozhledy* 30, 210–212.
- Smetánka, Z. 1988: *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna*. Praha.
- Smetánka, Z. – Klápště, J. – Richterová, J. 1979: Geodeticko topografický průzkum zaniklé středověké vsi Ostrov (k. o. Jedomělice). *Archeologické rozhledy* 31, 420–430.
- Smetánka, Z. – Klápště, J. 1981: Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostecku. *Památky archeologické* 72, 416–458.
- Smetánka, Z. – Škabrada, J. 1975: Třebonín na Čáslavsku v raném středověku. *Archeologické rozhledy* 27, 72-85.
- Steane, J. 1985: *The Archaeology of Medieval England and Wales*. London – Sydney.
- Süsz, P. A. 2011: Castles at the “Steigerwald Mountains” – Between dynasty and territorial rule. *Concilium medii aevi* 14, 55–61.
- Svensson, E. 2008: *The Medieval Household: Daily Life in Castles and Farmsteads. Scandinavian Examples in their European Context*. Turnhout.
- Svoboda, L. 1998: Stavební vývoj českých tvrzí. In: *Encyklopedie českých tvrzí*. I. díl (A-J). Praha, XI–XXXIII.
- Sýkora, M. 2012: Kalich, Panna a Lityš – tři hrady doby husitské na Třebušínsku. *Castellologica Bohémica* 13, 9–23.
- Sýkora, M. 2013: *Hrady doby husitské*. Rkp. diplomové práce, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou, FF UK v Praze.

- Symonds, J. – Vařeka, P. 2016: Paysans et soldats. Archéologie des villages de Bohême abandonnés durant la Guerre de Trente Ans. In: J. Guilaine, J. Semelin (eds.), *Violences de guerre, violences de masse*. Paris, 129–145.
- Synek, J. 1998: O jednom málo známém tvrzišti v okolí Berouna. *Hláska* 9, 45.
- Šafránek Břevnovský, J. M. 1995–1997: *Soupis hradů, letohrádků, paláců, tvrzí a zámků v českých zemích*. Praha.
- Šimůnek, R. 2005: Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách: Rožmberská doména 1418–1472. Praha.
- Šimůnek, R. 2010: Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty. *Český časopis historický* 108, 185–219.
- Šimůnek, R. 2013: *Reprezentace české středověké šlechty*. Praha.
- Štekerová, K. – Danielisová, A. 2016: Economic Sustainability in Relation to Demographic Decline of Celtic Agglomerations in Central Europe: Multiple-Scenario Approach. In: J. A. Barceló, F. Del Castillo (eds.), *Simulation Prehistoric and Ancient Worlds*. Cham, 335–357.
- Švábek, V. 1984: Nekmír, o. Plzeň-sever. *Ročenka Klubu Augusta Sedláčka* 84, 28–34.
- Tagil, S. – Jenness, J. 2008: GIS-Based Automated Landform Classification and Topographic, Landcover and Geologic Attributes of Landforms Around the Yazoren Polje, Turkey. *Journal of Applied Sciences* 8, 910-921.
- Tarboton, D. G. a kol. 2009: Generalized terrain-based flow analysis of digital elevation models. In R. S. Anderssen, R. D. Braddock, L. T. H. Newham (eds.), *18th World IMACS Congress and MODSIM09 International Congress on Modelling and Simulation*. Cairns, 2000–2006.
- Thompson, M. 1997: Review: Châteaux et enceintes de la France médiévale: de la défense à la résidence by Jean Mesqui; Crusader Castles by Hugh Kennedy. *Journal of the Society of Architectural Historians* 56/4, 504-506.
- Tilley, C. 1994: *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford – Providence.
- Tobler, W. 1993: Three Presentations on Geographical Analysis and Modeling. Technical report 93–1, National Center for Geographic Information and Analysis, University of California.
- Tomášek, M. 1995: *Atlas půd České republiky*. Praha.
- Torbus, T. 1998: *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preußen*. München.
- Traviglia, A. – Cowley, D. – Lambers, K. 2016: Finding common ground: human and computer vision in archaeological prospection and interpretation. *AARGnews* 53, 11–24.
- Třeštík, D. 1971: K sociální struktuře přemyslovských Čech. *Kosmas o knížecím vlastnictví půdy a lidí*. *Československý časopis historický* 19, 537–567.
- Třeštík, D. – Žemlička, J. 2007: O modelech vývoje přemyslovského státu. *Český časopis historický* 105, 122–164.
- Tschan, A. P. – Raczkowski, W. – Latalova, M. 2000: Perception and viewsheds: are they mutually inclusive? In: G. Lock (ed.), *Beyond the Map. Archaeology and Spatial Technologies*. Amsterdam, 29–48.
- Tymonová, M. 1996: Nástin vývoje šlechtických sídel na Olomoucku. *Střední Morava* 2/3, 22–44.

- Úlovec, J. 2003: Bývalá tvrz v Dražicích Tábora. *Výběr* 40, 347–357.
- Unger, J. 1983: Zpevňování svahů u opevněných objektů jižní Moravy 13. století. *Archaeologia historica* 8, 521–528.
- Unger, J. 1994: Koválov. Šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě. Brno.
- Unger, J. 2011: Fortifikační význam vnějších náspů středověkých opevnění. In: Z. Měřínský (ed.), *Hrad jako technický problém: technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*. Brno, 61–67.
- van Leusen, M. 2002: *Pattern to Process: Methodological Investigations into the Formation and Interpretation of Spatial Patterns in Archaeological Landscapes*. Utrecht.
- Vaníček, V. 1994: Strukturální proměny české státnosti ve starším středověku. In: VII. sjezd českých historiků. Praha, 127–151.
- Vaníček, V. 2002: „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích. In: M. Antoniewicz (ed.), *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*. Warszawa, 24–50.
- Vaníček, V. 2003: Strukturální vývoj sociálních elit v českých zemích do roku 1310. (Základní vývojové tendence metodologické souvislosti). In: J. Pakulski, J. Wroniszewski (eds.), *Genealogia. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*. Toruń, 233–300.
- Vaníček, V. 2007: Sociální mentalita české šlechty: urozenost, rytířství, reprezentace (Obecné souvislosti, pojetí družiny, modernizační trend). In: M. Nodl, M. Wihoda (eds.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha, 141–188.
- Vaníček, V. 2011: „Středověká modernizace“ Jako koncept strukturální proměny pro středovýchodní Evropu. In: T. Grabarczyk, T. Nowak (eds.), *Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu*. Warszawa, 11–37.
- Vaníček, V. 2015: Paradoxy marxistické medievalistiky z pohledu současnosti (koncept státotvorné družiny raného středověku v české a německé historiografii). In: A. Tárický, P. Kadlec, M. Závadná (eds.), *X. sjezd českých historiků, Svazek IV*. Ostrava, 13–39.
- Varhaník, J. 1999: Středověký vesnický kostel jako refugium. *Archaeologia historica* 24, 313–317.
- Vařeka, J. – Frolec, V. 2007: *Lidová architektura: Encyklopedie*. Praha.
- Vařeka, P. 2004: Archeologie středověkého domu I: Proměny vesnického obydlí v Evropě v průběhu staletí, 6.–15. století. Plzeň.
- Vařeka, P. 2008: Zaniklý dvůr Nevěžeň. In: Vařeka, P. a kol., *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku*, 2. Plzeň, 117–125.
- Vařeka, P. 2014: Zaniklý pozdně středověký dvůr u Olešné na Rokycansku. *Archeologie západních Čech* 8, 134–143.
- Vařeka, P. 2014a: Zaniklá středověká a časně novověká ves Rovný na Zbirožsku (okr. Rokycany). *Archeologie západních Čech* 7, 131–143.
- Vařeka, P. a kol. 2006: *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I*. Plzeň.
- Vařeka, P. a kol. 2008: *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku II*. Plzeň.
- Vařeka, P. a kol. 2008a: Zaniklé středověké vesnice na Blovicu (Plzeňský kraj. *Archaeologia historica* 33, 85–100.

- Vařeka, P. a kol. 2011: Středověké osídlení Rokycanska a problematika zaniklých vsí. *Archaeologia historica* 36, 319–342.
- Vařeka, P. v přípravě: Deserted Late Medieval Village Sloupek in West Bohemia.
- Vařeka, P. v tisku: Archeologický výzkum vsí zaniklých v době třicetileté války na Rokycansku (Plzeňský kraj). *Studies in Post-medieval Archaeology* 5.
- Vávra, I., 1973: Řezenská a Norimberská cesta, *Historická geografie* 11, 3–100.
- Velc, F., 1904: *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století. XX: Politický okres Slánský*. Praha.
- Venclová, N. (ed.) 2008: *Archeologie pravěkých Čech, 7: Doba laténská*. Praha.
- Verhagen, P. 2013: On the Road to Nowhere? Least Cost Paths, Accessibility and the Predictive Modelling Perspective. In: F. Contreras, M. Farjas, F. J. Melero (eds.), *Fusion of Cultures. CAA2010*. Oxford, 383–389.
- Verhagen, P. a kol. 2013: The Long and Winding Road: Combining Least Cost Paths and Network Analysis Techniques for Settlement Location Analysis and Predictive Modelling. In: I. Romanowska, P. M. Flores, C. Papadopoulos, A. Chrysanthi (eds.), *CAA2012*. Amsterdam, 357–366.
- Verhagen, P. – L. Drăguț 2012: Object-based landform delineation and classification from DEMs for archaeological predictive mapping. *Journal of Archaeological Science* 39, 698–703.
- Vita-Finzi, C. – Higgs, E. S. 1970: Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1–37.
- Vlček, P. 2001: *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*. Praha.
- Vohryzek, S. 2017: *Šlechta na jihozápadní Moravě do husitských válek*. Rkp. disertační práce, Historický ústav, FF MU v Brně.
- Vykypěl, B. 2004: *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích. Etymologie jako pomocná věda historická*. Brno.
- Waldburg-Wolfegg, J. 1957: *Das mittelalterliche Hausbuch*. Munchen.
- Walker, J. S. F. – Tindall, A. S. (eds.) 1985: *Country Houses of Greater Manchester. The Archaeology of Greater Manchester 2*. Manchester.
- Weiss, A. D. 2001: Topographic position and landforms analysis. Poster presentation, ESRI User Conference, San Diego, CA. <http://www.jennessent.com/downloads/tpi-poster-tnc_18x22.pdf> [cit. 4. 9. 2016].
- Wheatley, A. 2004: *The Idea of the Castle in Medieval England*. Woodbridge.
- Wheatley, D. – Gillings, M. 2002: *Spatial Technology and Archaeology: The archaeological applications of GIS*. London – New York.
- Wheatley, D. – Gillings, M. 2002a: Vision, perception and GIS: developing enriched approaches to the study of archaeological visibility. In: G. Lock (ed.), *Beyond the Map. Archaeology and Spatial Technologies*. Amsterdam, 1–28.
- Wickham, C. 2005: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*. New York.
- Wiesiołowski, J. (red.) 2001: *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*. Poznań.

- Wihoda, M. 2007: Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených. In: M. Nodl, M. Wihoda (eds.), Šlechta, moc a reprezentace ve středověku. Praha, 9–29.
- Wolf, V. 1998: K problematice tzv. kolonizačních provizorií (Úvaha nad funkcí a fortifikací). *Castellologica bohemia* 6, 107–116.
- Záruba, F. 2013: Hradní kaple v Čechách. Rkp. disertační práce, Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze.
- Záruba, F. 2016: Hradní kaple jako fenomén. In: D. Dvořáčková, J. Zelenka, R. Šimůnek (eds.), *Historiografické a historické problémy středověku*. Praha, 47–52.
- Zelenka, J. 2016: Beneficium et feudum. Podoba a proměny lenního institutu. Praha.
- Zeune, J. 1997: *Burgen – Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg.
- Zeune, J. 2001: Die Burg als Symbol von Herrschaft und Macht. Gedanken zum Nachdenken – Teil II. *Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol 2001/1*, 9–14.
- Zeune, J. 2015: *Ritterburgen: Bauwerk, Herrschaft, Kultur*. München.
- Žemlička, J. 1978: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách. *Československý časopis historický* 26, 559–586.
- Žemlička, J. 1991: Středověké osídlení a studium hospodářských dějin. *Archaeologia historica* 16, 37–42.
- Žemlička, J. 2003: České 13. století: privatizace státu. *Český časopis historický* 101, 509–540.
- Žemlička, J. 2009: O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví. (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách). *Český časopis historický* 107, 269–308.
- Žemlička, J. 2012: K pozemkové výbavě české nobility ve starším středověku. *Český časopis historický* 110, 189–233.
- Žižka, J. 1999: K podobě předbělohorských hospodářských budov. *Památky středních Čech* 13/2, 23–29.

Internetové zdroje

- 2 and 3 Dimensions: Capturing, processing and analysing 2D and 3D data for archaeology, geomorphology and ecology. <<https://blog23d.wordpress.com/>> [cit. 4. 9. 2016].
- Airbus Defence & Space: WorldDEM™. <<http://www.intelligence-airbusds.com/worlddem/>> [cit. 4. 9. 2016].
- Archeologická mapa České republiky. <<http://www.archeologickamapa.cz/>> [cit. 4. 9. 2016].
- CIDOC Conceptual Reference Model (CIDOC-CRM). <<http://www.cidoc-crm.org/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Connected Past: People, Networks and Complexity in Archaeology and History. <<http://connectedpast.net/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Copernicus Land Monitoring Services: EU-DEM v1.1. <<http://land.copernicus.eu/pan-european/satellite-derived-products/eu-dem/eu-dem-v1.1>> [cit. 4. 9. 2016].
- České tvrze. Katedra archeologie FF ŽCU. <<http://eugen.ff.zcu.cz/tvrze/>> [cit. 12. 11. 2017].
- DATA.GOV.UK: Opening up Government. <<http://environment.data.gov.uk/ds/survey/index.jsp#/survey>> [cit. 4. 9. 2016].

- Ecclesia Incastellata. <<https://ecclesiaincastellata.wordpress.com/>> [cit. 6. 8. 2017]
- The Ecology of Crusading: The Environmental Impact of Conquest, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic. <<http://www.ecologyofcrusading.com/>> [cit. 10. 8. 2017].
- Geomorphometry.org: The science of digital terrain analysis. <<http://geomorphometry.org/>> [cit. 4. 9. 2016].
- Geoportál Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního. <<http://geoportal.cuzk.cz/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Historical Network Research: Network analysis in the historical disciplines. <<http://historicalnetworkresearch.org/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Mapy.cz. <<https://mapy.cz/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Národního geoportál INSPIRE. <<https://geoportal.gov.cz/>> [cit. 12. 11. 2017].
- NASA Jet Propulsion Laboratory: ASTER Global Digital Elevation Map. <<https://asterweb.jpl.nasa.gov/gdem.asp>> [cit. 4. 9. 2016].
- NASA Jet Propulsion Laboratory: Shuttle Radar Topography Mission. <<http://www2.jpl.nasa.gov/srtm/>> [cit. 4. 9. 2016].
- NKP Klášter Plasy. <<http://www.plasy.cz/turista/galerie/fotografie/nkp-klaster-plasy/>> [cit. 12. 11. 2017].
- Společnost pro obnovu vesnice a malého města: CZ_Retro. <https://sovamm.wordpress.com/tag/cz_retro/> [cit. 12. 11. 2017].
- Svorník. Stránky Sdružení pro stavebněhistorický průzkum, z.s. a obecně o SHP. <<http://www.svornik.cz/?p=2906>> [cit. 12. 11. 2017].
- TauDEM Version 5: Terrain Analysis Using Digital Elevation Models. <<http://hydrology.usu.edu/taudem/taudem5/index.html>> [cit. 12. 11. 2017].
- Ústřední archiv zeměměřictví a katastru (ÚAZK). <<http://archivnimapy.cuzk.cz/uazk/pohledy/archiv.html>> [cit. 12. 11. 2017].
- Výzkumný ústav vodohospodářský T. G. Masaryka – Oddělení geografických informačních systémů a kartografie. <<http://www.dibavod.cz/17/geodatabaze-dibavod.html>> [cit. 4. 9. 2016].

Písemné prameny

- AČ VI: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské VI (Palacký, F., ed.). Praha 1872.
- AMP: Archiv města Plzně, fond AMP, sbírka listin.
- EIN BERNAREGISTER: Ein Bernaregister des Pilsner Kreises vom Jahre 1379 (Emler, J., ed.). Prag 1876.
- Kosmas: Kosmova kronika česká (K. Hrdina, M. Bláhová, eds.). Praha 1972.
- LC I/2: Libri confirmationum ad beneficia eccleastica pragensem per archidioecessim I/2 (Emler, J., ed.). Pragae 1874.
- LC VII: Libri confirmationum ad beneficia eccleastica pragensem per archidioecessim VII (Emler, J., ed.). Pragae 1886.

LC IX: Libri confirmationum ad beneficia eccleastica pragensem per archidioecessim VIII, IX, X (Emler, J., ed.). Pragae 1889.

NA, DZV: Národní archiv Praha, fond Desky zemské větší.

SOA Praha: fond Velkostatek Zbiroh, inv. č. 1., Urbář panství Zbiroh 1652.

Seznam vlastních publikovaných prací

- Novák, D.** 2011: Tvrze na Rokycansku. *Acta FF ZČU* 4/11, 163-178.
- Novák, D.** 2012: Studium drobných vrchnostenských sídel vrcholného středověku a mladšího novověku v prostředí GIS: rekonstrukce minulé krajiny Křivoklátska a širšího okolí. In: *Student GIS Projekt 2012* [online], 71-81.
- Novák, D.** 2013: Drobná vrchnostenská sídla 13.–17. století v kontextu krajiny Křivoklátska a širšího okolí. *Archaeologia Historica* 38, 463-489.
- Novák, D.** 2014: From single feature to settlement pattern, landscape and society: a methodological approach to castellological research. In: Křišťuf, P. – Novák, D. – Toth, P. – Vokounová Franzeová, D. (eds.): *Student Archaeology in Europe*. Pilsen, 134-143.
- Novák, D.** 2014: Zaniklá středověká vesnice Rovný (k. ú. Drahoňův Újezd, okr. Rokycany) - odkryv v prostoru zaniklého středověkého hospodářského dvora a časně novověké usedlosti. *Zprávy ČAS, Supplément* 93.
- Novák, D.** 2015 (rec.): *ArchaeoMontan 2014: Ergebnisse und Perspektiven = Výsledky a výhledy. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 29*. Dresden. *Památky archeologické* 106, 397–399.
- Novák, D.** 2016: České „tvrze“. Kritická analýza současného stavu poznání. *Castellologica Bohemica* 16, 123–152.
- Novák, D.** 2016: Studentské vědecké konference 2015 v Plzni: archeologické perspektivy. *Archeologie západních Čech* 11, 5-6.
- Novák, D.** v *tisku*: Využití LLS pro automatizovanou analýzu krajiny. In: M. Gojda, Z. Kobyliński (eds.), *Lux ex caelo. Reading and Mapping Archaeological Landscapes through Airborne Laser Scanning*.
- Novák, D.** v *tisku*: Věda 2.0 a zveřejňování informací v digitálním věku. *Zprávy památkové péče* 78.
- Novák, D.** – Vařeka, P. 2012: Tvrze na Rokycansku. *Archaeologia Historica* 37, 445-459.
- Novák, D.** – Vařeka, P. 2013: Tvrze na Berounsku. *Archaeologia Historica* 38, 491-506.
- Novák, D.** – Vařeka, P. 2014: Tvrze na Kladensku. *Archaeologia Historica* 39, 439-471.
- Novák, D.** – Vařeka, P. 2015: Tvrze na Rakovnicku. *Archaeologia Historica* 40, 507–533.
- Novák, D.** – Vařeka, P. 2016: A Late-Medieval manor farm in Rovný (Rokycany District, Pilsen Region). *Archaeologia historica* 41/1, 211-227.
- Hasil, J. – **Novák, D.** 2013 (rec.): *Studia mediaevalia Pragensia* 11. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2012, 273 str. *Archeologické rozhledy* 65, 936–938.
- Hasil, P. – **Novák, D.** – Hasil, J. 2015: Smrt dolu Sauersack/Rolava, okr. Sokolov: zánik důlního závodu v mezioborové perspektivě. *Archaeologia Historica* 40, 179–205.
- Křišťuf, P. – **Novák, D.** – Toth, P. – Vokounová Franzeová, D. (eds.) 2014: *Student Archaeology in Europe*. Pilsen.
- Kuna, M. – Danielisová, A. – Dreslerová, D. – Hasil, J. – Hložek, J. – Langová, M. – Mařík, J. – **Novák, D.** – Čišecký, Č. – Kačerová, Z. – Čepeláková, E. – Korteová, J. – Křivánková, D. – Maříková Vlčková, P. – Mazač, Z. – Říhová, J. 2014, 2015: *Archeologický atlas Čech: Vybrané památky od pravěku do 20. století*. Praha.

- Kuna, M. – Hasil, J. – **Novák, D.** – Boháčová, I. – Čulíková, L. – Demján, P. – Dreslerová, D. – Gojda, M. – Herichová, I. – Křivánková, D. – Lečbychová, O. – Mařík, J. – Maříková-Kubková, J. – Panáček, M. – Podliska, J. – Pokorná, A. – Řihošek, J. – Stuchlíková, E. – Suchý, M. – Válek, J. – Venclová, N. – Haišmanová, L. 2015: Structuring archaeological evidence. The Archaeological Map of the Czech Republic and related information systems. Prague.
- Kuna, M. – Křivánková, D. – Hasil, J. – **Novák, D.** 2015: Archeologická mapa ČR (AMČR) jako pátevní infrastruktura české archeologie. In: J. Hlaváčová (ed.), Sborník Semináře o digitálních zdrojích a službách ve společenských a humanitních vědách. Praha, 78-82.
- Kuna, M. – Lečbychová, O. – Kosarová, Z. – **Novák, D.** *v tisku*: Obsah vytvářený komunitou. Zprávy památkové péče 78.
- Kuna, M. – **Novák, D.** – Hasil, J. – Křivánková, D. 2017: Archaeological Map of the Czech Republic. Current state and future visions of virtual research tools in the Czech Republic, Internet Archaeology 43. Dostupné z: <<https://doi.org/10.11141/ia.43.10>>.

Seznam obrázků, grafů a tabulek použitých v textu a v přílohách

Obrázky, mapy a plány

- Obr. 1. Příklad dokumentace sídla Wortham Manor, Devon. Ve srovnání s plánovou dokumentací podle české tradice je zajímavé striktní vyznačení interpretace prostor a schematizované naznačení vývoje sídla. Takový postup bývá aplikován i na bloky staveb a vnější prostory, což významně usnadňuje orientaci v plánu. Upraveno podle Emery 1996–2006, III: 691.
- Obr. 2. Příklad prostorového diagramu dvojice sídel typu tower house – vlevo: Dunmanus West, Cork; vpravo: Lisnacullia, Limerick. Zaujme zejména sdělnost užitého diagramu pro vyjádření horizontálního i vertikálního komunikačního schématu a formální podoby prostor. Jednoduše rozlišitelná je hloubka diagramu a topologie i velikost místností. Podle Sherlock 2010, 245.
- Obr. 3. Rozhodovací strom jako pomůcka pro určování funkce místností. Upraveno podle Mathieu 1999, 124.
- Obr. 4. Vyobrazení dvora v Biblia Wenceslai Regis, folio 142. Dostupné z: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/Bible_V%C3%A1clava_IV.jpg?download
- Obr. 5. Dvůr Vrhavěč podle vyobrazení na vedutě ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 340.
- Obr. 6. Dvůr Kouskova Lhota podle vyobrazení na vedutě ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 341.
- Obr. 7. Dvůr Úloh podle vyobrazení na vedutě ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 342.
- Obr. 8. Dvůr neznámého jména podle vyobrazení na vedutě ze Zeleného pokoje zámku v Týnci. Upraveno podle Anderle a kol. 1989, 344.
- Obr. 9. Proměnné podstatné pro přijetí technologických inovací ve společnosti. Podle Rogers 1983, 233.
- Obr. 10. Datový model evidenční databáze. Zobrazena část implementovaná v systému MS Access.
- Obr. 11. Vizualizace výškopisného modelu pomocí DEV indexu a kolmého osvitu (Křivoklát, okr. Rakovník). Šrafura vymezuje lokalitu a její díly. Modře – relativně zahloubené části terénu; červeně – relativně převýšené části terénu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 12. Příklad prostorového vymezení sídla na základě dat LLS (Mydlovar, Ostrá; okr. Nymburk). Nahoře – terénní skica podle Durdík 2009, 369; vlevo – vizualizace pomocí modelu DEV a stínování s kolmým osvitem; vpravo – výsledné vymezení sídla (žlutá šrafura – jádro a předhradí; bílá šrafura – celkový rozsah; vizualizace pomocí šikmého osvitu). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 13. Příklad prostorového vymezení sídla na základě katastrálních map. Vlevo – podkladová data; vpravo – výsledné vymezení na aktuálním ortosnímku (žlutá šrafura – jádro; bílá šrafura – celkový rozsah; fialová šrafura – dvůr). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 14. Distribuce bodů referenčního vzorku (černě) s významně nadprůměrnou viditelností blízkého okolí (1500 m) a skutečné rozložení sídel se zohledněním stejné podmínky

zobrazení (žlutě). Nahoře – absolutní viditelnost ($X > 73 \%$); dole – relativní viditelnost vztažená k aproximačnímu modelu ($X > 15 \%$). Díky užití relativních hodnot dochází k odstranění trendu a původní korelace mezi referenčním vzorkem a reálnými daty zmizela. Distribuce sídel přitom vykazuje přítomnost clusterů, i když náhodný referenční vzorek nikoli. Obdobný postup normalizace byl aplikován i v případě dalších atributů. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

- Obr. 15. Rastrová reprezentace obcí podle CZ_RETRO na příkladu Slánska. Velikost bufferu vychází z evidované velikosti obce v roce 1921 (ve čtyřech velikostních stupních o poloměru 100–400 m). Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča a ČÚZK.
- Obr. 16. Hustota (kernel density) sídelní sítě na území ČR v období 13.–17. století podle databáze CZ_RETRO se zohledněním velikosti obcí k roku 1921. Tmavě oblasti s vyšší hustotou. Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča a ČÚZK.
- Obr. 17. Definice terénních elementů. Podle Jasiewicz–Stepinski 2013.
- Obr. 18. Klasifikace terénu na základní elementy (geomorfony). Podle Jasiewicz–Stepinski 2013 implementováno v prostředí GRASS; 1 – rovina; 2 – vrchol; 3 – hřbet; 4 – hrana; 5 – spočinek; 6 – svah; 7 – úbočí; 8 – úpatí; 9 – údolí; 10 – jáma. Patrná je značná granularita výsledného modelu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 19. Srovnání projevů různých typů reliéfu na výsledném klasifikačním modelu. A – stará horská pásma (Krkonoše); B – erodující horská pásma (Beskydy); C – strmá říční údolí (Vltava); D – říční nivy (Polabí); E – krasové oblasti (Kokořínsko); F – plošiny s hlubokými zářezy údolí (Kladensko). Klasifikované třídy: 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 20. Klasifikační model reliéfu (Křivoklát, okr. Rakovník). Sídlo se nachází na výrazné ostrožně, což odpovídá klasifikované třídě 11. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 21. Topografická prominence (Křivoklát, okr. Rakovník). Zjištěno převýšení lokality o 19 m oproti průměru v okruhu 500 m. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 22. Aproximační model viditelnosti pro území Čech. Tmavě oblasti s vyšší průměrnou viditelností okolí do 6 km. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 23. Viditelnost okolí sídla (Křivoklát, okr. Rakovník). Viditelná jsou 3 % okolí sídla v okruhu do 6 km, tj. o 9 % méně, než je očekávaná hodnota vzhledem k charakteru krajiny. Viditelnost blízkého okolí (do 1500 m) je 19 %, tj. o 20 % méně, než činí místně obvyklá referenční hodnota. Žluté plochy označují polohy obcí, z nichž přímo viditelná je jediná (Boudy). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK a K. Kuča.
- Obr. 24. Poměrné zastoupení modelových rozlivů na území Čech v okruhu 1500 m. Tmavě oblasti s vyšším podílem potenciálně zaplavovaných ploch. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 25. Potenciálně splavné vodní v ČR toky podle modelované vodní sítě. Pro lepší viditelnost vyjádřeno kumulativně pro okruh 1500 m. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 26. Modelové zóny rozlivu vodních toků (Ostrov u Záp, okr. Praha-východ). Zastoupení vodních toků a rozlivových území v okruhu 1500 m činí 9 % a nejbližším okolí (do 50 m) 23 %. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

- Obr. 27. Aproximační model dostupnosti pro území Čech. Tmavě oblasti s vyšší průměrnou dostupností okolí do hodiny chůze. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 28. Dostupnost okolí sídla (Křivoklát, okr. Rakovník). Do hodiny dochozí vzdálenosti se nachází 27 % širšího okolí sídla (6 km), tj. o 7 % méně, než je očekávaná hodnota vzhledem k charakteru krajiny. Izolinie značí časovou dostupnost okolí od cílového bodu s krokem po 10 minutách. Žluté plochy označují polohy obcí, z nichž do hodiny je dostupných devět, vč. jednoho městečka. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK a K. Kuča.
- Obr. 29. Příklad přirozených tras průchodu na úrovni sedmého a vyššího Strahlerova řádu (síla linie udává váhu trasy) pro území o poloměru 12 km s cílovým bodem ve středu rastru. Izolinie značí časovou dostupnost okolí od cílového bodu s krokem po 10 minutách. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 30. Přirozené komunikace (černě) a váha významných komunikačních koridorů (barevně) v oblasti Kokořínska. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 31. Celková distribuce analyzovaných sídel (žlutě), sídel jistě existujících ve sledovaném období, ale nezařazených do analýzy (šedě) a všech evidovaných lokalit (bíle). Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 32. Distribuce sídel s nízkým hospodářským potenciálem (černě) a s vysokým potenciálem pro zajištění agrární produkce (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 33. Distribuce sídel s velmi nízkou obranyschopností (černě) a s velmi vysokým fortifikačním potenciálem (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 34. Distribuce sídel solitérních (černě) a velmi dobře začleněných do sídelní sítě (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 35. Distribuce sídel s velmi jednoduchou formou (černě) a sídel velmi komplexních (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 36. Distribuce sídel v komunikačně nevýhodných polohách (černě) a polohách s vysokou komunikační dostupností (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 37. Distribuce sídel s nízkou vizuální prominencí a kontrolním potenciálem (černě) a dominantně umístěná sídla s vysokým potenciálem kontrolovat okolí (žlutě). Bíle zobrazena všechna analyzovaná sídla. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 38. Srovnání distribuce všech evidovaných sídel (černě), analyzovaných sídel (žlutě) a hustoty sídelní sítě ve středověku a raném novověku (tmavší oblasti značí vyšší hustotu). Zpracoval D. Novák. Podkladová data K. Kuča.
- Obr. 39. Distribuce sídel existujících ve 13. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 40. Distribuce sídel existujících ve 14. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

- Obr. 41. Distribuce sídel existujících v 15. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 42. Distribuce sídel existujících v 16. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 43. Distribuce sídel existujících v 17. století ve vztahu ke sledovaným kategoriím účelu. Černě – velmi nízké hodnoty; žlutě – velmi vysoké hodnoty; bíle – ostatní hodnoty. A – každodennost; B – bezpečnost a obrana; C – ekonomická strategie; D – správa a organizace; E – reprezentace a symbolika; F – politika. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 44. Orientační přehled distribuce analyzovaných sídel zaniklých později než v 17. století. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 45. Majetková držba sídel existujících ve 13. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 46. Majetková držba sídel existujících ve 14. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 47. Majetková držba sídel existujících v 15. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 48. Majetková držba sídel existujících ve 16. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 49. Majetková držba sídel existujících ve 17. století. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 50. Vyobrazení neznámého sídla z konce 15. století. Původně publikováno ve Waldburg-Wolfegg 1957, převzato z Chotěbor 1992, 185.
- Obr. 51. Zaniklý dvůr Hrčiče (Jenišův Újezd), třetí horizont. Zobrazeno několik fází. Diskutované objekty: 75/96 – příkop; 57/96 a 79/96 – dvě fáze obytné stavby; 75/96 – špýchar; 63/96 – věžovitá stavba s dlážděnou podlahou vysunutá do příkopu. Upraveno podle Meduna 2006, 251.
- Obr. 52. Rychvald (Kozojedy). Plán dvora a okolních objektů. A, B – zbytky staveb; C – areál dvora s trojdílným domem; D – zděná stavba s ohrazeným dvorkem (sídlo/špýchar?); E – konvexní objekt neznámého účelu; F – cisterna/hnojiště. Podle Kypta et al. 2012, 554.
- Obr. 53. Dvůr Svídna (Drnek). A – detail reliktní zástavby s věžovitou stavbou v severovýchodním rohu; B – plán ZSV Svídna se zvýrazněním dvora. Podle Kypta a kol. 2012, 558.
- Obr. 54. Dvůr Kozinec (Beroun). 1 – zděný díl hlavní budovy; 2 – vstupní díl hlavní budovy tvořený lehčí konstrukcí; 3 – zahloubený prostor dvorku se v stupem do hlavní budovy; 4

- hospodářská budova (stáje/chlív?); 5 – cisterna/studna; 6 – původní vstup s navazující komunikací; 7 – zděné ohrazení; 8 – neinterpretovaný konvexní objekt; 9 – recentní cesta prolamující ohrazení na obou stranách. Zaměření a plán D. Novák, P. Vařeka a M. Pešta.
- Obr. 55. Dvůr Staré zámky (Libušín). 1 – umělý pahorek s relikty věžové stavby; 2 – terénní stupeň; 3 – zřejmě hlavní obytné stavení; 4 – objekty indikující pravděpodobně hospodářské stavby; 5 – relikv podezdívky; 6 – objekty neznámé funkce; 7 – val; 8 – příkop; 9 – lomy/sesuvy půdy; 10 – recentní narušení. Zaměření a plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 56. Tvrz a dvůr Rovný (Drahoňův Újezd). a – opevněné sídlo; b – dvůr; c – lom; d – předpokládaný mlýn. Plán P. Vařeka.
- Obr. 57. Willenbergova veduta kláštera Plasy z roku 1602. Dnes torzálně dochovaná gotická věž v klášterním dvoře je viditelná v levé části veduty. Dostupné z:
- Obr. 58. Dvorec Ledčice. Plnou čarou schematicky vyznačen průběh ohrazení. Podle Gojda a kol. 2010, 272.
- Obr. 59. Srovnání DEM a stínovaných modelů pro: EU-DEM (nahore), DEM odvozený z topografické mapy 1:10000 (uprostřed) a DEM 5G založený na LLS (dole). Zpracoval D. Novák. Podkladová data Copernicus a ČÚZK.
- Obr. 60. Porovnání rozdílů výšky mezi DEM 5G a EU-DEM (nahore), DEM 5G a DEM odvozeným z topografické mapy 1:10000 (dole). Zpracoval D. Novák. Podkladová data Copernicus a ČÚZK.
- Obr. 61. Srovnání vlivu poloměru klasifikačních oken při zachování totožného poměru mezi okny (nahore 300/1500 m; uprostřed 200/1000 m; dole 150/750 m). Se zmenšováním oken se zřetelně zvyšuje podrobnost definice morfologických útvarů. 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 62. Zonace reliéfu ČR podle mediánu rozlohy definovaných terénních forem (morfologické komplexity); 1 – do 0,032 km²; 2 – 0,032–0,32 km²; 3 – 0,32–3,2 km²; 4 – 3,2–32 km²; 5 – nad 32 km². Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 63. Model křivosti reliéfu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 64. Model DEV pro okna 150/750 m obohacený o hrany a hřbety; 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 65. Úprava výškopisného modelu pro účely hydrologického modelování. DEM vznikl sloučením modelu 5. generace podle LLS (ČR) a EU-DEM (pro okolní státy). Podkladová data Copernicus a ČÚZK.
- Obr. 66. Nově dokumentované tvrziště na vrchu Mramor u Litně (okr. Beroun). Foto D. Novák.
- Obr. 67. Majetková držba na Berounsku počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel včetně sledovaných tvrzí. Mapa D. Novák.
- Obr. 68. Majetková držba na území okresu Kladno počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. 1 – tvrz; 2 – pravděpodobně tvrz; 3 – hrad; 4 – královská, komorní města a městečka; 5 – poddanské městečko; 6 – nižší šlechta; 7 – vyšší šlechta; 8 – královské zboží; 9 – církev; 10 – měšťané. Mapa D. Novák.

- Obr. 69. Majetková držba na území okresu Rakovník na přelomu 14. a 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. 1 – tvrze; 2 – hrady; 3 – města a městečka; 4 – manské statky; 5 – nižší šlechta; 6 – držba měšťanů; 7 – panství vyšší šlechty; 8 – královské zboží; 9 – církev. Mapa D. Novák.
- Obr. 70. Majetková držba na Rokycansku počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. Mapa D. Novák, L. Holata, P. Vařeka.
- Obr. 71. Smrk (Drahouš). Plán tvrziště. 1 – val; 2 – plochý stupeň ve vnější části příkopu; 3 – prolomení valu; 4 – místo předpokládaného vstupu do tvrze; 5 – příkop; 6 – vrcholová plošina. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 72. Tlestky. Plán tvrziště. 1 – centrální pahorek; 2 – příkop; 3 – val; 4 – plochý stupeň. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 73. Hluboký (Lhota u Rakovníka). Plán tvrziště. 1 – příkop; 2 – val; 3 – rybníky; 4 – vrcholová plošina; 5–6 – konkávní objekty (pravděpodobně mladší narušení). Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 74. Trojrozměrný model tvrziště Javor na základě dat získaných technologií LLS.
- Obr. 75. Sobín (Rynholec). Plán lokality. 1 – příkop; 2 – val; 3 – předpokládaný vstup; 4 – hospodářská stavba; 5 – členitý konkávní objekt (suterén); 6 – relikt nadzemní stavby; 7 – konkávní objekt; 8 – plošina. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 76. Olešná (okr. Rokycany). Plán dvora. 1–16 – čísla objektů; A – C – části objektů; E – erozní rýha; Z – rozhraní záhonů zaniklé plůžiny. Podle Vařeka 2014, 139.
- Obr. 77. Humniště (Drnek). Plán tvrziště a dvora. 1 – pravděpodobně hospodářská stavba; 2 – hospodářská stavba; 3 – příkop; 4 – poškozené jihozápadní nároží; 5 – severní nárožní věž; 6 – nádvoří; 7 – palác; 8 – odhalený líc zdiva. Zaměření totální stanicí a plán D. Novák, P. Vařeka.
- Obr. 78. Hradečno. Plán tvrziště a dvora. 1 – hospodářské stavby v prostoru předpokládaného poplužního dvora; 2 – úvozová cesta; 3 – mezní pás; 4 – pozůstatky valu; 5 – příkop; 6 – palác; 7 – nádvoří; 8 – destrukce stavby (?); 9 – ploché stupně neznámé funkce. Zaměření totální stanicí a plán D. Novák, P. Vařeka.
- Obr. 79. Dub. Plán tvrziště a předpolí tvrze. 1 – plocha tvrziště; 2 – konvexní objekt se vstupní šíjí (suterén?); 3 – pozůstatky valu; 4 – příkop; 5 – jádro tvrze (palác?); 6 – konkávní objekt; 7 – mezní pásy; 8–12 – objekty v předpolí (pozůstatky těžby?). Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 80. Ř isuty. Plán tvrziště. 1 – umělý pahorek s relikty věžové stavby; 2 – pozůstatky zástavby; 3 – konkávní objekt; 4 – recentní narušení; 5 – příkopy; 6 – terasové stupně v dnešním sadu; 7 – propady podloží; 8 – mladší cesta; 9 – valy. Plán na základě zaměření pomocí GPS D. Novák.
- Obr. 81. Kozojedy. Plán tvrziště a hospodářského zázemí. 1 – vrcholová plošina; 2 – destrukce stavby; 3, 6 – příkop; 4 – plochý stupeň; 5, 7 – val; 8 – erozní rýhy; 9 – hráz vodní nádrže; 10 – nádrž; 11 – destrukce věžovité stavby (?); 12 – strouha; 13 – rybníček; 14 – recentní narušení; 15 – vyrovnaná plošina (pozůstatky stavby); 16–19 – objekty zaniklého dvora. Plán D. Novák a P. Vařeka. Podkladová data ČÚZK.
- Obr. 82. Oráčov. Plán dvojdílného tvrziště. 1 – vrcholová plošina; 2 – opevněné předpolí; 3 – vyrovnaná plocha; 4, 6 – příkop; 5, 7–8 – val; 9 – křížení cesty a příkopu. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

- Obr. 83. Zaniklá vesnice Rovný (okr. Rokycany). Čísla označují jednotlivé objekty; a-d – rybníky, e – tvrz, f – hospodářský dvůr, g – předpokládaný středověký mlýn, h – lom. Plán P. Vařeka.
- Obr. 84. Rovný – hospodářský dvůr. Čísla označují objekty, a – odkryv v roce 2013, b – odkryv v roce 2014, c – pedologické vrty. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 85. Rovný – hospodářský dvůr, zjišťovací sondáž. Čísla označují sondy. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 86. Výsledky magnetometrického měření v prostoru objektů 25, 26a a 26b s vyznačením sond položených v roce 2013. Podkladová data R. Křivánek a P. Vařeka. Zpracoval D. Novák.
- Obr. 87. Rovný – hospodářský dvůr. Řez velkým podsklepeným domem. Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.
- Obr. 88. Rovný – hospodářský dvůr. Řez velkým podsklepeným domem (sondy 12–16). Plán a fotogrammetrie D. Novák.
- Obr. 89. Rovný – hospodářský dvůr. Objekty č. 25 a 26. 1 – odkryté sektory s nálezy, 2 – zlomky keramiky, 3 – zlomky mazanice (1 bod = 5 kusů; rozložení bodů v rámci sektoru je náhodné a naznačuje pouze získané množství materiálu). Plán D. Novák.
- Obr. 90. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt č. 26 (dvojdílný dům). A – obytná část, B – skladovací část, a – sondy, b – pravděpodobný průběh stěn, c – pozůstatky podezdívky, d – předpokládané podezdívky (nekopáno), e – stromy, 1 – kamenná pec. Plán D. Novák a P. Vařeka.
- Obr. 91. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt č. 26 (dvojdílný dům). Pozůstatky kamenné pece v SV rohu objektu (sonda 9). Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.
- Obr. 92. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt nejasné funkce (č. 25), sonda 17. Fotogrammetrický snímek vstupní šije s kamenným zásypem (nahore); jihozápadní a jihovýchodní profil sondy (dole). Zpracoval D. Novák.
- Obr. 93. Rovný – hospodářský dvůr. Řez hospodářským objektem (sonda 11). Plán a fotogrammetrie D. Novák.
- Obr. 94. Nález neúplného keramického džbánu v prostoru vstupní šije objektu č. 25. Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.

Grafy

- Graf 1. Vztah mezi časem a akceptací inovace. Podle Rogers 1983, 243.
- Graf 2. Průběh Toblerovy funkce. Vztah mezi sklonitostí ve stupních (horizontální osa) a časovou náročností v minutách na metr (vertikální osa). Zpracoval D. Novák.
- Graf 3. Celkové početní zastoupení sídel (nahore), počet nově vzniklých sídel (uprostřed) a počet zaniklých sídel (dole) v období 13.–17. století (po čtvrtinách století – viz horizontální osa). Červeně všechny dostupné údaje pro sídla jistě existující, modře pro sídla vstupující do analýzy. Přerušovaná linie vyjadřuje klouzavý průměr. Zpracoval D. Novák.
- Graf 4. Poměr mezi celkovou rozlohou sídel (vč. opevnění; horizontální osa) a vnitřní rozlohou dílů (vertikální osa); hodnoty v m². Zpracoval D. Novák.
- Graf 5. Rozloha sídel (vlevo), jejich vnitřní rozloha (uprostřed) a rozdíl mezi oběma hodnotami (vpravo); hodnoty v m². Zpracoval D. Novák.

- Graf 6. Vztah sídla a hospodářského dvora. 0 – neznámý; 1 – opodál dvora; 2 – při dvoře; 3 – ve dvoře. Zpracoval D. Novák.
- Graf 7. Vztah sídla a obce. 0 – neznámý; 1 – bez obce; 2 – opodál obce; 3 – součást intravilánu; 4 – centrální poloha. Zpracoval D. Novák.
- Graf 8. Vztah sídla a tržního centra. 1 – bez souvislosti; 2 – optická nebo komunikační kontrola; 3 – součást aglomerace; 4 – součást parcelace. Zpracoval D. Novák.
- Graf 9. Vztah sídla a kostela. 1 – bez souvislosti; 2 – tvoří komplementární celek; 3 – kostel je součástí sídla. Zpracoval D. Novák.
- Graf 10. Celkový počet vymezených dílů sídel. Nulová hodnota vyjadřuje stavbu bez přihrazených volných ploch. Zpracoval D. Novák.
- Graf 11. Sklonitost okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) ve stupních. Zpracoval D. Novák.
- Graf 12. Průměrná nadmořská výška (m n. m.) blízkého okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 13. Obvyklá orientace svahů v okolí sídel (modře) a zastoupení hodnot v modelu (červeně). 1 – severní; 2 – západní/východní; 3 – jižní. Zpracoval D. Novák.
- Graf 14. Topografická prominence sídel pro okolí do 500 m (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) v metrech. Zpracoval D. Novák.
- Graf 15. Procentuální zastoupení sídel na různých typech reliéfních tvarů (modře) a zastoupení těchto tvarů v modelu (červeně). 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety Zpracoval D. Novák.
- Graf 16. Procentuální zastoupení přirozených rozlivů v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 17. Procentuální zastoupení přirozených rozlivů v bezprostředním sousedství sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 18. Zastoupení vodních toků v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně) vyjádřené absolutním počtem budňek. Zpracoval D. Novák.
- Graf 19. Rozdíl viditelnosti vodních toků oproti očekávané hodnotě u sídel (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 20. Rozdíl skutečné a očekávané vizuální prominence pro širší okolí u sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 21. Rozdíl skutečné a očekávané vizuální prominence pro blízké okolí u sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 22. Rozdíl viditelnosti přirozených koridorů oproti očekávané hodnotě u sídel (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 23. Rozdíl viditelnosti obcí oproti očekávané hodnotě pro sídla (modře) a pro hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 24. Rozdíl dostupnosti širšího okolí sídel do hodiny chůze od očekávané hodnoty (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 25. Rozdíl v očekávaném a skutečném zastoupení komunikačně vytížených oblastí v okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.

- Graf 26. Zastoupení významných komunikačních koridorů v blízkém okolí sídel (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 27. Rozdíl dostupnosti obcí do hodiny chůze ze sídla od očekávané hodnoty (modře) a hodnoty referenčního vzorku (červeně). Zpracoval D. Novák.
- Graf 28. Chronologická distribuce vzniku (vlevo) a zániku sídel (vpravo) ve vztahu k velikostní kategorii. Nahoře nejmenší sídla, uprostřed středně velká sídla, dole největší sídla. Zpracoval D. Novák.
- Graf 29. Vztah mezi definovanými koeficienty postihujícími pravděpodobný účel sídel a chronologickým zařazením zánikového horizontu. Nahoře nejmenší sídla, uprostřed středně velká sídla, dole největší sídla. Přerušovaná čára zobrazuje počet záznamů užitých pro výpočet hodnot. Zpracoval D. Novák.
- Graf 30. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá do konce 14. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.
- Graf 31. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 15. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.
- Graf 32. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 16. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.
- Graf 33. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 17. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.
- Graf 34. Distribuce hodnot stanovujících pravděpodobný účel sídla v jednotlivých kategoriích (horizontální osa udává hodnotu koeficientu; vertikální osa početní zastoupení) a jejich odlišnosti pro dílčí velikostní třídy; zobrazen stav pro sídla zaniklá v 18.–20. století. A – nejmenší sídla; B – středně velká sídla; C – největší sídla. 1 – každodennost; 2 – bezpečnost a obrana; 3 – ekonomická strategie; 4 – správa a organizace; 5 – reprezentace a symbolika; 6 – politika. Zpracoval D. Novák.
- Graf 35. Hlavní důvody zániku sídel v jednotlivých horizontech. Zpracoval D. Novák.
- Graf 36. Charakteristické znaky typologických skupin 1-8 podle koeficientů jednotlivých kategorií účelu stanovených pro typické zástupce. Fialová – každodennost; červená – bezpečnost a obrana; šedá – ekonomická strategie; žlutá – správa a organizace; modrá – reprezentace a symbolická komunikace; zelená – mocenská politika. Zpracoval D. Novák.

- Graf 37. Chronologické zařazení typických zástupců v typologických skupinách 1-8. Fialová – doba vzniku; červená – doba zániku. Zpracoval D. Novák.
- Graf 38. Kumulativní doba držby všech sídel pro majitele z řad šlechty. Horizontální osa udává celkovou dobu držby pro jeden rod (v letech), vertikální osa znázorňuje zastoupení evidovaných příkladů. Zpracoval D. Novák.
- Graf 39. Vztah mezi rozlohou sídel (v m²) a majetkovou držbou. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák.
- Graf 40. Vývoj vztahu mezi držbou a kategoriemi účelu sídel (spojnicové grafy). Histogram zobrazuje zastoupení dílčích typů držby pro sídla existující v jednotlivých stoletích. 1 – panovnické a korunní statky; 2 – církevní statky; 3 – držba měst a měšťanů; 4 – pozemkoví magnáti; 5 – ostatní držitelé. Zpracoval D. Novák.
- Graf 41. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <100. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: žlutá – 13. stol.; oranžová – 14. stol.; červená – 15. století; fialová – 16. století; modrá – 17. století; černá – mladší horizonty; šedý čtverec – nedatováno. Zpracoval D. Novák.
- Graf 42. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <75. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: žlutá – 13. stol.; oranžová – 14. stol.; červená – 15. století; fialová – 16. století; modrá – 17. století; černá – mladší horizonty; šedý čtverec – nedatováno. Zpracoval D. Novák.
- Graf 43. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <50. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: žlutá – 13. stol.; oranžová – 14. stol.; červená – 15. století; fialová – 16. století; modrá – 17. století; černá – mladší horizonty; šedý čtverec – nedatováno. Zpracoval D. Novák.
- Graf 44. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <25. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: žlutá – 13. stol.; oranžová – 14. stol.; červená – 15. století; fialová – 16. století; modrá – 17. století; černá – mladší horizonty; šedý čtverec – nedatováno. Zpracoval D. Novák.
- Graf 45. Chronologicko-typologický vývoj drobných vesnických sídel podle zánikových horizontů. Vzdálenost v grafu je závislá na množství typologických shod mezi sídly. Zpracoval D. Novák.
- Graf 46. Distribuce hodnot výškových rozdílů. DEM 5G vs. EU-DEM (A), DEM 5G vs. DEM odvozený z topografické mapy 1:10000 (B). Zpracoval D. Novák.
- Graf 47. Porovnání vlivu vzájemného poměru průchozích oken na zastoupení klasifikačních tříd v modelu TPI/DEV. Zpracoval D. Novák.
- Graf 48. Vztah mezi hloubkou rozlivu v metrech (horizontální osa) a stanovenou frikčí (vertikální osa), tedy násobitelem časové náročnosti průchodu. Zpracoval D. Novák.

Tabulky

- Tab. 1. Matice korelačních koeficientů pro atributy sídel po vyloučení deskriptorů bez významných korelací. Barevně zvýrazněny významnější vztahy mezi deskripty. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 2. Vztahy mezi deskripty, referenční hodnotou a vlivem na hospodářskou funkci sídla. Zpracoval D. Novák.

- Tab. 3. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na obranyschopnost sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 4. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na společenskou interakci sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 5. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na organizační komplexitu sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 6. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na komunikační dostupnost sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 7. Vztahy mezi deskriptory, referenční hodnotou a vlivem na impresi a kontrolní funkci sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 8. Rekapitulace hypotetických vztahů mezi kategoriemi účelu a sledovanými funkčními potenciály. „+“ vyjadřuje pozitivní korelaci; „-“ vyjadřuje negativní korelaci; u prázdných polí vzájemné ovlivňování funkce a účelu nepředpokládáme, nebo je vztah nejednoznačný. Počet znaků zohledňuje váhu popisné osy. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 9. Podíl nově založených (zeleně) a aktuálně existujících (černě) sídel z celkového počtu a poměrná část zaniklých objektů v daném horizontu (červeně). Tabulka nezahrnuje sídla, u nichž dataci neznáme. A – malá sídla; B – středně velká sídla; C – velká sídla. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 10. Analýza hlavních komponent; varianta 1 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 11. Analýza hlavních komponent; varianta 2 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel a chronologické zařazení. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 12. Analýza hlavních komponent; varianta 3 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel, chronologické zařazení a majetkovou držbu. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 13. Analýza hlavních komponent; varianta 4 – faktorové zátěže extrahovaných faktorů pro deskriptory stanovující funkční potenciály sídel, chronologické zařazení, majetkovou držbu a velikostní kategorii. Zpracoval D. Novák.
- Tab. 14. Vztah mezi Strahlerovým řádem toku a maximální výškou rozlivu. Zpracoval D. Novák.

Souhrn

Drobná vrchnostenská sídla a vrchnostenské dvory 13.–17. století

Studie obsahuje revizi teoretických a metodických východisek současné kastelologie a na konkrétních příkladech ukazuje, nakolik je podstatné opustit dosavadní přístup a vybudovat nový teoretický model postihující roli vrchnostenských sídel ve společnosti. Východiska jsou hledána v kontextu soudobé evropské kastelologie a obecné archeologické teorie, která při výzkumu mladších období minulosti nebývá dostatečně doceňována. Středověká a novověká vrchnostenská sídla svou podobou a jistou výlučností v organismu sídelních jednotek přitahovala pozornost archeologů již od romantického období, kdy začaly vznikat první publikace postihující jednotlivé lokality i regiony. V našem pojetí sídla elit považujeme za spojitý fenomén, v němž nehrála stěžejní roli pouze formální podoba, ale podstatně širší síť účelů a významů, které spoluvytvářely středověkou a raně novověkou realitu. Práce se proto vyhýbá tradičnímu pojmosloví a snaží se pracovat s obecnějším, archeologicky definovaným konceptem „sídla“. Představen je přístup založený na formalizované deskripci a následném hledání funkčních souvislostí a účelů sídel. Hlavním motivem je sledování vztahu sídel ke krajině a sídelní síti.

Text práce sleduje několik rovin, které jsou podstatné pro naplnění vytyčených obecných cílů. V první fázi se věnuje minulému i současnému badatelskému diskursu a navazuje obsáhlejší přehledem poznání vrchnostenských dvorů. Těm je dán široký prostor ne snad proto, že by šlo o látku oproti ostatní výjimečnou, ale proto, že dosud neexistuje jiné ucelené shrnutí této problematiky. Popsán je i vlastní teoretický rámec výzkumu, který pracuje se stávající archeologickou teorií aplikovanou na téma středověkých a raně novověkých sídel a krajiny. Důležitou součástí je definiční ukotvení pojmu „sídlo“ a dalších doprovodných pojmů (jádro, sekundární díly, dvůr). „Sídla“ jsou představena jako součást krajiny, tvořící její strukturální, událostní i expresivní složku. Lze proto stanovit předpokládané kategorie účelu vrchnostenských sídel, ve vztahu ke jejich potenciálním funkcím a způsobu užívání. Jedná se o vlastní myšlenkový základ definující další postup, metodu zpracování a přístup k tématu. Posupně tak práce od teorie abstrahuje k metodě výzkumu a ke stanovení jasných výzkumných cílů i metodických přístupů, způsobu evidence, volby vzorku i deskriptivního systému.

Text přináší základní statistický přehled vycházející z analýzy obsáhlého vzorku sídel (1332 lokalit) pomocí zvolených deskriptivních znaků a pokouší se zamyslet nad výpovědní hodnotou deskriptivního systému. Poukazuje na široké analytické možnosti, které v poslední době přinesla dostupnost výpočetní kapacity, aplikačního rámce geografických informačních systémů (GIS) a dat o krajině. Práce dále rozvíjí myšlenky přednesené v teoretické části, resp. doplňuje konkrétní kroky, jak dospět od bazálních

deskriptorů k funkční interpretaci. Byla definována matice vztahů mezi pozorovatelnými funkčními potenciály sídel a deskriptivními znaky. Na toto vyhodnocení dílčích výsledků navazuje vlastní syntetizující jádro práce, které ve sledu několika kapitol věnuje pozornost různým přístupům a kontextům. Postiženy jsou jak proměny užívání sídel a jejich distribuce v dílčích časových řezech, tak výpověď historických pramenů. Hlavním výsledkem je pokus o novou klasifikaci elitních rezidencí na průsečíku jejich formy, prostorových vlastností a účelu, ke kterému mohly sloužit. Výsledky jsou komparovány s výpovědí jiných, tradičněji užívaných postupů, ale také s možnostmi teprve nastupujících metod. Nutné zobecnění přináší diskusní část, která hodnotí přínos zvolených metod a nabízí k úvaze argumenty pro posun k odlišnému pohledu na kastelologii a studium elit. Předkládá také zhodnocení vývoje vrchnostenských sídel a jejich vlastností na území Čech.

Některé části práce byly vyčleněny formou čtveřice exkurzů. Jedná se o (1) shrnutí problematiky nejmenších středověkých sídel z archeologické perspektivy, (2) modelování a konceptualizace krajiny pomocí digitálních výškopisných modelů, (3) výsledků intenzivního průzkumu drobných vrchnostenských sídel na Křivoklátsku a (4) archeologického odkryvu v prostoru poplužního dvora na zaniklé středověké vsi Rovný na Zbirožsku. Součástí práce je rovněž rozsáhlá databáze sídel, vlastnických vztahů a související bibliografie.

Summary

Lesser manorial residences and manorial farms from the 13th to 17th century

The study includes a review of theoretical and methodological basis of current castellology and shows on the specific examples how it is essential to abandon the traditional approach and build a new theoretical model involving the role of elite residences in past societies. The origins are sought in the context of contemporary European castellology and general archaeological theory, which is not sufficiently appreciated in the research of the earlier historical periods of the past. By their form and certain level of exclusivity in the organism of settlement, Medieval and Early Modern seigniorial residences attracted the attention of archaeologists since the Romantic period. Soon after, first publication involving different sites and regions began to emerge. In our conception we consider elites residences as continuous phenomenon in which played a pivotal role not only formal appearance, but a substantially wider network of purposes and meanings that constituted the Medieval and Early Modern realities. This work therefore avoids traditional terminology and tries to work with a more general, archeologically defined concept of "manorial residence". The theses introduce an approach based in the formalized description of sites and consequent search for the functional relationships and purpose of manorial residences. The main goal is to identify and describe the relation of residences to the landscape and to the settlement network.

The text of the thesis follows several frameworks that are essential for the fulfilment of the stated general objectives. In the first phase, the text focuses on the past and current research discourse and presents a more comprehensive overview of the knowledge of the manorial farms. A generous extent of such summary is not caused by its substantial role in comparison to the other topics, but because there is not yet another comprehensive summary of this issue. Next follows a description of the theoretical research framework that works with the current archaeological theory applied to the topic of Medieval and Early Modern elite residences and landscapes. An important part is the definition of "manorial residence" and of the other accompanying terms (residence core, secondary parts, farmyard). "Manorial residences" are introduced as part of a landscape that forms its structural, event-based, and expression-based components. It is therefore possible to determine the intended purpose categories of the of the manorial residences, in relation to their potential functions and usage patterns. It is a driving idea that defines the next steps, processing methods, and approach to the topic. In this way, the thesis abstracts the research procedure and sets clear research objectives as well as methodological approaches, the way of recording, the choice of sample and the descriptive system.

The text provides a basic statistical overview based on the analysis of an extensive sample of the 1332 sites, using the chosen descriptive attributes, and attempts to reflect the pros

and cons of the descriptive system. It points to the broad analytical possibilities that have recently become widely available in combination of the computing capability, the GIS application framework, and landscape data. The thesis further develops the ideas presented in the theoretical part, respectively, it complements the specific steps to get from baseline description to functional interpretation. It defines a matrix of relationships between observable residences functional potentials and descriptive attributes. This evaluation of the partial results builds a basis for the synthesis core of the work, which, in the sequence of several chapters, draws attention to various approaches and contexts. Discussed are both the changes in the use of manorial residences and their spatial and temporal distribution, as well as the testimony of historical sources. The main product is an outline of a new classification of elite residences at the intersection of their form and spatial properties with a purpose for which they could serve. The results are compared with the evidence of other, traditionally used methods, but also with the possibilities of the upcoming approaches (i.e. network analysis). The discussion part brings a necessary generalization that evaluates the benefits of the chosen methods, and offers arguments for moving to a different view of castellology and the study of the elites. It also presents an assessment of the development of the manorial residences and their properties in the territory of Bohemia.

Some parts of the work were set aside to four excursions. These are a summary of (1) the issues of archaeological evidence of the smallest medieval seigniorial residences, (2) the approaches to the modelling and conceptualizing of landscape using digital elevation models, (3) the results of an intensive survey of lesser manorial residences in the region of Křivoklátsko, and (4) the results of archaeological excavations at the manorial farm in deserted medieval village of Rovný in the region of Zbiroh. An extensive digital database of the sites, ownership relations and related bibliographies forms a last supplementary part of the thesis.

Zusammenfassung

Kleine Adelssitze und Meierhöfe im 13. – 17. Jahrhundert

Es wurde eine Revision der theoretischen und methodischen Stellungen der gegenwärtigen Burgenforschung und an konkreten Fallbeispiele präsentiert, wie bedeutungsvoll ist es, die bisherige kastelologische Anlagen zu verlassen und einen neuen, die gesellschaftliche Funktionalität der Adelssitzen im Rücksicht nehmenden, theoretischen Modell zu fassen. Die Ausgangspunkte sind in der heutigen europäischen Burgenforschung und allgemeinen archäologischen Theorie, die bei der Erforschung der jüngeren Epochen oft unterschätzt ist, zu suchen. Mittelalterliche und neuzeitliche Adels-, bzw. Herrschaftssitze locken, schon durch die Bauform und gewisse Exklusivität im Siedlungsnetz, die Aufmerksamkeit der Archäologen schon von der Zeit der Romantik an. Zu dieser Zeit entstanden die ersten Abhandlungen, die einzelne Lokalitäten und Regionen betrachten. In unserer Auffassung halten wir die Sitze und Höfe für ein kohärentes Phänomen, wo die Bauform keine wesentliche Rolle spielte. Es war ein viel umfangreicheres Netz der Absichten und Bedeutungen, die die mittelalterliche und neuzeitliche Realität bildete mit. Die Dissertationsschrift entzieht sich also von der traditionellen Terminologie und strebt zu einen allgemeinen, archäologisch definierten Konzept des Sitzes an. Es wurde eine an der formalisierten Deskription und weitere Suche an der funktionelle Zusammenhänge basierende Auffassung entwickelt. Das Leitmotiv ist dabei die Beobachtung der Beziehungen der Adelssitze zur Landschaft und Siedlungsstruktur.

Der Text verfolgt mehrere Ebenen, die sind für das Erreichen des Forschungszieles bedeutsam. Im ersten Schritt sind die vorige sowie heutige Diskurse zusammengefasst und anschließend die Forschung zu Meierhöfen resümiert. Dieser Problematik ist relativ viel Aufmerksamkeit gewidmet, obwohl sie keine besonders außerordentliche Frage bildet; der Grund liegt darin, dass es bis dato keine zusammenfassende Bearbeitung von diesem Siedlungstyp gibt. Beschreibt wurde auch der theoretische Rahmen der Forschung, der die klassische archäologische Theorie an die mittelalterliche und neuzeitliche Landschaft sowie Adels- und Herrschaftssitze appliziert. Ein wichtiger Bestandteil ist auch die Verankerung des Begriffes „Sitz“ und weiteren, begleitenden Fachterminen - ein Residenzkern, sekundäre Teile, Hof. Die Adelssitze sind als ein Phänomen in der Kulturlandschaft, die ihre strukturelle, historische und expressive Bestandteil schaffen, vorgestellt. Man kann also die vorausgesetzten Absichtskategorien festsetzen, die die potentielle Funktionen und Benutzungsweiße des Adelssitzes beschreiben. Es handelt sich um den immanenten Ideengrund, der den Arbeitsfortgang, angewendete Methode, Bearbeitungsweise und Auffassung bestimmt. Die Arbeit geht also von der Theorie zur Forschungsmethode und zur Definierung der klaren

Forschungsziele und den methodischen Fortgang, des Evidenzsystems und Wahl der Referenzgruppe und des Deskriptionssystems.

Die Dissertation bringt einen basalen statistischen Überblick, der geht von einer Analyse der umfangreichen Referenzgruppe (1332 Sitze) durch gewählten Deskriptionsmerkmale aus, und bewertet das gewählte Deskriptionssystem. Es zeigt an die breiten analytischen Möglichkeiten, die in der letzten Zeit die Zugänglichkeit der Rechenkapazität, die Applikationsrahmen der Geodatenbasensysteme (GIS) und der Grunddaten zu der Landschaft. Die Arbeit entwickelt die Ideen des theoretischen Teils weiter, bzw. ergänzt konkrete Schritte, die von der basalen Deskriptoren zur funktionellen Interpretation führen. Es wurde eine Relationsmatrix zwischen den wahrnehmbaren, funktionellen Potenzialen und der deskriptiven Merkmalen definiert. An diese Analyse schließt der synthetisierende Kern der Arbeit an, die in der Serie von etlichen Kapiteln unterschiedliche Kontexte und Auffassungen die Aufmerksamkeit widmet. Es wurden die Änderungen in der Nutzungsweise und die räumliche Distribution der Sitze in partiellen Zeitschnitten, sowie die Aussage des schriftlichen Quellengutes betrachtet. Das Hauptergebnis ist ein neuer Klassifikationsversuch der Elitenresidenzen am Schnittpunkt denen formalen, funktionellen und räumlichen Eigenschaften. Die Resultate wurden mit der Aussage der anderen, mehr traditionellen Zutritten, aber auch mit der Möglichkeiten der erst kommenden Methoden kompariert. Die notwendige Generalisierung bringt die Diskussion, die bewertet die gewählten Methoden und bietet die Argumente für eine Kehre zu anderen Perspektiven der Burgenforschung und des Studium der mittelalterlichen und neuzeitlichen Eliten. Die Diskussionskapitel bringt auch eine Zusammenfassung der Entwicklung der Adelssitze im böhmischen Raum.

Vier Abteilungen der Dissertation wurden als selbständige Exkurse ausgegliedert. Es handelt sich (1) um eine Zusammenfassung der Problematik der kleinsten mittelalterlichen Adelssitze aus der archäologischen Perspektive; (2) Modellierung und Konzeptualisierung der Landschaft durch die digitale Höhenmodellen; (3) Ergebnisse der intensiven Prospektion der kleinen Adelssitzen im Hinterland der Königsburg Křivoklát und (4) eine Auswertung der archäologischen Ausgrabungen im Bereich des Meierhofes im verwüsteten mittelalterlichen Dorf namens Rovný im Gegend von Zbiroh. Weitere Bestandteile der Studie ist eine umfangreiche Datenbasis der Adelssitzen, Eigentumsverhältnisse und der zusammenhängenden Bibliographie.

Přílohy

A Exkurz 1: Nejmenší sídla z archeologické perspektivy

Tato příloha tvoří volný doplněk k argumentaci předkládané v kapitole 2.4.2.6. Abychom text zbytečně nezatěžovali, byly podrobnosti vyčleněny do samostatného exkurzu.

A.1 Mezi rezidencí a dvorem – otázka sídel nejnižší kvalitativní úrovně

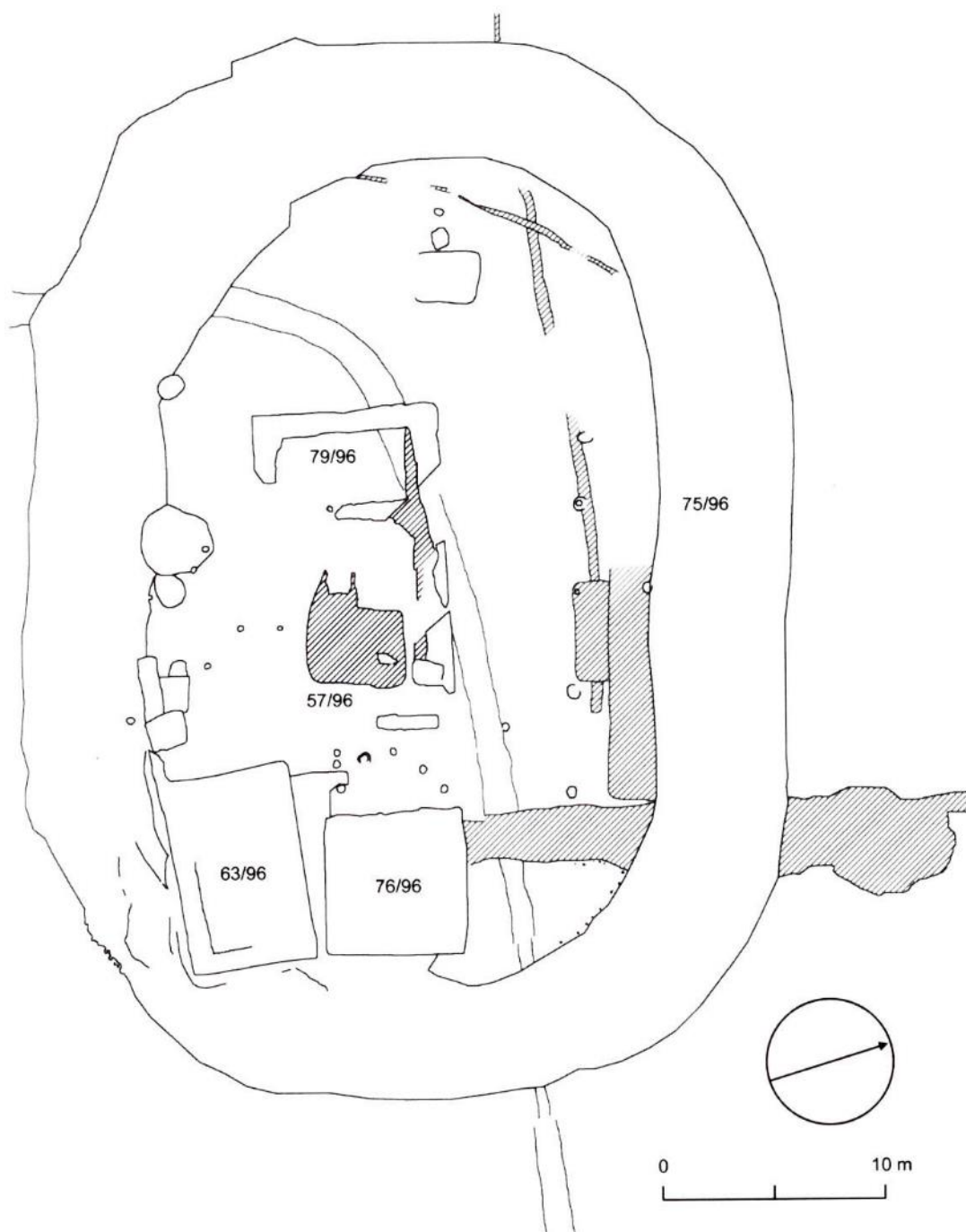
Jak jsme již zmínili na jiných místech, naše poznání značně klesá s kvalitou provedení, kterého sídla dosahovala. V podstatě nepopsanou kapitolou jsou tak lokality na pomezí sídla a prostého dvora, které byly dosud sledovány zcela okrajově. Přitom v poslední době se objevuje řada nových zjištění, které nám mohou pomoci se v problematice zorientovat. Interpretace jsou prozatím poměrně jednostranně zaměřeny na hospodářské stránky lokalit a příliš se nevěnují reprezentačnímu a rezidenčnímu významu staveb, které se v hospodářských dvorech mohly nacházet. Lze v takových případech hovořit o vrchnostenském sídle? Pojďme toto téma prozkoumat na příkladech několika lokalit, kde ve dvoře nebo při dvoře identifikujeme věžovité stavby, které by bylo možné důvodně spojovat s vyšším sociálním prostředím.

Pro poznání nejnižší kvalitativní úrovně sídel považujeme za zásadní (a bohužel zároveň nedostatečně publikovaný)³³⁶ výzkum tzv. dvora **Hrnčíře** (Jenišův Újezd; okr. Teplice),³³⁷ spadajícího snad mezi majetky Oseckého kláštera (Meduna 2006). Odhalen byl prostor zaniklého dvora ve třech vývojově navazujících horizontech.³³⁸ Mělkým příkopem ohrazený areál o minimální rozloze 60 x 130 m byl založen na přelomu 12. a 13. století. Obsahoval rozlehlou sýpku sloupové konstrukce a druhou, snad nedostavěnou hospodářskou stavbu. Z obytné části dvora byla zachycena dvojdílná stavba, doplněná o vnější přístavek s hrnčířskou pecí. Nedaleko domu ležela studna. Kromě běžných artefaktů došlo v kontextu obytné části k nálezům militarií (šipky, ostruha) a skleněné nádoby. Ve **druhém horizontu** dvora, po polovině 13. století, byla založena sladovna (Lissek 2006) a postupně zaniklo starší obvodové ohrazení. Ve **třetím horizontu**, snad v závěru 13. století, došlo k výrazné redukci ohrazené plochy a vymezení menšího areálu s podstatně mohutnějším příkopem (6 m šíře; 2 m hloubky; 34 x 46 m; Obr. 51). Příkop byl na vnitřní straně opatřen jednoduchým vyplétaným plotem. Není patrné, jak byla užita hlína vytěžená při hloubení příkopu, a nelze vyloučit až pozdější likvidaci valu situovaného při vnějším obvodu ohrazení. V původní ploše dvora, vně ohrazení, se v této době nacházela jedna podezděná stavba nejasné funkce (8 x 7,5 m). V centrální části nově opevněné plochy vznikla nejdříve stavba se zahloubeným dílem a charakteristickou vstupní šíjí. Později byla tato stavba nahrazena dvojdílným, alespoň částečně zděným objektem, o rozměrech 8 x 14 m. Druhou fází

³³⁶ Chybí např. bližší rozbor nálezů z klíčového třetího horizontu, stejně jako jakékoli stratigrafické sekvence. Odpovídajícím způsobem nebyla do Archivu ARÚP odevzdána ani nálezová zpráva z výzkumu.

³³⁷ Lokalita v literatuře vystupuje pod dvojicí názvů – jako Jenišův Újezd (podle názvu katastrálního území) a jako Hrnčíře (podle interpretace P. Meduny). V práci se přidržíme druhé varianty.

³³⁸ Opomíjíme pro nás nepodstatně starší fáze osídlení lokality, kdy dvůr nahradil starší raně středověké sídliště (srov. Bubeník–Velímský 1986).

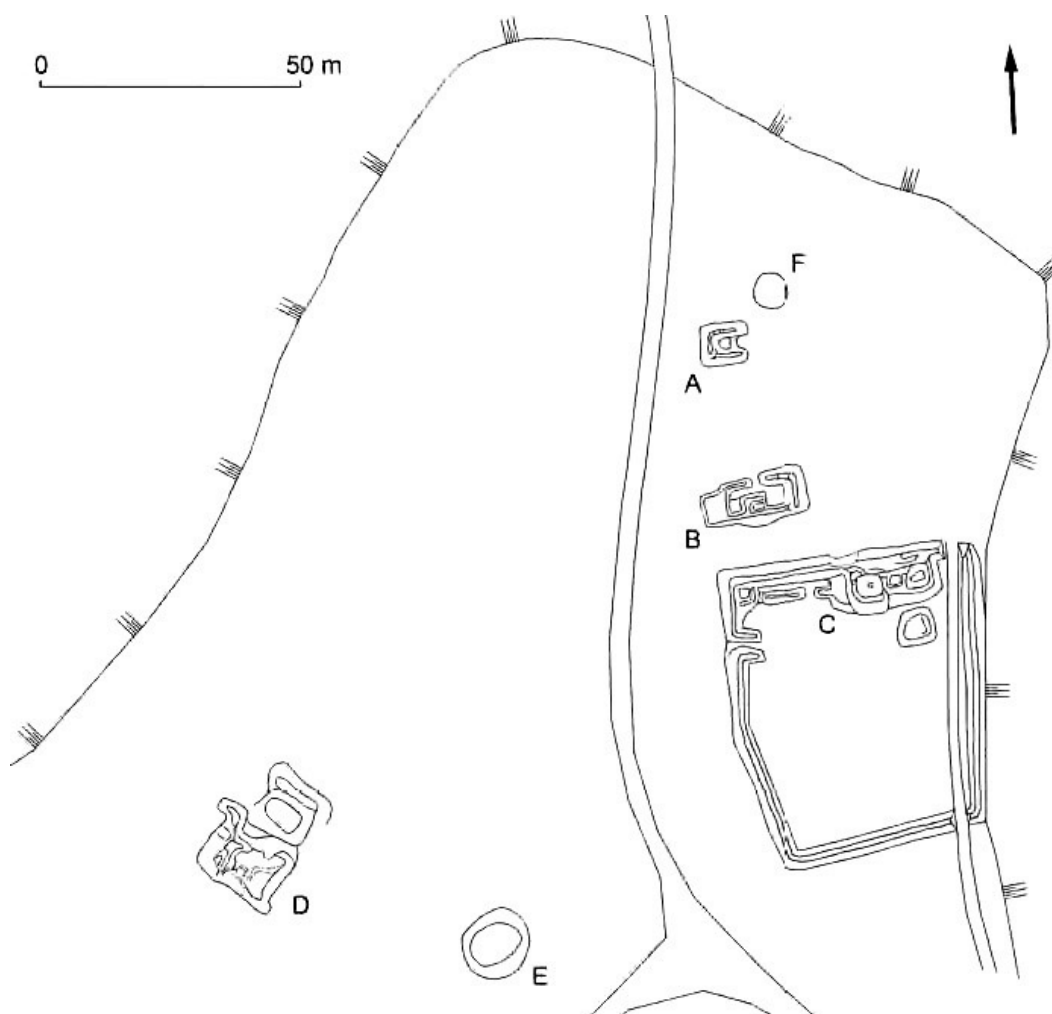

Obr. 51. Zaniklý dvůr Hrdčire (Jenišův Újezd), třetí horizont. Zobrazeno několik fází. Diskutované objekty: 75/96 – příkop; 57/96 a 79/96 – dvě fáze obytné stavby; 75/96 – špýchar; 63/96 – věžovitá stavba s dlážděnou podlahou vysunutá do příkopu. Upraveno podle Meduna 2006, 251.

stavby lze vzhledem k její vícedílné podobě považovat spolehlivě za obytnou. K ohrazení se v ose domu přimykala další jednoduchá stavba, snad špýchar. Ani nyní rozvoj neustal a do jihovýchodního nároží ohrazení byla v neznámé době doplněna další budova, mírně vysunutá do příkopu a přiléhající ke špýcharu. Nabývala věžovitého charakteru (9 x 5,5 m), v patře obsahovala keramické dláždění a zbytky prejzů naznačují, že střecha nemusela být jen šindelová. V této podobě sídlo fungovalo snad až do 15. století, kdy nejpozději zaniklo.

Z publikovaných dat bohužel není zřejmé, zda k zániku objektů došlo současně, nebo byly opouštěny postupně spolu s výstavbou nových budov. Sledujeme každopádně vývoj od rozsáhlého dvora směrem k menšímu areálu, který bychom bez rozpaků označili za standardní drobné vrchnostenské sídlo, mezi která nebývá hrnčířský dvůr obvykle řazen díky znalosti předchozích horizontů rozsáhlé *grangie*. Bohaté změny dvora evokují podobně dynamický vývoj, jako ve zmíněném Veselí nad Moravou (viz kap. 2.4.2.7). Stejně významné prostorové translace dokládá odkryv známého **Bedřichova Světce**. I tam pozorujeme prvotní zahloubený objekt se vstupní šíjí, interpretovaný jako součást dřevěné fáze sídla, a v nově ohrazeném areálu mladší zděnou stavbu, jejíž přesné rozměry bohužel neznáme (odkryv byl částečný; Klápště 1994, 31–38, 149–152).

P. Meduna i přes zjevně nadstandardní vybavení a přítomnost fungujícího špýcharu o nejmladší věžové stavbě dvora Hrnčíře bez většího vysvětlení mluví jako o sýpce a ani nezvažuje její sídelní funkci (Meduna 2006, 253). V pohledu správce dvora ale mohl vznik věže znamenat i sociální a kvalitativní posun, který vyžadoval vybudování dostatečně reprezentativního objektu, alespoň vnějšími znaky odpovídajícího dobovým

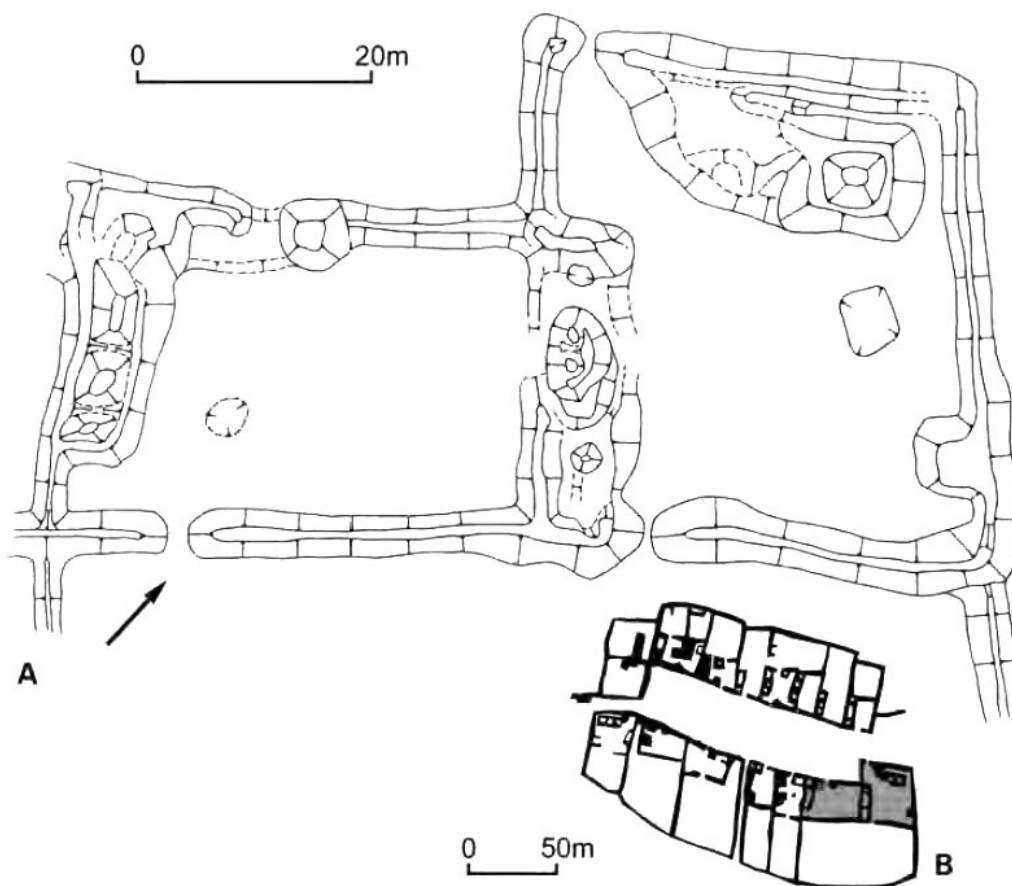

Obr. 52. Rychvald (Kozojedy). Plán dvora a okolních objektů. A, B – zbytky staveb; C – areál dvora s trojdílným domem; D – zděná stavba s ohrazeným dvorkem (sídlo/špýchar?); E – konvexní objekt neznámého účelu; F – cisterna/hnojiště. Podle Kypta et al. 2012, 554.

standardům vyššího sociálního prostředí. Bez lepšího vhledu do původní terénní dokumentace nemůžeme posoudit, zda uvedená stavba sloužila přímo k obývání, nebo její role byla pouze reprezentační a symbolická. I když po celou dobu existence dvůr patrně patřil k církevním majetkům, jistě bylo v zájmu zdejšího klienta či šafáře své sídlo zvelebovat a zajišťovat si tak větší společenskou váhu, ať už byl osobně svobodný v lenním vztahu, nebo byl nesvobodným služebníkem.

Dokud máme v paměti předchozí příklad, zaměříme se na další ze zkoumaných lokalit, a to dvůr **Rychvald** (Kozojedy; okr. Rakovník). Ten i vzhledem k celkovému kontextu (jedná se snad v obou případech o klášterní dvory) autoři jeho průzkumu srovnávali s diskutovanými Hrnčíři (Kypta a kol. 2012). Nejčitelnější areál lokality je tvořen výraznou ohradou (ca 55 x 50 m) s trojdílným domem a dalšími přihrazenými stavbami, které společně formovaly hlavní hospodářskou část s obytnou budovou (Obr. 52). V interpretaci dílčích staveb dvora zatím nelze pokročit, neboť výzkum byl dosud striktně nedestruktivní. Na Rychvaldu je třeba vzpomenout i dalších objektů rozptýlených severně od ohrazeného areálu; osovou orientací jsou tyto stavby s dvorem souhlasné a snad tedy vzájemně soudobé. Nejzajímavější pozorování ale nabízí výrazná kupa, nacházející se západně od dvora, která byla minimálně patrovou zděnou stavbou o rozměrech ca 12 x 8 m a ke které se zřetelně připojuje ohrazený dvorek (ca 14 x 14 m; alternativně pozůstatek spalného dílu stavby). Bez odkryvu nebo alespoň geofyzikální prospekce samozřejmě nelze odhadovat, zda se v okolí stavby nachází podobný příkop jako v případě Hrnčířů. Formální podoba je však v jiných ohledech více než zjevná, domyslíme-li si postupně rozebraný stavební materiál věže v Hrnčířích, který kdysi musel být podobnou homogenní „kupou“.

Musíme se ptát, jestli není v historických pramenech doložený pojem *municio* v případě Rychvaldu na evidovanou patrovou stavbu použit záměrně ve svém užším významu. Těžko soudit, kde by jinak byl sezením onen Radim, *cliens z Lichtenwaldu*, připomínaný k roku 1379 (Kypta a kol. 2012, 565–566). Můžeme hledět na sídlo, ze kterého byl dvůr spravován a kde byly sekundárně uskladněny získávané produkty. V případě diskutované budovy ale bohužel nelze ani odhadovat časovou souvztažnost ke čtvercové ohradě dvora. Sporý keramický materiál byl sbírán jinde a nedosahuje citlivosti nutné k zachycení podobných přesunů, jako jsme výše uváděli u Hrnčířů, Veselí a Bedřichova Světce. Ve hře jsou proto i zcela odlišné varianty vývoje celého komplexu. Autoři historické rešerše a průzkumu bez ohledu na tyto skutečnosti přinášejí přímočarou interpretaci, kdy o stavbě mluví čistě jako o sýpce a ostatní varianty spíše vylučují. Další sýpku přitom kladou do prostoru dvora. Vzdálenost věžovité budovy od dvora zdůvodňují oddělením odváděné klášterní renty od spotřebních zásob, v návaznosti na Medunovy interpretace dvora Hrnčíře. Samozřejmě jde o lákavou úvahu a bezdůvodné není ani srovnání s domnělou sýpkou na relativně blízké zaniklé vesnici Svídně. Avšak jde částečně o argumentaci v kruhu, protože ani na Svídně není stavba interpretována jednoznačně.

Obr. 53. Dvůr Svídna (Drnek). A – detail reliktvů zástavby s věžovitou stavbou v severovýchodním rohu; B – plán ZSV Svídna se zvýrazněním dvora. Podle Kypta a kol. 2012, 558.

Údajná sýpka ve **Svídně** (Drnek; okr. Kladno) severní stěnou přiléhá k návsi, do jejíž fronty je oproti ostatním usedlostem zřetelně vysunutá a tvoří jasnou dominantu v čele obce (Obr. 53). Samozřejmě můžeme připustit, že šlo o objekt sýpky, jak navrhuje rychvaldští badatelé (nikoli však Z. Smetánka).³³⁹ Stejně dobře by se mohlo jednat o pozůstatek věžovitého sídla místního nápravníka či rychtáře. Taková interpretace je lákavá, zvláště když Kypťův tým uvádí, že „*Trosky druhé budovy dvora ve Svídně, které přitahují naši pozornost, lze v rámci celé vsi označit za nejmohutnější.*“. V této části vsi neproběhl odkryv jinde realizovaný v letech 1966–1973 a neznáme proto vybavení popisované věžovité dvoupodlažní stavby (ca. 7 x 7 m), vedle níž se opět nachází plošina, snad přiléhající spalná stavba (Smetánka 1988, 38–39; Kypta a kol. 2012, 560–561). Určitou představu můžeme hledat např. ve vybavení manských dvorů v **Libici nad Cidlinou**, které byly rovněž součástí parcelace obce a kde je doložena sekvence kvalitních kachlových kamen, skleněné okenní výplně i nádoby či loštická keramika. Charakter zástavby Libických dvorů je ale bohužel nejasný. (Justová 1985, 258–260;

³³⁹ Autory citovanou Smetánkovu zmínku o „bytelné sýpce“ se nepodařilo zpětně ověřit. Smetánka o stavbě hovoří jako o „*dvoře s věží*“ a považuje areál za režijní dvůr (Smetánka 1988, 38–39).

Princová-Justová 2000; 2002). Znovu také myslíme na podobu a bohatost nálezového celku z nenápadného areálu dvora Hrnčíře.

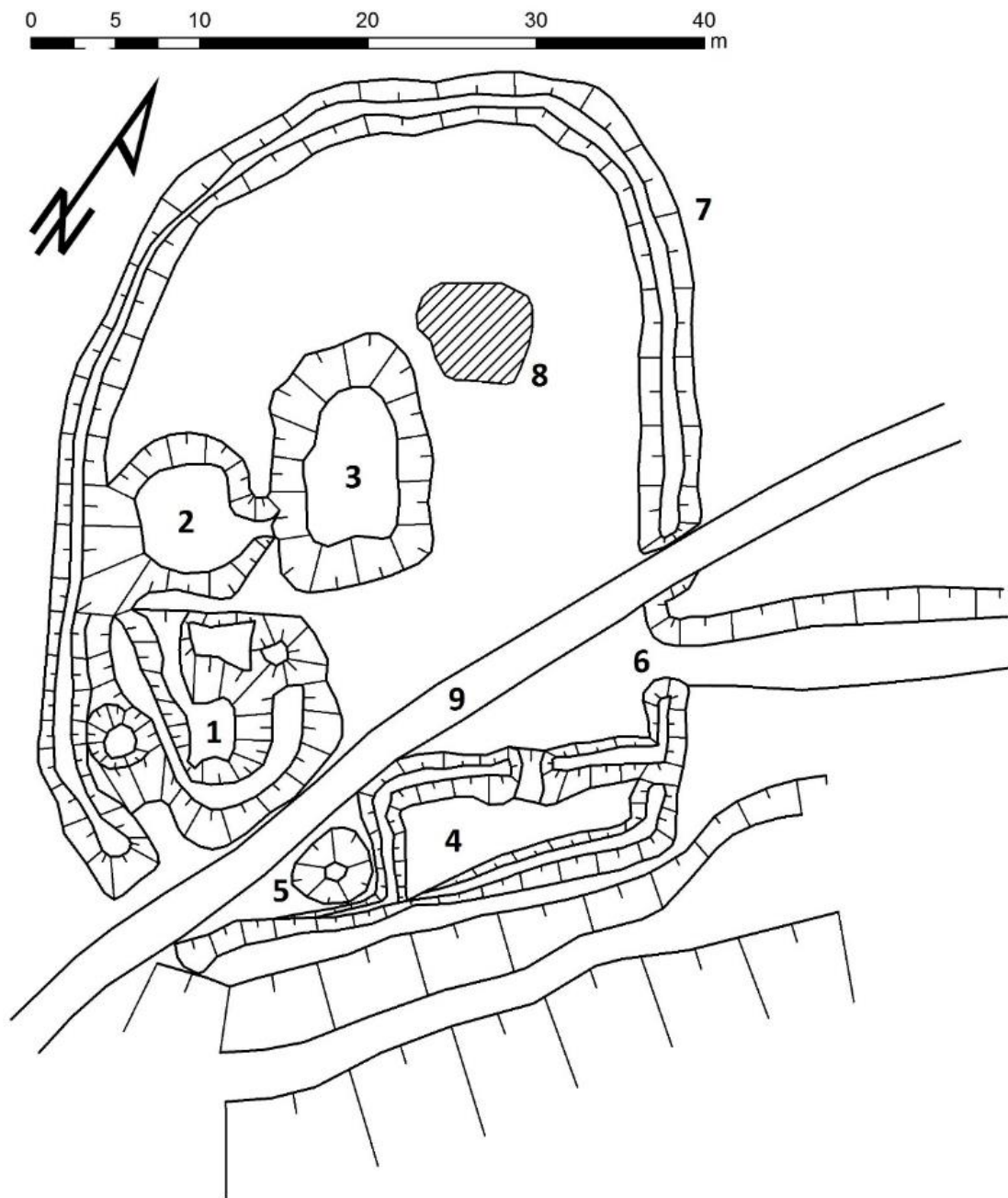
Abychom podložili alternativní interpretaci zmíněných věžovitých kamenných objektů, podívejme se na další nový příklad, který přináší lokalita **Kozinec** na katastrálním území Berouna.³⁴⁰ Tam byl nedávno autorem práce ve spolupráci s P. Vařekou geodeticky dokumentován areál ohrazeného sídla/dvora v nevýrazné poloze při hraně široké ostrožny (Obr. 54). Zdivem ohrazený prostor (50 x 38 m) tentokrát zahrnuje kamennou, patrně obytnou stavbu o dvou dílech (23 x 10 m; věžovitý díl ca 11 x 10 m; výška destruktivního kužele až 2 m), do které se vstupovalo ze sníženého dvorku. Dále pozorujeme kamennou podezdívku (hospodářské) budovy (18 x 8 m) s vedle položenou cisternou/studní. V prostoru ohrazení nelze vyloučit další spalné stavby, které nebyly povrchově zaznamenány. Ohrazení bylo ve východní části prolomeno jednoduchou branou, na kterou navazovala cesta směřující po vrstevnici k východu. V okolí nebyly registrovány další objekty ani pozůstatky plužiny. Povrchové nálezy redukčně pálené keramiky areál řadí do druhé poloviny 14. a počátku 15. století a sběrem z narušení byly získány zlomek nože a podkova. Poloha dvora a absentující plužina naznačuje jiné než hospodářské využití areálu, přičemž terénní situace je velmi podobná zaniklému Rychvaldu, kde plužinu rovněž neznáme. Celkové znaky jsou spíše shodné s oběma předešlými lokalitami a rýsuje se před námi zajímavá kategorie osamocených, ohrazených nebo lehce opevněných dvorů, které nemají přímou vazbu na vesnické osídlení a obsahují zástavbu i nálezy indikující vyšší sociální vrstvy. Hlavním znakem se stává přítomnost věžovité stavby.

Alternativním výkladem může být interpretace sídla jako manského domu, snad čistě rezidenčního objektu, jaký byl starší literaturou v náznacích evidován v poloze Dubina (původní název **Skalka**) nedaleko Křivoklátu. Na lokalitě byl sběrem T. Durdíka získán soubor kachlů a prejzů (srov. Novák–Vařeka 2015, 520).

Dalším modelovým příkladem při hodnocení lokalit na pomezí sídla a solitérního dvora je poloha zvaná **Staré zámky** poblíž Libušína (okr. Kladno),³⁴¹ ležící na okraji plošiny, jejíž svahy prudce spadají do hluboce zaříztlých údolí. I zde autorská dvojice Novák–Vařeka realizovala nedestruktivní výzkum, který prokázal výjimečně kvalitně zachované pozůstatky sídla s věžovou stavbou, o celkových rozměrech 41 x ca 66 m (Obr. 55). Na severní a východní straně je sídlo vymezeno hranou svahů a na západní straně torzem mělkého příkopu (šířka 3,5 m; hloubka 0,5 m) o délce 22 m, který na vnitřní straně lemují destrukce kamenné ohradní zdi dlouhé min. 35 m. Stopy hrzení sídla postrádáme na jižní straně. Na severní straně se nachází umělý pahorek dosahující výšky 1–1,5 m, na jehož

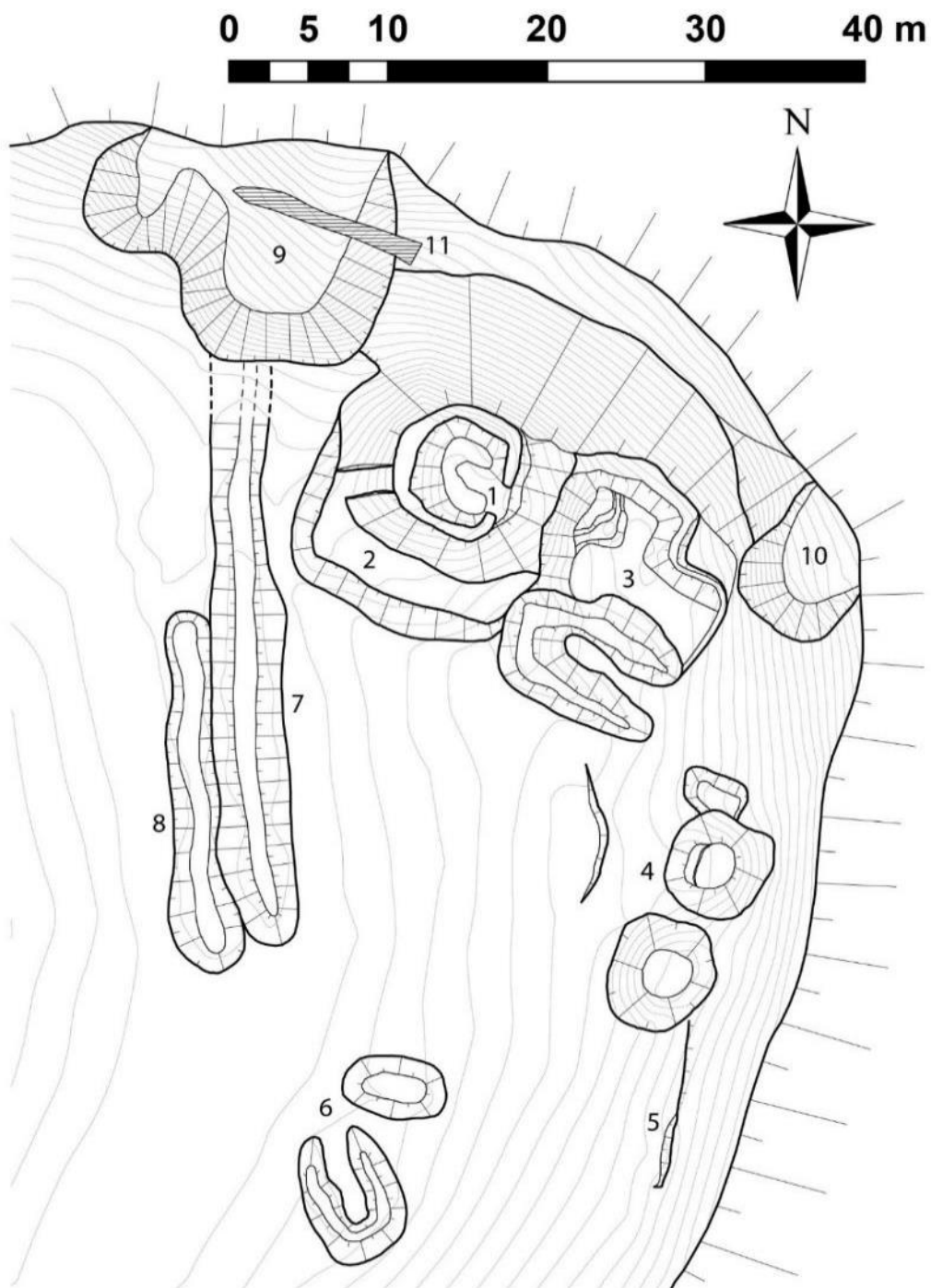
³⁴⁰ Do literatury ji uvedl A. Sedláček (1882–1927, VI: 92) a stručně na ni upozornil J. Synek (1998).

³⁴¹ První zmínku zde předestírá F. A. Heber (2012, 262), lokalita se objevuje v *Soupisu památek* (Vel 1904, 105–106) a později se stává rejdištěm detektorářů a předmětem nesytematických sběrů (Durdík–Krucký 2003).

Obr. 54. Dvůr Kozinec (Beroun). 1 – zděný díl hlavní budovy; 2 – vstupní díl hlavní budovy tvořený lehčí konstrukcí; 3 – zahloubený prostor dvorku se v stupem do hlavní budovy; 4 – hospodářská budova (stáje/chlév?); 5 – cisterna/studna; 6 – původní vstup s navazující komunikací; 7 – zděné ohrazení; 8 – neinterpretovaný konvexní objekt; 9 – recentní cesta prolamující ohrazení na obou stranách. Zaměření a plán D. Novák, P. Vařeka a M. Pešta.

vrcholové plošině jsou patrné reliktů kamenných základů čtvercového půdorysu o rozměrech 6,5 x 6,5 m a tloušťce zdiva 1 m. Vzhledem k absenci výraznější kamenné destrukce předpokládáme, že jde o podezdívku věžové stavby dřevěné konstrukce. Směrem do dvora se při patě pahorku nachází plochý stupeň, na kterém mohlo být umístěno ohrazení. Na východní straně přiléhala k pahorku s věží stavba členěná zřejmě do tří dílů (11 x 14 m), kterou můžeme považovat za obytné stavení s pozůstatky pece.

Obr. 55. Dvůr Staré zámky (Libušín). 1 – umělý pahorek s relikty věžové stavby; 2 – terénní stupeň; 3 – zřejmě hlavní obytné stavení; 4 – objekty indikující pravděpodobně hospodářské stavby; 5 – relikv podzdivky; 6 – objekty neznámé funkce; 7 – val; 8 – příkop; 9 – lomy/sesuvy půdy; 10 – recentní narušení. Zaměření a plán D. Novák a P. Vařeka.

Objem kamenných destrukcí naznačuje, že šlo nejspíše o dřevěný objekt na kamenných podzdivkách. Podél východní hrany plošiny se nachází dvojice objektů (konvexní 6 x 6 m; konkávní 6,5 x 7 m, hloubka 1 m). Dále k jihu nacházíme vnější líc zdiva (podzdivky) nároží vymezující stěži patrnou plošinu. Východní stranu dvora lemovaly objekty, které mohly sloužit hospodářským účelům, ovšem není jasné, zda šlo o celé křídlo či o samostatné, stavebně neprovázané budovy. Výrazný konvexní objekt může

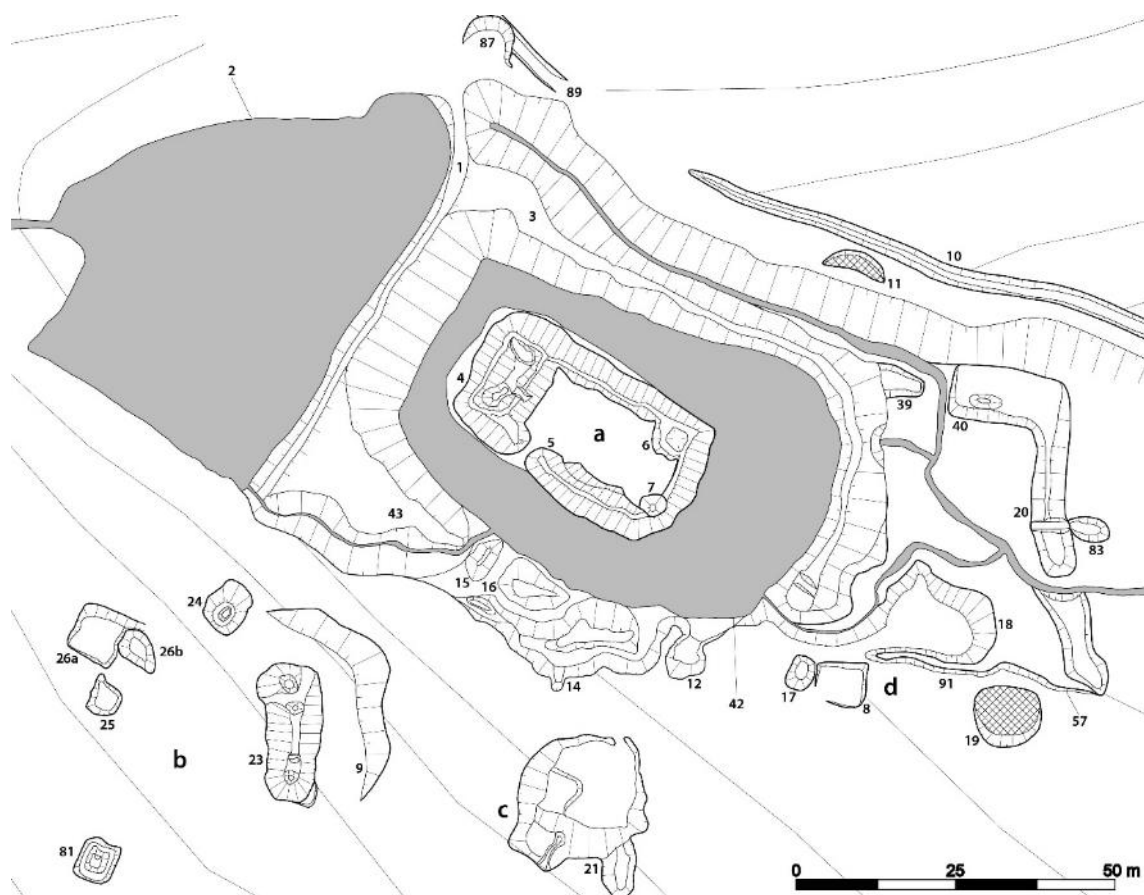
představovat kamenný špýchar, větší konkávní útvar zřejmě indikuje suterén (zapuštěná komora?) a plošina další dřevěnou část zástavby. Nejasná je interpretace dvou objektů na jižní straně, které mohou náležet dvoru, ale nelze vyloučit, že jsou výsledkem mladších aktivit neznámého charakteru. S lokalitou nedokážeme spojit žádné zmínky psaných pramenů, a proto jedinou oporou datování jsou archeologické nálezy. Sběry realizované T. Durdíkem a M. Kruckým poskytly malý soubor keramiky ze 14.–15. století a další získané artefakty zahrnují dva nože (jeden kus představuje zdobený jídelní nůž vysoké kvality), klíč, podkovu a další železné artefakty.

V případě Starých zámek se setkáváme s podobným konceptem jako u minulých lokalit, nicméně forma věžovité stavby se tentokrát liší lehčí konstrukcí a polohou na nízkém umělém pahorku. Věž i obytná budova zůstávají velmi skromné, i přes uvedené movité nálezy značící opět vyšší sociální prostředí. Na tomto místě vzpomeňme výše citovanou *Biblia Wenceslai Regis* a popsané vyobrazení (Obr. 4). S trochou nadsázky – nepostával autor při jeho tvorbě na protějším svahu, hledě na Staré zámky? Vedle tohoto vyobrazení můžeme pro impresi kamenné varianty diskutovaných sídel/dvorů položit veduty Vrhavče a Kouskovy Lhoty (Obr. 5; Obr. 6).

*

I přesto, že výklad věžových staveb situovaných uvnitř (nebo poblíž) zástavby dvorů není jednoznačný, je možné se shodnout na totožných formálních znacích popsaných objektů. Ač nám odhalí některých lokalit a jejich artefaktuální výbava dávají zřetelné náznaky o interpretaci, stále nevylučujeme, že u těchto areálů hospodářská funkce převažovala a architektonické ztvárnění hlavní budovy mělo čistě symbolickou hodnotu. Při označení uvedených staveb jen jako *špýcharů* | *sýpek*³⁴² bychom však museli ignorovat nejen jejich zjevně nejvýstavnější podobu v rámci uvedených areálů, ale také dosavadní znalosti o podobě špýcharů. Ať už jsou to příklady moravské (Nekuda 2008, 100–103), z Plzeňska (Dudková–Orna–Vařeka a kol. 2008, 47–65; Vařeka a kol. 2006; 2008) nebo z Černokostelecka (Smetánka–Klápště 1981), vždy jde o budovy o maximální rozloze do ca. 30 m² a relativně jednoduché konstrukce, které silně kontrastují se sledovaným typem objektů o zastavěné ploše v rozmezí ca 40–100 m². Případná skladovací funkce (sýpka) takových staveb přitom nevylučuje, aby budova sloužila jako sídlo vrchnosti, obsahující obytně-reprezentativní prostor (*Trinkstube*; Rykl 2008, 48–49). V torzálně zachovalé podobě můžeme snad podobnou variantu dvora s jednoduchým sídlem spatřovat na lokalitě **Lina** (Vrbička; Durdík 1997), kde je pečlivě zbudovaná věž o rozměrech ca. 8 x 7 m dochována jako ruina do výše přízemí.

³⁴² Oba pojmy označují funkčně stejné stavby. V případě *špýcharu* máme obvykle namysli čtvercový věžovitý objekt, v případě *sýpky* spíše stavbu na obdélném půdorysu, nebo obecně funkční vymezení části stavby (srov. Vařeka–Frolec 2007, 288, 292). V jakémkoli z případů samozřejmě mohla věžovitá budova spojovat obě funkce – skladovací i obytnou.

Obr. 56. Tvrz a dvůr Rovný (Drahoňův Újezd). a – opevněné sídlo; b – dvůr; c – lom; d – předpokládaný mlýn. Plán P. Vařeka.

Znovu si připomeňme i dobový popis Hodkoviček: „*uprostřed kamenná věž, v níž je malá jizba s dřevěnou podlahou*“; i přes zrádnost písemných pramenů je zde věž popisována jako obytná stavba, nikoli jako sýpka (pojem *stubella* bychom jinak interpretovali těžko). Následující budova, „*kamenný dům šafářův u hlavních vrat dvora s příslušnou jizbou*“, také působí se znalostí archeologických situací Svídný, Rychvaldu i Hrnčírů povědomě. Skladovací prostory jsou přitom zmíněny odděleně: „*dvě kamenné sýpky kryté šindelem nebo došky*.“; podobné stavby identifikujeme např. na lokalitě **Rovný** (Drahoňův Újezd; Vařeka 2014a; příloha D), kde shledáváme dvojici menších špýcharů (jeden do patra kamenný, druhý na kamenné podezdívce; Obr. 56: obj. 24, 81). Podobný kupovitý útvar, snad špýchar, nalzáme i na Starých zámcích (Obr. 55: obj. 4).

Máme-li v paměti tento exkurz, vzpomeňme i na slovenské **Zalužany**, kde je podoba a obytná funkce věžovité stavby (10 x 9 m) při obvodu dvora ze 13. století jednoznačná. Stavba věže se zachovala opět v areálu ohrazeném prostou zdí, který mimo jiné obsahoval i hospodářské budovy a kovářnu. Vývoj jádra byl stejně jako jinde založen na postupné proměně zástavby narůstáním a zanikáním dílčích částí (Polla 1962, 42–88). Zmiňujeme-li Zalužany, jako zajímavý příklad poslouží i **Dolný Poltár**, kde byla výzkumem zachycena neopevněná obytná věž opatřená hospodářským zázemím s doloženou výrobou keramiky pro tržní účely, datovaná do 13. století (Hrubec 1971). Z analogií

Obr. 57. Willenbergova veduta kláštera Plasy z roku 1602. Dnes torzálně dochovaná gotická věž v klášterním dvoře je viditelná v levé části veduty. Dostupné z: <http://www.plasy.cz/turista/galerie/fotografie/nkp-klaster-plasy/>

přidejme oba známé dvorce v **Trocnově** (Kolektiv 1998–2005, 859–860) a nakonec i vývoj tvrze v **Čimicích** (Laval 2013, 35–37). Nelze najít mnoho znaků, kterými se takové lokality fundamentálně odlišují od ostatních výše jmenovaných dvorů/sídel.

Díky zhodnocení uvedené množiny lokalit a pramenů se stavíme za interpretaci, že pozorujeme dosud jen v náznacích zachycovanou skupinu objektů, koncipovaných jako hospodářské jednotky s reprezentativní věžovitou budovou. Ta mohla mít parciálně i skladovací funkci, která nevyklučuje obytný charakter jiných částí stavby.³⁴³ Hlavním účelem věžové stavby patrně byla diferenciace dvora od nižších kvalitativních úrovní usedlostí. Obytnou i skladovací složku snadno mohly zastoupit dokumentované vícedílné domy a špýchary. Věžovitá stavba není nutností, ale její zbudování je aktem s promyšlenou symbolikou, která podstatně mění sociální postavení vlastníka či správce dvora. Takové areály přináší informaci o jinak velmi složitě poznávaných sociálních vrstvách na pomezí šlechty a poddanstva – o svobodné i nesvobodné klientele, jejímž živobytím byla buď správa velmi malého statku, nebo zajištění produkce pro svého seniora. I sem můžeme klást přesah termínů *municio* a *propugnaculum* (druhého především).

Nejasným argumentem v diskusi je příklad známé, téměř zaniklé věžové stavby na klášterním dvoře v **Plasích**, která v dané souvislosti patrně opravdu mohla sloužit čistě užitkově (Obr. 57). Nevíme ale, kde ležel Vladislavův dvorec zmiňovaný při zakládací donaci kláštera (Rožmberský 2008, 4) a jaký vztah měl k nové *grangii*. Nemohla ještě ve 14. století věž sloužit jako sídlo svobodného nápravníka, který byl klášterním beneficiářem? Definitivní verdikt leží na budoucím systematickém archeologickém výzkumu modelově představených lokalit, ale také v jejich další interpretaci v kontextu

³⁴³ Dokládají to i konkrétní archeologické nálezy skladovacích prostor s pozůstatky obilovin uvnitř sídel (Brych 1998, XLIX).

práce historiků. Pohybujeme se v prostředí nápravníků, klientů a rychtářů, vrchnostenských úředníků, kteří se svým postavením často prolínali se skupinou nejnižší rodové šlechty a z jejichž řad se často rekrutovali. I když se u nás pravá ministerialita vyskytuje omezeně, takto snad identifikujeme její tuzemské reflexe, respektive obdobné řešení totožných potřeb – delegovat praktickou správu součástí větších panství na nižší úrovně.

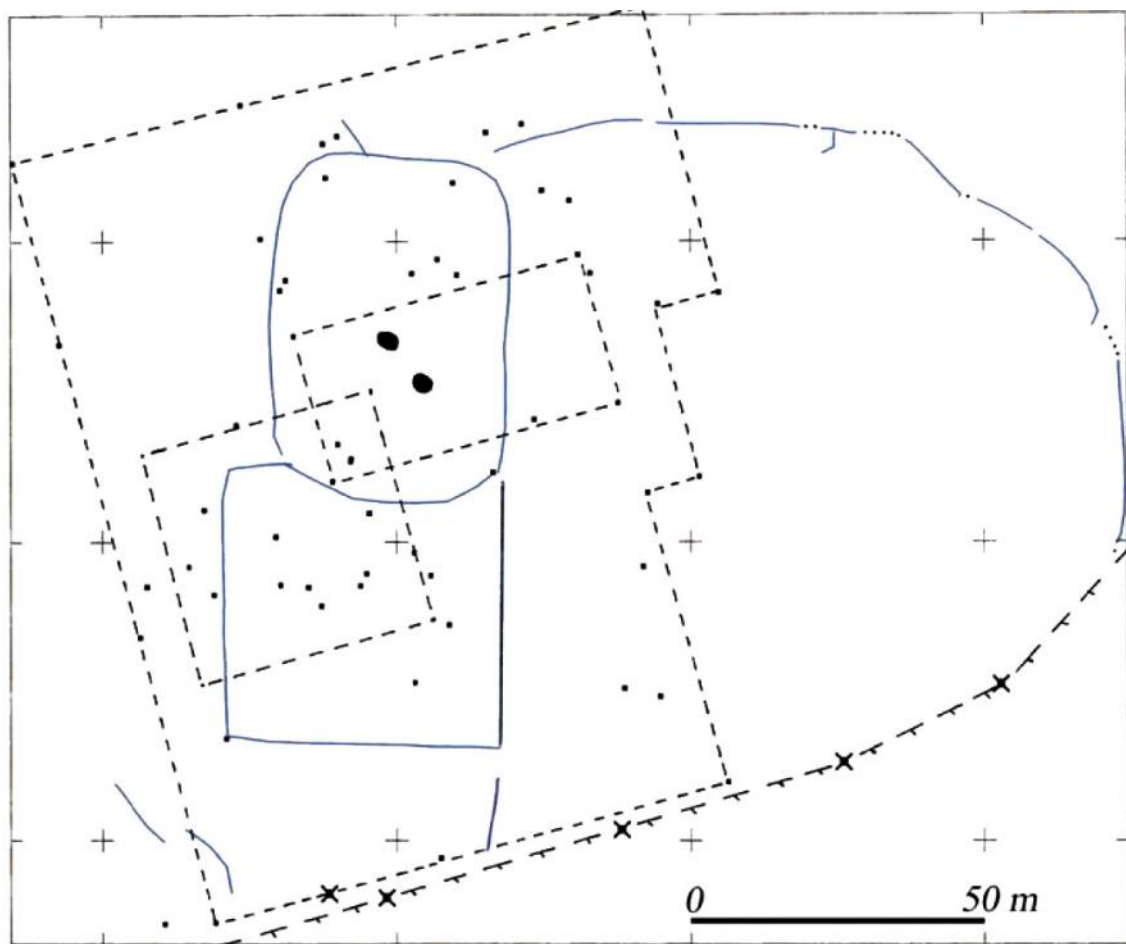
Fakt, že většina příkladů dvorů stojí osamoceně není pravděpodobně dán tím, že by šlo o standard, ale že zachování podobných objektů v žijícím intravilánu vyžaduje výjimečně příznivou shodu okolností. Takové nastaly například na Svídně. Ani popisovaný dvůr v Hodkovičkách nejspíše neležel mimo ves. Při zamýšlení nad touto interpretací vzpomeňme na úvodní rozbor významu vertikálních struktur pro středověkou společnost i na tzv. *bergfrity* českých hradů, které s útočištěm měly pramálo společného (viz kap. 2.2). Byly domnělé sýpky ve dvorech příznačnými „*bergfrity*“ českých vesnic, s primárně reprezentativní funkcí?

A.2 Za hranicí sídel vrchnosti

Záměrně jsme dosud zmiňovali příklady sídel/dvorů, které často ležely na okraji zájmu badatelské obce. Do výčtu bychom mohli zařadit i další lokality, namátkou zaniklé pozdně středověké dvory **Olešná** (okr. Rokycany; Vařeka 2014) a **Nevězeň** (Mlečice; okr. Rokycany; Vařeka 2008), oba rámcově řazené do 14.–15. století. V obou případech jde o areály ještě nižší kvalitativní úrovně, u kterých bychom jako hlavní rozdíl oproti rolnickému gruntu mohli jmenovat nezávislost na vesnickém osídlení. Jejich poloha je přitom stejně jako ve třech ze čtyř předchozích případů (Rychvald, Kozinec, Staré zámky) hospodářsky nevýhodná – oba areály leží na úbočí svahů (periferie extravilánu okolních vesnic?), i když v okolí obou lokalit tentokrát na snímcích leteckého laserového skenování identifikujeme pozůstatky mezních pásů zaniklé plužiny.³⁴⁴ Zástavba je v obou případech nevýrazná, snad z větší části dřevěná a ohrazení nevidujeme vůbec. V obou případech naopak vidíme pozůstatky drobných vodních nádrží (napajedla pro dobytek?). Písemné prameny obě lokality zmiňují jen nepřímě nebo vůbec.

Podobné dvory jsou díky intenzivní prospekci odhalovány i v dalších částech Čech (**Bolešov** na Chrudimsku: Musil–Netolický 2016, 214–218; tzv. „**dvořácké**“ **samoty** na Havlíčkobrodsku: Rous 2010; 2011). Je relevantní otázkou, zda právě toto není úroveň, kde hledat svobodnické dvory, které nespádají do mozaiky vrchnostenských sídel a od poddanské usedlosti se liší pouze vybavením, nikoli svou stavební podobou. Jejich obyvatelé nebyli vrchností ani na úrovni klientského či lenního vztahu. Do podobné kategorie mohly spadat i oba doložené dvory v zaniklé vsi **Kokot** (Bušovice; jeden dvůr

³⁴⁴ Veškerá užitá data leteckého laserového skenování pochází z produkce Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního (ČÚZK). Buď se jedná o data po tzv. robustní filtraci ze sbírky Archeologického ústavu AV ČR v Praze, nebo o volně poskytovaná data z Geoportálu ČÚZK, na která se v době užití nevztahovala žádná licenční opatření (<http://geoportal.cuzk.cz/>).

Obr. 58. Dvorec Ledčice. Plnou čarou schematicky vyznačen průběh ohrazení. Podle Gojda a kol. 2010, 272.

není interpretován jednoznačně), z nichž větší snad nahradil starší věžovitou tvrz položenou na návsi. Do výbavy tohoto dvora patřila kachlová kamna, stopy po věžovité stavbě však v jeho rámci nevidujeme. Jde o dvůr vzniklý snad až počátkem 15. století, tedy mladší než uvedené příklady (Buračinská 2008) a může tak odrážet i nástup jiných sídelních forem typických pro pozdější období, kdy věžovité objekty ztratily své výsadní postavení při definici elitních sídel.

Starším odrazem osamocených dvorů teoreticky mohou být lokality jako **Poněšice** (okr. České Budějovice; Břicháček 1993) nebo **Ledčice** (okr. Mělník; Gojda a kol. 2010), datované do sklonku 12. a první poloviny 13. století. V prvním případě se na palisádou ohrazeném jednoduchém dvorci (ca 35 x 50 m) nacházela kúlová stavba (6,4 x 4,8 m) doplněná o další zahloubený objekt (zemnici; 3 x 3 m), blíže nespecifikovanou dřevěnou budovu (3 x 4 m) a železářskou pec. Rozsáhlý ledčický areál naproti tomu tvořily tři k sobě přiložené díly vymezené příkopy (Obr. 58). V jádru hlavního obdélného ohrazení se zaoblenými rohy (60 x 40 m) se nacházela dvojice zahloubených objektů s kúlovou konstrukcí, snad pozůstatek větší stavby, která byla odhalena jen v náznacích. Navazující čtvercový díl (45 x 45 m) se otvíral přerušením k západu a obsahoval sporadické stopy kúlových staveb. Třetí díl (ca 115 x 105 m) tvořil rozsáhlou ohradu obtáčející celý dvorec

směrem od východu. Interpretace tohoto typu dvorců není jasná, ale v kontextu dalších nalézáných lokalit (vč. prvního a druhého horizontu Hrnčířů) se snad jedná o předchůdce panských a církevních hospodářských dvorů bez významnějšího zastoupení rezidenční funkce, budovaných v otevřené krajině.

Velké ohrady (východní díl Ledčic; **Velebudice**: Klápště 1994, 80–83, 149) mohou naznačovat využití dvorců např. pro chov dobytka (srov. Gojda a kol. 2010, 288). Z tohoto období z první fáze Hrnčířů ale pochází zmíněné nálezy značící přítomnost vyšších sociálních vrstev (šipky a ostruha), čímž se jednoznačná interpretace opět komplikuje, i když mohlo jít o intruze nebo pozůstatky specifické události.

Nakonec poněkud odvážně zmiňme v souvislosti s osamocenými dvory i **Hradec u Nemětic**, kde areál dvorce v první fázi existoval již v 6. století před Kristem a po dlouhé přestávce se na stejné místo elita vrátila a dala mu totožný účel ve druhé polovině 9. století (Michálek–Lutovský 2000). Taková míra kontinuity jistě vyvolává řadu otázek o shodných rysech některých společností napříč časem a prokazuje význam studia sídel i těch nejnižších kvalitativních úrovní.

B Exkurz 2: Modelování přirozených vlastností krajiny

Tento exkurz přímo navazuje na obecnější úvahy prezentované v kap. 5.3 a doplňuje dílčí podkapitoly o konkrétní detaily, resp. užití metodické postupy. Důvody výběru konkrétních modelů jako popisných veličin jsou zdůvodněny v odkazované kapitole.

B.1 Data leteckého laserového skenování a jejich zpracování

Data LLS nepřinášejí jen názorný obraz památek zachycených na zemském povrchu či těsně pod ním. V pozadí stojí velmi přesný digitální výškopisný model (DEM) terénního reliéfu, který bylo dosud velmi problematické získat, zvláště v rozsahu celých regionů a států. To podstatným způsobem limitovalo analytické možnosti bádání za využití automatizovaných algoritmů.

Až do nedávna byly DEM odvozovány z podstatně méně přesných dat. S výjimkou maloplošných geodetických měření bylo možné mezi nejkvalitnější dostupná data řadit modely založené na satelitním radarovém měření. Mezi nejdůležitější projekty v této oblasti patří *The NASA Shuttle Radar Topographic Mission* (SRTM) pokrývající od roku 2000 přes 80 % zemského povrchu.³⁴⁵ Na modelu SRTM je založena řada odvozených DEM, které jej zpřesňují (zejména interpolací mezer v datech). Pro Evropu je v současné době nejdostupnější a nejpřesnější model vytvářený a postupně aktualizovaný z pověření Evropské komise v rámci programu *Copernicus* od roku 2013 (tzv. EU-DEM).³⁴⁶ V případě EU-DEM jde o model odvozený z různých zdrojů (vážený průměr SRTM, ASTER GDEM³⁴⁷ a ruských topografických map). Modely SRTM i EU-DEM jsou veřejně dostupné ke stažení a užití bez dalších licenčních podmínek. Existuje i několik komerčně dostupných DEM, které dosahují vyšší přesnosti (např. WorldDEM).³⁴⁸

Při zmíněné odchylce a prostorovém rozlišení je terén na satelitních modelech reprezentován s poměrně vysokou mírou generalizace. Pro území České republiky (ČR) bylo možno vyšší přesnosti dosáhnout i pouhou vektorizací vrstevnic Základních map ČR dostupných od měřítka 1:10 000 (ZM10). Ani poslední verze EU-DEM tuto metodu stále ještě z mnoha důvodů nepřekonává (viz dále).

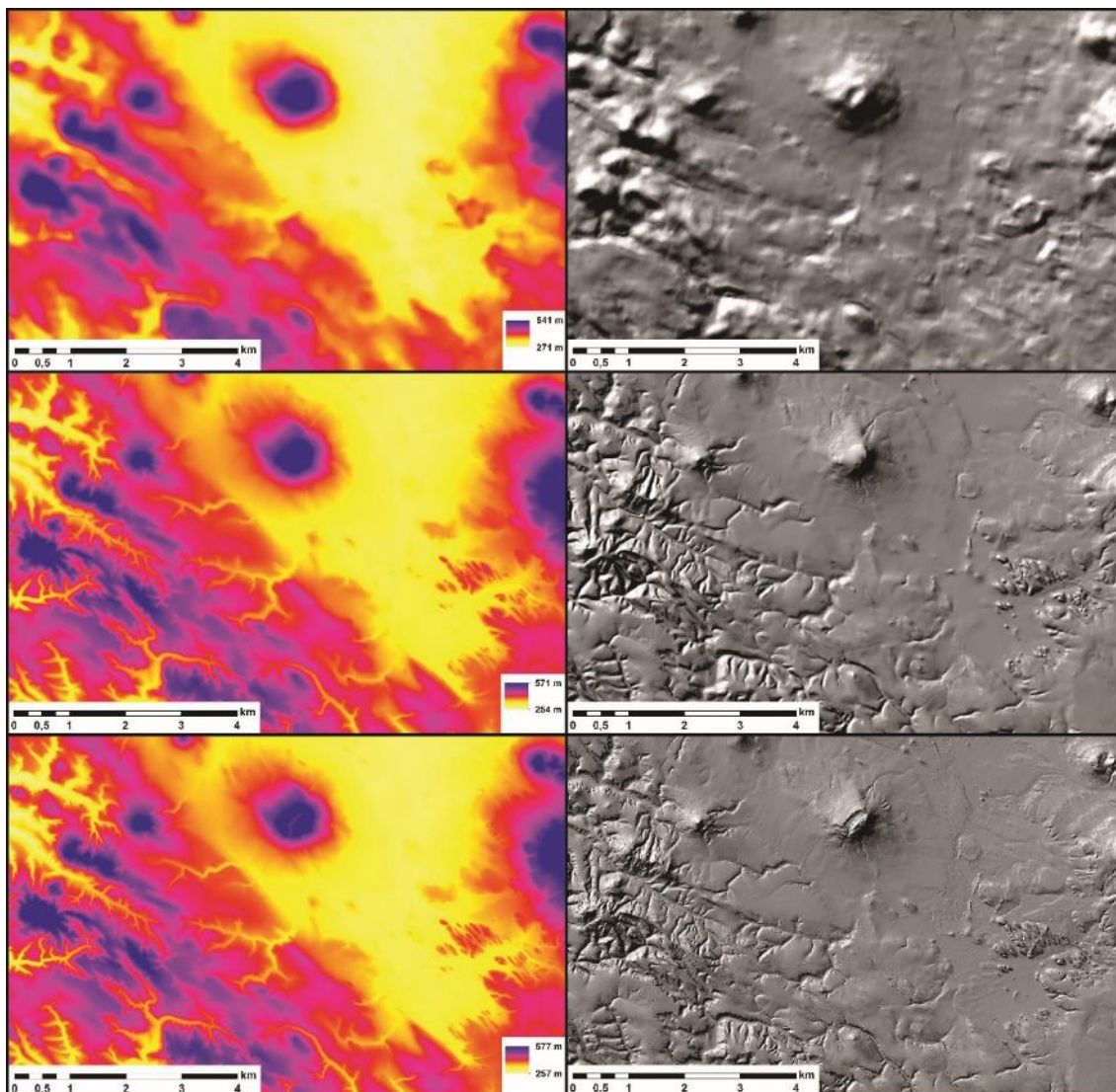
V porovnání s těmito základními vlastnostmi modelů povrchu nás DEM založený na datech LLS dostává na kvalitativně novou úroveň. I u méně podrobných modelů se pohybujeme na submetrové horizontální i vertikální přesnosti (data v této kvalitě jsou

³⁴⁵ Chybí především polární oblasti. Horizontální rozlišení 1-3 úhlové sekundy = buňka 30–90 m, vertikální odchylka do 16 m; <http://www2.jpl.nasa.gov/srtm/>

³⁴⁶ Horizontální rozlišení 1 úhlová sekunda = buňka 30 m, vertikální odchylka do 7 m; EU-DEM v. 1.1 nabízí prostorovou přesnost až 25 m; <http://land.copernicus.eu/pan-european/satellite-derived-products/eu-dem/eu-dem-v1.1>

³⁴⁷ Data stereoskopického multispektrálního radiometrického měření vznikající ve spolupráci Japonska a USA; první publikace dat v roce 2009; horizontální rozlišení 1 úhlová sekunda = buňka 30 m, vertikální odchylka do 9 m, pokrytí 99 % zemského povrchu; <https://asterweb.jpl.nasa.gov/gdem.asp>

³⁴⁸ <http://www.intelligence-airbusds.com/worlddem/>

Obr. 59. Srovnání DEM a stínovaných modelů pro: EU-DEM (nahore), DEM odvozený z topografické mapy 1:10000 (uprostřed) a DEM 5G založený na LLS (dole). Zpracoval D. Novák. Podkladová data Copernicus a ČÚZK.

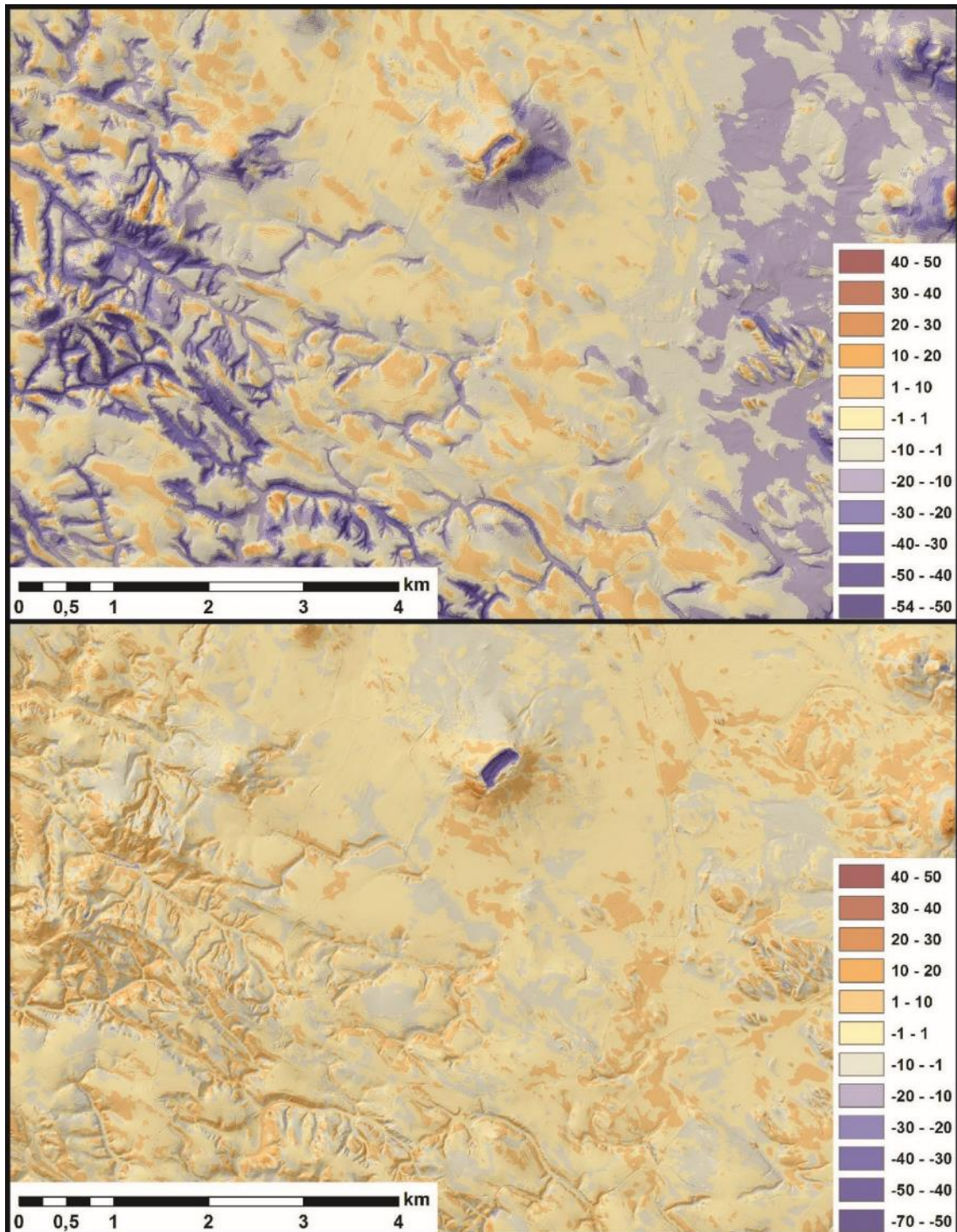
obvykle zpoplatněna).³⁴⁹ Volně dostupná bez poplatků jsou v ČR data LLS označovaná jako tzv. model 5. generace (DEM 5G), která jsou z podrobnějšího modelu (rozlišení 1 m s výškovou odchylkou do 0,3 m) zpětně generalizována do horizontálního rozlišení 2 x 2 m.³⁵⁰

Pro potřeby srovnání DEM byla vybrána modelová oblast o velikosti 10 x 6,5 km na severovýchodním Kokořínsku (okr. Česká Lípa), která zahrnuje různé typy terénu (otevřené plochy, solitérní kopce i hluboká údolí; Obr. 59). Při bližším pohledu na rozdíly mezi DEM, založeným na DEM 5G, EU-DEM a na ZM10, se pro danou oblast ukazuje pravá míra zkreslení dosavadních modelů a velikost nepřesností, která znemožňuje data

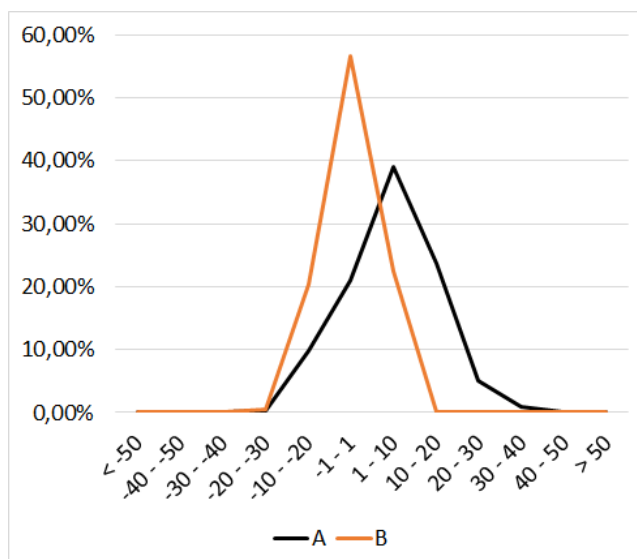
³⁴⁹ Existují četné výjimky, např. data pro Velkou Británii jsou zdarma dostupná v horizontálním rozlišení až 0,25 m; <http://environment.data.gov.uk/ds/survey/index.jsp#/survey>

³⁵⁰ <http://geoportals.cuzk.cz/>

plnohodnotně užívat k analýze krajiny. Vzájemná standardní odchylka DEM 5G a EU-DEM se pohybuje kolem 7,9 m (což zhruba odpovídá odchylce uváděné pro EU-DEM), avšak v extrémních hodnotách dosahuje až 54 m, v 17 % případů je vyšší než 10 m; nižší než 1 m je odchylka jen z 39 % (Obr. 60). Model ZM10 z porovnání vychází o poznání lépe. Maximální odchylka u něj sice dosahuje až 66 m, avšak 10 m odchylky převyšuje

Obr. 60. Porovnání rozdílů výšky mezi DEM 5G a EU-DEM (nahore), DEM 5G a DEM odvozeným z topografické mapy 1:10000 (dole). Zpracoval D. Novák. Podkladová data Copernicus a ČÚZK.

Graf 46. Distribuce hodnot výškových rozdílů. DEM 5G vs. EU-DEM (A), DEM 5G vs. DEM odvozený z topografické mapy 1:10000 (B). Zpracoval D. Novák.

jen v 0,7 % případech a dostatečné shody (odchylka <1 m) dosahuje v 57 % plochy (Graf 46).

Data LLS mají v porovnání s daty satelitními či topografickými nespornou výhodu v reálném zachycení průběhu terénu. Méně přesné modely mají tendenci terén zjednodušovat a odstraňovat náhlé výškové změny, které jsou pro chování člověka v krajině klíčové, neboť i zdánlivě méně výrazné, avšak lokálně významné terénní útvary hrají podstatnou roli při vzniku sídelních areálů a pohybu

krajinou. Pokud chceme hodnotit environmentálně determinované aspekty lidského chování v krajině, teprve s nástupem dat LLS se otvírají dosud nedosažitelné možnosti jeho modelování.

Problémem zpracování dat ve vysokých rozlišeních je náročnost výpočtů. Veřejně dostupná výškopisná data pro území ČR ve dvoumetrovém rozlišení ve formátu GeoTIFF zabírají 60,8 GB diskového prostoru, čímž se stávají velmi složitě zpracovatelná jako celek. Avšak při další generalizaci (při které nedochází k významné ztrátě přesnosti pro potřebu většiny analýz)³⁵¹ se dostáváme na 4,4 GB při prostorovém rozlišení 8 m, což je velikost, při které je možné data ve velkých plochách zpracovávat i na kvalitnější pracovní stanici PC.³⁵² Právě tento typ dat byl užíván při dalším zpracování, které je prezentováno v následujících kapitolách.

Zjevnou nevýhodou užití DEM založeného na LLS, která může přinášet jisté zkreslení, je přítomnost umělých prvků, které nelze jednoduše automaticky odlišit od starších antropogenních zásahů a přirozeného krajinného reliéfu. Příkladem budiž tělesa infrastrukturních staveb, terény zlikvidované těžbou, intravilány obcí nebo novodobé vodohospodářské stavby, jejichž přítomnost zřetelně ovlivňuje analytické výsledky. Jednou z možností řešení uvedeného problému je snížení rozlišení modelu a tím

³⁵¹ Naopak přílišná podrobnost modelů je pro řadu úkonů nežádoucí, neboť reliéf zatěžuje časově proměnlivými objekty (umělými strukturami, koryta potoků, nepodstatné terénní nerovnosti a nedokonalosti filtrace vegetačního krytu), které zkreslují získávaná pozorování. Jistá generalizace modelu je žádoucí, avšak musí se vždy řídit konkrétním účelem výsledného DEM.

³⁵² Veškerá pojednávaná data byla zpracována na stolním počítači s CPU Intel Core i7-4790 s taktom 3,6–4 GHz, 2x RAM Crucial Ballistix Sport 16GB (2x8GB) DDR3 1600, základní deskou Gigabyte Z97X-Gaming 3, HDD s dostatečnou kapacitou (celkově ca 0,5 TB pro zpracování všech kroků) a grafickou kartou MSI R9 280 GAMING 3G (pro výpočty prostřednictvím ESRI ArcGIS 10.2.2 není rozhodující). Vhodné je použití SSD disků, které podstatně urychlují čtení a zápis dat.

i potlačení menších antropogenních zásahů. Tento postup je však nevhodný vzhledem k narušení celkového obrazu a deformaci přirozených krajinných prvků a nepomáhá ani při řešení obtíží s rozsáhlejšími terénními zásahy. Ideální postup zahrnuje identifikaci nežádoucích objektů pomocí současných tematických map, jejich odstranění a nahrazení pomocí interpolace (z okolních dat nebo historických mapových podkladů).³⁵³ Bohužel pro nedostupnost uvedených dat v době zpracování práce nebylo možné tento postup aplikovat. Jde o svébytný proces, který nelze realizovat přímočaře a bude vyžadovat mnoho samostatných kroků pro dosažení validního rekonstrukčního modelu krajiny. Vytvoření takového modelu by se mělo stát do budoucna jednou z priorit české krajinné archeologie, neboť podobný sdílený model napomůže dalšímu bádání a umožní jeho iterativní zkvalitňování. V intencích naší práce je třeba akceptovat jisté zkreslení, které může užitý model přinášet, i když je nutno poznamenat, že dosud užívané modely odvozované z topografických map nebo satelitních snímků nesou z principu nepřesnosti mnohem větší.

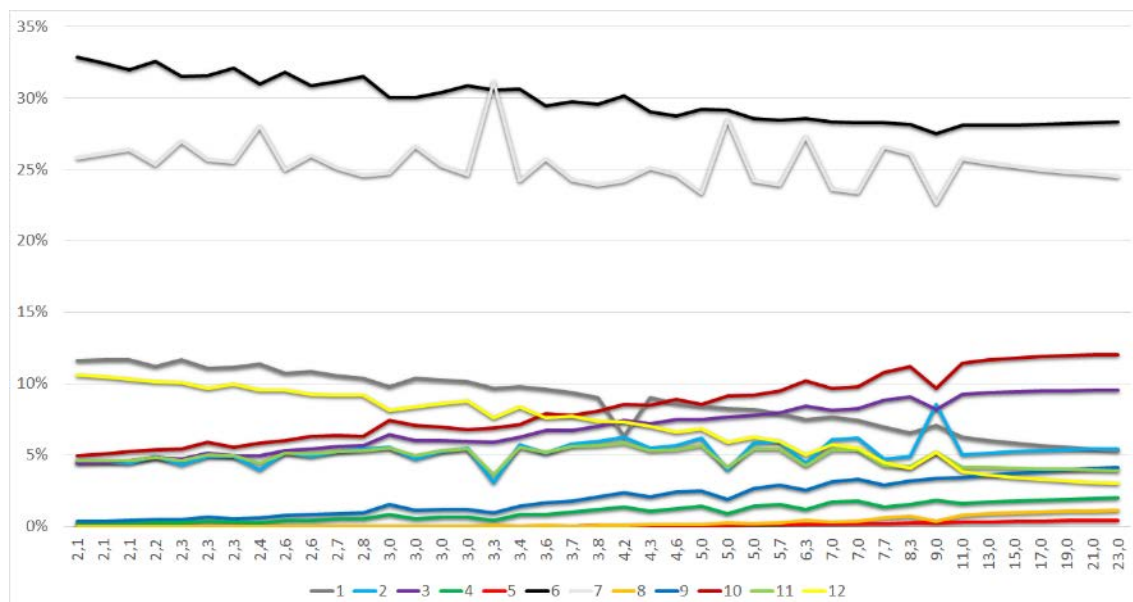
Z nastíněných informací vyplývá, že jsme se dostali do situace, kdy byly definitivně překonány dvě nejvýznamnější překážky masového rozšíření pokročilých analytických postupů pomocí GIS – nedostupnost kvalitních dat a nedostupnost hardwaru s dostatečným výkonem. Díky dosažitelnosti podrobných digitálních výškopisných modelů založených na datech leteckého laserového skenování se v poslední době otevřely nové možnosti pro popis krajiny. Aplikace geomorfometrických metod umožňuje využít automatizovaných algoritmů pro exaktní definici dosud subjektivně sledovaných vlastností terénního reliéfu.

³⁵³ Za konzultaci k tématu děkuji K. Göbel (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig-Holstein).

B.2 Klasifikační model reliéfu

(navazuje na kap. 5.3.4)

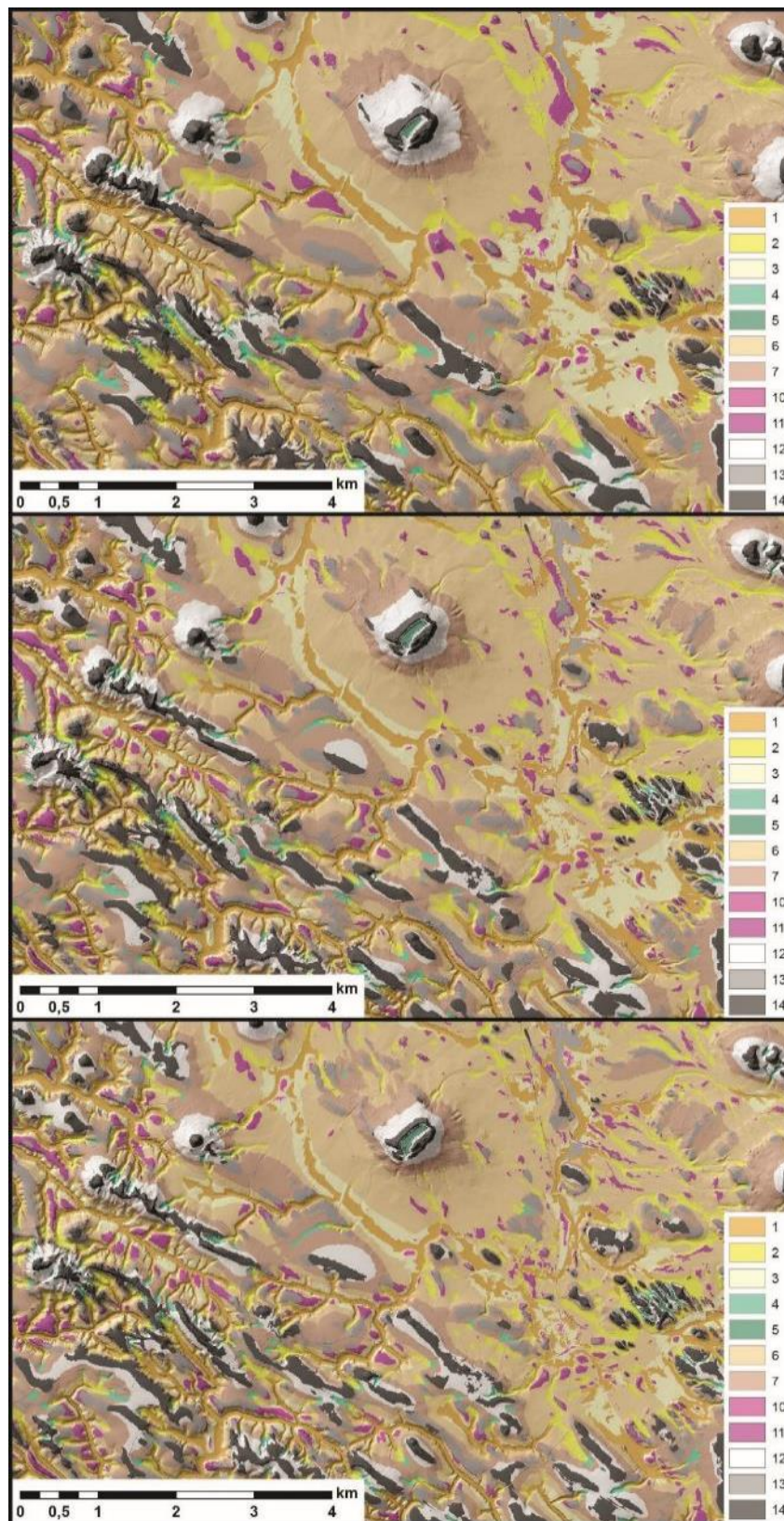
Před samotnou klasifikací byl DEM založený na datech LLS upraven, a to kromě převzorkování do rastru 8 x 8 m také vyříznutím známých vodních ploch podle Digitální báze vodohospodářských dat ČR (DIBAVOD).³⁵⁴ Vodní plochy do výpočtů modelu potenciálně vnášejí nepřirozené zkreslení (zvláště tam, kde se nacházejí rozsáhlá umělá jezera a vodní nádrže) a navíc jsou tyto plochy v originálním modelu ČÚZK reprezentovány s podstatnými chybami vzniklými při interpolaci primárních dat LLS do výsledného modelu 5. generace. Podobné zkreslení platí i pro širší vodní toky, avšak v tomto případě bohužel nebyla k dispozici dostatečně kvalitní data pro korekci chybného výškopisu.³⁵⁵ Zpracování klasifikačního modelu probíhalo v prostředí ESRI ArcGIS 10.2.2 s využitím rozšíření Spatial Analyst a nástroje Model Builder k implementaci jednotlivých iterativních procesů a procedur. Pro určení optimální velikosti výpočetních oken byl zpracován DEV pro průchozí okna o poloměru v rozmezí 100–2500 m s krokem po 200 m. Pro následnou klasifikaci byla volena vždy taková okna, u kterých platilo, že dvojnásobek menšího okna nepřekročí velikost většího okna. Ve výsledku bylo vypočteno 42 klasifikačních modelů. Z analýzy výsledků vyplynul optimální poměr oken 1:5; v takovém případě jsou dostatečně reprezentovány všechny klasifikované třídy (Graf 47). Při zachování zvoleného poměru dochází změnou velikosti oken ke generalizaci/zjemňování modelu (Obr. 61). Po dalším empirickém ověřování se nakonec jako optimální ukázal poloměr 150 m pro menší okno a 750 m pro větší okno.

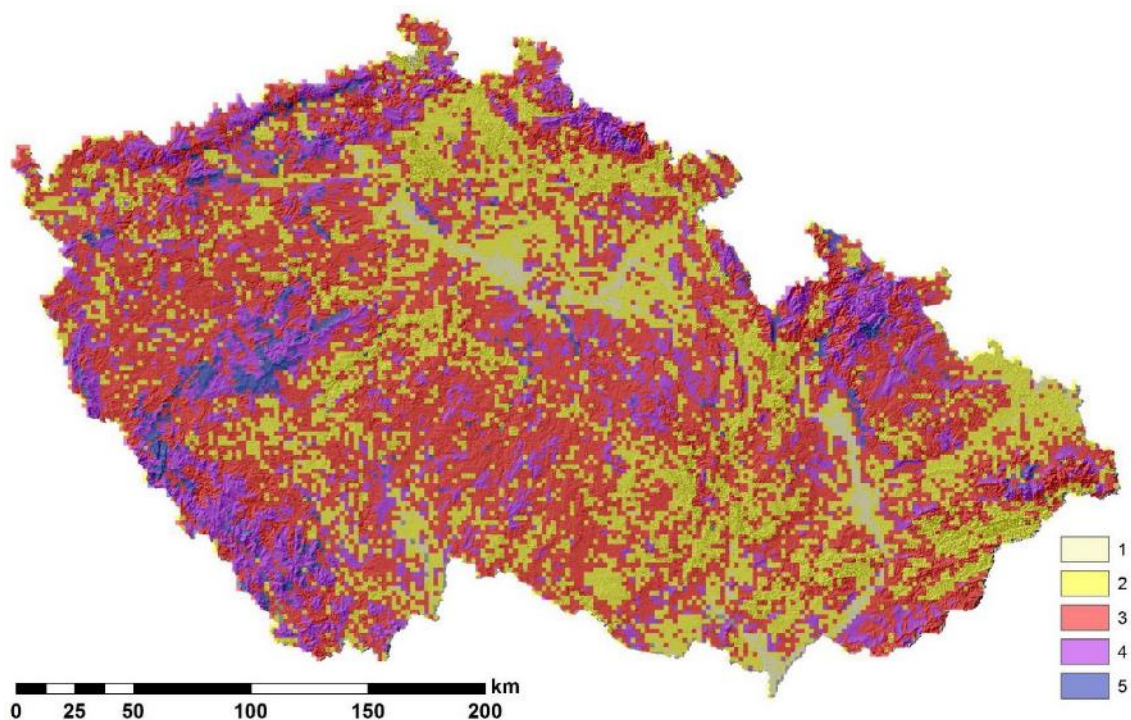
Graf 47. Porovnání vlivu vzájemného poměru průchozích oken na zastoupení klasifikačních tříd v modelu TPI/DEV. Zpracoval D. Novák.

³⁵⁴ <http://www.dibavod.cz/>

³⁵⁵ Projevuje se nepřirozenými peaky, hranami a jinými útvary v prostoru vodních toků vyšších řádů.

Obr. 61. Srovnání vlivu poloměru klasifikačních oken při zachování totožného poměru mezi okny (nahore 300/1500 m; uprostřed 200/1000 m; dole 150/750 m). Se zmenšováním oken se zřetelně zvyšuje podrobnost definice morfologických útvarů. 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

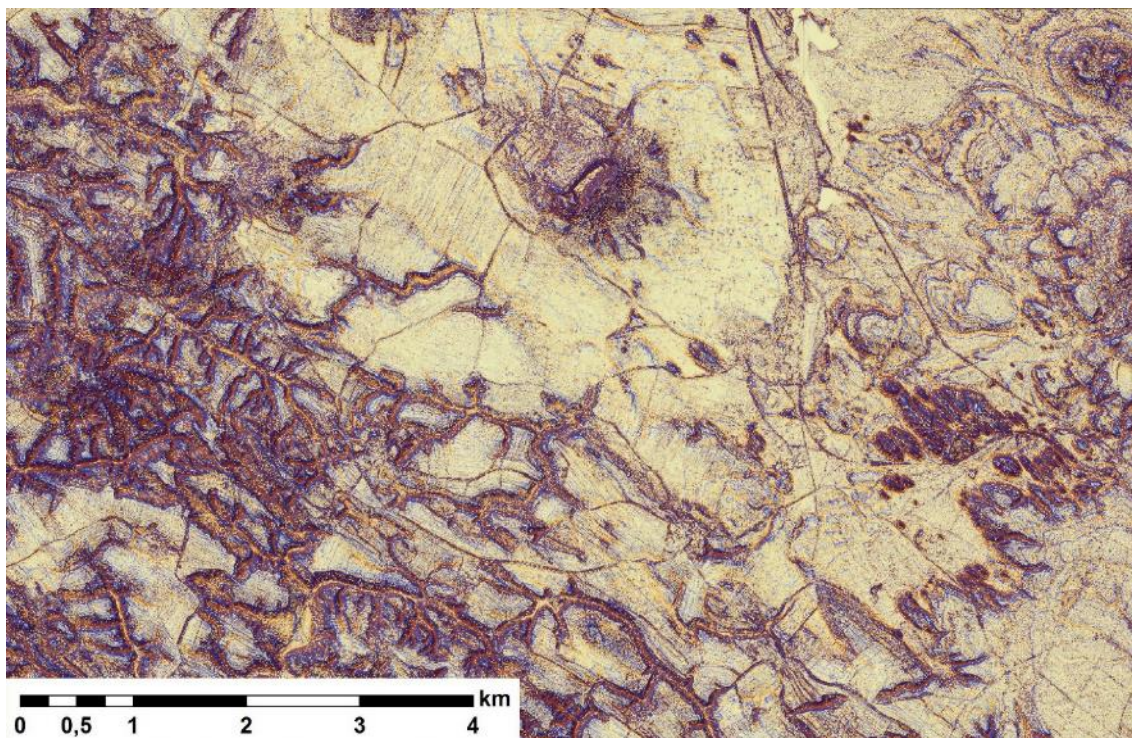

Obr. 62. Zonace reliéfu ČR podle mediánu rozlohy definovaných terénních forem (morfologické komplexity); 1 – do 0,032 km²; 2 – 0,032–0,32 km²; 3 – 0,32–3,2 km²; 4 – 3,2–32 km²; 5 – nad 32 km². Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

Výsledné klasifikační třídy postihují většinu významnějších prvků krajiny. Na modelu rozlišujeme údolí ve třech stupních (hluboká, mělká a široce rozevřená); ta přechází v úbočí/pramenné pánve (spodní a horní) a jsou obklopena otevřeným terénem (spodními a horními svahy). Dále jsou definovány níže a výše položené hřbety/ostrožny, na které navazují vysoko položené planiny a konečně lokální či dominantní vrcholy. Není překvapivé, že nejčastěji je na celém území ČR zastoupen otevřený terén (65 %) a údolí (21 %). Jako vrcholy je určeno 11 % území a hřbety/ostrožny zastupují 2 %, prameniště 1 % plochy. Pokud výsledek promítneme do mapy, je zřejmé, že různé části ČR se projevují různou komplexitou terénu (průměrným rozsahem vymezených typů terénu; Obr. 62). Zřetelně vystupují kompaktní staré horské masivy (např. Brdy, Krkonoše, Krušné hory, Šumava), mladší, silně erodující pohoří (Beskydy), velmi členité říční nivy (Polabí, Pomoraví), případně krasové oblasti (Kokořínsko, Adršpašsko, České Švýcarsko).

Jak upozornil např. M. Kuna (2006), výraznou roli v terénu hrají některé další prvky, zejména terénní hrany a terasy (prudké změny reliéfu), které v modelu DEV nejsou dostatečně reprezentovány, avšak v krajině jde o významné determinanty pro lokalizaci areálů aktivit. Při kompletaci byly tyto prvky do klasifikačního modelu doplněny následujícím postupem:

- 1) Byla vypočtena planární a profilová křivost terénu (Buckley 2010; Obr. 63). Profilová křivost udává hodnotu zakřivení souběžně s vrstevnicí (značí hranu/úpatí svahu), planární křivost je kolmá k vrstevnici (značí hřbet/úbočí).

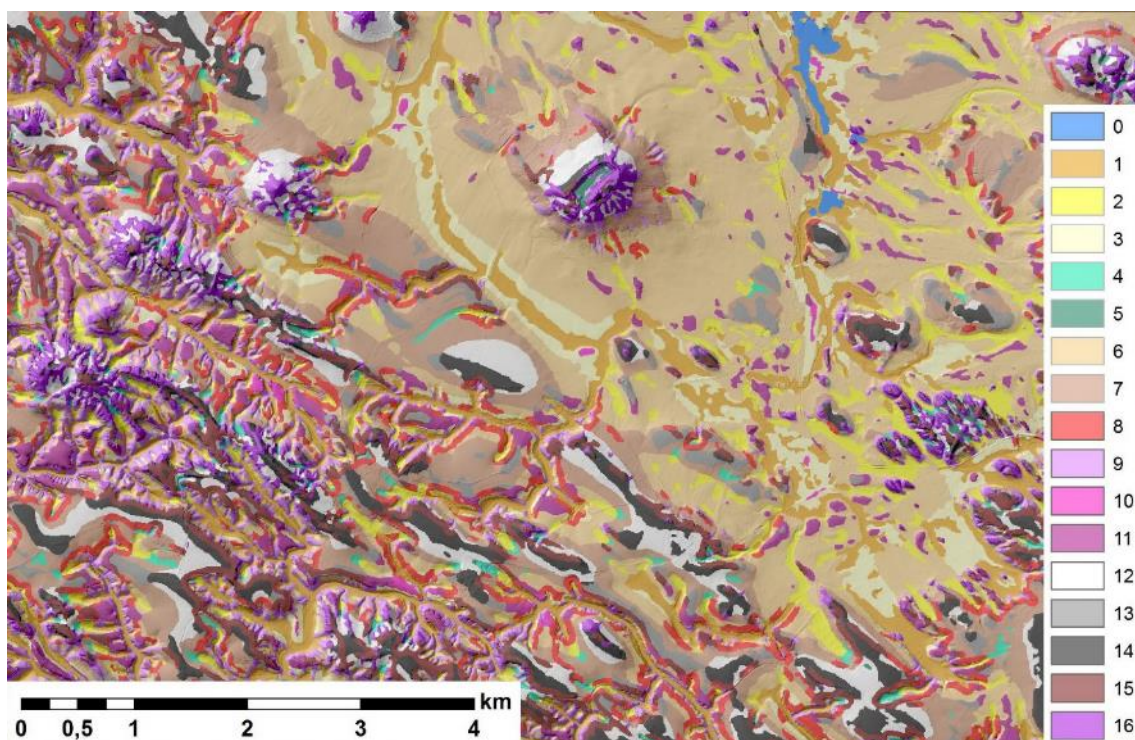
Obr. 63. Model křivosti reliéfu. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

- 2) Z obou kategorií byly vybrány buňky s hodnotou přesahující standardní odchylku modelu, a to v případě, že rozdíl minimálního a maximálního převýšení v okruhu 20 m dosahoval alespoň 3 m (tím došlo k vyloučení podstatné části nevýznamných vyvýšenin, jako např. drobných mezí či silničních násypů). U profilové křivosti byly vybrány buňky v záporných hodnotách (hrany), v případě planárního zakřivení buňky v kladných hodnotách (hřbety).
- 3) Byla provedena filtrace a odstranění shluků s rozsahem menším než 9 buněk. Pro výpočet shluků bylo uvažováno vždy všech osm sousedních buněk, tedy včetně sousedství po diagonále. Další postup se dělí podle typu zakřivení:
 - a. Zóny buněk identifikovaných jako hřbety byly extrapolovány pomocí nástroje Focal Statistics na okolích 10 m. Z těchto zón byly vyloučeny ty buňky, které dosahovaly vyšší záporné planární křivosti než standardní odchylka. Vznikly plochy označující dílčí hřbety sbíhající ve směru svahu do údolí.
 - b. Pomocí zón identifikovaných jako terénní hrany byla extrahována nadmořská výška odpovídajících buněk z DEM. Tato výška byla pomocí funkce Focal Statistics extrapolována do okolí 50 m a byl vypočten rozdíl výšek mezi extrapolací výšky hrany a původním DEM. Pokud byl rozdíl výšek nulový či kladný, mohla být buňka rozpoznána jako prostor nad terénní hranou. Ostatní, níže položené buňky byly z modelu hran odstraněny. Vyloučeny byly také buňky nacházející se ve svahu o sklonitosti vyšší než 10° (tím byly identifikovány zadní hrany teras

v otevřených svazích a bylo omezeno slévání vícenásobných terasových stupňů).

- 4) Výsledné vymezení hran a hřbetů (jako samostatné mapové vrstvy) bylo konfrontováno s dříve získaným klasifikačním modelem. Hrany a hřbety nacházející se na výrazných polohách (vrcholy kopců a vrcholové plošiny) byly označeny jako horní, zbylé jako spodní. Z modelu byly vyloučeny hrany a hřbety překrývající se s kategorií hřbety/ostrožny v původním modelu DEV. Tato kategorie vhodně doplňuje celkový pohled a při jejím již tak relativně nízkém zastoupení by překryvem došlo ke ztrátě informační hodnoty modelu.
- 5) Všechny získané vrstvy (klasifikační model DEV, hrany, hřbety) byly spolu s vymezením vodních ploch podle DIBAVOD sloučeny do jediného klasifikačního modelu. V něm byla vyhlazena rozhraní mezi terénními typy, odfiltrovány plochy menší než 10 buněk (ca 25 x 25 m) a vyplněny takto vzniklé mezery v datech.

Výsledný optimalizovaný klasifikační model ČR tedy obsahuje kromě původních 12 kategorií dalších pět, a to: (1) vymezení stálých vodních ploch podle DIBAVOD, (2) spodní a (3) horní hřbety a (4) spodní a (5) horní hrany (Obr. 64). Model tak naplňuje stanovené premisy a slouží jako vhodný podklad pro deskripci sídel, ale stejně tak jako obecný nástroj pro klasifikaci libovolných typů prostorových dat.

Obr. 64. Model DEV pro okna 150/750 m obohacený o hrany a hřbety; 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7 – otevřené svahy (spodní a horní); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 12 – vysoko položené planiny; 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety. Zpracoval D. Novák. Podkladová data ČÚZK.

B.3 Modelování viditelnosti

(navazuje na kap. 5.3.5)

Bez ohledu na konkrétní aplikaci i teorii, princip analýzy viditelnosti zůstává stále stejný, a to v identifikaci nepřerušené visuální spojnice mezi dvěma body v terénu, respektive ve výškopisném modelu. Problémy nastávají ve chvíli, kdy začínáme hledat vhodné parametry pro popis pozorovatele a pozorovaného celku. Řešení existují v principu dvojí; probabilistické, kdy iterativně generujeme dílčí modely pro různé varianty ve stanoveném intervalu a výsledný model vzniká váženým průnikem dílčích modelů. Druhou možností je vycházet z konkrétní hypotézy a parametry stanovovat v souladu s touto hypotézou (srov. (Wheatley–Gillings 2002, 201–216). Pro naši práci volíme právě druhý zmíněný přístup a ve všech případech simulujeme pohled z výšky 2 m nad terénem na sídlo o výšce 8 m nad terénem (respektive obousměrnou viditelnost takto položených bodů). Obě hodnoty jsou arbitrární, avšak rámcově simulují pozorovatele aktivně hledajícího vhodný výhled (proto hodnota vyšší než přirozených ca. 1,7 m) a pohled z/na druhé podlaží sídla. Tyto hodnoty bereme jako konstantní pro všechny výpočty a jedná se tak vždy o modelovou pravděpodobnost vidět a být viděn v daném okruhu, nikoli o exaktní hodnotu stanovující absolutní viditelnost bez odchylek.

Uvedené zkusení je třeba doplnit o faktor z pole fuzzy logiky, kdy viditelnost (nelineárně) klesá se vzdáleností. Jednou možností, jak se se situací vyrovnat, je takový nelineární pokles modelovat pomocí matematické funkce a upravit váhu vstupních dat,³⁵⁶ nebo stanovit explicitní hranice viditelnosti. Vzhledem k tomu, že v práci i v jiných ohledech aplikujeme okruh 6 km jako rozhodující pro vymezení širšího zázemí sídla, a tato hodnota zhruba odpovídá druhému stupni uznávaného Higuchiho dělení viditelnosti (na popředí, střední dohled a pozadí; Higuchi 1983),³⁵⁷ nepovažujeme za nutné aplikovat další fuzzy funkce pro korekci optických deformací způsobených vzdáleností. Nastavení parametrů takové funkce totiž závisí nejen na vzdálenost, ale také na velikosti sledovaného objektu, což do modelu vnáší další potenciální zkusení. Proto za nejvhodnější považujeme dělení viditelnosti v souladu se stanovenými okruhy blízkého a širšího zázemí, tedy 1 500 a 6 000 m. Už proto, že dosud i přes četné pokusy nebylo nalezeno uspokojivé řešení, jak modelovat např. vliv vegetačního krytu (srov. Tschan–Raczkowski–Latalova 2000; Llobera 2007a), musíme vždy chápat modelovanou viditelnost jako hrubou aproximaci, a tak s ní také pracovat. K řešení se opět ve všech případech v současnosti užívá fuzzy logiky a probabilistických modelů (Ogburn 2006; Gillings 2017, 123).

³⁵⁶ Pracovat lze např. se stanovením tzv. *vizuálního úhlu*, tedy minimální úhlem, který v dané vzdálenosti zahrne celý pozorovaný objekt (Llobera 2007).

³⁵⁷ Principiálně vychází z experimentu s pozorováním stromu, kdy v popředí lze rozlišit jednotlivé detaily, ve středním dohledu jednotlivé stromy ve skupině a v pozadí již jen celý les, jako jednolitý obraz. Rozdíl mezi první a druhou skupinou leží na hranici ca. 6600 m (Higuchi 1983).

Pokud bychom se stanovenými vstupními proměnnými prováděli výpočet pouze na základě definičního bodu lokality, byly by výsledné hodnoty významně zkreslené slepými úhly, vzniklými například umístěním definičního bodu do středu široké ostrožny, i když areál samotný zasahoval až k jejímu okraji. Ani převýšení definičního bodu tento problém neřeší a pro určení viditelnost je proto kalkulováno s vícebodovým vymezením, které zahrnuje definiční bod a zároveň hlavní lomové body polygonálního vymezení skutečného rozsahu areálu.³⁵⁸ Samotná viditelnost byla vypočtena funkcí *Visibility* se zohledněním atmosférické refrakce ve výchozím nastavení. Výsledný rastr s hodnotami vyjadřujícími počet viditelných definičních bodů sídla byl převeden nejdříve na binární variantu (viditelná / neviditelná buňka) a následně bylo určeno poměrné zastoupení takových buněk v okruhu 1500 a 6000 m. Každému analyzovanému sídlu tak bylo možno přidělit hodnotu poměrného zastoupení viditelných buněk v blízkém a širším okolí (rádius 6000 m zahrnuje i zastoupení v užším bufferu a obě hodnoty proto nejsou zcela nezávislé).

Při výpočtech hodnot pro referenční vzorek bylo postupováno obdobným způsobem a chybějící rozsah (u sídel definovaný skutečnou rozlohou) byl stanoven arbitrárně jako kružnice o poloměru 40 m.³⁵⁹ Výsledné hodnoty stanovené v diskrétních bodech sítě 2 x 2 km pro rádius 6000 m byly interpolovány exponenciální funkcí pomocí nástroje *Kernel Interpolation With Barriers*, při výsledné velikosti buněk 40 x 40 m, v maximálním rádiu 6000 m (s výchozím nastavením zbylých parametrů). Každý výpočet tak zahrnoval 29 vstupních hodnot. Takto vzniklý rastr byl dále průměrován pro okruh 6000 m, abychom potlačili vliv konkrétních měření. Odečtením takto získané aproximace obvyklé viditelnosti v širším zázemí každé potencionální lokalizace od hodnoty vypočtené pro konkrétní sídlo byla stanovena relativní odchylka, která odstraňuje vlivy regionální morfologické variability a umožňuje stanovit, zda je sídlo v regionálním pohledu v prominentní (vysoké kladné hodnoty), v obvyklé (hodnoty blízké nule) či naopak ve skryté poloze (nízké záporné hodnoty). Nejpřesnějších výsledků by samozřejmě bylo dosaženo při průměrování *totální viditelnosti* (každá buňka rastru udává počet všech viditelných buněk z této buňky; srov. Llobera 2003, 33–37), která však pro extrémní systémovou náročnost vyžaduje již na regionální bázi zapojení výpočetních clusterů (náročnost se odvíjí od celkového počtu buněk DEM, tedy z poměru rozlišení a rozsahu vstupního DEM), a takový podklad proto nelze připravit na běžné pracovní stanici.³⁶⁰ Náš přístup tento praktický nedostatek obchází právě užitím vzorkování a vytváříme tak *aproximační model viditelnosti*, dostupný i pro větší územní celky. Byly spočítány dvě varianty aproximačních modelů, a to pro viditelnost na 1500 a 6000 m. Obě

³⁵⁸ Sledované lomové body jsou generovány převodem polygonu na linii, generalizací pomocí funkce *Simplify Line* s tolerancí 10 m a převodem vertexů vzniklé linie na bodové prvky.

³⁵⁹ Poloměr je stanoven na základě průměrné rozlohy evidovaných sídel.

³⁶⁰ V našem případě trvalo získání užívaného referenčního modelu ca. týden výpočetního času a náročnost výpočtu roste s rozlišením exponenciálně.

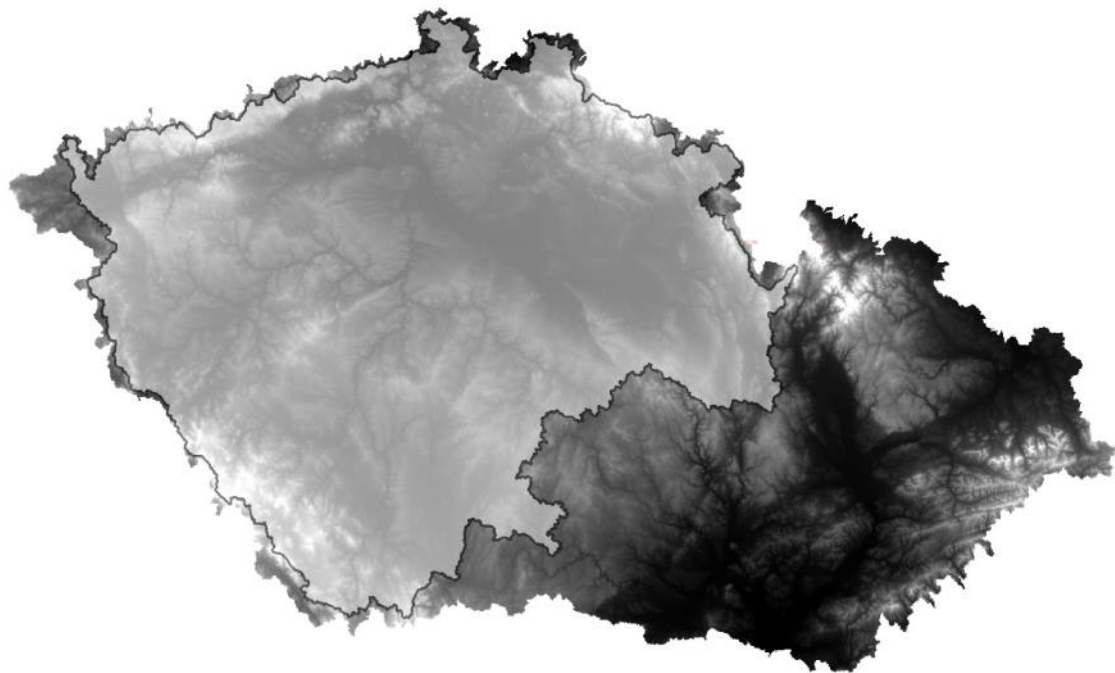
hodnoty totiž vyjadřovaly značnou míru regionalizace i na náhodném vzorku. Po přepočtu na relativní hodnoty se rozložení stalo zcela náhodným již při optickém posouzení (Obr. 14).

B.4 Modelování vodních toků a rozlivových zón

(navazuje na kap. 5.3.6)

Hydrologické modely mohou být založeny na různých úvahách a algoritmech, ale principiálně vždy souvisí s vymezením povodí, směrů odtoku a akumulace vody směrem od nejvýše položené buňky povodí k nejnižší položené buňce téhož povodí (Ai 2007; Tarboton a kol. 2009; Cavalli a kol. 2013). Vzniká tak kumulativní model odtoku, který pro každou buňku výsledného rastru stanovuje počet buněk se spádovostí vůči ní. Pokud model neobsahuje topografické chyby (zejména oblasti s nulovým odtokem – tzv. „pits“), je možné na základě směru spádu a akumulace definovat pravděpodobnou vodní síť a stanovením prahové hodnoty akumulace lze vytyčit modelové vodní toky.

Výsledek hydrologického modelování je vždy zásadním způsobem závislý na úplnosti modelu povodí. Výchozí DEM 5G jsme proto pro tuto analýzu doplnili o okolní území mimo ČR pomocí dat EU-DEM. Jednalo se zejména o horní tok Lužnice a Dyje v Horním Rakousku a povodí Ohře v Horní Falci. Výsledný DEM tak zahrnuje všechna povodí zasahující na území ČR až k rozvodnici (Obr. 65). Nevýhodou zahrnutí EU-DEM je již zmíněná nižší přesnost modelu (viz příloha B.1), avšak oblasti postihované pouze EU-DEM sloužily hlavně pro určení validních hodnot akumulace odtoku a Strahlerových řádů (viz dále). Výsledný model byl o tyto oblasti zpětně ořezán. Další úpravou vstupního

Obr. 65. Úprava výškopisného modelu pro účely hydrologického modelování. DEM vznikl sloučením modelu 5. generace podle LLS (ČR) a EU-DEM (pro okolní státy). Podkladová data Copernicus a ČÚZK.

DEM bylo vyrovnání vodních ploch pomocí dat DIBAVOD, kdy byly vodní plochy (vrstva *DIBAVOD_A05_nadrze*) vyrovnány na minimální hodnotu výšky pro každou evidovaný případ.

Prahovou hodnotu akumulace pro definici toku navrhují M. Kuna a A. Danielisová pro české prostředí stanovit na spádovou oblast 0,25–1 km² (Kuna–Danielisová 2009, 3). Abychom se vyhnuli nutnosti potýkat se s velikostí spádového území, rozhodli jsme se využít jiného, univerzálnějšího postupu, a to určení limitu podle tzv. *Strahlerových řádů*. Tato metoda vychází z analýzy směru odtoku, kdy každá buňka s nulovým přítokem (tedy každý bod na rozvodnici) získává hodnotu 1. Každá buňka, kde se slévají alespoň dvě sousední buňky stejného stupně získává hodnotu o 1 vyšší (Strahler 1967, 914). Vznikají tak toky jednotlivých řádů, přičemž v případě užitého DEM o rozlišení 8 x 8 m dosahuje nejvyššího stupně Vltava za soutokem s Otavou (14. řád). Jako hraniční hodnota pro definici vodního toku byl experimentálně stanoven pátý a vyšší řád vodních toků.

Pro definici vodních toků byl zúžitkován nástroj TauDEM sestavený D. Tarbotonem jako rozšíření standardních nástrojů ESRI ArcGIS.³⁶¹ Nativní nástroje ESRI ArcGIS se bohužel ukázaly pro modelování hydrologie jako nevhodné, a to ze dvou důvodů: (1) nedokázaly pracovat s odpovídající velikostí DEM (aplikace byla nestabilní) a (2) výsledná data obsahovala výpočetní chyby. Další výhodou TauDEM je možnost plného využití systémových prostředků při výpočtech, protože (na rozdíl od ESRI ArcGIS) TauDEM využívá technologie multithreading a dovoluje rozdělit výpočty mezi více logických procesů, čímž dojde k plnému vytížení vícejádrových CPU. Výpočty jsou pak omezeny zejména dostupnou pamětí RAM, případně rychlostí pevného disku se stránkovacím souborem. Proto v první fázi zpracování lépe posloužily nástroje TauDEM: k odstranění bezodtokových buněk (*Pit Remove*), určení směru odtoku (*D8 Flow Directions*) a určení Strahlerova řádu (*Grid Network*).

Hydrologické vlastnosti krajiny jsou samozřejmě netriviální a zcela exaktní přístup by zahrnoval zohlednění vlastností podloží, i nadloží, stejně jako lokálních srážkových podmínek a dalších parametrů. Většina těchto hodnot je však proměnlivá v čase (krátkodobě – počasí; dlouhodobě – klima), a proto bychom pokusy o jejich aproximaci zanášeli do modelu větší a větší zkreslení, než pokud vycházíme z arbitrárních hodnot a chápeme výsledek pouze jako expertní odhad skutečného stavu. Jak navrhuje M. Kuna, pro zpřesnění modelu je možné využít principu modelování záplavových území (Kuna–Danielisová, 3–4), nebo spíše potenciálního výskytu rozlivů. Pohyb vody vždy probíhá v konkrétní dynamice, je závislý na proměnných odtoku a přítoku, a proto hovořit přímo o modelování záplav nelze. Takové modelování by vyžadovalo mnohem komplexnější řešení, se zohledněním profilu průtoku, rychlosti pohybu vody a dalších kvalit, které nemůžeme ve vztahu k minulé krajině predikovat a ani pro to nedisponujeme

³⁶¹ <http://hydrology.usu.edu/taudem/taudem5/>

výpočetními kapacitami. Pro určení míry pravděpodobnosti rozlivu zvažujeme místo toho výškový rozdíl buňky s vodním tokem v povodí každé buňky rastru (8 x 8 m) s vymezením vodního toku. Tento postup modeluje situaci, kdy postupně stoupá hladina toku a voda se rozlévá zpětně do výše položených partií terénu i mimo modelovaný vodní tok.

Abychom získali rozlivové zóny, bylo nutné generované vodní toky převést na body klasifikované podle jednotlivých řádů. Předpokládáme totiž, že toky vyšších řádů se mohou rozlévat také do povodí toků nižších řádů. Do povodí buněk na soutocích proto potřebujeme zahrnout i celé povodí podřazených toků. Ve výsledku se tak algoritmus skládal z 10 oddělených výpočtů pro každý řád toku (5–14). Celkem bylo identifikováno 30.804.579 bodů na tocích, a tedy i výsledných povodí, pro něž byla určena nulová hodnota výšky, tedy skutečná nadmořská výška v nejnižším bodě. Tyto rastry se zónami výšek podle povodí pro každou buňku toku byly odečteny od skutečné výšky terénu, čímž jsme získali hodnoty relativního převýšení vůči nejbližšímu toku ve směru spádu v každém bodě každého povodí. Poté byly z dílčích rastrů odstraněny oblasti přesahující maximální výšku rozlivu předpokládanou pro danou třídu vodního toku a následně byly rastry sloučeny do jediné vrstvy nástrojem *Mosaic to New Raster*, s pravidlem FIRST a v pořadí vstupních rastrů od nejnižšího řádu po nejvyšší. Výška potenciálního rozlivu je stanovena vzhledem ke Strahlerovu řádu, a to nelineárně na základě empirického testování (viz Tab. 14).

Řád toku	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Maximální rozliv (m)	0,1	0,4	0,7	1,3	2	3	4	5,5	7	9

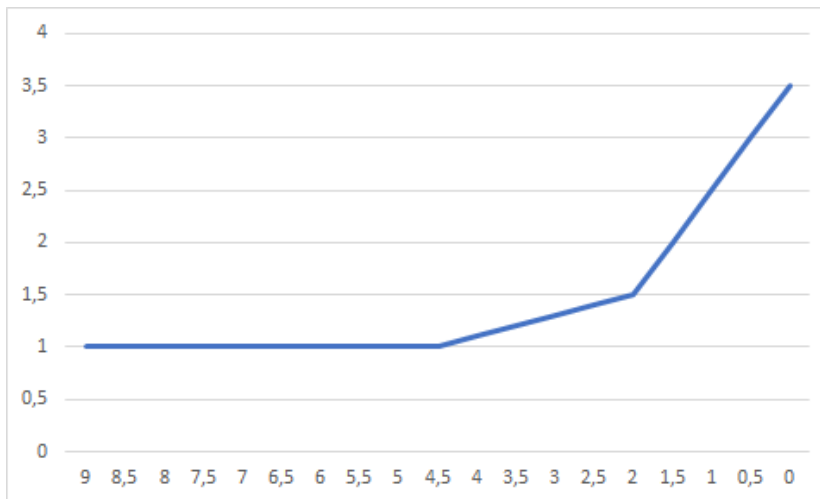
Tab. 14. Vztah mezi Strahlerovým řádem toku a maximální výškou rozlivu. Zpracoval D. Novák.

Mezi produkty celého poměrně složitého a časově náročného procesu patří dva základní výstupy: (1) **model vodní sítě** a (2) **model rozlivových zón**. Oba tyto modely slouží v našem případě jako důležitá vstupní data pro popis parametrů sídel, ale lze je užívat i mnohem obecněji v jiných aplikacích. Výhodou je jejich úplnost pro celé území ČR, nevýhodou jsou některé nepřesnosti způsobené chybami a odchylkami ve vstupních DEM.

B.5 Modelování dostupnosti a přirozené komunikační sítě

(navazuje na kap. 5.3.7)

Výpočet modelu dostupnosti se skládá ze třech složek – (1) DEM, (2) funkce závislosti času na vzdálenosti a (3) frikčního povrchu. Pro modelování byl použit DEM 5G, Toblerova funkce (podrobněji viz kap. 5.3.7) a reklasifikovaný model přirozených rozlivů (viz předchozí kapitola). Výsledný frikční povrch, který slouží jako časový multiplikátor, po zakomponování modelových rozlivů nabývá hodnot 1–3,5. Nejvyšší rychlosti pohybu je tak při započtení Toblerovy funkce dosaženo při negativním sklonu

Graf 48. Vztah mezi hloubkou rozlivu v metrech (horizontální osa) a stanovenou frikcí (vertikální osa), tedy násobitelem časové náročnosti průchodu. Zpracoval D. Novák.

2,86°, a to rychlosti 4,8 s / 8 m (velikost jedné buňky), tedy ca. 6 km/h; na rovině nejvyšší rychlost dosahuje 5 km/h. V případě průchodu vodním tokem dojde na rovině ke zpomalení až na 1,4 km/h (Graf 48). Užitý algoritmus je anizotropní a je proto třeba poznamenat, že

za rovinu považujeme též pohyb po vrstevnici, bez ohledu na vlastní sklon svahu. K provedení výpočtu posloužil nástroj *Path Distance Back Link* v ESRI ArcGIS.³⁶²

Uvedený výpočet byl aplikován na dvě soustavy cílových bodů. Předně na (1) **samotná sídla** a ve druhém sledu také na (2) **body referenčního vzorku**. Pro každý cílový bod byl ve výsledku modelován průchod terénem v okruhu 6000 m, a z něj extrahována hodnota poměrného zastoupení buněk, které jsou z cíle dostupné do hodiny chůze (inverzní hodnotu oproti směru výpočtu zajišťuje asymetričnost Toblerovy funkce; Graf 2). Generované rastry dále sloužily při sledování dalších vlastností zázemí sídel. Stejně jako u viditelnosti jsme interpolací³⁶³ a průměrováním v okruhu 6 km získali *aproximační model dostupnosti*, k němuž vztahujeme hodnotu *komunikační prominence*, tedy rozdíl místně obvyklé a skutečně zjištěné hodnoty dostupnosti.

Nad rámec tohoto výpočtu byla pro referenční vzorek generována dostupnost okolí do 12 km, ze které byly extrahovány přirozené komunikační trasy (*Flow Direction* → *Flow Accumulation* → *Stream Order* → *Stream to Feature*). V první fázi za přirozené trasy považujeme ty, které nabývají alespoň sedmého Strahlerova řádu. Taková síť má optimální hustotu pro další užití při modelování přirozené komunikační sítě a zároveň dosahuje téměř k okraji sledovaného okruhu. Výhodou rozdělení tras podle Strahlerových řádů je souběžné stanovení relativní váhy tras v rámci modelu. Nejvyšší váhy logicky nabývají trasy nejbližší k výchozímu bodu. Trasy s vysokou váhou se nicméně objevují i dále od středu, a to v krajině, jejíž úseky jsou obsluhovány specifickým koridorem.

³⁶² Nutno podotknout, že podobně by bylo možné využít i nástroje *Path Distance Allocation*. Tento nástroj však v ESRI ArcGIS 10.2.2 z blíže nespecifikovaného důvodu nedokáže správně kalkulovat vliv Toblerovy funkce (parametr *vertical factor*).

³⁶³ Exponenciální funkcí pomocí nástroje *Kernel Interpolation With Barriers*, při výsledné velikosti buněk 40 x 40 m, v maximálním rádiu 6000 m při výchozím nastavení zbylých parametrů.

Díky výraznému nepoměru v rozestupu bodů referenčního vzorku (2 km) a maximální sledovanou vzdáleností (12 km) dochází k žádoucímu překryvu výstupů dílčích modelů. Jejich syntézou je možné dospět k potlačení relativně marginálních tras, a naopak k identifikaci tras s vysokým potenciálem pro model jako celek (Déderix 2016, 558). K tomu byla užita funkce *Line Density* s výpočetním oknem o poloměru 50 m a se zohledněním relativní váhy trasy.³⁶⁴ V komunikačně méně prostupných oblastech syntézou zaniká vztah výsledného modelu ke konkrétním cílovým bodům a vzniká rastr udávající pravděpodobnost, že součást krajiny bude užívána ke komunikačním účelům. V rovinném terénu bez vodních toků model zachovává pravidelnou síť, která souvisí s nízkými vlivem volby konkrétní trasy na časovou náročnost průchodu. V podstatě to znamená, že v daném terénu se vyplatí jít nejpřímější cestou k cíli, a polohu komunikací proto nelze z terénní konfigurace predikovat. Výhodou zvolené metody je zahrnutí neurčitosti zapříčiněné anizotropním pohybem, neboť model kalkuluje s trasami v obou směrech a teprve jejich průsečíky (resp. blízkost) dává za vznik přirozeným komunikacím.

Za přirozené komunikace považujeme ty části modelu, kde syntetická hodnota hustoty modelovaných tras přesahuje celkovou průměrnou hodnotu modelu. Tyto hodnoty byly extrahovány do **modelu přirozené komunikační sítě**. Rastr byl dále pomocí funkce *Focal Statistics* průměrován pro okruh 6000 m a odečten od modelu přirozených komunikací. Z výsledného rastru udávajícího relativní odchylku od místně obvyklé hodnoty byly za podmínky $X > STD$ extrahovány **přirozené koridory**, tedy uzlové body a části komunikační sítě s nejvyšším relativním významem pro průchod krajinou.

B.6 Edge effect a jeho potlačování

Je třeba zmínit, že většina užitých metod modelování prostorových dat v GIS je významným způsobem ovlivněna blízkostí hranice datových podkladů (tzv. *edge effect*). Tato zkreslující vlastnost modelů souvisí s užitím výpočtů na základě okolních hodnot, a to ve chvíli, kdy nejsou všechny hodnoty v modelu dostupné (výpočetní okno zahrnuje hodnoty *null*, i přestože jde o kontinuální data; Conolly–Lake 2006, 292). Dosah zkreslení pak přirozeně narůstá s velikostí výpočetního okna, resp. jeho poloměrem, a každá buňka, u které poloměr výpočetního okna zasahuje alespoň částí mimo DEM, nese zkreslení s váhou odpovídající poměrnému zastoupení chybějících hodnot. Nejlepším způsobem, jak zabránit zkreslení, je vytvořit DEM s obalovou zónou, kde se sice nevyskytují analyzovaná data, ale který obsahuje všechny vstupní hodnoty nutné pro jednotlivé výpočty. Takový buffer bychom sice mohli mít k dispozici v podobě EU-DEM, jeho odlišnosti od DEM 5G jsou však tak velké (viz příloha B.1), že bychom naopak do výsledků zanášeli jiné zkreslení, které však již nelze přesněji odhadovat. EU-DEM tak byl použit jako obalová zóna pouze v jediném případě, a to při výpočtu

³⁶⁴ Váha každé trasy je stanovena od 1 do 50 s krokem po 10. Trasy 12. řádu tedy mají padesátinásobnou hodnotu tras 7. řádu, ale jen o pětinu vyšší oproti trasám 11. řádu.

modelové vodní síť, kde by bylo jinak zkruslení extrémní a chybějící hodnoty by mohly zcela změnit výsledky v celém modelu, nikoli jen při jeho okrajích (souvisí s akumulací hodnot v povodí; viz příloha B.4).

Pokud bychom vyřadili všechna teoreticky zkruslená data, přišli bychom o ca. 11 % hodnocených sídel, tedy např. o celé Chebsko a klíčové horské oblasti. Za menší problém tak považujeme výpočetní odchylku než vyřazení části souboru. Při obecné neurčitosti archeologických dat je uvedené zkruslení vždy daleko pod významově důležitou hranicí. Abychom mohli zahrnout příhraniční oblasti, *edge effect* se v práci snažíme omezovat dvěma způsoby: (1) nahrazením absolutních hodnot poměrným zastoupením, kdy vlastnosti chybějících hodnot považujeme za totožné se skutečně hodnoceným DEM ve zbytku výpočetního okna; (2) užíváním relativních hodnot, tedy odchylky od lokálního průměru, kdy je vlastní *edge effect* započítán do trendového povrchu a tím je potlačen jeho vliv. I přes oba uvedené postupy je však nutné přiznat, že jistého zkruslení hodnoty v pohraničí dosahují a musíme s nimi proto nakládat se zvýšenou opatrností.

Obr. 66. Nově dokumentované tvrziště na vrchu Mramor u Litně (okr. Beroun). Foto D. Novák.

C Exkurz 3: Drobná vrchnostenská sídla na Křivoklátsku

V letech 2011–2014 byl v oblasti širšího Křivoklátska (okresy Beroun, Kladno, Rakovník, Rokycany) proveden terénní průzkum drobných vrchnostenských sídel (Novák–Vařeka 2012; 2013; 2014; 2015), který navazoval na předchozí extenzivněji zaměřené studium (Novák 2013). V průběhu průzkumu byla vyhotovena nová plánová dokumentace 20 sídel dochovaných z větší části v lesním prostředí ve formě reliéfních tvarů. Ač jde obvykle o známé lokality, mnohdy se podařilo v terénu dokumentovat dosud opomíjené skutečnosti. Na vzorku je možné demonstrovat variabilitu drobných sídel, jež souhrnně vystupují v pramenech a publikacích jako „tvrze“, ale i těch, jež stojí za hranicí tradičního chápání této volně definované kategorie lokalit.

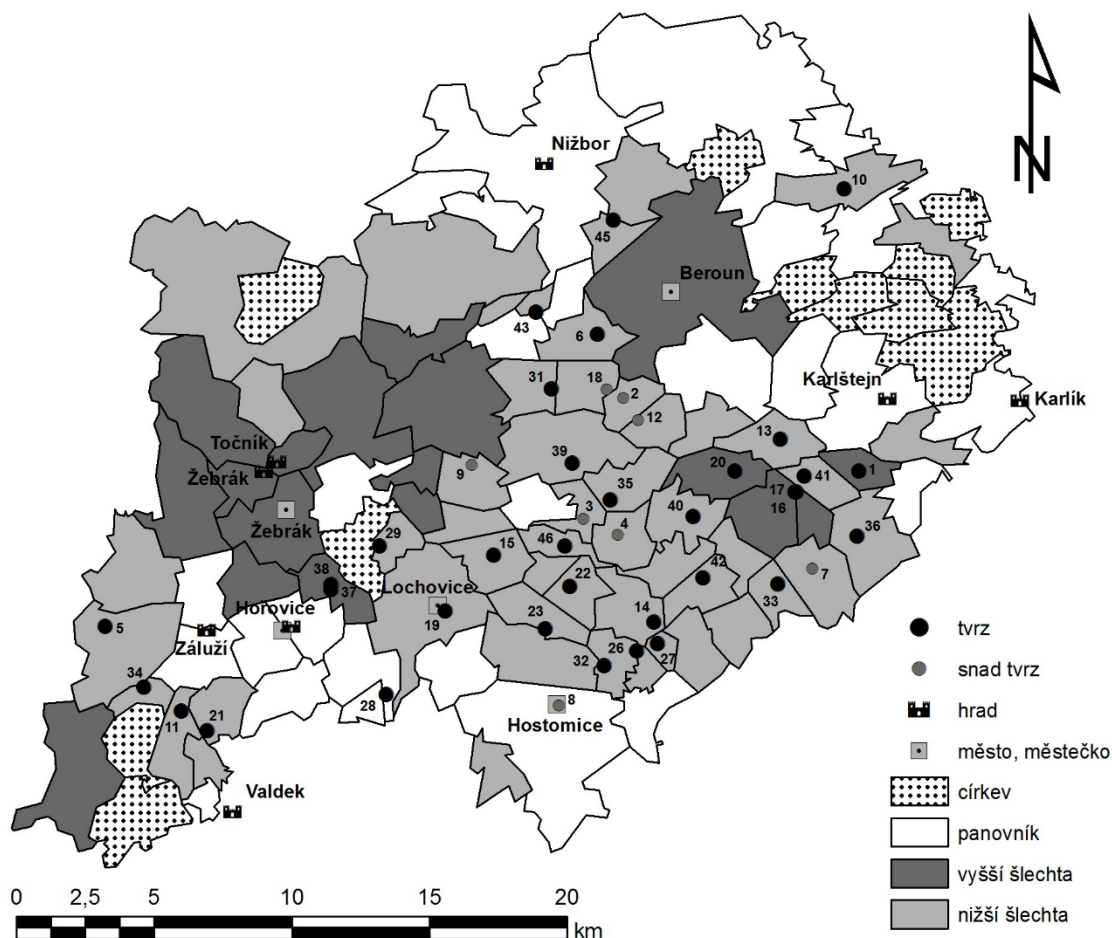
Cílem následující kapitoly není vyčerpávající popis sídel či sídelní struktury, ale naznačení možných klíčových výzkumných témat a ilustrace komplexity možného vývoje i v poměrně úzkém prostorovém rámci kompaktního regionu.³⁶⁵ Ke každému tématu srovnáváme prostřednictvím úryvků původních textů dosažená zjištění, pokoušíme se sumarizovat celkový stav a navrhnout nové badatelské otázky.

C.1 Stav dochování sídel

Z 22 posuzovaných tvrzí na **Berounsku** bylo možné ve 14 případech analyzovat jejich formální vlastnosti, zatímco stav zachování u zbývajících lokalit takový rozbor vylučuje. Z toho v deseti případech se zachovalo pouze tvrziště a ve zbývajících pěti se setkáváme s nadzemně zachovanými stavebními objekty.³⁶⁶

³⁶⁵ Projekt se zaměřoval pouze na sídla řazená do vrcholného a pozdního středověku. Detailní popis lze nalézt ve výše jmenovaných příspěvcích v periodiku *Archaeologia historica*, obsahujících katalogy lokalit na jednotlivých okresech a obsáhlou bibliografii. Další informace se nacházejí ve zmíněném souhrnném textu vycházejícím z diplomové práce autora.

³⁶⁶ Oproti publikovanému stavu bylo v roce 2017 na upozornění J. Synka v terénu nově evidováno potenciální tvrziště nedaleko Litně (Obr. 66), při cestě pod vrcholem v západní části hory Mramor. Jedná se o drobný pahorek (průměr 9 m) s charakteristickou středovou vkleslinou (4 m; hloubka více než 1 m), obehnaný příkopem a valem (9–10 m). Interpretace objektu není vzhledem k omezeným celkovým

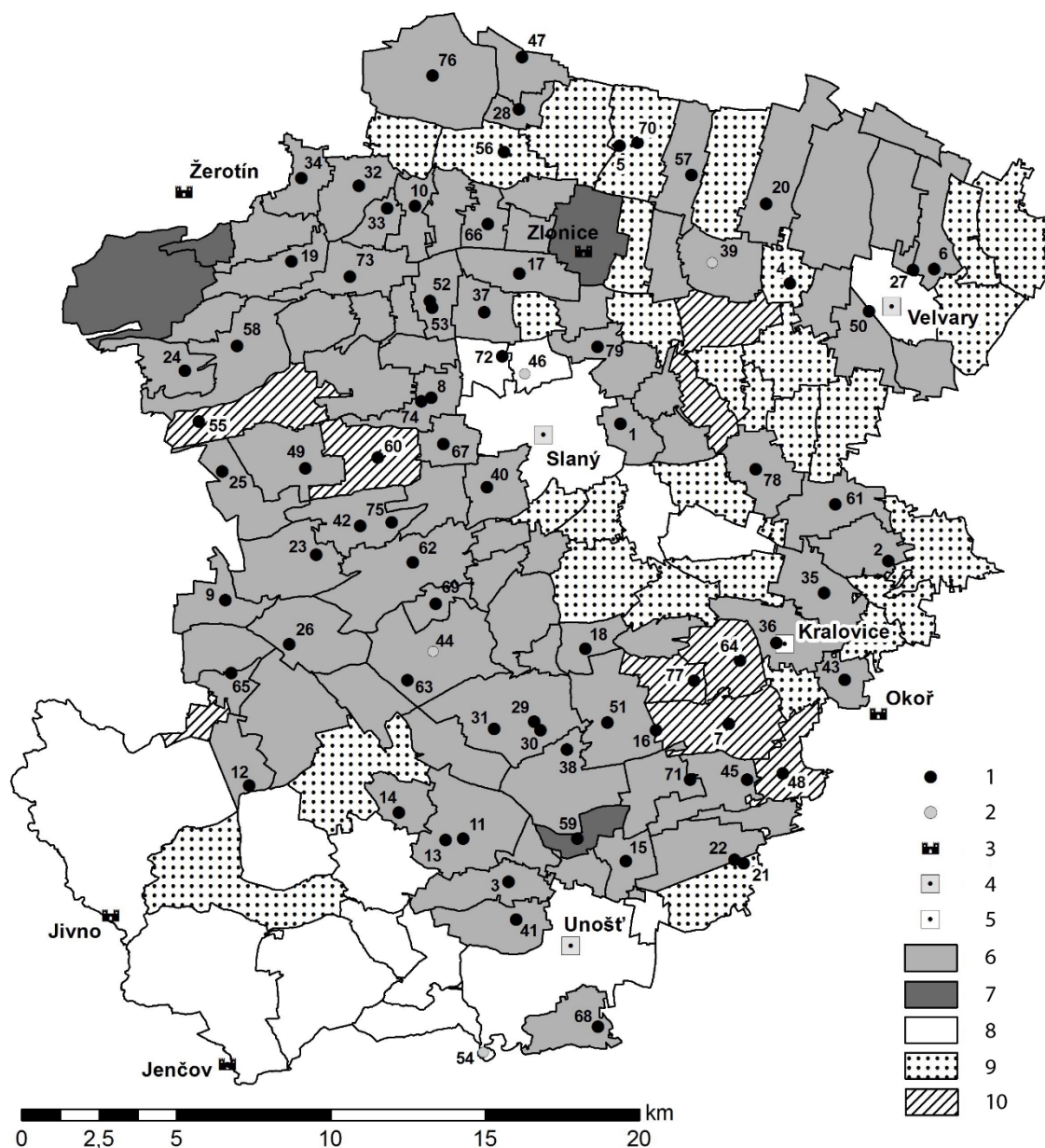

Obr. 67. Majetková držba na Berounsku počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel včetně sledovaných tvrzí. Mapa D. Novák.

Obdobně jako v jiných regionech potvrzuje i okres **Kladno**, že v terénu identifikovaných a dodnes dochovaných lokalit je jen velmi málo. Z celkem 75 spolehlivě doložených středověkých sídel je dnes v terénu patrných devět tvrzíšť a pět rozsáhlejších nadzemně zachovaných staveb, které řadíme do vrcholného až pozdního středověku. V téměř dvaceti případech evidujeme jen torza objektů nebo jsou k dispozici starší zmínky o dnes již neexistujících lokalitách. Překvapivé je, že likvidace několika tvrzí a tvrzíšť v nedávné době proběhla bez archeologické dokumentace.

Na rozsáhlém **Rakovnicku** se dodnes dochovalo jen nevelké množství malých opevněných sídel. Celkem evidujeme jedenáct tvrzíšť, která mohla být posuzována, a dalších šestnáct lokalit známe jen ze starších popisů nebo předpokládáme zachovaná torza jejich staveb v dnešních objektech. Stavebně historické průzkumy, které by takové

rozměrům (19–21 m) zcela bezproblémová. Nemuselo se jednat přímo o sídlo, ale kupříkladu o strážnici. Datační materiál se bohužel sběrem získat nepodařilo, lokalita však v případě potvrzení interpretace představuje jedno z nejlépe zachovalých tvrzíšť v oblasti a zároveň poměrně atypický příklad malého opevněného areálu v dominantní, nikoli však nepřístupné poloze.

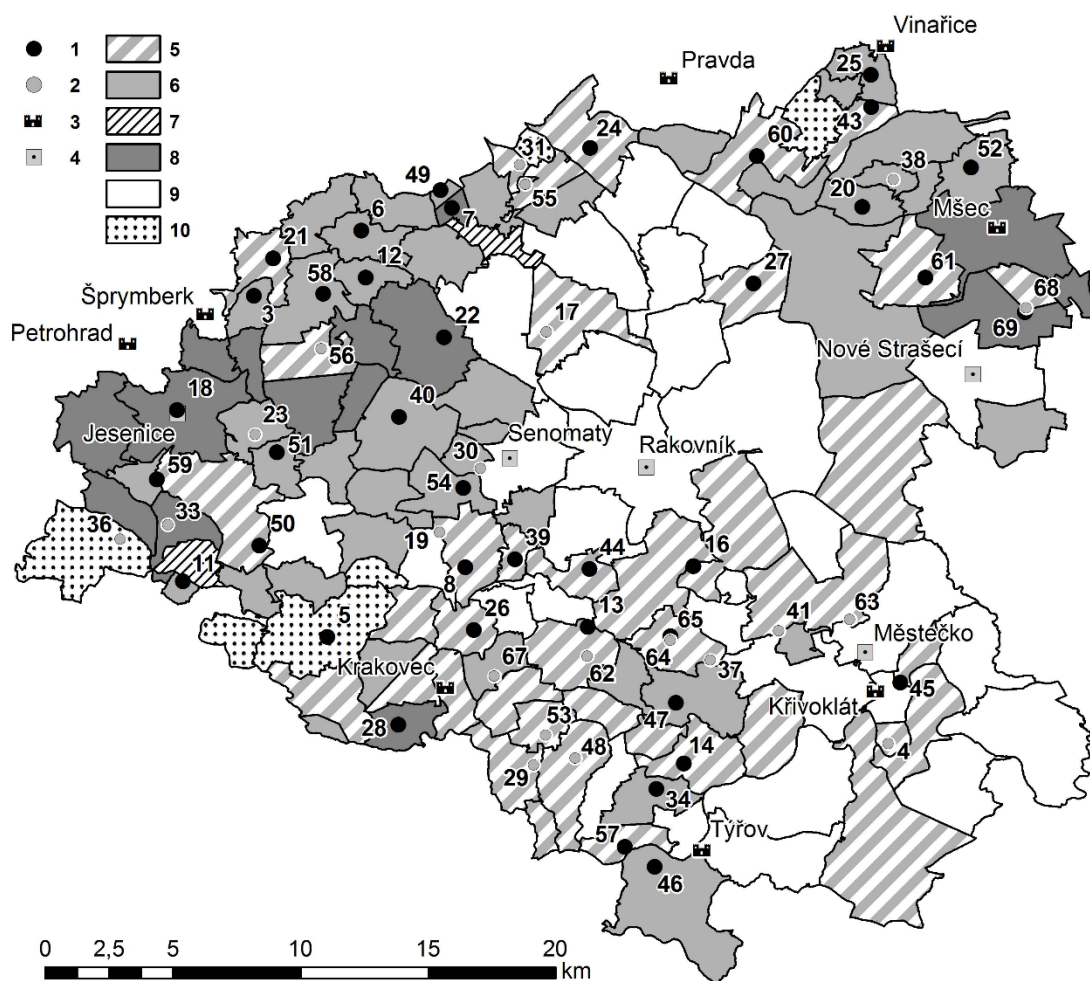

Obr. 68. Majetková držba na území okresu Kladno počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. 1 – tvrz; 2 – pravděpodobně tvrz; 3 – hrad; 4 – královská, komorní města a městečka; 5 – poddanské městečko; 6 – nižší šlechta; 7 – vyšší šlechta; 8 – královské zboží; 9 – církev; 10 – měšťané. Mapa D. Novák.

domněnky mohly potvrdit, bohužel dosud chybí. Pouze u 24 středověkých sídel známe jejich přesnou polohu.

Na **Rokycansku** v pozdním středověku evidujeme s jistotou 21 tvrzí a 15 dalších, u kterých je pravděpodobnost jejich existence vysoká. Z tohoto počtu dnes můžeme blíže popsat 12 lokalit, ze kterých tři byly zkoumány dříve, avšak v terénu již nejsou patrné a další dvě tento osud pravděpodobně brzy čeká. Dvě sídla se dochovala ve hmotě mladších staveb a ostatní lokality představují celá nebo částečně dochovaná tvrziště.

*

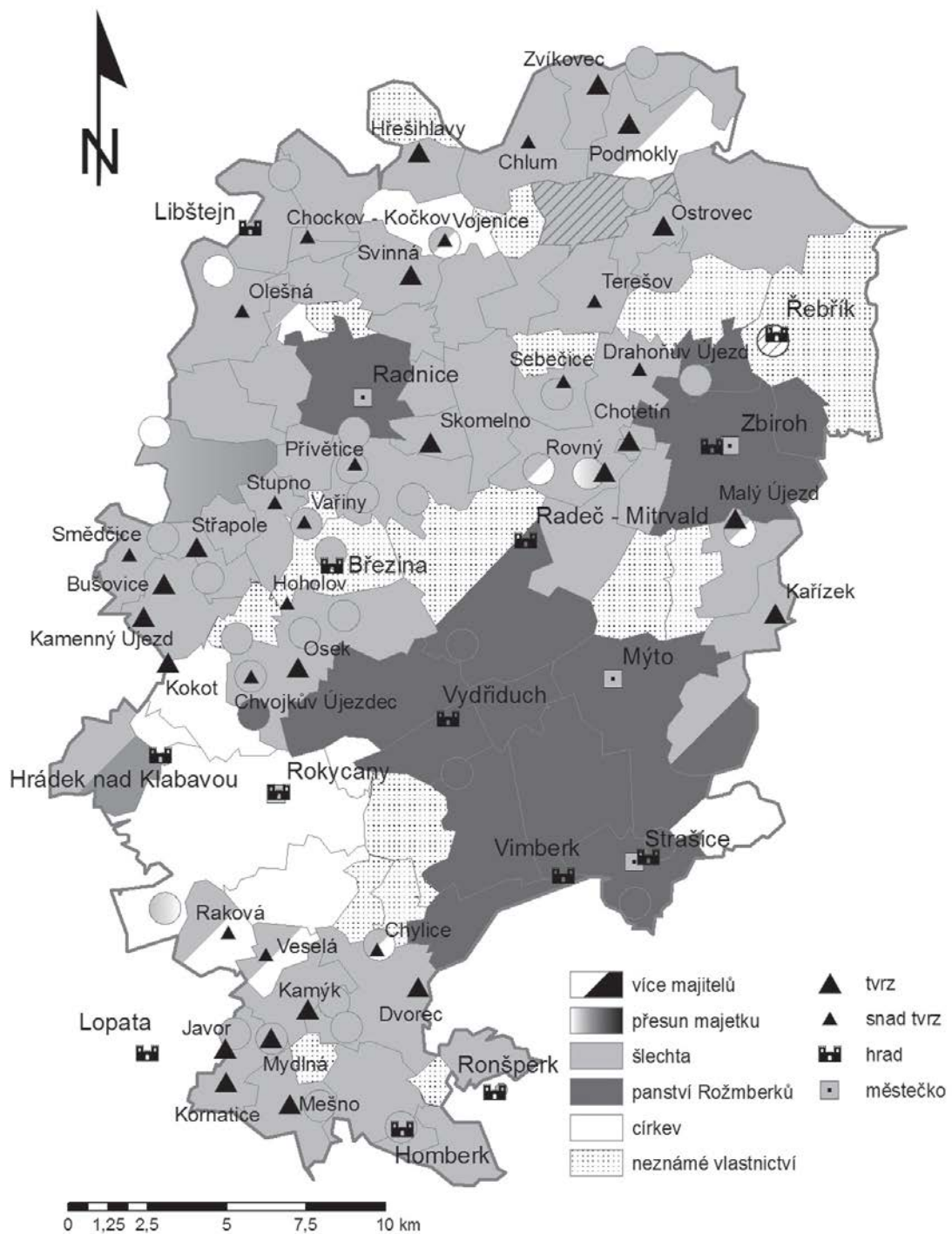
Obr. 69. Majetková držba na území okresu Rakovník na přelomu 14. a 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. 1 – tvrze; 2 – hrady; 3 – města a městečka; 4 – manské statky; 5 – nižší šlechta; 6 – držba měšťanů; 7 – panství vyšší šlechty; 8 – královské zboží; 9 – církev. Mapa D. Novák.

Terénní zjištění prokazují, že výpověď dochovaných sídel představuje pouhé torzo skutečného stavu, a to napříč sledovanými okresy. Je lhostejno, zda byly regiony zásadněji postiženy pustnutím vsí (Rakovnicko, Rokycansko), nebo se sídelní síť proměnila pouze omezeně (Berounsko, Kladensko). Ve všech případech se potýkáme s neúplným vzorkem a hodnotit absolutní i relativní počty je tak nadmíru ošemetné. Nemůžeme očekávat, že by v důsledku běžících i budoucích výzkumů došlo k razantnímu nárůstu evidovaných terénních pozůstatků. O to důslednější proto musí být jejich ochrana a soustředění se na tvorbu kvalitní terénní dokumentace. Pokud se naše poznání má dále rozvíjet, nebude se zároveň možné vyhnout aplikaci destruktivních archeologických metod při sledování zcela konkrétních otázek na cíleně vybraných lokalitách. Takový postup však musí být veden jasným záměrem a širším vědecky zdůvodněným programem, nikoli prostým zájmem o popis podoby té či oné lokality.

C.2 Distribuce sídel

Drobná středověká sídla na **Berounsku** zjišťujeme téměř výlučně v jižní a jihovýchodní části okresu, v oblasti sevřené na jihovýchodě hřebenem Brd, na severovýchodě tokem

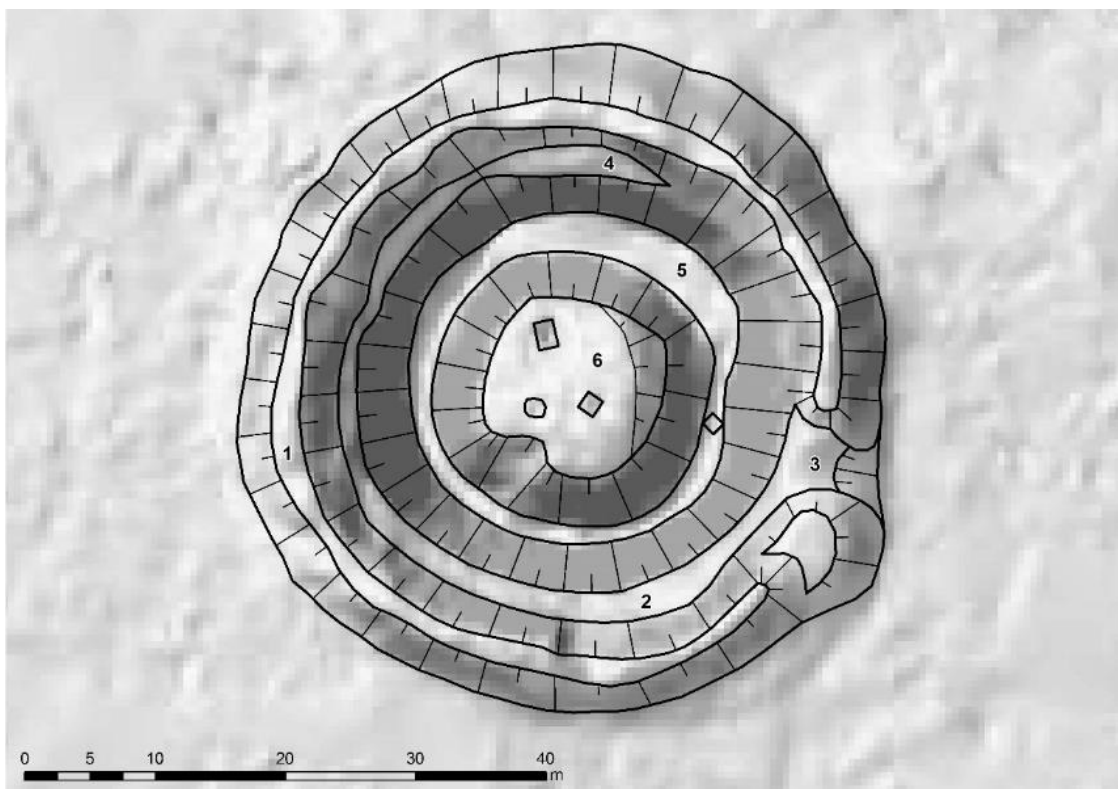
Berounky a na západě zhruba předpokládaným průběhem historické dálkové komunikace z Prahy přes Beroun do Plzně a jižního Německa (Řezenská a Norimberská stezka; srov. Vávra 1973). Největší koncentraci menších opevněných sídel vykazuje nevelké území mezi Tmaní, Lochovicemi, Osovem a Litní o rozloze cca 150 km². Evidujeme zde 16 z 21 blíže dokumentovaných tvrzí a 28 drobných sídel z celkem 45 spolehlivě evidovaných na Berounsku (62 %). Většina ostatních sídel se nachází v širším okolí

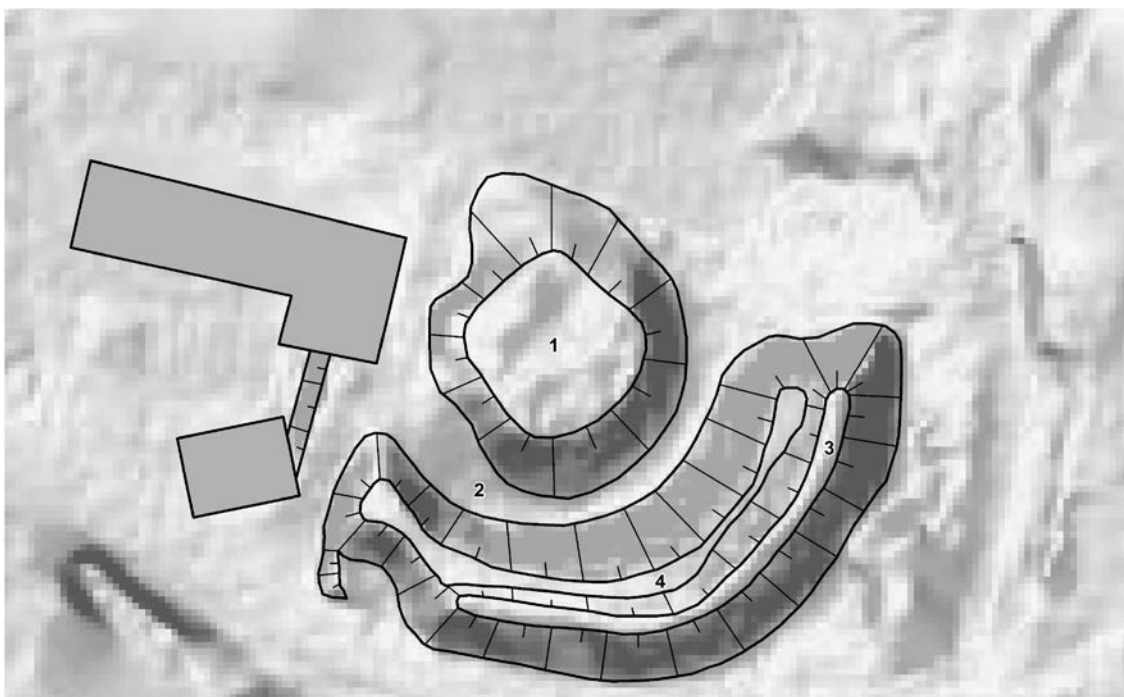
Obr. 70. Majetková držba na Rokycansku počátkem 15. století s vyznačením jednotlivých sídel. Mapa D. Novák, L. Holata, P. Vařeka.

Hořovic, ovšem hustota jejich zastoupení je mnohem nižší (celkem 10). Umístění sídel přirozeně koresponduje s držbou nižší šlechty, která se na Berounsku nachází téměř výlučně na jižní a jihozápadní části okresu. Ostatní území dnešního okresu zaujímaly rozsáhlé statky královské, církevní a državy vyšší šlechty (Obr. 67).

Také v okrese **Kladno** distribuce drobných vrchnostenských sídel koreluje s majetkovou držbou v pozdním středověku (Obr. 68). Absenci těchto sídel v jižní části okresu vysvětluje koncentrace zeměpanského majetku tvořícího součást Křivoklátska. Nepočtené je též jejich zastoupení východně od Slaného a v okolí Velvar, kde jsou rozšířeny domény různých církevních institucí, ale také državy královského města Slaný a jeho měšťanů. Největší koncentraci sídel naopak shledáváme v oblasti s majetkem rozdrobeným mezi nižší šlechtu, která tvoří téměř souvislý pás od severozápadní hranice okresu, podél její západní strany a západně od Slaného a dále k jihovýchodu až k Buštěhradu. V jihovýchodní části, nejbližší Praze, nacházíme majetky pražského patriciátu. V některých případech vedlo drobení rodové držby ke vzniku více sídel v jedné lokalitě (např. tři tvrze v Kladně), jinde je přítomnost několika sídel důsledkem rozdělení majetku mezi různé vlastníky (např. Neprobylice, Hostouň) a setkáváme se také se sídly ve velmi blízko sebe položených sídelních jednotkách (např. Velká Dobrá a Malá Dobrá tvořící dnes jednu obec).

Obr. 71. Smrk (Drahouš). Plán tvrziště. 1 – val; 2 – plochý stupeň ve vnější části příkopu; 3 – prolomení valu; 4 – místo předpokládaného vstupu do tvrze; 5 – příkop; 6 – vrcholová plošina. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

Obr. 72. Tlusty. Plán tvrziště. 1 – centrální pahorek; 2 – příkop; 3 – val; 4 – plochý stupeň. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

Charakteristickým rysem majetkové struktury **Rakovnicka** v předhusitském období je mimořádný rozsah zeměpanské držby (Obr. 69), která společně s křivoklátskými manstvími zahrnuje více než polovinu sledovaného území. Koncentrace královských statků je výsledkem dlouhodobého formování panovnického hvozdu v oblasti střední Berounky (Mže) sahající až do raného středověku, jehož podoba a uspořádání je předmětem diskuse (nověji Durdík 2002; 2009, 458; Nachtmanová–Razím 2010, 12–30; Razím 2002, 659–674; 2002a). Z hradu Křivokláta bylo na počátku 15. století spravováno rozsáhlé dominium a okrajově sem zasahuje také panství náležející královskému hradu Týřovu. Ke křivoklátskému manskému systému, který je doložen až od 14. století (Kočka 2009, 113–121; Nachtmanová–Razím 2010, 22; Sedláček 1882–1927, VIII: 47–50), se řadí minimálně 37 menších držeb se sídly nižší šlechty vázané služebným vztahem k panovníkovi. Statky zapojené do manské soustavy se na Rakovnicku soustřeďují především na jihu a jihovýchodě v okolí Křivokláta, další nacházíme i v jiných částech sledovaného území. Statky nižší šlechty s doloženými drobnými sídly se na konci 14. a počátku 15. století koncentrují na okraji královského zboží. Do okrajových částí Rakovnicka zasahují také državy vyšší šlechty, jako jsou Kolovratové (okolí Mšece a Kolečovic) nebo Janovicové na Petrohradě (v okolí Jesenice), kde ojediněle taktéž zjišťujeme drobná sídla, která mohou indikovat dynamiku majetkové držby (získání drobných statků se staršími sídly?). Stejně tak sem okrajově zasahují majetky církevních institucí, plaských cisterciáků a Svatovítské kapituly na

jihozápadě, kde se také nacházela drobná sídla (Čistá, Podbořánky). Pouze dvě vsi drželi v předhusitském období rakovničtí měšťané, v nichž však konkrétní sídla neevidujeme.

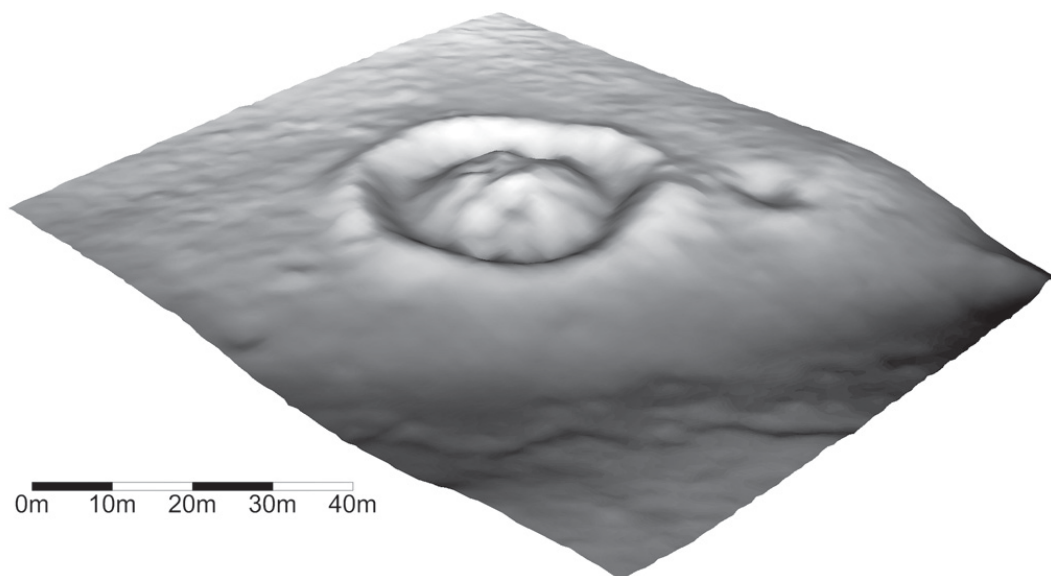
Na **Rokycansku** sídla nejsou rozložena rovnoměrně a vytvářejí nejvýraznější kumulace v jižní a západní části okresu, početné jsou také severně od Radnic a několik lokalit zjišťujeme na Zbirožsku. Jejich výskyt dobře odráží koncentraci roztržité držby drobné šlechty. Naprostou absencí malých sídel se vyznačuje rozsáhlé dominium Rožmberků a arcibiskupské državy (Obr. 70), kde nacházíme sídla označovaná jako hrady (Strašice, Zbiroh, Vimperk, zřejmě též Vydrůdich na rožmberském panství a arcibiskupský hrad v Rokycanech) a několik městeček (rožmberské Mýto, Radnice, Strašice; arcibiskupské Rokycany; srov. Vařeka a kol. 2011).

*

Neoddiskutovatelná vazba mezi malými šlechtickými statky a drobnými sídly nás nemůže překvapit. Projevuje se jako nejsilnější faktor obecné distribuce sídel a svým způsobem jako determinant jejich existence. O to více by nás měly zajímat případy, kdy taková spojitost neplatí, a formy sídel, která jsou přípustná i v kontaktu s dominiem významného seniora, kterým může být stejně dobře panovník, jako církve nebo nejvýznamnější šlechtické rody. Problematika se tak svým způsobem rozpadá do několika celků, které dělí vzájemný vztah držitele, sídla a sídelní struktury. Dokud sídla považujeme za prostá vrchnostenská obydlí, nedostaneme se v jejich výzkumu dále než ke

Obr. 73. Hluboký (Lhota u Rakovníka). Plán tvrziště. 1 – příkop; 2 – val; 3 – rybníky; 4 – vrcholová plošina; 5–6 – konkávní objekty (pravděpodobně mladší narušení). Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

Obr. 74. Trojrozměrný model tvrziště Javor na základě dat získaných technologií LLS.
Pohled od severozápadu. Zpracování dat a model L. Starková, D. Novák.

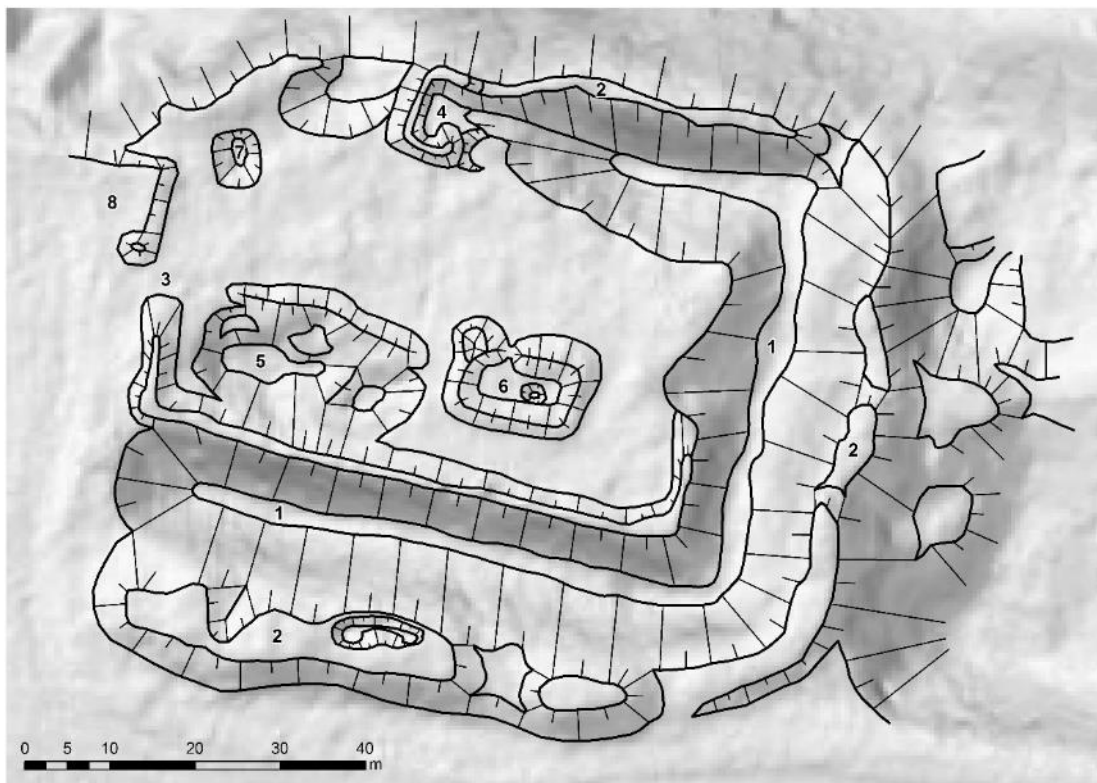
konstatování korelace s majetkoprávním vývojem. Jádro problematiky může ale ležet jinde, a to v pokusech o definici specifických okolností vzniku a užívání konkrétních objektů a jejich predispozic naplňovat různé účely, od každodennosti, přes hospodářství a obranu až ke správě panství a utužování sociálních vazeb. Primární otázka by tak vždy měla sledovat na potenciální účel sídla a v druhém sledu k okolnostem jeho vzniku, užívání a zániku, které mohou a nemusejí být ve vzájemné korelaci s vlastní formální strukturou. Je třeba se ptát, proč například i z některých pohledů nevyhovující sídlo bylo nadále udržováno v provozu, nebo naopak proč zánik jiných byl i přes jejich výstavnost velmi překotný a nedošlo k jejich obnovení. Stejně tak musíme nastolit otázku, zda nepřítomnost nižší privilegované vrstvy na velkých dominiích není pouze zdánlivá a zda nejde jen o odraz jiného právně-sociálního postavení takových osob, vyjádřeného i ve stavební kultuře (např. úřednické domy v prostředí měst a městeček, solitérní dvory, purkrabské úřady atd.).

C.3 Formální a prostorové vlastnosti sídel

Tvrziště na **Berounsku** členíme podle půdorysu do dvou skupin, a sice na kruhová či oválná a na obdélná či víceúhelná. Chránil je příkop lemovaný z vnější strany valem, někdy napájený z blízkého rybníka vodou a u obou skupin se v některých případech zřejmě jedná o umělé pahorky. Na vrcholové plošině předpokládáme jedinou stavbu (typ s izolovanou stavbou), na několika lokalitách získáváme indicie stavení obdélného půdorysu (Korno, Neumětely 2, Tihava 2). Zejména u větších tvrzišť (průměr tvrziště 40 m a větší) nemůžeme vyloučit existenci dalších objektů (Libomyšl, Neumětely 2). Nadzemně zachované pozůstatky tvrzí (pět lokalit) představují dvojdílná a trojdílná zděná stavení na obdélném půdoryse o ploše od 100 do 480 m², která mohla být situována podél jedné strany opevněného areálu (Králov Dvůr, Tmaň; snad typ s obvodovou zástavbou). Na dílčích katastrálních územích evidujeme ve vymezeném

období zpravidla jedinou tvrz, setkáváme se však také s případy dvou (Tihava) či tří (Neumětely) menších opevněných sídel, která byla alespoň v určitém období současná a svědčí tak o roztržitosti držby. Zcela převažuje situování tvrzí v nevýrazných polohách s úzkou vazbou na vesnické sídlo, méně často se tvrz nacházela v menší vzdálenosti od vsi (do 300 m). Pouze ve dvou případech zaujaly tvrze dominantní polohy na solitérním vrchu (Libomyšl) nebo na výrazném návrší nad vsí (Neumětely 1). Jako samostatnou skupinu vyčleňujeme dvě lokality, které se svou ostrožnou polohou a snad i dispozicí blíží spíše hradům (Ostrý, Neumětely 3).

Sídla na **Kladensku** podle tvaru v půdorysu členíme do dvou skupin, a to na okrouhlá a pravouhlá / lichoběžná. Tvrziště chránil příkop, někdy se dochoval vnější val a u lokalit první skupiny byl v některých případech zaznamenán umělý pahorek. Setkáváme se také s indiciemi vodních příkopů či zapojením vodních nádrží do ochrany tvrze. V případě menších tvrzišť (převážně okrouhlých) máme doklady jediné, pravděpodobně věžové stavby čtvercového půdorysu, často zřejmě dřevěné konstrukce (typ s izolovanou stavbou; Královice, Ostrov, Staré zámky, Tasov). U rozsáhlejších tvrzišť se kromě stavení na obdélném půdorysu (Hradečno) mohou uplatňovat další stavby (Humniště, Pálec, Řisuty). Tvrze zachované v nadzemních partiích tvoří patrové zděné stavení na obdélném půdorysu (Budihostice, Byseň) nebo hranolová věžová stavba (Malá Dobrá) o ploše 100–192 m², ovšem jejich celkovou dispozici neznáme. Dvě tvrze zachované v areálech mladších zámků (Kladno 1, Smečno) lze přiřadit k typu s obvodovou

Obr. 75. Sobín (Rynholec). Plán lokality. 1 – příkop; 2 – val; 3 – předpokládaný vstup; 4 – hospodářská stavba; 5 – členitý konkávní objekt (suterén); 6 – relikt nadzemní stavby; 7 – konkávní objekt; 8 – plošina. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

zástavbou. Početné doklady ukazují na výrazné uplatnění zděné architektury tvrzí v regionu a ojedinělé detaily svědčí o jejich stavební výbavě (početné architektonické články, převět v Malé Dobré). Vedle toho však zjišťujeme doklady dřevěných věží, které sloužily jako dominantní stavby drobných vrchnostenských sídel, a musely tak kontrastovat se zděnou zástavbou blízkých vsí (např. Ostrov a Staré zámky). Tři dobře zachované relikty dvorů rozšiřují naše informace o hospodářském zázemí a provozu menších vrchnostenských sídel (Hradečno, Ostrov, Staré zámky). Prokazuje se úzká prostorová vazba drobných vrchnostenských sídel a vsí, neboť tvrže byly ve většině případů umístěny přímo v intravilánu, na jeho okraji či v nejbližším okolí (do 300 m) a jen ojediněle jsou situovány ve větší vzdálenosti (max. 600 m). Tvrže zaujímalý dostupné výraznější polohy (ostrožny, okraje teras, plošin a svahů), ovšem většina byla vzhledem k reliéfu situována v méně výrazné poloze či v plochem terénu, kde však mohla být do fortifikace zapojena voda.

Z posuzovatelných sídel na **Rakovnicku** dominují tvrziště okrouhlého půdorysu tvořená umělým pahorkem, příkopem a vnějším valem (4), některá jsou umístěná na ostrůvku v rybníku (3). Nevelké vrcholové plošiny nabízely prostor pro zbudování jediné věžové stavby, obvykle zřejmě dřevěné, jejíž kamenné základy čtvercového půdorysu s okosenými rohy odhalil starší odkryv v Tleskách. Protáhlé půdorysy zjišťujeme v menším počtu případů (4), a to vždy ve výrazných výšinných polohách. O zástavbě tvrzišť nemáme bližší představu a zcela nás míjí podoba velké většiny manských sídel. Většina sídel je situována v areálu (dnešní) vesnice a několik jich nacházíme ve větší vzdálenosti od vesnického sídla (až 1 300 m). Mírně nadpoloviční většina drobných opevněných sídel zaujala rovinné polohy, ostatní byla zbudována ve výšinných polohách. U dvou sídel máme doloženo částečně opevněné hospodářské zázemí (Kozojedy, Oráčov), u dvou dalších takovou situaci můžeme předpokládat (Dub, Šanov). Větší plocha opevněného areálu (s výjimkou Oráčova) umožnila umístění více staveb, z nichž získáváme indicie pro obdélná stavení (Dub, Kozojedy).

Na **Rokycansku** pro dané období typologicky vyčleňujeme dvě skupiny, a to tvrže tvořené umělými pahorky (motte), nejčastěji kruhového či oválného půdorysu, obehnané příkopem a valem, kde hlavní budovou byla věžová stavba (typ s izolovanou stavbou), snad převážně dřevěné konstrukce (v případě Dvorce nelze vzhledem k velikosti tvrziště vyloučit složitější dispozici). Do druhé skupiny řadíme tvrže obdélného či lichoběžného půdorysu bez centrálního pahorku dosahující větších rozměrů než u předchozí skupiny. Hlavní stavbou je stavení obdélného půdorysu (tvrziště Rovný, Mydlná, dochované Osek, Svinná) alespoň zčásti zděné (spodní část?). Tvrz chrání kamenná zeď s jednoduchou bránou zesílená zřejmě věží v nároží a široký příkop. V areálu těchto tvrzí můžeme předpokládat další objekty lehčí konstrukce (typ s obvodovou zástavbou). Tvrže vykazují jasnou prostorovou vazbu na vesnická sídla a nejčastěji byly situovány v nevýrazných či jen málo výrazných polohách (například terénní hrana) při okraji intravilánu. Pouze ve

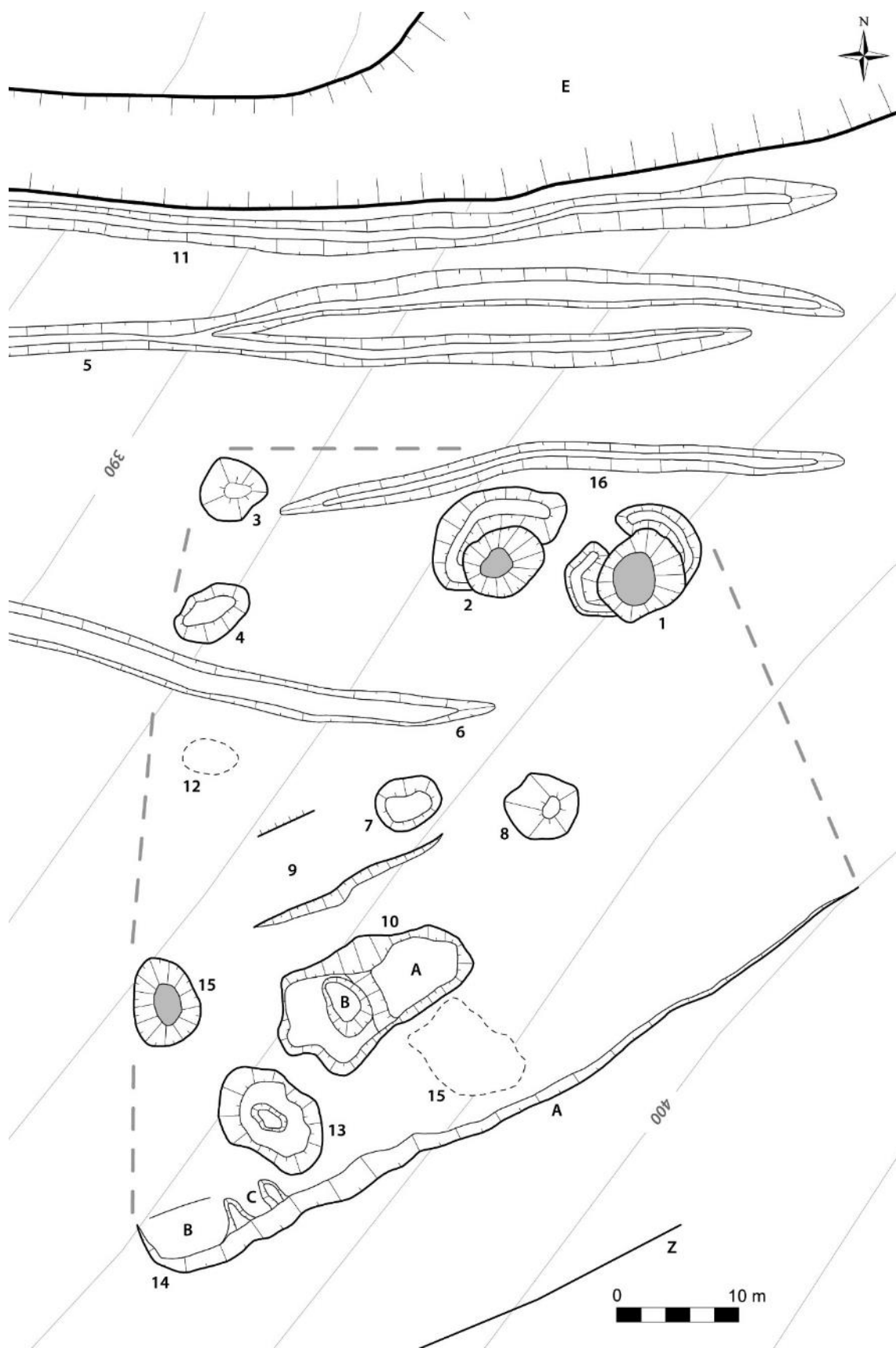
dvou případech se menší opevněná sídla nacházela ve větší vzdálenosti od vsi (Dvorec a Javor). S doklady či indiciemi hospodářského zázemí ve formě poplužního dvora v těsné blízkosti tvrze se setkáváme téměř ve všech případech. Časté je zapojení rybníků či vodního příkopu do fortifikačního systému sídel.

*

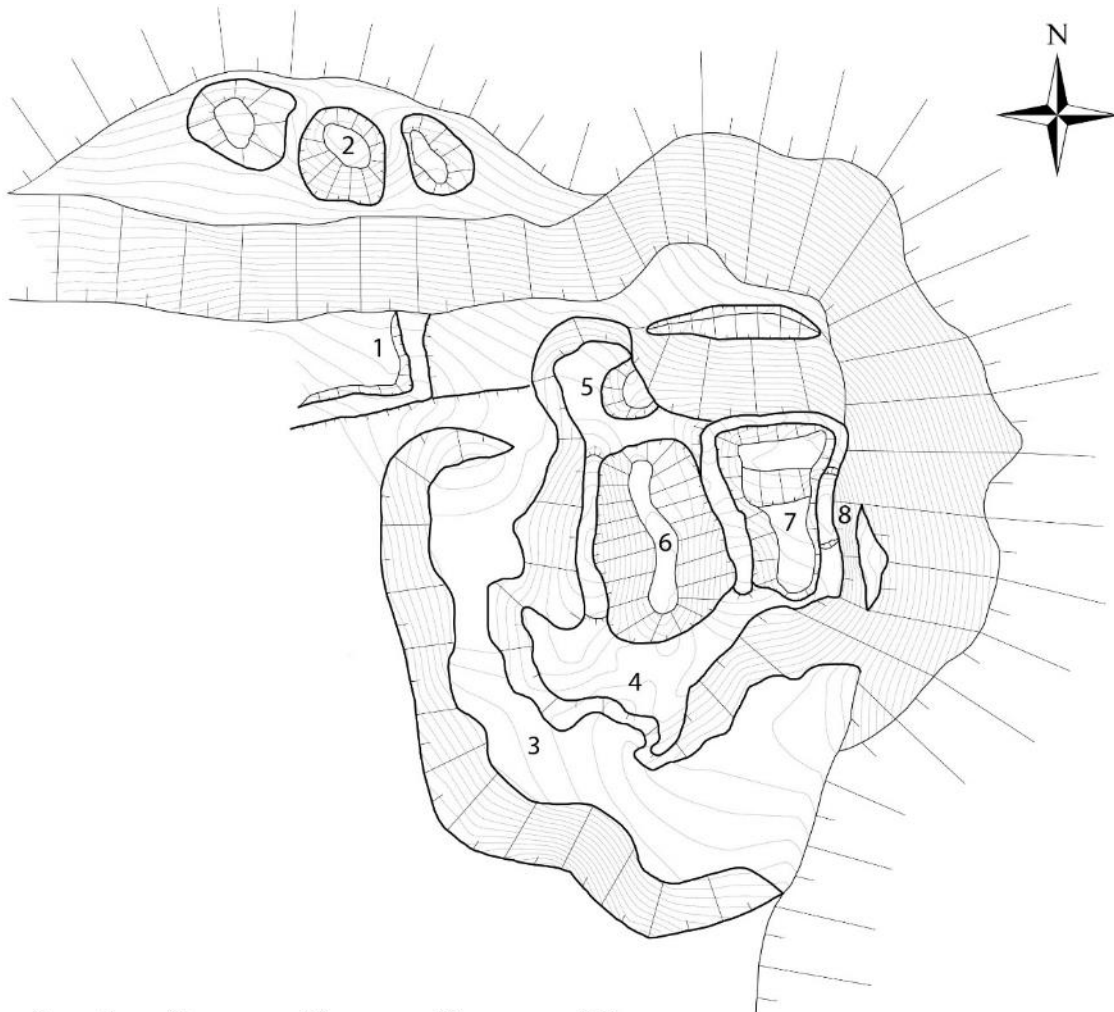
Forma zjištěných tvrzišť v podstatě odpovídá schématu popsanému P. Chotěborem (1982). Jedna skupina sídel je tvořena izolovaně stojící stavbou, které se proto nemusí přizpůsobovat obvodové opevnění a je možné je budovat v nejjednodušší formě, tedy okrouhlé, nebo prostě tak, že respektuje podmínky dané terénním reliéfem. Taková sídla mívají jednodušší konstrukci a jejich užívání končí s 15. stoletím. Složitěji koncipovaná sídla se častěji přibližují pravoúhlým tvarům, pravděpodobně z toho důvodu, aby bylo možné efektivněji využít prostor pro zástavbu a zároveň situovat jednotlivé budovy i do přímého kontaktu s ohrazením. Okrouhlé objekty s obvodovou zástavbou se vyskytují v podstatě výjimečně, a vznikají pravděpodobně složitějším vnitřním vývojem. Z ostatních hledisek je však podoba sídel do značné míry uniformní, pokud nesledujeme specifické detaily staveb, což ale většinou v důsledku stavu dochování není možné. Důležité však je, že existuje celá skupina sídel, které bychom měli posuzovat souběžně s evidovanými „tvrzemi“. Mezi ně patří různé varianty sídel ve dvorech a sídel, které bychom s trochou nadsázky mohli označit za „hrádky“. Obě skupiny unikají ucelenější pozornosti a mohou do interpretačního spektra vnášet novou variabilitu, která v uzavřené, definičně příliš úzké skupině „tvrzí“ není přítomná. Do interpretačního rámce je přijmeme ve chvíli, pokud se kromě formálních vlastností podíváme i na širší vztahy ke dvoru a obci. V takovém případě totiž celková variabilita souboru signifikantně roste, i přes původní zdánlivou formální jednotu.

C.4 K úvaze nad vrchnostenskými sídly na Křivoklátsku

V tomto souhrnu se pokusíme vyzdvihnout některé aspekty dokumentovaných sídel a rekonstruovat myšlenky, které vedly k formulaci vlastních cílů práce. Nahlédneme do celkové rozmanitosti sídel, a to ve vztahu k hospodářskému zázemí a celkovému charakteru lokality i jejího okolí. Jako první lze zmínit skupinu soliterně stojících sídel, která je reprezentována tvrzišti **Smrk** (Drahouš) a **Hluboký** (Lhota u Rakovníka). Obě sídla zanikla v průběhu 15. století. V případě Smrku se sídlo nachází přibližně 250 m od stejnojmenné zaniklé vsi. Reliéfní pozůstatky dnes potvrzují přítomnost centrálního pahorku, obklopeného kruhovým příkopem a vnějším valem (Obr. 71). Pahorek byl opatřený pravděpodobně věžovitou stavbou. Její podobu může naznačovat dobře prozkoumané tvrziště v blízkých **Tlestkách** (Obr. 72), které se Smrkem nese mnoho společných znaků včetně rozměrů a některých konstrukčních detailů. V okolí se nenachází žádné pozůstatky hospodářského zázemí a plužina, dobře patrná na snímcích leteckého laserového skenování, přiléhá přímo k tvrzišti. Její datace je samozřejmě sporná, zdá se však, že může jít o původní středověkou situaci.

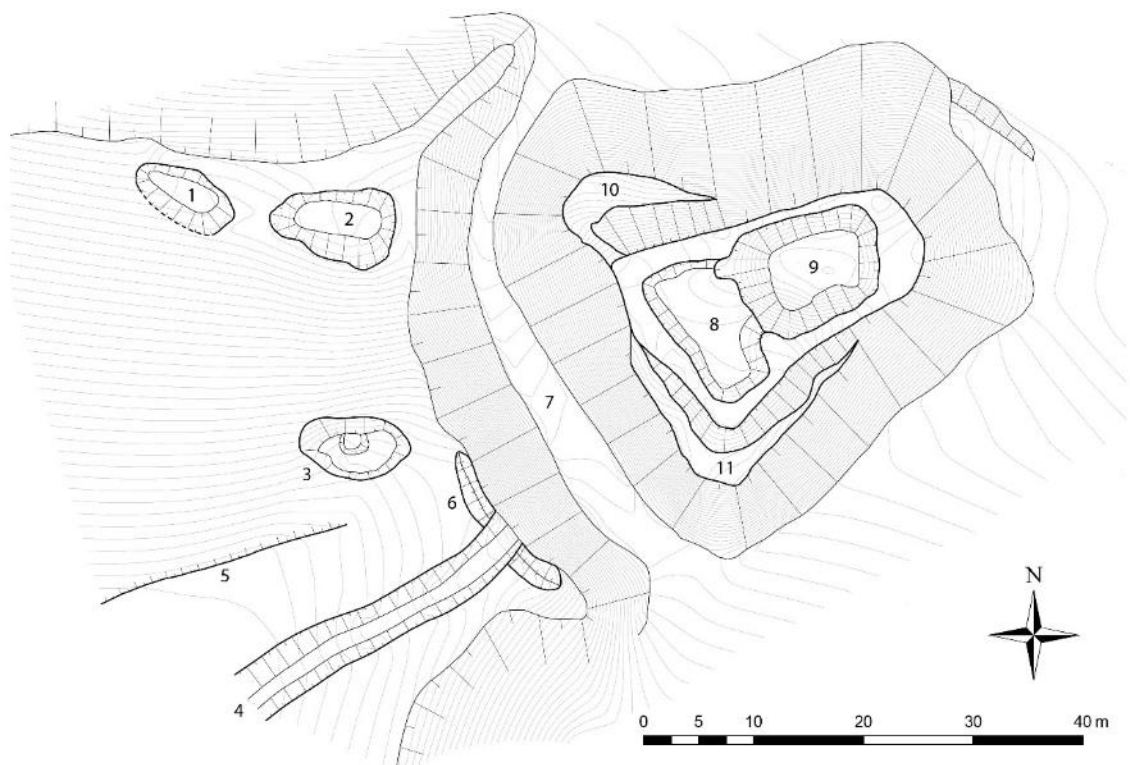
Obr. 76. Olešná (okr. Rokycany). Plán dvora. 1–16 – čísla objektů; A – C – části objektů; E – erozní rýha; Z – rozhraní záhonů zaniklé plůžiny. Podle Vařeka 2014, 139.

Obr. 77. Humniště (Drnek). Plán tvrziště a dvora. 1 – pravděpodobně hospodářská stavba; 2 – hospodářská stavba; 3 – příkop; 4 – poškozené jihozápadní nároží; 5 – severní nárožní věž; 6 – nádvoří; 7 – palác; 8 – odhalený líc zdiva. Zaměření totální stanicí a plán D. Novák, P. Vařeka.

V případě Hlubokého je poloha původní vsi nejasná, avšak přímo v sousedství tvrze ji lze hledat stěží. Samotné sídlo zaujalo polohu na terénní hraně nad mělkým údolím, kde byla vybudována dvojice rybníků přiléhající přímo k sídlu. Stopy dvora bychom zde rovněž hledali marně. Sídlo je nepravidelně oválného půdorysu, obklopené příkopem a vnějším valem (Obr. 73). Velmi podobnou situaci spatřujeme např. u tvrze **Javor** (Kornatice) na Rokycansku (Obr. 74).

Na druhé straně stojí sídla, kde naopak postrádáme fortifikované objekty a lze je považovat spíše za pozůstatky dvorů s rozšířenou rezidenční funkcí. Nejlepším příkladem jsou **Staré zámky** (Libušín; Obr. 55), k nimž bohužel postrádáme historický kontext. Podobně se jeví situace kolem nově dokumentované lokality **Kozinec** (Beroun; Obr. 54). Obě lokality leží daleko od jakékoli známé obce a nacházejí se ve výrazných polohách nad hranou svahu s dobrým výhledem do okolní krajiny. Přesto nejde o strážní objekty, ale o lehce ohrazené areály doplněné o poměrně pohodlné obytné stavby a provozní zázemí. Zvláště u Kozince lze uvažovat o přímé souvislosti s původním loveckým hvozdem. Odlišnou formu má dvůr **Rychvald** nedaleko Dřevíče (Kozojedy). Jde

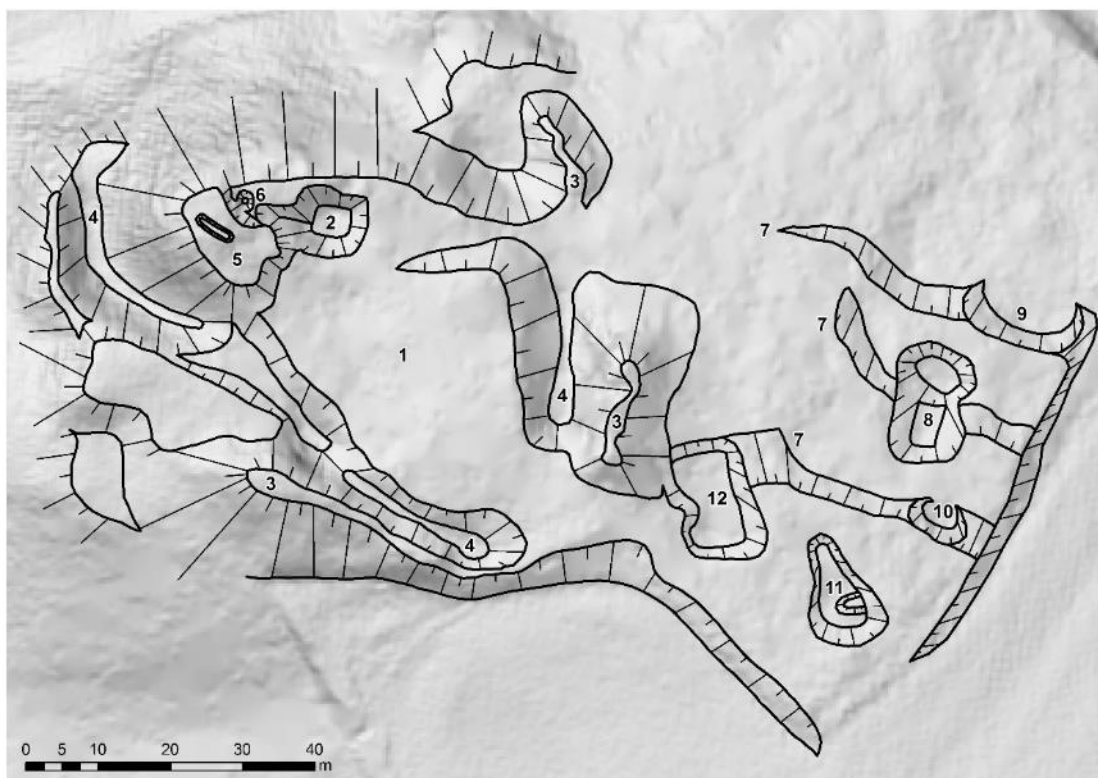

Obr. 78. Hradečno. Plán tvrziště a dvora. 1 – hospodářské stavby v prostoru předpokládaného poplužního dvora; 2 – úvozová cesta; 3 – mezní pás; 4 – pozůstatky valu; 5 – příkop; 6 – palác; 7 – nádvoří; 8 – destrukce stavby (?); 9 – ploché stupně neznámé funkce. Zaměření totální stanicí a plán D. Novák, P. Vařeka.

o čtyřúhelný ohrazený areál s velkým trojdílným domem a doplňkovou zástavbou (Obr. 52).³⁶⁷ Většina plochy areálu je však volná. Nedaleko dvora jsou pozůstatky i dalších staveb, ze kterých pozornost přitáhne poněkud stranou ležící zbytky snad patrové stavby zděné konstrukce s přihrazeným dvorkem. Tento areál svou podobou a umístěním opět vykazuje shodné prvky s lokalitami Kozinec a Staré zámky (srov. Kypta a kol. 2012). Složitější je situace kolem lokality **Sobín** (Rynholec), kde stavby dvora využily prostor starší nedokončené fortifikace. Stavby jsou rozptýlené v prostoru areálu vymezeného původním opevněním a patří mezi ně i rozsáhlá sklepní prostora (Obr. 75). Jednodušší konstrukci má naopak dvůr nově identifikovaný na katastru **Olešné** u Radnic (Obr. 76; srov. Vařeka 2014).

Pokud se podíváme na kombinace obou variant, tedy fortifikovaného sídla a hospodářského dvora, lze opět rozlišit dvě oddělené skupiny. První jsou fortifikovaná sídla s hospodářským zázemím přiloženým k sídlu ve formě neopevněného předpolí. Takovou situaci ilustrují příklady sídel **Hradečno**, **Humniště** (k.ú Drnek), **Kozojedy** a **Rovný** (Drahoňův Újezd). Geograficky poměrně blízká tvrziště Hradečno a Humniště se příliš neliší ani svou podobou (Obr. 77; Obr. 78). Sídla tvořilo z větší části zděné jádro s palácovou stavbou, oddělené od zázemí příkopem. Stavby předpolí se vně přimykají přímo k fortifikaci. V Hradečně jde o trojici oddělených staveb, úvozovou cestu

³⁶⁷ Bližší popis lokalit Staré zámky, Kozinec a Rychvald viz příloha A.

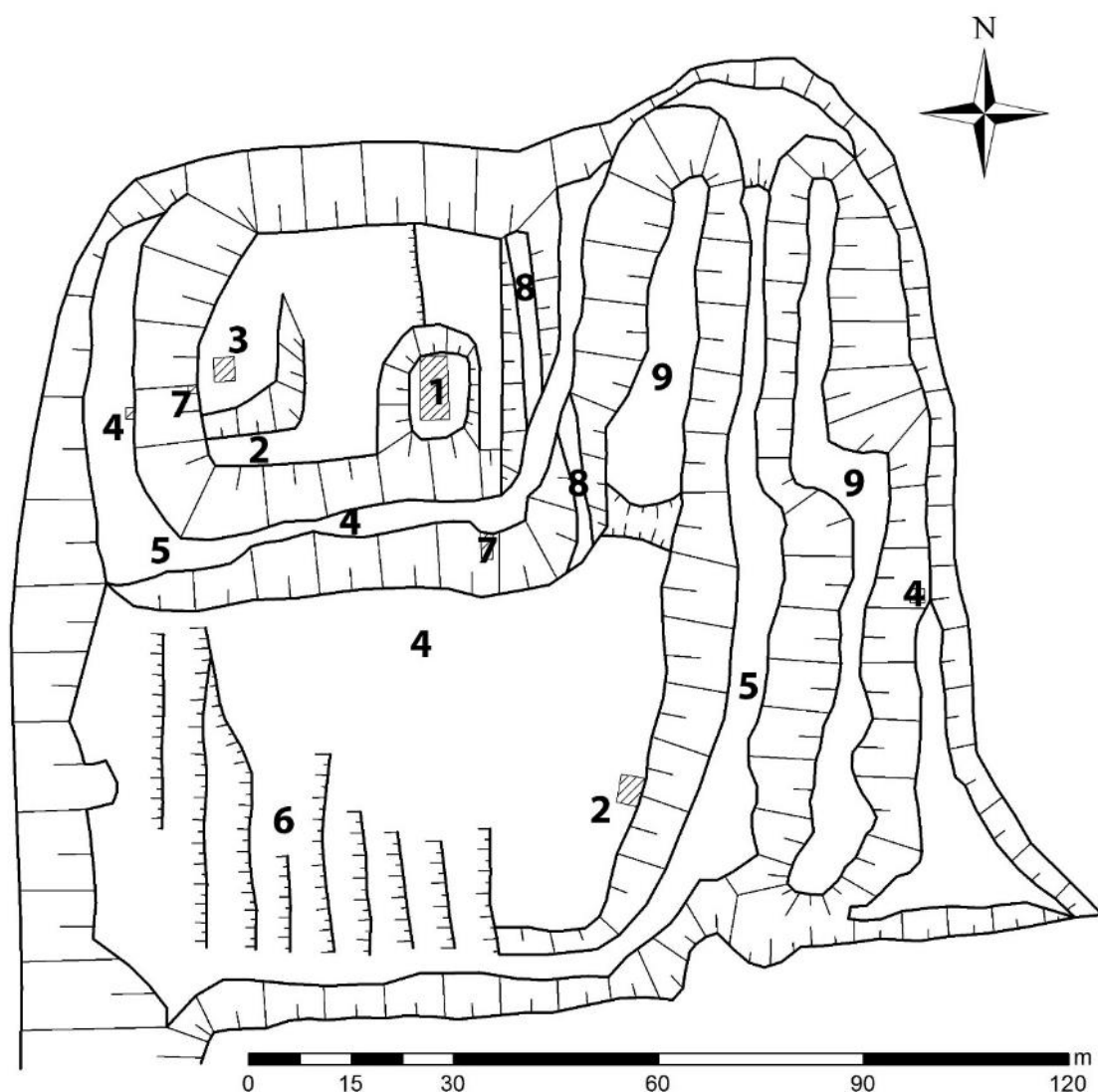
Obr. 79. Dub. Plán tvrziště a předpolí tvrze. 1 – plocha tvrziště; 2 – konvexní objekt se vstupní šíjí (suterén?); 3 – pozůstatky valu; 4 – příkop; 5 – jádro tvrze (palác?); 6 – konkávní objekt; 7 – mezní pásy; 8–12 – objekty v předpolí (pozůstatky těžby?). Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

a pozůstatek plužiny, v případě Humniště je situace poškozena současnou pilou. Objekty dvora byly dokumentovány počátkem 20. století a jeden z nich je částečně dosud patrný. V Kozojedech je přímé předpolí sídla obsazeno složitým fortifikačním systémem a objekty předpokládaného zázemí se nacházejí poněkud bokem, níže po svahu od tvrziště (Obr. 81). Jde o několik plošin a zahlučených prostor, které nelze jednoznačně interpretovat bez dalšího průzkumu a případného vzorkování. O to zajímavější je samotná vodní fortifikace, která dosud unikala pozornosti. Modelovou situací je ves **Rovný**, kde je tvrziště součástí dobře zachovalé zaniklé obce. Tvrz zaujímala střed údolí a byla opevněna vodním příkopem a kaskádou rybníků. Dvůr leží vně tohoto opevnění a skládá se z pěti samostatných objektů, kterým dominuje mohutný sklepní prostor (Obr. 56). Dvůr v Rovném byl v posledních letech předmětem komplexního archeologického výzkumu (viz následující kapitola).

Poslední popisovanou variantou jsou sídla vícedílná, kde je hospodářské zázemí zahrnuto přímo do opevněného areálu. Jako příklad jmenujme zaniklé sídlo u Oráčova, které se nachází na špičce výrazného hřebene. Jádro sídla leželo na nízkém skalním suku, před nímž se nacházelo větší, samostatně opevněné předpolí. Stopy staveb však na této lokalitě byly setřeny časem (Obr. 82). Podobnou formu, i když v méně výrazné poloze mělo snad sídlo Dub (Svojetín; Obr. 79), kde identifikujeme i stopy některých objektů zástavby. Tvrziště bylo značně poškozeno mladšími zásahy. Běžným konceptům se vymyká „tvrz“ v Řisutech, která je opevněna mohutnými valy a příkopy dosahujícím šířky až 25 m

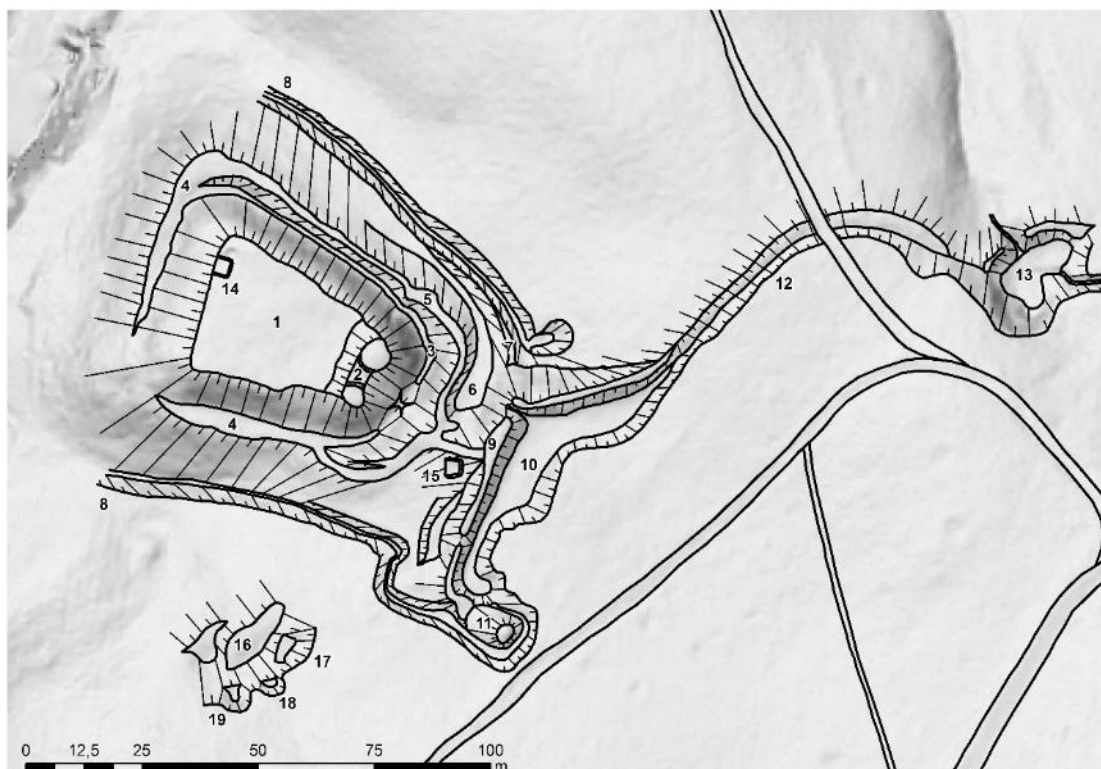
(Obr. 80). K opevněnému jádru, které by snadno mohlo existovat samostatně a svou velikostí předčí mnohá jiná sídla, se přimyká mírně svažité plošina, rovněž ohrazená příkopem a valem, která je výrazně narušená terasováním pozdějšího sadu. Nesporně se právě v tomto prostoru nacházely objekty zázemí sídla, které podle výpovědi písemných pramenů dokázalo za husitských válek odolat krátkému obléhání katolického vojska (Sedláček 1882–1927, VIII: 147).³⁶⁸

Záměrně opomíjíme dobře známé příklady lokalit, jako je Ostrov u Jedomělic, o kterých už bylo napsáno mnoho. Ač bychom jistě našli i další varianty řešení (např. dispozičně

Obr. 80. Ř isuty. Plán tvrziště. 1 – umělý pahorek s relikty věžové stavby; 2 – pozůstatky zástavby; 3 – konkávní objekt; 4 – recentní narušení; 5 – příkop; 6 – terasové stupně v dnešním sadu; 7 – propady podloží; 8 – mladší cesta; 9 – valy. Plán na základě zaměření pomocí GPS D. Novák.

³⁶⁸ Pozůstatky uvedeného konfliktu se se v nedávné době podařilo dokumentovat autorskému týmu kolem M. Sýkory. Jejich průzkum stále probíhá (podzim 2017) a bližší výsledky zatím nejsou známy. Zároveň došlo i k zaměření lokality totální stanicí a předkládaný plán by měl doznat jistého upřesnění. Podle sdělení M. Sýkory však neobsahuje významnější odchylky od prezentované varianty založené na měření pomocí GPS.

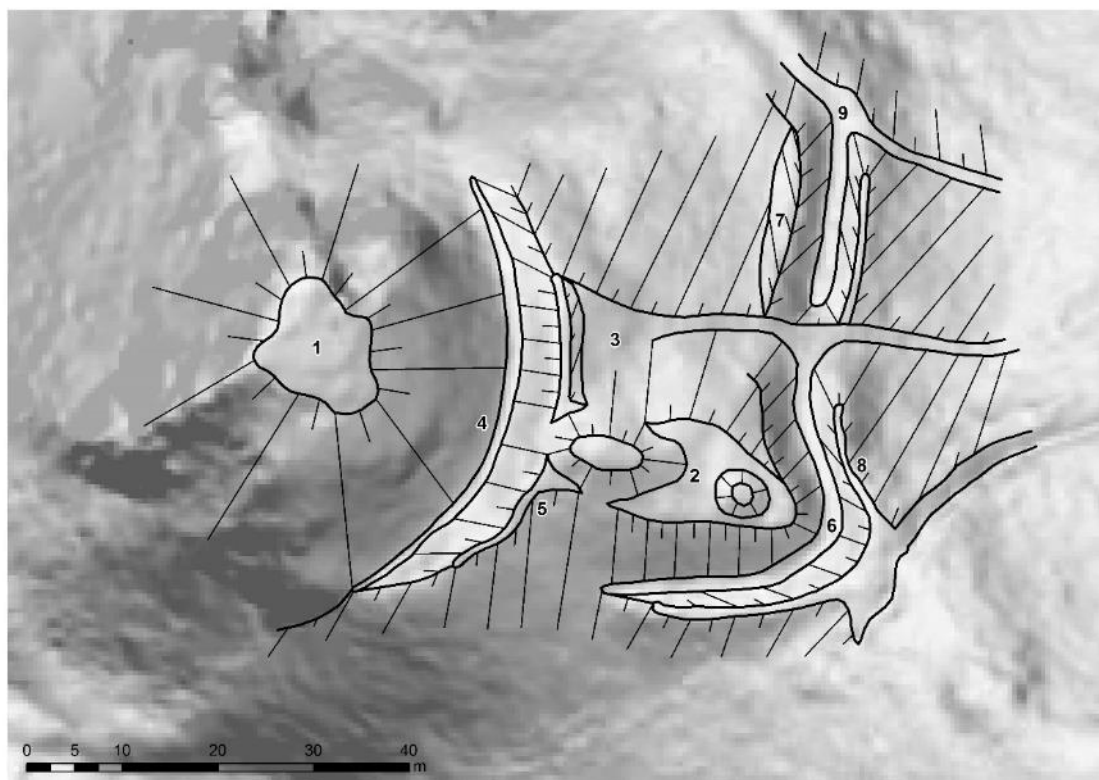

Obr. 81. Kozojedy. Plán tvrziště a hospodářského zázemí. 1 – vrcholová plošina; 2 – destrukce stavby; 3, 6 – příkop; 4 – plochý stupeň; 5, 7 – val; 8 – erozní rýhy; 9 – hráz vodní nádrže; 10 – nádrž; 11 – destrukce věžovité stavby (?); 12 – strouha; 13 – rybníček; 14 – recentní narušení; 15 – vyrovnaná plošina (pozůstatky stavby); 16–19 – objekty zaniklého dvora. Plán D. Novák a P. Vařeka. Podkladová data ČÚZK.

komplikovanější sídla v Kladně, Pálči, Komárově apod.), tento náčrt je postačujícím důkazem, že linie typologických klasifikací jsou velmi ošemetné a nejasné. Je nesporné, že právě teoretická východiska a kladené otázky podstatným způsobem ovlivňují výsledky terénní dokumentace, neboť jednostranné zaměření badatelů na jádra sídel vedlo k úplnému opomíjení jejich zázemí. Rozhodujícím jevem pro zařazení mezi „tvrze“ byla v dosavadním bádání přítomnost fortifikace a celé areály či jejich části ležely stranou zájmu, i když jejich výpovědní hodnota pro dokreslení celkového obrazu je neméně důležitá, ne-li klíčová. Proto se v dlouhé diskusi o tom, zda Sobín byl hradem či tvrzí ztratily jiné interpretační možnosti, proto Kozinec či Staré zámky musely být znovu objeveny a poprvé podrobněji dokumentovány a snad i proto dosud nikdo řádně neregistroval existenci hospodářského zázemí Hradečna, či složité vodní opevnění Hrádku u Kozojed.

*

Předkládané shrnutí by nebylo možné bez dlouhodobého cíleného zájmu věnovaného Křivoklátsku v posledních letech. „Projekt“ svým způsobem započal v roce 2009 s autorovou bakalářskou prací a kontinuálně pokračoval až k tomuto souhrnu datovanému k roku 2017. Z části probíhal samostatně, prolínal se však s aktivitami autora školitele i dalších kolegů. Díky tomu, že širší Plzeňsko (a Rokycansko především) je předmětem speciální pozornosti Katedry archeologie FF ZČU, vzniklo

Obr. 82. Oráčov. Plán dvojdílného tvrziště. 1 – vrcholová plošina; 2 – opevněné předpolí; 3 – vyrovnaná plocha; 4, 6 – příkop; 5, 7–8 – val; 9 – křížení cesty a příkopu. Podkladová data ČÚZK. Plán D. Novák a P. Vařeka.

neformální uskupení badatelů se zájmem o danou oblast, které umožnilo hledat vzájemné synergie a tematické i mezioborové průniky. Mnoha výsledků by nikdy nebylo dosaženo bez spolupráce s kolegy a jejich laskavé ochoty dělit se o nabyté znalosti i vlastní data (např. P. Vařeka, P. Rožmberský, L. Holata, P. Netolický, M. Procházka, L. Starková, J. Plzák a mnoho dalších). I proto je nutné se zamyslet, co vlastně skrývají jiné regiony, které dosud nebyly takto intenzivně sledovány a kde okolnosti nedosáhly tak pozitivního souběhu. Postupem výzkumu – který byl částečně volnočasový, z dílu součástí školních praxí, byl financován z několika interních grantů, až se nakonec stal součástí doktorského studia – bylo shromážděno obrovské množství dat, jejichž analýza je doceňována i autorem teprve ve své celistvosti. Věnovali jsme se všem úrovním poznávacího procesu, od makro měřítka, přes aplikaci nedestruktivních průzkumů, až po archeologický odkryv konkrétní lokality. Přesto nelze naše znalosti regionu považovat za vyčerpané. Je tomu právě naopak. Nejde jen o dokončení zpracování již existujících dat, protože kvalita i množství informací získávaných v terénu postupně roste s jeho bližším poznáním. Právě proto tyto odstavce nejsou a nemohou být shrnutím definitivním. Stejně jako celá oblast uhranula T. Durdíka, i my se budeme na Křivoklátsko jistě opakovaně vracet a tyto návraty nás snad nepřestanou obohacovat a umožní rozvíjet naše poznání vrchnostenských sídel, i středověké a raně novověké společnosti.

D Exkurz 4: Výzkum zaniklé vsi Rovný (okr. Rokycany)³⁶⁹

Rovný patří mezi nejlépe zachované pozdně středověké a raně novověké sídelní komplexy v Čechách. Skládá se z opuštěné vesnice se dvěma fázemi osídlení, přinejmenším jednoho mlýna, menšího opevněného sídla a blízkého poplužního dvora. Lokalita, nacházející se v lesním prostředí, byla nejprve zkoumána pomocí nedestruktivních metod v rámci výzkumného projektu zabývajícího se historickým osídlením Rokycanska. Průzkum téměř třiceti vesnic a několika opevněných sídel opuštěných v 15. a 17. století (11 z nich se nachází v zalesněných oblastech) přinesl rozsáhlá archeologická zjištění (Symonds–Vařeka 2016; Vařeka 2014; Vařeka 2014a; Vařeka a kol. 2006; 2008; 2011). Nedávno byly na Rovném realizovány menší výzkumy odkryvem se zaměřením na zdejší poplužní dvůr související s vrchnostenským sídlem.

D.1 Cíle a metody

Výzkum se zaměřil na posouzení sídelního komplexu za použití nedestruktivních metod, které byly rozvíjeny a validovány během zjišťovací sondáže. Zaměřili jsme se na identifikaci jednotlivých složek lokality a na analýzu jejich atributů, jakož i na určení chronologických fází. Použity byly standardní metody topografického průzkumu (Vařeka 2006), které byly v některých oblastech doprovázeny geofyzikálním průzkumem (H. Goodchild a R. Krivánek), mikrosondáží pomocí vrtů, odběrem fosfátů a průzkumem pomocí detektorů kovů. Celý mikroregion byl také studován pomocí analýzy dat leteckého laserového skenování. Nedestruktivní výzkum byl doplněn o drobné výkopy, jejichž cílem bylo odhalit oba předpokládané zánikové horizonty, které se odrážejí v historických pramenech, zjistit jejich charakter, archeologicky ověřit chronologii lokality a testovat možnosti výpovědi nedestruktivních metod ve vztahu k lokalitě. Konkrétněji se výzkum soustředil na otázky spojené s dosud málo poznanými areály středověkých vrchnostenských dvorů – obecné uspořádání a vnitřní strukturu, formy konstrukce, funkce budov, identifikace doprovodných objektů a hledání případných znaků vyššího společenského postavení, které se může odrážet v movitých artefaktech.

D.2 Písemné prameny*

Rovný se v psaných pramenech poprvé zmiňuje k roku 1367 ("Niclini de Rowny", LC I/2, 81) a až do roku 1466 ho vlastnili různí členové regionální nižší šlechty (Sedláček 1882–1927, VI: 264–265). Berní rejstřík Plzeňského kraje z roku 1379 zaznamenal malý statek složený ze dvou sousedních vesnic, Rovný a Cetkov (obě později opuštěné), patřící jakémusi "Martinu" (EIN BERNAREGISTER, 6). Jediným vlastníkem, který zanechal více stop v písemných pramenech, byl Lvík z Jivjan, který žil přímo na Rovném ("Lwiconis de Gywyinn v Rowny residentis", LC VII, 270, LC IX, 101, AČ VI, č. 29,

³⁶⁹ Tato kapitola je revidovaným a podstatně rozšířeným překladem publikačního výstupu Novák–Vařeka 2016. Podkapitoly označené hvězdičkou (*) vycházejí z textů sestavených z větší části P. Vařekou, které však pro úplnost nemůžeme zcela vyřadit. I tyto části však byly aktualizovány v souladu s novějšími znalostmi a stávající interpretací.

477–479). Během husitských válek byl na katolické straně, stejně jako většina západočeských aristokratů, a vlastnil dům v královském městě Plzni (Sedláček 1882–1927, VI: 265). Lvík je zmíněn mezi ostatními šlechtickými obránci Plzně v době dlouhého obléhání spojenými husitskými silami v letech 1433–1434. Nelze vyloučit, že zničení jeho sídla v Rovném a celé vesnice bylo způsobeno husitskými vojáky, kteří rabovali okolí obléhaného katolického města. Po těchto událostech vesnice na celé století prakticky zmizela z písemných pramenů. Jen v roce 1466 je uveden mlýn, když byl spojen s velkým sousedním panstvím zámku Zbiroh (AMP, inv. č. 839, kart. 12).

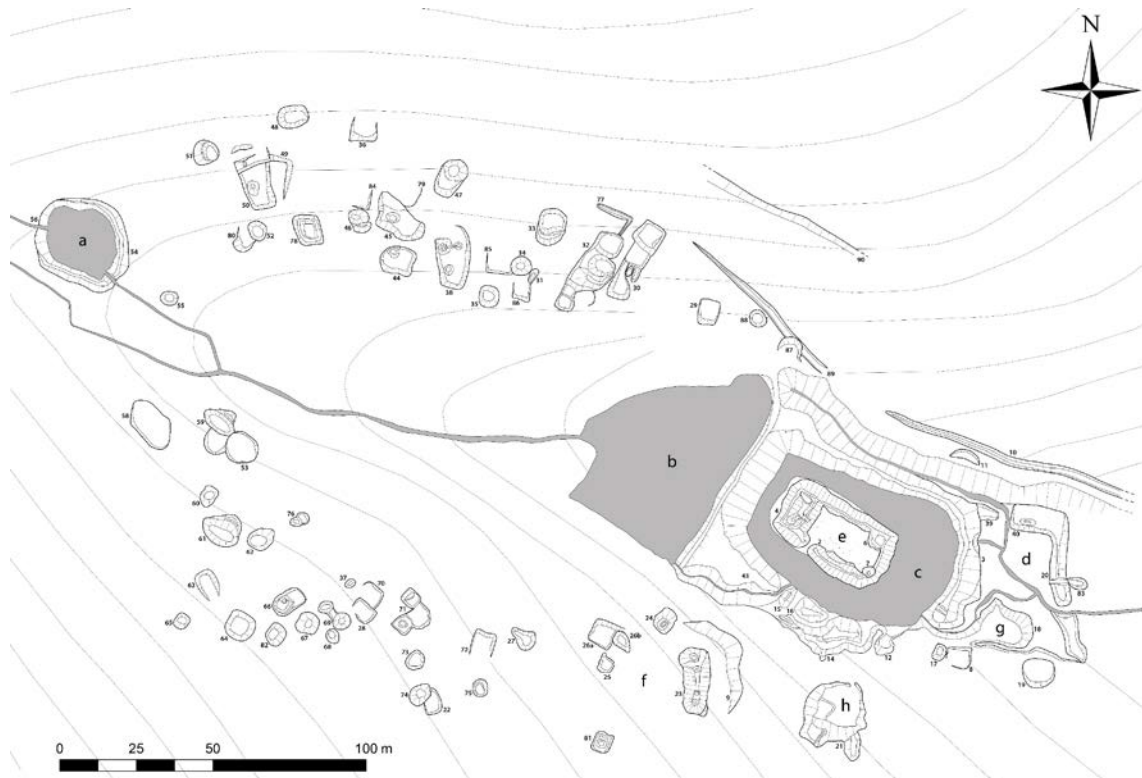
Rovný se v pramenech znovu objevuje v roce 1543 jako součást dalšího nedalekého panství, a to Libštejna, patřícího pánům z Kolovrat. Při dělení statku se uvedeného roku zmiňuje vesnice Rovný se čtyřmi rolníky a mlynářem. Feudální sídlo, která se skládala z tvrze a poplužního dvora, se uvádí jako pusté. Podrobný popis eviduje čtyři zaniklé rybníky v obci a okolí (NA, DZV 45 F 1–F 1v). Písemné doklady z konce 16. století poukazují na několik majetkových změn, a nakonec se v roce 1594 stal Rovný součástí panství Zbiroh, které bylo konfiskováno císařem Rudolfem II. (Sedláček 1882–1927, VI: 243). Během třicetileté války byla vesnice alespoň částečně poškozena a opuštěna podobně jako několik dalších vesnic kolem Zbirohu (Symonds–Vařeka 2016, Vařeka v tisku).

D.3 Povrchový průzkum*

Lokalita se nachází na katastrálním území Drahoňův Újezd (okr. Rokycany) v mělkém, západovýchodně orientovaném údolí, s malým bezejmenným potokem tekoucím na východ k většímu toku Koželušky, a to v nadmořské výšce 432–454 m. Tvar katastrálního území vykazuje rozsáhlou anomálii se dvěma opuštěnými vesnicemi na jihu katastru (Cetkov a Rovný), které se rozprostíraly v nynějším rozsáhlém lesním komplexu. Sídelní areály byly zjevně po opuštění obou obcí připojeny k nedaleké farní obci Drahoňův Újezd, vzdálené ca. 3 km. Geologické podloží tvoří vulkanické a částečně metamorfované, proterozoické až paleozoické horniny (amfibolity, diabasy, melafyry a porfyry),³⁷⁰ které pokrývá kyselá hnědozem (Tomášek 1995, 16). Jak okolnosti naznačují, jedná se o nepříliš vhodné podmínky pro zemědělské hospodaření.

Podrobný průzkum plochy o rozměrech 180 x 370 m (Obr. 83) odhalil dvě sídelní komponenty zastoupené jmenovanou rezidencí s přílehlými objekty a vesnicí. Izolovaný mlýn s mlýnským náhonem se nachází asi 100 m východně od obce a v okolí se nalézají pozůstatky polí, cest a těžebních objektů. Osa sídelního komplexu je tvořena malým potokem, který napájí komplexní kaskádu spojující čtyři rybníky (vzdálenost mezi nejbližšími je 370 m a převýšení dosahuje 11 m). Sídlo je umístěno na umělém

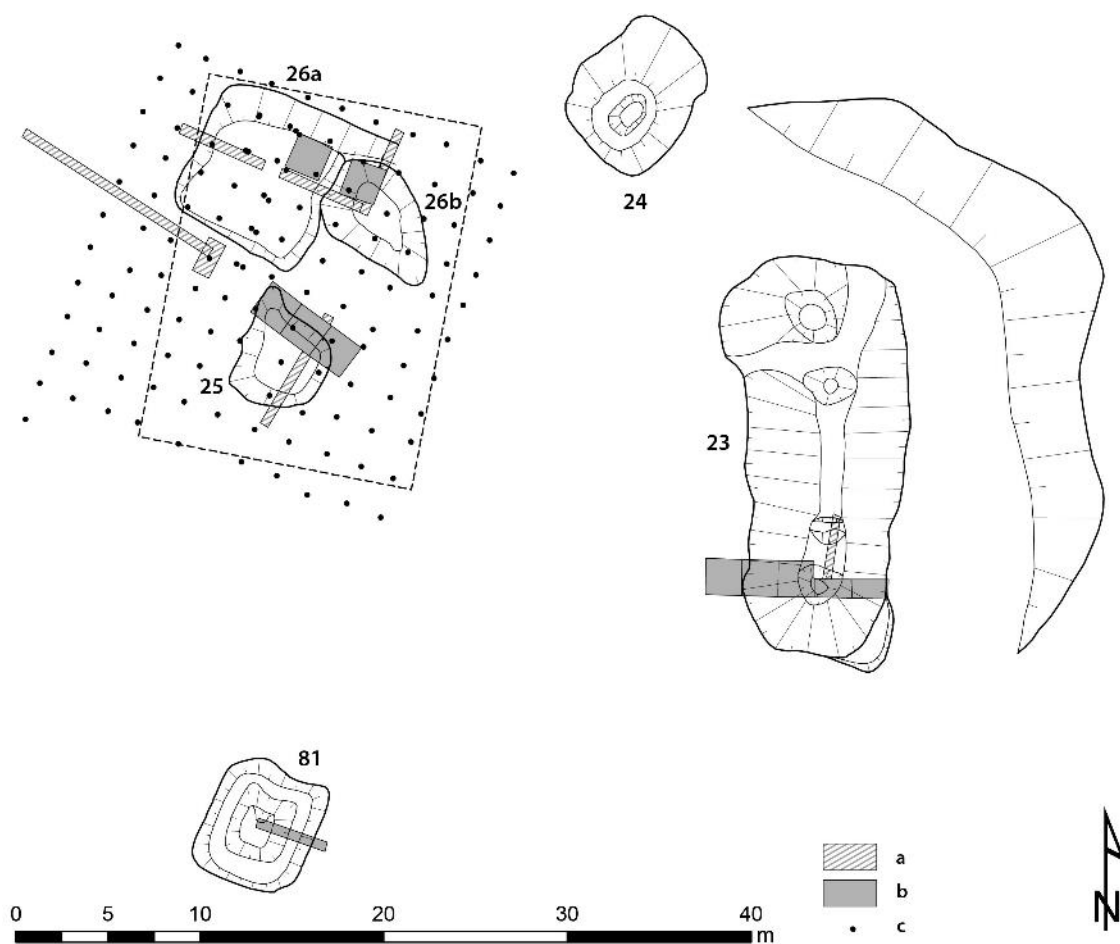
³⁷⁰ http://geoportal.gov.cz/ArcGIS/services/CENIA/cenia_geolog_geomorf/MapServer/WMS/Server

Obr. 83. Zaniklá vesnice Rovný (okr. Rokycany). Čísla označují jednotlivé objekty; a-d – rybníky, e – tvrz, f – hospodářský dvůr, g – předpokládaný středověký mlýn, h – lom. Plán P. Vařeka.

ostrůvku ve středu třetího rybníka (22 x 42 m; Obr. 56). Budova s obdélným půdorysem (7 x 14 m) snad se dvěma místnostmi se nachází podél severozápadní strany pod vysokou hrází druhého rybníka. Kamenné zbytky dosahují až 2,7 m výšky a naznačují, že hlavní obytná stavba byla alespoň částečně zděná (snad přízemí s dřevěnou nadstavbou?). Zbytky kamenné zdi ohrazení, prolomené jednoduchou branou na jihozápadní straně, probíhají podél okraje ostrůvku. Jsou překryty značnou vrstvou přepáleného omazu, který značí dřevěný ochoz nebo nástavbu hradby. Severovýchodní roh ohrazení byl zesílen další stavbou, snad věží (z podstaty spíše dřevěnou), a další reliéfní útvary naznačují, že na jihozápadní straně byly postaveny i jiné lehčí stavby. Nedávná narušení na tvrzišti odhalila na několika místech vrstvu spáleniště, což naznačuje přítomnost destrukční vrstvy spojené se zánikem sídla. Na jihozápadní straně za příkopem se zachovaly povrchové zbytky poplužního dvora sousedícího s rezidencí (viz níže). Velká jáma jihovýchodně od tvrziště je interpretována jako povrchový lom, který je na základě geologického průzkumu považován za zdroj stavebního materiálu pro stavbu sídla. Plošina, která se rozkládá nad čtvrtým a nejspodnějším rybníkem z jihu, může představovat pozůstatky mlýna (18,6 x 11,5–14,5 m) a dvě další platformy ležící na jeho severní straně mohly být použity pro další druhy budov spojených se správou rybníků a vodním hospodářstvím.

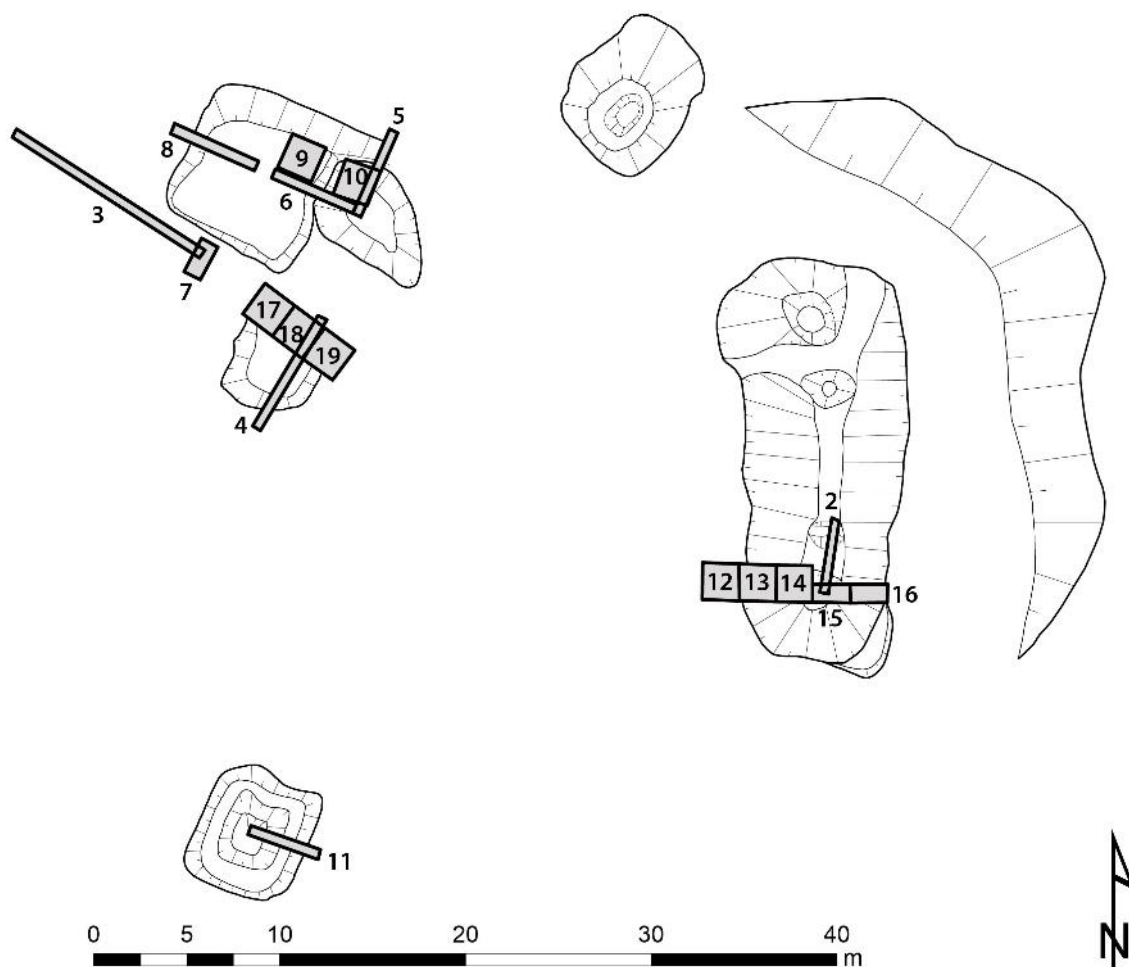
Druhý objekt, interpretovaný jako mlýn, se nachází asi 150 m jihovýchodně od vesnice nedaleko soutoku obou potoků. Terasovitá plošina (10,6 x 7,5 m) se přimyká k náhonu, jehož délka dosahuje 200 m. Ten přiváděl vodu z dnes zaniklého rybníka na potoce

Obr. 84. Rovný – hospodářský dvůr. Čísla označují objekty, a – odkryv v roce 2013, b – odkryv v roce 2014, c – pedologické vrty. Plán D. Novák a P. Vařeka.

Koželuška. Uvedený objekt byl v roce 2015 prozkoumán odkryvem a jeho interpretace je bohužel nadále nejasná. Přinejmenším z části jde totiž o mladší navážky, které nesouvisí se středověkou ani časně novověkou situací. Poloha vlastního mlýna je tak nadále nejistá; snad se mohl nacházet v podmáčeném terénu v okolí koželužky a později došlo k jeho úplnému zániku.

Obec se skládala ze dvou řad zemědělských usedlostí, které se nacházely na mírných svazích nad jižní i severní stranou potoka. Součástí jižní řady je celkem 18 převážně malých až středně velkých konvexních a konkávních objektů a terasovitých plošin, které tvořily jednotlivé budovy. Hypoteticky mohou být identifikovány čtyři usedlosti nepravidelného rozptýleného půdorysu s šířkou 25–35 m. Čtyři čtvercové nebo obdélníkové platformy mohou být interpretovány jako část obytných domů, představující jádra usedlostí (č. 64, 66, 71 a 72, 5,3 x 5,8 až 9,2 x 9,3 m). Další objekty jsou pravděpodobně zbytky hospodářských budov, tj. jednoduché špýchary, sýpky a kolny; některé usedlosti jsou vybaveny sklepy či zapuštěnými komorami (konkávní objekty); nejméně dva objekty mohou představovat malé vodní nádrže, doložené početněji na nedalekém Sloupku. Povrchovými sběry bylo v této části vsi získáno pouze pozdně středověké keramické zboží; toto datování odpovídá struktuře obydlí (malé jednoduché

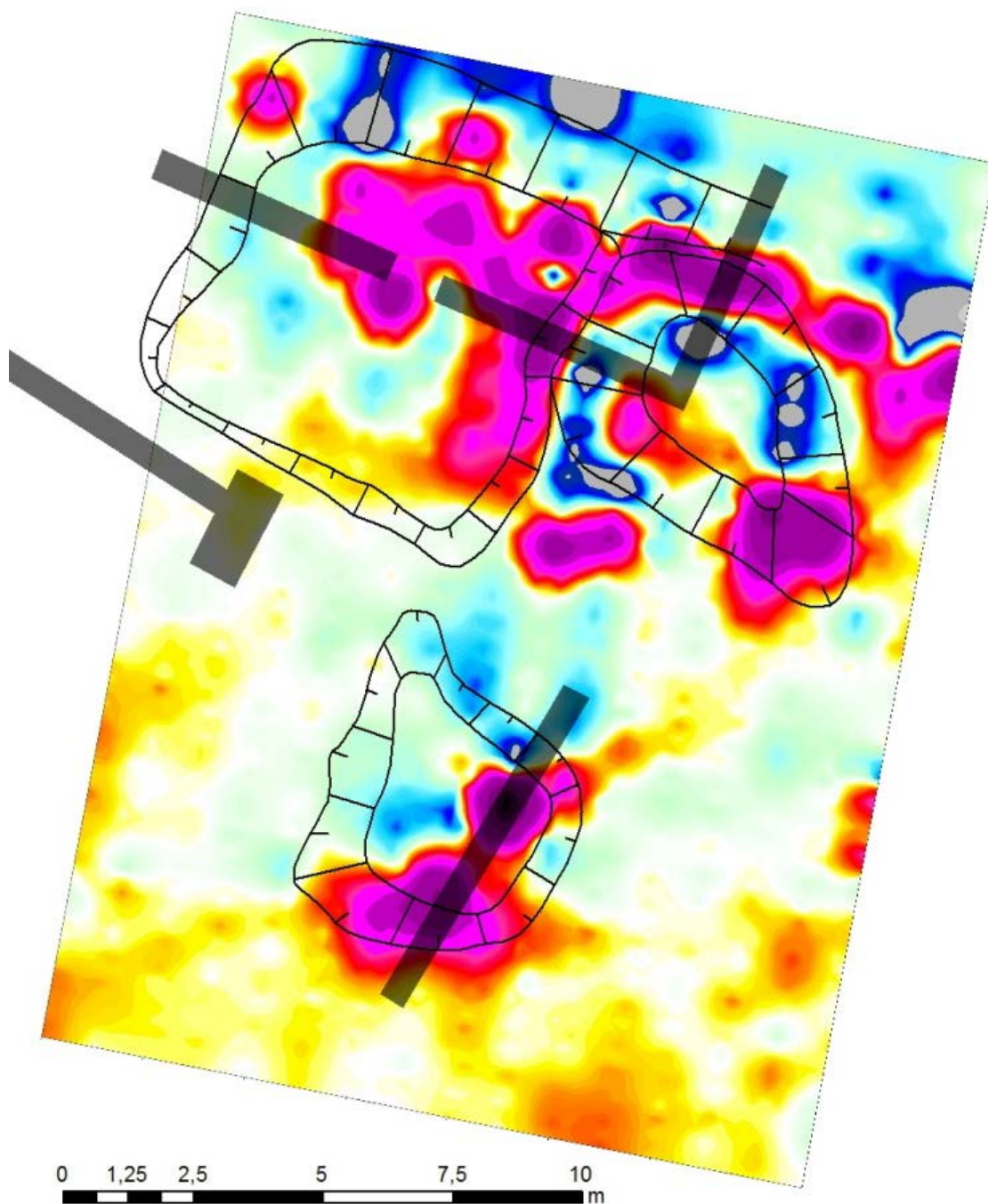
Obr. 85. Rovný – hospodářský dvůr, zjišťovací sondáž. Čísla označují sondy. Plán D. Novák a P. Vařeka.

roubené stavby) typické pro sledovanou část regionu v daném období (Vařeka a kol. 2008a, 98; Vařeka a kol. 2011, 333–334).³⁷¹ V těsné blízkosti severozápadní strany obce a velkého milířště bylo nalezeno několik útvarů spojených s pozdějšími těžebními aktivitami v prostoru tehdy již zaniklé vsi.

Naproti tomu objekty tvořící severní frontu návsi jsou ve většině případů odlišného charakteru, jsou lépe zachovány a představují je vysoké a rozlehlé platformy. Některé z nich jsou rozděleny do samostatných dílů, s výraznými hlubokými konkávními objekty a v několika případech dokonce i s pozůstatky kamenných zdí nebo základů. Sběry přinesly soubor časně novověké hrnčírské produkce a pozdně středověké keramiky, který představuje dvě fáze užívání této části lokality. Při pozdějším odkryvu pod vedením P. Vařeky v roce 2015 byly identifikovány i náznaky starší sídelní fáze, snad již z období vrcholného středověku.

Identifikujme zde čtyři parcely, které mají lichoběžné uspořádání a dosahují ve své čelní části asi 40 metrů šířky. Přítomnost velkých obytných domů je klíčovým prvkem pro

³⁷¹ Tato archaická stavební tradice byla vedle Plzeňského kraje doložena na jižní Moravě, reprezentovaná pozdně středověkými jednoduchými roubenými domy vybavenými v rohu kamennou pecí (Belcredi 2006).

Obr. 86. Výsledky magnetometrického měření v prostoru objektů 25, 26a a 26b s vyznačením sond položených v roce 2013. Podkladová data R. Křivánek a P. Vařeka. Zpracoval D. Novák.

identifikaci sídelních komponent. Jedná se o tři oddělené domy postavené na terasovitých stupních (8,5–11 x 20–28 m) se štíty orientovanými do návsi. Ve dvou případech (objekty 38 a 50) nacházíme zbytky otopného zařízení umístěného v přední obytné místnosti. Tato interpretace byla později potvrzena odkryvem, při kterém byla nalezena sekvence minimálně tří různých konstrukcí otopných zařízení. Při odkryvu došlo také k potvrzení domněnky, že mladší novověké stavby svou dispozicí respektují původní středověké usedlosti. S dalšími budovami spojujeme funkce špýcharů (některé jsou vybaveny sklepy), chlévů a rozlišujeme i jednu malou vodní nádrž. Na rozdíl od pravidelné

orientace domů se zdá, že usedlosti jako celek mají nepravidelný plán. Pozdější hornická činnost (prospekce železných rud) po sobě i v této části vsi zanechala tři objekty, které částečně narušují zbytky usedlostí.

D.4 Výzkum poplužního dvora

V letech 2013–2015 byl na lokalitě realizován archeologický výzkum, který se soustředil na celkem na tři vybrané areály – (1) poplužní dvůr, (2) jednu z usedlostí v severní frontě návsi a (3) předpokládaný mlýn. V následujícím textu se budeme věnovat výsledkům odkryvu v prostoru zaniklého dvora, kde výzkum v letech 2013–2014 probíhal pod vedením autora práce.

Povrchové pozůstatky poplužního dvora se nacházejí na ploše 46–52 x 53 m v jihovýchodní části pozemku přiléhajícího k tvrzišti. Hlavní obdélná, snad trojdílná budova je tvořena hlubokým konkávním objektem a je orientována v severojižním směru (objekt č. 23: 10 x 21,5 m; hloubka 2,5 m). Pozůstatky dalšího možného domu jsou reprezentovány plošinou čtvercového půdorysu (objekt č. 26a: 6,6 x 6,7 m) s připojeným zahloubeným dílem (objekt č. 26b: 4,8 x 7,8 m; dvojdílný dům; východní část vybavená sklepem). Dva další objekty čtvercového půdorysu lze interpretovat jako špýchary, případně sýpky (č. 24: 6,5 x 7,8 m, č. 81: 5,8 x 6,9 m). Poslední obdélný konkávní objekt se vstupní šíjí (č. 25: 4,8 x 5,2 m) se nachází dva metry jižně od objektů 26a a 26b a jeho funkce je dosud nejasná.

V roce 2013 byl nejprve proveden geofyzikální průzkum za účelem otestování možností aplikace pozemního magnetometru a měření odporu na celé lokalitě, jako způsob stanovení zájmových částí dvora a kvůli možnosti srovnání výsledků měření s odkrytou situací. Měření pokrývalo téměř čtvrtinu dvora (obdélník 20 x 15 m) a zahrnovalo objekty č. 25, 26a a 26b. Geoelektrické odporové měření vedlo k velmi zkreslujícím výsledkům v důsledku velmi tenké vrstvy půdy nadloží a specifických atributů podloží, s vysokým podílem kamenné složky. Na druhé straně magnetometrie byla velmi úspěšná při odkrývání úseků nadloží s vysokými hodnotami magnetické susceptibility (Obr. 86), a to v prostorové korelaci s hranicemi objektů č. 26a a 26b. Zjištěné anomálie se později ukázaly být vrstvami přepáleného jílu (mazanice) a uhlíků (spálených dřevěných konstrukcí), tedy součástmi konstrukce stěn objektu. Následně bylo v místě geofyzikálního průzkumu provedeno vzorkování pomocí pedologického vrtáku, v pravidelné síti 2 x 2 m. Celkem bylo dokumentováno 130 vzorků půdy z vrstev nadloží (tloušťka a stratifikace), které byly také použity k měření obsahu fosfátů (Obr. 84). Vrtání potvrdilo velmi vysoko zasahující podloží a sekvence nadložních vrstev byla identifikována pouze na místech s viditelnými archeologickými objekty (max. 4 vrstvy). Celková mocnost nadložní se v součtu pohybovala mezi 5 a 59 cm (průměrně 21 cm).³⁷²

³⁷² Nelze vyloučit, že v objektu komory (č. 25b) nebylo dosaženo podloží. Odběr pedologických vzorků byl vzhledem k charakteru terénu a lesnímu porostu velice náročný a pokud výplně objektů obsahují kameny, nebylo možné dosáhnout níže položených vrstev.

Podstatné části plochy dvora se zdají i na základě výsledků vzorkování pedologickým vrtákem postíženy poměrně silnou aluviální erozí, která způsobila odstranění části nadložních vrstev mimo antropogenní činností formované deprese, navršené překážky a přirozené drobné zahloubeniny v podloží. Pravděpodobné původní pochozí povrchy byly zachyceny pouze v sousedství největšího objektu v sondě 12, při patě podezdívky. Zvýšené hodnoty fosfátů v pedologických vzorcích byly zdokumentovány v místě objektů č. 25 a 26a. Jejich výpověď je však nevýrazná a nevedla k novým zjištěním.³⁷³

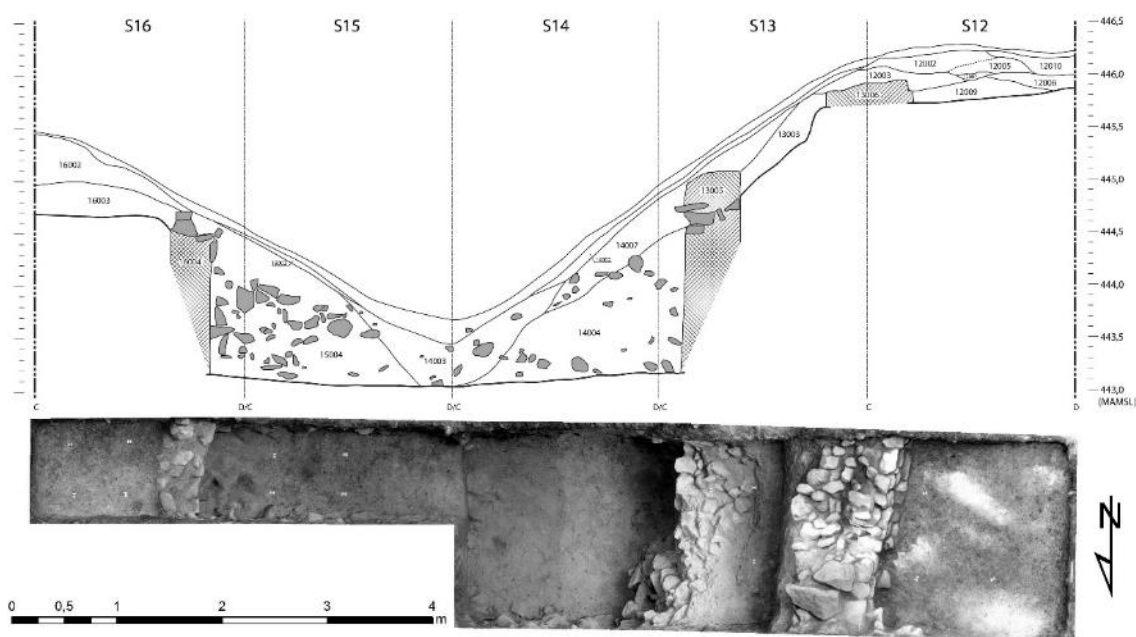
V roce 2013 bylo dále položeno také 8 úzkých zjišťovacích sond (šířka 0,5 m; délka 2–12 m), které umožnily sledovat řezy vybranými objekty (č. 23, 25, 26a, 26b) a prozkoumat sousedící nadložní stratigrafie. V roce 2014 bylo otevřeno 10 čtvercových sond (2 x 2 m; u dvou byla odkryta pouze polovina) a jeden úzký výkop (řez objektem č. 81; Obr. 85). Každá stratigrafická vrstva kromě hrabanky byla vzorkována a plavena (20 l) a makrozbytky byly odeslány k archeobotanické analýze.³⁷⁴

Obr. 87. Rovný – hospodářský dvůr. Řez velkým podsklepeným domem. Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.

³⁷³ Analýza byla provedena J. Hrdličkou (Centrum nových technologií, ZČU v Plzni).

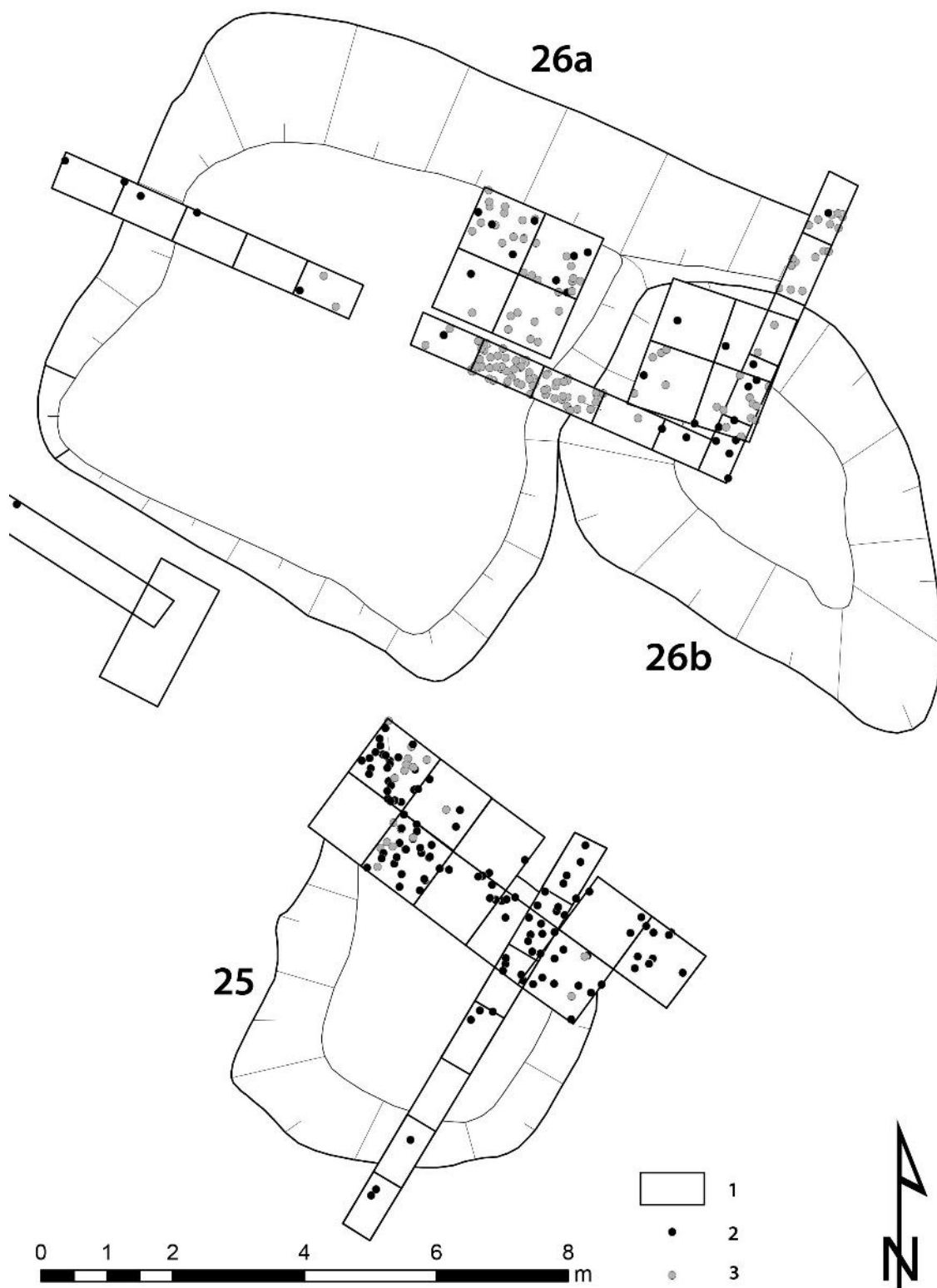
³⁷⁴ Plavení bylo realizováno pod vedením A. Fischer (Univerzita Amsterdam) a analýza získaných makrozbytků byla svěřena P. Kočárovi (Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.).

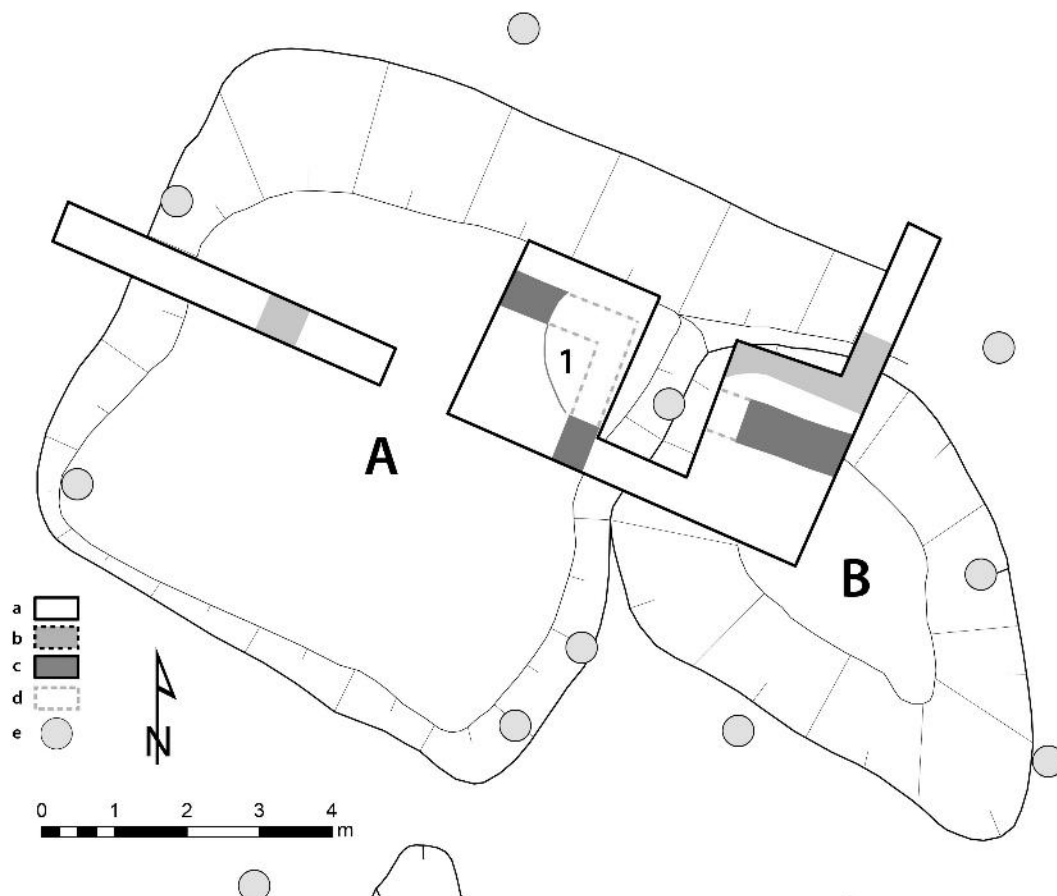
Obr. 88. Rovný – hospodářský dvůr. Řez velkým podsklepeným domem (sondy 12–16). Plán a fotogrammetrie D. Novák.

D.4.1 Velký sklep (objekt 23)

Spodní část velkého konkávního objektu 23 byla sledována sondou 2 v roce 2013; kvůli omezenému prostoru nebylo nicméně možné dosáhnout podloží. Výkopy pokračovaly v roce 2014, kdy byl v jižní části objektu proveden 1–2 m široký řez (sondy 12–16) ze západu na východ. Sondy odhalily přítomnost sklepa, který dosahoval hloubky 2,7 m, šířky 4,5 m a měl stěny o tloušťce 0,5–0,7 m zbudované z kamenů kladených na jílu; ty byly zachovány do výšky až 1,8 m (Obr. 88; Obr. 87). Podlaha byla tvořena zvětralou horninou s hlínou, bez zjevné povrchové úpravy a významnějších vrstev nášlapu. Nízké kamenné základy o výšce 0,5 m a šířce 1 m lemovaly v odstupu západní stranu sklepa a představovaly podezdívku pro nadzemní část budovy. Podobný základ lze předpokládat dále na východě na druhé straně sklepa, i když se tyto jeho pozůstatky nepodařilo výzkumem zachytit, a to ani při pokračování odkryvu v roce 2015. Vrstva vyplňující mezeru mezi oběma stěnami (vyzdívkou sklepa a obvodovou zdí) byla tvořena přemístěným podložím. Sklep byl naplněn destrukčními vrstvami, které obsahovaly velké množství přepálené mazanice (nejméně 2,5 m³; 1214 větších fragmentů; dalších 200 kusů bylo nalezeno podél kamenného základu mimo dům) a kameny ze zaniklých horních partií stěn (2,6 m³). Kontext prokazuje zánik budovy požárem.

Obr. 89. Rovný – hospodářský dvůr. Objekty č. 25 a 26. 1 – odkryté sektory s nálezy, 2 – zlomky keramiky, 3 – zlomky mazanice (1 bod = 5 kusů; rozložení bodů v rámci sektoru je náhodné a naznačuje pouze získané množství materiálu). Plán D. Novák.

Obr. 90. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt č. 26 (dvojdílný dům). A – obytná část, B – skladovací část, a – sondy, b – pravděpodobný průběh stěn, c – pozůstatky podezdívky, d – předpokládané podezdívky (nekopáno), e – stromy, 1 – kamenná pec. Plán D. Novák a P. Vařeka.

D.4.2 Dvojdílný dům (objekty 26a a 26b)

Topografický průzkum naznačil přítomnost dvoudílného domu sestávajícího z horní části umístěné na rovné plošině a sousedícího zahloubeného prostoru (Obr. 90). Magnetometrické měření naznačovalo přítomnost vrstev vystavených většímu záru, které vytvořily obdélnou anomálii, která prostorově odpovídala poloze předpokládaných stěn budovy. Sekvence ortogonálně orientovaných zásahů měla za cíl poskytnout podélný a příčný řez budovou a podklady pro zhodnocení nejsilnějších anomálií zjištěných geofyzikálním měřením (2013; sondy 5, 6 a 8). V roce 2014 došlo k odkryvu části domu, kde bylo předpokládáno otopné zařízení a zároveň identifikováno rozhraní mezi oběma díly (sondy 9 a 10, Obr. 91). Výkopy zachytily 1 m široký a 0,3 m vysoký štěrkový podklad lemující okraje plošiny a sousední sklep s kamennou vnitřní vyzdívkou. V podstatě se tak i v tomto případě opakovala konstrukce užitá při budování objektu 23 s tou výjimkou, že vnější stěny byly založeny na prostém sypaném stupni, snad na jedné řádce na sucho kladených kamenů. Podloží nebylo v prostoru zahloubené komory dosaženo, a to z důvodu omezeného prostoru a dalších bezpečnostních důvodů (vzrostlý smrk v sousedství). Bylo zjištěno, že kořeny stromu narušily plochu mezi povrchem

Obr. 91. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt č. 26 (dvojdílný dům). Pozůstatky kamenné pece v SV rohu objektu (sonda 9). Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.

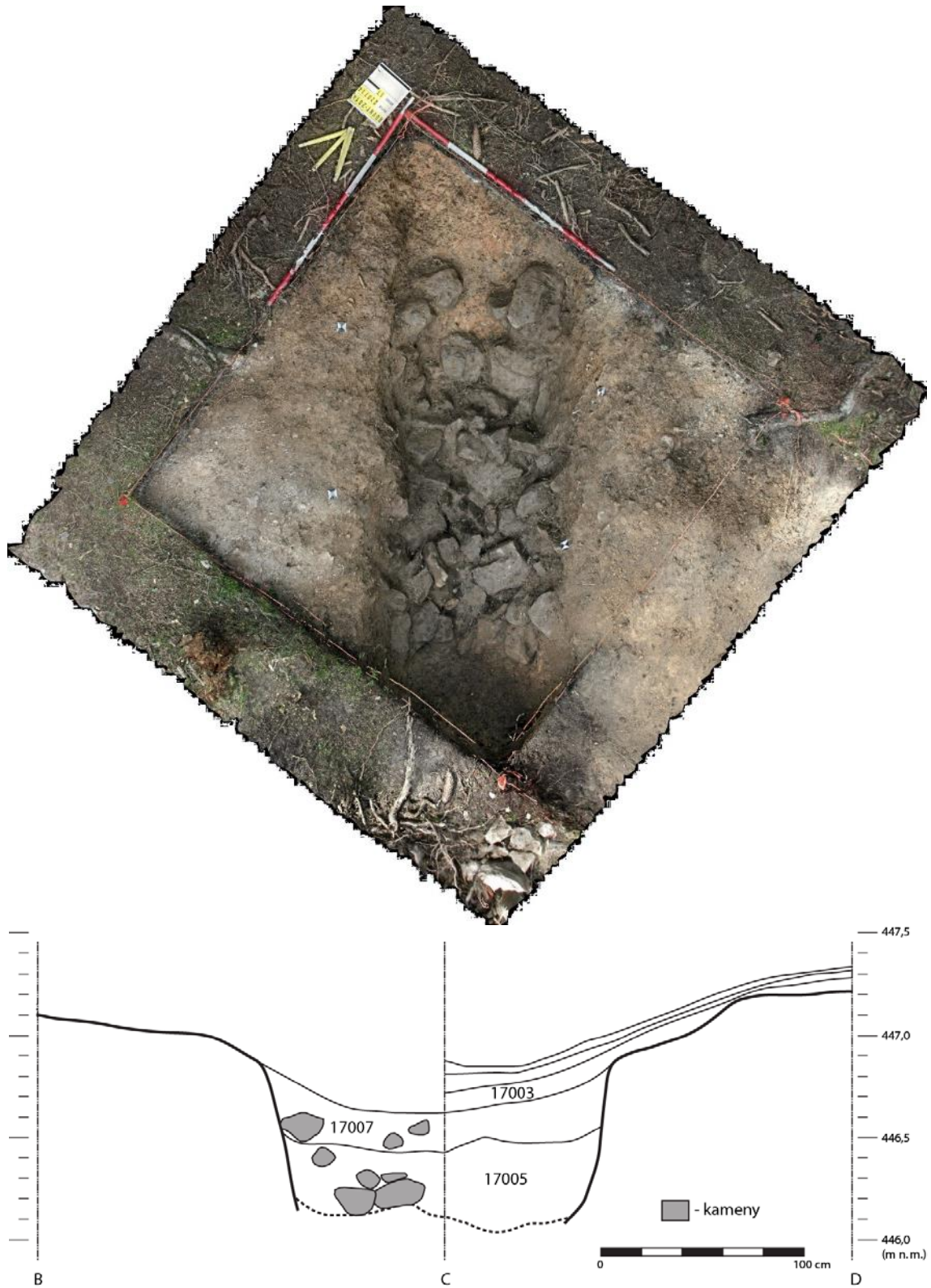
a zahloubenou částí budovy natolik, že znemožnily dokumentovat předpokládané spojení mezi konstrukcemi obou dílů a případné komunikační napojení.

Povrchová část budovy byla vybavena kruhovou kamennou pecí o průměru ca. 2 m, situovanou v severovýchodním rohu. Odkryta a zdokumentována byla pouze svrchní část pece, bez dalších zásahů do zbytků konstrukce. V postdepoziční fázi pravděpodobně došlo ke značnému narušení otopného zařízení vývratem stromu a východní část objektu překrývá již zmíněný vzrostlý smrk, proto je interpretace celé situace ne zcela jednoznačná. Výkopy prokázaly destrukční horizont, který zanechal řadu vrstev s vypálenou mazanicí (865 větších kusů) a zbytky dřevěných konstrukcí stěn, stropu a střešní konstrukce, která se zhroutila jak do interiéru, tak do exteriéru stavby (Obr. 89). Destrukční vrstvy překryly nadzemní díl a z části zaplnily také sklepní prostor.

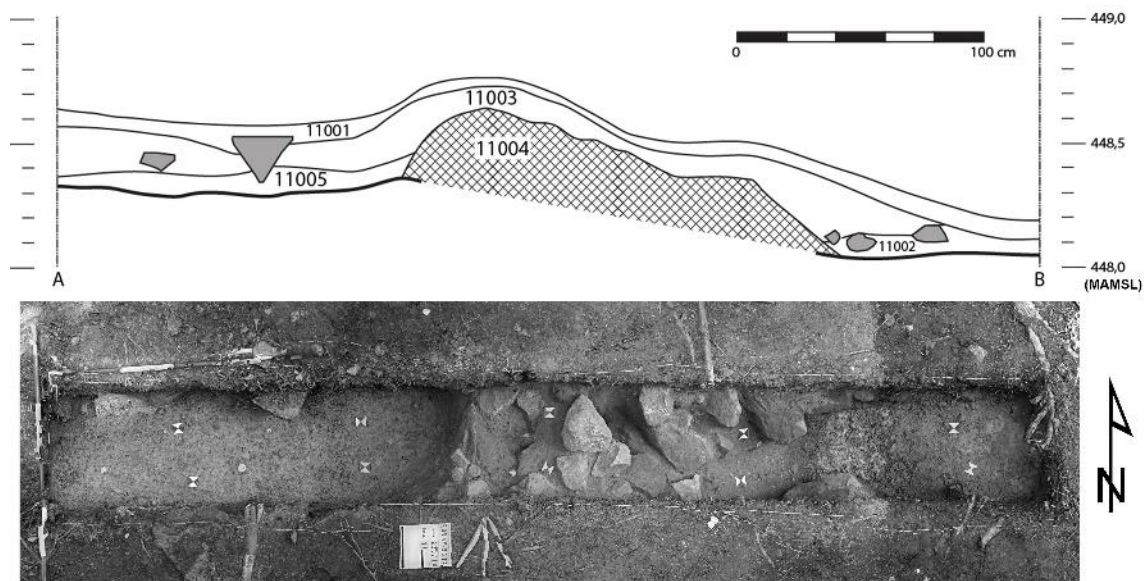
D.4.3 Objekt nejasné funkce (objekt 25)

Sondy 4 a 17–19 sloužily k průzkumu konkávního objektu 25 při pokusu o identifikaci jeho funkce a možného spojení s blízkým domem. Půdorys zahloubeného objektu je obdélný (šířka 3 m) a má ca. 1 m širokou vstupní šíji se schodištěm, vedoucím ze severozápadního rohu směrem k západní části dvojdílného domu (Obr. 92). Stupně schodů vznikly vytesáním do ne zcela pevného podloží a byly překryty kamennými pozůstatky neznámého původu (konstrukce nebo intencionální navážka?). V severovýchodním rohu byl nalezen příkop o šířce 0,5 m, který se rozprostíral mimo objekt a odpovídal magnetické anomálii zjištěné geofyzikálním průzkumem. Strany zahloubeného objektu byly velmi nerovnoměrně formované, s pozvolným svahem a pokryté erodovaným podložím. Výplň objektu, která obsahovala velký podíl kamenů různých velikostí (10-50 cm), nevykazovala tolik dokladů požáru jako jiné vykopané

konstrukce (pouze 128 malých kousků přepálené mazanice, která se mohla do objektu dostat v souvislosti se zánikem ostatních konstrukcí; Obr. 89).

Obr. 92. Rovný – hospodářský dvůr. Objekt nejasné funkce (č. 25), sonda 17. Fotogrammetrický snímek vstupní šíje s kamenným zásypem (nahore); jihozápadní a jihovýchodní profil sondy (dole). Zpracoval D. Novák.

Obr. 93. Rovný – hospodářský dvůr. Řez hospodářským objektem (sonda 11). Plán a fotogrammetrie D. Novák.

D.4.4 Špýchar (objekt 81)

Sonda 11 se zaměřila na jeden z reliéfních útvarů, který byl interpretován jako zbytky hospodářské stavby, pravděpodobně špýcharu (objekt č. 81). Ve výkopu jsme pozorovali 1 m široký kamenný základ spojený na hlínu (jíl), který byl pokryt vrstvou vypálené mazanice (230 větších kusů, většinou z interiéru), což naznačuje dřevěnou nadstavbu (Obr. 93). Hliněná podlaha byla pokryta tenkou vrstvou písčitého jílu. Keramika ani jiné movité artefakty nebyly identifikovány.

D.5 Movité nálezy

Archeologický odkryv přinesl celkově 1169 keramických fragmentů, 2859 kusů přepálené mazanice (některé s otisky konstrukcí), 40 železných předmětů, 51 vzorků zuhelnatělého dřeva a 3 cihly. Početné vzorky proplaveného materiálu (celkem 77) s botanickými makrozbytky a dalšími ekofakty, jejichž zpracování bude dokončeno v nejbližší době, vykazuje rozsáhlý potenciál pro environmentální analýzu.

Z předběžných výsledků vyplývá, že v okolí byl pěstován oves, žito, pšenice, hrách a vikev. Dominantní bylo žito, což platí jak pro sledovaný středověký horizont, tak pro pozdější novověkou fázi. Skladba užitkových plodin i doprovodných plevelných rostlin plně odpovídá středověkému trojpolnímu úhorovému hospodářství. Pokud nebyl stavební materiál dopravován z větší vzdálenosti, tak se v okolí na základě rozboru zuhelnatělých dřev nejvíce vyskytoval dubový porost, následovaný jehličnany (jedle, smrk, borovice) a dále topolem, vrbou, lískou a břízou. Středověké konstrukce byly z větší části dubové a další druhy dřevin (líška, vrba) sloužily pro stavbu lehčích vyplétaných konstrukcí, opatřených zjištěným hliněným omazem (nalezeny i otisky výpletu). Jehličnany začínají ve skladbě užívaných dřevin převažovat v užívání až po zániku dvora, snad v souvislosti s budováním velkých trojdílných roubených domů v severní části vsi.

Z artefaktuální náplně je převažující složkou keramika. Hrnčina je zastoupena hrubým, tvrdě vypáleným, na rychle rotujícím kruhu formovaným modrošedým zbožím (1100 kusů). Nejpočetnější nálezy byly zjištěny v objektu 25 (60 % hmotnostních a 73 % v zastoupení); vzájemně srovnatelné množství bylo získáno ve velkém domě (24 % a 13 %) ³⁷⁵ a ve dvojdílném domě (15 % a 14 %). K jednotlivým typům nádob lze přiřadit pouze 132 kusů keramiky. Nejsilněji zastoupeny jsou kuchyňské a skladovací nádoby různých velikostí (55%) a pokličky (34%), následované džbány (8%), kónickými mísami (2%) a trojnožkami (1%). Pouze 5 kusů (19 gramů) patří do jemnozrnných tenkostěnných výrobků, které představují stolní nápojové nádoby a jeden fragment (3 gramy) se připisuje bíložlutému zboží s olovnatou glazurou. Z keramických knoflíků pokliček byly vyrobeny dva malé přesleny nalezené při vnější hraně objektu 25. Ve dvojdílném domě byl nalezen malý fragment čelní stěny prolamovaného kachle zdobeného architektonickými motivy. Železné nálezy byly většinou neurčitelné, s výjimkou jedné podkovy a několika hřebíků. Obecně zcela chybí nálezy kostí a podhodnoceny jsou pravděpodobně i nálezy želez, a to z důvodu působení značně kyselého prostředí po zalesnění celé lokality smrkovým porostem. Jak ukázal detektorový průzkum v jiné části vsi, dochování většího množství kovových nálezů ale není vyloučené a může jít stav související i s okolnostmi zániku. ³⁷⁶

D.6 Interpretace a diskuse

Oblast severovýchodního Rokycanska mohla původně tvořit součást královského loveckého hvozdu, který se táhl až do Křivoklátského kraje (Vařeka a kol. 2011, 328). Ač se dosud zdálo, že Rovný byl založen v pozdním stadiu procesu osídlování Radečského regionu do poloviny 14. století, indicie z výzkumu jedné z usedlostí naznačují možné straší fáze lokality ze 13. století. Vesnice pravděpodobně sestávala ze dvou protilehlých řad usedlostí a celkem osmi gruntů, vyrovnaných podél drobné vodoteče za hranicí vlastní mokřinaté nivy. Na vodním toku byla vybudována pozoruhodná síť čtyř rybníků, což svědčí o značných technických a konstrukčních dovednostech místních stavitelů. Horní nádrž nad obcí uchovávala vodu pod pramenem malého potoka a další tři se podílely na opevnění sídla, které bylo postaveno na ostrůvku ve třetím rybníku. Brána, která se nacházela v jižní stěně, se obracela k sousednímu dvoru, i když komunikační vazba byla nepřímá. Součástí nejbližšího zázemí sídla a obce pravděpodobně představoval nevelký mlýn. Mladšími aktivitami nedotčené se zdají být pozůstatky pozdně středověké komponenty vesnice v jižní a jihovýchodní části lokality.

Tento region, stejně jako celé okolí Rokycan a Plzně, zaznamenal v průběhu 15. století výrazné snížení počtu obyvatel, což vedlo k úpadku téměř 40 % vesnic. Celý proces

³⁷⁵ Sklep poskytl 202 keramických fragmentů a 112 zlomků bylo nalezeno vně domu poblíž kamenného základu podezdívky.

³⁷⁶ Na ploše jedné prozkoumané usedlosti bylo odhaleno řádově několik stovek kovových artefaktů, vč. militarií, snad souvisejících s druhým zánikovým horizontem. Nálezový celek prozatím nebyl podrobněji vyhodnocen.

zániku je obvykle spojován s husitskými válkami, které sužovaly převážně katolickou plzeňskou oblast početnými vojenskými kampaněmi (Vařeka 2011, 330). Jak povrchový průzkum, tak odkryv prokázaly požárový zánik celé lokality, čímž je definován významný, archeologicky registrovaný destrukční horizont. Obec byla zčásti obnovena na počátku 16. století a sestávala tehdy z jediné řady čtyř usedlostí v severní části vsi, kde novější stavby nahrazovaly starší domy. Předpokládáme, že mladší mlýn byl vhodněji umístěn na větším potoce v hlubokém údolí východně od vesnice, i když jeho zdánlivě identifikované pozůstatky se ukázaly být zavádějící a jeho polohu tedy pouze odhadujeme podle přítomnosti robustního mlýnského náhonu.

Rovný je jedním z mála sídel nižší šlechty v Čechách a na Moravě, která byla archeologicky prozkoumána. Lokalita se skládá jak z opevněného sídla, tak z poplužního dvora, který se sídlem tvoří jednotný komplex s hierarchicky uspořádanými funkcemi promítanými do celkového rozvržení.³⁷⁷ Na rozdíl od četných hrazených sídel tvořených pouze jedinou věžovou budovou je opevněná rezidence v Rovném reprezentativním a příkladným sídlem.³⁷⁸ Jeho plocha 24 x 35 m chráněná kamennou zdí zpevněnou rohovou vížkou (?) byla zastavěna (přinejmenším v přízemí) kamenným palácem o rozměrech 7 x 14 m a dřevěnými obslužnými budovami. Rezidence ležící na ostrově byla chráněna kaskádou rybníků se sofistikovaným systémem bočních kanálů. Na jihozápadní straně se k tvrzi přimyká poplužní dvůr umožňující vlastní hospodaření. Pravděpodobně směrem k němu ústil dřevěný most přes příkop. Zlomkovité svědectví písemných pramenů ukazuje, že Rovný byl malou doménou vlastněnou příslušníky nižší šlechty, která koncem 14. století zahrnovala také sousední obec Cetkov (viz výše). Vedle renty získávané od poddaných žijících na zhruba osmi archeologicky zdokumentovaných gruntech (objem renty v pozdním středověku není známý),³⁷⁹ poskytla důležitý (ne-li hlavní) zdroj příjmů rytíři z Rovného zemědělská produkce organizovaná v poplužním dvoře.

Jak nedestruktivní výzkum, tak cílená sondáž objasnila uspořádání, strukturu, konstrukci, a funkci jednotlivých částí, stejně jako artefaktuální náplň areálu dvora ve 14. a na počátku 15. století. Jeho velikost je odhadována na přibližně 50 x 50 metrů a sestával z nejméně čtyř neohrazených budov.³⁸⁰ Největší ležela na severozápadní straně. Výkopy ukázaly, že dům byl vybaven velkým sklepem, uvnitř vyzděným z na sucho kladených kamenů. Množství kamene nalezeného ve výplni však neodpovídalo zhroucení klenby,

³⁷⁷ K průzkumu obdobných areálů srov. příloha A.

³⁷⁸ Mezi malá sídla patří např. dobře prozkoumaný Koválov u Žabčic na Moravě (Unger 1994) a známé Tlestky u Jesenice (Nechvátal-Radoměský 1963). K typologii tvrzí v Čechách srov. Chotěbor 1982; 1989; Svoboda 1998.

³⁷⁹ Písemné záznamy z raného novověku poskytují alespoň potenciální srovnávací materiál: v roce 1543 čtyři rolníci z Rovného zaplatili 63 stříbrných grošů renty (NA, DZV 45 F 1 – F 1v) a 675 stříbrných grošů v době před třicetiletou válkou (SOA Praha, Velkostatek Zbiroh, inv. č. 1, 519).

³⁸⁰ Pokusem o zachycení pozůstatků ohrazení byla sonda 3 položena v roce 2013 jižně od dvojdílného domu. V ní byla odhalena pouze solitérní kúlová jamka s uhlíkatou výplní, avšak v poloze, která příliš nenasvědčuje ohrazení, ale spíše konstrukci připojující se od jihu ke dvojdílnému domu (např. dřevník).

ale pouze horní části stěn. Proto můžeme předpokládat, že nad sklepem existoval plochý dřevěný strop sloužící také jako podlaha v přízemí. Forma reliéfního útvaru naznačuje trojdílnou dispozici sklepa, skládající se ze dvou menších bočních částí a velké centrální místnosti. Pokud by taková skladba místností pokračovala i v přízemí, jednalo by se snad klasickou bytovou sestavu jizba-síň-komora, a to o jediný příklad v rámci dané sídelní fáze na lokalitě (do pol. 15. stol.). Vrstvy spálené mazanice nalezené ve sklepě dokládají přítomnost dřevěných obvodových stěn domu, které spočívaly na kamenné, na úrovni terénu založené podezdívce odhalené v sondě 12; ta původně snad lemovala sklep v celém obvodu, i když nelze vyloučit, že východní stěna byla založena přímo na podloží. Cihly nacházející se ve sklepě by mohly poukazovat na otopné zařízení v přízemí budovy. Celkovou velikost budovy lze odhadnout na ca. 9 x 22 m.

Předpokládáme, že popsaná stavba byla správním centrem domény a také centrem hospodaření ve vlastní režii; mohla však sloužit i majiteli sídla pro specifické účely, ať už k pohodlnějšímu obývání nebo ke skladování zásob. Celková rozloha stavby byla větší než rozloha zděného paláce stojícího v opevněném areálu, ale v kontrastu s ním byla kvalitou provedení podstatně skromnější, a to jak ve skladbě zdiva, tak přítomností spalných roubených konstrukcí již v přízemí. Nemůžeme přitom předpokládat žádné konkrétní uspořádání dřevěné nadstavby, neboť množství hliněného omazu s otisky je v tomto prostoru omezené. Vzhledem k objemu destrukce však neuvažujeme o vyšší než přízemní stavbě, a to na rozdíl od paláce, který pravděpodobně měl více než jedno nadzemní podlaží.³⁸¹ Velký sklep je důkazem značných skladovacích kapacit používaných snad pro jídlo a nápoje. Takové skladiště nemohlo být k dispozici přímo v opevněném sídle, kde byla výstavba jakéhokoliv sklepa prakticky vyloučená kvůli vysoké hladině podzemní vody. Doklady vybavení sklepa nebo skladovaných zásob se bohužel nepodařilo zachytit. Zajímavým specifikem lokality je obecně nízké zastoupení movitých artefaktů v primárních kontextech. Zdá se proto pravděpodobné, že před likvidací obce došlo k vyskladnění použitelných zásob a jejich odvozu. Mohlo by to znamenat, že sice došlo k vypálení a (dočasné) likvidaci obce, avšak že proběhla plánovitě a s jasným cílem při spížování, nikoli v důsledku náhodné vojenské akce, které se obec takřikajíc připlétla do cesty. Je pak spekulativní otázkou, nakolik zánik souvisí s přítomností Lvíka z Jivjan na plzeňských hradbách v klíčovém období obléhání.

Dvojdílná budova situovaná v severozápadní části poplužního dvora může být interpretována jako obytný dům, ačkoli nižšího standardu. To odpovídá venkovským

³⁸¹ Tento předpoklad je založen mimo jiné na analogii vůči stojícím pozdně středověkým tvrzím, jejichž paláce pravidelně měly dvě až tři podlaží (Sudkův Důl – Chotěbor 1990, Dolany – Anderle–Procházka–Švábek 1984, Lštěň – Procházka, Z. 2008, Nekmír – Švábek 1984; obecně Rykl 2008).

This assumption is based on Late Medieval standing fortified manors, whose palaces regularly had three storeys. The ground floor was used for storage facilities, while the first floor was used for a representative dwelling room/rooms (sometimes also for a kitchen) and the third floor included chambers (cf. Sudkův Důl – Chotěbor 1990; Dolany – Anderle–Procházka–Švábek 1984; Lštěň – Procházka, Z. 2008; Nekmír – Švábek 1984).

Obr. 94. Nález neúplného keramického džbánu v prostoru vstupní šíje objektu č. 25. Axonometrický pohled na základě 3D modelu. Zpracoval D. Novák.

domům zdokumentovaným v zaniklých pozdně středověkých obcích v některých částech Plzeňského kraje. Skládá se ze čtvercové jizby (ca. 6 x 6 m), vybavené kamennou pecí umístěnou v rohu stavby, a sousedící patrovou částí (cca 4 x 7 m) se spodním, částečně zahloubeným skladovacím prostorem, a horní místností, pravděpodobně užívanou jako komora. Přepálené pozůstatky obsahující četné zlomky mazanice s konstrukčními otisky, které prokazují robustní, z kulatiny roubené stěny založené na prostých kamenných základech. Některé části stavby byly zbudovány pomocí vyplétané konstrukce (snad štítový?). Domníváme se, že v budově sídlil správce statku, tedy šafář a jeho rodina, a že budova poskytovala nejen funkci obydlí, ale i skladovací kapacity pro jejich soukromé potřeby (srov. kap. 2.4.2).

Zahloubený objekt č. 25, který se nachází vedle dvojdílného domu, mohl sloužit specifickým výrobním účelům. Spodní část byla přístupná šijovým schodištěm, netradičně přisazeným od severu v ose úhlopříčky objektu. Z východního nároží vedl kanálek, který mohl souviset s odvodem dešťové vody, ale i z neznámou výrobní (pyrotechnologickou?) funkcí. Kamenná výplň uložená v objektu šíje nad úrovní schodů

a malé množství přepáleného omazu svědčí jen o případné lehké dřevěné stavbě. Důvodem odlišné výplně může být i dřívější zánik objektu než u ostatních staveb, které sloužily svému účelu až do násilného konce kolem poloviny 15. století. Velká koncentrace fragmentů keramiky (více než 50 % z celkového počtu získaných keramických nálezů) sice může poukazovat na původní užití, nicméně většina fragmentů náležela do svrchních vrstev výplně, kde se nalézaly i zjevně intencionálně uložené soubory primárního odpadu. Jinak lze těžko interpretovat velké zlomky podstatných částí nádob (avšak stále neúplných), které se nacházely stratigraficky výše (!) než kamenná výplň překrývající schodiště (Obr. 94). Kameny přitom mohly rovněž být použity cíleně pro zaplnění původního zahloubeného objektu a vyrovnání nežádoucích nerovností v prostoru dvora. Hypoteticky tak pozorujeme starší intencionálně zrušenou fázi užívání poplužního dvora, nebo přímo nesouvisějící starší objekt. K interpretaci i bližšímu datování objektu by mohl více posloužit jedině odkryv jeho podstatnější části, včetně kompletního řezu jeho výplní. Dna objektu se bohužel nepodařilo dosáhnout kvůli překvapivě pozvolnému spádu stěn. Jde také o jediný objekt v prostoru dvora, v jehož svrchní výplni byly nalezeny erozí rozptýlené zlomky tenkostěnné glazované nádoby řazené do novověkého období. Ta však se samotným objektem pravděpodobně v žádném smyslu nesouvisí.

Hospodářská stavba označená číslem 81 pravděpodobně uzavírala areál dvora na jihozápadní straně. Velice pravděpodobně to byla čtvercová budova s lehce omazanými dřevěnými stěnami spočívajícími na kamenné podezdívce. Můžeme předpokládat, že tato budova měla funkci skladiště, povahu skladovaných komodit však neznáme. Absence nálezů může naznačovat ukládání předmětů do interiéru ve skladovacích obalech, a to v takových, jaké nezanechávají žádné přímé archeologické stopy (např. pytle?). Podobnou funkci lze předpokládat též u objektu 24, který nebyl zasažen sondáží, a který byl snad až do patra zděný (podle objemu destrukčního kužele – věžovitý špýchar?).

Nálezy keramiky jsou typické pro oblast Plzeňska konce 14. a počátku 15. století; nicméně se zdá, že hrnce a související pokličky jsou v Rovném zastoupeny nadměrně, zatímco nálezy jemného stolního zboží jsou nepočtené. To by mohlo souviset s primárně výrobní a skladovací, nikoli spotřební funkcí dvora. Samotná spotřeba by naopak probíhala v areálu sídla, které sloužilo k obývání místnímu šlechtici. Dva přesleny dokládají domácí také výrobu textilní přize. Izolované nálezy vysoce zdobeného kachle jsou v této souvislosti překvapivé, protože nemáme žádné důkazy o tom, že by vyspělé vytápěcí zařízení v podobě kamen ve zkoumaném dvoře nebo na tvrzi mělo být přítomné. Drobné části kachlů mohly být použity jako dekorativní součást otopného zařízení nižší kvality (kupole pece), jak to předpokládáme u usedlostí v novověké fázi lokality. Přítomnost kachlových kamen se však nezdá pravděpodobná ani v interiéru vlastního sídla. Předpokládáme proto, že zlomek mohl být přinesen z větší vzdálenosti jako suvenýr a mohl sekundárně sloužit např. i jako hrací kámen. V souhrnu movité artefakty ze dvora

neodrážejí žádný vyšší sociální status a jsou plně srovnatelné s prostředím venkovských usedlostí.³⁸²

D.7 Závěr

Rovný představuje jedno z mála pozdně středověkých českých panských sídel se dvorem systematicky prozkoumaných archeologickými metodami včetně sondáže.³⁸³ Jediný úplně odkrytý srovnatelný areál ze stejného období lze nalézt v zaniklé vsi Mstěnice na Moravě (okr. Třebíč; Nekuda 1985). Rozsáhlé vykopávky odhalily opevněné sídlo s přilehlým dvorem, který měl pravidelný pravoúhlý půdorys (25 x 40 m) a s čtyřkřídlým jádrem. Budova, zjevně užívaná správcem dvora, byla tvořena obyčejným venkovským domem se třemi díly (5 x 14 m), který se podobal těm, které byly odkryty v nedaleké obci; sestával z obytného prostoru vybaveného kamennou pecí, síní a skladovacím prostorem. Čeled' snad užívala přístřešky kolem dvora, z nichž jeden byl vybaven krbem nebo nedochovanou pecí. Na rozdíl od Rovného, archeologického prameny prokázaly různé funkce některých hospodářských budov jako byly chlév, kovárna, sušárna nebo stodola.

V roce 2015 navázal na prezentovanou sondáž na ZSV Rovný s pokračováním P. Vařeka, jehož pozornost byla směřována primárně na jiné části lokality (novověká komponenta, mlýn) a pro areál dvora nepřinesl výzkum významnější zjištění nad rámec předchozích dvou výzkumných sezón. Jediné podstatnější obohacení znalostí souvisí s rozšířením sondy 9 jižním směrem na přibližně dvojnásobek délky, díky čemuž se podařilo rozklíčovat složitou vnitřní stratifikaci dvojdílného objektu, a to identifikací mladšího narušení vývratem, které způsobilo částečnou likvidaci původních uloženin, resp. zničení původní stratigrafické sekvence v severní části objektu. Prezentovanou interpretaci nálezů v sondě 9 je tak třeba brát s velkou rezervou a ani pozůstatky předpokládaného otopného zařízení nemusejí být zcela jednoznačné. Kompletní výsledky výzkumu z roku 2015 bohužel nemáme k dispozici, avšak osobní zkušenost a sdělení studentů získaná při návštěvě lokality v době výzkumu nenaznačovala zásadní novinky podstatné pro interpretaci dvora. Většina otevřených výkopů v okolí dvojdílného domu byla víceméně negativní, a i přes usilovnou snahu se nepodařilo nalézt ani další části podezdívky obvodové stěny na východní straně rozlehlého sklepení.

Pokud by výzkumný projekt měl ve vztahu k sídlu a dvoru pokračovat, bylo by vhodné zaměřit se na tři segmenty otázek:

- vnitřní konstrukci velkého sklepa, zejména na identifikaci předpokládaných příček, které mohou napovědět mnohé také o konstrukci přízemí stavby;

³⁸² Srov. např. s nálezy z blízkého Sloupku zaniklého ve stejném období (Vařeka v *přípravě*).

³⁸³ Několik prozkoumaných lokalit bylo zachováno pouze částečně a jejich publikace mají předběžný charakter (srov. Laval 2013, 20) nebo výsledky dosud nebyly zveřejněny (Praha-Ruzyně a Praha-Třeboradice; za poskytnutí informace děkujeme D. Daněčkovi a M. Burešovi). Jiné lokality ze stejného období zachované v lesním prostředí byly zkoumány čistě nedestruktivně (srov. výše).

- problematický objekt 25, určení jeho funkce a datace;
- a na vlastní interiér sídla a identifikaci jeho funkčních součástí (typy staveb, vnitřní chronologii a povahu movitých nálezů z interiéru paláce i z nádvoří).

Další skupina otázek se vynořuje s lákavou hypotézou o vrcholně středověkém stáří lokality. V takovém případě by bylo vhodné sledovat, zda dochovanému sídlu nepředcházely starší fáze zařaditelné již do 13. století. Zajímavou a neopomenutelnou výpověď jistě skrývají i dosud zavodněné rybníky, zejména ten obepínající celou tvrz, který se zdá být naplněný původními sedimenty. Mohl by tak obsahovat i řadu nálezů z organických materiálů, které by vhodně doplnily celkový obraz života sídla. I kdyby byl rybník periodicky čištěný, vzhledem k jeho hloubce nemusely být odstraněny všechny starší sedimenty. Nedořešená zůstává i otázka otopného zařízení ve dvojdílném domě a charakteru užívání malé, ale poměrně hluboké komory, která může obsahovat i početné nálezy z doby zániku staveb dvora.

E Digitální přílohy na CD

E.1 Evidenční databáze sídel, vlastnických vztahů a bibliografie

E.2 Bodové a polygonální vymezení sídel v GIS

E.3 Popis deskriptivního systému